

Михайло ЛУКІНЮК



Михайло ЛУКІНЮК

Обережно: міфи!

**Спроба системного підходу до висвітлення
фальшувань історії України**

2-ге видання, виправлене

*Поки ми не змиємо того в'язкого на-
мулу, який нанесла імперська ідеологія
на нашу національну культуру, нашу
історію, ми не доберемося до свого іс-
торичного коріння, не зрозуміємо свого
історичного минулого в усій його склад-
ності й не отримаємо життєдайного
соку для живлення нації...*

Анатолій Матвієнко



Київ

Видавництво імені Олени Теліги

2012

УДК 94(477):001.98
ББК 63.3(4Укр)
Л84

Лукінюк М. В.

Л84 Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. — 2-ге вид., випр. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. — 560 с.

ISBN 978-966-355-069-5

Тривалий період перебування нашої країни у складі Російської імперії призвів до брутальної фальсифікації історії українського народу за допомогою впровадження у суспільну свідомість численних історичних міфів, витворених імперськими ідеологами.

Широко використовуючи роботи як відомих учених минулих століть, так і сучасних дослідників, а також документи й архівні матеріали, автор дослідження висвітлює справжню суть і пропагандистську спрямованість імперських історичних міфів, які докорінно перекидають історію України.

Для українознавців, істориків, викладачів вузів, аспірантів, студентів, учнів старших класів — усіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477):001.98
ББК 63.3(4Укр)**

**1-ше видання рекомендовано Вченою радою Центру українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Науковий редактор доктор історичних наук В. І. Сергійчук

Рецензенти:

**доктор історичних наук Л. Л. Залізняк
доктор філософських наук В. С. Крисаченко
доктор історичних наук С. П. Сегеда**

Оправа художника Ю.В. Бойченка

**© Лукінюк М. В., 2012
© Бойченко Ю. В., оправа, 2003
© Видавництво імені Олени Теліги.
Оригінал-макет, 2012**

ISBN 978-966-355-069-5

Тобі, Україно, присвячую

Та обставина, що навіть у час, коли проблема хліба насущного стала суворою реальністю в домівках більшості наших співвітчизників, зримо зріс, особливо серед шкільної та студентської молоді, інтерес до вивчення історії, з одного боку, можливо, відгонить певною феноменальністю, а з іншого — цілком зрозуміла, позаяк людині завжди властиве зацікавлення власними коренями, минувшиною рідної землі. Та на відміну від пріснопам'ятної «епохи розвинутого соціалізму», коли ця похвальна потреба мала усі підстави бути цілком задоволеною (так бодай вважалося) величезним наробком радянської історичної науки, зараз стан справ докорінно змінився.

Плоди того стрункого дерева наразі втратили попередню принадність, оскільки, як з'ясувалося, саме дерево було добряче поточене незчисленними міфами, себто вигадками, перекрученнями, прямим фальшуванням історичного матеріалу на догоду пануючій в СРСР комуні-більшовицькій ідеології, яка до того ж успадкувала чимало історичного анахронізму від своєї імперської попередниці.

Тож багато що в історичній царині нині, безперечно, потребує перегляду, переосмислення, нових досліджень, пошуків.

Для цього потрібні додаткові кошти (в тому числі й значні видавничі витрати), здібні дослідники, а головне — час. Не секрет, що цього, як і багато чого іншого, в Україні зараз гостро бракує.

До того ж, як слушно наголосив донецчанин О. Боргардт («Літературна Україна», 05.02.1998), «українська історична наука й досі тихо спить в обіймах російської, тихо пливучи руслом імперських концепцій Росії, великодержавних та шовіністичних...»

Тому не дивно, що, попри фахових істориків, до цієї справи долучаються й ентузіасти.

Викладач спеціальних дисциплін у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» Михайло Лукінюк не належить за фахом ні до істориків, ні до письменників, однак його дослідження з історії рідної землі та українського народу вже отримали справедливе визнання як серед літераторів, так і серед істориків.

Леонід ГОРЛАЧ

Слово «міф» має пряме й переносне значення. У прямому термінологічному значенні — це витвір колективної народної уяви, що дає узагальнений і водночас чуттєво-конкретний образ світу; міфологічна модель світу в первісних культурах була свого роду еквівалентом культури, а тепер зберігає своє художньо-творче значення. У переносному значенні (яке випливає з абсолютизації міфології як заміни науки) міф — вигадка, оманливе уявлення, що претендує на істинність, а насправді створює далекий від дійсності ілюзорний світ. Такі міфи можуть виникати стихійно на ґрунті малообізнаності або недисциплінованості думки, але їх можуть і цілеспрямовано продукувати й розповсюджувати, нав'язувати з певною корисливою метою. Саме цим дуже часто займалися і займаються політики, особливо владні, задля впливу на свої народи, здійснення певних партійних чи державних завдань, компрометації противників тощо. З особливим успіхом такі міфи в своїй пропагандистській якості застосовуються в тоталітарних суспільствах, де влада здійснює універсальну ідеологічну обробку свого населення. Націонал-соціалістична держава

The word «myth» has both direct and indirect meanings. In direct terminological meaning a myth is a product of collective national imagination providing generalized and at the same time sensually specific image of the universe; the mythological model of the world in the ancient cultures was some kind of equivalent of culture, and till now it has preserved its artistic and creative value. In its indirect meaning (which results from absolutization of mythology as a substitute for science) myth is a fable, false representation, which claims to be true, but in fact creates unreal illusionary world. Such myths can arise naturally as a result of lack of information or discipline of thought; they can also be created and propagated or even imposed for certain mercenary purposes. Politicians, especially of authoritative type, have often been engaged in such activities with the purpose of influencing their peoples or promoting certain party or state objectives, discredit of their opponents and etc. Such myths are mostly successfully applied in totalitarian societies, where the authority imposes universal ideological treatment on the population. A national-socialistic state of Hitler — Hebbels

* Переклад англійською Тетяни Лукінюк.

Гітлера — Геббельса і комуно-соціалістична держава Леніна — Сталіна — Жданова були справжніми царствами міфів.

Але і в суспільствах нетоталітарних, в усьому сучасному світі міфи є чи не найефективнішим елементом політичних технологій, що їх використовують окремі діячі, партії та цілі держави, а створення пропагандистських міфів і впровадження їх у суспільну свідомість стає професійним (і часто високооплачуваним!) заняттям цілої касты людей — ідеологів, публіцистів, журналістів. Водночас діяльність і продукція новітніх «міфотворців» давно вже привернула до себе увагу науки, насамперед соціології та культурології, які вивчають способи творення та застосування міфів, їхній вплив на масову свідомість. «Відстеженням» пропагандистських міфів та протидією їй займається і твереза, раціонально налаштована публіцистика, незалежна громадська думка.

Саме в цьому контексті слід сказати про унікальну в своєму роді працю Михайла Лукінюка «Обережно: міфи!» Чому я називаю її унікальною? Щоб обґрунтувати таку оцінку, мушу звернути увагу на деякі обставини.

Територія Радянського Союзу була, сказати б, зоною особливої міфонасиченості, а територія Радянської України — ще й утрикрат

and a communist-socialistic state of Lenin — Stalin — Zdanov were in fact kingdoms of the myths.

Even in non-totalitarian societies, however, in the modern world the myths are almost the most effective tool of political technologies used by certain politicians, parties and even entire states; creation of the propaganda myths and their imposing in the public consciousness has become a professional (and often highly rewarded!) business for the entire caste of people — ideologists, publicists, and journalists. In the meantime activity and production of the new myth-creators have long ago attracted attention of the science, first of all sociology and culturology, which study ways of creation and application of the myths, their influence on public consciousness. Sober-minded and rational publicistics and independent public thought are also engaged in tracking and counteracting against the propaganda myths.

In this very context it is necessary to mention a unique in its way creation of Mikhaïlo Lukinyuk's «Attention: Myths!». Why do I call it unique? Let me draw your attention to certain circumstances to justify such evaluation.

Territory of the Soviet Union was so to say an area of special myth density, and territory of Soviet Ukraine was filled with myths several times denser. Here in Ukraine the myths

міфонасиченішою. Адже тут діяли міфи ідеологів царської Росії, Російської імперії, міфи ідеологів більшовизму, міфи русифікаторів різних поколінь. Після проголошення державної незалежності України вона стала і стає дедалі більше об'єктом ідеологічної та інформативної агресії з боку великодержавницьких та реваншистських сил Росії, що реанімують старі міфи й активно створюють нові.

І треба визнати, що українська політична думка досить мляво реагує на цю нахабну й настирливу ідеологічну експансію, що нерідко намагається вбратися в «наукові» одежі. Є окремі «контрудари» публіцистів, є випадки аргументованої полеміки науковців, але все це діється епізодично й час від часу.

Що ж до спроби оглянути всю картину цієї тотальної ідеологічної навали на Україну, узагальнити її, вичленувати систему антиукраїнських міфів (як політично цілеспрямовано спродукованих, так і «самонароджених» у бур'янах за давнених стереотипів), то Михайло Лукінюк — тут таки піонер! А ще унікальність його праці в тому, що він розглядає всі зазначені вище три «покоління» міфів на тему України — царської доби, радянської доби і пострадянської, описуючи механізм їхньої взаємопов'язаності і взаємодії.

of the ideologists of Russian kingdom, then Russian empire, then bolshevism, and russifiers of different generations have been applied. Upon declaration of independence of Ukraine it has become an object of ideological and informational aggression by great-power and revanchist forces of Russia, who bring back to life the aged myths and actively create new ones.

We have to acknowledge that Ukrainian political thought is rather reluctant in reacting to this impudent and importunate ideological expansion, which is often tried to be presented as a scientific finding. Rare counterblows of the publicists as well as certain discussions of the scientists happen incidentally and occasionally.

Mikhailo Lukinyuk is a definite pioneer in his attempt of observing and generalizing the entire picture of this total ideological invasion in Ukraine, defining a system of anti-Ukrainian myths (both political, created with certain purpose, and naturally arisen from the depth of out-dated stereotypes). His creation is also unique since there he considers all three generations of the myths about Ukraine as described above — imperial times, Soviet and post-Soviet periods, showing how these myths have counteracted and been interconnected.

This book contains 35 chapters about 35 myths. Of course such

У книзі — 35 розділів про 35 міфів. Звичайно, це умовність: їх могло бути менше, могло бути більше. Та річ не в цьому. Хай читач оцінить величезну роботу, яку здійснив автор, рясноту джерел, які він використав. А широке цитування джерел — як писань самих «міфотворців», так і їх критиків, — допоможе читачеві зробити власний висновок, може в чомусь і «підкоригувавши» самого автора, якому не чужий полемічний запал.

Хочеться побажати цій книзі саме такого читача — цікавого до нової інформації, уважного і схильного до самостійного думання.

Іван Дзюба,
академік НАН України

separation is quite conditional. There could have been less or more. But this is not important. Let reader evaluate huge job made by the author, and abundance of sources he has used. Extensive quoting of sources by both creators of the myths and their critics will help reader to make his/her own conclusion and perhaps in some ways «correct» the author who is not free from certain polemic zeal.

This is the kind of reader I wish this book to have, the one interested in new information, thorough and able of independent thinking.

Ivan Dzijuba,
an academician of Ukrainian
National Academy of Sciences

Про деякі особливості радянської міфотворчості

Замість передмови

Міф у перекладі з грецької означає *оповідь, переказ*, що передає вірування народів про богів, легендарних героїв, про походження світу, життя на землі або самого народу, творця цього міфу. Чи не всі народи, котрим випало щастя будь-коли мешкати на нашій планеті, на певних — переважно ранніх — стадіях свого історичного розвитку надавали належну увагу міфотворчості, бодай щодо свого «благородного», ба навіть — «божественного» походження. Загальновідомо, наприклад, яких визначних успіхів у цій царині досягли давні греки. Та навіть їх безсмертні творіння блякнуть поряд із витворами справжніх віртуозів цієї справи (щоправда, це вже була міфотворчість зовсім іншого стибу, більше пов'язана зі ще одним значенням слова «міф» — щось вигадане, неіснуюче), якими згодом показали себе «кремлівський мрійник» та його численні послідовники: ці піддали тотальній міфологізації усі сторони життя — як утвореної ними держави «нового типу» в цілому, так і кожного її громадянина зокрема.

А куди ж було подітися, якщо в тому «новому світі», що його так енергійно заповзялися вимувувати більшовики, просто катастрофічно не вистачало фахівців: більшість із тих, у кого в погляді проблискував бодай натяк на інтелект. Були відправлені за межі царства диктатури пролетаріату (чимало самі здогадалися вчасно втекти або були занесені в чужодаль моторошними суховіями громадянської війни), як недостойні прийдешнього «світлого майбуття», або відразу у «кращий зі світів» — за допомогою різноманітних способів, які загалом іменувалися «знешкодженням ворожого елементу».

Тож аби якось зменшити негативні наслідки від того, що, як влучно підмітив М. Бердяєв, на вершину влади «вознеслися Хлестакови», себто пустодзвони без необхідних для такої складної справи знань і досвіду, вже невдовзі вони безжально нищитимуть усе, що виявлятиме бодай найменші риси самотності та оригінальності, а натомість, наче повинню, затоплять усе посередністю та нововинайденою «типовістю»: з'являться незчисленні «типові» плани, програми, проекти, забудови, товари (щоправда, товарами вони здебільшого визнавалися лише всередині цієї нетипової країни), «типовий» дефіцит (навіть на згадані «товари») і «найтипівіші» у світі черги за ним. Та ще чимало такого ж

«типового» — аж до *«простой радянської людини»* (лише її ця «типовість», власне, й стосувалася, а от себе *«істинні арійці»*, чи то пак *«борці за щастя трудового народу»*, навпаки, щільно оточили різними *«спец...»*: спецпайками, спецбуфетами, спецрозподільниками, спецквартирами, спецлікарнями, спецпутівками, спецпоїздками за кордон тощо).

Тим часом це найвище творіння «епохи типовості» з ушкодженою потворними стереотипами компартійної ідеології психікою було визнано дійсно-таки оригінальним витвором більшовизму, ба більше — для його виокремлення від створеного Богом прототипу фахівці винайшли спеціальний науковий термін *«homo soveticus»*. І не дай Боже, виявити у ті часи бодай щонайменшу невідповідність «науково» розробленим критеріям тієї типовості (*«пошук інакодумців, — напише у своїй “Последней книге” Є. Габрилович, — ставав такою ж верховною партійною справою, як Вітчизняна війна»... — М. Л.*), що практично були аналогами горезвісних гітлерівських критеріїв «расової чистоти», — у тих, котрі не зуміли чи не схотіли смирно влягтися у прокрустове ложе загальної «типовості», чатувала дійсно типова доля...

А «вожді», теж не надто обтяжені подібними речами, послідовно дотримувалися відомих рекомендацій З. Фрейда, котрий стверджував, що *«маси тримають у покорі двома способами: насильством та ілюзіями...»*. А тому й одного, й другого в цьому «новому» світі було предостатньо. Та, власне, лише на них та ще на страхові, що крижаним гадом назавжди заповзав у душу від нічного гуркоту чорних «воронків» (а що вже казати про моторошне грюкання тисяч зачинюваних дверей ґратованих вагонів-«телятників!»), цих зловісних церберів головного, чорновусого й чорнодушого, «ворона», який, певно, з ненависті до денного світла перевів на нічний режим роботу всього державно-партійного апарату, і саме темними ночами вони творили чорну справу *«побудови світлого комуністичного майбуття»*, нова держава й трималася.

Далі — більше: «нічтоже сумняшесь» взяли й заборонили для вжитку об'єктивні, але, на їх думку, шкідливі для молодого організму *«нового світу»* закони історичного, економічного, соціального розвитку (вистачило, однак, глузду не пробувати «відмінити» фізичні закони — уявляєте, що було б, якби, приміром, заборонили на всій території червоної імперії дію закону земного тяжіння?!), замінивши їх свіжоспеченими міфами, які в разі необхідності легко піддавалися оновленню та коригуванню. І якщо раптом клята реальна дійсність не схилилась до безумовного слідування проголошеним «законам», то саме вона в першу голову й приводилась до повної відповідності, і спосіб для такого

приведення був розроблений надзвичайно ефективний: усе, що бодай якимось боком не вкладалося у жорсткі рамки прийнятих стереотипів, безжально відсікалося.

Тож на дбайливо підготовленому в такий спосіб ґрунті й розквітали буйноцвітом узвичаєні міфи — як загальнодержавні, тривалість існування яких прив'язувалась до нововведених п'ятирічних циклів життя суспільства, так і менші — так би мовити, місцевого значення. Власне, і значущість, і «художній» рівень міфів визначалися саме тим, на кого вони переважно спрямовувалися, тобто рівнем інтелекту «споживача», мозком якого вони мали бодай якийсь час володіти.

Свого часу ще Платон, підкреслюючи роль міфів у вихованні верстви стражів для своєї «комуністичної» держави, наголошував на необхідності їх закорінення у свідомості громадян його «ідеальної» держави, починаючи з дитячого віку (1971. — С. 156): *«Ми вмовимо вихователюк і матерів розповідати лише визнані міфи, щоби з їх допомогою формувати душі дітей швидше, ніж їхні тіла — руками»*. Для цього, за Платоном, в різних творах *«слід твердити, що Бог»* — у «безбожні» часи комуністичного виховання в свідомості більшості радянських людей це місце звично посідали керівники партії та уряду — *«не всьому є причиною, а лише благою»*. А тому вину за всі негаразди й невдачі слід покладати на численних «ворогів народу», безупинно виводжуваних на чисту воду невсипущими «стражами порядку».

Тож, скажімо, для дошкільнят Союзу цілком придатним був міф-казочка про Хлопчиша-Кибальчиша, а от міф про патріота Павлика Морозова призначався вже для школярів молодших та середніх класів. Юнаки ж та дівчата старших класів мали захоплюватися героїчним Павкою Корчагіним чи канонізованими партійною ідеологією героями «Молодої гвардії».

Більшовицькі ідеологи створили з автора знаменитого роману «Как закалялась сталь» героїчний образ самовідданого комунара, котрий, зазначено навіть у лаконічному «Українському радянському енциклопедичному словнику» (УСЭС. — 1988. — Т. 2. — С. 597), як *«учасник громадянської війни, воював у бригаді Г. І. Котовського та Першій Кінній»*. Однак чимало видань позбавлені подібної вади. Так, скажімо, знаменита «Детская энциклопедия», призначена *«для дітей середнього та старшого віку»*, щедро подає численні подробиці *«героїчної біографії»* (1968. — Т. 11. — С. 393): про те, як змалку Миколка *«ненавидів поміщиків, на чийх полях за жebraцьку платню працювали його рідня й односельці»*. А тому *«зрозуміло, що в роки революції на Україні, коли робітники та*

селяни повстали проти царя, поміщиків та фабрикантів, юний Островський не міг залишитися осторонь від народної боротьби». Про те, що «так само як Павка Корчагін, юний доброволець не раз брав участь в пекельних бойових сутичках, хоробро ходив у розвідку». І як, незважаючи на «хвороби та поранення («в атаці під Львовом Миколу Островського було важко поранено, і його демобілізували з Червоної Армії», пояснює «ДЭ». — М. Л.)... сміливо боровся з куркульством та бандитами». А герой роману, масово розтиражований більшовицькою пропагандою та перетворений із художнього образу в реальну людину («УСЭС» прямо називає його «автобіографічним»), став, як наголошено у згаданій енциклопедії (с. 350), «символом героїзму, душевної стійкості та високої моральної чистоти радянської людини». Тож не дивно, що «багато передових молодіжних бригад... самовіддано домагались надання імені Миколи Островського, а багато військових підрозділів Радянської Армії в роки Великої Вітчизняної війни виборювали звання корчагінців» (там само. — С. 393).

Та, як стало відомо зі знайденої в архівах музею Островського його автобіографії (Мицик, 1998), нічого спільного з героїчною біографією свого героя Островський не мав, оскільки ніколи не був червоноармійцем, не кажучи вже про «пекельні бойові сутички» (до речі, навіть у виданій вчетверте у знаменитій серії «ЖЗЛ» книзі «виправлених» спогадів про М. Островського, яку «написала його друг і дружина» Р. Островська, не наведено жодного «героїчного» епізоду з «бойового шляху» М. Островського — все більше про «участь у здійсненні обшуків»). Та й на зведенні знаменитої вузькоколійки не надривався. Тож, як наголошує професор Ю. Мицик, «про участь Павки в поході Першої Кінної юний Микола Островський писав з чужих слів, а не з власних вражень». І, як письменник, безперечно, мав повне право на будь-який художній вимисел. Та, погодимося з дослідником, компартійні ідеологи «не мали морального права ліпити і підтримувати міфи такого роду, маніпулюючи свідомістю суспільства».

З такою ж брутальністю і на такому ж підмурку художніх фантазій «ліпився» й міф про «Молоду гвардію». «У Краснодарі, — пишуть автори солідної монографії «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны» (1976. — С. 370), — бойові групи «Молодого гвардії» знищували фашистських солдатів і офіцерів, звільняли військовополонених, здійснювали диверсії на підприємствах...» А насправді, наголошує досліджувач цієї вигадки Е. Шур (1999), якому «Центральний архів ФСБ (Федеральна служба безпеки Росії, правонаступниця колишнього ВЧК—НКВС—МДБ—КДБ СРСР. — М. Л.) надав можливість вивчити... двадцять вісім

томів матеріалів слідства зі звинувачення поліцаїв та німецьких жандармів у розправі над підпільною організацією “Молода гвардія”, об’єднаних у «Справу № 20056», *«такої підпільної молодіжної організації, про яку ми знаємо з дитинства, у Краснодарі не було»*.

Не дивно, що у дослідника виникло цілком закономірне запитання: *«Звідки ж узався міф про величезну, розгалужену, надзвичайно загрозливу для німців підпільну організацію?»* Як засвідчили матеріали згаданої «Справи», все почалося з банального пограбування у ніч з 25 на 26 грудня 1942 року німецької автомашини з новорічними подарунками для німецьких солдатів та офіцерів. Поліція почала приховане прочісування місцевого базару, сподіваючись, що поцуплені з вантажівки кілька коробок сигарет злодії намагатимуться продати. І не помилилася — почалися перші арешти серед молоді. Залякані арештанти називали все нові й нові прізвиська *«незадоволених новим порядком»*. Так, О. Лядська (жодного стосунку до «сигаретної справи» Ольга не мала й була заарештована *«цілком випадково»*), яку *«слідчий Захаров пообіцяв повісити на базарі»* тільки за те, що у невідправленому листі, знайденому під скатертиною, вона писала про своє небажання *«їхати до Німеччини у «РАБСТВО»* (саме так: у лапках і великими буквами), дізнавшись від слідчого, що поліція затримала Т. Машенко, саме на неї й вказала як на *«неблагонадійну»*. Тим часом, називаючи Машенку, яку на той час він уже відпустив, слідчий просто *«схитрував»*. Упіймавшись на цю вудочку, Лядська *«назвала ще пару прізвищ — тих, кого пам’ятала по активній комсомольській роботі ще до війни і які жодним чином не були причетні до “Молодої гвардії”, зокрема Козирева, Третьякевича, Ніколаєнка («і ще вісімдесят осіб», додає Е. Шур). У свою чергу, «Третьякевич виказав Шевцову», а далі «почав називати “молодогвардійців” цілими селищами»* — це вже явно «тягло» на організацію. Керівництво краснодонської поліції так і доповіло наверх, зметикуювавши, що *«розкрити рядове пограбування куди як менш важливо, ніж цілу підпільну організацію»*.

Тож суперечка — а вона продовжувалася в СРСР не одне десятиліття — про те, *«чим справжня історія “Молодої гвардії” відрізняється від написаної Фадєєвим»*, як з’ясувалося, була позбавлена будь-якого сенсу: матеріали «Справи № 20056» неzapеречно доводять, що *«у книзі було прикрашене не життя, а вже створений до письменника міф»*. Таким чином, наголошує дослідник, легендарну підпільну організацію *«вигадали двічі. Спочатку в краснодонській поліції. Потім Олександр Фадєєв»*. Та останній, коли його запитували, *«чим насправді займалася “Молода гвардія”, і не приховував, що «писав роман, а не історію»*. Тим

часом підпілля на Сході України й справді діяло, однак організували його зовсім не ті «наставники-комуністи», яких Фадеєв «у 1951 році на наполягання ЦК увів до своєї книги».

Але хіба «істинних арійців», чи то пак справжніх більшовиків, могли зупинити чи бодай змусити завагатися подібні «дрібниці»! Широкомасштабне продукування брехливих, облудних ідеологічних «казок» в СРСР не припинялося ні на мить, «запудрюючи» мізки не одному поколінню «юної зміни». А на дорослих трударів чекали передбачливо заготовлені міфи про «рекорди» Олексія Стаханова «сотоварищи», про численних героїв постійної «битви за урожай» тощо.

Ну, а самому «авангардові робітничого класу» постсталінського періоду аж дух перехоплювало від нібито втрачених перспектив сподіваного розвитку радянської і партійної «демократії», коли замість диктатора Сталіна мало не прийшов (вважалось, що коли б не горезвісна Сталінська підступність, то перебіг подій на XVII з'їзді ВКП(б) неминуче мав би ознаменуватися перемогою «здорових» сил партії) «улюбленець партії» С. Кіров, «зłodійськи вбитий» 1 грудня 1934 р. Тож всі наступні «Перші» та «Генеральні» — задля власної вигоди — дбайливо творили з нього образ «справжнього більшовика», що загинув на бойовому посту. Насправді ж, як пояснює у своїх спогадах П. Судоплатов (1994. — С. 22–25), у 30-ті роки відповідальний працівник НКВС, наближений до Берії (цей мелітопольський хлопець, що, долаючи шлях до генерала держбезпеки, особисто вбив полковника Коновальця та підготував ще чимало вбивств, зокрема Троцького та генерала УПА Шухевича, а потім, як мовиться, від дзвінка до дзвінка відбув п'ятнадцятилітнє ув'язнення за нібито участь у «змові Берії», безперечно, знав правду стосовно багатьох кремлівських таємниць), «Кірова було вбито... рядовим співробітником одного з лєнінградських райкомів партії Леонідом Ніколаєвим», дружина якого була однією з численних «подружок» Кірова. До того ж Кіров не становив жодної альтернативи Сталіну, навпаки, «він був одним із важливих компонентів сталінської системи — непохитним сталінцем, що відігравав активну роль у розгромі партійної опозиції».

[Сталіну смерть Кірова створила сприятливі умови, аби ще раз «обрушитися на своїх ворогів та можливих суперників». Відлуння тих репресій не обминуло й Україну (Боротьба... — 1995. — С. 553): «використовуючи факт убивства, НКВС розстріляв сотні українських діячів, серед них таких письменників, як О. Влизько, Г. Косинка, К. Буревій, А. Крушельницький з двома синами (один поет), Д. Фальківський та ін.

Сотні інших заслано (наприклад, письменники В. Підмогильний, П. Филипович, М. Йогансен, Є. Плужник, О. Слісаренко, М. Ірчан та багато інших)», уже невдовзі переважну більшість їх було знищено.]

Так само нині декому аж слина котиться при думці, які блискучі перспективи, мовляв, мали б відкритися перед Російською імперією, якби не *«прийшли більшовики й розграбували Росію»*. Ніби вони були привезені в обозі із Занзібару, а не були цілком логічним виплодком неосвіченості й деспотії, що віками панували в Росії. *«Ні, — заперечує їм персонаж із книги свідка тієї «ери підлабузництва, підглядання і наклепників... віри у все, що наказано, і зневіри у всьому» Є. Габриловича (1996. — С. 312), — все, що ми пережили після Сімнадцятого, — це найнормальніший, рідний хід нашої Історії. І не треба напускати туману! Більшовизм — це наше, природне, близьке, істинно російське...»*

Достатньо було і витворів значно вишого — загальнодержавного — значення, які призначалися всім громадянам СРСР, незалежно від їх професії, статі, віку. До таких, безперечно, слід віднести надзвичайно укорінений у свідомості міф про незмінно хороших та розумних *«наших»* і незмінно поганих чи дуже поганих *«їхніх»*, як і про *«найлюдянішу людину»*, яка і після смерті залишалася *«живішою за всіх живих»*, або про єдину у світі країну, *«де так вільно дихається всім»*, а чи про суворого та незмінно справедливого *«батька всіх народів»*, який, як любить і нині дехто наголошувати, щорічно *«хоча б на 2–3 копійки, та все ж знижував ціни»*.

При цьому реальна ціна, якою це досягалось, зокрема й те, що чи не половина працездатного населення країни заради цього працювала за колючим дротом практично задарма, дивним чином не усвідомлювалось рештою громадян, котрі поки що перебували з *«цього боку»* дротяної загороди. Тож навіть представники високоосвічених верств, — а за дротами опинилися цілі інститути, конструкторські бюро тощо, — отримуючи за свій труд, зазначає, наприклад, у книзі *«Золото партії...»* І. Буніч (1994. — С. 122–123), *«як привілей ненормований хліб і півсклянки сметани»*, не ремствували і не обурювалися, навпаки, *«цінували свої привілеї... В'язень Туполєв створював нові, небачені за дальністю польоту літаки... а в'язень Корольов уже розробляв ракетну техніку... І вони були задоволені, бо мільйони інших в'язнів трудилися в шахтах, на рудниках і в копальнях за “пайку”, яка могла підтримати сили лише впродовж двох тижнів, ще не розуміючи, що їхня смерть запланована так само, як і їхня двотижнева праця, коли на зміну їм придуть інші в'язні...»* Так кувалися майбутні *«будівники комунізму»*, творилася

«нова людина» — людина-гвинтик, в якій людське замішувалося так званими *«інтересами партії і держави»**.

Навіть важко собі уявити, якою величезною мала бути справжня сила того дурману, аби цілі народи, що мали славу історію і героїчне минуле, покірливо, ніби перебуваючи в гіпнотичному заціпенінні, дозволяли творити над собою наругу, подібної якій ще не бачив світ! Так само вівці, щільно збившись до купи, перелякано спостерігають, як невблаганні пастухи по одній чи по декілька одразу виривають їх із гурту під безжальні ножі, однак не виявляють при цьому жодних спроб вивільнитися. Цей успішно культивованій більшовицькою владою вірус повної покори був страшнішим за СНІД, оскільки призводив до повної втрати людьми відчуття власної гідності, до цілковитого пригнічення прагнення свободи, притлумлення сили волі до щонайменшого спротиву державному насиллю і, зрештою, призводив до зомбування широких мас на беззаперечне сприйняття ролі безликого «гвинтика» — аж до покірної готовності на самопожертву в ім'я облудних *«ідеалів соціалізму»*...

Та щонайвищими за рівнем майстерності були міфи, спрямовані на одурманення усього світового співтовариства, — і такі були, й успішно працювали на створення привабливого іміджу *«країни Рад»*, за висловом С. Єфремова, *«на світовому дурилюдстві заснованій»*. Так, міф про «сите» життя українського селянства, запущений на потребу моменту в 1932–1933 рр., приховав таки від світової громадськості моторошний голодомор, штучно організований кремлівським керівництвом.

Отак і жила собі пересічна радянська людина в оманливо викривленому світі міражів, щедро обкурена задушливим ідеологічним чадом. З тим і вмирала, так і не спізнавши, що ж воно означає насправді *«це солодке слово — “свобода”*, так і не зумівши вирватись із лабет потворної ідеології.

* Як наголосив уже після розпаду СРСР у інтерв'ю московському «Дому и Отечеству» популярний радянський кіноактор Г. Жженов, який мав гірку нагоду достеменно — упродовж 17 років! — ознайомитися з усіма принадами радянського «раю» також і з протилежного боку колючого дроту, то була «система держстраху та держжаху («про те, що таке російський страх, його вага і значення у Історії, — зазначає у згаданій книзі Є. Габрилович, — може оповісти кожен, хто не спав ночами, жахаючись кожної машини, яка, проїжджаючи, раптом пригальмовувала коло під'їзду...» — М. Л.)». Наріжними каменями тієї «системи» були «зло, лицемірство, грандіозна брехня». Між іншим, необхідність використання брехні для «торжества» комуносоціалістичного ладу передбачав ще перший фундатор цієї «ідеальної» держави, давньогрецький філософ Платон (1971. — С. 169). «Вже кому-кому, — зазначав він, — а правителям держави слід використовувати брехню як проти ворога, так і ради своїх громадян — на користь своїй державі», але «решті громадян» — у жодному разі!

Тож завдяки кропіткій та послідовній «селекційній роботі» радянського керівництва більшість населення СРСР врешті-решт таки повірила у реальність навіюваних міфів. Ось як, зокрема, згадувала про це в телепередачі російського «ОРТ» (08.11.1995), присвяченій минулому радянського кіно, колишня учасниця «масовки» у зйомках 1948 р. кінострічки «Кубанские казаки», надзвичайно популярного у ті часи міфу про колгоспний «рай»: *«Життя тоді було дуже важким, тож якби ще й у кіно показували таке саме — узагалі життя не було б. А так — ми вірили (о, ця незбагненна віра всупереч очевидному! Учасники зйомок «дивилися на муляжі чудових булок, соковитих яблук, їли принесену з дому кукурудзяну кашу» і — вірили, вірили, вірили... — М. Л.), що таке життя можливе».*

Таким чином, велике плавання великого радянського народу у безмежному Океані Міфів почалося. Затуркані мандрівники ще не підозрювали, — хоча, відчувши на собі усю безжальність застосованих підготовчих заходів, могли й здогадуватися, — на поталу якій стихії віддають вони свої життя, які грізні випробування вже запланували для них «батьки-кормчі», готові на будь-які жертви заради успіху проголошеного курсу. При цьому в процесі «плавання» із потаємних нетрів величезного корабля імперії під претензійною назвою *«Союз непорушний»**, немов із бездонного мішка витівника-ілюзіоніста, час від часу з'являтимуться нові міфи, все принагідніші та сміливіші щодо обіцянок (чого вартий, наприклад, такий: *«Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!»*). Однак це жодним чином не впливатиме на гнітючу непривабливість всуціль муляжної радянської дійсності...

Помандруємо безмежними просторами цього неперевершеного — куди там уславленим сімом чудесам світу! — витвору імперського генія й ми (не обмежуючись при цьому самим лише радянським періодом імперської міфотворчості), аби детальніше розгледіти бодай деякі з тих неповторних творінь.

* Широко розрекламований більшовицькою ідеологією цей «Союз», утворений шляхом грандіозного одурманення більшовиками широких людських мас і водночас небаченого за масштабами їх винищення, як і царська Росія, був державою панівного російського етносу (між іншим, світ одразу ж розкусив це, вперто називаючи нове імперське утворення не Радянським Союзом, а Росією — так само, як свого часу вперто не бажав перейти від узвичаєної назви «Московія» до свіжовинайденої «Росія»). Ну, а зведене в розряд канонічного твердження про його «непорушність», яке на певний час замінило колись не менш канонічну «єдинонеподільність», теж виявиться суціль міфічним, і, здавалося б, готовий за своєю мілітарною міццю протистояти усьому світові «великий, могутній», сам розпадеться, як пророко передікав Г. Федотов, «від саморозкладу своєї ідеї, від спротиву економічної стихії»...

1. Міф про «варварство» наших предків у дохристиянській Київській Русі

Це чи не єдиний із запропонованих для розгляду міфів, що не може бути віднесеним на карб будь-якому із різновидів Російської імперії, оскільки він значно старший за неї. Тож і автори цього узвичаєного поголосу інші, однак стверджувати, що адепти останньої взагалі гребували використовувати його на свою користь, було б, певно, перебільшенням.

«В історії народів-варварів, яку нам викладають, — наголошує Б. Ребіндер у книзі (1993. — С. 6), яку він присвятив своїм нащадкам («а також усім французам, які мають хоч краплину слов'янської крові та не мають знань, достатніх, щоб прочитати тексти, написані давньою слов'янською»), — нам показують варварів як безкультурних, злих і диких істот (саме таке значення цього слова й занесено до словників: так давні греки та римляни зневажливо називали чужоземців, що перебували на більш низькому рівні розвитку, і ще — темних, неосвічених, а також грубих та жорстоких людей. — М. Л.), що не мали ані законів, ані релігії, ані храмів. Насправді ж, для цих народів були характерні тонке мислення і дуже цікаві обряди, проте предки цивілізованих народів зробили все, щоб знищити ці культури, а потім твердили, буцімто культури [у них] взагалі не існувало...»

Нема необхідності доводити, що наші пращури зовсім не жили в умовах беззаконня та сваволі, навпаки, вони свято шанували закони, що дісталися їм від попередників. Певен, коли б вони записували їх на камені, як славнозвісний вавилонський цар Хаммурапі, то, можливо, до нашої доби збереглися б значно старші писемні пам'ятки давньослов'янської законотворчості, аніж звід звичайного права, що діяв на теренах Київської Русі в IX–XI ст., відомий як «Закон Руський».

Не маючи на меті спеціально ставати на захист дохристиянських — язичницьких, себто «народних» — вірувань наших предків (так само, як і щонайменше принижувати роль християнства чи применшувати його внесок у розвиток цивілізації, однак узайве не ідеалізуючи й не запліщуючи очей на відомі видатки процесу запровадження цього вірування), все ж зазначу, що всупереч розповсюдженій — і розповсюджуваній! — думці щодо низького рівня розвитку дохристиянської релігії у слов'ян, останні спромоглися розробити досить струнку й глибоку

систему власних релігійних вчень. Ревнителі апіорно-заперечувального підходу в оцінюванні дохристиянських релігій всіляко наголошують на її «поганстві», спекулюючи на виразно негативістському звучанні такого визначення в сучасній українській мові, хоча насправді цей термін утворено від латинського *paganus*, що означає *селянин, сільський*. А проте язичництво — на відміну від християнського культу гріха — спиралося на дуже глибоку філософію життя, корені якої сягали глибин не одного тисячоліття. Та й поширюване упродовж століть звинувачення язичників у «страшному» злочині — багатобожжі, яке, до речі, й досі культивується в деяких сучасних релігіях, — схоже, теж не має серйозних підстав, в усякому разі щодо українських язичників. Адже те, що наші пращури називали свого бога різними іменами, як з'ясувалося, ще зовсім не означало, ніби за кожною такою назвою вони розуміли і окремих богів. Ось що каже про це «Велесова книга» (1995. — С. 111, дощечка 30): «...якщо трапиться якийсь блудень, що хотів би порухувати богів, поділити в небі, то вигнаний буде з роду... бо бог є єдин і множествен. І хай не розділяє ніхто того множества і не говорить, що мали богів многих». На превеликий жаль, таких «блуднів» (за сучасною термінологією — фальсифікаторів) ще знайдеться у нашій історії чимало — саме їх покручі упродовж віків будуть визнаватися за офіційну версію історії. І хоча, як наголошує Б. Ребіндер (згад. пр. — С. 32), «*релігійні погляди слов'ян ближчі до християнства, ніж вірування древніх римлян та греків*», язичництво на той час уже вичерпало себе. Воно ще тривалий час могло жевріти і дійсно жевріло по глухих закутках Русі, надто на угро-фінських обширах Півночі, але його історичний час невідворотно минав, бо воно не могло дати суспільству того, що несло з собою християнство: писемність, а отже — цивілізацію, навіть глаголиця, котру більшою мірою, аніж скопійовану на базі грецького алфавіту кирилицю, можна вважати оригінальною «руською», не змогла набути значного поширення через свою архаїчність — детальніше про це поговоримо далі. Тому останнє й стало магістральним шляхом розвитку європейської спільноти, до якої належала й Русь-Україна.

А ось щодо часу появи слов'янської писемності поговоримо докладніше, бо то була доволі суттєва, як на той час, ознака рівня цивілізованості. Про існування у слов'ян власної («докириличної») писемності незаперечно свідчать деякі дохристиянські пам'ятки, зокрема відоме Корсунське Євангеліє IX ст., написане давньоруським письмом. І не тільки воно. Ще знаний російський дослідник історії писемності Я. Шніцер (1903. — С. 230) наголошував, що «в усіх збережених списках

Олега з греками (911 р.)» мовиться «про письмові заповіді», які мали місце в Київській Русі (в оригіналі, звісно, «в России»), однак нема жодних відомостей про те, «якою мовою ті заповіді писалися». Так само і «в угоді Ігоря з греками (945 р.) ми також знаходимо вказівки про ознайомленість руських дохристиянської епохи з уживанням письма», проте і там «не зазначені мова і спосіб письма».

Як відомо з історії, під час облоги Корсуня (Херсонеса) Великим Київським князем Володимиром (988 р.) одним із мешканців міста, «на ймення Анастас», з-за мурів була пущена у стан Володимира стріла з таким написом: «Кладези еже суть за тобою, от востока, из того вода идет по трубам. Копав переими». Але і тут, як зауважує Я. Шніцер, неможливо стверджувати, що «грамотка, пущена Анастасом, внесена була в літопис дослівно так, як вона була написана». Та водночас цілком очевидно, слушно зазначав академік І. Срезневський (1863. — С. 7), що вона була написана «саме такою мовою, яка була зрозуміла Володимирі».

На думку того ж І. Срезневського, оскільки «і до 988 р.» були на Русі християни — «і за княгини Ольги, і за Аскольда й Дира, і навіть раніше», — то, «отже, були й книги». Причому, наголошує він, то були не лише «списки праць учителів слов'янських Костянтина й Мефодія та їх учнів... але й домашні руські, про що свідчить... оповідь самого Костянтина-філософа, який побачив у Корсуні руський переклад Євангелія та Псалтиря ще в ті часи, коли сам він не починав свого подвигу освічення слов'ян...» (Срезневский, 1903. — С. 29).

Докладніше ця обставина описана в «Моравсько-паннонському житті Костянтина і Мефодія», де, зокрема, йдеться про те, як до царя візантійського прийшли послы від хозарів (року 860) і просили, щоб той прислав до них «моужа книжна», котрий би навернув їх до істинної віри, бо євреї спонукають їх свою «віру і справу прийняти», а сарацини — «мир даючи й дари многі» — «схиляють до своєї віри». Цар доручив цю справу філософу, зазначивши, що «ніхто інший не зможе цього достойно вчинити». Той одразу ж вирушив у дорогу і, діставшись Корсуня, «знайшов тут євангеліє та псалтир, руськими письменами писані», а також зустрів «чоловіка... який глаголив тою бесідою». Кирило, приставши з ним до бесіди та приладнавшись до його мови, «став до своєї (солунської. — М. Л.) мови прикладати знайдені письмена, наголосні та приголосні... і вже невдовзі, навдивовижу багатьом, він почав читати [ті руські письмена] та говорити [тою говіркою]» (Труды... — 1930. — С. 11–12). А в редакціях так званої «Толковой Палеи» наведено ще таке: «І грамота руська явлена Богом дана в Корсуні Русину; від неї ж навчився філософ Костянтин,

оттуду сложив (тобто створивши на її основі свою абетку. — М. Л.) написав [книги] руським гласом...»* (Истрин, 1907. — С. 61).

Звертаючи у своїх «читаннях про давні руські літописи» увагу на те, що у «Повісті минулих літ» «є згадки про події не лише VII–VIII ст., а й більш ранніх, і ряд річних чисел починається в ній з 6360 (852) року», І. Срезневський зазначав (1903. — С. 31–34), що навіть коли вилучити ті з них, що могли бути «запозичені з візантійських і болгарських джерел», то й тоді там «залишились доволі значне число подій, про які літописець міг дізнатися тільки з джерел домашніх (наприклад, «замітки погодні». — М. Л.)». Від 860 до 1110 років, коли останній з низки літописців «Повісті» дописував її кінцівку, минуло два з половиною століття, тому «підтримувати [усним] переказом роки подій такого обширу часу пам'ять народна не могла», тим паче, що у літопис переважно вносилися описи подій, які стосувалися княжого, а не народного життя. А тому подібні «подробиці», наголошував Ізмаїл Іванович, «мали б згинуті з пам'яті», і на потвердження цієї думки наводив цілу низку подібних подробиць, зокрема:

- «...Вліто 6390 (882)... Олег... постановив варягам данину давати від Новгорода гривень 300 на рік...»

- «...Вліто 6392 (884) пішов Олег на сіверян... і наклав на ни дань легку, і не дозволить їм Козарам данину платити».

- «...Вліто 6422 (914) пішов Ігор на деревлян і, перемігши їх, наклав на них данину більшу Олегової».

- «...Вліто 6454 (946) кладе (Ольга) на них (деревлян) данину тяжку: 2 частини данини йде Києву, а третя Вишгороду для Ольги (виділено І. С. — М. Л.)»...

А «якщо не згинули й занесені у літописи, — вважає І. Срезневський, — то занесені [були] у свій час». Отже, доходить висновку цей відомий філолог-славіст, «були літописи дуже давні, дуже близькі до часу подій, переказ яких можна вважати вірогідним».

Упевнені в цьому й сучасні дослідники, зокрема й відомий український лінгвіст Г. Півторак (1995. — С. 136): «...найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас, датуються аж другою половиною XI ст. Ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел до нас не надійшло, хоч вони, напевне, були». «Що ж до XI ст., — радить директор

* Ця «додаткова стаття до життя Кирила», як сказано у «Вступі» до «Матеріалів з історії виникнення найдавнішої слов'янської писемності» (Труды... — 1930. — С. IX), взята «із Хронографа 1394 р.».

Інституту мовознавства ім. О. Потебні академік НАН України В. Русанівський (1996. — С. 254), — *то слід прислухатися ще й до думки М. Грушевського, який твердив, що найдавніші українські рукописи свідомо нищилися в часи нівеляції українського культурного життя...*» І не тільки українські: як наголошує кандидат історичних наук Ю. Зінченко (1994), «у 1883 р. з усієї території колишнього Кримського Ханства було зібрано величезну кількість книг та рукописів, що залишилися після завоювання Росією Криму, які були спалені». Не відставала від своєї попередниці й більшовицька імперія: «у 1928 р., під гаслом боротьби з кримськотатарським буржуазним націоналізмом, були зібрані, тепер вже повністю, всі давні рукописи, що дивом збереглися, і нові книги, видрукувані кримськотатарською мовою, і спалені». І такий вандалізм, з імперської точки зору, був цілком закономірним, — попри фізичне винищення поневолених народів, завойовники не менше дбали й про нищення духовне, — саме тому неграмотність і була насаджувана самим російським урядом.

До згаданих пам'яток слід віднести вирізьблену на дерев'яних дощечках, щоправда, недостатньо ще вивчену фахівцями «Велесову Книгу» [згадку про те, що «у руських є свої письмена, які вирізалися на дереві», наводив у своєму «Списку книг», написаному ним в 987 р., арабський письменник Ібн-ель-Недім (Шницер, 1903. — С. 232)], «Літопис Аскольда»*, деякі рукописи зі славетної Олександрійської бібліотеки тощо. До речі, про те, що той же Кирило сам вивчав (а не створив) існуючі у наших предків письмена, прямо говориться і у «Велесовій книзі» [1995. — С. 59, дощечка 8(3)]: «І той Ілар, який хотів учити дітей наших, повинен був ховатися по домівках тих, аби його, невченого, повернути на наше письмо...» І ще одна цікава деталь: у «Велесовій книзі» прабатьком Русі визнається Дажьбог, а тому руський народ, русичі неодноразово називаються в ній «Дажьбожими онуками»; пізніше до такого ж, сказати б, «язичницького» вислову не раз вдається й православний автор «Слова о полку Ігоревім».

Та й із вікопомним творінням, що відкрило нову епоху в історії слов'янства, так званою кирилицею, яку історична традиція узвичаєно

* Так званий «Літопис Аскольда», що, як наголошує один з найвідоміших його дослідників М. Брайчевський (Літопис Аскольда. — К., 2001. — С. 44, 53), є «першим історичним твором у нашій країні», а також і «першим твором вітчизняної літератури», був започаткований «близько 865–866 років і доведений, правдоподібно, до 883». Хоча повне відновлення цього літопису виявилось неможливим, усе ж таки, завдяки копіткій праці дослідників історії, вдалося реконструювати значну частину його текстів.

пов'язує з іменем видатного просвітителя Костянтина (Кирила) Солунського, не все так просто. Свого часу ще відомий український мовознавець Л. Булаховський (1888—1961) наголошував, що *«питання про азбуку, винайдену Костянтином, і досі залишається не розв'язаним»*, оскільки *«є серйозні підстави гадати, що азбука, застосована для цієї мови, є пізніший витвір і що вона витіснила давнішу, так звану глаголицю, яка ще в XI ст. (почасти й пізніше) відігравала роль її суперниці»* (1977. — С. 221). Ось, зокрема, які дані наводить у своїй передмові до «Истории древнерусского языка» Л. Якубинського (1953. — С. 9) академік В. Виноградов: *«Львов вважає (див.: Львов А. С. К вопросу о происхождении русской письменности // Русский язык в школе. — 1951. — № 6. — М. Л.), що в середині IX ст. у східних слов'ян існувала не лише церковна, а й світська оповідна література, зафіксована у писемній самобутньо-слов'янській глаголичній формі. Руське літописання почалося десь у середині IX ст., принаймні не пізніше 60-х років цього століття»*. На думку Львова (там само. — С. 23), *«на Русі, починаючи з X ст., відбувалася заміна (виділено А. Л. — М. Л.) глаголиці кирилицею»*.

Значну увагу дослідженню походження слов'янської (зокрема, й східнослов'янської) писемності приділив відомий український історик і палеограф, доктор історичних наук С. Висоцький. Ця проблема, на думку вченого, *«становить значні труднощі через відсутність достатньої кількості джерел»*, які до того ж *«нерідко суперечать одне одному»*. Тому питання про те, яка із двох абеток, що дійшли до нас, є давнішою і яку з них, власне, винайшов Костянтин-Кирило, ось уже понад два століття *«привертали й привертають увагу вчених-славистів у різних країнах»* (Висоцький, 1998. — С. 9).

Тривалий час саме кирилицю — про що свідчить уже сама її назва — вчені вважали винаходом видатного слов'янського просвітителя. Аж до 1785 р., коли *«Г. Добнер вперше віддав перевагу глаголиці»*. Та оскільки на ту пору *«найдавнішою глаголичною пам'яткою був Псалтир 1222 р., що походив із Далмації»*, де, до речі, *«глаголиця збереглася [аж] до XX ст.»*, то чеському славістові Й. Добровському вдалося відстояти першість кирилиці, а час появи глаголиці відсунути аж до XIII ст. Цей status quo проіснував аж доти, поки *«в середині XIX ст. не були виявлені нові глаголичні пам'ятки й серед них — Клоцієвський збірник»*. Цей рукопис, який датувався XI ст., засвідчив, що *«глаголичні тексти аж ніяк не молодші за кириличні»*.

Важливого значення набули виявлені в бібліотеках афонських монастирів *«Маріїнське та Збграфське євангелія XI і XII ст., написані*

глаголицею*, а також палімпсест (у перекладі з грецької це — пергамент, з якого стерто більш ранній рукопис і написано новий. — М. Л.) XII ст., написаний кирилицею по змитому тексту глаголиці». А невдовзі у Празі вже «були виявлені два аркуші, писані глаголицею в X ст., а в одному монастирі на Афоні... напис, зроблений глаголицею на грецькому акті Іверського монастиря 982 р.». Аналізуючи всі знахідки, чеський вчений П. Шафарик «дійшов висновку, що Кирило винайшов глаголицю, а кирилиця виникла в Болгарії завдяки працям учнів Кирила та Мефодія, найімовірніше, створена Климентом Охридським». Головними доказами такого походження слов'янської писемності С. Висоцький вважає так звані «Київські уривки» та «Празькі листки» моравського ізводу, написані в X ст. не кирилицею, а глаголицею». Ця теорія швидко здобула широке визнання. А 1884 р. російський медієвіст Вс. Міллер висловив «принципово новий погляд на походження кириличної писемності». На його думку, вона «виникла в результаті практичної діяльності слов'ян, які сусідили з греками й мали потребу в написанні різних ділових документів», тобто утворилася еволюційно (там само. — С. 10–14).

Це виглядало цілком логічно: за основу своєї писемності вони брали «сусідську» абетку й додавали до неї спеціальні, «не грецькі», букви для забезпечення досконалого передавання особливостей власної мови — з часом кількість цих букв поступово зростала. Про те, що саме такий підхід — «по чину (тобто за образом. — М. Л.) грецьких письмен», але «за слов'янською мовою» — було застосовано при творенні кирилиці, читаємо у широковідомій оповіді «Про письмена» староболгарського книжника чорноризця Храбра (кінець IX — початок X ст.)**. А в результаті й було створено абетку, про яку Храбр пише: «Се же суть славенські письмена», які, однак, «подобні суть грецьким письменам» (Кувєв, 1967. — С. 196). Це — про кирилицю.

* Зараз «вони зберігаються, відповідно, в Держ. публічній бібліотеці ім. Салтикова-Шchedріна у Ленінграді (тепер Санкт-Петербург. — М. Л.) і Держ. бібліотеці ім. Леніна» в Москві (Жуковская, 1976. — С. 225).

** Оповідь Храбра існує у численних переписах, один з яких, зазначали дослідники XIX ст. (Труды... — С. XLI, XLII, L), список Московської духовної академії, «носить сліди залежності від глаголичного оригіналу», а найстарший знайдено «у збірнику 1348 року». Ми ж надалі користуватимемось так званим Савинським переписом, «знайденим Прейсом і Срезневським під час їхнього подорожування Далмацією в монастирі св. Сави» — звідси його назва. Вперше надрукований в «Журналі Міністерства Народного Просвіщення» (ч. 59) 1848 року (там само).

А що ж глаголиця? Під 862 роком «Паннонське житіє» повідомляє, що моравська делегація звернулася до візантійського імператора Михаїла і патріарха Фотія з проханням дати вчителя, який навчив би їх церковній службі та проповідям на рідній мові. Незважаючи на поганий стан здоров'я, Кирило поїхав до Моравії, а вже незабаром винайшов для моравів абетку й почав перекладати церковні книги. Сталося це 863 р. Однак, зазначає С. Висоцький, *«яку саме абетку він склав — не повідомляється, імовірно, це була глаголиця»*. Тим часом Храбр у своїй оповіді згадує й про глаголицю: *«Тим-то словенські письмена пресвяті суть і пречисті, бо святий муж їх сотворив, а грецькі елінів — погані»* (там само. — С. 197). Оскільки кирилиця, за визнанням самого Храбра, подібна *«суть до грецьких письмен»*, то протиставляти їм, *«поганим»*, наголошує Висоцький, *«він міг лише... глаголицю»*.

То що ж, зрештою, являли собою ці дві слов'янські абетки? *«Глаголиця нараховувала 40 літер, які мали своєрідну стилізацію у вигляді різних закруглень та петель... Її графіка дуже відрізнялася від візантійського уставного письма (існує також версія про створення глаголиці на основі візантійського скоропису. — М. Л.), яким писалися православні богослужбові книги»*. Та, попри те, що глаголиця *«виявилася дуже важкою для користування... нею було написано значну кількість книжок»*. На думку дослідників, *«Кирило і Мефодій користувалися під час своєї місії саме глаголицею»*. *«Абетка кирилиці письмових книжних пам'яток XI ст. нараховувала 43 літери. До неї повністю входили 24 літери візантійського алфавіту та ще 19 спеціальних літер... На початку X ст. у початковій кирилиці додаткових слов'янських літер було лише 14, а вся абетка нараховувала 38 літер [саме про таку абетку пише чорноризець Храбр у своїй оповіді «Про письмена». Ось, до речі, як він відповідав тим, хто вважав абетку з 38 літер занадто великою — мовляв, обходяться ж греки 24 (Кув, 1967. — С. 195): «ну як зможете написати добре грецькими письменами [слова] бог, або живот, або зель, або... широта, або щедрота, або юність, або... язик, або інія, подобная сим»? — М. Л.]»* Суттєвою перевагою кириличних літер було те, що *«вони дуже чіткі й легкі для написання та читання»* — це мало важливе значення, адже ті *«книги писалися вручну і призначалися для читання вголос у церкві»* (Висоцький, 1998. — С. 11–19).

Незважаючи на значні відмінності між цими абетками, у них, однак, є чимало спільних ознак: деякі букви мають однакові числові значення, інші — дуже подібне накреслення, однаковими є назви

букв*. Усе це, зазначає доктор історичних наук С. Висоцький, «вказує на історичний зв'язок абеток та вплив однієї на іншу», але водночас «утруднює визначення пріоритету однієї з них». І хоча, на думку знаного палеографа, на важливі питання походження слов'янської писемності: яку саме абетку винайшов Кирило і яка з них є старшою, й досі «однозначної відповіді нема», та все ж, наголошує він, «можна стверджувати, що Кирило не міг винайти кирилицю», бо «вона склалася еволюційним історичним шляхом, чому є вагомі докази, а міг лише вдосконалити». На друге питання, тобто яка з абеток є старшою, С. Висоцький відповідає так: «глаголицю винайдено у 863 році, і вона старша за кирилицю, яку вдосконалено лише на початку Х ст., але протокирилиця (тобто початкова кирилиця, що еволюціонувала шляхом поступового додавання до грецького алфавіту слов'янських літер, — Храбр цю докириличну слов'янську писемність, що ґрунтувалась на абетках неповного складу, називає письмом «без упорядкування», а ще раніше, пише Храбр, слов'яни «не імєху книг» і використовували — для ворожіння та обрахунків — «чѣрти і рѣзи». — М. Л.) значно старша за глаголицю». А щодо можливого існування протоглаголиці, то це, наголошує С. Висоцький, «викликає великі сумніви» (там само. — С. 27).

Не менш складним є й питання походження східнослов'янської писемності. Зізнатися, мене завжди дивувало те, як така велика держава, якою свого часу була Київська Русь, могла впродовж тривалого періоду свого існування — майже 150 років! — обходитись без писемності? Адже за таких умов розгалужений, розкиданий на величезних обширах державний апарат просто не зможе нормально функціонувати. Тож, як слушно зазначає С. Висоцький, після утворення Київської держави саме «її інституції стали одним із перших замовників писемності». Адже остання є вкрай необхідною для фіксації різних державних актів, зокрема договорів і законів, збирання податків, обліку матеріальних, військових, людських ресурсів тощо. Це, до речі, створювало значні

* І. Срезневський у своїй доповіді «О древней глаголической рукописи, хранящейся в Киевской Духовной Академии (то була «частина римського «миссала» у слов'янському перекладі на давню церковно-слов'янську мову, написаного юсовою глаголицею». — М. Л.), виголошеній 1874 року на Київському археологічному з'їзді (1876. — С. 2–3), зазначав, що, попри певні відмінності, «не може не вразити у глаголиці присутність поміж буквами особливого дивного вигляду букв грецьких і негрецьких такого ж точно зображення, як і в кирилиці...» Пізніше Ізмаїл Іванович старанно розшукував давній латинський оригінал «мисс», вміщених у глаголичному рукописі, «і дещо встиг найти — найбільше у рукописах Паризької національної бібліотеки IX–X ст.» (там само. — С. 8).

проблеми і для місіонерської діяльності грецьких проповідників у Русі, де християни з'явилися ще за Аскольда. Досить згадати, як посланий до Моравії проповідувати християнське вчення Кирило, дізнавшись, що там немає писемності, назвав це, образно кажучи, «*писанням на воді*». Тому він змушений був спочатку розробити абетку, а потім уже братися до перекладу церковних книг. Та більшість дослідників довгий час дотримувалися думки, що «*писемність у Київській Русі з'явилася раптово — із введенням Володимиром християнства в 988 р.*». Тому попередні півтора століття вони іноді називали «*безписемним періодом в історії Русі*» (там само. — С. 27, 33).

«Проте це не зовсім так, — наголошує С. Висоцький. — *Останні археологічні дослідження та знахідки на території Київської держави свідчать про існування кількох різних графічних систем, а саме: рунічної, куфічної, грецької, кириличної, глаголичної та, можливо, протокириличної*». Наприклад, на амфорі, знайдений наприкінці 40-х років XX ст. у Гніздівському кургані на Смоленщині, було виявлено напис кириличними буквами, який його відкривачі прочитали як слово «*горбу́хща*», яке означає гірчицю (пізніше були запропоновані й інші варіанти прочитання), і датували «*першою чвертю X століття*», що «*підтверджено й палеографічним аналізом [напису], здійсненим членом-кореспондентом Академії наук СРСР М. Тихомировим*» (Авдусин, 1952. — С. 21). «*Хто знає, — напише згодом академік М. Тихомиров (Авдусин, 1957. — С. 21), — можливо гніздівська амфора зберігала ті овочі, по-нашому прянощі, що були серед дарів, отриманих Олегом від греків після походу на Царгород*». А кириличні написи на дерев'яних циліндрах другої половини X ст., знайдених у Новгороді, свідчать про те, що «*князівська адміністрація Новгороду, яка підпорядковувалася Києву, користувалася кириличною писемністю у другій половині X ст., до запровадження офіційної державної релігії*» (Висоцький, 1998. — С. 35–36).

Вельми цікаву абетку знайшов у Софійському соборі в Києві й сам С. Висоцький. Вона, на його думку, «*є непрямым свідченням про користування в [Київській] Русі до офіційного введення християнства невпорядкованою абеткою, в якій ще не було більшості слов'янських літер*». І хоча її написано на стіні собору в XI ст., але, певен її відкривач, «*вона засвідчує писемність значно ранішого часу*». Абетка становить 27 літер: 23 грецьких і лише чотирьох слов'янських: **Б** (на ту пору «буки»), **Ж** («живете»), **Ш**, **Щ**. Саме в цьому й полягає її незвичайність, адже, як ми мали змогу переконатися, у кирилиці XI ст. додаткових слов'янських літер було вже 19. Аргументовано спростувавши

твердження про те, що «це нібито недописана абетка кирилиці» або «взагалі не абетка, а літери з числовим значенням», визнаний палеограф доходить висновку, що «відкрита абетка належить до невідомої нам писемності, яку знали в Києві ще в XI ст. Київська абетка за кількістю слов'янських літер є найдавнішою з усіх відомих слов'янських, давнішою навіть від згадуваної Храбром. Нею, можливо, також користувалися при карбуванні монет за доби Володимира Святославича... Це дає нам змогу віднести відкриту абетку до середини IX ст., тобто часів, близьких до утворення Києворуської держави та Аскольдового хрещення». Отже, доходить висновку С. Висоцький, «можемо припустити появу у східних слов'ян, насамперед у Києві, протокирилівської писемності наприкінці IX та першій половині X ст.», тобто у найраніші часи існування Києворуської держави (там само. — С. 36, 44, 49).

А тепер дещо докладніше про більш ранні пам'ятки руської писемності, ніж ті, що, як було сказано, «датовуються аж другою половиною XI ст.». Як відомо, ще від початку X ст. візантійський уряд, волюючи упорядкувати свої відносини зі східними слов'янами, «намагається, — як зазначає Л. Якубинський (1953. — С. 88–91), — оформити свої стосунки з Київською Руссю в письмових договорах. Перший з цих договорів, який до того ж є найдавнішим відомим нам писемним пам'ятником Київської Русі, укладений з київським князем Олегом в 911 (академік С. Обнорський наводить ще договір 907 р. — М. Л.) році». Другим є договір Візантії з київським князем Ігорем від 944 р., третім — договірне зобов'язання київського князя Святослава від 971 р. Уже в тексті першого договору є вказівка на те, що усні домовленості перестали задовольняти обидві сторони, а тому вони «не точюю просто словесемъ, но и писаниемъ и клятвою твердою, кленішеся оружьемъ своимъ, такую любовь утвердити и известити по вере и по закону нашему». Усі ці договори київських князів з греками «є пам'ятками перекладними (переклади договорів є сучасними до їх грецьких оригіналів)». Усі вони писані церковнослов'янською мовою. А те, що в текстах договорів (їх копії збереглися в «Повісті минулих літ») «є окремі давньоруські елементи», свідчить, що «договори перекладалися руськими», а не грецькими чи, як припускали деякі лінгвісти, болгарськими перекладачами — «для такого припущення нема жодних підстав», наголошує Л. Якубинський (С. Висоцький схиляється до думки, що переклад все ж було здійснено болгарином, а пізніше уже «виправлено київським редактором»). А значить, уже на початку X ст. в Києві були русичі, котрі добре володіли грецькою мовою і могли перекладати з грецької на церковнослов'янську.

Найцікавішими з них С. Висоцький (1998. — С. 62) вважає договори 911 та 944 рр., оскільки «з їх змісту випливає, що писалися вони на “*двою хартью*”, тобто у двох примірниках». Як відомо, у подібних випадках візантійська дипломатична практика вимагала писати перший примірник грецькою мовою, «а другий — мовою того народу, з яким укладалася угода». І хоча важко однозначно сказати, якою саме писемною системою написано другий примірник, однак С. Обнорський, присвятивши розв'язанню цієї проблеми спеціальну працю (Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. — 1936. — Вып. VI–VII. — С. 102), дійшов висновку, що «*письмо їх текстів, найімовірніше, було кириличним*» (там само. — С. 63). До речі, у договорі 911 р. «*згадується про давній звичай писати заповіти на випадок смерті, особливо тими особами, що збиралися їхати за кордон на військову службу*», а це вже, наголошує С. Висоцький, «*свідчить про користування писемністю в побутових справах*», тобто про значне розширення сфери її застосування.

Надзвичайно важливим повідомленням у договорі 944 р. є згадка про те, що відтепер посли й купці, подорожуючи до Царграда, повинні мати «*писані грамоти від київського великого князя*»*. Цей перехід до писаних грамот засвідчує, пише С. Висоцький (1998. — С. 64–65), про «*великі зміни, що відбулися в користуванні писемністю в державних установах Київської Русі в середині X ст.*». Якщо раніше роль державних службовців «*зводилася лише до видачі печаток послам і купцям, то тепер уже необхідно було писати грамоти*». Дослідник цілком припускає, що ці супровідні грамоти писалися «*тією самою писемною системою, що й угоди з греками 911 р., й особливо 944 р., тобто, досить імовірно, кирилицею*».

Як наголошує академік С. Обнорський (1960. — С. 276), «*усі ці сукупності (окрім уже згаданих угод, Обнорський сюди зараховує також «знамените Остромирове євангеліє, датоване 1056–1057 рр.» і так звану «Руську правду», відомості про яку літопис подає під 1016 р. — М. Л.) дають змогу вважати беззаперечним дуже раннє зародження у нас писемної культури, задовго до першої писемної пам'ятки, що фактично збереглася*»,

* Детально дослідивши особливості писемності Київської школи та з'ясувавши, що притаманні їй ознаки «трапляються не тільки у південних, а й у північних регіонах країни», С. Висоцький дійшов висновку, що «це свідчить про єдину київську писемну систему на всій території [Київської] держави. Навряд чи можна сумніватися в тому, що це була державна київська писемність.... Такий висновок, — зазначає історик, — є цілком правомірним і добре узгоджується з тим, що кирилицька писемність, як і всі пов'язані з нею явища, безперечно, просувалися на східнослов'янські землі з півдня (з Болгарії до Києва і далі) на північ, а не навпаки» (1998. — С. 190).

ба більше, на думку академіка, — «в жодному разі не було б сміливим припущення про належність якихось форм писемності уже русам антиського періоду (в VI–VIII ст.)»*. Із цим, до речі, непогано кореспондується повідомлення про знайдену в 1803 р. П. Сумароковим на Тамані плиту з білого мармуру, на якій, як повідомляє професор С. Шелухін (Пастернак, 1991. — С. 11), вирізьблено «грецький напис майже цілком слов'янськими літерами, якими потім писали в Києві». Дослідженню цього напису, відомого як «Напис Євпатерія», знаний російський історик В. Латишев (1909. — С. 211) присвятив велику статтю, в якій, зокрема, доводить, що «напис належить до періоду царювання імператора Маврикія і саме до 590 року». Безперечно, ще більшої історичної глибини сягають корені нашої усної мови.

До речі, змішування так званої живої мови з літературною доволі поширене. Як зазначає відомий сучасний мовознавець, історик української літератури Ю. Шевельов (1994. — С. 16), «літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися і виходили з ужитку. Тяглість живої, “природної”, “нерукотворної” мови існує близько 1300 років. Можна для кожної літературної (виділено Ю. Ш. — М. Л.) мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як німецьку Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522–1542 років, італійську Данте своїми писаннями початку XIV ст.». А от для будь-якої ж н в о ї мови встановити точну дату народження неможливо. От умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови відома — 988 рік, рік хрещення Київської Русі. «Цю мову, — наголошує Ю. Шевельов, — можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, “жива” українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її постання. Вона виворювалася сторіччями...»

На думку іншого мовознавця, професора К. Німчинова (1996. — С. 186), «найстаріші пам'ятки письменства на Вкраїні свідчать про досить довге окреме існування української мови ще перед XI століттям». Те саме, безперечно, можна стверджувати і про її творця та носія — про український народ.

* Це, можливо, й була так звана протокирилиця, котра, як наголошує С. Висоцький (1998. — С. 27), «значно старша за глаголицю».

І хоча розвиток писемності, зокрема створення Київської писемної школи (до речі, *«однієї з найдавніших графічних систем Європи»*, як зазначає С. Висоцький), що стала важливою складовою частиною культури Київської держави, є незаперечним свідченням її цивілізованості, однак цим набутки згаданої культури, звісно ж, далеко не обмежуються. До загальновизнаних культурних надбань наших предків слід віднести також багату пісенну творчість і правічні колядки, виготовлення ювелірних прикрас і тисячолітні традиції писанкарства, досягнення в містобудуванні й культурі землеробства, прадавні традиції вироблення одягу і величезну скарбницю освячених тисячоліттями звичаїв — та хіба все перелічиш!

Тож не маємо жодних підстав почуватися меншовартими в сім'ї інших народів, устидатися «варварства» наших предків...

2. Міф про те, як «западенці окупували» Київ

На людину, що бодай поверхнево цікавиться історією України (про фахових істориків зайве й говорити), уже від самого заголовка повіє, певно, печерним холодом відомої побрехеньки, чи то пак «концепції», Погодіна. Тож чи варто знову привертати увагу до того, що, напевно, давно вже припало порохнявою?

Власне, і не привертав би, якби не довелося самому переконати-ся — ще не вмер курилка! І де — не на якійсь-то там віддаленій від переднього краю людського знання периферії, а в одному з найбільших його скупчень — Національному технічному університеті України. Саме тут наприкінці березня 1997 р. у перерві між півпарами довелося — і не мені одному — почути від сивочолого викладача ВНЗ, що є визнаним флагманом технічної освіти в Україні, просто неймовірне: *«Какой еще украинский народ! Нет такого и не было никогда! Были разные племена: древляне, поляне, а народа такого не было. А этих “западнцев” я всегда называл и называю оккупантами — и никак иначе!..»* І мовилося це на повному серйозі. Тож, як бачимо, валуєви та богговути й досі серед нас, ще й хизуються своїм, дійсно неймовірним і войовничим, невіглаством (цікаво, як би відреагував цей фахівець-«технар», якби хтось серйозно запропонував йому подискутувати щодо наукової вірогідності моделі будови нашої планети, за якою вона — пласка та ще й утримується на трьох слонах, що стоять на черепасі і т. ін.? Певно, подумав би, що в того не все гаразд з головою). Спробуймо, однак, пояснити дійсний стан заявленої «проблеми» бодай для тих, хто помиляється в цьому питанні широко, через брак об'єктивної інформації.

Деякі російські вчені, зокрема Є. Чепурковський, висловлювали думку про те, що спадковість між середньовічними й сучасними українцями взагалі відсутня (Сегеда, 1995. — С. 196), вважаючи, що *«дотатарська людність Київської Русі після татарської навали змінилася»*. Насправді ж все було якраз навпаки: за століття татарського панування в північних землях фізичні та духовні підвалини саме новоутворюваного майбутнього російського етносу, основу якого — за оцінками російських дослідників, зокрема академіка М. Покровського, щонайменше на 80% — становив угро-фінський субстрат, поповнилися ще й чималим внеском іншої азійської складової — татарської. А щодо українців, то і письмові, і численні археологічні джерела *«незаперечно свідчать про*

відсутність суттєвих змін населення в Південній Русі між XIII і XVI ст. Тобто з часів Київської держави тут жив один народ, який переживав послідовні етапи свого історичного розвитку» (Залізняка, 1996. — С. 46).

Та згаданих російських учених найменше цікавить дійсний перебіг історичного процесу. І коріння такого підходу простягається на півтора століття назад, у 1856 рік. Саме тоді з'явилася так звана «концепція» М. Погодіна, за якою до татарської навали на території Київської Русі нібито жили самі тільки великороси (тоді, певно, час виникнення цієї «російської» держави доведеться перенести до часів сформування російського етносу, тобто бодай на два століття пізніше, та чи це може злякати запеклих великодержавників?), і лише після того, як давньоруське населення центральних земель Київської Русі було винищене татарами або мігрувало на північ, туди переселилися аж від Карпат «західняки», від яких і пішли сучасні українці. Послідовник Погодіна О. Соболевський, значно перевершуючи свого попередника, вважав за можливе відсунути це псевдопереселення українців на київські землі аж на XVI ст. Але в такому випадку «окупанти-західняки» мали б успадкувати від великороських «аборигенів» й давню великороську топоніміку краю. Наприклад, у Києві тоді б мало бути не згадуване ще у «Повісті» *«Угорское»* урочище, а, скажімо, *Венгерское*, та й назва відомої київської річки мала б звучати більш «по-пушкінськи» — *Лебедь*. І взагалі, тоді не киево-руська топоніміка мала б набути такого широкого розповсюдження на північно-східних землях, як сталося в дійсності, а навпаки, угро-фінські топоніми повинні мали б затопити Наддніпрянщину. Та хіба подібні «дрібниці» здатні збентежити імперських істориків! Правдиве висвітлення історії — то не їх мета...

Першим і негайно — у тому ж таки 1856 році, на сторінках московського журналу «Русская беседа» — виступив проти цієї гіпотези видатний історик, фольклорист і мовознавець М. Максимович, який *«аргументовано спростував твердження М. П. Погодіна про прихід українців з-під Карпат на нібито російську Наддніпрянщину, довів автохтонність українського населення на цих землях і відзначив, що українська мова формувалася на південній Русі в X–XI ст.»* (Півторак, 1993. — С. 13). Пізніше антинауковість тверджень М. Погодіна послідовно доводила у своїх працях ціла когорта відомих фахівців, зокрема О. Котляревський, М. Костомаров, П. Житецький, В. Антонович та інші (що, однак, зовсім не завадило реакційно настроєним професорам окремих університетів імперії посилено пропагувати погодинську «теорію»). Не залишилася вона поза увагою і наступної генерації науковців.

Російський академік О. Шахматов, який добре знав цю «теорію», зокрема, наголошував (1899. — С. 339–346): «...ми не маємо підстав припускати, що сучасні малоруси прийшли у Придніпров'я лише в історичний час». А обгрунтоване ним «припущення про змішаний характер київського населення (воно, пояснює Шахматов, «було в самому місті значною мірою розріджене іншими руськими племенами, найімовірніше сіверянами, що сиділи густими масами по протилежному березі Дніпра: їх міста Чернігів та Переяслав суперничали з Києвом». — М. Л.) робить абсолютно зайвою гіпотезу Соболевського, значною мірою обумовлену теорією Погодіна...»

Інший визначний російський історик О. Пресняков (1918. — С. 1–8), висвітливши суть «етнографічних переконань» М. Грушевського, який, нагадає автор, «вважає, що завдання “звичайної” схеми — побудувати “общерусскую” історію — неможлива по суті, позаяк нема ніякої “общерусской” народності, а на черзі — інше наукове завдання — створення, з одного боку, історії українського народу, а з другого — історії великоруської», водночас піддав аргументованій критиці ідею встановлення «тотожності й спадкового зв'язку московської та київської державної влади», що посіла у великоруській історіографії узвичаєне місце «історичної аксіоми». «“Аксіома” ця, — пояснює Олександр Євгенович, — була використана московською владою... для обгрунтування зазіхань Москви на увесь спадок Рюрикового роду...» Та й сучасні «обустроители» наголошують (Россия на пороге... — 1996. — С. 43): «поза київською прабабківщиною єдність московської та імператорської Росії (у тому числі і її більшовицька стадія. — М. Л.) стає проблематичною, тільки стійкість київського архетипу в нашій колективній культурно-історичній пам'яті забезпечить тяглість і цілісність національного генотипу». А ще краще — пам'ять все-таки не надто надійна річ — коли б оті «архетипи» знов стали, мріють вони, «нашими південними губерніями...»

Не залишилось поза увагою О. Преснякова і те, що «перша наукоподібна гіпотеза, яка намагалася з'ясувати органічний зв'язок північно-руської історії з київським минулим, запропонована М. П. Погодіним». Посилаючись на ряд історичних досліджень відомих російських істориків ХІХ ст., зокрема І. Срезневського, О. Пипіна, О. Спіцина, відомий вчений буквально каменя на камені не залишив від «погодінського домислу», зазначивши однак, що останньому «надзвичайно поталанило в нашій історіографії. Домисел цей зостався у ній міцним засновком у викладі північноруської історії, даючи зовні зручний перехід від “київського” періоду до “володимирського”».

Ці дослідження були науково обґрунтовані — на відміну від самого Погодіна, який, наголошує Олександр Євгенович, творячи свою «гіпотезу», *«оперував наївною філологією (виходячи з того, що, мовляв, «билини київського циклу співаються у нас повсюдно — в Архангельську й Володимирі, Костромі й Сибіру», але не в Малоросії. Погодін дійшов висновку, що у Києві здавна жило «великоросійське плем'я»». — М. Л.), ототожнюючи церковно-слов'янську мову з давньоруською, і наполягав на запустінні київського півдня»*, без чого просто неможливо було пояснити «блискучу» здогадку щодо пізнішого переселення в Придніпров'я власне «малоросів». Утім, не більшою науковістю відзначене й обґрунтування М. Погодіна «древності» великоросів (1872. — С. 1251): *«якщо великоросійське плем'я є найбільш багаточисельним з усіх племен слов'янських і найбільш поширене, то воно має бути й одним з найдревніших»*... Серйозній критиці піддав дослідник і «словіновську схему російської історії», яка, наголошував Пресняков, фактично *«узаконювала, по-своєму, уяву про традиційну магістраль російської історії, пролеглої від Києва через Володимир до Москви»*.

Попри очевидну абсурдність згаданої «теорії» Погодіна — Соболевського, яку А. Кримський назвав *«яскраво неймовірною»*, не оминув її своєю увагою й видатний мовознавець академік Л. Булаховський, який, із зрозумілих причин не вдаючись до обширного її аналізу, обмежився стислою констатацією в суто «академічному» стилі: *«Гіпотези Погодіна — Соболевського про “великоруське” населення давнього Києва мовні факти не підтверджують»* (1977. — С. 213). Ба більше, як наголошує антрополог С. Сегеда (1995. — С. 204), *«це й подібні твердження різко розбігаються із фактичними даними, й це переконливо довела Т. І. Алексєєва»*, на думку якої, *«краніологічні дані (вивчення будови черепа. — М. Л.) дають змогу простежити в Середній Наддніпрянщині дуже глибоко лінію антропологічної спадковості, а саме: племена доби бронзи → скіфи лісової смуги → населення черняхівської культури → нащадки літописних полян»*. Тож, як мовили древні, сперечатися з фактами — марна річ, бо насправді, як зазначав М. Грушевський (1991), *«фікція “київського періоду” не дає можності відповідно представити історію великоруської народності»*...

Проте ця «фікція» залишила свій потворний відбиток і на проблемі тяглості української державності. *«Чому, починаючи історію міста Києва слідом за академіком Толочком з кінця V ст., ми відмовляємо в таких же глибоких коренях його споконвічним мешканцям — українцям? — дивується Л. Залізняк (1996. — С. 30). — Адже «виключення Київської Русі*

з української національної історії протирічить логіці всього європейського історичного процесу».

Дійсно, суперечить. Однак навіть відомі російські історики, як і раніше заангажовані москвоцентричним світоглядом, у цих питаннях начисто ігнорують елементарну логіку. Так, спираючись на археологічні матеріали, В. Седов переконливо показав (1995. — С. 310–343), як на історичній арені у VI–VII ст. з'явилися південні та західні слов'яни (чехи, хорвати, серби, поляки та ін.), які у IX–X ст. створили свої перші національні держави (подібні етно- та державотворчі процеси відбувалися й на решті території середньовічної Європи). Але вже у наступній своїй монографії московський історик, опускаючи етнічні корені українців (1999. — С. 38–41) у VI–VII ст. до антів та дулібів, затим раптом стверджує (с. 285), що з цього *«зовсім не витікає висновок щодо початку становлення українського етносу в I тис. н. д.»*. І хоча він сам визнає (с. 271), що *«суттєвих переміщень населення пізніше в цьому регіоні ні за даними археології, ні за історичними документами не було»*, однак чомусь начисто відмовляє етносу, котрий у ті ж часи сконсолідував Київську Русь, у праві додержуватися тих же історичних законів, за якими розвивалися сусідні європейські народи.

Отже, слушно зазначає доктор історичних наук Л. Залізник (1998), *«за Седовим, поляки зароджуються в VI ст., а їхні безпосередні східні сусіди українці лише в XIV. Якщо так, то на берегах невеличкої річки Сян, що розділяла етнічні землі українців та поляків, мала місце небувала в історії Європи ситуація. Етноісторичний розвиток правого берега Сяну, за В. Седовим, відставав від лівого на 800 років, тим самим ламаючи всі універсальні закони історичного розвитку Європи»*.

Та цим навряд чи збентежиш носіїв імперського світогляду, котрі, визначаючи вік українців за Погодіним та Соболевським, цілком поділяють і «концепцію» іншого відомого українофоба, який твердив, що українці, чи то пак *«малоросіяни... завжди були племенем і ніколи не були народом, а тим менше — державою»* (Белинский, 1955. — С. 60). Ось і уславлений категоричністю своїх висновків — чого, як ми матимемо змогу ще не раз переконатися, не скажеш про їх обґрунтованість — О. Солженіцин, не кліпнувши оком, вчергове *«відкриває Америку»* (1990): *«Усе це — вигадана недавно фальш, нібито ледве не з IX століття існував особливий український народ з особною неросійською мовою...»*

Та історичні факти свідчать про інше. Як переконливо доводить, досліджуючи наші корені, Л. Залізник (1996), *«українці є прямими етнокультурними спадкоємцями склавинів та їхніх нащадків деревлян, бужан,*

волинян, уличів, тиверців, хорватів, полян північно-західної України, меншою мірою антів лісостепового Подніпров'я. Саме на цьому етноісторичному підґрунті постала *перша українська держава Київська Русь*». Саме це — «відновлення законного права українців на історичну спадщину Київської Русі як першої української держави» — і вважає цей відомий історик доленосним для української державності та найважливішим для національної історичної науки завданням, оскільки «без цього історичного фундаменту, — наголошує він (Залізняк, 1996. — С. 16–18), — *неможлива побудова незалежної України*».

Цю спадковість, зокрема, підтверджують пам'ятки «традиційної української кераміки, житлобудівництва. Продовжували традиції княжої Русі дерев'яна та кам'яна церковна архітектура XVII–XVIII ст., так зване козацьке бароко. Етнографи дійшли висновку, що український національний одяг веде своє походження навіть не від одягу Русі, а від давньослов'янського». А що вже казати про українські колядки на тему світового дерева, що, як вже зазначалося, співаються не одне тисячоліття! Про це ж свідчить і вибудувана українцями після століть поневолення унікальна Гетьманська держава, в якій, наголошує директор Інституту українознавства П. Кононенко (1994), «*продовженням київсько-руських традицій постали історіософія (козацькі літописи — подовжувачі Київського, Волинського та інших) й філософія ("Філософія серця" Іларіона), наука (Києво-Могилянська, Острозька та інші академії), освіта (братські козацькі школи) й мистецтво (доба бароко)*», правові основи держави, що своїм корінням сягали славнозвісної «Правди» Ярослава Мудрого.

На думку інших дослідників, вік існування державності на нашій землі сягає значно більшої історичної глибини. Так, з точки зору М. Брайчевського (1993. — С. 34–41), «ця держава виникла задовго до IX століття внаслідок органічного розвитку східного слов'янства — формування тут класового устрою... Ознаки його виявляють себе ще в першій половині I тисячоліття н. е. (Антське царство)»*. Тож можна твердити, наголошує М. Брайчевський (1995. — С. 77), що «*початки української державності*» простягаються «саме в антські часи», а отже, «Русь (Україна) була безпосереднім наступником і спадкоємцем антів», ба більше — «Русь... це ядро наступного об'єднання». І на думку О. Оглоблина

* І на думку Б. Рибаківа (1952), «у II–V ст., в епоху полів поховань черняхівського типу, можна припустити існування серед венедсько-антських племен обширного племенного союзу полян, що охоплював території від Дніпра до Вісли і, ймовірно, був створений для боротьби з Римом».

(1995. — С. 408), анти, які *«ще в IV ст. опанували широку територію від Дунаю й Балканів до Озівського моря... створили першу українську й слов'янську державу»*.

А згідно з припущеннями відомого сучасного російського історика В. Мавродіна (1951. — С. 5–8), до речі, стійкого прихильника імперської «концепції» єдиного давньоруського етносу, *«...у VI ст., в боротьбі з аvaraми на Волині, у Прикарпатті утворюється могутнє та обширне об'єднання антів під орудою дулібів-волинян. То було не просто племінне, а політичне об'єднання... Лише наприкінці 20-х років VII ст. (626 р. або близько цього) “держава волинян” була розгромлена аvaraми... Нема сумніву в тому, що “держава волинян” в VI–VII ст. — ...перша “держава” східних слов'ян епохи “військової демократії” (термін Ф. Енгельса. — М. Л.), — прямий попередник Київської держави»*.

З наведеними твердженнями можна погоджуватися або, навпаки, заперечувати їх, однак, як наголошує О. Оглоблін, *«опираючись на дані сучасної історичної науки, неможливо не визнати український народ автохтоном»*, тобто корінним на території України. Адже він і справді, як зазначала російська дослідниця Е. Львіна (1990), з тих часів *«нікуди не переселявся»*. Цього ж висновку дійшов врешті-решт і патріарх сучасної російської славістики академік Б. Рибakov, який у своїй *«новій концепції»* державотворення наголошує (1990): *«Я обстоюю позиції, що українці живуть автохтонно, тобто споконвічно, на корінній слов'янській землі»*.

Як зазначає відома письменниця та історик Р. Іванченко (1996. — С. 14–18), в 60–70-ті роки VII ст. починається вже *«стабільне державницьке існування»* поляно-руського народу, а *«епоха Аскольда»* (він першим із київських князів був охрещений константинопольським патріархом ще у 866 році під час укладення мирного договору з Візантією після вдалої осади столиці могутньої імперії. У тому ж таки році Аскольд здійснив масове хрещення киян грецькими священниками, а вже наступного року, на його прохання, патріарх Фотій прислав до Києва першого митрополита М. Сіріна з кількома єпископами, і тут була заснована перша на Русі єпархія константинопольського патріархату. Із зрозумілих причин матеріали про це, дійсно перше, хрещення були знищені, а прорюриківська імперська історична наука довгі століття замовчувала цей яскравий період історії української нації. — М. Л.) була *періодом розквіту держави Києвичів»*, нащадків князя Кия. У 882 році, з приходом із Новгорода воеводи Олега з малолітнім сином Рюрика Ігорем, у Києві стався *династичний переворот*, унаслідок якого *«замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, з'являється,*

через перехідну постать Олега, династія Рюриковичів»*. При цьому, наголошує Р. Іванченко, *«політична структура монархічного Києва і Київської держави не змінилася... Рюриковичі продовжили розбудову Київської держави (а отже, твердження про те, «що в 882 році Олег прийшов до Києва, об'єднав Новгород і утворив державу — Київську Русь, не відповідає історичній дійсності». — М. Л.)», яка і після цього перевороту продовжила своє існування як «самобутнє державне утворення подніпровського поляно-руського населення».*

А відомий дослідник історії рідного краю Г. Василенко вважає (1991. — С. 6–8), що *«початок існуванню слов'янської держави»* поклав *«воєнно-політичний союз на чолі з Полянським князівством»*, який об'єднав *«племінні князіння Середнього Подніпров'я в Іст. до н. е.»*. Першу згадку про цю державу, зазначає він, *«подає "Heims Kringla" — збірник скандинавських історичних переказів».*

«Генетичною базою формування українського народу, — наголошує М. Брайчевський (1995. — С. 81), — залишився загальноруський стовбур, що пройшов три стадії етнічного розвитку (анти → початкова Русь, або "Русь у вузькому значенні слова" → Київська Русь IX–XIII ст.). На превеликий жаль, радянська історіографія демонструє в цій сфері брутальну деформацію, прямий фальсифікат. Думка про походження українського народу протягом цілого I тис. після Р. Х. тривалий час перебувала під забороною і вважалася за націоналістичну... Незрозуміло, чому формування українського народу в XVI ст. визнається за "інтернаціоналістичну" тезу, а в IV ст. — за "націоналістичну"», — дивується цей відомий історик. Та все тому ж — імперська історична наука, в тому числі й радянська, визнавала тільки те, що відповідало строго витримуваній москвоцентричній версії розуміння історії. А якщо історичні факти не вкладалися у це прокрустове ложе, їх із легкістю заміщували новими «фактами» — сфабрикованими на догоду імперській ідеології.

На жаль, саме з цією «історією» Московії-Росії, добряче нашпигованою подібним фальсифікатом, знайомила переважна кількість західних дослідників. То ж не дивно, що, за спостереженнями професора І. Лисяка-Рудницького (1994. — С. 166), який читав лекції з історії у різних західних університетах, *«історію "Росії" звичайно розглядають як історію національно однорідного обширу, а не як багатонаціональної імперії».* Завдяки невпинним впливам — чи радше грошовим

* На думку деяких сучасних дослідників, «взяття влади в Києві... Рюриковичами було головним контрастним явищем на християнство» (Дем'янов, 1994. — С. 35).

«вливам» — Російській імперії поступово вдалося досягти такого становища серед освіченої верстви західного суспільства, в тому числі й у середовищі вчених, за якого *«погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їх засновків. Концепцій, що відбігають від цієї ортодоксії, не важать щодо їх наукової обґрунтованості, але автоматично виключають з-під розгляду, як буцімто тенденційні й «націоналістичні».*

На продовженні узвичаєного сприйняття української історії за історію Росії європейським загалом навіть за теперішнього часу наголошувала й сучасна дослідниця української літератури з Парижу Сільвія Гер (авторська радіопередача Ю. Шаповала «Відроджені імена», 07.04.1998). Молодій аспірантці університету, що фахово займається цими питаннями, просто впадає в око те, що, на відміну від Росії, українська держава явно недостатньо працює над тим, аби подолати цю, до речі, цілком зрозумілу інерційність та закорінені довготривалими й цілеспрямованими потугами ідеологів сусідньої імперії стереотипи мислення. Тож українським вченим доведеться докласти чималих зусиль, аби позбавити своїх західних колег такого прикрого однобокого «автоматизму».

Тут варто згадати ще про один підхід до історії, що є притаманним виключно українським авторам. Як наголошує відомий історик Я. Ісаєвич (1995. — С. 109), останнім часом *«в Україні з'явилися публіцистичні статті і навіть книжки, в яких виникнення українського народу датується дуже давніми часами — кілька тисячоліть або навіть раніше. Очевидно, це реакція на концепції офіційної радянської науки, яка нав'язувала дуже пізнє датування появи українського етносу. Треба думати, що поширення подібних неоромантичних схем буде зменшуватися в міру р е а л ь н о г о утвердження самостійності України»**

Певно, на хвилі названого поширення згаданих схем, зокрема, і з'явилася, ставши одразу ж популярною серед пересічного читача і не менш подразливою для фахівців-істориків, книга доктора економічних наук Ю. Канигіна «Шлях аріїв». Не маючи наміру аналізувати цей твір, звернемо, однак, увагу читача на дуже оперативну видану

* «Показово, — зазначає Л. Залізник (Походження... — 1996. — С. 17), — що прибічники такого незвичайно давнього віку українців, як правило, аматори, а не фахівці-історики». На думку цього відомого історика, пояснюється ця обставина тим, що «фахівці розуміють неможливість довести безперервність культурно-історичного розвитку на українських теренах від трипільської культури до історичних українців. А це необхідна умова встановлення віку будь-якого історичного явища (держави, народу, міста, культурно-історичного регіону) методами історії чи археології».

брошуру із доволі детальною критикою згаданого роману-есе (до речі, на зустрічах із читачами пан Канигін саме цю «художність» — роман! — свого твору використовував як щит проти звинувачень у бездоказовості, а подеколи — і в антинауковості наведених у книзі тверджень). Цікаво вже те, що ця, добряче нашпигована численними цитатами, брошура (По следам... — 1996) не має авторів, що, правда, на шмуцтитулі зазначено, що «в ней приняли участие юристы, педагоги, журналисты, специалисты различных областей знания». Яка ж необхідність терміново об'єднала таку кількість фахівців згаданих «областей» і викликала необхідність ведення, як кажуть військові, залпового вогню? Якщо коротко — «у зв'язку із тим, що допущено (автором «Шляху аріїв», напевно. — М. Л.) вихід на загал наклепницької інформації, що не може не дезорієнтувати читачів, виникла необхідність дати конкретну відповідь на наклепницьку книгу Ю. М. Канигіна «Шлях аріїв», як наголошено у «Замість передмови». Ну що, здавалося б, такого — один допустив «вихід» однозначно кваліфікованої згаданими критиками «інформації», а останні відчували внутрішню необхідність дати «конкретну відповідь». Але... — впадає в око така собі специфічна односторонність шановних авторів. Ось лише один приклад, однак дуже характерний і цілком достатній для розуміння суті суперпозиції критиків. Так, як їм здається, «автор не вгамовується» саме у намаганні піднести до рівня такого собі «стриж-ня» слов'янства, ба більше — на роль «суперетносу, покликаного очолити всю справу спасіння нашого гріховного... світу» (назв. пр. — С. 22–23), український народ: «...Надто довго Україна розкидала каміння. Час починати збирати... Ось-ось почне...

— Росія почне? (Питання задано неспроста... — М. Л.)

— Сáme Україна. Сáme!..»

Отакої загилив, та ще й «від імені Гуру» пан Канигін! І, певно, захопившись, «не врахував головної розбіжності». А вона для цих неназваних добродіїв принципово неприпустима — тому, як казав Тарапунька, з усією «категоричною принципальністю» вони намагаються вернути все на «свої» місця: із «фактами» в руках — звіртеся хоча б у «відомому пророцтві Превелебного Серафима Саровського» — доводять запамороченому читачеві, що тут йдеться «про майбутнє... Росії». Адже то сáme про неї — дивно, однак, що дехто й досі цього ще не знає! — «Господь Бог з давніх давен мовив вустами всіх святих: “Грізне й непереможне царство всеросійське, всеслав'янське — Гога Магога, перед яким тремтітимуть усі народи”». Тут навіть численні посилання на свого Гуру не допомагають, бо й без окулярів видно — яке їхало, таке й здибало...

Будемо сподіватися, що поширення подібних «схем», дійсно, зменшуватиметься в міру реального утвердження та поглиблення самостійності України, оскільки, як слушно зауважує Л. Залізняк (Походження... — С. 16–18), *«користь від цього псевдонаукового, суперпатріотичного жанру Українській державі сумнівна, а шкода — очевидна»**. Попри те що цим дезорієнтується громадськість і дискредитується українська історична наука, *«це утруднює вирішення доленосного для української державності і найважливішого для національної історичної науки завдання... — відновлення законного права українців на історичну спадщину Київської Русі як першої української держави»*. А *«без цього історичного фундаменту, — наголошує історик, — неможлива побудова незалежної України»*. Тож мусимо подбати, аби велична споруда відновленої української державності дійсно мала під собою надійні історичні підвалини.

* За таких підходів українська історія зразу ж стає винятком із загальноєвропейської. А, як зазначає доктор філології Г. Півторак (Коли ж виникла... — 1996. — С. 271), *«розглядати історію українців та української мови поза часом і простором і поза історією слов'янства взагалі — це значить відриватися від наукового ґрунту й літати в хмарах мрій і фантазій»*. Небезпечність подібних «польотів» є самозрозуміла.

3. Міф про «першу спробу» визволення Русі від монголо-татар

Щороку на початку вересня шпальти часописів, згадуючи про *«цей день в історії»*, узвичаєно повідомлять своїм читачам приблизно таке: *«1380. Відбулася Куликовська битва, що поклала початок визволенню Русі від монголо-татар»*. Ті, хто закінчував школу повоєнної пори, певно, пам'ятають, як ще у молодших класах захоплено слухали розповіді про величну перемогу на Куликовому полі руського війська під орудою великого московського князя Дмитрія, прозваного з тим Донським. Навмисне наголошую на «повоєнності», бо, виявляється, до війни радянська історична наука не надавала цій історичній постаті такого значення. Скажімо, у першому випуску «БСЭ» (1935. — Т. 22) Дмитрію Івановичу присвячена невеличка стаття, у якій, зокрема, зазначено, що *«найбільшій популярності Д. зажив через так звану Куликовську битву»*, а також наголошено, що *«великодержавні буржуазні історики ідеалізували Д. як національного героя, який боровся за “єдину” Русь проти татарського владарювання»*. А про саму Куликовську битву та ж «БСЭ» (1937. — Т. 35) писала, що вона *«була першою серйозною спробою «русских»* (тут, звісно, маються на увазі майбутні великороси, на ту пору — московити. — М. Л.) *вивільнитися з-під татарського ярма»*. Дійсно, спробою і, до речі, невдалою, бо, як читаємо, наприклад, у вісімнадцятому томі «Энциклопедического словаря Русского библиографического института ГРАНАТ» (видання 1902 року), та перемога *«не звільнила руську землю від татарської кормиги: уже 1382 року Тохтамиш, що замінив у Орді Мамаю, несподіваним наскоком розгромив Москву»*, і московські князі ще майже сто років платили Орді данину. *«Куликовська битва, — зазначав С. Соловйов (1896. — Кн. 1. — С. 981), — була з числа тих перемог, які близько межують з важкою поразкою»*.

Але вже у наступному, повоєнному виданні «БСЭ» (1952. — Т. 14) тон викладу різко міняється: Дмитрій Донської уже *«один із улюблених національних героїв»* (та й обсяг статті — на порядок більший із додатково наведеними картою Московського князівства і схемою битви), а сама Куликовська битва — уже не якась-то там *«спроба»*, а *«найвидатніша подія свого часу, вирішальний поворот у боротьбі “русского народа” проти татарської неволи»*. А найбільш проникливі радянські історики через майже непроглядну імлу століть зуміли розгледіти, що саме у тій битві

«вперше виразно вийшло на поверхню тяжіння білоруських та українських земель до возз'єднання з Великоросією» (Пашуто, 1982. — С. 6)...

У чому ж причина такої раптової зміни? Про це читаємо в кінці названої статті в «БСЭ»: *«У виступі на параді Червоної Армії 7 листопада 1941 у Москві на Червоній площі Й. В. Сталін назвав ім'я Д. Д. в ряду імен наших великих предків, мужній образ яких надихав радянських воїнів на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками...»* Ось із цього, власне, й почалося: «хазяїн» сказав... Сталін «вибачив» великому князеві те, за що власний командний склад карав безжально: переодягання під час бою в обладунки простого воїна, і навіть вдався до замовчування (про це у величезній статті в «БСЭ» — ані слова) того малоприємного факту, що Дмитро Іванович (уже Донський!) перед лицем небезпеки — до Москви наближалось військо Тохтамиша — раптом покинув столицю і, як пояснювала *«молодому поколінню будівників комунізму»* «Детская Энциклопедия» (М., 1967. — Т. 8. — С. 246), *«рушив у Кострому, щоб зібрати на Волзі нове військо»*, а насправді, прямо наголошували дореволюційні російські історики (напр., «Большая Энциклопедия» під ред. Южакова, СПб., 1902, т. 8, с. 463), *«втік у Кострому»*. Така поблажливість з боку «сталевого» більшовика почасти зрозуміла: не час вдаватися до дріб'язкової принциповості, коли самому вже добряче п'яти при-смалює... Не маючи наміру анінайменше втручатися у дуже болючий процес постійного переосмислення росіянами окремих фрагментів своєї історичної «легенди», в тому числі й щодо значущості знаменитого бойовиська на Куликовому полі, все ж мусимо зауважити, що насправді Куликовська битва була зовсім не першою спробою вивільнити руські землі з-під татарського ярма, а отже, не могла *«покласти початок ви-зволенню Русі від монголо-татар»*.

Не дивно, якщо такого — узвичаєного ще від тих часів, коли, як наголошував журнал «Вопросы истории» (1951. — Ч. 6), саме *«гені-альні роботи тов. Сталіна»* озброювали радянських істориків *«новими теоретичними знаннями»* — потрактування цієї події продовжують до-тримуватися російські видання: мотиви такого перекручення з їх боку є бодай зрозумілими. Та якщо таке тлумачення *«цього дня в історії»* й досі калькує поважне українське видання («День», 08.09.1999), то складається враження, що автори цієї «подачі» не лише самі все ще не виборсалися зі спочиної в Бозі «епохи», коли наріжним каменем усіх радянських «історій» був невмирущий сталінський «Краткий курс истории ВКП(б)», а й намагаються зтягти туди своїх читачів, до числа яких відношу й себе. Та читачі нині вже менше, ніж це було у згадані

часи, сповнені священного трепету перед усяким друкованим словом, ба більше — нерідко їм самим кортить розібратися у тому, що викликає сумніви, не обмежуючи свій пошук лише легкодоступними джерелами.

І тоді виявляється, що перша спроба — до того ж набагато вдальша щодо досягнених результатів — була здійснена майже за два десятиліття до згаданої битви, у 1362 році. Це була славнозвісна битва на Синій Воді — наразі мало відома не тільки широкому заголові, а, певно, й фаховим історикам. І в цьому немає нічого дивного, позаяк імперська історична наука начисто замовчувала цю видатну історичну подію. А ось як вона описана у відомій «Хроніці» польського хроніста XVI ст. Стрийковського (цитовання за кн.: Похилевич, 1864. — С. 348–349): *«Литовський князь Ольгерд, укріпившись на троні литовському, заповзявся звільнити південну Русь від татар, а тому з чотирма небожами своїми — Олександром, Костянтином, Юрієм і Федором Коріятовичами — зібрав військо і вирушив з Новогрудки проти татар у Дикі Поля. Коли ополчення (а воно складалося переважно з українців та білорусів. — М. Л.), проминувши Канев та Черкаси, прийшло до урочища Синя Вода (нині Синюха), то побачили в полі очолену трьома цариками велику орду татар, поділену на три частини. Ольгерд розділив своє військо на шість частин і розташував їх півколом, щоб татари не змогли, як зазвичай буває, обступити і вражати стрілами. Татари негайно і густо випустили з луків залізний градощад. Вони кілька разів намагалися розірвати лави ополчення швидкими атаками, та це їм не вдалося, тому що руси, пильнуючи порядок, швидко розступалися. Затим Литва з Руссю атакували з обох боків татар і, ставши до рукопашного бою зі списами та шаблями, похитнули передні татарські ряди». Татари «не змогли витримати натиску, почали змішуватися і поспішно відходити широкими полями. Усі три царики татарські загинули у битві, а при них — багато мурз і уланів. Трупом татарським укрилися поля й заповнилися ріки». Переможцям дісталися «декілька десятків кінських табунів і верблюдів, а також увесь обоз і майно». Міста Торговицю, Білу Церкву, Звенигород «і всі поля аж за Очаків, від Києва й Путивля до гирла Дону звільнили від татар... Скориставшись перемогою, Ольгерд вертав назад через Поділля, де теж татари мешкали... і там вибив та вигнав їх. Лиш небагато їх врятувалися...» А ось як лаконічно підсумовує ту перемогу Густинський літопис: *«И оттоли от Подоля изгна власть татарскую»*.*

Досить детально, спираючись на різноманітні джерела, дослідив цю знаменну для історії України подію М. Грушевський (1993. — Т. IV. — С. 73–92). Зокрема, він наводить «класичний текст давнього

русько-литовського літопису», який описує це так: «Коли господарем над Литовською землею був великий князь Ольгерд, він пішов у степи (“в поле”) з литовським військом, побив на Синій Воді татар — трьох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати — татарські князі були дідичними володарями (отчичи і дедичи) Подольської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, наїжджаючи, відбирали дань від тих отаманів. Брат же в. кн. Ольгерда Корьят, що одержав Новгородок литовський, мав чотирьох синів: то були князі Юрій, Олександр, Константин і Федор; з тих Кориятовичів три (старші) за дозволом в. кн. Ольгерда й помічю литовської землі пішли тоді в Подільську землю, а прийшовши в Подільську землю, увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали» (Ученыя записки II отд. академіи. — Т. I. — С. 44)».

Коротко згадує це також Никонівський літопис, який, на відміну від попереднього, що взагалі не наводить дати, подає цю звістку «під р. 1363»: «Того же лета князь великий литовскій Ольгердъ Гедиминовичъ Синюю воду и Беловезжіє повоева». Остання обставина, зазначає М. Грушевський, «дуже цінна». Оскільки розповідь згаданого русько-литовського літопису писана значно пізніше описуваної події («правдоподібно в другій четвертині XV в.»), вона «має свою політичну тенденцію — довести виключні права в. кн. Литовського на Поділля». І хоча ця тенденційність «не йде ніде аж до перекручення фактів», однак, наголошує Михайло Сергійович, «в очах історичної критики дуже важно, що звістка Никонівської копії, свідомі від таких копій, боронить історію Ольгердового походу і зв'язаних з нею початків [литовської] окупації Поділля від підозрін в фантастичности або в повній недокладности». Не маючи сумніву у реальності описуваних подій, М. Грушевський, однак, деякі подробиці, що їх наводить «пізніший копійатор Стрийковський», зараховує на карб його «власних здогадів (хоча «нема нічого неправдоподібного в тім, що так воно й дійсно було, але як саме — того, розуміється, не будемо знати, поки будемо мати в руках тільки коротеньке оповідання русько-литовського літописця», зазначає Михайло Сергійович. — М. Л.)». До речі, останній користується значно більшою довірою видатного історика.

«Літописець сей, — пише Грушевський, — зазначивши, що окупація Поділля сталася наслідком побіди над татарами, “отчичами і дідичами Подільської землі”» (останнє якраз є свідченням тенденційності згаданого літописця: «се йому потрібно, аби вивести державні права в. кн. Литовського на Поділля». — Л. М.), далі сам підносить, що окупація ця не мала

характеру насильного опановання», оскільки, за його словами, «вона чинилася на підставі добровільної угоди з місцевою руською людністю». Спочатку Кориятовичі «входять “у приязнь” з місцевою старшиною — «отаманами», а зтім «з їх поміччю організують оборону землі від татар». Вони «мурують замки для сеї оборони [«Енциклопедія українознавства» (1995. — Т. 2. — С. 432) пише, що «вони почали будувати укріплення в Бакоті, Кам’яниці-Подільському, Смотричі». — М. Л.]», а один із них, Олександр, «і головою накладає в якимсь конфлікті з татарами». З огляду на те, що «для тенденції літописця було б найзручніше підкреслювати навпаки, що Поділля було здобуте силою литовського меча, — наголошує історик, — таке представлення подільської окупації має всяке право на наше довір’я».

На думку Ю. Матівоса (1999), князь Ольгерд, «українець по матері», з юних літ перебуваючи у Вітебську, «зріднився зі слов’янською мовою і звичаями, слов’янською культурою». Він «надзвичайно прихильно ставився до всього українського», а тому «залишив Україні її віру, закони, а мову українську запровадив навіть у Литві». І все це — попри негативне ставлення литовської верхівки до таких нововведень. Не дивно, що «наприкінці правління Ольгерда у великому князівстві Литовському», в якому, зазначає Н. Полонська-Василенко (1993. — Т. 1. — С. 312), «було 9/10 білоруської та української людності (приблизно таким же був і територіальний склад цього князівства. — М. Л.)», не лише Ольгерд, а й інші князі «в грамотах наголошували, що “старовини не рушають, новини не вводять”, і це здійснювали на практиці». Тож литовці «переймали українську військову організацію, систему будовання фортець, валів, переймали адміністрацію, господарство; “Руська Правда” стала джерелом права... Українська культура, вища, ніж литовська, перемагала в усіх галузях литовську». У державному діловодстві зберігалася українська термінологія. «Навіть система князівського управління не змінилася, тільки місце князів Мономаховичів посіли князі Гедиміновичі, хоч залишився й дехто з Мономаховичів...» Правлячою стала у великому Литовсько-Руському князівстві й православна церква: якщо Гедимін ще «залишався поганином», та все ж частина його дітей прийняли християнство, а вже при Ольгерді «всі його 12 синів та 6 дочок були охрищені» (там само). Таким чином, є всі підстави твердити (Грушевський, 1993. — Т. IV. — С. 98), що «окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічно з тим, як збирали колись розсіпані частини Київської держави її провідники X–XII в.».

Грушевський (там само. — С. 81–82) доклав також зусиль, аби визначитися із назвою «Синя Вода», тобто пов'язати її з конкретною місцевістю. Це виявилось не такою вже й простою справою, позаяк в історичних джерелах названа так місцевість *«не популярна»* і згадується вона, власне, лише двічі. Однак це згадування її в обох звітках, зазначає Грушевський, *«робить певним (або майже певним), що і в записці русько-литовського літопису про перемогу Ольгерда над татарами на Синій Воді і в никонівській записці про “войовання Синьої Води” ми маємо оден і той самий факт. Здається, що вже густинський компілятор... порозумів се й звів ці дві звістки до купи»*, розповідаючи про ту перемогу Ольгердового війська *«під р/оком/ 1362»* (втім, сьогодні у різних авторів зустрічаються обидва варіанти датування). *«Цю Синю Воду, — пише далі М. Грушевський, — звичайно уважають теперішньою Синюхою, лівим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветься дійсно Синьою Водою. Але є ще й інша Синя Вода — теперішня Сливоводь, на пограниччі Київщини, Волині й Поділля, “при шляху татарським”, звісна під іменем “Синьої Води” в подільських люстраціях XVI в. Супроти того, що з битвою над Синьою Водою зв'язувалася окупація Поділля, мені б здавалося правдоподібнішим, що битва з татарами сталася над Сливоводдю»*.

Пристаючи на це, Н. Полонська-Василенко додає (назв. пр. — С. 310), що *«таке розуміння топографії місцевості, де відбулася битва, вияснює, чому Ольгердова перемога на “Синій Воді” відкрила для нього шлях на Поділля»*. Такої ж думки дотримується й сучасний краєзнавець А. Годзик (1994): *«Літописець уточнює, що, розбивши на Синіх Водах татар, Ольгерд заволодів Хмільником. Якщо Ольгерд переміг татар на Сливоводі, поряд із Хмільником, то все зрозуміло. Якщо ж татари були розбиті на Синюсі, то це від Хмільника — кількатор кілометрів, і повертатися переможцям у далекий тил не було жодної потреби»*.

Тож ця, насправді *«перша серйозна спроба»* русів звільнитися від татарського ярма, була дійсно успішною: бо *«оттоли»* — на 118 років раніше за Московію — від татар було звільнено спочатку Правобережну, а затим — і Лівобережну Україну. Та не намагайтеся прочитати про це у десятках (якщо не сотнях!) томів енциклопедій та енциклопедичних словників, якими щільно набиті полиці знаних київських бібліотек, — там цього нема. Як і того, що значну частку армії Донського становило військо, приведене з України: сини Ольгерда, Андрій та Дмитро, за словами архангельського літописця (Бантыш-Каменский, 1993. — С. 23), *«приєдналися до полків його із сорокатисячним військом»*. А то було відчутне поповнення, особливо коли згадати, що, на думку деяких

авторів, 150 тисяч нараховувала загальна кількість людей у війську князя Дмитрія, а не *«ратних людей»*. Та й переможну стратегію ведення бою запропонували, ба навіть — *«наполягли на ній, ті ж Ольгердовичі, що, слушно наголошує історик, «іще більше вивищує їх славу»*.

[Цікава деталь: коли великий князь при наближенні війська Тохтамиша, *«втративши — за висловом М. Карамзіна, — бадьорість духу»*, залишив Москву напризволяще, там спалахнув *«бунт»*, який, наголошує С. Соловйов (назв. пр. — С. 982), *«угамувався, коли до Москви прибув литовський князь Остей, якого літописець називає внуком Ольгердовим»*. Саме цей *«достойний воєвода, юний князь Литовський»*, пише М. Карамзін (1988. — С. 362–364), *«розумом своїм і щедрим серцем... відновив порядок, заспокоїв серця, додав духу слабким»*, організував і очолив оборону Москви. *«Три дні продовжувалася битва... І воїни, й громадяни московські, наснажувані прикладом князя Остея, намагалися відзначити себе мужністю»*. Тоді Тохтамиш *«вдався до підступності»*: наголосивши, що має своїм ворогом Донського, а не московитів, пообіцяв негайно піти від Москви, якщо її мешканці вийдуть до нього з дарами і впустять його в столицю, щоб *«оглянути її пам'ятні місця»*. До обіцянок Тохтамиша поставилися з недовірою, однак серед послів перебували й двоє християн — сини Дмитра Нижньогородського (до речі, тестя великого князя), Василь і Симеон — які *«дали клятву, що хан дотримається слова і не вчинить анінайменшого зла московитам. Хоробрий Остей порадився з боярами, з духовенством і народом: всі вважали, що порука нижньогородських князів є надійною»*, а, навпаки, *«надмірна недовіра може бути згубною...»* Та коли відчинили ворота і князь литовський *«першим вийшов і ніс дари»*, за ним — *«духовенство з хрестами, бояри й громадяни»*, ординці напали на неозброєних, посікли їх, вдерлися до міста й *«убивали всіх без розбору»*. Наклав головою й мужній Остей. Утім, ані про нього, ані про його роль у захисті Москви від Тохтамиша згадана «Детская Энциклопедия» у чималій статті «Оборона Москвы в 1382 году» чомусь не прохоплюється жодним словом...]

Але, якщо скористатися спортивною термінологією, імперські «арбітри» цю «спробу» чомусь не зарахували, а зати, через 18 років, проголосили «першою» зовсім іншу... І тільки восьмитомне (десять книг) академічне видання «Історії Української РСР» (Київ, 1979) не обійшло увагою цю, як сміливо сказано у розділі «Хронології» першого тому, *«перемогу литовських і українських військ над татарами в урочищі Синя Вода»* — їй щедро виділено аж... чотири рядки тексту. І то лише короткою цитатою із Густинського літопису — без жодних пояснень...

Побіжно зазначимо також, що не менш безпідставним є й пов'язування битви на Куликовому полі із визволенням Русі. Тут слід говорити про Московське князівство, або ширше — про північні князівства (до речі, лише у такому контексті й може йтися про те, що ця битва *«поклала початок визволенню...»*), але аж ніяк не про Русь, бо, як ми матимемо змогу переконатися далі, це — особливо у ті часи — зовсім не одне й те саме.

У листі до С. Міллер граф О. Толстой писав півтора століття тому (1986. — С. 289): *«Утвоєму щоденнику я знайшов такі рядки: “Для досягнення істини треба раз у житті звільнитися від усіх засвоєних поглядів і заново побудувати всю систему своїх знань”*», додаючи, що особисто він із радістю *«потрудився б над цією перебудовою»*. А чи не пора й нам поновити свою — до того ж брутально спотворену численними міфологізмами — систему знань і врешті-решт перестати вже послуговуватися побитими міллю ідеологічними догмами, а тим паче — видавати їх за таку собі «історичну правду», припудрюючи цими атавістичними вислідами нашого колоніального минулого мізки і собі, й довірливим споживачам тієї інформації?..

4. Міф про «третій Рим»

Думка про те, як «облагородити» свій родовід, замішаний переважно на угро-фінській та татарській крові, мабуть, сушила мозок не одному московському князеві. Тож і хапалися то за так звану «шапку Мономаха», то за двоголове візантійське чудисько, то додавали «голубої» (з часом — усе більше) крові європейських монархів. Аж доки не «осінило» проголосити себе — через присвоєну києво-візантійську спадковість — нащадками римських імператорів, а Москву — ніяк не менше — третім (і останнім, бо втішали себе думкою, що *«четвертому не бути»*) Римом.

[Як визнають і московські історики, жодного стосунку до Мономаха цей узвичаєний символ нібито високого (візантійського!) походження московської монархічної династії не має. Насправді, як зазначає в журналі «Родина» доктор історичних наук Є. Анісімов (1989), *«знаменита "шапка Мономаха" є «дорогоцінною тибетейкою золотоординської роботи»*. Останню московський князь Іван І, прозваний Калитою, *«одержав (замість тридцяти срібняків. — М. Л.) із рук свого покровителя золотоординського хана»* (Логвин, 1997) за те, що сам зголосився покарати непокірних і *«лютував безмірно»*, придушуючи повсталу 1327 року супроти татарської неволі давню суперницю Москви великокняжу Твер та інші землі, які, на заклик великого князя Олександра *«боронити Руську землю»*, піднялися *«на татар»*. *«Всю землю Русскую положишиа пусту»*, — наводить слова літописця В. Ключевський, який досить детально описував *«уміння московських князів користатися обставинами»* (1908. — С. 17–23). За виявлену відданість Золотій Орді Калита отримує не лише омріяний ярлик на велике княжіння, а й виключне право на здирство з інших князівств данини для Орди (і ніхто в Москві ні тоді, ані пізніше й не подумав накласти на цього безжального нищителя Руської землі церковне прокляття або затаврувати його зрадником, як, скажімо, Мазепу).

Ось у такий спосіб — підступністю, обманом, зрадою, пролитою кров'ю родаків — здійснювала Москва сумнозвісне «збирання» земель. *«Я не пишаюся, що я росіянин, — наголошував у листі Б. Маркевичу 26 квітня 1869 р. О. К. Толстой (1964. — Т. 4. — С. 281), — я скоряюся цьому становищу (виділено О. Т. — М. Л.). І коли я думаю... про красу нашої історії до проклятих монголів і до проклятої Москви, ще більш ганебної,*

ніж самі монголи, мені хочеться кинутися на землю й качатись у відчай від того, що ми зробили...»

А в якості коронаційного вінця шапку (для цього тюбетейку доповнили хрестом і опушили соболям) вперше було використано великим князем московським Іваном III для коронування свого спадкоємця. Нею ж коронувався перший московський цар Іван IV Грозний та його наступники — аж до першого російського царя (з 1682 р.) Петра I, який у 1721 р. замінив її імператорською короною.

Цікавий огляд різноманітних версій щодо походження «шапки Мономаха» наводить знаний в Україні історик С. Кот (1997), зазначаючи, що *«особливо багато праць на цю тему з'явилося в другій половині XIX ст.»*. Проте навіть тоді *«переважна більшість дослідників критично ставились»* до «візантійського» походження царського вінця, *«у тому числі й Грушевський»*. Сюди ж, певно, можна віднести й дослідження, *«в яких на основі порівняльного аналізу літописів та їхніх різних списків переконливо доводиться, що одна з головних державних реліквій майбутньої імперії далеко не відразу визначилась як “шапка Мономаха”, будучи спочатку просто “шапкою”... Саме так вона фігурує в ранній редакції Чину поставлення на велике князівство в 1498 р. Дмитра Івановича — онука Івана III»*. Натомість висувалися інші версії, зокрема *«стверджувалося, що це шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку (хан Золотої Орди в 1313—1342 рр. — М. Л.), а вже той подарував її Івану Калиті (Филимонов). Пізніше “шапку Мономаха” почали атрибувати як виріб середньоазійської роботи XIV ст. А з середини 40-х років саме ця точка зору стала загальноновизнаною, наводиться в енциклопедичних виданнях»*. Однак історична цінність «шапки» не визнавалася ні Культурною Комісією, яка під час мирних переговорів між Українською державою та більшовицькою Росією в 1918 р. готувала *«перелік історичних та культурних цінностей, що, на думку українських експертів, мали бути повернутими в Україну з музеїв Москви та Санкт-Петербурга»*, ані Паритетною комісією — *«під час нового раунду переговорів з приводу повернення історичних та культурних цінностей в Україну... наприкінці 20-х — на поч. 30-х років»*. Тому відповідь на запитання, чи потрібна Україні ця «шапка», переконаний цей історик, *«може бути лише однозначною — ні»* (там само).]

Щодо визначення часу *«формулювання ідеї»* — тут думки дослідників розбігаються, та більшість сходиться на тому, що *«її автор — ігумен псковського Єлеазарового монастиря»* Філотей, який *«писав у 1520—1530 рр.»* (Пашуто, 1982. — С. 61). Ця теорія, наголошує відомий російський історик Н. Чаєв, *«набуває у XVI ст. найважливішого значення»*

в царині внутрішньої політики Московського уряду... будучи спрямованою на обробку свідомості московського суспільства... В результаті суспільство внутрішні та зовнішні події в тодішній державі починає розглядати виключно з точок зору, накинених московськими ідеологами. В основі цих поглядів непорушне твердження, що Москва — то “богохранимий, пріменитий царствений град”, третій Рим, благочестям квітучий, єдине, з огляду на це, місце у всій “підсонячний» (Оглоблин, 1951. — С. 6–10). Поступово ідея третього Риму стає національною теорією не лише Московської держави, а й Московської церкви, тож невдовзі, завдяки невпинній ідеологічній обробці, її цілком поділяли й «широкі верстви московської людности», зазначає О. Оглоблин.

Та майже завжди знаходилися в Росії — хай і поодинокі — непересічні особистості, які насмілювалися виступати проти шовіністичних стереотипів. Ось як різко виступив проти ідеї «богообраності», що стала національною теорією росіян, видатний російський філософ і богослов ХІХ ст. В. Соловйов (Идолы... — С. 362): «Проголосили себе народом святым (“російському народові, як стародавньому Ізраїлю, ввірені слова Божі. Він виразник і хранитель істинного християнства. У нього істинне богопізнання, у нього віра істинна, у нього сама істина”, — наводить Володимир Сергійович виступ одного із «наших шановних пастирів церкви». — М. Л.), богообраним і богоносним, а потім в ім'я всього цього почали проповідувати (на щастя, не надто успішно) таку політику, яка не лише святым і богоносцям, а й звичайним смертним жодної честі не робить». Чи не те ж бачимо й у сьогоденній політиці Росії?

І нині зрослі на ґрунті свого месіанського призначення росіяни схильні надавати особливості усьому, що їх бодай якось зачіпає, оскільки, як наголошує у листі, опублікованому московським тижневиком «Аргументы и факты», росіянин С. Тетерін (1992), «привчені», що саме до них «усюди повинні прислухатися», саме їх «всюди повинні поважати», саме під них «усі повинні підлаштовуватися». А тому не дивно, що і в такому питанні, як відносини з Україною, «російські політики» узвичаєно «сплять і бачать Україну керованою» (Михайлов, 1993). Та не лише Україні впадає в око посилювана останнім часом безпардонність не тільки російських ЗМІ, цього, за влучним висловом М. Фішбейна, «королівства кривих дзеркал», а й державної політики Росії взагалі.

Ось і американці, свого часу добряче налякані зловісною тінню В. Жириновського і, здавалося б, готові «не помічати» будь-яких вибриків офіційного Кремля, під час переговорів у Вашингтоні Президента США Б. Клінтона та Прем'єр-Міністра Ізраїлю І. Рабина з питань

врегулювання близькосхідного конфлікту побачили нарешті, як відзначають «Известия», «і н ш и й образ Росії. То був образ країни, яка безцеремонно і егоїстично вторгається у делікатну матерію близькосхідного врегулювання» (Надеин, 1994). Та хіба тільки туди? Скидається на те, що така поведінка взагалі є одним з найхарактерніших, як полюбляли свого часу приказувати — на іншу, правда, адресу — професійні марксисты, «родимчиків» Росії...

Зрозуміло, що великоросійській свідомості, віками виплеканій на зверхності всього великоросійського, на «обраності» та «месіанському покликанні» Росії, обґрунтовано скритикованих істориком М. Брайчевським ще в 60-ті роки, важко примиритися із втратою своїх керівних позицій у колишньому «союзі». Звичайно, дехто може заперечити, що, мовляв, відносно царської Росії з цим можна б і погодитися. Справді, як заперечиш, скажімо, пріснопам'ятний столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р., що вимагав не дозволяти спілок «чужорідних, в тому числі українських та єврейських, незалежно від переслідуваних ними цілей» (Коваленко. Грозит ли... — 1992), оскільки «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення» (Полонська-Василенко, 1993. — Т. 2. — С. 430)? Пізніше це йому навіть у заслугу ставили, мовляв, тільки Столипіну вистачило сміливості сказати вголос те, про що всі давно знали (про те, що розповсюджене твердження відносно того, нібито в Російській імперії «не було правлячої нації», м'яко кажучи, не відповідає дійсності, зокрема, переконливо доводить у згаданій статті, надрукованій у московській «Столице», В. Коваленко). А от що стосується колишнього СРСР, то в ньому, як відомо, всі республіки нібито були рівноправними, як зараз модно висловлюватися, суб'єктами, а народи — братами. То до чого мова про якусь там нібито керівну роль російського народу?

Цілком ймовірно, що подібне припущення багатьма колишніми радянськими людьми, а надто самими росіянами, буде сприйняте як цілковите блюзнірство, безпідставний наклеп. Та воно й не дивно, адже ця страшна державна таємниця суворо оберігалася від стороннього ока, тобто від усіх, крім вузького кола особливо втаємничених. Та як не ховали, не берегли, однак те ретельно заховане «шило» несподівано, але рішуче виперло-таки з імперського мішка. І не у вигляді пустопорожніх домислів якогось там маловідомого пішака, а цілком усвідомленою заявою фахівця чи, як тепер прийнято казати, експерта з подібних питань, котрий добре знає, про що говорить, — останнього Генсека ЦК КПРС, першого і останнього Президента колишнього

Союзу РСР М. Горбачова, котрий у бесіді з головним редактором «Російської газети» В. Логуновим, опублікованій 19 серпня 1993 року, заявив буквально так: *«У Конституції (тут мається на увазі Конституція колишнього Союзу. — М. Л.) записано, що вони (колишні союзні республіки. — М. Л.) — суверенні держави. Але ж то абсолютна політична демагогія! Адже багато в чому республіки залишалися безправними»**. І далі: *«Тож нема чого тут хитрувати й лукавити. СРСР — легітимна, конституційована форма визнання всіма народами Союзу керуючої ролі Росії...»* (Горбачев, 1993).

Та, зрештою, нічого нового у цьому «одкровенні» нема — ще Сталін, виголошуючи 24 травня 1945 р. відомий тост *«за здоров'я російського народу»*, називав його *«керівним народом»* та *«керівною силою Радянського Союзу»*, щоправда, останню чесноту — разом із *«розумом, честю»* і навіть *«совістю»* всієї ленінсько-сталінської «епохи» — перебере вірна його пам'яті ВКП(б) — КПРС. Тож всі, хто у той чи інший спосіб тягне Україну назад до інтегрування у так званий Союз, мали б, не лукавлячи, сказати, що знову прагнуть віддати її під любу їм «високу руку» Москви, нового «батька й учителя всіх народів»...

Про те, що це мало місце на практиці, багато хто здогадувався, ба більше — відчув на собі, але стосовно твердження, що всі народи конституційно в и з н а л и, то це вже, даруйте, занадто! Та й де ж той надтаємний документ, в якому цей історичний акт зафіксовано — чи він так само загадково зник, як, наприклад, статті Переяславської угоди? Та справа, зрештою, не в документі, а в тім, що такий стан речей існував насправді, а росіяни дійсно до цього привчені всім розвитком своєї історії. Навіть більшовицька «Правда» визнає (Степанов, 1993), що саме *«чимало росіян... відчули, як багато вони втратили з розвалом Радянського Союзу»*. Це певною мірою пояснює ту, парадоксальну на перший погляд, обставину, чому Росія, ремствуєчи на те, що саме на її плечі припадав основний тягар «союзної» ноші, одночасно вдається до будь-яких заходів, аби тільки змусити колишні республіки до об'єднання в новий «союз».

* Однак саме такими вони були вже від самих витоків того «Союзу». Уже тоді, як зазначалося у постанові XII з'їзду РКП(б), «значна частина радянських чиновників у центрі й на місцях» сприймала його «не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок створення так званого «єдиного неподільного» (Дванадцятий... — 1923. — С. 648)...

Аналогічного висновку доходить і «НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» (Імперська Росія, 1996): *«Відсутність імперії та статусу наддержави мучить багатьох росіян»,* оскільки *«майже за одну ніч росіяни в таких державах, як Литва, Естонія та Узбекистан, перетворилися із привілейованої та захищеної еліти на меншість, яку зневажають».* На думку незалежного російського депутата К. Борового, *«божесвільні заяви Державної думи»,* котрими вона продовжує шокувати Україну і світову спільноту, то і є саме *«результат постімперського мислення»,* обумовленого тим, що *«у свідомості громадян Росії живе відчуття великої Росії».* І, на жаль, саме по собі *«це не минеться, це необхідно людям пояснювати»* (Безгинская, 1996). Але й за таких умов сподіватися на радикальні зміни у цьому zdeформованому мисленні — марна справа, бо для цього, як переконаний К. Боровий, бодай *«одне покоління має просто змінитися»,* аби врешті-решт *«зникла оця домінуюча ментальність»,* яка, за висловом Г. Федотова, *«спотворює духовне обличчя»* російського народу.

Говорячи про вкрай спрощений світогляд *«русского человека»,* Г. Федотов додає (1991. — Т. 2. — С. 285): *«Він ближче до москвича своєю гордою національною свідомістю, його країна єдино православна, єдино соціалістична — перша у світі: третій Рим. Він з презирством дивиться на решту... світу».*

Та будь-яка критика дуже слабо — і то ненадовго — здатна вплинути на росіянина взагалі, не кажучи вже про переконаного великодержавника. Тож мав цілковиту рацію М. Хвильовий, коли у памфлеті *«Україна чи Малоросія?»* ще 70 років тому дійшов невтішного висновку (1995, с. 738), що *«хоч скільки б ми не кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогоднішнього дня, московський месіанізм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Белінському»*.* На жаль, за час, що минув із тих пір, мало що змінилося: для них і досі історія України — то лише *«киевский период»* у історії їхнього *«Отечества»* (Современная... — 1995. — С. 79). І саме продовження *«недалекоглядної лінії Москви на відтворення імперії з чорного ходу»,* — вважає відомий московський оглядач М. Стуруа (1995), — *«штовхає численні країни СНД в обійми Заходу, змушуючи їх іти*

* Хвильовий, певно, мав на увазі відомий вислів В. Белінського про те, що росіяни — «спадкоємці цілого світу, не лише європейського життя, і спадкоємці по праву», наведений останнім у написаній в 1838 р. статті (Белинский, 1953. — С. 553) щодо повного зібрання творів Д. І. Фонвізіна та історичного роману М. М. Загоскіна «Юрий Милославский, или Русские в 1612 году».

у стосунках із Заходом значно далі розумної необхідності», відповідно скорочуючи обсяг стосунків із Росією.

Тут видається доречним з'ясувати, а що ж думають самі росіяни щодо перспектив подальшого поступу їхньої держави. З цією метою звернемося до своєрідного дайджесту з опублікованих в Росії матеріалів на цю тему, поданого московським «Огоньком» (Прощай... — 1996). Укладач цієї підбірки О. Никонов розпочинає її з наведення деяких м і ф і в, звично закорінених у свідомості росіян. *«Великі імперії об'єднують великі ідеї, які є нічим іншим, як великими міфами».*

Міф номер один (виділення та нумерація О. Н. — М. Л.). *Упродовж п'яти століть, від часів московського інока Філофея, що назвав Московську Русь третім Римом, в Росії царювала месіанська ідея Великої Держави, яка Об'єднує Народи*. Колись розміри території тієї чи іншої країни та кількість її населення дійсно були головними ознаками її величчя. Однак в індустріальну (а що вже казати про нинішню, постіндустріальну!) добу ці фактори втрачають своє значення, а тому, наголошують автори, *«героїчна місія завершена, тепер давайте просто жити».*

«Міф номер два. Росіяни донині думають, що Росія — найбільша країна». Якщо на початку ХХ ст. вона займала третє місце за чисельністю населення, то на початку ХХІ ст. займатиме лише дев'яте. Однак *«патріотів втішає, що Росія все ще залишається найбільшою за територією державою. На жаль, радість ця безпідставна* (так само необґрунтовано генералісимум Сталін намагався оцінювати міць держав за кількістю наявних танкових дивізій; цю необґрунтованість наочно продемонстрував розвал більшовицької імперії й так званого соцтабору загалом. — М. Л.)», оскільки, будучи де-юре дійсно найбільшим державним утворенням світу, де-факто вона перебуває лише на п'ятому місці за величиною ефективної території, позаяк більш ніж дві третини її є практично непридатними для мешкання людини (сюди відносять райони, розташовані вище 2000 м, або північніше ізотерми «мінус два градуси Цельсія»). Останнім часом «героїчні» північні райони («северá», як їх узагальнено подають автори), щільність заселення яких і так практично нульова, «покинуло вже 40% населення». Таким чином, лише за останнє століття «колишня Російська імперія втратила більше половини (!) своєї ефективної площі. Корисна площа Росії зменшилася до рівня ХVІ ст. Коло замкнулося».

Та самим лише «неохопним простором Росії» (вислів А. Ананьєва), себто географічною площею, дійсно величезною, проблема великої Росії не вичерпується — навіть на сірниках, ввезених із Росії, читаємо:

«*Нам нужна великая Россия*». Вже й у самій Росії декому ця надмірність впадає в око. Ось і відомому московському оглядачеві М. Стуруа (назв. пр.) вона, що називається, ріже око. Тож він, говорячи про «*ностальгійну короткозорість і нудьгу*» Росії «за «*колишньою величчю*», доволі сміливо, як для працівника, якого, хоча він і перебуває в зарубіжжі, оплачує все ж таки Москва, уточнює: «*якої насправді ніколи й не було*». М. Стуруа зовсім не єдиний, хто дотримується подібних переконань. Таку саму думку висловив згодом і знаний в Росії історик, керівник Центру політичних досліджень РАН Б. Шмельов (1996), який дійшов висновку, що «*зовнішньополітичні кроки РФ останніх років показують, як нелегко відмовитися від погоні за міражами, коли заради міфічної величі держави із легкістю приносяться в жертву інтереси чи навіть життя людей. Тож якою б великою не була така держава, вона завжди буде стояти на глиняних ногах*». Та, зрештою, не наша то справа — нехай самі розбираються, що справді було, а що — лише міраж...

«*Міф номер три. Росіяни думають, що Росія одна із природно найбагатших країн. Чи ж це так?*» З одного боку, за запасами корисних копалин Росія дійсно практично не має собі рівних. Та зовсім інше виходить, коли подивитися з енергетичної точки зору. В північних країнах лєвова частка видобутої енергії йде на обігрів, тобто на боротьбу зі стихією, але аж ніяк не на покращення життя людей. Таким чином, «*російське багатство надр нафтою, вугіллям та іншими копалинами дуже невдало компенсується її дивовижним кліматичним жебрацтвом*», позаяк Росія — «*найхолодніша країна світу*».

Звісно, закон енергетичної неефективності великої держави вчені відкрили не сьогодні. Тому давно відомо, що потреби в енергії зростають не лише там, де холодніший клімат, а й там, де більші території. Оптимальна площа держави, після перевищення якої існування країни стає енергетично не вигідним, становить приблизно 500 тис. км кв. Саме цей закон пояснює той — раніше загадковий — факт, чому один японець витрачає на рік 4,5 ТУП (тонна умовного палива приблизно відповідає такій кількості тепла, яка виділиться при спалюванні однієї тонни високоякісного вугілля, або 0,7 тонни нафти), а американець — аж цілих 11!

Та й з точки зору ефективності управління господарством бути великим не вигідно через велику інерційність такої системи: керівні сигнали йтимуть надто довго. До того ж сюди необхідно додати велике згасання, викривлення, завади й т. ін. Звідси — низька ефективність енерго-інформаційного обміну в такій країні.

Невідворотними для такої держави є й транспортні перевитрати. Скажімо, за підрахунками самих американців, вони на одиницю валового національного продукту витрачають на 20% енергії більше, ніж європейці. В тому числі й на транспортування самої енергії. До додаткових витрат спричиняє й те, що велика країна складається з регіонів із різними природно-кліматичними умовами, з різним культурно-природним середовищем тощо. І все це, зрозуміло, супроводжується чистими перевитратами енергії. А отже, роблять висновок автори наведеного аналізу, *«енергетично не вигідна система мусить розвалитися»* — це, так би мовити, чиста фізика*. Так, зокрема, накопичивши величезні внутрішні напруження, *«тріснув і розвалився»* Союз «непорушний». Та на цьому, наголошують вони, процес розпаду, звісна річ, не припиниться — *«енергетика буде колоти країну до ефективних площ»*.

Географи у зв'язку з цим *«виділяють на території Росії 36 так званих природних країн — регіонів із однотипними природними умовами»*. А всього лише 100 років тому відомий датський дослідник Г. Брандес (1911. — С. 8–9), покликаючись на «Письма из России» графа Мольтке та опираючись на власні враження від подорожування Росією, переконував читачів, що навіть *«думка про те, що велика держава із часом розпадеться на безліч дрібних, навряд чи правильна»*, позаяк, на його думку, *«те, що поєднала географія, того люди не можуть роз'єднати»*. Ну, це не такий вже й переконливий аргумент, бо те, про що в XIX ст. не наважувалися й подумати, нині здійснюють буквально граючись. Та й про згадану «підступність» енергетики тоді ще навіть не здогадувалися.

Утім, ця обставина не змогла завадити німецькому вченому і мандрівникові Й. Колю у своїй книзі про Україну, виданій у 1841 р., дійти доволі сміливого і цілком протилежного брандесовому висновку (Січинський, 1992. — С. 200): *«Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилює Україна роздерта між сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує*

* На думку Ф. Достоевського (1888. — С. 361), до розпаду держави, ба навіть загибелі нації можуть призвести не лише суто «фізичні» фактори: «Якщо нації не житимуть вищими, безкорисливими ідеями і вищими цілями служіння людству, а тільки служитимуть одним лише своїм «інтересам», то загинуть такі нації поза всяким сумнівом, залякнуться, знесиляться й помруть...»

з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!» А «пропагандист Наполеона» граф Ж. Монгайяр у майбутньому неминучому розпаді цієї «протисвропейської» держави бачив не лише єдину можливість «назавжди врятувати» Європу від російської небезпеки — саме в цьому він вбачав і єдину можливість демократизації порядків у самій Росії (Борщак, 1952. — С. 642): «Лише тоді, коли Російська імперія буде розчленована, а сила обставин робить це розчленування неминучим, деспотизм і рабство [в Росії] ослабнуть, і піддані зможуть сподіватися одержати поміркований уряд і добрі політичні й громадські закони».

Та й відомий український історик Ю. Липа ще в довоєнний період наголошував на неминучості майбутнього розпаду Росії: «Величезні терени дозрівають і розпадаються» (1954. — С. 74), оскільки вже «невигідно і недоцільно» бути під таким проводом, «котрий уже виконав свою історичну місію (в минулі століття різні народи, що населяли Росію, утримувала «певна централізаційна сила», основою якої «було розпросторення, виповнення певних меж», але воно вже себе вичерпало. — М. Л.), котрий не зумів економічно zorganizувати підданих йому просторів, ані не розв'язав квестії взаємовідносин між народами» (там само. — С. 36–37), а тому має настати «повне розчленування Росії на національні держави».

У прийдешньому розпаді Росії була впевнена, якщо вірити сучасному метрові російської поезії А. Вознесенському (1996), й колишня перша леді Америки Ж. Кеннеді, яка, на його переконання, «тонко розуміла вірші й дуже любила Росію». Тож саме вона й сказала якось йому таку «цікаву страшну фразочку»: «Андрію, ви розумієте... Росію Вашу, мов хижі птахи, розтягнуть ті, хто навкруги». Ну, по-перше, якось навіть важко уявити, кого саме можна б назвати «хижими птахами» у порівнянні з самою Російською імперією. А по-друге, хіба все те, що, як напроорокувала пані Кеннеді, «розтягнуть», упало Росії з неба, а не було перед тим загарбано нею в процесі «збирання» земель саме у тих, «хто навкруги»?

Але якщо таке станеться, тобто «якщо світ втратить духовність Росії», то увесь світ, лякає А. Вознесенський, — і цим значно перевершує Д. Лихачова, який погрожував катастрофічними наслідками лише українській культурі, — «він теж завалиться», оскільки для інтелектуалів світу Росія — «це якась духовна скарбниця. Завжди нею була». Ну що ж, думка про «особливість» Росії не нова. Однак існують й інші міркування. Ось, скажімо, думка відомого знавця європейських літератур, у тому числі й російської, Г. Брандеса (1911. — С. 20), який, як ми вже переконалися, теж вірив у нерушимість російської держави: «Безліч разів [іноземці] говорили, що вони [росіяни], так би мовити, не сприяли розвитку

цивілізації, а лише засвоїли культуру інших народів [до цієї «безлічі» можна віднести, зокрема, й твердження французького дипломата де ля Невіля кінця XVII ст. про те, що «московитяни без допомоги німців не могли б нічого доброго зробити» (Січинський, 1992. — С. 128). — М. Л.}». Позаяк нова батьківщина великоросів, зазначав професор Петербурзького університету К. Кавелін (1897. — С. 623–624), «не внесла безпосередньо в їх життя жодних освітніх елементів», а також через відсутність в них «усякого змісту і сильну потребу заповнити цю порожнечу... — єдиним шляхом культури Великоросії було поступове, так би мовити, всмоктування в себе освітніх елементів іззовні... з інших країн, більш освічених». Наведені думки, вочевидь, є полярними, а істина, як відомо, завжди лежить десь посередині: втрата будь-якої, а не лише російської, складової духовності земної цивілізації є для останньої, безперечно, річчю неоправною — і саме так слід розглядати безжальне винищення десятків народів на теренах російської імперії...

Та все ж — чи можна бодай щось зробити, аби «врятувати імперію»? «Це неможливо», — з усією категоричністю відповідають дослідники.

Звичайно, не всі однаково оцінюють цю ситуацію. Так, скажімо, московський історик і політик, лідер руху «Духовное наследие» О. Подберьозкін якраз у відновленні російської імперії — і звісно ж, «у колишніх історичних кордонах» — вбачає майбутнє російської держави. Ба більше — на переконання О. Подберьозкіна, оприлюднене, зокрема, у його рекламному ролику як кандидата у Президенти Росії на виборах 2000, «XXI век — время Российской империи» (московський телеканал «ТВЦ», 22.03.2000). А В. Кожин (1998) переконливо показує, як величезні розміри й різкоконтинентальний клімат Росії спричиняють «гігантські витрати енергії», що, врешті-решт, робить головний продукт російського експорту — нафту — «в принципі, неконкурентоспроможною на світовому ринку (тут автор наводить «надзвичайно показовий факт», на який звернув увагу «один із найбільш серйозних» російських соціологів Є. Стариков, а саме: «попри теперішні “сприятливі” стосунки Росії з Німеччиною, остання рік у рік зменшує закупки російської нафти... поповнюючи нестачу імпортом з Великої Британії та Норвегії». — М. Л.), а Росію — в економічному сенсі — «явно неконкурентоспроможною (виділено В. К. — М. Л.) країною».

Головною причиною цього малоприємного висновку дослідник називає те, що «у вартості будь-якого вітчизняного товару враховані усі ті надвитрати», які є «неусувними у принципі». А шлях подолання цієї «у повному розумінні тупикової» перспективи він бачить у ще одній особливості російської — і не тільки — економіки. Оскільки існуюча нині

сяка-така — за висловом автора, *«позірна»* — конкурентоздатність російських товарів *«можлива лише через низьку заробітну платню тим, хто безпосередньо добуває нафту чи вирощує хліб»*, то, переконаний В. Кожин, *«тільки всеохопний і максимально твердий, хоча одночасно й максимально гнучкий державний протекціонізм (виділено В. К. — М. Л.) — тобто потужна система “захисту” вітчизняної економіки — може врятувати країну від животіння і деградації»*. Що ж, подібний «рецепт» лікування німеччини пострадянських економічних організмів пропонує багато хто, однак поки що ніхто так і не наважився на серйозне його запровадження. Адже політика економічного ізоляціонізму, яка до того ж невідворотно спричинить ізоляціонізм політичний, аж ніяк не додасть реальної ваги отій — справді позірній — «конкурентоздатності» наших товарів.

Та й якими б мали бути практичні механізми того запровадження? Адже пропонується В. Кожиним — *«люди можуть і повинні зрозуміти...»* — не менш позірний, бо можливий лише за умови повернення до сталінських «порядків», коли таке «розуміння» досягалося шляхом запровадження масових репресій. Однак часи не ті, та й люди, хочеться вірити, вже не дозволять знову зробити себе безіменними «гвинтиками» тієї моторошно-безправної системи, бо хочуть вже жити, а не знову *«боротися й гинути»* заради якихось ефемерних ідей...

До речі, згадані дослідники переконані, що така ж доля невідворотно спіткає і США, і Канаду (останній буквально дивом вдалося уникнути розколу вже нині — унаслідок проведеного в 1996 році в Квебеці референдуму), і Китай (Тайвань — лиш перша ластівка), і Австралію — та, зрештою, й *«усі інші великі державні утворення»*. І аби хоч трішки втішити занепокоєних таким песимістичним прогнозом «імперіалістів», автори оптимістично висловлюють надію на те, що *«економічна доля цих — “відколотих” — країн складеться більш вдало, ніж доля унітарної Росії»*.

І цей процес деколонізації, який завжди започатковувався на окраїнах імперій, дійсно *«уже іде»* — він розпочався визволенням з-під колоніального гноблення кількох колишніх радянських республік (ще раніше — Польщі та Фінляндії), а надто України, з приєднання якої свого часу й розпочався процес формування Російської імперії. Тож головне зараз, аби цей історичний процес не вийшов з-під контролю та не набув якихось крайніх форм, тобто не перетворився, як писав про цю *«птицю тройку»*, що мчить у безвість, Гоголь, в *«наводящее ужас движение»*, бо спонтанний лавиноподібний розпад такого Левіафана може спричинитися до великого лиха як для самої Росії, так і для інших народів, а надто — для найближчих її сусідів.

5. Міф про «возз'єднання» та подальше «процвітання» України

Упродовж століть *«міф про Переяславську раду входив отрутою в генетичну пам'ять українців, народжував у них комплекс національної неповноцінності, історичної вторинності, фаталістичне уявлення про неможливість самостійного існування...»* (Апанович. Правда... — 1994). Рясні плоди пекельного посіву того «возз'єднання», певно, ще довгі роки ставатимуть на заваді нашого державотворення...

Як відзначили уважні дослідники, префікс «воз» тут просто недоречний, позаяк він означає повторне об'єднання, але ж такого, як відомо, до 1654 року ніколи не було. А відомий сучасний історик М. Брайчевський (1990) вважає, що *«з точки зору історичної застосування цього визначення... є елементарним невіглаством (це, безперечно, усвідомлював ще О. Пипін, який у своїй «Истории русской литературы» 1879 р. вживав цей термін в лапках — М. Л.)»*. Україна, як відомо, офіційно іменувалася (Оглоблин. Українсько-московська... — С. 30) *«Війська Запорозького Україною»* та *«Державою Русскою»*, а Росія — *«государевым Московским государством»*, тобто, як легко пересвідчитися, Україна була чітко відокремлена.

Значна кількість дослідників цієї проблеми, зокрема М. Грушевський, О. Оглоблин, В. Липинський, А. Яковлів, Н. Полонська-Василенко та інші, навіть виходячи із московських переписів тексту угоди, що, як вважав М. Грушевський, *«носять на собі сліди ріжних перебірок і доповнень...»*, одноставно доводили: *«Переяславсько-Московський договір... жодною мірою не позбавляв Україну її суверенних прав»*, — на це, приміром, незаперечно засвідчували *«ті численні союзи, що їх укладала Україна після 1654 року з різними державами»*.

Незалежність України, її право на самовизначення визнавалися ще задовго до укладання згаданої угоди. Так, ще у травні 1650 р. *«прибули до Гетьмана Хмельницького в Чигирин чужоземні посланці од своїх володарів з вітанням його в Гетьманському достоїнстві, побільшеному значними військими набутками і Зборівським трактатом, що визнав його і народ Руський вільним і ні від кого, окрім самих себе, не залежним. Тими посланцями були: від султана турецького Осман Ага з нашою сілістрійським Узук Амієм і багатьма значними турками; од царя московського — радник його князь Василій Бутурлін з багатьма боярами і, нарешті, від короля*

польського і Речі Посполитої канцлер князь Любомирський з воєводою Киселем і багатьма іншими». Посли привезли численні подарунки від своїх монархів і «пропонували кожен од своїх володарів і народів дружбу свою і союз», а також «намовляли Гетьмана з народом до себе в протекцію...» Хмельницький у відповідь сказав послам, що «союз і дружбу готовий тримати зі всіма народами», а «вибирання народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його [народу] доброї волі, спільної поради і вирішення». Окрім того, він рішуче заявив, що «від спадкового володіння народом сим моєю фамілією в якості Гетьманів (це пропонувалося монархами внести в угоду про протекторат, тобто фактично заснувати нову монархічну династію. — М. Л.) я рішуче одмовляюся і того вічно уникати буду, яко противного правам і звичаям народним, за якими вони керовані бути повинні вибраним з-поміж себе всіма урядниками і самим Гетьманом». Щодо протекції — радилися: «польську з першого разу одностайно відкинули, про решту розмежувалися думками». Якщо старші «погоджувалися на пропозицію московську», бо, мовляв, віра одна, то «молоді вельми їм противилися», доводячи, що «в народі московському владарює найнеключиміше рабство і невілляництво у вищій мірі і що в них, окрім божого та царського, нічого власного нема і бути не може; і що людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати*». Та й самі «вельможі та бояри московські титулюються звичайно рабами царськими... Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися із вогню в полум'я» (Історія Русів. — С. 140–142).

Тож чужоземні держави та монархи трактували Україну «як самостійну, вільну, окрему від Москви державу, — наголошує А. Яковлів (1934. — С. 48–52) — а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу... або “протекції” в тодішньому розумінні, протекції чисто номінальної (цар московський іменувався царем “Малыя Россіи”, як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту), що не перешкоджало вести з Україною дипломатичні зносини, як із повноправним суб'єктом міжнародного права». Так, шведський король Карл X Густав писав Б. Хмельницькому

* На це звертали увагу й численні іноземці, а англійський дипломат Д. Флетчер дійшов висновку (Размышления... — 1996. — Т. I. — С. 256–257), що простий люд московський подалі від наук, літератури і навіть «усіх військових вправ», аби «легше було утримати їх у такому рабському стані, в якому вони зараз перебувають», а інакше — якби народ той «отримав якусь освіту і краще розуміння про Бога... наврод чи зносив би таке правління».

15 липня 1656 р. (Грушевський, 1931. — С. 1280): *«Ми знали, що між в. кн. (великим князем московським. — М. Л.) і народом Запорізьким зайшов певний договір — але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відома навіть князя московського, ввійти в листування з вашою світлістю...»*

«Фактично від 1648 року Україна користалася всіма функціями самостійної держави», наголошував М. Грушевський (там само. — С. 757). На думку визначного дослідника доби Хмельниччини О. Оглоблина (Хмельниччина... — С. 24), *«Українська Держава, в якій влада належала Війську Запорозькому, в якому влада належала гетьманові Богдану Хмельницькому, була збудована вже в перших роках Хмельниччини. Вона з'явилася внаслідок великої національно-визвольної революції, вона будується стихійно, з великими труднощами й жертвами, вона ще не має чіткої формули державного устрою, ця формула з'являється — і то не остаточно — лише в кінці гетьманування Богдана, але українська держава ("Малороссийское Государство", як називали її москалі) вже існувала. І саме ця держава укладає року 1654 союзний військовий договір, відомий під назвою Переяславської Угоди»*.

Те, що Україна не втратила своєї державності у 1654 р., визнавали й такі відомі російські історики, як О. Пипін, В. Сергєєвич. Останній, до речі, зазначав, що вона *«не була приєднана як провінція, як були приєднані, напр., Твер, Рязань та ін. княжіння. Малоросія зосталась особливою державою зі своїм особливим ладом, своїм військом, своїм законодавством і навіть із правом зносин з іноземними державами»* (Сергєєвич, 1910. — С. 115). І М. Гоголь у начерку «Размышления Мазепы» писав про Україну, як про *«самобутню державу, що перебувала лише під протекцією Росії»* (1982. — С. 83).

Та, зрештою, *«заява московського уряду про те, що Ян-Казимир "клятву свою на чем присягал, преступил, а подданных своих, вас... от подданства учинил свободными", потверджує, що й «московський уряд визнавав Україну в момент укладання договору свобідною державою»* (Полонська-Василенко, 1993. — Т. 2. — С. 26–27).

Узагалі-то, Ян-Казимир визнав українців вільними *«від підданства»* значно раніше — про це пише знаменита «Історія Русів»: після жакливого розгрому польського війська 17 червня 1649 р. поблизу містечка Зборова (цей день автор «Історії Русів» називає *«преславним днем, котрий мусить бути завжди вікопомним в Історії Малоросійській»*) від імені Короля Польщі Яна-Казимира було укладено та 7 вересня 1649 р.

підписано обома сторонами Зборівський трактат, у якому, зокрема, зазначалося (назв. вид. — С. 138—139):

«1. Народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських та Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний...»

3. Народ Руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого, незалежним...

5. Границі Руської землі встановлюються і затверджуються від Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на південь по річці Дністер, а од верхів'я його до ріки Горинь, а від ріки Горинь до ріки Прип'ять, а звідти рікою Дніпром до міста Бихова, а звідти до ріки Сож і Сожем до повіту Смоленського...

6. Верховний начальник і Господар землі Руської і народу того має бути Гетьман, обраний вільними голосами, а посторонньому альбо інакше посталому не бути нікому ні в яку пору...

Про це ж свідчив і зміст статей Переяславсько-Московського договору (усього їх нараховувалось 23), на яких піддавалися українці під протекцію Москви, та юридичні процедури, які вони пройшли в Москві, про що, зокрема, повідомляє в своїй «Історії Малоросії», виданій у Москві в 1842 р., М. Маркевич (Т. 1. — С. 340—345). Ось декотрі з них:

«1) Козаки судяться своїми правами; від козаків же ніхто із боярів, воевод або інших будь-яких з московських чиновників, не має права втручатися в їх управу...

3) Шляхетство малоросійське залишається при усіх попередніх правах своїх; воно, як і раніше, обирає урядників зі свого середовища.

4) В містах урядники будуть із малоросіян...

6) На випадок смерті Гетьмана, малоросіяни обирають нового Гетьмана зі свого середовища і Його Царську Величність повідомляють, аби те Його Царській Величності не завдавало журби, позаяк то давній звичай військовий.

7) Маєтків козацьких ніхто не забере, тож зостаються від роду в рід...

13) Права, надані Королями, мають бути непорушними.

14) Чужоземних послів Гетьман вільно приймає, і лише сповіщає про те Його Царську Величність.

- 15) Податки в царську скарбницю з Малоросії збирати малоросіянам.
16) Воеводи під час наїздів не можуть позбавляти привілеїв та прав.
17) Привілеї, надані Королями, мають бути священними й перед Царськими Величностями...

Цар усі оті статті підписав. Ратифіковані статті й царські грамоти були урочисто оприлюднені по всій Малоросії та покладені до архіву Трибуналу Малоросійського».

Аналізуючи монографію американського дослідника д-ра Джона Басараба (Basarab John. Pereiaslav, 1654. — Edmonton, 1982), яка «дає блискучий огляд усього спектру наукових поглядів», І. Лисяк-Рудницький (1994. — С. 73) доходить висновку, що бодай один бік проблеми Переяславської угоди (другим є так званий Переяславський міф) «можна вважати досить ясним: **Переяслав не означав “возз’єднання” України з Росією, поглинення України Російською державою**». На його думку, «цей пункт варто особливо підкреслити тому, що саме цю, зовсім неправдоподібну інтерпретацію, піднесено в Радянському Союзі до рівня офіційної догми». Те саме, до речі, відбувалося ще раніше в царській Росії — і з тією ж метою: міф про «возз’єднання» служив якщо не юридичною, то принаймні політичною підставою для «узаконення» загарбання України Росією. Утім, жодного особливого права Московській державі щодо України ця угода не давала та й за своєю суттю нічим не відрізнялася від інших подібних договорів, скажімо, із Річчю Посполитою та Османською імперією, які уклалися і до, і після 1654 року.

Та, як з гіркотою зазначає згаданий М. Брайчевський (1992), «**підступний та брехливий царат і не думав поважати свої власні зобов’язання, освячені його підписом**». І вже невдовзі після смерті Б. Хмельницького була відзначена «**московська фальсифікація, що сталася року 1659, під час укладення нової угоди з гетьманом Юрієм Хмельницьким**, — наголошує О. Оглоблин (Українсько-московська... — С. 76–77). — **Більшість дослідників, як українських, так і російських, вважає, що т. зв. “прежнія статті Богдана Хмельницького”, числом 14, які оголосив на Раді в Переяславі 17 жовтня 1659 року кн. О. Трубецькой (колишній голова московської делегації під час березневих переговорів 1654 року), були підробкою, фальсифікатом автентичних статтів договору 1654 р.**» У них, як наголошував відомий дослідник історії України часів Гетьманщини А. Яковлів (цит. за кн.: Полонська-Василенко, 1993. — Т. 2. — С. 40), «**проведено принцип повного підкорення України Москві**».

Проте був час, коли й офіційна радянська історична наука визнавала Переяславську угоду як таку, що «**юридично оформила**

початок колоніального панування Росії над Україною» (Большая советская энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — Кол. 818). Та вже невдовзі — у наступному виданні! — писалося зовсім інше (Т. 55. — 1947): *«Для українського народу приспіння України до Російської держави мало величезні позитивні наслідки... Припинилися релігійні гоніння, а разом з тим і спроби повного придушення національної самобутності українського народу»*. І це про державу, яку це ж видання охарактеризовує як *«тюрму народів»*, державу, в якій *«скорені... народи були абсолютно бесправні і зазнавали страшенної економічної експлуатації, нещадного національного гноблення, всіляких принижень, зневаги»*, державу, в якій *«самодержавство запроваджувало політику насильницької русифікації... прагнуло задушити будь-які вияви національної культури»*, нарешті державу, вся історія якої *«пронизана національно-визвольним рухом скорених неросійських народів, їх боротьбою проти колоніального пригнічення...»* (БСЭ. — Т. 49. — М., 1941. — Кол. 442). Така-от об'єктивність!

Та й чи могло бути інакше, тобто без подібних фальсифікацій, в Московській державі, коли московські дипломатичні урядовці, як висловився щодо них та їхніх специфічних документів підлячий Посольського приказу Г. Котошихін, який емігрував до Швеції (Апанович: Правда... — 1994)*, *«пишуть вони у статейних списках не проти того, як говорено, а прегарно, розумно вславлюючи свій розум на ошуканство... аби дістати у царя собі честі й жалування великого; і не соромляться того чинити... Для чого так чинять? Для того: російської держави люди природою своєю пихаті й непризвичасні до будь-якої справи, позаяк у державі своїй научення ніякого доброго не мають і не приємлють, окрім пихатості та соромітності, та ненависті, та неправди [наче, дивувався й сумував відомий російський мислитель середини ХІХ ст. П. Чаадаєв (1991. — С. 547), «добру терпиму милосерду Росію не можна любити, не зненавидівши усіх інших сотворінь». — М. Л.]»*... А тому і змушені були московські царі закликати до себе таких, котрі відрізнялися схильністю до «научення», зокрема й українців.

* «Котошихін Григорій Карпович (бл. 1630–1667) — підлячий Посольського приказу. В 1658–1661 рр. у московському посольстві, що вело перемови зі Швецією про укладання Валиесарської угоди. У 1664 р. був післаний у війська князя Я. Черкаського «для ведення канцелярських справ», але перебіг до литовців. З 1666 р. на шведській службі. На замовлення шведського уряду написав твір, виданий у 1840 р. під назвою «О России и царствовании Алексея Михайловича (у 1859 році цю працю було видруковано у Санкт-Петербурзі, і на неї одразу ж звернули увагу російські історики, зокрема її широко використовував В. Ключевський, створюючи «Курс русской истории». — М. Л.)».

На схильність тогочасних московитів до перебріхувань звертали увагу чи не всі іноземці, яким довелося відвідати Москву. Так, посол цісаря Леопольда I при московському дворі А. Майерберг у своїй книзі, виданій у 1661 р., зокрема, писав (цитовано за кн.: Січинський, 1992. — С. 93): *«Розмова гостей (москалів), як людей не вихованих ніякою школою або освітою, разить нісенітницею, дуже часто образлива для порядної людини. Лайка, захоплення найбільш бридкими ділами або нахабне вихваляння, котре ображає чисте ім'я інших [безперечно, мав рацію відомий російський історик К. Кавелін (1897. — С. 613), зазначаючи, що «на вдачі великорусів позначилася історія їхнього походження». — М. Л.]... Брешуть москалі з неімовірним нахабством і без усякого встиду... видаючи брехню за правду»*. Тож і не дивно, що саме така доля спіткала невдовзі й «березневі статті» Хмельницького.

До речі, розповсюджене — зокрема, й у пріснопам'ятних тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання — твердження про те, що український народ єдиним поривом підтримав вікопомне рішення про перехід «під руку» московського царя, теж є черговим імперським міфом. О. Апанович (Правда... — 1994), посилаючись, зокрема, на знахідки історика Ю. Мицика у краківських архівах, розповідає, як воно було насправді: *«Не було у Переяславі представників Запорозької Січі. Не приїхав славетний Іван Сірко. Не присягнули уманський і брацлавський полковники. Категорично не сприйняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького найкращим козацьким стратегом... Київське духовенство на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим і вся українська шляхта [присягати] відмовилися... В полках Полтавському і Кропив'янському царських урядовців навіть побили киями»*. Як зазначено у згаданих архівних документах, чорнобильці *«заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, і твердо стоять на цьому... Кияни теж цьому були противні, але їх наче бидло гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було дано їм при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духовенство... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким і не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава, і серед тієї України стався розкол»*.

Згідно з «нововідкритим реєстром приведених до присяги 8(18) січня», знайденим М. Грушевським (1996. — С. 734–736) у московському архівосховищі посольського указу, виходить, що в *«актах 8(18) січня брало участь від війська чоловік коло 200 — коло 100 сотників, коло 100 старшини і козаків від полків — не багато, як бачимо, — наголошує*

М. Грушевський, — хоч звідомлення Бутурліна говорить про “велику силу” присутніх». А разом із українською шляхтою, духовенством та мішанами нараховується аж **«284 особи»**, а не **«весь народ»**, як сповіщав царя боярин Бутурлін (Полонська-Василенко, 1993. — Т. 2. — С. 24)*. **«Трагедія подальшої історії України, — зазначає Н. Полонська-Василенко, — була в тому, що цей сфальшований документ 1659 року став єдиним офіційним текстом так званих “Статей Богдана Хмельницького”»**. І саме цей фальсифікат став підмурком імперського міфу про **«вічну дружбу»** українського та російського народів, яким прикривалася загарбницька політика імперії в Україні.

Так само роздмухувався й роздмухується донині і міф про те, наскільки ж благодатним було для українського народу **«возз’єднання»** з Москвою. При цьому начисто ігнорується той факт, що вже дуже швидко по тому високоосвічена та волелюбна українська нація була уярмлена в кріпацтво і доведена, за висловом Г. Петровського, до **«зди-чавіння»**. **«І в найстрашнішому сні, — слухно наголошує О. Апанович (Правда... — 1994), — Богдан Хмельницький не міг передбачити, в яку безодню, в які нещастя, біди, страждання, знущення, в яке рабське поневолення, геноцид був кинутий на довгі століття український народ через договір з московським царем 1654 року...»****

Зараз існують неоднозначні оцінки як щодо самого Богдана Хмельницького, так і щодо правильності його тогочасної орієнтації на Москву. Не вдаючись до детального аналізу цих питань, наведемо все ж оцінку цієї визначної фігури свого часу, дану дослідником доби

* Незважаючи на те що згадані обставини відкрилися чи не століття тому, ще й нині декотрі автори в Україні твердять про «тисячі народу» та про те, що нібито «вся старшина, з усіх полків, з усієї України з’їхалися до Переяслава» (Анисимова..., без р. в. — С. 85). Однак, як відомо, ніякого договору з московським царем у Переяславі не ухвалювали — рада була скликана, щоб висловити підтримку намірам старшини його укласти. А сам договір було укладено в Москві у березні 1654 року, що й спричинилося до виникнення назви «Березневі статті».

** Певно, таки не зміг передбачити, бо інакше, дійсно, не «кинув» би у ту «безодню» лихоліття. Однак уже невдовзі почав здогадуватися щодо справжніх чеснот «єдиновірних і єдинокровних» московитів. Так, коли в 1656 р. Москва не допустила українську делегацію на російсько-польські переговори, де «центрального питанням була саме доля України», гетьман, схоже, остаточно прозрів. Як свідчив І. Виговський, почувши що звістку, Хмельницький, «як шалений, що втратив розум, закричав: уже, діти, про те не печальтеся, я знаю, як учинити: треба відступитися від руки царської величності, де Вишній Владика звелить бути — не тільки під християниним государем, хоч під бусурманом» (Історія України. — 1996. — С. 122). Може, й справді, краще було — «хоч під бусурманом». Але не вчинив — чи то не встиг, чи просто не дали здійснити того задуму...

Хмельниччини О. Оглоблиним: *«Найбільше місце Б. Хмельницького в історії України — не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого української Козацької держави»*. Аналогічної оцінки дотримувався й інший відомий історик В. Липинський. Тим часом, ще й нині деякі «знавці» нашої історії силуються всіляко принизити значимість і здобутки Української держави часів козаччини, зводячи її до *«беспутного»* існування такої собі *«шайки разбойников и гуляк»* на Січі.

Корені цієї фальсифікаторської традиції простяглися у глиб століть. Як зазначає відомий дослідник історії та культури України Г. Нудьга (1991. — С. 21), *«російські царі, зокрема Катерина II, всюди “трубили”, що козаки — це розбійники, які не визнають ніяких порядків і цивілізованих правил співжиття між народами...»* Та *«зовсім інше пишуть представники Європи»*, котрі до того ж свідчать не з чужого голосу, *«а на основі зовсім конкретних фактів, свідками яких вони були»*. Так, посол Венеціанської Республіки А. Віміні, що прибув з цією місією до Хмельницького в 1650 р. (саме він, наголошує Г. Нудьга, *«першим вдався до терміна “республіка” щодо козацької України»*), у своїй *«Реляції»*, написаній у 1651 р., зазначав, що *«запорозжці люди прості, але мають бистрий розум, який найкраще виявляється у державному правлінні»*. Найвищим органом правління у козаків є Рада, на якій *«козаки обмірковують свої справи, обороняючи кожний свої погляди без чванства»*, а коли упевняться, що чиясь думка є кращою, аніж власна, то сприймають її, *«і цього не соромляться»* (там само. — С. 54). Варто зазначити, що наша держава того періоду аж ніяк не обмежувалася одним лише Запоріжжям. Хоча, безперечно, то була надзвичайно важлива складова її державного устрою, та не менш важливою органічною складовою була й так званагородова Україна (городове козацтво).

Можна було б навести безліч відомих потверджень наступного упродовж століть безжального гноблення українського народу і такого ж пограбування української землі. Але я не буду наводити даних ні про моторошні штучні голодомори, ні про безжальні масові депортації населення окремих регіонів, ні про жахливі криваві репресії. Усі ці «заходи» державної політики, програмна теза якої, за згадкою Д. Лихачова, колишнього в'язня страшного соловецького конштабору, була лаконічно викладена над його ворітьми: *«Железной рукой загоним всех в счастливое будущее!»*, сплачені десятками мільйонів безневинних жертв як українського, так і багатьох інших народів. Наведу лише кілька свідчень, які не менш переконливо розвінчують згаданий міф.

Спочатку звернімося ще раз до промови Г. Петровського (1974. — С. 79) на засіданні IV Державної думи: *«Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини Полтавської та Чернігівської губерній на 1094 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 746 душ. У 1804 році було видано указ про заборону вчитися українською мовою. Результати національного гніту позначилися далі. Перепис 1897 року показав, що найбільш малограмотний народ у Росії — українці. Вони на найнижчому ступені... на 100 душ населення 13 грамотних»*. Важко повірити, що тут йдеться про той самий народ, про якого відомий мандрівник і церковний діяч П. Алепський, подорожуючи у 1654 і 1656 рр. Україною разом зі своїм батьком антиохійським патріархом Макаром III, записав у своєму щоденнику (Січинський, 1942. — С. 76): *«...по всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях»*. А ось як про самих просвітителів і вчителів (там само. — С. 77): *«Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями...»*

Та тільки-но українці віддалися під опіку «старшого брата» (ставши в очах останнього малоросами), як ота схильність до наук раптом зникла, наче її й не було. А відтак, як не старалися нас «просвітити» російські царі та цариці, нічого путящого з цього, як бачите, не вийшло, бо сказано ж — такий вже вони народ, ці малороси. То, може, й правильно зробили московити, перебравши ближче до себе киево-могилянців — нас би вони від неучтва, яке до пріснопам'ятного «возз'єднання» дивним чином чомусь не проявлялося, певно, все одно б не порятували, а там — згодилися. Та ще й як!

Угаданий промові Г. Петровський наводить і більш свіжі, як на той час, статистичні дані з цього питання: *«...в Європейській Росії відсоток грамотного населення становить всього лиш 30% — це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн — Австрії. Але... вона ще жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній*...»*

* Серед них — і Харківську, яку зараз дехто, навпаки, зараховує, як, скажімо, і Донецьку, до майже «чисто» російських. А ось що писав про центр Слобожанщини та «внутрішнє життя харківської інтелігенції 30-х років» XIX ст., досліджуючи ранній період наукової діяльності І. Срезневського, професор, майбутній член-кореспондент

І що ж виявилось? У жодній із цих губерній грамотність не досягає і тієї середньоросійської величини» (там само. — С. 11—12). Воно й не дивно, адже, як наголошує доктор історичних наук Є. Анісімов з Москви, від часів Богдана Хмельницького «Україна пройшла шлях від унікальної демократичної республіки з вільним козацьким населенням до стану звичайної російської губернії» (1989). А насправді — впала ще нижче...

Отак-то «процвітала» наша батьківщина у «братніх» приймах! Цікава деталь: коли у травні 1650 р. Польща, Московія і Туреччина запропонували Хмельницькому протекторат для Української держави і духовенство виступило проти московського покровительства, то «видатний богослов та проповідник» протопоп черкаський Ф. Гурський передрікав (Історія Русів. — С. 142—143), що, оскільки «московські дари *суть всі в рогожах* (московськими послами були «*піднесені подарунки, складені в дорогих хуторах... і в косяках різної парчі та матерії, зложені в кулі рогожані, а скарб, присланий для війська, в бочечках, загорнутих рогожами*». — М. Л.), то неминуче і [український] народ, живучи з ними, доведений буде до такої вбогості, що *вбереться він в рогожі і під рогожі*. І ці висновки *суть вірні і перевищують всіх оракулів світу*».

Та невже ж це ті українці, що упродовж століть дивували світ досягненнями в духовності? Ті, що вражали сучасників суцільною освіченістю і незборимою прихильністю до волі та демократії — досить пригадати, що знаменита «Конституція прав і вольностей Запорозького Війська», проголошена в 1710 р. (за 77 років до прийняття американської!) її творцем Пилипом Орликом у день обрання його на Гетьманство, була першою в Європі і передбачала створення в повністю незалежній Україні козацького парламенту! Ті, що, як зазначено у статті, опублікованій в московській «Независимой газете» (Игумен Иннокентий, 1993), ще півтора століття після «возз'єднання» не допускали на Київську митрополичу кафедру жодного великороса, цим забезпечуючи себе від «*проникнення до Київської академії “московського невігластва”*»?

Чому таке могло статися? Чи не тому, що після возз'єднання з неосвіченою (за висловом того ж Г. Петровського, «*російська неграмотність*» була традиційно «*охоронювана і насаджувана... урядом*!»), але надзвичайно агресивною — за підрахунками згаданого історика Р. Пайпса,

Петербурзької академії наук М. Сумцов (1898. — С. 70). «Харків тієї пори, незважаючи на існування в ньому університету, був великим українським селом, з його величезною більшістю українського населення, яке ще не встигло обрусіти; інтелігенція носила сильний український відбиток...» А що вже казати про саму «губернію»?

протягом трьохсот років Росія пригрібала по 80 квадратних миль щоденно — молодією монархією Україна небавом навіть імені свого історичного була позбавлена, а натомість, з «легкої» руки московських дяків, отримала вигадане і принизливе — Малоросія. А в такому разі — що з нього візьмеш: мале, значить, нерозумне, звідки ж тут грамотності взятися? І взагалі, якщо Малоросія, то вже ніяка не Україна, а всього лише малий окраєць (сказано ж — «окраїна») великої «Родіни» — Росії. *«Малоросія — голодна і обідрана — славиться як житниця імперії і як найгостинніший край, який все oddaє, не пручаючись і не рахуючи, передусім — свої таланти, свою інтелігенцію»* — так визначив сутність Малоросії Є. Сверстюк (1989. — С. 117).

Та невже ж так-таки й «не пручалася», невже отак відразу й змирилася з імперським ярмом Україна? Звичайно ж, ні! Противилася, сердега, як тільки могла. Взагалі, наші предки, як наголошує О. Герцен (1907. — С. 129—130), *«мучені поляками, турками і московитами, постійно затягувані у війну з кримськими татарами, ніколи не падали духом*»*. *Малá Росія, добровільно поєднавшись з Великою, встановила важливі за своїм значенням закони. Цар Олексій звелів їх переглянути; Петро I, прикриваючись зрадою Мазепи, залишив тільки мариво від тих привілеїв; Єлисавета і Катерина ввели там кріпосне право. Нещасна країна протестувала, та як можна було опиратися тій згубній лавині, яка у своєму русі з Півночі до Чорного моря покривала одноманітним і льодовим саваном рабства буквально все, що носило руське ім'я... Україну спостигла доля Новгородa і Пскова, але значно повніше...*

За рахунок цілеспрямованого відтоку з України інтелектуально найрозвиненіших міцніла імперія і, відповідно, біднів генофонд власної нації. Оточували турботою і шаною, роздавали чини й ордени, вимагаючи натомість тільки одного: працюйте, передавайте новому «отечеству» все, чим володієте самі, будьте відданими великій, а про свою малу — забудьте! І працювали такі люди, не покладаючи рук, і віддавали все найкраще, чим щедро напувала їх із молоком матері ненька-Україна: чесність, терпеливість, любов і природний хист до праці та знань. І поступово витісняли із пам'яті своє босоноге дитинство серед

* «Україна завжди намагалася стати вільною, — наголошував і Вольтер (1910. — С. 65), — та, будучи оточена Московією, Турецькою імперією та Польщею, вона змушена була шукати покровителя... у одній із цих держав». Як відомо, історія не визнає умовного способу творення, тому сказати, як склалася б доля України, коли б вона обрала іншого покровителя, неможливо. Але скласти уявлення про те, як саме відбився на її долі вибір, зроблений на користь «одновірної» Москви, не так уже й важко...

соняшників, виривали із серця духовну пуповину, що незримо єднала з отчим краєм. Наживали достатки і пиху. А для виплеканих на солодких хлібах імперії дітей їхніх проблеми «малої» вітчизни вже взагалі не існувало — вона була їм майже зовсім чужа...

При цьому російська асиміляція велась і силою. Прикладом силового методу може бути введений у 1933 р. у РРФСР порядок, за якого українцями записували лише громадян, які народилися в Україні. Так, скажімо, на Кубані, наголошує А. Завгородній, *«посилено доводилось, що українцем може вважатися лише той, хто народився в Україні, а оскільки Кубань увійшла до складу РРФСР, значить усі — росіяни»**. Так і вчинили при введенні паспортизації у сільській місцевості: *«всі кубанці були записані росіянами»* (Завгородній, 1993). А ось і результати такої великодержавної політики (Горілий, 1993): *«Якщо в 1918 році українці становили 80 відсотків населення Зеленого Клину (Далекий Схід), то в 1989 — лише 8, у Північнокавказькому краї в 1926 році українців було 62 відсотки населення, тепер (на Кубані) — 3,9 відсотка»*. А як зазначає П. Вольвач (1993), *«за статистичними даними, в Україні з кінця ХІХ по кінець ХХ століття — найнижчі показники природного приросту населення... Ще в 1920 році природний приріст складав більше 300 тис. осіб. Через десять років цей показник зменшився до 174 тис. осіб... Першим в Україні почало вимирати село... “процес винародовлення” в селах розпочався з 1979 року, в містах — з 1990 року...»*. До цієї страшної статистики просто нічого додати!..

Не менш підступну політику було спрямовано на знищення всього самобутньо-національного, насамперед мови і культури, цих оберегів волелюбного д у х у народу — згадайте, скільки було їх, указів з вимогою *«запретить!»*, та й репресії найперше спрямовувались проти діячів науки, культури, мистецтва, носіїв і відстоювачів духовності нації. Зокрема, П. Столипін вважав, що *«історичним завданням російської*

* Пригадується, як у відзнятому українськими операторами в перші роки нашої незалежності фільмі про сучасну Кубань усі тамтешні мешканці старшого віку розмовляли як з кореспондентами, так і між собою звичною українською мовою, а моложавий старинний отаман розповів, що усі його предки були Громами, однак його, відповідно до згаданого «порядку», записали вже Громовим; до речі, й добре відома в СРСР молодогвардійка Уляна Громова, як наголосив директор красноподонського музею «Молода гвардія» А. Нікітенко (Малахута, 1998), «була полтавкою» на прізвище «Громова — з наголосом на останньому складі». Не дивно, що кремлівським «інтернаціоналістам» така визивна українськість як у кубанських Громів, так і у красноподонських Громовіх, як кажуть росіяни, «не глянулася»...

державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах» (Грушевський, 1921. — С. 534). Академік В. Вернадський намагався застерегти російських великодержавників від цього хибного кроку, наголошуючи (1996), що *«небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого й до того ж наносного явища у державному та національному організмі»*. Навпаки, вважав визначний учений, саме *«продовження антиукраїнської політики зберігає у державному організмі виразку безправ'я й сваволі, що паралізує будь-який успіх прогресивних починань...»*

Та голосом розуму узвичаєно зігнорували. Тож, отримавши *«такі директиви, місцева влада почала похід проти українських установ: “Прогресивіст”, українські клуби, бібліотеки закрито; заборонено продавати українські книжки, навіть Євангелію українською мовою, що її видав Синод, та граматики; заборонено українські концерти, афіші, вивіски і т. п.»* (Полонська-Василенко, 1993. — Т. 2. — С. 430)*. Реалізація такої політики призвела до *«переполовинення української нації в останні 75 років»*, — відзначив у своєму виступі на Міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–33 рр. в Україні: причини та наслідки» (Голодомор... — 1993) І. Драч. Додамо, що у мирний час кількість жертв з боку українців, як незаперечно свідчать матеріали згаданої конференції, значно перевищила втрати в обох світових війнах! Хоча — який там мирний! — у дійсності це була безупинна і безжальна війна московської влади проти українського народу! За даними історичної науки (Залізняк. Нариси... — 1994. — С. 238), лише *«в 30-ті рр. знищено близько 80%*

* Подібним же чином вдається до «вирішення» національного питання й «демократизована» нинішня Росія. Настраханий ризиком, «розгорнутим після 1990 року гуртуванням мешканців міста в свої національні громади з метою відродження національної культури та мови», уряд Москви невідкладно вдався до заходів, спрямованих на припинення цього загрозливого явища. Перш за все, пише голова секретаріату ООН РУХУ м. Москви В. Поліщук (1999), «уряд Москви позбавив багато громад тих приміщень, які їм вдалося одержати в перші роки демократичної ейфорії, і практично перекрив шлях до одержання ними нових приміщень. А потім прийняв рішення про перереєстрацію всіх національних громадських організацій — за обов'язкової умови, що вони мають свої приміщення, юридичну адресу». А щоб запобігти можливим виявам «націоналізму» з боку найбільш відчайдушних членів згаданих організацій, заборонив останнім «користуватися квартирними адресами як своїми юридичними». У такий спосіб «уряд практично ліквідував, зробив нелігітимними численну кількість національних громад, поставив їх поза законом...»

української інтелігенції»... А натомість партноменклатурними «обозами» завозилася «правильна» керівна й освітянська верства з Росії. Це підтримувало коріння нації, позбавляло окрему особу можливості (і необхідності) усвідомлення себе як невід'ємної частки українського народу, тобто імперія культивувалась уже в самій Україні.

Унаслідок цілеспрямованого впровадження цієї політики в життя було досягнуто просто-таки разючих «успіхів» — увесь самотній народ підвели до прірви національного самовиродження настільки вправно, що окремий індивід цього навіть не бачив! А коли прозрілі одинаки пробували відкрити йому очі на смертельну небезпеку, що чатувала його попереду, завчасно сформована проімперська «громадська думка» з відразою і озлобленням цькувала сміливців і, довівши себе до «благородного» шалу, вже сама вимагала їм кари. Тож імперській владі залишалося тільки реагувати на «глас народу». І вона — реагувала... Наприклад, керівництво НКВС УРСР у 1937 р. тричі зверталося до НКВС СРСР з клопотанням *«збільшити для республіки ліміт знищення ворожого елементу* (це переважно селяни-середняки, тобто найбільш численна верства українського селянства. — *М. Л.*) *по I-й категорії*» («розстріл в порядку адміністративного проведення через «трійки», тобто без суду та слідства. — *М. Л.*) *на 8700 осіб... І ні разу не мали відмови*» (Мусієнко, 1993). Не відставали від карально-репресивних органів і компартійні: пізніше були *«виявлені рішення Політбюро* (Компартії України. — *М. Л.*) *від 31 січня 1938 р. про збільшення розстрілів на 6000 осіб та від 17 лютого 1938 р. — на 30 тисяч осіб*» (Ефимов, 1997) — у повній відповідності з прижиттєвими настановами *«вождя всіх трудящих»*.

Результати цього витонченого езуїтства найвні: мільйони українців зараз не усвідомлюють своєї національної належності — вони перетворені у безлике «російськомовне населення» — ба навіть хизуються цим. І після цього українську державу ще й звинувачують у проведенні політики насильницької українізації! Та ще при сьогоднішньому повсюдному засиллі російськомовності, при тому що в багатьох регіонах України нема жодного українського дитсадка, жодної української школи, не видається жодної української газети, а російськомовність чіпко вкорінилася у нашій душі і, як всепоглинаюча іржа, поступово, але невідворотно роз'їдає її національні ознаки.

Хоч історія й не визнає умовного способу творення і минулого не вернути, однак винести з нього урок — необхідно. Тому видається цілком доцільним показати, як розцінювали цей вимушений крок України відомі особи.

Ідеолог російського анархізму та народництва М. Бакунін, як видно з його промови на Конгресі Ліги Миру та Свободи в 1868 р. (1920. — С. 109), був переконаний, що *«частина України з ненависті до Польщі припустилася великої помилки»*, коли *«прийняла покровительство московського царя»*. Врешті-решт *«царі нагородили її, звичайно, найбрутальнішим деспотизмом, таким самим, який існував у великій Росії з жорстокою поміщицькою експлуатацією і не менш жорстким пригнобленням бюрократії... Зараз цей [царський] панславістський національний уряд систематично і жорстоко переслідує малоросійську мову... Цей [український] народ, разом з 4 мільйонами білорусів, певно, складе окрему, незалежну націю мільйонів на 20 жителів, котра може, звичайно, вступити у союз із Польщею чи Великоросією, однак повинна залишитися цілком незалежною від одної й другої»*.

На думку дослідників-шевченкознавців, великий Кобзар виявляв *«однозначно негативне ставлення до Переяславської угоди»* (Грабович, 1993). Навіть М. Драгоманов (1992. — С. 38), який аж ніяк не був схильний до того, аби бодай щонайменше ідеалізувати Гетьманщину, визнавав, однак, що коли *«порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві московськім, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козащини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія»*.

На думку відомого сучасного дослідника І. Лисяка-Рудницького (1994. — С. 52), *«приєднання України до Російської імперії мало переважно шкідливі наслідки для суспільних відносин українського народу»* — загалом це був надзвичайно трагічний, за влучним висловом М. Драгоманова, *«пропащий час»* у нашій історії.

Від припущення подібної помилки сьогодні застерігає й відомий московський політолог О. Ціпко. Покладаючись на родимку зверхності росіян, чистосердечно попереджає «молодших сестер» Росії, ризикуючи бути затаврованим у «проукраїнських» настроях (Кирилюк, 1995): *«Для України та Білорусії буде краще, якщо вони не возз'єднаються з Росією... Не хочеться ніякої реінтеграції не тільки тому, що вона зараз неможлива. Просто шкода населення України, Білорусії та Казахстану... Якщо Україна та Білорусія хочуть зберегти шанс на демократичний розвиток, на нормальну національну розбудову, зрештою, на виживання, їм треба якомога далі триматися від нинішньої Москви... Наші московські "генії" уражені "столичним розумом". Чогось іншого, крім зверхності, глузувань та приниження, українцям та білорусам од цих людей годі чекати»*.

Та що там сучасні московські «генії» — он навіть такий відомий демократ, як Ф. Достоевський, у статті, мова про яку ще попереду, докоряючи балканським народам на недостатні почуття вдячності до Росії, не утримався від того, аби не назвати їх *«народиками»* і навіть *«н а р о д ц я м и»*! До речі, на цьому *«почутті зверхності»*, яке *«великоруси глибоко носять у своїй душі»*, наголошував ще всередині минулого століття й відомий російський історик К. Кавелін (1897. — С. 613). Це тільки взайве засвідчує, якої глибини сягає коріння великодержавного російського шовінізму.

Утім, століття притирання до московської кормиги не могли для нас минутися безслідно — ще й сьогодні немало українців, скуштувавши важкого хліба омріяної самостійності, все ще сумують за твердою рукою «старшого брата».

З часом, як казали древні, минається все. Невідомо, однак, скільки знадобиться для того часу і яку пустелю-випробування доведеться нам подолати. Та, певен, здолаємо, бо іншого просто не дано.

6. Міф про «окраїнність» України

Схоже, що українці, тобто майбутні малороси, якось одразу не сподобалися московській владі, а надто дякам. Нібито й люди, як люди — з двома руками, ногами, очима тощо, — але не давало спокою якесь підсвідоме передчуття: *«...чує моє серце, навозимося ми з тими... хохлами!»* І, певно, саме тому ледве не з моменту «возз'єднання» почали забороняти простому, але на той час ще вільному українському народові усе, що тільки можна було заборонити: і носити яскравий одяг, і сап'янові чоботи, що, з точки зору самодержавної пихи, могло негативно впливати на закріпачених, *«лапотних»* московських *«холопів»*, і вільно торгувати, і друкувати та читати (а бажано б — і думати!) рідною мовою, і навіть хрестити *«українськими іменами»* власних дітей. Та й про *«хохли, котрі у вас на головах»*, не забули — уже у тому ж таки 1654 р. наказом царя Олексія Михайловича вимагалось: *«пострижіть»* (Соловьев, 1963. — Т. 10. — С. 626). Хоча М. Драгоманов (1917. — С. 10) наводить цей маніфест царя як приклад *«тупоголовості»* московських політиків в момент, коли Україна зверталася до них із проханням *«союзу та протекції»*, однак навряд чи могло бути інакше — волелюбні, освічені та ще й чепурні українці становили зрозумілу небезпеку для варварськи деспотичного режиму, що неподільно панував у Московській державі, де, як наголошував М. Лермонтов, *«нищість є благо»*.

А далі таких указів, добірно просякнутих спесиво-зверхнім *«заборонити!»* все українське, було безліч. До того ж ревні виконавці *«высочайших»* повелінь *«на місцях»* у своєму українофобстві перевершували будь-які можливі межі брехні та цинізму. Так, наприклад, згаданий циркуляр губернатора фон Богговута (Кучерук, 1991) серед іншого вимагав також *«усіма засобами викоринювати вживання назв “Україна”, “український”», «скласти правдиву історію малоруського народу, в якій роз'яснити, що “україна” — то “окраїна” держави в минулі часи... і що ніколи українського народу не було...»*

Узвичаєна маячня, розвінчувати яку — забагато честі. Та все ж цікаво, «окраїною» якої держави наприкінці XII ст., коли назва «Україна» вперше зустрічається у літописних джерелах (це зовсім не означає, що саме тоді вона й виникла, однак більш ранні джерела не дійшли до нас, зокрема й тому, що, як наголошував М. Грушевський, *«свідомо нищилися»*), можна було б вважати величезну імперію, якою ще була

на той час Київська Русь? Хоча пан губернатор і не уточнював, яку саме «державу» він мав на оці, однак жодних сумнівів щодо цього не виникає — не він перший... Правда, тоді доведеться «поправити», скажімо, відомого дослідника історії Москви С. Бахрушина, котрий, нагадаю, навіть на кінець XIII ст. визначав її як «*закутковою*» [та говорити бодай про початки російської державності на ту пору ще не доводиться, оскільки, як зазначають найостанніші академічні історичні видання Росії (Русские, 1997. — С. 16), самий лише «*початковий етап формування*» російського етносу «*припав на XIV століття*»], або іншого відомого історика І. Огієнка, який доводив (1991. — С. 61), що «*навіть в XVII віці Москва животіє в темноті*». Та й за оцінкою М. Драгоманова (1992. — С. 43) Московщина на той час «*була дика і не знала другого письменства, окрім церковного*». А тому «*читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італійських народовств, не Англії, не Швейцарії, не Голяндії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею*». Сучасник Драгоманова, російський історик К. Кавелін, наголошуючи на «*повній відсутності культури російських мас*», зазначав, що «*невизначеністю та безхарактерністю дише домашнє й громадське життя, розумова й усіляка діяльність навіть освічених верств нашого суспільства*» (1897. — С. 613, 644–645), а от у «*малоросіян... навпаки, індивідуальність сильно розвинута, внаслідок їх історії та порівняно вищого ступеня культури*». Ось до якого «центру» прилучилася «окраїнна» Україна. Та й Польща (є й такий варіант: бо, мовляв, була «окраїною» польської держави) «*в 12–13 ст. переживала період феодальної роздрібності*», і лише «*в 14 ст. польські феодали захопили більшу частину Галицько-Волинського князівства*» (Украинский... — 1988. — Т. 2. — С. 719), тобто на той час тільки-но започатковувався процес «збирання» польського королівства...

А щодо назви «**Україна**», то вона зустрічається в літописах із 1187 р., коли, повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича (18 квітня 1187 р.), літописець додав (Літопис Руський. — 1989. — С. 343): «*За ним же Україна багато потужила*». Важливо, що при цьому, як слушно зауважує відомий дослідник цього питання професор В. Мороз (1995. — С. 71), «*літопис вживає слово “Україна” без жодних пояснень, як самозрозуміле*». Тому цілком вірогідним є припущення про те, що ця назва широко вживалася й раніше, але не в офіційних документах, а в усній мові. Та «на письмі», зрозуміло, мала вживатися тільки офіційна назва держави — «**Русь**». Як наголошує В. Січинський

(1948. — С. 23), «Україна як назва географічна і збірнонаціональна була завжди чистонародною, глибокоінтимною і соборною».

Останнім часом з'явилося чимало досліджень щодо походження назви нашої землі, як сьогоденних, так і більш раннього написання. До перших належить і невелике за обсягом, але досить ґрунтовне дослідження цієї проблеми, здійснене доктором філології В. Складенком (1991), який, проаналізувавши розвиток слова край аж із праслов'янських часів, переконливо доводить, що найбільш вірогідним є пов'язати назву Україна із словом «край, країна», зазначаючи при цьому, що «етимологічний зв'язок іменників край (країна) та Україна (останній, на думку автора, «виник, очевидно, вже після розпаду праслов'янської єдності». — М. Л.) не прямий, як гадає більшість дослідників, а набагато складніший».

Аналогічну версію ще в середині минулого століття обґрунтував академік О. Чертков (1853. — С. 84): «*Укри жили на крайньому кінці поморів, які займали увесь південний берег Балтики від Данії до лівів, чуді й корси. Їх країна через те називалася у німців Uckermark... Варнефрид називає Крайну "дійсною батьківщиною слов'ян — "Slavorum patria". І далі: "Крайна", каже Mannert, "походить від слов'янського слова край, Gränzland"*». Посилаючись на розвідки С. Шелухіна («україна — окрема, одрубана, одсічена, одрізана, одкраяна, вкраяна, **украяна**, виділена в самостійне посідання земля»), і згаданий В. Мороз висловлює припущення (1995. — С. 70–71), що «первісне значення [назви «Україна»] було «окрема країна, край з окремим статусом (так, про дочку, що вийшла заміж і відділилася від родини, створивши окрему сім'ю, в народі й досі кажуть «одрізана (одкраяна, **украяна**) скибка»». — М. Л.)». До речі, автор чотиритомного етимологічного словника російської мови М. Фасмер (1967. — С. 364), пов'язуючи походження широко розповсюдженого в багатьох слов'янських мовах слова край з «чергуванням голосних в [російських словах] «*кроить, крою*» (ще виразніше цей зв'язок простежується в українській мові: *кра́яти, вкра́яти* тощо), наводить, зокрема, також «*порівняння... з авестійським karana — «край, сторона*», хоча й зазначає, що воно — «ненадійне». Та й Б. Грінченко у своєму «Словарі української мови» 1907–1909 рр. наводить лише два значення слова Україна: «*країна*» та «*країна, заселена українським народом*».

У дослідженнях слов'янських старожитностей О. Вельтман (його талановитість не піддавав сумніву навіть такий строгий критик, яким був В. Белінський), наводячи різні назви, вживані щодо держави гуннів у V ст. («окрім Гунненланд, *вживається й Унгерланд*»), ще в середині XIX ст. наголошував (1858. — С. 38. — Прим. 2), що «ця Унгерланд

становила Слов'янську країну, або крайну з Римом*. Ці **Українці** (виділено О. В. — М. Л.) — **Укряни, Укр и, Угри** — по-польськи вимовлялися *Wengi...*» А ось що писав про це О. Чертков у ґрунтовному дослідженні історії численних пелазго-фракійських племен (1853. — С. 83–84): «Щодо *Karni*, то нема жодного сумніву, що вони *Країни, Крайняни, Українці* (як ми переконалися вище, він також вживає щодо українців назву «укри». — М. Л.) **як в древності, так і тепер**. Жоден із давніх географів не відділяє їх від *Henetes* [вони ж «*Enetes, Venedes, Vendes, Венеди, Венети, Венди...*» Відомий дослідник історії слов'янських племен П. Шафарик (1837. — С. 123), говорячи про «іноземні назви» давніх слов'ян, наводить й інші варіанти: *Wenedi, Winidi, Winitha, Winethi, Winnetes, Winodi, Wenedi, Hwinidi* тощо. — М. Л.]. Тепер стає зрозумілішим зв'язок між не надто схожими, як на перший погляд, назвами «укри», яких давні географи «не відділяли» від венедів, і «wengi». Про це ж додатково знаходимо у Черткова (там само. — С. 31 «Приміток»): «*Wengen, коло Bodensee, також вказують на Wenden*», а вище він згадує про «*Венду, доньку Крока, князя Полян, які мешкали на Вислі*».

Зрештою, точне встановлення значення того чи іншого етноніма є не таким уже й значущим для долі його носія (до того ж часто воно буває зовсім позбавлене тої величі й романтизму, які вбачають у ньому прихильники різних версій), але, звісно, розшифрування давніх назв далеко не позбавлене дослідницького інтересу. Тому час від часу різні історики спрямовують свої розвідки й у цьому напрямі.

«Найдавнішою згадкою імені “Русь”... вважається повідомлення Псевдозахарії (сірійський автор VI ст.), який «знає народ *Рос (Hros або Hrus)*», що «жив на північ від Азовського моря». Псевдозахарія, наголошує М. Брайчевський (1999. — С. 334), «пов'язує це ім'я не з північними, а з південними землями Східної Європи». А «дата цього повідомлення виключає будь-яку можливість тлумачення його (імені «Русь». — М. Л.) з позицій норманізму, оскільки жодного нормана VI ст. не було і не могло бути в південно-східній частині Східної Європи, з якою пов'язується походження цього загадкового етноніма».

* Тобто перебувала на краю Римської імперії. Можна припустити, що в такому випадку саме римляни мали б називати нас «українними», однак повірити в те, що наші предки, яким, певно, не менше, аніж будь-кому іншому було притаманне здорове почуття егоцентризму, упродовж століть вперто називали себе саме українцями, тобто продовжували наполягати на своїй «окраїнності», і це — попри невпинні намагання відучити їх від цієї «вали» — значно важче.

А відомий російський славіст академік Б. Рибаків*, досліджуючи «взаємовідношення термінів «Поляни» і «Русь», доходить висновку, що «Русь є більш пізнім позначенням, яке замінило давнє ім'я полян», адже на хронологію цих двох термінів прямо вказав ще Нестор Літописець: «*поляне, яже ныне зовомая Русь*». А «часом витіснення древнього імені полян іменем росів, — на думку Рибаків, — слід вважати V–VI ст., коли після гунського розгрому почалось укладання нових племінних союзів». І саме тоді, «у VI ст., склалося потужне племінне об'єднання слов'янських племен, яке носило за головним племенем назву Русь» (Рибаків, 1982. — С. 85–87).

До південного походження цієї назви схилявся й інший російський академік О. Шахматов (1916. — С. 93–94), аналізуючи так званий Начальний літопис (звід). «*Що ж каже Начальний звід про Русь? Він протиставляє Русь — Словенам. Руська земля — це... Київська область. Русь здійснює похід на Царград ще до закликання Варягів. У розповіді про похід Олега Русь — це, звісно ж, близькі літописцю Поляни, а Словени — це малоосвічені мешканці півночі. Словени, Кривичі, Меря, Чудь закликають до себе Варягів, а не Русь*». Те, що «Начальний звід (це відновлений О. Шахматовим на основі досліджень літописів так званий Начальний літопис 1093 року, що ґрунтувався на давніших літописах — зокрема, на так званому Найдавнішому київському зводі — і передував «Повісті минулих літ», першу редакцію якої історики датують 1111 р. — М. Л.) не виводив назву Русі від Варягів, особливо очевидно з того, що, розповівши про захоплення Києва Ігорем, він повідомляє: «*І сів Ігор княжити в Києві, й були у нього мужі Варяги і Словени, і відтоді прозвалися Русію*»». Однак, наголошує Олексій Олександрович, «до слова відтоді (у Шахматова «оттоле». — М. Л.) приписано пізніше на полях слово «прочии», що цілкомовито змінює початкову суть фрази. Вочевидь, первісна суть цієї фрази в тому, що, сівши в Києві, Ігор та його дружина називалися Руссю (тут і вище виділено О. Ш. — М. Л.); отже, ім'я Русь вони не принесли з собою з півночі, а отримали його на півдні».

* Він, до речі, вважає, що вперше ім'я народу «росів», або «русів», який «був частиною слов'янського масиву в перші століття нашої доби», з'явився в описі подій VI ст. н. е.: готський історик Йордан, розповідаючи про смерть готського короля Германаріха, називає серед союзників готів «підступне плем'я росомонів», що, правда, кількома сторінками нижче Борис Олександрович у тому ж контексті вже називає їх «ворожими до Германаріха готського»; тож, на думку Рибаків, «слово «росомони» означає «руські люди», «роси», а останнє ім'я, переконаний Рибаків, «пов'язане з рікою Рось, притокою Середнього Дніпра»).

«Термін Русь — не скандинавський, — наголошував і В. Мавродін (1978. — С. 157). — Часи вікінгів його не знають... Ні на яке плем'я чи народ "русь" у Скандинавії не вказує жодне джерело середньовічної Європи».

Та повернімося до назви «Україна». Слід зазначити, що подібні припущення щодо «міфічних» укрів, м'яко кажучи, не надто поділялися сучасними фаховими істориками. Тим несподіванішою є оприлюднена останнім часом позиція професора В. Мороза з цього питання (1995. — С. 72): «Виявляється, — пише він, — що слово "брахмани" на позначення певної ритуальної частини населення є історично недавнього походження. В часи "Махабхарати" та "Рамаяни" вживалося інше слово — "укри". Виходить, що "укри" (українці) були спеціальною групою, щось на зразок левітів у старовірському суспільстві. Цілком імовірно, що етнонім "Україна" походить саме від цього слова». До речі, «Велесова книга» (1995. — С. 96, дощечка 25) теж подає назву «укри» у поєднанні з назвою ритуальної частини населення: «І се прийшли волхви укри Ухоріз і брат його Ословень, і так сказали русам...»

Автор монографії про Генріха I Ф. Фатер на підставі історичних документальних матеріалів пише (Січинський, 1948. — С. 23), що Генріх I, який був цісарем в 903—936 рр., перш ніж іти на Італію, «мусів ще раз йти на *Укранів* (F. Vater. Herr Heinrich. Munchen, 1941. — P. 459)». Схематична карта, що міститься в згаданій праці Ф. Фатера, подає на Помор'ї, поруч з Ободрітами і Редарітами, також і Укранів («*Ukraner*»).

Чимало прихильників теорії «окраїнності» апелюють до того, що, мовляв, існувало багато україн-окраїн, зокрема Галицька, Литовська, Смоленська тощо. Однак, як слушно зазначає дослідниця з Москви Т. Анісімова (1998), у літописах «слова *Країна, Вкраїна, Україна, Вкраїниця* вживаються лише для етнічних українських територій, отже, існувала якась традиція вживання цього слова саме для цієї території, яка ніяк не пов'язувалася з місцем розташування», себто її окраїнністю відносно «центру». До того ж ці назви нашої землі існують упродовж багатьох століть, «на відміну від пізніших "україн" на території нинішньої Росії, які як виникли, так і зникли», і якби вони несли значення окраїнності, то «наша мова донесла б це — чи через письмові джерела, чи через народну творчість... але, — наголошує Тетяна Петрівна, — ми не знайдемо в літописах посилань на землі, що лежали "у края"», позаяк взагалі «не існує доказів того, що на час виникнення слова "*Вкраїна (Україна)*" слов'яни користувалися поняттям *окраїнності території*».

Та «скринька» щодо узвичаєної затятості російських можновладців проти назви «Україна» відкривається зовсім просто. Так, колишні

російські міністри Кривошеїн та Мілюков і колишній посол в Австрії Шебеко у записці-інструкції державам Антанти підкреслювали (Сергійчук. Чи втретє... — 1992): *«Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення російського народу більш як на третину і одріже російські землі від Чорного моря (певно, аби запобігти цьому, гетьман Скоропадський «у серпні 1918 року відступив» Війську Донському «етнічно український Таганрозький округ». — М. Л.). Коли б навіть “Україна” на світовому конгресі й була зарахована до складу російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на майбутнє багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію».*

Ось що непокоїло імперську верхівку Росії — не повинно бути окремого українського народу, який завжди буде домагатися своєї окремої держави. Будь-якими шляхами зруйнувати цю клятву окремішність, що так нестерпно ріже око й сушить серце російського шовініста — ось завдання із завдань, яке завжди ставила перед собою «братня» імперія. Одним із шляхів його розв'язання були неминаючі намагання імперських ідеологів будь-що довести (ще краще — звести в ранг аксіоми), що українці — то ніякий не окремий народ, їхня мова — ніяка не... і т. ін. І робилося це просто-таки з винятковим цинізмом.

Неабияких потуг для обґрунтування все того ж «окраїнного» походження назви «Україна» докладає і сучасний російський автор А. Зубов (1993), твердячи, що буцімто лиш *«від часів приєднання... до Руського царства» в 1654 році починає називатися Україною... і лише поступово це ім'я витіснило старовинну назву народу і країни: “малороси”, “Малоросія”*. І зовсім не дивує автора те, чому б то такі, на його думку, «старовинні» назви не знайшли жодного — ані в сиву давнину, ані в часи нової доби — відображення у багатющій фольклорній спадщині самого українського народу! Та саме тому, що, як наголошує Г. Федотов (1991. — Т. 1. — С. 250), українство *«само себе завжди називало руським»*, принаймні *«до кінця XIX ст.»* Про це ж ще півтора століття тому писав і згаданий російський історик О. Чертков (1853. — С. 84): *«Нащадки древніх Крайнів і до наших днів зберегли ім'я, передане їм праотцями. Країна їхня й тепер має назву Крайна (Украйна)».*

* Черговий варіант самоназви Московії, бо, відзначає відомий дослідник історії Київської Русі П. Толочко (1987. — С. 35), «письмові джерела ніде не відобразили назви “Русь” стосовно до північноруського населення». А на час «возз'єднання» Московія, як уже зазначалося, іменувалася «государевым Московским государством».

А ось що відносно походження «старовинного», на думку А. Зубова, найменування українців малоросами читаємо у листі, надрукованому журналом «Колокол» ще 15 січня 1860 р. (Драгоманов, 1917. — С. 32): *«Більшість великоруської та польської публіки звикло не вважати нас (українців) окремим народом. Цей помилковий погляд виник через те, що дворян-малоросів нема, за винятком небагатьох. Народність малоросійська, як звикли її називати з легкої руки дяків Олексія Михайловича, завжди зоставалася набутком пригніченого стану...»*

Московська дослідниця Е. Ільїна мала усі підстави наголошувати, що саме *«апологети й ідеологи російської імперської ідеї перейменували Україну в “Малоросію”, а українців — у “малоросів”*». Тож *«слова “Малоросія” і “малороси” такі ж штучні, як і слово “колгосп”*», вважає вона. Зрештою, нема чому й дивуватися, від самих первнів *«возз’єднання»* Москва заповнювала наші стосунки штучністю та нещирістю: на словах називала братами, а на ділі — чинила гірше заклятого ворога.

7. Міф про «старшобратство» та тотожність понять «Русь» та «Росія», «руський» та «російський»

«Постійно читаючи російські засоби масової інформації, — наголошує М. Фішбейн (Радіо «Свобода», 23.03.1994), — можна зайчика в голову отримати, тобто зсув по фазі — наче потрапляєш в королівство кривих дзеркал... Теревенять, теревенять, теревенять...», докладаючи чималих потуг, аби зобразити Україну «сірою», а українців — недолугими. Неначе для свого самоствердження росіянам доконче необхідно принизити саме неслухняну Україну.

На мою думку, причиною цієї неперехідної зятятості є якраз те, що в глибині душі наші молодші «старші» брати, які — як не крути — зросли саме з нашого кореня, постійно відчують саме свою історичну меншовартість, оскільки століттями будували свою *«правічноруськість»* саме на нашому — вкраденому і привласненому — історичному підґрунті. Так само на наших теренах постала й теперішня Російська православна церква Московського патріархату. До 1448 р. Москва належала до Київської митрополії, потім оголосила себе автокефальною, а у 1685 р. вже, у суто московському стилі, *«насилено приєднала до себе Київську митрополію, що на той час перебувала в юрисдикції Константинопольського патріархату... і хоча у 1686 році патріарх Константинопольський Діонісій і дав Москві відпускну Грамоту, але вже у наступному, 1687 році, Константинопольський Собор скасував рішення патріарха Діонісія стосовно Київської митрополії і за порушення канонів позбавив його патріаршества»* (Зикич, 1993). Однак тепер, звикшись зі своїм «старшинством», вважають за краще про це й не згадувати*.

* І хоча з тих пір сплигло не одне століття, однак навіть за цей час та наруга не забулася, а незаконне так і не стало законним, як, можливо, здавалося декому. Тож «під час засідання Священного синоду Вселенського патріарха наприкінці червня 2000 р. в черговий раз було підтверджено офіційно, що Україна є канонічною територією Константинопольського патріархату, і приєднання Київської митрополії в 1686 р. до Московського патріархату було не за ріписами церковних канонів, а тому Константинопольська церква вважає його незаконним». Унаслідок цього Вселенський патріарх Варфоломій, зустрічаючись із українською делегацією на чолі з віце-прем'єр-міністром України М. Жулинським, «підтвердив позицію Вселенської Константинопольської церкви про необхідність проведення Українського об'єднавчого православного собору та надання Єдиній Помісній Українській Церкві автокефалії» (Брунь, 2000).

Ось, наприклад, як брутально переставляє все догори ногами пріснопам'ятний М. Погодін, який в 1839 р. писав про українців Галичини: *«Оці русини... суть чисто росіяни... наші рідні брати, які носять наше ім'я, розмовляють нашою мовою, сповідують нашу віру, мають одну з нами історію»* (цитовано за кн.: Шевельов, 1994. — С. 25). Цих «братів» аніскілечки не бентежило, що ті ж галичани прийняли християнство ще тоді, коли в місцях, де М. Погодін виробляв цитований покруч, розкошував у всій своїй незайманості так званий угро-фінський *«субстрат»* (термін Т. Алексеевої), а процес формування російського етносу, по суті, ще й не розпочинався.

Цікаво, а як у ті часи називалася майбутня «Московська земля», з якої невдовзі й мав започаткуватися горезвісний процес «збирання»?

Відомий дослідник історії кримчанин О. Корсовецький (1999), покликаючись на дані історичної граматики, аргументовано доводить, що згадана у «Слові» поряд із *«многои страны»* — Литвою та Деремелою, країною ятвягів, країна *«Хінова»* має звучати як *«Фінова»*, себто *«Земля фінів»*. Не дивно, що саме з угро-фінськими словами пов'язують деякі дослідники назву російської столиці — виходить *«ведмедича»* або, що, на думку дослідника, *«ще вірогідніше»*, *«Чорна вода»* чи *«Коров'яча калюжа»*. Однак, зазначимо, офіційна російська топонімія (Поспелов, 1988. — С. 129) сприймає це як *«пусті кабінетні домисли»*. Та й *«наймення Фінова (навіть Хінова)»*, — наголошує О. Корсовецький, — *не знайти в російських наукових публікаціях, бо це незаперечно засвідчує неслов'янську належність означеної землі»**.

* Саме таке пояснення значення слова «Хінова» дав ще у 1913 р., незадовго до своєї смерті, відомий російський мовознавець, етнограф і археолог, професор Московського університету Вс. Міллер. У спеціально написаній з цього приводу статті (1914) він, зокрема, переконливо спростував поширене на ту пору тлумачення цього слова як «половці, половецькі». Прихильники цієї версії припускали, що воно утворене «від іменника Хин», у якому вони «вбачали Хана», конкретно — половецького хана. Однак, заперечує Міллер, «форма Хин у значенні Хана абсолютно невідома в пам'ятках писемності». Ба більше — й саме ім'я хан, наголошував він, підкріплюючи це численними прикладами, взагалі не було відоме на Русі у XII ст., позаяк навіть у XIII ст. у перший період татарського іга в руських літописах «зустрічається тільки форма з початковим *к*: кан», наприклад, у іменах Шару-кан, Тугор-кан тощо. Ще менше підстав бачив дослідник у намаганні академіка О. Соболевського пов'язати це слово із нібито збереженою в давньоруській мові «загальнослов'янською назвою» гунів. На думку Вс. Міллера, «Хінова — давня руська назва фінів у збірній формі, як Мордва, Меря, Вєсь, Литва і под. Початкове *ф* перейшло в руській вимові у *х* — явище добре відоме у фонетиці руських наріч і говірок», зокрема у галицько-волинському говорі. Наприклад, Фома — Хома, Фрол — Хрол і под. Зустрічається це серед обласних слів Олонецької й Астраханської губерній, у Сибіру. Зрештою,

Тож українці — брати. «Ясна річ, молодші», — слушно додає Ю. Шевельов. Тому за самопроголошеним правом «старшого» російські шовіністи пригрібають собі все, що бодай лівій нозі забагнеться, — і «престижні» шматки нашої історії, і видатних діячів, митців та вчених (у тому числі й новітньої доби), і пам'ятки культури та історії [по суті, ці імперські, чи то пак «старшобратні», манери демонструє й сучасна, демократична Росія (Коваленко, 1993): *«Кремль стосовно військового майна (в тому числі військової нерухомості) на території інших республік (України, Грузії, Латвії та ін.) фактично оголосив повну сваволу: «все, що нам вдасться захопити, де б то не було і як би то не було (також, наприклад, угон літаків. — В. К.) — усе наше»*]. Он як хвацько і з яким самовдоволенням демократ Ельцин оголосив про те, що нібито саме російський народ дав світові Ярослава Мудрого (Вахрин, 1993).

«Навіщо ж присвоювати чуже? — дивується російська дослідниця історії Е. Ільїна (1990), додаючи, що *«Олег, Ігор, Ольга, Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах, “Повість временних літ”, Нестор, Київська Русь, Київ — усе це належить Україні»*. Це, до речі, загальновідомо. І взагалі, *«яка Росія в 12 столітті?»* — обурюється далі авторка, непризвичаєна ще до таких перекручень. Та й російський академік О. Шахматов, попри його, за висловом Ю. Шевельова, *«російсько-імперський патріотизм»*, наголошував у 1916 р. (1922. — С. 52.): *«...Ми повинні одкинути якнайрішучіше гадку про те, що Київщина з давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей. Шукати в X–XI віці над Дніпром великорусів — це річ цілком даремна, бо ж великоруська народність походження нового»*. І те ж про мову: *«...поняття “великоруська мова” означає явище пізнішого походження; перед настанням цієї мови точилось відрубне життя*

наголошує він, «в олонецьких старизнах згадується Хінська земля» саме у значенні «фінська» — її шведський король пропонував цареві Олексієві Михайловичу «в обмін на Смоленець-місто».

А, власне, яким було ставлення тогочасних русичів до тієї загадкової Хінови? Аналізуючи ще одну її «форму», наведену «в третьому місці Слова» (другим є згадування у «Плачі Ярославни» «хіновських стрілок», які несе на руських воїв «вітер-вітрило»), а саме: «На ріці на Каялі тьма світ покрила. По Руській землі простерлися половці, мов пардуже гніздо, і в мор людей занурили, і велике буйство подали Хинові», Вс. Міллер доходить висновку, що хоча й «туманне, та все ж в основі етнографічне значення Хінови розширилося в уяві автора “Слова...” в поняття про якусь страшну ворожу силу», яка до того ж потопала в «поганстві». Та це не завадить імперським історикам приписувати народові, що згодом постане саме на цьому етнічному підґрунті, співавторство — разом з українцями й білорусами — у створенні того ж «Слова...»...

північно-русів (тоді ще переважно угро-фінів. — М. Л.) і середньо-русів (їх автор називає ще «полуднево-руським племенем», маючи на увазі праукраїнців. — М. Л.); *говорити про мову правеликоруську ми не можемо*» (Шахматов, 1913. — С. 8).

Ще раніше В. Ключевський дійшов висновку (1904. — С. 361–362), що «великоруське плем'я вийшло не з розвитку, що продовжувався... старих (києво-руських. — М. Л.) обласних особливостей», властивих населенню «центральної середньодніпровської смуги», яке «служило основою первісної руської народності» (центром її «був Київ», зазначає історик), а «було справою нових різноманітних впливів, які почали діяти після розриву», тобто відокремлення від автохтонної народності згаданої «смуги» тієї її частини, яка намірилася колонізувати заселені поки що «дикими» племенами північні землі і вже невдовзі посяде там місце провідної верстви новостворюваного етносу. Цим, власне, і було започатковане «утворення... великоруського племені... що розпочалося приблизно з XIII ст.»*. При цьому дослідник вповні припускає, що «й до XIII ст. існували деякі місцеві побутові особливості», які, з одного боку, утворилися під впливом «обласного поділу Руської землі», а з другого — були «унаслідковані від більш давнього племінного побуту полян, деревлян та ін.», однак, переконаний він, вони вже «стерлися від часу та переселень...»

Але XII ст. — то ще далеко не межа. Он і російський історик М. Карамзін, відомий, як стверджує Г. Макогоненко (Карамзін, 1988. — С. 19), ретельністю, з якою він «вивчав руські літописи», постійно зловживав термінами «Росія» та «росіяни» усюди, де належало б писати «Русь», «русичі». Зокрема, розповідаючи про правління київського князя Олега, пише (там само. — С. 121): «В Олегових умовах з Імперією (Візантією. — М. Л.) сказано, що грек, ударивши мечем росіянина (і це в договорі 907 (або 911) року! О мудрі греки, до появи самоназви «Росія» ще має минути вісім століть — та й після того Європа довго ще називатиме її Московією, — а вони в ж е, виявляється, далекоглядно пишуть в офіційному державному документі «росіянини»! Та й сам Олег, якщо вірити Карамзіну, не пас тут задніх — на с. 220 згаданого видання читаємо, що Київ, «за словом давнього Олега, мати городів російських...» — чого ж тоді можна вимагати від «аматора» Ананьєва, про якого мова ще

* Як уже зазначалося, сучасні російські історики дещо уточнили цю приблизність: «початковий етап формування їх (росіян. — М. Л.) етносу припадає на XIV століття» — стверджується у першій книзі започаткованої у 1997 р. серії праць Інституту етнології та антропології Російської академії наук (Русские. — 1997. — С. 16).

попереду? — М. Л.), або росіянин грека, зобов'язувався сплатити за вину 5 літр[ів] срібла*. Росіяни брали також у Цар-граді за кожного невільника грецького 20 злотників...» Якщо вже «росіяни», то, певно, доладніше було б казати «у Стамбулі», а не «у Цар-граді». Та зайве й наголошувати, що ця вигадка — цілковито лежить на совісті згаданого історика, бо насправді читаємо, наприклад, у доповіді Всеросійському археологічному з'їздові, що проходив 1911 року в Новгороді (Падалка, 1915. — С. 13), у тому договорі одну з високих сторін іменували «Русинами» й «Русью», а іншу — «Християнами» та «Греками». Ну, а щодо узвичаєних для багатьох російських істориків вживань назви «Росія» усюди, де всякий історик беззастережно мав би вживати назву «Київська Русь», то їх годі й порухувати: на воловій шкірі не запишеш — не вмістяться.

Тим часом, навіть за Петра I Європа визнавала, що існує Московщина, а ніяк не вигадана «Росія», чим надзвичайно дратувала новоспеченого імператора. І з цим «неподобством» дуже серйозно боролися, всіляко пропагуючи «нову» Росію. Ось що, наприклад, з наказу царя писав князь Меншиков московському послові в Копенгагені В. Долгорукову (Соловьев, 1963. — Т. 17. — С. 333): *«В усіх курантах (тогочасних газетах. — М. Л.) друкують державу нашу Московською, а не Російською, і того ради звольте у себе оце перестерегти, аби друкували Російською, про що й іншим до всіх дворів писано»*. Щоправда, й самі росіяни, чи то пак московити, вже після проголошення «царем-реформатором» нової назви імперії, щоб запобігти можливим непорозумінням, використовували й стару. Так, замовлена імператором на початку 20-х років XVIII ст. «Новая достоверная всяя Европы карта» (автори «А. Ф. Зубов, П. Пикарт и ученики») назву «Россія» доповнювала необхідним роз'ясненням: «или Московиа» (Алексеева М., 1990. — С. 146).

* Навіть у неперекрученому вигляді цей крилатий вираз про Київ: «Се буди мати градомъ русьскимъ», вкладений літописцем у уста Олега (912 р.), як наголошує відомий історик С. Висоцький (1998. — С. 56–57), «тлумачиться невірно» — і саме тому, що узвичаєно «пов'язується з північними містами». Бо насправді, зазначає Сергій Олександрович, північні міста — «Новгород, Смоленськ, Володимир на Клязьмі, Суздаль, Рязань, Полоцьк, а також деякі південно-західні міста... дослідники літописів», зокрема Б. Рибаків (1982. — С. 62), вважають такими, що на ту пору були «не пов'язані з Руською землею, Руссю». А тому, переконаний С. Висоцький, «важко уявити, щоб літописець в XI–XII ст. назвав міста Новгородської, Смоленської або Ростово-Суздальської земель «руськими», маючи на увазі їх населення», бо то були «підвладні Києву васальні, по суті колоніальні, землі, що платили данину й адміністративно залежали від столиці та її влади. За Костянтином Багрянородним — це «зовнішня Русь».

А ось лише один штрих до того, як *«перестерігали»* — із доповіді російського агента Я. Толстого шефові російської поліції з Парижа (Тарле, 1937. — С. 567): *«Шпальти п'яти газет (наведені їх назви. — М. Л.) будуть в моєму розпорядженні, тільки-но я отримаю засоби для їх заохочення. Для досягнення хороших результатів необхідно було б, опріч іншого, заснувати власну газету і мати її цілковито в своєму розпорядженні, доручивши орудування нею підставній (розрядка Є. Т. — М. Л.) особі»*. І ця тактика таємних фінансових ін'єкцій, яка, звісно, не обмежувалася підкупом самих лише «курантів» (починаючи від Вольтера й Дідро і кінчаючи численною когортою сучасних діячів та цілою мережею різноманітних рухів і партій з їх газетами й видавництвами в країнах Заходу аж до початку 90-х років ХХ ст., Москва, використовуючи різноманітні форми прихованої фінансової підтримки, традиційно щедро винагороджувала їх за плідну діяльність над створенням привабливого іміджу Російської імперії в усіх її різновидах), давала змогу доволі швидко досягати очікуваних результатів — уже за часів Шевченка крадену назву «русский», «Россия» Європа визнала. І не тільки визнала — звичка заміщати цими назвами всі народи, які були у Союзі, та й увесь СРСР назагал стала таким усталеним стереотипом, що й досі чуємо про *«здобутки росіян»* в освоєнні космічного простору, створенні атомної зброї тощо і навіть про *«велику перемогу російського народу над фашизмом»*, наче численні інші *«братні народи»* не мали до того жодного стосунку!

А от сам Кобзар *«не визнавав і постійно вживав лише “москаль”, “московський”, “Московщина”*», як *«не визнавав Московщині права на будь-який спадок Руської держави IX–XIII ст. з столицею Києвом, і тим протестував проти загарбання України...»* (Овчар, 1995).

Тож, мабуть, уже досить робити вигляд, що нічого такого не відбувається, коли ті, хто не має на це ніякого історичного права, присвоюють собі чималий шмат нашого історичного минулого, щоб досягти притягнутої за вуха «тисячолітньої» історії, а ми, вражені комплексом провінційності та вторинності, тільки сором'язливо червоніємо, як молодичка, нахабно ушипнута на людях.

Ось і для відомого російського письменника А. Ананьєва, що взявся за дослідження *«тисячолітньої загадки»* Росії, *«русское»* й *«российское»*, навіть при досліджуванні найглибшого минулого — практично синоніми (1993. — С. 18), а *«Русь»*, ба навіть готська імперія Германа-ріха (IV ст. н. е.) — не що інше, як *«території майбутньої Росії»* (там само. — С. 27). А от про Україну чи українців (про ще одних «братів» — білорусів, — годі й говорити!), що тисячоліття населяють саме

цю землю, — ні півслова, наче й не існувало їх у природі ні тоді, в часи Русі, ні тепер. Тому виведене автором коло історичного наслідування — *«багатоплемінна Русь Київська, багатоплемінна Московська держава, тобто Московія, ще більш багатоплемінна Росія, СРСР і знову Росія»* (там само) — ретельно замкнуте, аби — не дай Боже, — не надумалося комусь у це коло хоча б боком упхати бодай згадку про Україну.

[Однак *«українські й білоруські товариші не повинні непокоїтися за минуле своїх мов і писемних традицій: воно у них залишається спільним з російським»*, — заспокоює нас з висоти московської дзвіниці О. Труба-чов (1987), і не думаючи бодай спитати згоди на ту «спільність» у самих «товаришів». Та й для чого, коли він певен, що *«існуюча з давних-давен традиція назв “Русь”, “руський”, “Руська земля”»* — звісно, маючи за самозрозуміле їх тотожність сучасним назвам «Росія» й «російський» — *«не повинна легковажно відмінятися чи замінятися...»* Тобто історик закликає начисто нехтувати історичними фактами й *«науковою правдою»*, яку він же спонукав («Правда», 13.12.1984) оберігати *«від свідомих шаблонів»*, не помічаючи, що така позиція саме і відображає геть запліс-нявілий великодержавний стереотип...]

Однак це далеко не єдиний випадок подібного підходу до історії. Так, автор новітньої, *«подеколи парадоксальної»* версії історичного шляху Росії О. Бушков (1997), посиляючись на *«головну працю життя... несправедливо забутого»* російського історика А. Лизлова «Скифскую историю» (книга *«написана в 1692 р.»*), у якій той зокрема (с. 133) *«розміщує серед (розрядка А. Б. — М. Л.) слов'янських племен: москви, росіян (зрозуміло, чому новітньому реформатору так не приглянувся «старець Нестор», якого він «закидає» аж у XV–XVI ст. — М. Л.), литви... європейських татарів»*, у своїй розповіді *«про галицького князя Мстислава Удатного»* називає руські війська, що брали участь у битві на р. Калці в 1223 р. *«російськими полками»*. Тож не дивно, що у розлогоді — на сотнях сторінок — аналізі історії Русі (автор жодним чином не пов'язує її з Україною) цей дослідник теж не згадує про автохтонних мешканців тих місць українців як повноправного суб'єкта історичного процесу.

Щоправда, один раз він все ж «опускається» до спроби недбало накидати етногенезу українців (с. 236), покликаючись на те, *«що писав дев'яносто літ тому Д. Іловайський»: «Чорні Клубуки (кочові племена з південних рубежів Русі. — А. Б.) назву свою одержали від свого улюбленого головного убору, високих баранячих шапок чорного кольору, верх яких робився інколи з якої-небудь кольорової тканини і звисав набік (як у козаків). Їх смугляві обличчя були вкриті чорними вусами та бородою... Поселені на*

південних теренах Русі з обов'язком бути її передовими кінними вартувими від співплеменних з ними половців, Чорні Клобуки, природна річ, піддавалися невідпорному впливові Руської народності й поступовому з нею злиттю... Схрещення Русі з цими чужорідцями поклало початок тій "русько-української" народності, котра пізніше з'являється в історії під іменем Козаків або Черкесів. Останнє засвідчує ще й домішок Прикавказьких і Таврійських Козар або Черкесів, що в різні часи оселялися на російських землях..." Ось так!

Та що вже дорікати цьому прихильнику — скористаймося його ж виразом — «зухвалою злету фантазії», коли й такі визнані фахівці, як, скажімо, Л. Гумільов, анітрохи не ніяковіючи, вдаються до подібних фантазувань. Так, аналізуючи розпад в XIII ст. Київської Русі та подальше розселення етнічних уламків того розпаду, він далі пише (1998. — С. 106–107): *«Одні з них пішли служити до поліетнічної Великої Росії (? — М. Л.), зберігши віру й культуру, другі — до Польщі, втрапивши релігію, але залишивши своїм нащадкам рідну землю, треті — до південного кордону, спустошеного безладними зіткненнями між купками степних тюрків та руських дружинників, що zostалися без князів. І там, змішавшись із охрещеними половцями, вони створили новий етнос — малороси (збережена стара назва), або козаки (тюркська назва людей без начальства), або українці (так їх називали поляки)».* Тож, попри різний фаховий рівень, у цих «фантазерів» спостерігається одна й та сама — великодержавницька — ідеологічна зашореність.

А відомий діаспорний дослідник російської історії М. Ульянов (1990), силкуючись ототожнити поняття «*руський*» та «*російський*», готовий навіть відмовити у праві на існування термінові «*великоруський*», вважаючи його «*породженням настроєностей* (надміру радикальних російських реформаторів та українських «*сепаратистів*». — М. Л.) XIX–XX ст.», аби лишень відхреститися від сакраментальних, на його думку, тверджень радянської історичної науки (зокрема, «БСЭ», т. 37, с. 45 та «МСЭ», т. 8, с. 55) про те, що «*великоруська (руська) народність твориться упродовж XIV–XV століть*» і що завершилося це її «*творення*» тільки у XVI ст. Тож, на думку цього автора, не існує ні окремих «*великорусів*», ні «*малорусів*», ані «*білорусів*», а лише єдиний «*руський*» народ, і «*ім'я це живе тисячу літ*», і саме воно «*ровесник російської держави та російської історії*».

Таким чином, з легкої руки цих нібито різних та водночас надзвичайно подібних авторів Україні начисто відмовлено у наявності у неї будь-якого історичного коріння на власній землі. Мовби й не має

наш стражденний народ жодної причетності ні до своєї землі, ні до її — й своєї — історії. Ото вже, справді, як відзначав якийсь любитель афоризмів, *«не народ, а Великий відсутній історії»*... Але ж, як слушно зазначає згадана Е. Ільїна (1990), *«він живе тут же таки, в Україні, “від часів створення світу”, на берегах Дніпра він родився, хрестився [він, а не Росія; та це жодною мірою не завадило саме в Москві влаштувати бучні святкування з приводу 1000-ліття хрещення Київської держави, а сам Київ при цьому був десь збоку. На думку академіка Я. Ісаєвича (1995. — С. 107), це стало «своєрідним апогеем повного привласнення Росією спадщини старого Києва». — М. Л.] і відзначався блискучою культурою, нікуди не переселявся, і ще не виявлено досі історичною наукою, щоб українці в якомусь столітті і звідкись прийшли й окупували Київ, як турки Константинополь»*.

Ще уславлений археолог і дослідник історії прадавніх слов'ян, першовідкривач трипільської культури В. Хвойка (1992. — С. 56–65), спираючись на незаперечні наукові факти, отримані внаслідок численних археологічних розкопок, аргументовано (це і *«повна стабільність обряду поховання»*, і *«вражаюча схожість антропологічних даних»*, і така ж *«вражаюча стабільність типу... в устрої жителів із їхнім інвентарем»*) доводив, що на території нинішньої України *«із доби найглибшої древності»* проживає *«один і той же... осілий тут... незмінний народ»* (виділено автором. — М. Л.).

Дивна річ, В. Хвойка або, скажімо, М. Грушевський ще наприкінці XIX — на початку XX ст. знали про це, а ось на уславлених радянських істориків наче якесь запаморочення впало, ба навіть повна втрата пам'яті... Та час бере своє. Ось і відомий російський славіст академік Б. Рибakov, як уже зазначалося, значно обновив свої концептуальні погляди щодо історії українського народу. *«У своїй концепції, — наголошує Борис Олександрович в інтерв'ю відомому українському журналові (1990), — я обстоюю позиції, що українці живуть автохтонно, тобто споконвічно, на корінній слов'янській землі. При цьому спираюсь на трьох китів історичної науки: Недерле, що створив “Слов'янську енциклопедію”, академіка Грекова, історика держави і права Юшкова»*.

На не менш значимого «кита» історичної науки, якого, на відміну від трьох названих, зовсім вже неможливо запідозрити бодай у найменшому суб'єктивізмі, спирається сучасний дослідник В. Лучик, а саме на гідроніми, які, як зазначає автор (1995. — С. 160), *«завжди виявляються надійними і об'єктивними свідками особливостей позначуваних ними об'єктів, часу номінації та етнокультурних процесів, які відбувалися*

упродовж періоду формування ономастичної лексики на відповідній території. Вони ж підтверджують висновок археологів та істориків про споконвічність і безперервність слов'янського етносу на терені України, а відтак і її корінного населення — українського народу». Та що до того новоявленим «реформаторам» історії! Вони, знай, своєї правлять: тільки «з часів приєднання» до Московії Україна, чи то пак Малоросія, «починає називатися Україною... і лише поступово це ім'я витіснило старовинну назву народу і країни: “малороси”, “Малоросія”» (Зубов, 1993).

А от не такий знавець подібних покручів папа Григорій XV у 1621 році, тобто саме у часи, коли, згідно з просторікуванням А. Зубова, «старовинною назвою» України була ще Малоросія, писав (Кучерук, 1993): «*приєднана до Польської корони Русь* (за «логікою» А. Зубова, тут ідеться про приєднання Московії, оскільки саме її він називає «Руським царством». — М. Л.) *вся була схизматицькою*», себто православною.

Так само сучасник папи, відомий турецький географ та мандрівник XVII ст., автор десяти томного видання подорожніх заміток Е. Челебіджидим чином не ототожнював русів з росіянами, а тому, як зазначено у коментарях московських редакторів до його книги (1979. — С. 233), «*руси* Евлії Челебі — *це не росіяни, яких він називає московитами* (описана тут подорож відбулася у 1666—1667 рр. — М. Л.), *а українці*».

А от, скажімо, сучасник Ігоря та Ольги візантійський імператор Костянтин Багрянородний взагалі обмежував Русів самим лише Києвом. Так, у своїй праці «Про народи», закінченій у 949 році, він пише: «*Коли настає листопад, князі їхні зараз же виходять з усіма Русами з Києва і вирушають на полуддя, що звється гірою, і саме в слов'янські землі Деревлян, Дреговичів, Сіверян та решти слов'ян, що сплачують данину Русам. Вони проговорюються там упродовж цілої зими, а коли у квітні розтане лід на Дніпрі, вони знову вертають до Києва. Затим добувають, як мовилося вище, свої однодеревки (човни. — М. Л.) і відправляються до Візантії*» (Шахматов, 1916. — С. 90).

Утім, і давні руські літописці чітко відрізняли власне Русь від північних земель київської держави і, як уже зазначалося, у своїх письменах ніколи не вживали назви «Русь» щодо північноруського населення. Та й Б. Рибakov (1952), оцінюючи точку зору Д. Лихачова про те, ніби «найдавнішим, основним значенням “Русь” і “руський” є значення загальне, звернене до всіх руських земель і до всього руського народу в цілому», як «україн непереконаливу», наголошує на цьому вирізненні «вузької» Русі літописцями. Так, пише він, «Лаврентіївський літопис найчастіше відділяє Володимиро-Суздальську землю від Русі у вузькому розумінні»,

у Іпатському — існує «і риторичне розуміння єдності Русі... й конкретне уявлення про Русь як південну частину всієї руської єдності», а перший Новгородський літопис навіть «іноді протиставляє його (Новгород. — М. Л.) Русі (Південній)».

Рибаков визначає також часові параметри поняття «Руська земля»: зазначивши, що у вузькому розумінні слова цим поняттям «позначалася тільки південно-східна частина руських земель, Придніпровська Русь», він вважає цілком можливим «віднести виділення “Руської землі” (у вузькому розумінні) як певного історичного цілого до VI–VII ст.». На думку дослідника, є очевидною «невідповідність літописного поняття “Руська земля” в його вузькому значенні історичній дійсності X–XIII ст. [однак, напише пізніше Рибаков (1982. — С. 86), «пам'ять про цю найдавнішу і мінімальну землю росів збереглася... до середини XII ст., але винятково в місцевих київських літописах; літописці інших міст її вже не пам'ятали». — М. Л.]. «Мусимо визнати, — зазначає далі Б. Рибаков, — що у географічних рамках Руської землі (у вузькому розумінні — від Києва до Курська) у VI–VII ст. вже складалася руська народність, яка виокремлювалася від решти слов'янських племен» (там само).

На такий позиції стояли й відомі російські історики XIX ст. Навіть такий монархічний патріот Росії як С. Соловйов чітко відділяв північну Московію від Русі — наприклад, на с. 107 згаданої книги (1989) читаємо: «Юрій Ростовський виступив у похід (року 1157-го. — М. Л.) на Русь». Причину такого виділення пояснює сам Соловйов (там само. — С. 104): «тому що Руссю у власному розумінні цього слова називали один Київ з округом», себто Київську землю [в іншому місці (1896. — Кн. 1. — С. 19) він називає її «Київською областю» і характеризує як «Русь у найтіснішому розумінні»]. А. В. Ключевський цілком резонно охарактеризував північні землі, зокрема Ростово-Суздальську, на яких, власне, й відбулося «утворення... великоруського племені», як край, «котрий лежав поза старою корінною Руссю у XII ст. і був більш чужорідним, аніж руським краєм», де «в XI–XII ст. жили три фінські племені: мурома, меря, весь» (1904. — С. 358–359)*.

* Та й на початку XIII ст. Ростово-Суздальщина не належала до Руської землі. Так, коли 1203 року князь галицький Роман Мстиславович вдруге «сів во Києві» (номінально, бо фактично не залишив Галича, посадивши замість себе на київський стіл Ростислава, сина постриженого в ченці Юрика), то, як пише літописець (Татишев, 1964. — С. 328–329), «нача гадати со князі й дружиною про устрій Руської землі». Роман післяв послання до «всіх місцевих князів» з пропозицією нового «устрою», згідно з яким Київ визнавався «старіjším столом у Руській землі», на якому належало княжити «найстаршому

Не було, певно, жодної плутанини із цим і в простих мешканців Київської Русі. Ось, наприклад, що казали *«ростовці й суздальці, й переславці, й вся дружина, від малого до старого, з'їхавшись до Володимира»* (ПСРЛ, 1962. — Т. 1. — С. 371) після вбивства А. Боголюбського, зарізаного власними слугами 1174 р.: *«...князя нашого убито, а дітей у нього нема, синок його у Новгороді, а брати в Русі, по кого й хочемо послати в свої князі»*.

Так само, до речі, відділяв «Руську землю» від своїх «вотчинних» земель й сам зверхник Ростово-Суздальщини, цієї, за висловом М. Грушевського (1992. — С. 191), *«свіжої слов'янської займанищини на фінських ґрунтах»*, А. Боголюбський. Ось, наприклад, як 1174 р. відповів він на клопотання Ростиславичів, аби Роман Ростиславич знову вернувся до Києва княжити: *«зачекайте трохи, послав єсм до братії своєї в Русь* (можливо, під цією, як зазначав М. Грушевський, *«українською «братією»* Боголюбський розумів своїх союзників Ольговичів, що претендували на Київ. — М. Л.): *яка мені вість буде від них, тоді й відповім вам»* (там само. — С. 203).

Однак ці добре відомі факти анітрохи не бентежать сучасних російських істориків. Вдавшись колись до подібних перекручень, що кричуще грішать проти історичної правди, вони — скористаймося виразом О. Преснякова — возвели їх у категорію *«історичної аксіому»*

і найтямовитішому». А коли київського князя прикличе до себе Господь, пропонував він, мають «зійтися до Києва місцеві князі — володимирський, і чернігівський, і галицький, і смоленський, і полоцький, і рязанський, і подумавши, оберуть найстаршого і найпридатнішого». Як бачимо, Суздальщина серед «місцевих» — руських — князівств не значиться.

Ба більше — хоча «Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, «положили на ньому старійшинство», все ж, на думку М. Грушевського (1992. — С. 216), Всеволода «не брали... в рахунок між кандидатами на Київ». Однак, наголошує історик, Всеволод всіляко намагався посилити «свій вплив на Україні». З цією метою суздальський князь «постарався пересварити князів» і здійснив це настільки вдало, що викликані ним «нові замішання в Україні», зазначає М. Грушевський, «привели до нового зруйнування Києва, як і попередні, викликані Андрієм».

Окрім того, як визнає у виданій Академією наук СРСР 12-томній «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» Б. Рибаків (1966. — Т. I. — С. 587), від середини XII ст. у Києва «були два постійні напрямки боротьби, що вимагали постійної готовності. Перше і найголовніше — це, зрозуміло, Половецький степ... Другим напрямком боротьби було Володимиро-Суздальське князівство (тобто останнє було постійно ворожим Русі. — М. Л.). Від часів Юрія Довгорукого північно-східні князівства, вивільнені своїм географічним положенням від необхідності вести постійну війну з половцями, спрямовували свою військову потугу на підкорення Києва...» А розпочиналася ця довготривала агресія проти Русі з сумнозвісного походу А. Боголюбського...

і так зрослися з ними, що зовсім не помічають їх самовидної хибності. А тому дуже болісно реагують на будь-які спроби ті хиби виправити. «...Зараз у науковій літературі, та й серед широкої громадськості набрала силу думка, — нарікає відомий славіст-мовознавець, член-кореспондент АН СРСР О. Трубачов (1987), — що нібито незручно називати нашу початкову писемність та її мову “руськими”, позаяк то є спільний спадок мови й культури не одних росіян, а й українців та білорусів». На думку вченого, такий підхід є яскравим прикладом того, як, виходячи із правильного засновку, вдаються до неправильних висновків. «Адже Русь Х–ХІ століть, — переконує він величезний загаль читачів “Правди”, — сама себе інакше й не називала, а лише Руссю, Руською землею», вдаючи, ніби не знає, що в ті часи Руссю себе називала зовсім не та «земля», на якій пізніше — значно пізніше! — почала створюватися сучасна Росія...

А як має сприйняти більш-менш обізнана з історією людина «перли» згаданого раніше А. Ананьєва типу (1993. — С. 27): «*Орди Чингісхана та Батия, що вторглися на початку другого тисячоліття нашої доби в межі Росії*», не кажучи вже про безкінечні підміни історичних назв різних місцевостей знеособленим і штучним визначенням «*терени сучасної Росії*»? Можна лише із впевненістю сказати, що самі Чингісхан та Батий, як і їхні сучасники, ні про яку «*Росію*» ні сном, ні духом не відали, бо у певний історичний період будь-які «*межі*» мали свою, цілком конкретну, історичну назву. Цікаво, а як би відреагував сам Анатолій Андрійович на заяву, скажімо, з мого боку, що, мовляв, 971 р. наш київський князь Святослав водив руських (не плутати з російськими!) воїв не на Візантію, а у «*межі*» Туреччини, або що року 1552 військо Івана Грозного захопило та зруйнувало столицю Татарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Казань?

На цю родимку російських істориків — «*повсякчасну похибку бачення, яка переплутує всі наші поняття*», спричинену тим, що вони порівнюють «*свою теперішність не зі своєю минувиною*», а з таким собі «*стороннім зразком*» на кшталт «*тисячолітньої*» Росії на підґрунті «*спільної колиски*» — ще півтора століття тому звертав увагу згаданий К. Кавелін (1897. — С. 596–597). «*Почнемо з того, — наголошував історик, — що ми прожили не тисячу літ, а значно менше*». І переконливо доводив це, посилаючись на незаперечні історичні джерела: «*Відкриймо перший наш літопис... Укладач його знає малоросіян і перелічує різні галузі цієї гілки руського племені; називає північно-західні галузі того ж племені... але знаменно, що великорусів він зовсім не знає. На схід від західних руських племен, де тепер проживають великоруси, мешкають, за літописом, фінські*

племена... А де ж були тоді великоруси? Про них у переліку племен, що проживали в теперішній Росії, не згадується ані словом... Із цього цілкового мовчання слід зробити висновок, що на той час цієї, тепер найчисленнішої... гілки руського племені (далі Кавелін цілком обгрунтовано називає її «молодшою гілкою руського племені». — М. Л.), ще не існувало». Та наважившись на нечуване — «*визнання Київської Русі “Малоросією”, себто Україною* (виділено М. П. — М. Л.)», Кавелін, на жаль, «*знову сам один серед російських істориків*», — наголошував основоположник погромленої у 30–40-х роках ХХ ст. школи радянських істориків, що поділяли історичну концепцію Грушевського, академік М. Покровський (1943).

А як було ту школу не погромити, коли «*помилкові погляди*» її засновника, як зазначено у відповідній статті третього видання «БСЭ» (М., 1975. — Т. 20. — С. 169), «*негативно позначилися на розвиткові*» всієї «*радянської історичної науки*». Чи могло бути інакше, якщо, наголошувалось ще у першому виданні тієї ж енциклопедії, М. Покровський «*не дійшов... до розуміння диктатури пролетаріату*»? Далі — більше: згодом він уже «*заперечує той факт, що більшовизм є спадкоємцем усього кращого, що виробило людство за всю свою історію*» — і це корифей історичної науки, специфіка якої полягала в тому (Кон, 1951), аби «*служити робітничому класові*»! І для того, аби ці небезпечні «*збочення у розумінні партійності науки... були викриті й розгромлені*», знадобилося «*особисте втручання товариша Сталіна*» (там само).

І хоча згадані втручання головного фахівця радянської історичної науки вже давно припинилися, сучасні офіційні російські видання, чітко дотримуючись визначеного ним курсу, продовжують рясно навішувати все ту ж «наукову» локшину на вуха довірливого масового читача. «*Давня Русь, — запевняє новий московський «Энциклопедический словарь» (Отечество... — 1999. — С. 189), — назва початкового періоду історії Росії (9–13 ст.), що включає епоху Давньоруської держави...*» Ба більше — ці «науковці», брутально нехтуючи історичними фактами, й досі намагаються переконати недосвіченого в подібних «тонкощах» читача, нібито «*термін “Русь” закріпився за північно-східними територіями колишньої Давньоруської держави...*» (там само. — С. 522). Що всіляко намагалися закріпити — безперечно, але не надто успішно, бо, як ми вже мали змогу переконатися, ще й у XVIII ст. Європа визнавала тільки назву «Московія». Однак російські дослідники продовжують видавати подібні покручі за «наукові»...

«*Та що тут дивуватись, —* зазначає невгамовна Е. Ільїна (1990), маючи на увазі «наукові» викрутаси на кшталт ананійських, — *коли*

навіть советський академік А. Орлов у книзі “Володимир Мономах” (видання Академії наук СРСР, 1946) пише “Русь” — розуміє “Росія”, тобто “забув” академік (а не знати цього він не міг), що наша Вітчизна Руссю стала називатися щойно з 17-го століття...» Просто якась шокуюча (на думку цієї дослідниці, «такі помилки можна пробачити німецьким історикам, але коли такі письмові “помилки” зустрічаються в сучасних російських істориків — знайте: цей історик або невіглаз, або так званий великодержавник») необізнаність та забудькуватість! Не звикла до подібних історичних покрутів Е. Ільїна («радіше математик», ніж історик) слушно зауважує з цього приводу: це і є «той математичний знак — плюс або мінус. Написано “російська”, і все зрозуміло — це “історія Росії”. Якщо ж поставити інший знак, тобто написати “руська”, як і писали в листах та документах тих часів, будемо мати інший результат, а саме — історію України. Бо все, що творилося на території України, за винятком проїзду Катерини Другої до Одеси, все, що написано на території України, “Слово о полку Ігоревім”, Літописи — усе це належить Україні і українському народові».

Як засвідчує Л. Залізняк (1996. — С. 46), «за даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології... русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були **праукраїнцями, які створили державу Русь зі столицею в Києві**». А що ж росіяни та білоруси, які, за поширюваною ще недавно імперською міфологемою, вийшли з тієї ж «колиски трьох братніх народів»? Немає жодного сумніву, наголошує історик (там само. — С. 53), «що культурні традиції Київської Русі були важливою складовою підґрунтя російського та білоруського народів. Однак, на відміну від українців, які є **прямими** нащадками людності давнього Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка (росіяни та білоруси, як відомо, належать до віслянського антропологічного типу, який суттєво відрізняється від динарського, до якого належать українці. — М. Л.) є **прямим продуктом їхнього саморозвитку в своєрідних історичних та природних умовах власних етнічних територій. Росія та Білорусія спадкоємці давнього Києва такою ж мірою, якою Франція — нащадок давнього Риму** (румуні, нащадки древніх фракійців, настільки «романізувалися», що навіть назвою свого етносу і держави взяли похідну від Риму, однак їм якось і на думку не спало доточити до своєї історії тисячолітню історію Римської імперії. — М. Л.), **Сполучені Штати — наступник Лондона, а Мексика та Аргентина — спадкоємці іспанського середньовічного Мадрида**».

Зрештою, це просто якась неповага до власної, дійсно російської, історії. Як гірко наголошує В. Новодворська (1993), *«хапаючи чуже, ми позбулися свого»*, а внаслідок, як зазначав М. Грушевський (1991), *«історія великоруської народності зостається властиво без початку»*. Та це й зрозуміло: аби припасувати собі той чи інший «престижний» шмат чужої історії, треба відрізати такий же шмат власної. І через цю хапальну ненаситність до чужого історія Росії ставала все більш схожою на циганську ковдру, суціль зшиту із різноманітних клаптів, сак-так прикриту накинутим поверх неї мереживом імперських історичних міфів. Та нині, коли горезвісну андерсенівську «голість короля» приховати вже несила, цей шмат української історії — на відміну від так само брутально присвоєних численних українських історичних та культурних пам'яток, що й досі чіпко утримуються Москвою, — буквально вислизає із рук неоімперських істориків, невтримно зменшуючись, немов знаменита шагренева шкіра...

Пригадую, в дитинстві довелося якось прочитати доволі простеньку казочку про те, як два брати, повертаючись із далеких країв додому, аби не витратити важко зароблених грошей на харчування, заповзялися красти у придорожніх селах харч. І хоча їжі було вдоволь, та й їли нібито порівну, але один із них чомусь увесь час худнув, а другий, навпаки, гладшав... Секрет, як це завжди буває в казках, відкрився лише наприкінці: якщо для першого із братів споживаний харч був дійсно краденим, і він перебував у постійній напрузі, то інший спокійно споживав фактично своє, оскільки непомітно для брата завжди розплачувався із постраждалими господарями, тому й гладшав. Можливо, я десь і схибив у викладі подробиць цієї казки — давно то було — та мораль цієї байки назавжди закарбувалася в пам'яті: краденим не наситишся!

Так і з російською історією. Скільки б російські історики за атавістичною імперською звичкою не напинали на себе чужий кожух, їм від того тепліше не стане — скомпільована таким чином «історія» російської держави неминуче «худнутиме» (фактично сталося те саме, що відзначив свого часу В. Белінський в «Литературных мечтаниях» щодо *«обольщения»* росіян відносно рівновартісності російської літератури з європейською, яке він називав *«маячнею пихатості»: «підломилися ходульки... атлетів»*, на які спирався великодержавницький міф *«тисячолітньої»* Росії, *«завалилися солом'яні підмостики»*), а самі вони змушені будуть марнувати сили і час у даремних намаганнях хоч якось полагодити ту Охрїмову свиту російської історії.

Уже й тепер, коли подібні питання неможливо «вирішувати» грізним окриком московського ЦК, доводиться їм усіляко викручуватись у намаганні відшукати якісь нові аргументи для «наукового» обґрунтування старих імперських підходів у висвітлені історії «тисячолітньої» Росії. Ось лише один із безлічі (деякі з них були вже зачеплені вище) прикладів на потвердження сказаного.

Не так давно виповнилося 500 років *руському* друкові. Російська історична наука визнає цей знаменний ювілей, але намагається зробити його... нічийм (згадайте у класика: *«так не доставайся же ты никому!»*) Так само свого часу сталося і з успадкуванням Київської Русі: коли імперська історична наука переконалася у власній неспроможності довести, що Київська Русь була російською державою, то спритні фальсифікатори, аби лише не допустити визнання її українською, що було б смертельною загрозою як для великодержавницького міфу про «тисячолітню Росію», так і для спокійного існування імперії взагалі, теж оголосили її нічийю).

Аналізуючи цей черговий «тріумф» наукової думки на підставі матеріалів, видрукованих у Москві (Материалы и исследования. — М., 1991), історик В. Довгич, зокрема, пише (1992. — С. 250–253): *«Відомий московський дослідник Є. Немировський не в змозі явно приписати першу руську книгу російській культурі. А тому виводить для книгодрукування хитрі означення: “кирилловское, славянское, восточнославянское”. Та підтекст далі вибухає відвертими фальшивками. Ось одне “відкриття”, гідне колумбівського: “На східних землях Великого князівства Литовського жили білоруси і українці, що сповідували православ’я. Їхній політичний вплив у країні був дуже сильним. Державною мовою князівства вважався “язык”, який в ту пору йменували “русским”». Або ще: «Протягом 1491–1492 рр. у Кракові вийшли в світ три твори — Тріодь, Часослов та Октоїх... Вони не русские, а руські, русинські. Якщо, крім українців, хто й може ще претендувати на право спадковості, то це білоруси. Два десятиліття доводити, що “оригиналы были привезены из Московского государства” — явний абсурд. По-перше, це була така глухоманна окраїна Європи, що, за свідченням С. Соловйова, мало хто в цивілізованому світі знав тоді про її існування. По-друге, Немировський аналізує все (формат, водяні знаки, ініціали, автографи російських власників) — лише не мову. Бо то не класичне кирило-мефодіївське “есперанто”, а церковнослов’яницина, густо пронизана українськими та білоруськими живими словами...»*

Та логіка розгляду історичного процесу, навіть попри бажання самих дослідників, як це підмічав А. Кримський ще у давніх київських

літописців, час від часу все ж підбиватиме їх до висновків, далеких від потреб ідеологічного імперського замовлення. Так, аналізуючи «Повість минулих літ», Д. Лихачов (1945. — С. 42), віддавши належне імперській концепції єдиної давньоруської народності («*Нестор... описує найдавніший побут руських племен, розглядаючи їх як єдиний народ...*»); доводиться уточнити: Нестор, навпаки, наголошував, що «*всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен — свій норів і побут*»), далі, зокрема, зазначає, що літописець «*звертає увагу на походження руської м о в и як головної ознаки руської народності*». Тож, дотримуючись логіки автора, на запитання, а кого, власне, має на думці Д. Лихачов під тодішньою руською народністю, неминуче доведеться припуститися сакраментальної, з точки зору панівної імперської ідеології, відповіді — українців та білорусів, бо, як відомо, формування російського етносу — і саме на підґрунті етнічного матеріалу згаданих у «Повісті...» неслов'янських народів — на той час ще й не розпочиналося. Самозрозумілим видається й те, що, виокремлюючи — разом із літописцем — мову як головну ознаку руської народності, Дмитро Сергійович аж ніяк не міг мати на увазі російську, бо ті північні племена — літописець чітко відділяє їх від русько-слов'янських, — з яких за кілька століть ще тільки має сформуватися так звана великоруська народність, говорять іще своїми, як наголошено літописцем, окремими, неслов'янськими мовами.

У своєму намаганні утриматися на «тисячолітньому» постаменті новітні переписувачі російської історії, переконавшись, що із втратою права на присвоєння так званого «*київського періоду історії Росії*» досягти бажаного результату, покладаючись на свою «*древню столицю*», явно неможливо, взялися виводити корені російської державності вже від Новгороду. І наукове обґрунтування чергового бачення вже готове, ба, навіть знайшлися, як запевняє академік В. Янін (Был ли Новгород... — 1998), «*нові історичні факти*». Хочете знати які?

«*Найцікавіше, — ділиться радістю від такого «відкриття» цей відомий російський славіст, — про різні корені у слов'ян північної і південної Русі написано ще в “Повісті минулих літ”. Два брати, Радим і В'ятко, прийшли із ляхів, тобто два племені — радимичі і в'ятичі — переселилися із Заходу*». А далі, покладаючись на дослідження берестяних грамот академіком А. Залізняка, які показали, що особливості новгородського діалекту «*споріднюють його із західнослов'янськими мовами*», а не з «*мовою Києва*», доходить висновку: тепер уже «*поляки виявляються кривичам, новгородським слов'янам, в'ятичам за походженням рідними братами, а київські поляни — двоюрідними*».

[Взагалі-то, названі племена належать до різних мовно-культурних груп (Залізняк, 1997. — С. 110). Та й мови — російська й польська — належать, як переконливо доводять лінгвісти (Царук, 1998. — С. 111–112), до різних, відмінних між собою мовних підгруп: антську прамову, українську, білоруську, польську, чеську, словацьку, сербсько-хорватську (у давній хорватській частині), верхньолужицьку дослідник зараховує до антської підгрупи слов'янських мов, а старослов'янську, сучасні російську, болгарську, македонську, сербсько-хорватську (у давній сербській частині), нижньолужицьку — до словенської підгрупи. А коли вже розбиратися у ступенях нашого споріднення, то російський етнос доводиться українському радше «дитиною», котра виросла з його «колонізаторського» сімені у лісистому лоні угро-фінської матері, що, певно, й привело до формування у неї «неслов'янської» вдачі, яку В. Новодворська (1993) охарактеризувала так: *«темна, як хаща лісу, гармонійна, як бурелом, підступна, як поліські зелені болота, дружельюбна, як у пугача...»*]

Цій же, так званій лехітській, концепції походження росіян присвятив значну частину своєї нової монографії знаний московський археолог-славист В. Седов (1999). Уже сама її промовиста назва — *«Древнерусская народность»* — красномовно окреслює царину домагань автора. Однак для обґрунтування згаданої концепції історик, який у попередніх своїх працях (1982. — С. 58) визнавав відсутність археологічних доказів просування слов'ян з Вісло-Одерського угруповання до *«кривичів басейну Великої й Псковського озера»*, наводить (1999. — С. 116) *«предмети провінційноримського походження»* (залізні остроги з гострими конічними шипами, залізні бритви, пінцети, двошипні втульчасті наконечники, кам'яні жорна тощо), які, за визнанням самого автора, *«не є етнічними індикаторами»*. До того ж більшість з них до цього Седов зараховував (Залізняк, 2000) до ознак міграцій слов'ян на Верхнє Подніпров'я не з заходу, а з півдня...

Та навіть без аналізу видимих вад пропонованої знаними істориками схеми, яка, по суті, є підновленим варіантом усе тієї ж *«звичайної схеми “руської” історії»* і слугує тій же ідеологічній меті, можемо констатувати: корабель російської історичної науки вкотре намагається скоригувати свій курс. Однак поки що спостережувані еволюції корпусом, на жаль, не надто переконують у щирому бажанні російських істориків вивести його на чисту воду.

Головною метою згаданого інтерв'ю академіка В. Яніна відомому московському часописові було, як видається, бажання дати рішучу

відсіч новітнім, переважно доморослим, *«реформаторам» історії*, їх *«спекуляціям на історії»*, найперше — академікові-математику А. Фоменку, який написав *«Новую хронологию Руси»*, де, зокрема, *«секвестрував» роки на чотириста»* й російську історію.

Не маючи жодного наміру устрямати в цю суперечку «гігантів РАН», все ж зазначимо, що академік Фоменко — зовсім не перший серед тих, хто насмілився «секвеструвати» офіційний вік російської держави. Наприклад, відомий російський історик, академік М. Любавський (1860—1936), слушно наголошуючи, що *«основною державною територією великоруської народності є територія Московської держави»*, чітко визначав і період утворення цієї держави, віднісши *«момент зародження»* її до XIV ст., а *«момент остаточного створення»* — *«приблизно на половину XVI ст.»* (Любавский, 1929. — С. 12).

Та й різні радянські енциклопедії, як наголошувалося вище, зафіксували таку ж позицію офіційної історичної науки того періоду. Тож реформатор-математик Фоменко, як видається, не надто схибив тут у арифметиці...

8. Міф про «єдиний народ», себто про цілковиту спорідненість «великоруського» та «малоруського» етносів

Неспроста ідеологи Російської імперії «з метою боротьби проти українців» рекомендували саме *«доводити тотожність великоросів з українцями»* (Кучерук, 1991). Подібними «теоріями» Москва всіляко намагалася обґрунтувати «природність» своєї експансіоністської політики в Україні. Фактично, вони ставали ідеологічними засадами проголошення єдності та неподільності Російської імперії. Від згаданої *«тотожності»* адепти *«єдинонеподільності»* цілком «логічно» переходять до встановлення *«тотожності та спадкоємного зв'язку московської й київської державної влади»*. Останнє, наголошував визначний російський історик О. Пресняков (1918. — С. 1–8), уже посіло у великоруській історіографії узвичаєне місце *«історичної аксіоми»*. *«“Аксіома” ця, — пояснює він, — була застосована московською владою... для обґрунтування зазіхань Москви на увесь спадок Рюрикового роду»*, тобто створювала видимість «законності» неперебутнім брутальним посяганням Москви на українські землі, крила в собі реальну загрозу для українського народу.

А чи були взагалі бодай якісь підстави, окрім згаданих ідеологічних намагань, говорити про оту «тотожність»? Навіть поверхневе ознайомлення з наявними науковими даними незаперечно свідчить — жодних. Навпаки, ще С. Соловйов наголошував (1889. — С. 189) на відмінності *«природою своєю»*, тобто на *«відмінності у характері північного і південного народонаселення»*, що, акцентує знаний історик, *«виявляється помітно в джерелах»*. Ба більше — його сучасник, визначний данський літературознавець Г. Брандес (1911. — С. 115), вважав малоросів та великоросів *«різко відмінними одна від одної народностями»*.

А такий визначний знавець української душі, як О. Довженко, щиро вважав, що *«українець зовсім не так, як росіянин, сприймає світ»*. Він звертав увагу на те, що *«Гоголь все життя писав по-російськи, та за складом мислення й внутрішньою суттю залишався українцем»* (Муратов, 1995). На цьому ж наголошував майже століття тому і відомий дослідник гоголівського стилю професор Й. Мандельштам (1902. — С. 197): *«Усі твори Гоголя носять сліди його основного світогляду, яке вирізняє Гоголя від інших... внаслідок того, що він підтримується мовою*

його батьківщини — малоросійською». До речі, про безсумнівну «малороськість» Гоголя наголошував і той же Г. Брандес, і навіть такий загальноновизнаний знавець російської мови, як В. Даль. А сам Гоголь вважав український народ «*дуже відмінним від росіян*» і таким, що «*дихав вільністю й молодецьким козацтвом та хотів пожити своїм життям*», однак у Росії, на думку видатного письменника, «*йому загрожувала втрата національності*» (1952. — С. 83–84).

«*Цілковиту відрубність москвинів за часів їхнього формування від українців*», — зазначав у своїй книзі, написаній у 1943 р., Ю. Бойко (1992. — С. 40–41), — *стверджують московські вчені Пресняков; Любавський, Смирнов тощо... Московський історик П. Мілюков пише: "трудно було б шукати наших предків, як це робили московські історики-націоналісти, між кочовими племенами російського півдня (цебто України. — прим. Ю. Б.) ... там відбувалися інші процеси, і московська національна традиція — навіть і неспівідомо — туди не доходить"*». Та, фактично, нічому було й доходити, оскільки, «*не маючи власних культурних та державотворчих традицій, москвини переймали їх від нас, з України. Так перейняті були наші книги, наші поетичні легенди (див. думку В. Белінського, В. Пасека, інших російських істориків щодо безперечної «українськості» «Слова о полку Ігоревім», «руських билин», казок тощо. — М. Л.), цілий ряд особливостей нашої матеріальної культури. Доходило до того, що переймано навіть назви наших міст (Володимир, Галич тощо). Москвинам здавалось, що коли вони запозичать з України зовнішній вигляд її культури, то це піднесе їхню молоду державність на рівень могутності Київської Русі. Тому у Володимирі-Суздальському з'являються Золоті Ворота, річка Либедь тощо*». Важливо зазначити, що предки нинішніх москвинів у жодній мірі не були співтворцями культури і цивілізації Київської Русі, оскільки, як наголошує згадана В. Новодворська (1993), «*на Півночі виковувався інший національний характер*», відмінний від руського.

Воно й не дивно, адже, як наголошував відомий російський історик академік М. Покровський (1943), в процесі підкорення лісових племен Півночі останні «*достатньою мірою фінізували своїх поневолювачів*». Це, зокрема, підтверджує й ґрунтовне дослідження географічних назв, здійснене академіком М. Любавським (1860–1936), котрий, навівши величезну кількість прикладів фінських коренів у назвах російських поселень XIV–XV ст., зазначав (1929. — С. 11–12), що «*особливо доказовим у даному випадку є цілі місцевості, волості й стани із самостійними чужорідними іменами... Це враження ще більше посилюється гідрографічною номенклатурою цієї території*». Про це ж свідчить і чимала кількість

запозичених «великоруським наріччям» фінських назв у царині землеробства та домашнього побуту, з чого, вважав ще в середині минулого століття К. Кавелін (1897. — С. 603–604), «можна припускати, що, з цього боку, руське плем'я підкорялося впливові фінів і запозичило від них поняття і звички, яких самé не мало».

А відомий російський історик О. Пипін (1879. — С. 308) зазначав, зокрема, що «як етнографічна різниця давньої півночі й півдня, так і те, що історична діяльність Києва належала південній царині... не викликає сумніву». І про це ж у іншій своїй капітальній праці (1907. — С. 153): «З цієї точки зору (на підставі цілого визначення характеру південного племені, наскільки він може бути визначений існуючими даними, за його етнологічним складом, побутовими звичаями, поетичною творчістю) не може не впадати в око різниця півдня та півночі, і як прадавній Святослав з його чубом та його норовом степового наїзника нагадає в потомстві не московського великоруса, а радше південноруського козака, так і ліричний епос «Слова о полку Ігоревім» відізвується не у північній пісні, а радше у південноруській думі».

А ось як подає цю різницю М. Костомаров у своїй праці «Две русские народности» (1903. — С. 37): «суздець, москвич, смолянин — були руськими за тими ознаками, які служили органами їх поєднаності разом: за походженням, за вірою, за книжною мовою та об'єднаною з нею освіченістю; киянин же, волинець, червонорус були руськими за своєю місцевістю, за особливостями свого народного, громадського та домашнього побуту, за вдачею та звичаями». На півночі й не могло цього бути, оскільки там, як зазначав М. Костомаров у іншій своїй праці «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» (там само. — С. 19), «відбувалося перетасування народних елементів; відбувся процес переродження фінських народностей і домішку татарів».

На цілковиту відмінність московитів і українців свідчило й чимало чужинців. Зокрема, данський посол Юст, який у 1711 р. переїхав через усю Україну, зазначав (Січинський, 1992. — С. 142–147): «...все населення України відзначається великою ввічливістю, вдягаються чисто і чисто утримують доми... Вони у всіх відношеннях чистіші і чепурніші від росіян». Будинки ж, у яких мешкали московити, підмічав російський історик ХІХ ст. М. Хлебников (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 317), «іноземці легко вирізняли за страшним запахом, яким обдавало кожного, хто до нього наближався».

І ввічливістю московити не вирізнялися. Навпаки, як підмітив німецький вчений А. Олеарій, котрий кілька разів відвідав Москву

в середині XVII ст., «вони дуже лайливий народ». Олеарій зізнався, що, «коли б того не вимагала історична оповідь», він ніколи не навів би тих широковживаних московитами «сороміцьких, огидних слів», які «говорять батьки дітям, а діти батькам». І таки наводить, щоправда, тільки невеличку дрібку... Значно пізніше і М. Костомаров змушений був визнати, що «непрстойна лайка, на жаль, дотепер є бридкий бік нашої натури» (там само. — С. 242–250).

Та чи не найбільше чужоземних відвідувачів Московії дивувала схильність її мешканців «постійно напиватися» — та так, що, як зазначав М. Костомаров, описуючи домашнє життя й норів великоруського народу в XV–XVII ст., «і в Москві, і в містах, і селах — усюди можна було бачити людей, що лежали непритомними в грязюці чи на снігу... траплялося, що й люди порядного походження, себто дворяни й діти боярські... спускали свої мастки й пропивалися догола»; не відрізнялося тверезістю й російське духовенство, навпаки, «перевершило інших у схильності до вина» (там само. — С. 316).

Так, згаданий вже Г. Брандес, побувавши 1887 року в Росії, причому «в різних її краях», і «зустрівши кілька сотень людей різних народностей і різних верств суспільства», дійшов висновку (1911. — С. 10), що «з інтелектуальним життям» у Росії — а надто в провінційних містах — «справи безрадісні: карти й горілка, горілка й карти». Цю ж особливість російського суспільства описував, зокрема у своїй «Даме с собачкой», і А. Чехов (1986. — С. 311): «Какие нравы, какие лица!.. Неистовая игра в карты, обжорство, пьянство... и уйти и бежать нельзя, точно сидишь в сумасшедшем доме...» Але й нам не варто задирати носа, бо щось подібне запримітив ще наприкінці XVIII ст. француз Ж.-Б. Шерер, автор першого західноєвропейського твору, цілком присвяченого Україні, й у наших предків (1994. — С. 23): «Вони [мешканці України] вміють воювати, полювати звіра, ловити рибу й знають усі ремесла, потрібні у житті... Вони не знають втоми, вперті й хоробрі, але трохи схильні до пиятики». Цікаво, а що сказав би цей знаний дослідник про нас, сьогоденніших нащадків тих «славних прадідів»?

А ще іноземці одностайно акцентували на «пихатості» та «надзвичайній бундючності» московитів, котрі «звеличують себе» і «вважають вищими за всі інші народи», вирізняються «вихвалюванням, марнослів'ям» і «брехливою вдачею (при цьому «москвичі вважаються хитрішими й брехливішими за решту росіян». — М. Л.)», а «про правдивість... уяви не мають» (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 239–240, 254–255, 264–265).

Багатьом впала у вічі й жорстокість московитів: *«нема народу більш жорстокого, — наголошував голландський парусний майстер Я. Стрюйс (с. 411), що 1669 року побував у Москві, Новгороді та Астрахані, — ніж московитяни»*, котрі, зазначав данський дипломат Я. Ульфелд (с. 256), *«використовують замість розмірковувань насильство»**. Будь-хто в Москві, підмічав навіть під час «ліберального» правління Б. Годунова глава англійського посольства Т. Сміт, *«може побоюватися, що йому відріжуть язика, якщо він буде все висловлювати»*; якщо ж зважиться *«стати на захист своїх переконань... буде позбавлений життя»* (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 409).

І лише Ю. Крижанич, хорватський письменник, що прожив у Росії майже двадцять років, питає себе: чому *«виникли в цього народу такі огидні звичаї, що інші народи вважають московитів брехунами, зрадниками, нещадними грабіжниками і вбивцями, лихословами й нечупарами»*? На його думку, *«причина цьому — круте правління, з-за якого їм й саме життя опротивіло, а честь — і поготів»*. *«А звідки це йде? Від того, що всюди повно кабаків, і монополій, і заборон... й таємних донощиків, тож люди повсюдно зв'язані й нічого не можуть чинити з власної волі, не можуть вільно користуватися тим, що здобує їх працею й потом»*. Тому вони, *«звикнувши все робити потайки й по-зłodійському, зі страхом і обманом, забувають про всяку честь, позбавляються ратної хоробрості й стають грубими, неввічливими й неохайними»*. Тому, зазначає Ю. Крижанич (там само. — С. 408—409), *«всі народи цураються цього царства й народу...»* Тож не дивно, що багато іноземців, як, наприклад, згаданий А. Олеарій, не могли *«не зараховувати»* московитів — *«за їх душевними якостями, вдачею та побутом» — «до варварів»*.

Про це ж пише у своїх «Записках про Московію» і дипломатичний агент французького уряду де ля Невіль (перебував у Москві п'ять місяців 1689 р.), який, наголошує В. Січинський (1992. — С. 128), *«скрізь називає землю нашу Україною, тоді як росіян — не інакше як москвинами, а їх землю Московією»*, у своїх «Записках про Московію»: *«Московитяни, власне кажучи, справжні варвари, недовірливі, жорстокі, розпусні, обжерливі,*

* Варто зазначити, що такий визначний знавець російського «дна», як М. Горький, за рису, найпритаманнішу «русскому человеку», вважав саме жорстокість; позаяк детальне розкриття характерних особливостей великороського етносу не є безпосередньою метою даної праці, то тих із читачів, хто хотів би більш докладно ознайомитися з цією проблематикою, автор відсилає до ґрунтового дослідження П. Штепи «Московство» (Львів, 1996) та тритомної праці сучасного російського дослідника І. Буніча «500-лєтня війна в России» 1997 р. видання.

користолюбні, жебраки й боягузи... Вони настільки грубі й неосвічені, що без помічі німців, яких у Москві велика сила, не могли б нічого доброго зробити». А згаданий вже Й. Г. Корб, що перебував у Москві 1698—1699 рр., зазначаючи у своїй книзі (там само. — С. 125—127), що «серед москалів завжди і скрізь можна знайти фальшивих свідків, бо до тої міри здеморалізовані в них поняття, що штука обманювати вважається майже ознакою високого розуму», дає й коротку порівняльну характеристику обох народів. Як на його переконання, то московитяни — «нарід неосвічений, мають вялий і тупий розум», в той час як український «нарід (Козаки) сильний і перевищує Московитів і військовим умінням, і хоробрістю».

Це, до речі, чи не єдина риса московитів, щодо якої думки іноземців дещо розбіглися — маю на увазі їхню схильність — чи відсутність такої — до ремесел. Якщо, скажімо, дипломат Д. Флетчер, котрий був англійським послом у Москві наприкінці XVI ст., відзначає, що «вони не вирізняються жодним, навіть ремісничим виробництвом», то італієць Р. Барберіні, відвідавши Москву в 1565 р., навпаки, наголошував (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 255—256), що московити «вправно виробляють різні шкіряні речі... минулого року ввели вони у себе книгодрукування (вочевидь, йдеться про «Апостола», видрукуваного І. Федоровим у 1564 р. — М. Л.)... Уже ллють у себе і гармати, й дзвони і самі роблять пищалі й інші різні речі на кшталт тих, які захопили у полонених років за тридцять тому»*.

* Цікава історична паралель: подібними «запозиченнями» чужоземних, зокрема німецьких, розробок зброї уславилася й радянська Росія. Так, наприкінці Другої світової війни за наказом Сталіна та Берії були створені спецгрупи, укомплектовані як співробітниками НКВС та військової контррозвідки, так і провідними вченими й конструкторами військової техніки. Ці групи просувалися слідом за передовими частинами, маючи на меті захоплення технічної документації та персоналу науково-дослідних підрозділів, котрі займалися атомними, радіоелектронними, авіаційними та ракетними розробками в Німеччині (операція «Агенда»). Отримані трофейні документи, обладнання та вчені (тільки фахівців, що працювали над німецьким урановим проектом, було вивезено майже 200, серед них і два Нобелівські лауреати Г. Гері і Н. Риль) «сприяли потужному поштовху в розвитку радянських озброєнь. Мало хто з громадян країн СНД знає, — зазначає доктор технічних наук, капітан 2 рангу у відставці І. Єремєєв (1999), — що славнозвісний автомат Калашникова АК-47 — це модифікація німецького StG-44, а не менш широко розповсюджений протитанковий гранатомет РПГ-47 — відомий свого часу «Панцершрек». Перші радянські ракети були копією Фау-2, а перші крилаті ракети КБ Челомєя були модифікацією Фау-1. Реактивні винишувачі Ме-263 «Швальбе» вироблялися на радянських авіазаводах під маркою КБ Сухого (Су-9), ППО Москви та Ленінграда забезпечувалася у перші післявоєнні роки реактивними винишувачами Ме-163 «Комет» та зенітними ракетами «Рейнтохтер». Документація на німецькі підводні човни дала змогу організувати

Вельми цікавим є порівняльний опис «*порядків*», що побутували в Україні й Московщині в часи «возз'єднання», здійснений відомим мандрівником і церковним діячем П. Алепським. Останній, подорожуючи у 1654—1656 рр. Україною, захоплено відзначав у своєму щоденнику (Січинський, 1992. — С. 90—91): «*О, яка це благословенна країна! Що за благословенний народ!*». Подібні враження не раз висловлювали й самі росіяни. Наприклад, російський мандрівник Всеволодський у двотомному описі своїх подорожувань Європою зазначав навіть двома століттями — століттями безжального гноблення і того благословенного краю, й того народу — пізніше (1839. — С. 11): «*Тут відчуваєш уже зовсім іншу природу: ти вступив до Малоросії! Народ не той, риси обличчя інші, ґрунт землі, місцезонавання, все набуває іншого вигляду... взагалі все гостинніше...*» А згодом, пробувши серед московитів майже два роки, Алепський записав у своїх спогадах, що «*життя москалів дуже зв'язане... ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається,*

виробництво велетенських серій підводних човнів проєктів 611, 613, 615 та 617» і т. д. «Кораблі на підводних крилах та на повітряній подушці, системи телекерування, стабілізовані корабельні артилерійські системи, активні стабілізатори коливань кораблів, радіолокаційні вимірювачі відстані, пасивні радіолокаційні системи викриття носіїв радарів та визначення їх координат із метою подальшого знищення, системи таємного зв'язку... — з'явлення усього цього на озброєнні Радянської Армії стало наслідком втілення в життя саме операції «Агенда». Однак в цілому, на думку І. Єремєєва, «операція «Агенда» мала негативні наслідки (як, додамо, й інша доволі успішна таємна операція радянських спецслужб — «Енормоуз» на викрадення атомних секретів у союзників по антигітлерівській коаліції. — М. Л.). Річ у тому, що зосередження всіх зусиль на освоєнні чужого досвіду та «доведенні» чужих розробок не є плідним у будь-якому сенсі: воно обмежує творчість принциповими рамками цих розробок, спрямовує всі зусилля на зрозуміння й «привласнення» ідей, що народилися в чужих головах, подолання припущених авторами помилок...» Такі підходи до розроблення «нових» зразків не тільки спричинювалися до атрофування творчого потенціалу розробників, а й обумовлювали невідворотне відставання самих розробок, позаяк «викрадали завжди те, що вже прийняли на озброєння». До того ж іще потрібен був час на їх «засвоєння» і організацію серійного випуску.

Так, зокрема, орієнтування на споживання вкраденого «призвело до того, що замість розвитку своїх дуже перспективних розробок у галузі обчислювальної техніки та програмного забезпечення, які певною мірою випереджали передовий досвід Заходу (як відомо, перша оригінальна електронна обчислювальна машина на європейському континенті була створена в Києві), радянська промисловість перейшла до серійного випуску аналога американської ІВМ-360 (яка вже на той час почала замінюватися у США більш сучасними системами) лише тому, що вдалося вкрати повний комплект робочої документації» — тоді й з'явилися так звані ІВМ-сумісні радянські персональні ЕОМ. Інколи американці для власного спокою свідомо підкидали «росіянам «кістки»» — щоб знати, чим вони зайняті, гарячі голови в радянських спецКБ...

ніби вона у в'язниці... Бог хай спасе від них (лукавих москалів, що підглядали і про все доносили)».

Але, можливо, чужинці надто упереджені у своїх оцінюваннях московського люду? Як самі росіяни ставилися до тих оцінок? Скажімо, О. Пушкін вважав, що іноземці, котрі твердили про відсутність поняття честі у російських дворян, *«дуже помиляються»*. Насправді *«ця честь, яка полягала в готовності жертвувати всім заради підтримки якогось умовного правила, в усій пишноті свого безумства “видна в древнем нашем местничестве”»*. А М. Чернишевський, погоджуючись з оцінками Я. Рейтенфельса, посла Риму в Москві в 1670–1673 рр., щодо *«моральних якостей»* росіян, зокрема й такою: *«росіяни хитріші за всіх європейців, а москвичі хитріші за всіх росіян»*, пояснював це тим, що іноземці *«мали справу переважно з дяками та піддячими»*, для яких ця риса є надбанням їх ремесла (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 253, 265).

Не менш різко, ніж численні іноземці, визначав характерні риси російського суспільства та держави й згаданий історик М. Хлебников, котрий був переконаний, що саме *«вада морально-релігійного виховання робила звичайнісінькими речами наклеп, фальшиві доноси, брехливі клятви»*. Через це, *«як і раніше, пияцтво було загальною вадою й квітнуло в найширших розмірах; груба розпуста, непристойні розповіді й анекдоти, медвежі танці були головним задоволенням чоловічого товариства під час громадських зібрань на свята, весілля, христини, іменини. Відсутність законного суду, що забезпечував би особистість, змушувала людей вдаватися до лицемірства, двоєдушності, як єдиного засобу порятунку»*. Навпаки, у кримських татар, як свідчить посол польського короля М. Броневський, що 9 місяців жив серед них у 1578 р., *«нема ні нашіптування, ні доносів»*. Вони, відзначав і згаданий дослідник Є. Марков (1884. — С. 362–363), в більшості своїй *«не знають злодійства, замків, обману»*. І взагалі, наголошував він, *«кримський татарин... побачений нами майже добродесним, порівняно з російським забродою»*.

А ось як охарактеризовував *«московитів»*, що створили *«свою жахливу Імперію»*, Г. Федотов (1991. — Т. 2. — С. 285), найвідоміший мислитель сучасного російського зарубіжжя (1886–1951): *«Світогляд російської людини спротився до крайності; навіть у порівнянні з середньовіччям — москвич примітивний. Він не розмірковує, він приймає на віру декілька догматів, на яких утримується його духовне та суспільне життя... Він з презирством дивиться на інший, тобто західний світ; не знає його, не любить і боїться його. І, як і у давнину, душа його відкрита Сходові»*. Характерно, що росіяни, схоже, так і не перехворіли ще тією загадковою

заходофобією: як показали результати відповідей, близько 10 тисяч респондентів на запитання, що їх запропонував академік М. Амосов з групою співробітників благодійного Фонду з історії комп'ютерної науки (Молодь... — 1997), «контактам з Європою надають перевагу 48 відсотків» громадян України, зокрема «Західна Україна та молодь — 60, росіяни — 22 відсотки». Саме від цього малопривабливого образу москвича Г. Федотов перекидає логічний місток і до створеної унаслідок «соціального перековування» так званої «нової радянської людини», яка, на переконання Федотова (там само. — С. 299–300), «не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ Божий з Московського царства...»*

На противагу такому обтяжливому московському життю, зовсім інша атмосфера панувала на той час в Україні. Ось як, повернувшись в Україну, записує про це в своєму щоденнику той же П. Алепський (Січинський, 1992. — С. 91–92): *«Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тієї хвилини, коли ми побачили Печерську лавру... та як до нас долетіли премилі пахощі цих квітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця наші порозкривалися, і ми*

* Такої ж думки доходить і відомий московський письменник Ю. Нагибін (1996. — С. 339): «Підозрілість, доноси, шпигунomanія, страх перед іноземцями, насильство всіх видів — для цього Сталін не є обов'язковим. То споконвічні риси російського народу, російської державності, російської історії...» До речі, ця «споконвічність» яскраво відбилася у фольклорі росіян, цьому непомилковому дзеркалі ментальності кожного народу. Досить уважно придивитися до оспіваних у народній творчості героїв — від Васьки Буслаєва та «братів-розбійників», що гуртом «та всі в розбій пішли», і аж до останніх «братів-близнюків» — Леніна й новітніх «ушкуйників» — більшовиків, аби переконатися, що оте буслаєвське бажання «пити та їсти з готового», себто з награваного, а заради цього убивати безліку, вважаючи це молодечством-«удалью», не є, як наголошує Є. Гуцало (1995. — С. 7–9), чимось «нетиповим чи винятковим», навпаки — «плоть від плоті народної, і ця плоть народжує саме таких героїв...» А чи вдалося росіянам, котрі мешкають уже в «оновленій, демократичній» Росії, бодай частково позбавитися тих «споконвічних рис»? Хочеться сподіватися, що так. Однак чимала кількість виявів тих рис сьогодні — загадайте хоча б сумнозвісну вимогу, яка свого часу набула в Росії широкого суспільного звучання: «Ельцин, заставь хохлов кормить Россию!» — сповнюють сумнівами. А оглядач «Московського комсомольця» (Будберг, 2000), оцінюючи десятилітнє правління першого Президента Росії, а нині «відставника» Б. Єльцина («було дуже багато і доброго, й поганого»), зазначає, що злочинство для росіян — «риса також цілком національна»: при Єльцині «краще так само, як при Петрі Першому». На жаль, за часи «братерського» співжиття, особливо в період запровадження більшовиками колгоспно-радгоспного «раю», сувора реальність якого визначалася принципом «усе навкруг колгоспне — все навкруг моє», ця заразна пошесть перекинулася й на українців, насильницьки загнаних в умови «не вкрадеш — не проживеш»...

розливалися в подяках Господові Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть-чисто **стиснений і придушений**, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним. Зате Козацька Країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, **неначе ми самі**».

Пояснення причин такого «стиснення і придушення» московського люду подає, зокрема, і видатний російський філософ М. Бердяєв (1990. — С. 6–7): *«Інтереси створення, підтримання й оберігання величезної держави обіймають абсолютно виключне і домінуюче місце в російській історії. Майже не залишилося сил у російського народу для вільного творчого життя, уся кров пішла на укріплення та захист держави... Особистість була пригнічена величезними розмірами держави, що висувала непосильні вимоги... Російська державність... перетворилася у самодостатнє, далеке від дійсності начало; вона живе своїм власним життям, за своїм законом, не хоче бути підлеглою функцією народного життя. Ця особливість російської історії наклала на російське життя печать **безрадісності та придушеності**. Великі жертви приніс російський народ для створення російської держави, багато крові пролив, однак сам залишився безвладним у своїй державі»*. Згадуваний уже Г. Федотов вважав (1952. — С. 199), що саме *«втрата імперії буде моральним очищенням, звільненням російської культури від страшного тягара, який спотворює її духовне обличчя»*.

І сучасні ідеологи «нової» Російської імперії вимагають від російського народу того ж: пожертвувати всім заради сильної держави, позаяк, на їх переконання, *«опирання на загальнолюдські та індивідуальні цінності супроводжує ущемлення національних інтересів Росії»* (Ільїн, 1999. — С. 401, 446)...

А ось як про свої враження від зустрічі з Україною писав 14 червня 1846 р. своїй дружині затятий українофоб В. Белінський (Сочинения... — 1907. — С. 1235): *«Верст за 30 до Харкова я побачив Малоросію, хоча ще й перемішану з брудним москальством. Хати хохлів схожі на будиночки фермерів — охайність, краса не піддаються описові... Суп цей (йдеться про «малоросійський борщ». — М. Л.) вони готують пресмачно і надзвичайно чисто. І це селюки! Інші обличчя; дивляться інакше. Діти премилі, в той час як на російських дивитися неможливо — гірші й бридкіші за свиней...»*

Схожої думки дотримувався й М. Лесков, який дав порівняльний опис помешкань українських і російських селян у 1883 році (1990. — С. 9). *«Там опалена стріха і голе сіре обвалування навкруг чорної й напіввідчиненої хатини, — тут розквітлий бузок і вишня коло білої хати під густою солом'яною крівлею... Селяни малороські краще одягнені й краще*

ідять, ніж великороси. Личаків у Малоросії не знають, а носять шкіряні чоботи; плуг возять тут двома, трьома парами волів, а не однією шапину, що ледве волочить свої власні ноги...»

А відомий російський публіцист і критик XIX ст. Є. Марков, подорожуючи Україною в умовах дуже «непривабливої погоди» і «багатьох дратівних обставин», виявив у ній «стільки чистоти, чесності й наївності», що це «залишалось помітним, незважаючи на сльоту і сніг». Порівнюючи українців і росіян, він зазначав, що натура останніх — «це не наша російська, метушлива... ласа до грошей, до пащекування; духу гондлярства і шахраювання тут не рознухаєш», навпаки, впадає у вічі «чистота і простота стосунків». Самовидець відзначав також «цілком особливий характер» українських сіл в цілому. Якщо російське село «здалеку видається якоюсь невиразною купою гною; хліви, будинки, клуні, навіси — все зливається в одному тоні», то в українському селі «кожна хатка видна сама по собі, видна так ясно і весело зі своїми чисто вибіленими стінами і розмальованими віконцями... — ніби в чистій сорочці; особливо ясно і весело, коли зацвітуть довкола сади і квітники... Під тінистим напуском широкої солом'яної крівлі неодмінно міститься відкритий ганочок... А сама крівля — верх чистоти і акуратності; це не наша копиця гною, скуйовджена, мов нечесана голова»*. А в Україні, наголошував Є. Мар-

* Та й сьогодні, коли на спотворених «новим радянським ладом» розлогих обшарах колишнього «великого і могутнього» у цей перехідний період усім доводиться нелегко, сучасним мандрівникам теж впадає в очі яка-не-яка, а все ж різниця. Особливо це примітно в селі, де більшовицька влада попервах нібито звільнила «нових господарів землі» від самодержавного й поміщицького гноблення, а зтім на довгі десятиліття, як наголошує редактор газети «Крымская правда» М. Бахарев (Клинченко, 1999), «зробила землеробів рабами АгроГУЛАГу». Саме він, подавшись у «подорож до Санкт-Петербурга й назад за кермом автомобіля», дійшов правомірного висновку, що «погано живеться селянинові» практично усюди. Однак для змалювання положення селян у Білорусі, середній смузі й півночі Росії авторові й «зовсім забракло слів»: «Упродовж сотень кілометрів... стоять поруйновані, жалюгідні «деревеньки», в яких животіють нещасні люди». І це — «уздовж магістралей. А що ж тоді в глибинці?» — жахається автор. То ж навіть на відомого своїми «україноненависницькими поглядами» М. Бахарева [досить згадати його ставлення до української мови, оприлюднене «Кримською світлицею» 26 травня 1999 р.: «Это язык, искусственно придуманный Шевченко (наче до Шевченка українці розмовляли на якомусь африканському діалекті! — М. Л.) и другими авантюристами. Понимаете? Нет такого языка!»], редактора газети, яка «так розхвалювала досі [Білорусь] за «щасливе буття», побачене справило таке сильне враження, що він — бодай на коротку мить — дещо змінив свої погляди. «На Україні, — наголошує М. Бахарев, — особливо ближче до південь, у придорожніх селах бодай торгують. Хто чим. Овочами, фруктами, пиріжками, квасом, рибою, вареними раками, іншими наїдками, до того ж дешево. У Білорусі й Росії у кращім випадку можна купити слоїк молока, нічого іншого ми не бачили». Тому побувалий

ков, і люди «милі та охайні», а поголос про те, «нібито хохол хитрун», на його думку, вигадав сам «пройда москаль». Але насправді — «куди йому проти москвича чи туляка! Ті ж бо дійсно, як мовиться, без мила влізуть у шпаринку, продадуть і куплять хохла і, вивернувши навиворіт, знову продадуть — перш ніж він помітить...» (1884. — С. 6—13).

Чимало характерних рис сучасних росіян висвітлив у своїй «Последней книге» — як у вигляді власних думок автора, так і вустами введених на її сторінки персонажів — відомий російський журналіст, письменник і кінодраматург Є. Габрилович (1899—1993), який, за його ж словами, був «незаперечним свідком майже століття життя Росії», жив «не віддалік, а в самій гущі» буремних подій і на власні очі бачив «і розкуркулених, відвожуваних бозна-куди в уральську млу; і уповноважених у військових кашкетах і чоботах, що вдіралися до осель у пошуках схованого хліба; і господарів тих осель, що збилися докупити під образами; і газети, що закликали до нещадності, й газети, що невдовзі вже викривали ту нещадність; і будні й свята; і Сталіна з дівчинкою на руках, і тундру в бараках для ув'язнених...» (1996. — С. 344—345): «Людство переоцінило Росію... Наш чоловік зовсім не добрий. І не благодійний. Це вигадали слов'янофіли».

у бувальцях Бахарев радить мандрівникові, що збирається проїхати тими краями із нібито «поганими» — російськими та білоруськими — землями, «припастися провіантом — на дорогах порожньо», бо то вам не Україна...

Прийми цього закладені вже у тій посутній зовнішній відмінності українського й російського сіл, яка, наголошує розробник магістральних мереж електропередачі Ю. Юрченко, котрий «об'їздив майже увесь колишній Радянський Союз», буквально кидається у вічі (2000). У кожній українській садибі «стоїть будинок, хлів, льох; часто бувають комори та інші підсобні споруди». Крім того, «українська садиба має огорожу, потопає в зелені. Вздовж вулиць ростуть дерева, а на подвір'ї фруктові сади, ягідники, квітники (якось перед черговою річницею Перемоги, коли диктор радіо читав спогади когось із колишніх фронтовиків, запала в душу така фраза: «...пригадую, ми тоді якраз ступили на територію України — пішли вже білі хати й сади...»). Саме цю рису відзначав і згаданий Є. Марков: «Чорних свиток видно мало; Малоросія і в цьому розумінні біла. Білі хати, білі каптани на бабах, білі свитини на мужиках, навіть шаровари взимку з білих овечих шкур. Це не позбавлено характерності. Народ у білому здається більш добродушним і ніжним». — М. Л.). У російській же «деревне» дерев якраз і малувато. Вулиці майже голі. На садибі стоїть будинок і погріб. Сараю часто не буває, а за підсобне приміщення слугує частина будинку, де одночасно тримають домашніх тварин. Немає ні яблунь, ні груш, ні ягідних кущів. Я запитував у багатьох російських селян, чому вони не садять фруктових дерев». Останні, наче змовившись, відповідали одне й те ж: мовляв, «у нас сад не росте, бо погана земля». Але, заперечував Юрченко, подекуди «все-таки яблуні та груші ростуть». На це йому «переконливо відповідали, що там живуть “хахли”, тобто нащадки переселенців з України».

Насправді ж *«це звичайний живий народ. Не від того, щоб убити та вкрасити...»* (там само. — С. 312).

Спостережливий автор упродовж довготривалого життя помітив чимало інших характерних рис, але головною — *«це був магістральний мотив»* — вважав *«звичку плазувати на пузі, успадковану від часів татарського полону. Ось тут-то ми й справді вказали людству шлях, осяяний ладаном та інтернаціоналізмом»*. Хоча, на переконання Є. Габриловича, російський народ, навіть врісши у комунізм, все ж *«не любив ні комуністів, ні комунізм, ні Сталіна, ні радянську владу»*, проте *«низькопоклонничав — це точно. Це властиве менталітетові наших осик: не любити, однак захоплюватися, ненавидіти, але улесливо»*. Зрештою, усе оте побачене упродовж майже століття дало дослідникові підстави заявити навіть *«про рабську підстилку російської душі»*. І, як наголосив один із персонажів книги, *«вона нам, совкам, якраз. Спробуй відшкрябай! Та тут, братику, треба ще тисячу літ убивати і вішати, поки дошкребеши до дна. Та й куди поспішати? Ми — не Європа. Ми — країна особливої долі...»* (там само. — С. 183, 193). Заради правди, відзначимо, що через жадливе горно того «совкування» пройшли не самі лише росіяни...

Так само різними, як прості українці та московити, були і їх провідці: *«Південні князі, — зазначав С. Соловйов (1989. — С. 190), — передовсім думають, як би то в битві взяти честь свою*, північні ж князі думають, як би без непевної битви отримати користь для своїх володінь»*, тобто і вони, використовуючи вислів Г. Федотова (1991. — Т. 2. — С. 285), були позбавлені *«всілякого воїнського духу»*...

Серед інших П. Голубенко відзначає *«духовні та культурні відмінності українського й російського народів (їх етнічна та культурно-історична спорідненість узвичаєно «перебільшується і в багатьох моментах є ілюзорною без будь-яких реальних підстав і наукових даних». — М. Л.)»,* які, на його думку, *«відіграють вирішальну роль у взаєминах України*

* Приміром, Святослав, син убитого древлянами під час «полюддя» великого київського князя Ігоря, потрапивши з дружиною в оточення десятикратно переважаючих візантійських військ, звернувся до своїх воїнів з полум'яним словом, що стало знаменитим (Толочко, 1987. — С. 48): *«Та не осоромимо ж землі Руської, а ляжемо кістями, мертві, бо сорому не мають... то ставаймо кріпко, я ж перед вами піду»*; а новгород-сіверський князь Ігор у скрутну хвилину під час оспіваного у «Слові о полку Ігоревім» походу на половців (1185 р.) застерігав своїх воїв: *«Оже ны будеть не бившиися возвратитися, то сором ны будеть пушен смерти...»* (Лихачев, 1985. — С. 4); та й прямі нащадки воїв Київської Русі, козаки-запорожці виступали в походи не заради приєднання нових земель, а щоб «братів із неволі виручати, а собі слави здобувати».

з Москвою» (1993. — С. 64). Принагідно зазначимо, що навіть наявність певної спорідненості зовсім не означає невідворотного настання оспіваної єдності «братніх» народів, оскільки, як слушно зауважував О. Пипін (1879. — С. 24), *«спорідненість мови, переказів та інших національних ознак у слов'янських народів не підлягає сумніву; та питання в тім, наскільки ця подібність може мати дійсного, тобто практичного значення. Мови французька та італійська мають надзвичайно багато спільного, однак ця схожість не стала підставою для національної єдності Італії та Франції»*.

Пригадую, як одного разу моїй молодшій доньці — о тій порі шестикласниці — вчителька української літератури дала завдання виписати епітети, які використовували у своїх творах поети щодо України. Ми переглянули із нею велику кількість книжок, які знайшлися у нашій домашній бібліотеці, зокрема Шевченка, Франка, Лесі Українки, Рильського, Ольжича та інших, і виписали чималу кількість шуканих епітетів, серед них: солов'їна, незбагненна, рідна, зажурена і ще немало подібних. Проте жодного разу не зустрівся улюблений епітет наших сусідів: *велика* — певно, він аж ніяк не пасував, позаяк поети хотіли зобразити духовно живу істоту, а не якогось там кам'яного чи скорше — імперського боввана. А от громадяни нашої сусідки виховуються у зовсім іншому дусі — навіть на сірниках, завезених із Росії, читаємо: *«Нам нужна великая Россия»**. Таке виховання, зрозуміло, має цілком певне спрямування і дає цілком конкретні плоди. Тож навіть у цьому, тобто у внутрішньому сприйнятті власної країни, держави, самих себе — ми теж р і з н і. Це, до речі, цілком природно. Інакше і бути не може, хіба б ми перестали бути самими собою.

Та саме на це завжди і була спрямована імперська політика, яка мала на меті саме знищення національної окремішності поневолених народів аж до повного їх поглинання панівною в імперії російською нацією.

* Шоправда, останнім часом, із початком виборчої компанії до Верховної Ради трапляється подеколи і в Україні почути про особливу «обраність» української землі (держави, народу), про наміри відновити «велику та могутню» Україну тощо. Хочеться сподіватися, що ці небезпечні сентенції, здатні спотворити духовне обличчя й українському народові, лише результат узвичаєних «піарівських» переборщувань надміру завзятих політиків, які за всяку ціну, зокрема, налягаючи на такий-от примітивний «патріотизм», намагаються посісти омріяне нардепівське крісло. Однак небезпечність розповсюдження подібних настанов з метою їх закорінення у свідомості наших громадян, а надто — виховання на такому підґрунті молодого покоління є, як на мене, самоочевидною — про це незаперечно свідчить історичний досвід багатьох народів.

Таке ж передбачено й національно-державною ідеологією теперішньої Росії (Ильин, 1999. — С. 391): *«Етнічні росіяни зливаються з русифікованими групами (татари, карели, комі, башкири, чукчі, мордва, буряти, якути, осетини, адиги, дагестанці, тувинці, інгуші, калмики, чеченці, кабардинці, балкарці, черкеси тощо) і навпаки»*. Неважко собі уявити, що залишиться від згаданих *«груп»* в результаті такого *«злиття»*...

Та, зрештою, відомо і про антропологічні відмінності українців і росіян. На цьому наголошував ще визначний антрополог Ф. Вовк (1847—1918), який вважав (1994. — С. 33, 48), що *«українці є досить одноманітне плем'я»*, і першим виділив властиву саме українцям сукупність морфологічних ознак, яку він назвав **«українським антропологічним типом»**. Та й нині, як наголошують антропологи (Сегеда, 1995. — С. 204), *«українці загалом досить однорідні в антропологічному відношенні»*. А відомий сучасний російський антрополог Т. Алексеева у своїй фундаментальній монографії *«Этногенез восточных славян по данным антропологии»*, зокрема, наголошує (1973. — С. 241): *«Українці, як уже відзначалося, є інший антропологічний комплекс, аніж росіяни та білоруси. Передовсім усі територіальні групи українців більш темнопігментовані, у більшості з них вищий головний показник, ширше лице»*. Дослідниця аргументовано заперечує, зокрема, твердження В. Дяченка, наведене в його монографії *«Антропологічний склад українського народу»*, виданий у 1965 р., щодо *«схожості центральноукраїнського типу, притаманного більшості українського населення, з так званим східновеликоруським типом»*, оскільки росіяни в антропологічному відношенні є народом, *«генетично пов'язаним із північно-західним та західним слов'янським населенням, що увібрало у себе риси місцевого фінсько-угорського субстрату»*. Антропологічний же склад українців *«свідчить про генетичні зв'язки із середньовічним населенням у Дніпро-Дністровському басейні і вплив на їх фізичний вигляд романомовного населення»* (там само. — С. 273). А за кольором очей та волосся українці та їх північні сусіди — росіяни-валдайці — містяться якраз на протилежних кінцях ланцюга, що поєднує північну та понтійську, тобто південноєвропеїдну расові групи. І взагалі, на думку дослідниці (там само. — С. 242), *«увесь антропологічний вигляд українського народу та його попередників свідчить про південні зв'язки і, певно, нема підстав дошукувати йому аналогії серед груп, які належать до кола північних європеїдів»*.

Найбільш повне підсумкове резюме щодо відмінностей українців та росіян сформулював ще відомий російський філолог XIX—XX ст. академік Ф. Корш, який в 1904—1905 рр. очолював Комісію Петербурзької

академії наук для складання Записки «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (Животко, 1936. — С. 11–12): *«Відміни українців від інших слов'янських народів настільки очевидні, що про них не варто й говорити. Що ж до їх відміни від «державної народності», то вони виявляються:*

1) мовою, що належить до великоруської приблизно так само, як кашубська до польської або словінська до сербо-хорватської, й розпадається на наріччя та говірки, незалежно від розгалуження великоруської мови;

2) фізичним складом, докладніше визначення якого є справою антропологів, але досить типовим для того, щоб можна було відрізнити українця від великоруса з першого погляду;

3) особливостями духовними: своєрідним гумором, вразливістю, живою уявою, волінням образів перед теорією;

4) побутовими рисами, настільки різними та тривкими, що вони зберігаються й там, де українці живуть серед великоруського населення.

Усі ці ознаки не можна не визнати істотними (взагалі, наголошує Федір Євгенович, «наявність української національності може видатися сумнівною тільки тому, хто не має про неї жодного поняття». — М. Л.), бо склалися вони могли тільки за багато століть окремого від великорусів життя, й тому витримують, звичайно, ще багато століть, змінюючись тільки в дечому під впливом загальнолюдської культури».

Відомо, що на момент «возз'єднання» України та Росії то були дві абсолютно різні країни, ба більше — як переконливо доводить Л. Залізняк (Нариси... — 1994. — С. 226), «Україна та Росія історично належали до різних типів цивілізації. Якщо Україна своєю долею з часів Київської Русі до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, то Росія розвивалася як деспотія східного типу (між іншим, така властива для російського села община — згадаймо, як наголошував на «обов'язковості общинності» для великоросів М. Костомаров — «сама була частиною деспотичної системи», наголошує Л. Залізняк. Саме вона «забезпечувала ефективну експлуатацію селянства державою», а після скасування кріпацтва 1861 р. «сприяла збереженню російського самодержавства в його азійських формах, заважаючи приватизації землі і поширенню капіталістичних відносин на селі». Цілком закономірно, що у радянській Росії духовними нащадками російської общини, цієї вкрай необхідної для нової форми деспотії інституції, стали насильницьки створені державою колгоспи. — М. Л.). Тому неправильно зараховувати Київську Русь до російської імперії як перший етап розвитку російської держави» (історик має цілковиту рацію, позаяк процес утворення так званого

великоруського етносу, як відомо, започаткувався тільки в XIV ст., а утворена в IX ст. Руська держава, ядром якої була Київська земля, на ту пору вже давно припинила своє існування).

Свого часу ще М. Драгоманов у «Автобіографії» наголошував (1937. — С. 70), що *«найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше зв'язана із Західною Європою, і хоч з проволокою (завдяки Татарам), та все ж йшла разом із Західною Європою в суспільному і культурному процесі»*. А під сучасну пору, як зазначав знаний діаспорний дослідник історії України І. Лисяк-Рудницький (1994. — С. 2), *«більшість істориків згідна з тим, що Московщину-Росію 14–17 століть не слід уважати за європейську по своїй суті країну. Загальновідомо, що “європеїзація”, чи пак “окиденталізація”, Росії наступила щойно внаслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною»*.

Зокрема, й Г. Федотов наголошував на тому, що татарська стихія «зсередини» оволоділа душею Московії, «проникала у плоть і кров», і саме через це та душа, «як у давнину... відкрита Сходові», себто повернута до Азії. А декотрі сучасні автори у московських виданнях взагалі відмовляють росіянам у належності до слов'ян (Коваленко. Имперский... — 1992): *«Помилуй Боже, та які ж росіяни слов'яни? Це тільки так мовиться для красного слівця. Слов'яни — то Європа. А найрозумніші голови (євразійці) твердять, що хоча й не повністю Азія, але й ніяка не Європа [«виходячи із цілісності Росії», сучасні послідовники Трубецького вважають (Россия на пороге... — 1996. — С. 29), що саме «євразійське вчення має потужну ідеологію, яка може надовго спаяти Росію й розселені в ній народи воедино», у такий собі «євразійський суперетнос», «ядром» якого, звісно ж, буде «російський народ». — М. Л.]. Навіть російські “патріоти”, найбільш тямущі, як В. Кожин, і ті заявляють: “Я взагалі не думаю, що російський народ є за своєю внутрішньою суттю власне “слов'янським” («посівши форми європеїзму», наголошував у своїх «Литературных мечтаниях» В. Белінський, росіянин насправді «зробився тільки пародією європейця». — М. Л.). Навіть з точки зору антропологічної в ньому дуже мало слов'янського, не кажучи вже про історичну долю”. Ні, розмовляти мовою слов'янської групи — ще не означає бути по духу слов'янином... Он і римський папа по-російськи розмовляє майже без акценту: в Сибіру вивчився. Вся справа в тім, яка програма записана в кору головного мозку»*.

І хоча, як запевняв академік М. Покровський (1943), питання стосовно того, *«що фіни становили корінне... населення майбутньої*

Великоросії, що слов'янські пришельці не займали порожні місця, а «поглинали», тобто насильницьки підкоряли собі, це корінне населення країни», не викликало «розходжень уже у буржуазних істориків», все ж таки саме в утворенні «великоруської гілки, її розселенні й обрусінні фінів», на думку згаданого К. Кавеліна (1897. — С. 599), якраз і «полягає інтимна, внутрішня історія російського народу», яка «залишається й досі якось в тіні». Значить, наголошував цей історик, «у ній-бо саме й лежить ключ до всього ходу російської історії». Однак російська історична наука й досі вважає за краще не звертати на той «ключ» жодної уваги...

Тому так мертво й учепилися вони за «київський період» української історії. Бо, на думку сучасних ідеологів «великої Росії», тільки «київський православний корінь виступає одночасно і запорукою... європейської належності, й гарантією національної гідності» великоросів (Россия на порозі... — 1996. — С. 43). Україна ж, навпаки, наголошує Лисяк-Рудницький, (назв. пр. — С. 2) «ніколи не пережила доби насильного й раптового “узахіднення”, аналогічної з царюванням Петра в російській історії», позаяк вона вже «від своїх початків була суттєво європейською... і не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного перевороту», який започаткував Петро I.

Саме тим і пояснюється та непримиренно уперта і невгавна багатовікова боротьба українського народу проти московських поневолювачів навіть тоді, коли, зважаючи на незрівнянно більшу могутність імперії та на незаперечні успіхи імперської політики, спрямованої на переманювання на свій бік керівної верстви та інтелектуальної еліти з одночасним винищенням тієї її частини, котра залишалася вірною національним інтересам свого народу, здавалося б, не залишалося вже жодних реальних надій на успіх, що, як зазначає П. Голубенко (1993. — С. 63—64), «Україна з її культурно-історичними традиціями є цілком окремий і суверенний національний організм, який не може вжитися й примиритися з російською системою. Ця боротьба свідчить про органічну хибність ідеї співжиття українців і росіян в одній російській державі (виділено П. Г. — М. Л.)».

Довготривале присилування до того співжиття не могло не позначитися на ставленні українців до «братнього» поневолення (після Другої світової війни поступово так само zdeформуються й почуття Москви визволених Червоною армією народів так званого соцтабору, коли визволителі від німецької окупації самі посядуть місце окупанта). Ось, наприклад, які настрої серед українського народу зафіксував ще 175 років тому безсторонній самовидець, німецький мандрівник Й. Коль, який відвідав Україну в 30-х роках ХІХ ст.: «Огида, яку народ Малоросії

відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати як національну ненависть. Від 17 століття, коли країну вперше приєднано до Московського царства, ці почування не зменшилися, але радше скріпилися... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення (про «возз'єднання» в той час, як бачимо, і не йшлося! — М. Л.) всі вони були вільні люди та що кріпацтво було між них невідоме. Як вони самі кажуть, **росіяни повернули половину народу в рабів**. Упродовж першого століття після об'єднання Малоросія мала своїх гетьманів та зберігала у великій частині свою старовинну конституцію та привілеї; **але все це було зметене** назадницькими реформами останнього та поточного століття... Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою Горюю згадують у Чехії... **Якщо колись настане день, коли колосальна імперія-Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу**. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, рідко змішуються зі своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ» (цитовано за кн.: Лисяк-Рудницький, 1994. — С. 161).

На жаль, за століття, які проминули з часу запису цих спостережень, російсько-радянською імперією (саме імперією, а не російським народом!) вчинено проти українського народу стільки таких дій, які, за термінологією правників, кваліфікуються як геноцид та етноцид, що назагал це жодним чином не могло сприяти, аби означені Й. Кодем «почування» зменшилися. Навіть В. Ленін, якого, як відомо, сповнювали «почуття національних (великоруських. — М. Л.) гордоців», змушений був визнати (ПСС. — Т. 38. — С. 182—183), що «**трудящі маси інших націй були сповнені недовіри до великоросів, як нації... котра пригнічує**», ба більше — на переконання вождя, великоруська нація цим «**викликала до себе у всіх інших націях шалену ненависть**». Однак поширювати їх на увесь російський народ було б, звичайно, безпідставно.

Водночас мусимо усвідомити — тільки український народ має бути неподільним господарем на українській землі, а Москва, якими б історичними «аксіомами» на кшталт спліснявілої «теорії» Погодіна — Соболевського чи новітньої «правди» Хасбулатова — Лужкова вона не обґрунтовувала своє загарбництво, не має (і ніколи не мала!) жодних прав на спадок, залишений нам нашими прашурами для того, аби ми його зберегли та передали своїм нащадкам.

9. Міф про «спільну колиску трьох братніх народів»

Що й казати, люблять росіяни нашу історію, але, як писав М. Лермонтов (з інших причин, зрозуміло), *«странною любовью»*, а саме: дуже вже полюбляють видавати її як свою власну. Ось і перший Президент *«нової Росії»* Б. Єльцин, далі торуючи стежку М. Горбачова щодо *«тисячолітньої Росії»*, анітрохи не знітившись, зарахував Великого Київського князя Ярослава Мудрого до *«видатних російських реформаторів»* (Вахрин, 1993).

Що видатний реформатор — хто ж заперечить? Але щодо решти — створилось враження, ніби дехто сподівається, що всі навколо сліпі, глухі й до того ж — нічого не пам'ятають: те, що Ярослав Мудрий дійсно заснував нинішній російський Ярославль, коли ці землі були київськими, жодною мірою не означає, що від цього Великий Київський князь враз став російським — пошукайте краще достойні історичні фігури серед своїх. Та, можливо, Єльцина, як це з ним не раз уже бувало, просто *«не так зрозуміли»*, або він просто обмовився — з ким не буває? Але ніяка то не обмовка, а узвичаєна позиція — уже через десяток-другий наступних слів він додатково висвітлив власне бачення заторкнутого питання, заявивши, що *«народ, який дав світові Ярослава Мудрого...»* — хто б ви думали? Правильно — російський! До речі, цю тактику російських *«новітніх авторів»*, що передбачає або *«повне замовчування»* відомих фактів, або *«безсоромне підсовування читачу (і за його плечима) висновків, прямо протилежних фактам»*, тонко підмітив ще М. Покровський (1943).

Та що вже дивуватися із аматора від історії Єльцина, коли й такий визнаний метр з питань російської історії, як С. Соловйов (1989. — С. 176, 178), називає Великого Київського князя Володимира *«нашим (себто російським. — М. Л.) Володимиром... апостолом Росії»*. Та й хіба лише він один? Безліч фахових російських істориків (а що вже казати про «простих» росіян!) узвичаєно дотримуються таких же поглядів щодо нашого історичного спадку. Як і російська історична наука в цілому: коли імперські історики переконалися у власній неспроможності довести, що Київська Русь була російською державою, то спритні фальсифікатори, аби лише не допустити визнання її українською, що було б смертельною загрозою як для великодержавницького міфу про

«тисячолітню Росію», так і для спокійного існування імперії взагалі, оголосили її нічиєю, чи то пак *«спільною»*, що узвичаєно сприймається росіянами як виключно їх власна.

Тож не дивно, що сучасні прихильники горезвісної *«єдиної колиски трьох братніх народів»* не розуміють (радше — роблять вигляд): і чого б це оті *«добродії знову галас зчинили»*, коли Ярослава Мудрого зарахували до сонму російських реформаторів (*«чому ж ви своєму князеві тут, у Києві, не поставили?»* — запитує не чужоземний спостерігач, а «свій» академік-історик, вдаючи, ніби й справді не відає, чому, скажімо, *«не поставили»* пам'ятника Мазепі чи Полуботку, Петлюрі чи Бандері), оскільки, виходячи із засад згаданої, добряче затрухлявленої *«концепції»*, мусять вважати, що *«він такою ж мірою наш, як і їх»* (Академик Петр Толочко... — 1995).

Певно, навіть академікам, як наголошував відомий український історик О. Оглоблин, *«залишаючись у традиційних рамках “звичайної схеми руської історії” (чи то “історії ССРСР”), мислячи традиційними московськими категоріями, годі правдиво ту історію зрозуміти»*. А трьома китами згаданої *«схеми»*, вважав О. Оглоблин (1963. — С. 19–20), є: *«1) концепція єдиної руської народности, покликана заперечити те, що Київська Русь була Першою Українською державою; 2) концепція возз'єднання України з Росією, що з мілітарно-політичної угоди двох держав робить міфічний акт об'єднання двох народів — українського і російського — в єдиній державі Російській, а отже, ніякої Другої Української держави — козацької — не було; 3) концепція — знов-таки міфічна — спільної вітчизни (“отечества”), колись Росії, потім ССРСР, аби твердити: ніякої Третьої Української держави та її визвольних змагань не було... а була лиш УССР»* — ось так.

Усе йшло до того, що український народ був приречений на повну втрату своєї етнічної окремішності, на недалеке вже остаточне поглинання його зажерливою сусідкою. *«У XVII та XVIII ст. російсько-українські стосунки, — наголошував понад вісім десятиліть тому академік В. Вернадський (1996), — зводились до поступового поглинання та перетравлювання Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідувалися основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) і були піддані переслідуванню навіть етнографічні відмінності...»* Тож уже дуже скоро від українців мали залишитися — і то з дозволу імперії — лиш перетворені у притчу во язицех широкі шаровари та горезвісне «українське» сало — так само, як колишньому шотландському народові, зазначав на одній із своїх лекцій у Національному

технічному університеті України доктор історичних наук Л. Залізняк, залишили тільки знамениті шотландські спіднички та волинки.

Та головне досягнення імперської національної політики було навіть не в цьому, а у тім, що пересічний українець відчув-таки себе саме «малоросом» і у палкім пориванні будь-якою ціною затерти свою мимовільну, природжену «ущербність» сягав таких висот ревного служіння поневолювачам, що лютою ненавистю зненавидів родиму пляму свого українства, яка, мов потворне тавро, псувала його вгодовану вірнопідданську пику*.

І не було, здавалося, такої ціни, яку він не зміг би заплатити, аби будь-що довести свою вірність московській владі, хай би навіть за це вимагали просто неможливого. Ось як трагедійно у новелі «Я (Романтика)» пише М. Хвильовий про цілковиту втрату людяності його героєм, якого безжальна революційна дійсність [*«Ну, ну, тихше, зраднику комуні! Зумій розправитися із “мамою” (він підкреслив “з матою”), як умів розправлятися з іншими»*] невблаганно підвела до необхідності відняти життя у власної матері, бо саме через це пролягла, як йому здавалося, «*єдина дорога до... прекрасної комуні*». І у своєму неспинному революційному русі він переступив-таки ту неймовірно страхітливу межу: «...я відчував — там (серед інших приречених, «темного натовпу на розстріл». — М. Л.) ішла моя мати з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини... І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілося мені — так, як в дитинстві, на теплих грудях. І спалахнуло: невже я веду її на розстріл? Що це: дійсність чи галюцинація? Але це була дійсність... безвихідна, неминуча, як сама смерть... Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні... Я у млюсті... притиснув її голову до своїх грудей. Потім

* На це «вірнопідданське завзяття» новонавернених імперських блюдолизів звернув увагу ще наш геніальний земляк М. Гоголь, зазначивши, що вони своє природно-українське закінчення прізвищ на -о всіляко намагаються замінити на типово великороське закінчення -овъ. Та й без цього величезна кількість українців записані до росіян, починаючи з великих київських князів: безліч учених, просвітителів, письменників, громадських та духовних діячів, козацької старшини тощо (лише дециня їх наведена у вже згаданих книгах М. Демковича-Добрянського, П. Голубенка, Л. Залізняка, але навіть це вражає). А ось як про це писав більш ніж півтора століття тому І. Котляревський (1982. — С. 265): «Ось глянь в столицю, в одну і в другу (маються на увазі Санкт-Петербург та Москва. — М. Л.), та заглянь у сенат, та кинься по міністрах, та тоді і говори — чи годяться наші куда, чи ні?...» Так і нині — скористайтеся-но порадою Івана Петровича і самі переконаєтеся: те саме...

підвів маузера й нажав спуск на скроню. Як підрізаний колос похилилась вона на мене...» (1995. — С. 277–283).

Насправді то був постріл у власну душу. І коли б той нещасливець навіть і зміг дійти до існуючого тільки в запаленій уяві брехливих «ощасливлювачів» людства «загір'я», він — із простреленою душею — не міг більше бути повноцінною людиною. Тож мільйони зденаціоналізованих українців, які й досі тужать за тією «прекрасною комуною», до якої так і не вдалося дійти за майже вісім десятиків літ жаклих поневірян, — це трагічне відлуння все того ж фатального пострілу. Цим моторошним шляхом московські більшовики впевнено вели десятки й десятки народів до обіцяного «світлого майбутнього», і ті йшли, мов ягнята, приречені на заклання. До тієї ж безвиході кличуть нас і сьогодні все ті ж — готові на будь-які нові жертви — проводирі...

І вельми симптоматичним є те, що в цей надзвичайно відповідальний для нашої нації час саме українці припускаються затято-різких проявів україноненависництва. Ось лише один приклад — зачитую листа, надісланого до «Літературної України» (Кирилюк, 1995). *«Радий усвідомлювати, що лише силою влади та закону нам начепили ярлик називатися українцями. Ми ж — малоросіяни. Народжені від предків, котрі називалися Русами (незрозуміло все ж, чому діти Русів стали раптом «малоросіянами» — доволі дивна метаморфоза, чи не так? Насправді ж наші предки, дійсно вважаючи себе нащадками Русів, прозивалися русичами, русинами — відповідно до відомих правил словотворення, а не на догоду політичній заангажованості, як це роблять подібні автори. — М. Л.). Київська Русь — то наша спільна русько-слов'янська хата».*

Як бачимо, тут вкотре повторюється горезвісна «концепція» єдиної давньоруської народності, про яку М. Грушевський ще у 1904 р. у спеціальній статті «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», зокрема, писав (1991): *«Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Історія великоруська (такою стає ся “руська історія” від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась “общеруська” історія. Зрештою, “общеруської” історії й не може бути, як нема “общеруської” народності. Може бути історія всіх “руських народностей”, кому є охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої “руської історії”».*

Цю ж позицію обстоює й переважна більшість сучасних істориків. «*Чи не є концепція давньоруської народності, — запитує Л. Залізняк (1996. — С. 26), — таким же ідеологічним міфом, як і радянський народ* [відомий вчений-лінгвіст Г. Півторак у своєму дослідженні походження української мови прямо наголошує (1995. — С. 135): «...*давньоруської народності ніколи не було, це — вигадка більшовицьких ідеологів*». Та й С. Висоцький вважав давньоруську народність «*вигаданою російськими імперськими істориками*» (1998. — С. 58). — М. Л.]? Вона постала як спроба ідеологічного обґрунтування поневолення Москвою інших східнослов'янських етносів. Посилаючись на колись нібито єдиний давньоруський народ, сучасні прихильники «єдиної та неділимой» намагаються зберегти імперію за рецептом О. Солженицина, бодай в межах її слов'янського ядра».

А що, власне, спричинилося до появи чергової «нової» концепції (неважко помітити, що її ідеологічні корені простягаються аж до сумнозвісної «теорії» М. Погодіна)? Які нові історичні факти обумовили вихід на арену тієї загадкової «народності», про яку чомусь не було відомо Ключевському й Соловйову, Кавеліну й Любавському, Пипіну й Грушевському, Шахматову й Кримському, іншим знаним історикам? Насправді згаданих фактів як не було, так і не з'явилося. Однак після розгрому пануючої в СРСР у 20–30-х роках ХХ ст. школи М. Покровського, представники якої дотримувалися реалістичних, а не ідеологічних засад, зокрема слідом за Кавеліним, обстоювали «*визнання Київської Русі “Малоросією”, себто Україною*», у кремлівських кабінетах сформувалося ідеологічне замовлення на «нове» бачення «*історії нашої Батьківщини*».

Найбільш оперативно — при зовні задовільному рівні обґрунтування — відреагував на нього відомий московський історик В. Мавродін (деякі дослідники віддають пальму першості у висуванні цієї ідеї іншому російському історикові Б. Грекову), яким, як повідомляв журнал «Вопросы истории» (В інституті історії... — 1951), на теоретичній конференції «*з питання про утворення російської народності та становлення її як нації*», що відбулася 1–2 лютого 1951 р. в Інституті історії АН СРСР, «була представлена... *схема етнічного розвитку російського народу*»*. У ній серед іншого професор Мавродін стверджував: «...3. У VIII–IX ст. у зв'язку з розпадом первісно-общинного ладу та

* Основи цієї концепції були оприлюднені її автором дещо раніше — у праці «Формирование русской нации» (1947).

розвитком феодальних відносин, що привели до утворення Київської держави, племена східних слов'ян утворили єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою».

Але ж у цей період до Київської держави, як пише автор «Повісті минулих літ», входило чимало народів — зокрема, чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва тощо, про яких літописець зазначає, що *«усі вони говорять своїми мовами»*; та й щодо так званих літописних слов'ян він наголошує, що *«всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен свій норів і побут»* — про яку ж *«єдину народність»* у межах всієї величезної держави можна вести мову? Та це зовсім не завадило автору «нової» схеми твердити, що тільки виникнення наприкінці XI — початку XII ст. феодальної роздробленості спричинило *«державний розпад єдиної давньоруської народності»*, а надто — *«татаро-монгольське завоювання»*. Ну, а далі — відомо: саме з цієї «колиски» й вийшли *«три братні народи»*.

Однак навіть московські історики не підтримали антинаукових розумувань свого «старомодного» колеги. Тож, як наголошено у згаданому повідомленні, *«запропонована В. В. Мавродіним схема основних етапів етнічного розвитку російського народу з цілої низки важливих питань була піддана всебічному розгляду та критиці з боку істориків та лінгвістів»*^{*}. До того ж ця критика виявилася такою нищівною (*«у всіх виступах була відзначена вузькість наукової бази, покладеної в основу концепції В. В. Мавродіна»*, *«односторонність»* підходів, а частина його доповіді, присвячена докиївському періоду, *«за одностайною думкою учасників дискусії»*, була визнана *«гіпотетичною й малопереконливою»*), що сам автор схеми змушений був, як кажуть на флоті, відпрацювати задній хід: *«у своєму заключному слові В. В. Мавродін погодився з низкою критичних зауважень принципового характеру»*. Зокрема, *«він визнав за можливе переглянути питання про ступінь єдності та спільності народності Київської Русі»*, що фактично означало відмову від концепції єдиної давньоруської народності в результаті її аргументованого заперечення московськими істориками.

Але оскільки в СРСР науку відносили *«до числа таких специфічних явищ, які належать до царини ідеології»*, а неухильна *«партійність»*

^{*} Зокрема, проф. Г. Д. Санжеев дуже переконливо показав, що якби у Київській Русі племенні відмінності й діалекти стерлися до певного нівелюючого рівня, то жодна монгольська навала, жодна феодальна роздрібленість не змогли б спричинитися до виділення з єдиної давньоруської народності трьох, хоча й споріднених, але різних народностей» (В інституте истории... — 1951).

зобов'язувала «під час будь-якої оцінки події прямо та відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи» (Кон, 1951), то останнє слово у науковій дискусії було зовсім не за науковцями (не допомогли навіть залучення відповідних «висловів Й. В. Сталіна»), а за вищою ідеологічною інстанцією — ЦК КПРС. І вже невдовзі цей непогрішимий судія, не вдаючись до щонайменшої дискусії, у пріснопам'ятних тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (Тезиси... — 1954), розтовкмачив отим незговірливим вченим, що «російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка утворила давньоруську державу — Київську Русь», і що «поступово з єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності — російська, українська і білоруська». Тож, цілком у компартійному дусі наголошує згадане «джерело», останні «пронесли через століття усвідомлення єдності походження... усвідомлення спільності своєї долі» — а ви кажете «вузькість наукової бази»!

І, мабуть, оте brutальне приведення наукових поглядів у строгу відповідність із «генеральною лінією партії» видалося багатьом вченим настільки переконливим, що більшість радянських істориків одразу зрозуміли — як і все нове, проблема «потребує подальшої розробки». Тож, опираючись на труди Леніна, Сталіна і першопрохідників В. Мавродіна та Б. Рибаківа, який оперативно відгукнувся статтями, де запропонував розглядати проблему утворення давньоруської народності «в світле трудов І. В. Сталіна» (1952, 1953), негайно розпочали роботу*. І незабаром результатами тих «розробок» зарясніли сторінки журналів, наукових збірників і, звичайно ж, підручників. А сама гіпотеза уже не потребувала жодного обґрунтування: «Давньоруська народність, як відомо, стала тією основою, на якій затим утворилися три братні народності» (Черепнин, 1958).

* Те ж сталося й з учасниками згаданої конференції — бодай з декотрими. Так, В. Пашуто, який на конференції виступив із запереченням багатьох положень концепції Мавродіна, зокрема «розвинув у своєму виступі думку Г. Санжєєва про те, що «у Київській Русі були ті три різновиди східнослов'янської єдності, які в подальшому дали початок трьом братнім східнослов'янським народностям» — цим фактично заперечувалась головна теза пропонованої концепції, «показав також необґрунтованість однієї із центральних тез доповіді, у якій стверджувалося, що глибока давнина була періодом найбільшої мовної та культурної спільності слов'ян», «не погоджувався» з деякими іншими положеннями «схеми» Мавродіна, згодом уже стверджував (1982. — С. 6, 18), нібито родовід росіян починається саме від єдиної давньоруської народності, котра утворилася ще в епоху давньої Русі, а тому «російська централізована держава виступає спадкоємицею давньоруської». Що й треба було довести!

А деякі українські історики донині продовжують звично схилитися перед «колискою, що винестувала три братніх слов'янських народи» (Академик Петр Толочко... — 1995). І навіть задеклароване «нове бачення» історії України не спроможне позбавити їх від закоріненого у свідомості стереотипу: «...залишається безсумнівним науковим фактом (? — М. Л.) походження українців, росіян і білорусів від народу Київської Русі (?! — М. Л.), як би його не називати: давньоруською народністю чи східнослов'янською етнокультурною спільністю» (Історія України: нове бачення... — 1995. — Т. 1. — С. 89; автор цитованого розділу М. Котляр, Інститут археології НАН України). А які ж заперечення, дійсно, можна висунути проти факту — та ще й «безсумнівного»?

Здавалося б, уже давно всім зрозуміло, з якою метою висувалися переймом «концепції» подібного стибу. Вони, як свого часу й абсурдна «теорія» Погодіна — Соболевського, були вкрай необхідні — спочатку царській, потім більшовицько-імперській, а тепер уже «демократичній» федеральній владі (див., наприклад, с. 375 «Большого энциклопедического словаря», виданого московським науковим видавництвом «Большая российская энциклопедия» 1997 р.) — для того ж таки «обґрунтування зазіхань Москви на увесь спадок Рюрикового роду». Адже без цієї міфічної «народності» відповідь на питання: «А який же етнос ще у IX ст. консолідував численні народи Східної Європи у могутню державу зі столицею в Києві — так само, як відповідні етноси творили у той же історичний період інші європейські держави?», — стає самоочевидною.

Та цим навряд чи можна бодай похитнути твердокам'яні підходи в поріділих лавах носіїв проімперського мислення*, бо для згаданих ревнителів «спільності» це — без перебільшення — питання життя і смерті (не їх самих, звісно, а «тисячолітньої» імперії). Тож і не дивно, що будь-яка аргументація для них — мов пугою по воді...

Важко все ж однозначно стверджувати, чим керуються поодинокі речники колись чисельної когорти апологетів «єдиної колиски», які з останніх сил тужаться, аби реанімувати тлінні останки цього безнадійного мертвяка, що давно вже залишив царину історичної проблематики

* Наприклад, О. Моця в академічному виданні «Давня історія України» (К., 2000. — Т. 3. — С. 273), говорячи про давньопольську чи давньочеську держави, вважає їх, поза сумнівом, державами давніх поляків та давніх чехів (а чийми ж іще?). А от визнати — за тою ж логікою історичного розвитку — давньоруську державу державою їх сучасників русів, себто давніх українців, — у цього історика чомусь язик не повертається...

і став фактично науковим анахронізмом — щоправда, освяченим у свій час вищим компартійним «омофором». Єдине, що, на мій погляд, можна стверджувати напевне — це те, що вони анінайменше не обтяжені бажанням встановлення наукової істини. Адже нічого нового внести у цю «проблему» вони так і не спромоглися.

Аби переконатися в цьому, достатньо порівняти присвячені цій «проблемі» їхні публікації 30–40-літньої давності й теперішні. Скажімо, основні засади статті П. Толочка «Давньоруська народність: міф чи реальність?» (Київська Старовина. — 2000. — Ч. 1. — С. 3–17), по суті, нічим не відрізняються від його ж статті «Этническое и государственное развитие Руси в XII–XIII веках», видрукованої понад чверть століття тому (Вопросы истории. — 1974 — Ч. 2. — С. 52–62). Правда, в останній розвідці автор «відкрив» для себе М. Грушевського, М. Костомарова, І. Огієнка, О. Шахматова, навіть... «Повість минулих літ» і, навпаки, «закрив» В. Пашуто та звів нанівець посилання на рясно цитованого раніше Б. Рибаківа, який першим «підсвітив» цю концепцію трудами Сталіна. Однак, незважаючи на такі нововведення, головні «кити» концепції В. Мавродіна (до речі, ані тоді, ні тепер П. Толочко не розкриває жодних обставин її появи, не наводить історіографії цього історичного «феномену») залишилися незмінними: «*єдність мови, територіальна спільність, культурна єдність... єдність релігії і навіть психічного (! — М. Л.) складу*». Саме для підтвердження цих засад і використовує автор ці «нові» джерела, щоправда, не завжди вдало.

Наприклад, вже згадуване положення «Повісті минулих літ» про те, що названі літописцем племена «*мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен свій норов і побут*», не надто спрацьовує на користь означених «*єдностей*». І навіть ремарка П. Толочка про те, що ці характеристики племен «*стосуються їх переддержавного і дохристиянського буття*», не додають їм переконливості, бо оті «*звичаї свої*», «*закони батьків*», «*норов*», відзначені літописцем, — то не одежі, які після виходу із переддержавного буття можна легко змінити на державний мундир (цього, до речі, за кілька століть так і не змогла вчинити з українським «*норовом*» Російська імперія в усіх її різновидах, маючи незрівнянно потужніший апарат пригнічення).

Так само непереконливо виглядає й твердження про те, нібито О. Шахматов вважав, що «*розпад єдиної давньоруської мови на російську, українську і білоруську визначився тільки в XIV–XV ст.*», бо вже на перших сторінках відомої монографії «Історична морфологія російської

мови» (1957. — С. 15) видатний російський філолог, навпаки, наголошував: «*Нагадаю вам [цим Шахматов наголошує, що не раз уже писав про це у своїх попередніх працях — зокрема, в іншій відомій праці «Введения в курс истории русского языка» (1916. — С. 14) читаємо: «...у історичну епоху руська мова роздробилася, але в епоху доісторичну вона, за нашим припущенням, мала певну єдність».* Однак ще раніше, у своєму дослідженні про початок української мови він писав про неможливість «означити цю правову як великоруську» (1913. — С. 8). — М. Л.], що у історичну епоху — а історична епоха починається з моменту появи писемних пам'яток, виготовлених руськими людьми, — руська мова вже не була єдиною, вона розпалася на декілька наріч...» До того ж, згадаймо, цей відомий дослідник доводив (1922. — С. 52), що Київщина «з давніх часів залюднена була... предками сьогочасних малорусів», а не міфічною давньоруською «народністю». Тому шукати там «предків сьогочасних представників інших руських народностей» — річ, дійсно, цілком даремна.

Серед новітніх спроб обґрунтувати існування єдиної давньоруської народності слід відзначити й доробок доктора історичних наук О. Моці (Інститут археології НАН України), автора кількох глав про етнічний розвиток Київської Русі, які увійшли в останній том тритомного академічного видання «Давня історія України», видрукуваного 2000 р. Подаючи давньоруську народність як «історичну реальність упродовж усього часу існування східнослов'янської державності в IX–XIII ст.», історик запевняє, що «на користь цього свідчить ряд фактів» (назв. пр. — С. 480). Які ж саме факти має на увазі поважний автор?

Насамперед, звісно, «існування єдиної давньоруської мови» — про реальність цього «факту» було вже достатньо сказано. Далі йдеться про вже згадувану «територіальну єдність Руської землі» (причому саме «в широкому значенні цього терміна»), разом з якою, переконаний О. Моця, «росла і міцніла національна самосвідомість давньоруського народу». Це, мабуть, слід розуміти так, що навіть у стані ще незміцнілої самосвідомості «давньоруська народність» упродовж IX–XI ст. вже встигла сконсолідуватись у єдиний народ (за цієї умови вірогідність наведеного вище припущення проф. Г. Санжеева багатократно зростає). І нарешті — про «культурну та релігійну єдність». Безпідставність такого твердження (як і про вже згадувану «єдність психічного складу») видається самоочевидною, бо навіть неможливо собі уявити єдиною культуру, тим паче релігію християнського Києва, Чернігова, Галича і язичницьких північних та північно-східних околиць Київської

держави*. До речі, на безпідставності тверджень стосовно мовної та культурної спільності не тільки всього населення Київської Русі, а й самих слов'ян наголошував ще під час обговорення концепції Мавродіна в Інституті історії АН СРСР В. Пашуто. Про це ж твердив і Г. Санжеев.

Утім, наведені О. Моцею паралелі з етнічними процесами у Західній Європі (там само. — С. 492—493) — зокрема, про те, що у киян, галичан, рязанців так само, як і баварців, швабів, саксонців, етнічна самосвідомість *«була набагато сильнішою»*, ніж загальнонімецька чи загальноруська, — дійсно дають можливість, як визнає сам історик, за аналогією *«говорити про ефемерність існування загальнослов'янської спільності»*, себто так званої загальноруської народності. Щоправда, далі він уже переконує читачів у тому, нібито *«комплексне вивчення наявних джерел дає змогу говорити (всього кількома сторінками перед цим цей автор говорив тільки про необхідність майбутнього глибокого комплексного дослідження. — М. Л.) про реальне існування»* згаданої «спільності».

Що ж показало це так зване *«комплексне вивчення наявних джерел»*? А те, що, на відміну від західноєвропейських феодалів, які, *«отримавши свої володіння, залишалися тут назавжди»*, руські князі *«весь час перебували в русі»*, намагаючись зайняти більш престижний і вигідний стіл. Такою ж рухливістю вирізнялись і їх слуги, які впродовж усього життя *«перебиралися з місця на місце»*. Тому саме представників феодалльної верхівки, вважає О. Моця (там само. — С. 489), *«слід розглядати в першу чергу як фундаторів народності»*.

Та навіть якщо припустити достатню консолідованість згаданої верхівки, чи дає це підстави говорити про те, що це мало невідворотно спричинити таку ж консолідацію всього різношерстого населення величезної Київської держави в єдину народність? Ні, звичайно! Адже, як визнає сам О. Моця, *«навіть чи можна говорити, що мешканець поліського села на Волині і в часи ранньофеодальної монархії, як і в часи феодальної роздробленості, ясно і повною мірою усвідомлював свою єдність з нащадком сіверян лівобережних районів Дніпра (не говорячи вже про*

* «Якщо у наш час різниця між мовами та традиційними культурами українців та росіян за багатьма показниками не менша, ніж між українцями та іншими народами Центральної Європи, — небезпідставно зауважує Л. Залізняка (2000), — то якими ж ці відмінності були майже тисячу років тому між різними за походженням народами на початку їх «совместной жизни» у складі Київської Русі?»

смерда десь із-під Пскова)»*. Тож як після визнання цього реального стану можна все ще намагатися оголосити їх — а що вже казати про угро-фінські (азійські!) племена Півночі! — в єдину народність і навіть «народ»? Дійсно, ефемерно.

Можливо, усвідомлюючи очевидну хибність аргументаційної бази цієї концепції, О. Моця наприкінці викладу *«проблеми давньоруської народності»* опускає планку домагань на її єдність до якоїсь невизначеної *«відносної єдності східнослов'янського суспільства протягом усього давньоруського часу»* (там само. — С. 496), а це, погодьтеся, вже зовсім інше, адже величина будь-якої відносності може бути як завгодно малою — аж до нульової.

А щодо наведених прихильниками «спільної колиски» консолідаційних факторів, то тут аж напрошується одна історична паралель. Усі вони — і ще чимало інших (зокрема, й відзначена О. Арциховським і В. Яніним *«рухливість міського населення»*) — існували й діяли в радянській імперії, яка до того ж мала можливість використовувати — і постійно використовувала! — незрівнянно потужніші та досконаліші засоби асиміляції. Однак, незважаючи на постійно здійснювану «національну» політику, спрямовану на поглинання цілих народів, неймовірно масові репресії й депортації, та держава, як і її монархічна попередниця, так і не змогла досягти бажаного об'єднання суспільства у так званий радянський народ, і після розпаду СРСР від того «єдиного народу» не лишилося й сліду...

Саме відсутність твердого ґрунту під згаданою «концепцією» спричинилася до того, що її прихильники й досі не виробили навіть єдиного терміна для позначення того рукотворного «феномену», називаючи його то *«давньоруською народністю»*, то *«східнослов'янською етнокультурною спільністю»*, то *«давньоруським народом»*, то *«народом Київської Русі»*. Однак завдяки неперебутнім потугам згаданих достойників цей ідеологічний вишкребок (за словниками, цим словом називають *«останню дитину в сім'ї»*, а також *«невеликий хліб із залишків тіста на дні та стінках діжі»* — погодьтеся, стосовно досліджуваної «концепції» обидва значення звучать досить символічно) комуноімперських істориків ще й сьогодні кочує сторінками поважних — академічних! — видань (Толочко П., 1996; Толочко О., Толочко П., 1998 тощо), отрутою, як

* «У світовій історії, — наголошує доктор історичних наук, професор В. Борисенко (2001), — немає аналогів, щоб на такій безмежно величезній території, при наявності тогочасних комунікацій сформувався єдиний етнос».

писала свого часу О. Апанович про Переяславську угоду, заповзаючи в генетичну пам'ять українців, особливо молоді.

Та зовнішня привабливість цих ошатних видань жодним чином не позначилася на рівні обґрунтування їх авторами своїх поглядів. Скажімо, їхнє твердження про те, що «*Новгород завжди був рідним братом* (? — М. Л.) *Півдня*» — навіть із посиланням на М. Костомарова — зовсім не означає, що й усі племена, що мешкали на величезних просторах Київської держави між північним Новгородом і, скажімо, південним Галичем, теж були кривими родаками — аж до проголошеної «*єдності*» мови, культури, норову*. Так само й наведений ними костомарівський вираз «*народна загальноруська стихія*» навряд чи можна довільно трактувати як «*велике етнічне ціле*» (Толочко О., Толочко П., 1998. — С. 290–291). А голослівне твердження, нібито «*переважна більшість дослідників сходиться на тому, що вже в IX–XII ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань утворилася відносно єдина давньоруська етнічна спільність* (як бачимо, й тут планку єдності вже дещо опущено: після опублікування згаданих тез ЦК КПРС ні про яку відносність єдиної давньоруської народності не йшлося. — М. Л.)», взагалі не має під собою реального ґрунту.

Не заперечувана ніким феодальна роздробленість Русі — це, на переконання С. Висоцького, «*яскраве свідчення того, що населення [Київської] держави не було єдиним етносом, який би усвідомлював необхідність державної єдності. Інакше в ньому не існувало б сепаратистських тенденцій — однієї з причин розпаду держави*». Якщо ж говорити про єдиний етнос Київської Русі, то ним, на думку історика, «*ймовірно, було населення Руської землі — русини — предки сучасних українців*». Що ж стосується населення всієї Київської держави, то, навпаки, численні свідчення джерел, наголошує С. Висоцький, свідчать, що населення власне Руської землі й населення «Русі зовнішньої» жодним чином «*не могли бути єдиним етносом*» (1998. — С. 58).

* Відчутного удару як по «ріднобратству», так і по концепції «спільної колиски трьох братніх народів» в цілому завдав — звичайно, ненавмисно — відомий російський словіст академік РАН В. Янін згаданою заявою про те, що тепер уже «поляки виявляються кривичам, новгородським слов'янам, в'ятичам за походженням рідними братами», а предки сучасних українців київські поляни — усього лише «двоюрідними». Доклав до цього руку й академік В. Седов (1999), намагаючись обґрунтувати згадану лехітську концепцію походження російського етносу. «Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність?» — цілком логічно запитуює Л. Залізняк (2000). А й справді...

Та й залучення О. і П. Толочками до тієї таємничої «*переважної більшості*» українських гетьманів, котрі нібито «*слідом за літописцями та істориками... неодмінно підкреслювали етнічну спорідненість українців та росіян*» («*Це визнавав навіть Іван Мазепа*», — триумфально додають автори, роблячи вигляд, ніби й не здогадуються, чому саме означені гетьмани могли вдаватися до подібних тверджень. — М. Л.), і навіть дуже сміливе підпругання туди ж... М. Грушевського, який, на їх думку (там само. — С. 288, 293), якраз у своїй знаменитій «Звичайній схемі» нібито «*засвідчує («поза авторським бажанням», зазначають оборонці підупалої «колиски». — М. Л.) спорідненість двох народностей*», анітрохи не додають переконливості хибній від самого народження «теорії» В. Мавродіна.

Зрештою, нема жодної необхідності продовжувати далі аналіз доказової бази цього ідеологічного атавізму, позаяк усі ті аргументи були вже не раз спростовані й відкинені науковцями. Та, як не дивно, віднаходяться нові охочі підперти власним плечем ті тлінні останки. Ось і поважний представник «науки наук» В. Пироженко (1998), не затнувшись, оголосив «*концепцію походження українців, яку сформулювали і відстоювали наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття деякі відомі українські історики*» (прямо пов'язати її з ім'ям М. Грушевського у автора, схоже, духу не вистачило) «*явно застарілою*», позаяк вона «*була розроблена в специфічних політичних умовах боротьби української інтелігенції за національну автономію*», до того ж «*спиралася на дуже обмежений порівняно з нашим часом історико-фактичний та археологічний матеріал*».

Ну, щодо історико-фактичного матеріалу, то якимось не пригадується, аби у «*наш час*» з'явилося щось таке, що докорінно б змінило погляди істориків на нашу історію (окрім хіба що неймовірної заідеологізованості радянської історичної науки, яка — скористаймося виразом В. Пироженка — дійсно-таки «*служила певній політичній кон'юктурі*»). А от щодо сучасного археологічного матеріалу, то й справді — не спирався на все, що потім у величезній кількості «накопала» археологія, бо його в ті часи ще не існувало (що лише взайве підтверджує історичний геній Грушевського).

То, може, сам В. Пироженко взяв на себе труд хоча б побіжно проаналізувати здобутки археології останніх літ? Зовсім ні. А жаль, позаяк тоді, можливо, не стверджував би, що у Київській Русі «*етнічний склад був переважно однорідний — східнослов'янський*», бо, як зазначає Л. Залізняк, аналізуючи цю «концептуальну» працю, «*східні слов'яни — це*

не конкретний етнос, а такий же умовний термін, як вже згадувані (В. Пироженком. — М. Л.) германці чи романці, під яким мається на увазі група споріднених реальних етносів» (1999). «Етнічна своєрідність східнослов'янських племен, — наголошує відомий археолог, — доведена археологами за етновизначальними прикрасами традиційного вбрання». Або ще: виходячи з формально правильного твердження про те, що «самоназва “українець” утвердилася... лише в XV—XVI ст.», В. Пироженко доходить висновку про «некоректність висновків, що випливають з відновленої старої концепції етногенезу українців», і закликає «шукати ознаки української народності не раніше середини XIV — середини XV ст.» (у цьому ж нас переконує й «теорія» В. Мавродіна).

Л. Залізник називає це «абсолютно непереконливим аргументом», додаючи, що «людині, яка претендує на авторство нової, сучасної концепції україногенезу, слід було б знати, що багато європейських етносів протягом середньовіччя змінили свої етнічні назви: колишні ляхи стали поляками, волохи — румунами, московіти — росіянами, а русини — українцями», хоча в Карпатах «старе найменування українців збереглося до XX ст.». Насамкінець знаний в Україні історик слушно зазначає, що «стаття В. Пироженка — це одна з багатьох невдалих спроб критики ранньосередньовічної версії походження українців з позицій радянської історіографії. І причина непереконливості цієї критики навіть не в незнанні предмета дискусії, а в принциповій вірності перевіреної часом концепції етногенезу східних слов'ян, біля витоків якої стояв М. Грушевський».

Серед фахових істориків «не знають» про це хіба що ті, хто вперто не бажає визнати очевидного. А всім, хто цікавиться цим питанням позафахово, можна порекомендувати видане понад три десятиліття тому в українській діаспорі доволі детальне й чітко аргументоване дослідження М. Чубатого (1964), цілком варте того, аби його перевидали і в Україні. Наведемо лише один взірець аргументації цього дослідника — цитата, мабуть, трохи задовга, але, безперечно, цілком варта того, аби її навести (с. 105—107).

«На руїнах політичної структури Київсько-Руської імперії залишилась, може, й сильніша, ніж політична, сила вже малодинамічної імперської влади, культура Київської Русі... Ідеали київської культури проявляються в “Повісті временних літ”, в прекрасному “Поученні дітям” Володимира Мономаха, в “Слові о полку Ігоревім” та ін. Насувається питання: хто був творцем тої київської культури, коли Київсько-Руська держава з її різноетнічною культурою в результаті стала тереном народження трьох східнослов'янських народів? Про творця київської культури свідчить її

духовний характер, і тому знайти його не тяжко... Великодержавні амбіції нині сильного російського народу спонукують його вчених та істориків, дослідників мистецтва, права чи економіки старатися величну культуру Київської Русі-України привласнити собі. Але є річчю безсумнівною, що ця культура східноєвропейського середньовіччя, яка є тріумфом слов'янського світу, постала-таки на Русі-Україні, що вона є творчістю українського народу, бо її духовність є вірною відбиткою духовності українського народу, а не російського народу пізніх часів. Російські археологи та історики, дослідники минулого Київської Русі, будучи не в силі заперечити факту, що в IX–XI ст., коли Київська Русь була вже цивілізованою країною, мешканці північно-лісової смуги жили ще крайньо примітивним життям, приходять до незрозумілого висновку, що київська культура була твором усіх племен східної слов'яничини. Як таке може бути, коли племена, що згодом стали ядром московсько-російського народу, лише частинно говорили тоді слов'янською мовою, а більшість уживала фінських діалектів? Ще й в XII стол. вони були ворожі до того християнства, що приходило до них з Києва та з Русі-України». Дійсно, як можна твердити про участь згаданих племен «з горішнього доріччя Волги в творенні такого архітвору, як “Слово о законі та благодаті”, в конструкції св. Софії київської, в композиції “Повісті временних літ” тощо? Твердити, що всі ці архітвори поставали духовними силами всіх трьох східнослов'янських народів, є прямо нонсенсом. Однак цей нонсенс, на жаль, повторюють російські вчені, справді заслужені до науки».

І не тільки вони, а й українські вчені — і теж справді заслужені до науки — не пасуть задніх. «Нині склався усталений погляд на саму давньоруську народність як на історичну реальність», — видаючи бажане за реальне, голослівно стверджує згаданий О. Моця, не завдаючи собі труда назвати — окрім кількох відомих фундаторів цієї концепції (В. Мавродін, Б. Рибаків, Д. Лихачов, П. Толочко), якими ще в «післявоєнний час» вона «була розглянута в теоретичному плані», — бодай когось із нинішніх істориків, що стоять на цій, нібито «усталеній», позиції (згад. пр. — С. 480).

«Твердо заявляю, — не вгамовується «малоросіянин», — ніколи не визнаю незаконнонароджену україну-окраїну незалежною від Русі-Росії. Тому ніколи не будемо солідарні з тими, хто говорить: “що моє — те моє”. Ми ж кажемо: це наше єдине руське. Цим ми пишаємося, на цьому твердо стоїмо непохитно. Україна — тільки у складі Росії, про інше мови не може бути! Такий наш союз...» І підпис: «Письменник, богослов. Анатолій Нечипоренко, Дніпропетровськ». І таке, зважте, — при повному розумі

й пам'яті — просторікує не чужоземний зайда-україноненависник, а єдинокровний син України!

Зайве й наголошувати, наскільки антинаукова, антидержавницька діяльність таких-от «синів», спрямована на розвал української держави зсередини, є більш руйнівною та небезпечною, ніж будь-які вихватки антиукраїнських сил іззовні. Заперечуючи існування в Україні об'єднавчої національної ідеї — та, зрештою, й самої української нації — всіляко силкуються затягти українців до «нового», тепер уже «слов'янського союзу», а фактично — домагаються повернення України до все того ж осоружного імперського барака, в якому роль капо звично перебере «старший брат».

А згадана діяльність стоїть також на заваді справі відновлення дійсно правдивої історії українського народу, особливо якщо подібні вихватки підпираються авторитетом фахових істориків, котрі й досі, за висловом О. Оглоблина, перебувають у «традиційних рамках» узвичаєної москвоцентричної схеми історії.

І це в той час, коли саме вони мали б допомогти позбавитися від цих лабет іншим — і не лише в Україні...

10. Міф про «побічну ріку» російської історії та українське «наріччя»

Добре відомо, що людина (надто чоловічої статі), якій Господь чомусь недодав зросту (при цьому він, зазвичай, щедро передає честолюбства та амбітності), не маючи реальної змоги радикально змінити цю дратівливу обставину, всіяко намагається вивищитися в будь-якій іншій царині — спорті, бізнесі, науці, політиці тощо, аби тільки позбутися певного комплексу меншовартості. З тих же причин, скажімо, дитина за певних обставин теж намагається додати собі «солідності», навмисне доточуючи собі віку. Цілком зрозумілими є й мотиви, що змушували імперського міністра П. Валуєва затято твердити, що *«ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може»*, додаючи, що *«наріччя її, вживане простолюддям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі»*, — бачила великодержавності, яку він мусив у собі викохувати бодай «за посадою».

Якби ж тієї клятої «мови» і справді «не було», то не існувало б жодної причини взагалі про це й говорити. Однак оте їхнє постійне, як казав мудрагель Вінні-Пух, ж-ж-ж-ж, себто дзижчання щодо її неіснування, — неспроста: саме те, що вона, незважаючи на численні «*высочайшие*» заборони, продовжувала бути, становила для імперії значно більшу загрозу, аніж будь-який зовнішній ворог. Жива українська мова впливала на формування психіки у її носіїв, сприяла відродженню української самосвідомості, єдино здатної згуртувати безлику масу «*малоросійських підданих*» в український народ, природним прагненням якого стане нестримний потяг до волі, перед яким не здатні встояти і найміцніші мури «*тюрми народів*». Це не давало спокою кремлівським зверхникам усіх мастей, висушувало їм серця денно іночі. До того ж і українська мова, і її творець та носій український народ існували задовго до утворення як російської (попервах — московської) держави, так і самого російського етносу — від часів Київської Русі.

Взагалі, необхідно чітко відрізнати усну мову Київської Русі від письмової, бо то цілком різні речі. Як наголошував іще академік А. Кримський (1922. — С. 114), «*літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковнослов'янська... Живі південноруські елементи могли вдиратися до письменської церковнослов'янської мови тільки проти*

волі писаря-русина (в іншому місці цієї ж праці читаємо, що тогочасні писарі *«нехотячи робили описки в дусі своєї живої мови, і через це ми з-помід церковнослов'янської кори виловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі»* і що *«написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. аж рясніє»*. — М. Л.)». Тобто лише внаслідок недогляду писаря в офіційну мову рукопису зрідка «вдиралися» звичні йому із повсякденного вжитку елементи тогочасного усного мовлення.

Та цим, звичайно, «вдирання» у літописні джерела XI ст. особливостей, притаманних тогочасній живій українській мові, не обмежувалося. Так, А. Кримський (згад. пр.) серед *«найголовніших ознак південноруської мови, що їх видно з пам'яток XI ст.»*, зокрема називає такі: широке вживання *«улюблених для сьогочасних українців»* чоловічих імен на *-о* (Синько в угоді Ігоря з греками 945 року, Петро, Пауло — в Ізборнику 1073 року, Марко Печерник у Києво-Печерському монастирі, Василько та дядько — у Начальному літописі); збережена українцями дотепер клична форма (*дівко! чоловіче! коню!*); утворення давального та місцевого відмінків однини з перехідним зм'якшенням (*на дорозі, дівці, в кожусі*); збереження давального відмінка на *-ові* (чоловікові); закінчення 3-ї особи теперішнього часу на *-ть*, яке сягає своїм корінням у сиву прадавнину (*він носить, вониносять*), зустрічається *«на кожнісінькій сторінці геть-усіх південноруських пам'ятників XI віку, хоч це йде проти церковнослов'янського правопису»* тощо. *«Ми могли б подати значно довший реєстр особливостей південноруської мови, повитягавши їх з-помід кори книжної церковнослов'янської мови того часу, —* наголошує видатний філолог. — *Але й того, на що ми вказали, вистачить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого»*. Згодом цей *«реєстр»* розширять спадкоємці його студій у цій царині.

Так, згаданий палеограф С. Висоцький (1998. — С. 186–187) наголошує на частій появі серед київського епіграфічного матеріалу XI–XIII ст. *«закінчень -ови, -єви у давальному відмінку однини в особових займенниках чоловічого роду»*, зокрема: *«Стáрови, Георгієви, Андреєви, Петрови, Борисови, Попови»* (ці закінчення, що *«найчастіше трапляються»* саме в київських писемних пам'ятках, пізніше, зазначають дослідники, зосібна відомий російський мовознавець Ф. Філін, *«поступово переміщуються на південь і зовсім зникають на півночі»*. — М. Л.). Висоцький звертає увагу й на досить добре поданому в епіграфіці Києва, особливо в графіті, кличному відмінку: *«Стефане, Пантелеймоне,*

Фбо, Софіє, старче, владико, небоже» тощо, а також на відзначену дослідниками, зокрема В. Німчуком, «взаємодію живої київської мови зі старослов'янською» на монетах київських князів.

Глибокі дослідження «українізмів у "Повісті плинних літ"», здійснені професором кафедри російської історії Сімферопольського держуніверситету П. Гарчевим (Кримська світлиця. — 2000. — №№ 8–14), на думку автора, який навмисне використав «Лаврентіївський літописний збірник, складений у XIV ст. ченцями Нижнього Новгороду для місцевого князя», щоб повністю виключити можливість «внесення цих українізмів до "Повісті..." Нестора у XIV ст.», «безперечно, засвідчують існування розвиненої української мови (саме українська мова, зазначає П. Гарчев, більше за інші слов'янські мови «зберегла найдревнішу слов'янську лексику». — М. Л.) та її носія в XI ст.».

А якою ж мовою, власне, розмовляли русичі? На думку того ж таки А. Кримського, уже з XI ст. «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця («жива мова півдня XI віку, — наголошує Агатангел Юхимович, — стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена». — М. Л.). Ї в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей»*. Ось як пояснював причину цього автор «Нарису праісторії України», професор В. Щербаківський (1937. — С. 35): «...в VI і VII віках на Україні панувала мова слов'янська, і ця слов'янська мова мусіла уже тоді бути одночасно і українською, бо ці племена залишилися на місці і до наших днів, і їхня мова була мовою наших колядок, щедрівок, веснянок і інших обрядових пісень весільних, обжинкових, купальських і т. под., які дійшли до нас у майже незміненому вигляді від тих часів».

Тож не дивно, що А. Кримський та його послідовники, досліджуючи давні київські та галицькі рукописи, відкрили в них величезну кількість українізмів, серед них, зокрема, й такі: *багно, вежа, віття, гай, гілля, глечик, жито, лічба, оболонь, парубок, тулитися, ховатися* тощо. І взагалі, як наголошував Агатангел Юхимович у своїй праці, присвяченій аналізу погодінської гіпотези (1973. — С. 111), «словниковий

* Досліджуючи історію російської мови, знаний вчений-лінгвіст О. Шахматов дійшов висновку, що «за своєю лінгвістичною основою мова Києва (йдеться про мову «найбільш поширених класів», на відміну від «освічених класів», котрими «була засвоєна давньо-болгарська», себто церковнослов'янська, писемна мова. — М. Л.) була мовою південно-руського племені полян» (1916. — С. 80).

матеріал Київського літопису вирізняється вражаючою близькістю до сучасної малоруської [мови]... Приклади у нас в наявності: дяк Іоанн, великокняжий переписувач Ізборників 1073-го та 1076-го року, належав до київської інтелігенції, обертався серед великокняжого оточення, однак його мимовільні описки показують нам, що говорив він не по-спільноруськи, а по-київському». Та й деякі ознаки епіграфічних пам'яток Києва, зауважує їх дослідник С. Висоцький (1998. — С. 190), «свідчать про протоукраїнські мовні особливості киян XI–XII ст.» Не помічають їх хіба що ті, хто просто не хоче цього бачити.

«Якби Нестор і продовжувачі його, київські літописці, були малоросіянами, то яким чином могло статися, щоб вони, пишучи на чужому, церковному наріччі, як припускалося дотепер, не зронили бодай подекуди якогось малоросійського слова, не вжили малоросійського звороту, не вставили якоїсь приказки чи утрималися від вигуку?» — дивувався М. Погодін (1872. — С. 1249). Про те, як було насправді з отим «не зронив», ми вже мали змогу переконатися. Але у не надто досвідченого у тонкощах цієї справи читача може виникнути закономірне питання: якщо, скажімо, у давньому Києві розмовляли мовою, близькою до сучасної української, то чому тексти у давніх рукописах наводяться не українською мовою, а російською, з такими характерними для неї «ятями»? Тим паче, що той же М. Погодін у своїх «Ответах на филологические письма М. А. Максимовича» (Русская Беседа. — 1856) загострює: коли «я не знаю по-малоросійськи, а літописи — Несторів і Київський — розумію вповні, значить, у них нема нічого малоросійського». Насправді давні літописи (до нас вони дійшли у пізніших переписах) були написані, звичайно ж, не російською як такою — вони значно старші за неї — а церковнослов'янською, яка була офіційною літературною мовою Київської Русі, а пізніше саме на основі цієї церковної мови і була створена російська писемність — звідси така їх схожість.

Тож, на відміну від українців, чия жива мова ще у сиву давнину проросла на загальнослов'янському мовному ґрунті, а відтак продовжувала розвиватись у певних історичних умовах, росіяни, як слушно підмітив академік П. Лавров (Труды... — 1930. — С. II–III), «особливо міцно збагатилися елементами церковнослов'янської мови (остання, повторимо висновок А. Кримського, була чужою для Русі. — М. Л.), позаяк, узявши її за книжну мову, нерозривно її з'єднали з рідним у своїй літературній мові». А тому, наголошував Лавров, «нема іншої слов'янської мови, в якій під сучасну пору залишилось стільки елементів старослов'янських (радше — церковнослов'янських. — М. Л.), як у російській».

Ще далі розпросторював царину поширення української мови російський мовознавець академік О. Шахматов (1899. — С. 338–339): *«Малоруси від берегів Прип'яті (а вони «перейшли її ще в доісторичну добу», тобто до IX ст., зазначав він. — М. Л.) аж до Чорного моря, від Дніпра і до Карпат розмовляють такими говірками, що ясно свідчать про правічну їх племенну єдиність»*. А відомий російський історик і етнограф XIX ст. І. Призов (1869. — С. 17–18), говорячи про написаний церковнослов'янською — *«з домішком руської»* — мовою Галицько-Волинський літопис (до 1292 р.), *«перейнятий справами однієї лише Південно-Західної Русі»*, наголошував, що, *«за словами вчених — видавців літопису, в лексиці князів та інших осіб зберігся зразок чистої південно-руської (себто української. — М. Л.) мови»*.

І як виявляється, північноруські ж говірки зі згаданої єдності начисто випали. Так, володимирський *«говір»*, пише В. Ключевський (1904. — С. 368–370), зовсім *«віддалився»* від говірок *«давньої Київської Русі»*, однією з особливостей яких була *«певна фонетична гармонія»* вимови голосних та приголосних, ба навіть *«втратив давнє сполучення голосних із приголосними»*. А от *«московське наріччя, засвоєне освіченим російським суспільством як зразкове... ще далі відійшло від говору давньої Київської Русі: “гаварить па-масковски” (виділено В. К. — М. Л.), значить ледве чи не ще більше порушувати правила давньоруської фонетики, ніж порушує їх володимирець чи ярославець»**. Московити, наголошував Ключевський, супроводжуючи свої висновки значною кількістю відповідних прикладів, взагалі, говорять *«всупереч правилам давньої руської фонетики»* (до речі, сформована таким чином *«велика російська»* є функціонально неспроможною до адекватного відтворення важливих особливостей українського мовлення: скажімо, відмінювання прізвищ із типово українськими закінченнями, забезпечення форм кличного відмінка тощо. — М. Л.), яка, однак, *«збереглася у наріччі малоросів»*.

Тож відроджуватися дійсно було чому, а тому і боролися з цією неминаючою загрозою усією імперською потугою — від розрахованих на слабкодушних подібних імперських окриків і, за визначенням Г. Брандеса (1911. — С. 164–165), аж *«до справжньої винищувальної війни»*.

* Воно й не дивно, позаяк сучасні лінгвісти відзначають *«значне наближення фонетичної системи російської мови»* до угро-фінських, *«зокрема до мордовської»*. Навіть тепер, наголошував відомий російський мовознавець М. Трубачов, *«інвентар звуків в обох мовах майже подібний»* (Царук, 1998. — С. 136).

Та з міністром, як мовиться, усе зрозуміло (визнавши окремою мовою те «*наріччя*», доведеться визнати, що українці — ніяка не «*моллодша галузка*», а окремий народ, що має свою історію, батьківську землю... — так можна далеко зайти!). А от що змушувало брутально грішити проти істини такого високоосвіченого знавця літератури та історії, як В. Белінський, який стверджував (1955. — С. 60), що «*історія Малоросії — не більш, аніж епізод із царствування царя Олексія Михайловича... — це побічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії*», а самі українці, чи то пак «*малоросіяни*», на його думку, «*завжди були племенем і ніколи не були народом, а ще менше — державою*»? Певно, те саме — великодержавний шовінізм та майже патологічне україноненависництво. А ще — «*егоцентрична ілюзія*», яка, наголошує автор домінуючої нині «цивілізаційної» концепції історичного розвитку людства А. Тойнбі (1995. — Ч. 1. — С. 48), «*побудована на припущенні, що існує лише один потік цивілізації, наш власний, а всі інші або впадають у нього, або губляться в пустельних пісках*».

Мабуть, саме це «*егоцентричне*» збочення свідомості змушує грішити проти істини навіть такого визнаного фахівця у галузі славістики, як згаданий В. Седов, котрий, як наголошено в біографічній довідці до його останньої монографії (1999), «*спеціалізується у [вивченні] археології Європи, історії та культури слов'ян, балтів, фіно-угрів і Давньої Русі*». Так, говорячи про «*найдавніші слов'янські запозичення, поширені по всій території східнороманської (румунської й молдавської) мови (частка лексем слов'янського походження серед термінів, пов'язаних із земле-робством і ткацтвом, у молдавських діалектах «становить 30%» і тільки «5% мають латинську основу*». — М. Л.)», Седов (1995. — С. 107) начисто заперечує думку Е. Петровича про те, що «*слов'янське населення цих земель до його асиміляції румунами говорило на одному з українських діалектів*». До такого висновку румунського лінгвіста навернула підмічена ним особливість розповсюдження топонімів слов'янського походження у східних районах Румунії та Молдавії: «*ареал їх розповсюдження збігається з районами поширення географічних назв слов'янського походження з повноголоссям*». [Українська мова, за винятком кількох слів, зазначає О. Царук (1998. — С. 132–133), «*послідовно перетворює неповноголосні форми в повноголосні*». На думку дослідника, «*це явище є її глибинною, органічною властивістю*». На противагу цьому російська мова, схоже, «*зіткнулася з повноголоссям досить пізно*», судячи з того, що слов'янізми в сусідніх із російською угро-фінських мовах, наголошує він, посила-ючись на О. Шахматова, «*переважно запозичилися у неповноголосному*

вигляді». Тож, на відміну від української, «російська мова й сьогодні зберігає численну групу неповноголосних форм».] Однак, безапеляційно заявляє В. Седов, «про українські діалекти в досліджуваній тут час не може бути й мови».

А, власне, чому? Подальше припущення Седова про те, що «топоніми з заміною [вибухового] *g* на [фрикативне] *h* слід пов'язувати з мешканням у Карпатсько-Дунайському регіоні на початку середньовіччя антів», на мій погляд, зовсім не обумовлює отого категоричного «не може бути», позаяк українцям (чи, коли хочете, праукраїнцям) анти зовсім не чужі — чого, як ми вже мали нагоду переконатися, Седов не заперечує [до речі, Б. Рибаків, говорячи, що «Русь VI–VII століть... взяла участь у загальнослов'янському (слов'яно-антському) русі на Дунай», свідчення чого «відобразились і в археологічному матеріалі... і в архаїчній топоніміці на лівобережжі Нижнього Дунаю від Видина до р. Серет» (1982. — С. 87), спирається саме на дослідження Е. Пётровича, зокрема на його працю «Славяно-болгарская топонимика на территории Румынии», яка вийшла друком у Бухаресті 1958 р.]

Але сам Седов, посилаючись на В. Абаєва, котрий вважає, що «діалектні ознаки антського племінного утворення, такі як, наприклад, фрикативний [h], що розвинувся в частині наріч праслов'янської мови за умов ірано-слов'янської взаємодії, не обмежується українською територією, а поширений у ареалі сучасного слов'янського світу більш широко», доходить висновку, що «діалектні особливості антів жодним чином не можна вважати власне українськими» (втім, нагадаємо, О. Царук беззастережно зараховує українську мову саме до антської підгрупи слов'янських мов). Та, на думку самого Абаєва, зовсім не виключається можливість розповсюдження фрикативного [h] поза межами України, скажімо, наприклад, «чеська і словацька мови були охоплені цією ізоглосою ще тоді, коли пращури чехів і словаків були розселені східніше теперішньої території й мешкали «у безпосередньому сусідстві з предками українців»» (цитовано за кн.: Царук, 1998. — С. 140). Однак Седов, визнаючи (1999. — С. 271), що «корені північноукраїнських говорів перебувають у прзько-корчацькому угрупованні ранньосередньовічного слов'янства і у наступному історичному його розвитку», все ж вважає, що «розповсюдження північноукраїнських говорів на регіони Дніпровського лівобережжя, ймовірно, належить вже до XIV–XVI ст.» А зрештою, робить цілком передбачуваний глобальний підсумок (там само. — С. 285): «з усього сказаного аж ніяк не впливає висновок про початок становлення українського етносу в I-му тис. н. д.». І знову виникає те саме запитання...

Як слушно зауважував майже півтора століття тому К. Кавелін (1897. — С. 586), багатьма дослідниками російської історії запитання формулюються «*навмисне так, щоб отримати бажану відповідь*», однак «*такі відповіді — ще не історія, не істина*», позаяк «*з них пізнається не те, що було, а те, чого домагався, що хотів бачити історик*»...

Та що вже там україноненависники Валуєв чи Белінський — від них годі й очікувати іншого підходу — навіть «*родоначальник рад. літератури*» (УСЕС. — 1988) М. Горький у своєму листі українському письменникові О. Слісаренкові від 07.05.1926 р. з Капрі наголошував, що і «*за старого режиму... протестував проти таких явищ*», тобто щоб «*зробити... українське наріччя... "мовою"*» (Сергійчук. Вашу «Мать»... — 1992)*.

При цьому добродій Пешков також обурювався тим, що цим нібито ще й «*пригноблюють тих великоросів, які опинилися у меншості на теренах розповсюдження даного наріччя*». На те Слісаренко, зокрема, заперечив, що хоча «*відроджувана пролетарська Україна*» і «*зажадала від надміру пихатого російського чиновництва, міщанства та інтелігенції поваги до своєї культури та мови*», та, однак, «*змусити нахабу поважати господаря країни ще не означає пригноблювати цього нахабу*». І оце «*господар*», в розумінні український народ, і «*країна*», в розумінні Україна, та й прозорий натяк щодо «*нахаби*» — усе це ще трагічно відгикнеться Слісаренкові: уже через два роки, приїхавши до Харкова на зустріч із місцевими письменниками, М. Горький раптом — ні сіло, ні впало — «*охарактеризував Олексу Слісаренка... шовіністом*»; невдовзі ж кривавий 1937 рік назавжди зупинить палке серце цього патріота рідної землі. Та й доля патріарха червоного російського письменства позначена не меншим трагізмом, особливо останні роки так званого радянського періоду його життя...

Цей сповнений великодержавного шовінізму лист Горького обурить і М. Хвильового, який у памфлеті «Україна чи Малоросія», надрукованому в тому ж таки 1926 р., зокрема напише (1995. — С. 740): «*Навіть в авторові "Буревестника", навіть в цій людині, що, очевидно, хоче грати роль "совести земли русской", навіть в ньому сидить великодержавник, проповідник російського месіанізму й "собирабель земли русской" для земли русской*».

* «Протестант» Горький не міг не знати, що на запит уряду Російської імперії відносно того, що ж насправді є «малоруське наріччя», імператорська Академія наук, котру навряд чи можна бодай запідозрити у щонайменшому потуранні українізації, офіційно відповіла у лютому 1905 р., що на її думку, українська (малоруська) — це не діалект російської, а особня мови.

Та не будемо ворухити старе — давайте-но, використовуючи спортивну термінологію, подивимось, наприклад, результат проходження цієї випробувальної «траси» відомим сучасним російським мислителем Г. Федотовим (1991. — Т. 1. — С. 249–250): *«Проблема України є найважчою з ряду національних проблем майбутньої Росії. Не розв'язати її — значить загинути, тобто перестати бути Росією. Ми присутні при бурхливому і надзвичайно небезпечному для нас процесі зародження нової української свідомості, по суті, нової нації. Вона ще не народилася, і її доля ще не визначена. Убити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість утверджувала себе як особливу форму російської самосвідомості. Південноруське (малоруське) плем'я було першим творцем російської держави, заклало основи нашої культури і само себе завжди називало руським. Наполягаючи на цьому, ми, росіяни, правильніше виражаємо історичну ідею українофільства, ніж сучасні самостійники, що зраджують свій народ»*. Нинішні прихильники «єдності слов'янських народів» теж переконані, що *«амбіційна»*, на їх погляд, *«лексика “самостійности” — це не істинна мова народного буття»* (Россия на порозі... — 1996. — С. 42). Російський шовініст завжди був певен, що саме він *«правильніше»*, ніж ми самі, виражає наші потреби — нічого, як бачимо, не змінилося й нині...

Також ж, по суті валуєвської, позиції щодо всього українського дотримувалися і найвищі московські бонзи брежнєвського «розливу» — про це пише у своїх спогадах колишній перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (З політбюрівського... — 1996). Так, на засіданні Президії ЦК КПРС 2 вересня 1965 р. *«добалакалися навіть до того, що на Україні занадто багато розмовляють українською мовою... І взагалі, дійшли деякі до того, що оголосили українську мову викривленою російською мовою. В усьому цьому, — наголошує Петро Юхимович, — виявлявся найоскаженіліший шовінізм»*. І це зовсім не було якимось там поодиноким випадком. Зокрема, на засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 р., під час якого Шелеста різко критикували за те, що *«не було вжито рішучих заходів щодо “трактату” Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»*, Соломенцев у своєму виступі наголосив, що *«на Україні багато вивісок та оголошень на українській мові. А чим вона відрізняється від російської? Тільки спотворенням останньої. Тож навіщо це робити?»* Ще більше *«нерозуміння»* висловив Косигін: *«Незрозуміло, чому на Україні в школах повинні вивчати українську мову?»* Для багатьох «знавців» подібного стибу це «незрозуміло» ще й сьогодні — і не лише в Москві.

Що ж, можливо, на думку «високоосвічених» партійних бонз — дійсно, *«тільки»*. Але дослідження мовознавців, навпаки, свідчать про те, що ці дві мови завжди — ще від найдавнішого періоду свого самостійного розвитку — *«виступали як дві найбільш віддалені»*, ба більше — *«генетично різні»*. І то настільки, що навіть *«важко припустити, що колись ці дві мови могли мати спільну прамову, настільки в них відмінні закономірності артикуляції звуків»* (Царук, 1998. — С. 111, 127, 146). А от щодо *«спотворення»*, то тут якраз навпаки — саме українську мову увесь час намагалися *«підігнати»* під російську, розглядаючи її лише *«як джерело реконструкції давніх діалектних утворень російської мови»*. Тож більшість тих форм української мови, що *«не знаходили відповідників у російській, оголошувалися “регіональними”, або “діалектними”*». Таке *«підлегле»* становище української мови, наголошує дослідник (там само. — С. 114—115), *«призвело до невиправданої фіксації (зокрема, В. Далем, М. Фасмером) її прадавніх оригінальних форм як діалектних утворень»* російської мови, *«якій ці форми не були генетично властивими (цьому сприяла також численна група українізмів у південно-західних російських говорах)»*.

А панівна концепція *«генетично споріднених східнослов'янських наріч»* невідворотно призвела *«до викривлення історії української мови»*. Найяскравіше це виявилось при укладанні 6-томного *«Етимологічного словника української мови»* (ЕСУМ. — К., 1982—1989). Виходячи саме з таких засадничих принципів, його автори обов'язково супроводжували українські лексеми найперше російськими прикладами — навіть тоді, коли їх семантика чи фонетичний вигляд були *«менш точними, ніж у білоруських чи західнослов'янських відповідників*. Пор.: *мешкати* *“жити, проживати”*... рос. *мешкать* *“гаятися”*, блр. *мѣшкаць* *“проживати”*, польськ. *mieszkać* — *“перебувати, жити”*; застар. *“гаятися”* (ЕСУМ III: 455); до укр. *жури́ти(ся)* першим подано рос. *жури́ть* *“гани́ти”* і лише потім білоруський аналог *журы́цца* із тотожною з українським номеном семантикою *“сумувати”* (ЕСУМ II: 210); до укр. *гуля́кати* основними аналогіями виявляються рос. і блр. *улюлюка́ть*, хоча, зокрема, чеська мова володіє абсолютним відповідником українській формі — *hulakati* (ЕСУМ I: 617); до укр. *гарува́ти* — рос. *ухару́ться*, пор. блр. *гарава́ць*, польськ. *harować*, чеськ. *harovat' ta ін.*» (там само. — С. 189—191). У своєму ретельному вишукуванні — переважно в російських говірках — відповідників українських форм, наголошує О. Царук, *«українські етимологи явно передали куті меду»*, фактично знецінюючи оригінальність власної мови, її самотність.

Але так було не завжди. Московській владі довелося докласти значних зусиль, аби схилити українських лінгвістів до «лінії партії», спрямованої на неухильне російщення української мови. Ось, наприклад, якою розгромною статтею розродилася «Правда» на появу в Києві академічного видання «Російсько-українського словника», що, на думку головного рупора більшовицького режиму, став «характерною ілюстрацією зрадницької діяльності» українських націоналістів (Кошевой, 1937). Орган ЦК ВКП(б) аж до нікуди розпікало те, як «націоналісти-лексикологи» замість того, щоб віддати перевагу словам, «вживаним у російській мові», навпаки, всіляко намагаються «вводити обов'язково „свої“». Останні неспроста взяті в лапки, оскільки введенням, скажімо, таких слів, як «керувати» (замість кальки з російського «управлять»), «наймит» — у той час як «Правда» переконана, що «необхідно вживати слово «батрак», «крамар» (замість «торгаш» — від цього «слабшає викривальна гострота цього слова»), не кажучи вже про «такі перли, як «брухт» (лом), «брила» (глыба), «безладдя» (анархия)» тощо, на думку «центрального органу», «нахабно ігнорується жива практика української мови». А вже пропозиція «відмінити» (російське «склонять») слова «бюро», «депо», «кіно», «пальто» — «як це приписувалось і скрипниківським правописом» — взагалі, ніщо інше, як «найбрутальніша вульгаризація морфології», намагання «розірвати живий, кровний зв'язок культур українського й російського народів...»

Штучність притягання за вуха цієї російсько-української мовної «спорідненості» можна довести навіть в оперті на дослідження російських вчених, котрих дуже важко запідозрити у проповідуванні відрубності української мови (Царук, 1998. — С. 189—196). Так, наприклад, «укр. *вирий* супроводжується насамперед рос. *ирий* (ЕСУМ I: 380)», коли ж звернутися до розвідок російського лінгвіста Ф. Філіна (1972. — С. 529—530), то «знайдемо цікавий і чіткий коментар: «В. І. Даль образно розкриває значення південного (? — О. Ц.) і українського слова: “Якийсь казковий, загадковий край...” На російській території поки що відмічене рідке курське *вырей* “жаворонок”. В етимологічному словнику Ф. Міклошича слово реєструється з позначкою “укр.” (96) і хоча зустрічається ще й у польській мові (*wyrzaj*), однак, очевидно, повинно вважатися унікальним лексичним маркером української мови, в якій воно засвідчується ще з часів “южанина Владимира Мономаха”».

Аналогічні підходи притаманні й укладачам «Этимологического словаря славянских языков» (М.: Наука, 1982—1994. — Вып. 1—21): навіть тоді, коли українське походження слова є майже незаперечним,

зазначає О. Царук, «*етимологи прагнуть шукати інший шлях його появи в російській мові або, що значно простіше, надають цьому утворенню статусу власного “південного” діалектизму*». Так, скажімо, російське діалектне «*мацать*» оголошено «*вірогідно, полонізмом*» (ЕССЯ 17: 111)», а про український мовний відповідник цієї форми — ані слова. Навіть якщо «*застаріле польськ. łupać в етимологічних коментарях супроводжується ремаркою «з укр.»*, то вже «*рос. регіональне лынуть — “хлынуть”, ніяких позначок про запозичення з української мови не має*» (ЕССЯ 17: 35)». За такої практики до розряду полонізмів потрапляють навіть ті слова, «*які за своїм наддіалектним просторічним характером, емоційною забарвленістю опираються тому...*»

Подібна односторонність подання впливів польської мови на українську викликає заперечення навіть у польських лінгвістів. Так, сучасна польська дослідниця Д. Будняк, аналізуючи функціонування в слов'янських мовах ряду лексем, які «*традиційно розглядаються на українському ґрунті як запозичення з польської мови*», дійшла висновку, що насправді має місце зворотне засвоєння. «*Ретельний аналіз чотирьох слів — хвиля, кохати, мова, квіт, — зазначає Д. Будняк, — привів нас до несподіваних з точки зору традиційного лінгвістичного розуміння результатів. А разом з тим... була виявлена довільність підходу, практикованого щодо української мови, який примушував у кожній українсько-польській зустрічі слів, що не знаходили паралелі в російській літературній мові, бачити полонізм (виділено нами. — О. Ц.)*». Та «*особливо прикро*», наголошує О. Царук, «*коли на псевдоросійській питомій лексиці вибудовуються праслов'янські реконструкції типу брехипь — лише на підставі рос. («русск.») брехун [Варбот 1984: 197], хоча мотивуюче дієслово при українсько-російському зіставленні визнається характерним переважно для української мови*». І взагалі, як визнає Ф. Філін (1972. — С. 590), «*у величезній масі оригінальних північноруських пам'яток слово брехати... не зустрілося*». Зайве й казати, що наведені тут — як, зрештою, й у ґрунтовній монографії О. Царука в цілому — приклади є лише маленькою дрібкою від тих «перлів», якими так рясно напхані згадані багатотомні наукові видання...

Побіжно згадався ще один, пов'язаний із поновленням функціонування української мови на рідних теренах, свіжовипечений міф, відповідно до якого певна категорія ностальгійно-проімперськи налаштованих громадян, яким ця клята «*незалежність*», як вони полюбують кривлятися, кісткою стала впоперек горла, буквально в багнети зустріла і таке нововведення — вживання виразу «*в Україні*» замість радянськозвичного «*на Україні*». Мотивували це тим, що «*так — ніколи*

не говорилося», анінайменше себе не утруднюючи пошуками бодай якихось фактів на потвердження цього. А варто було б заглянути до ще недавно широко розповсюджуваної — тримільйонним накладом! — та, певно, не так уже й широко читаної книги С. Соловйова «Чтения и рассказы по истории России», виданої московським видавництвом «Правда» у 1989 р., аби, скажімо, на с. 607 побачити, як, наприклад, це говорилося, скажімо, ще у XVII–XVIII ст. Так, генерал Рене у розмові з княгинею Дольською каже про Івана Мазепу: *«Зжалься, Боже, над цим добрим і розумним паном! Він бідний не знає, що князь Меншиков яму під ним копає й хоче, усунувши його, с а м бути гетьманом в Україні...»* А на с. 611 наведена — не навмисно, звичайно — ціла низка таких вживань: *«якщо король шведський і Станіслав (польський король. — М. Л.) з військами своїми розділяться, і перший піде в державу Московську, а другий в Україну...»*, або там же читаємо: *«Київ та інші фортеці в Україні...»*, або ще: *«в Україні зверхні й підлегли, духовні й мирські...»* А от щодо Москви — ніби навмисно — там же і якраз навпаки: *«...пісню співають, і на Москві»...*

Утім, оте нав'язування форми *на Україні* — як і все, що робилося імперськими ідеологами, — чинилося неспроста. Ось яке пояснення цьому видатного знавця української мови І. Огієнка наводить відомий сучасний мовознавець О. Пономарів (1999. — С. 226–227). У статті під промовистою назвою «В Україні, а не на Україні», видрукуваній у місячнику «Рідна мова» 1935 р., Огієнко, зокрема, писав: *«Коли говоримо про докладно окреслену територію, як закінчене ціле, або про самостійну державу, тоді завжди вживаємо прийменник в чи у (а не на): в Австрії, в Америці, в Румунії, у Франції, в Польщі, в Росії і ін. Що ж до прийменника на з місцевим відмінком, то його вживаємо при географічних назвах на питання “де?” тільки тоді, коли територія, що про неї йдеться, не окреслена докладно, не самостійне ціле, тільки складова частина чисьь держави: на Поділлі, на Полтавщині, на Київщині, на Волині, на Буковині... До непродуманих традиційних форм належить і вислів “на Україні”, що має прецікаву історію... Цілі віки ми чули то на Ukraine (від поляків. — О. П.), то на Украине (від москалів. — О. П.), а тому й зацпили собі це “на Україні”, як своє власне (цей «звичайний традиційний погляд, що Україна — то частина другої держави, — зазначав Огієнко, — невідомо захоплював і Шевченка, чому й він нерідко писав на Україні, на Україну». Однак додамо, форма в Україну, в Україні вживалася Шевченком значно частіше. — М. Л.), зовсім забувши про його історичне походження й не відчувуючи, що це, власне, на — болюча і зневажлива ознака нашого*

колишнього поневолення...» То ж І. Огієнко закликав українців *«змінити стару граматичну форму й уживати тільки в Україні, в Україну...»*

А взагалі, пан міністр таки має рацію — *«малоросійської мови»*, дійсно, не було і немає, оскільки була, є і, дасть Господь, буде чарівна українська мова! На противагу різним ганителям цей створений українським народом упродовж свого існування шедевр цінують у світі: її *«фонетична розкіш, лексичне та фразеологічне багатство, синтаксична гнучкість, величезні словотворчі можливості дістали загальне визнання 1934 р. у Парижі на всесвітньому конкурсі краси мов, де українська зайняла третє місце (на першому — французька, на другому — перська)»* (Антисуржик. — 1994. — С. 7). І це попри те, що упродовж століть вона безжально переслідувалася імперською владою, виставлялася такою собі «селянською» попелюшкою, навіть не визнавалася за мову!

Якби подібний мовний конкурс відбувався у наш час, то навряд чи українська мова змогла б отримати подібне високе визнання — настільки потужним було її нівелювання під *«велику й могутню»*. Цілеспрямоване і довготривале спотворення краси і своєрідності української мови шляхом широкомасштабного калькування мовних конструкцій російської мови було настільки сильним, що багато хто (нерідко навмисне!) ототожнює рівень розвитку сучасної української мови із рівнем горезвісного суржику, що буквально затопив українське суспільство. І, на жаль, грішать цією вадою не лише пересічні громадяни — його відголоски брудними потоками стікають зі шпальт ЗМІ, екранів телевізорів, естрадних підмостків тощо. Тож знадобляться чималі зусилля як мовників та людей, фахово пов'язаних з мовою (працівники радіо й телебачення, актори, лектори, викладачі, вчителі, журналісти), так і широкого громадського загалу в Україні, аби зневажена нашою байдужістю попелюшка знову засяяла у всій своїй красі та неповторності.

Красу та багатство нашої мови відзначали численні чужинці, яким довелося побувати на українській землі, зокрема відомий турецький мандрівник та географ Е. Челебі, як наголошують укладачі російського видання його знаменитої *«Книги путешествия»* (Челеби, 1961. — С. 19), *«говорючи про мову киян, тобто про українську мову, він пише: “мова їх ще більш всеохоплююча й багата, ніж фарсі, китайська, монгольська й усякі інші”»*...

Таку ж високу оцінку красі й багатству української мови висловлював відомий російський філолог-славіст XIX ст. академік І. Срезневський, що присвятив вивченню української мови, історії, збиранню фольклорної спадщини українського народу чимало своїх праць. Так,

у статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834), яка, на думку дослідника його творчості Вс. Срезневського (1916. — С. 8—9), заслуговує на «особливу увагу», зокрема тим, що «у ній автор висловлює свою думку про мову малоросійську у зв'язку з іншими, як про мову, що має повне право на самостійне літературне існування. “Нема причин доводити”, — говорить І. Срезневський, — “що мова українська (чи, як воліють називати інші, малоросійська) є мова, а не наріччя російської чи польської, як доводить дехто; і многи переконані, що мова ця є однією з найбагатших мов слов'янських... що це мова, котра, будиши ще не оброблена, може вже зрівнятися з мовами, створеними за гнучкістю й багатством синтаксичним, — мова поетична, мелодійна, живописна”».

Можливо, й сьогодні дехто намагатиметься віднести таку високу оцінку визнаного фахівця на карб його захоплення Україною, в якій він змалечку провів не один десяток літ. Однак, наголошував Всеволод Ізмаїлович у іншій своїй статті (1898. — С. 2—3), «вдивляючись у характер робіт Ізмаїла Івановича з вивчення України, неможливо не помітити, що вони не містили в собі місцевого патріотизму». Звичайно, наголошує він, посиляючись на листування І. Срезневського зі своєю матір'ю, зокрема на лист від 7 липня 1829 року (на ту пору Срезневський був зовсім ще молодим хлопцем): його «не могли не приваблювати до себе поетичні думи, і мелодійні пісні, й малодосліджена, повна цікавості історія Малоросії, й багатство збереженої в народі живої старовини, однак він ставився до всього цього як спостерігач, дослідник, а не як патріот-українець».

Ба більше — при всіх своїх «місцевих захопленнях», зазначає інший дослідник творчості І. Срезневського професор Сумцов (1916. — С. 72—73): «Срезневський, однак, вважав себе чужою людиною для України». Називаючи своєю батьківщиною Великоросію, «говорив, що він “викоханий у чужій країні”». Ставлення Срезневського до української мови, вважає М. Сумцов, «було нарівні з його загальним ставленням до України: спочатку надмірне захоплення, зати́м байдужість і під кінець — майже неприязне ставлення». Щоправда, після довгих літ мовчання з тих пір, як у 30-х роках ХІХ ст. він «возвеличував лексичне багатство, мальовничість і мелодійність» української мови, у 1860 р. І. Срезневський знову «висловлює рішучу впевненість у праві й необхідності окремої української словесності і переконаний, що її майбутнє «сповнене надій».

Та вже у лекціях 1870 року його погляди щодо української мови «дуже змінюються», і він висловлює заваги про те, що хоча й «нема жодної потреби нищити чи припиняти писемність на місцевих наріччях», однак нема й «необхідності робити цю писемність самостійною окремою

літературою, належною нібито окремому народові». Причина такої зміни поглядів наразі невідома, однак, наголошував М. Сумцов, безпідставність таких засад просто *«впадає у вічі»*. Живе слово, певен Микола Федорович, *«не може бути обмежене у своєму розвиткові»*, і *«кожен живий народ має повне право на необмежений розвиток його мови й відчуває на-суцню необхідність у створенні самостійної літератури, як кращого засобу для обігання та правильного розвитку своєї національної особистості»*.

Віддавали належне красі та чарівності нашої мови й видатні російські письменники. Так, на думку дослідників, *«любив українську мову»* і М. Булгаков. *«Чи знав Булгаков українську мову? — цікавиться літературознавець Л. Яновська (Булгаков, 1989. — С. 15–16). — Літературну, письмову, книжну, може статися, й ні. Убудь-якому разі, свідчень цьому нема. (Відзначу, однак, запис у щоденнику О. С. Булгакової 25 червня 1937 року: “М. О. купив на Арбаті український словник”). Та живу стихію усної народної мови, безумовно, і знав, і любив: це видно з величезної кількості та точності українізмів у “Білій гвардії”»* — навіть попри те, що *«українізми ці вицілили далеко не всі»*.

Та чи так-таки й *«любив»*? А як же тоді так переконливо зображена Булгаковим (там само. — С. 56–58) ненависть щодо цієї *«проклятої мови»*, якої нібито *«й на світі не існує»*, з боку головного героя О. Турбіна, який *«за влаштування цієї миленької України»* готовий був вішати і який на долю власне українського *«елемента»* відводив лише *«п'ять відсотків»*, а решту — на *«росіян»*? Нічого дивного, однак, тут немає. Навпаки, дивно було б, якби автор зробив вигляд, що нічого подібного на теренах Російської імперії — та ще в ті трагічні для більшості часи — просто не існувало. Але то лише позиція героя роману Турбіна, який належав до такої соціальної верстви, в якій і раніше про те, *«що діється... у тій справжній Україні, що за величиною більша від Франції, в котрій десятки мільйонів людей (ось це вже позиція самого автора. — М. Л.)... не знав ніхто»*. *«Нічого не знали»*, наголошує Булгаков (там само. — С. 72), однак *«ненавиділи всією душею»*. А щодо самого Михайла Опанасовича, то Л. Яновська зазначає, що *«у автора в цьому його романі сторінки прози, чаклунським чином просякнуті мелодією української мови...»*

Така ж ситуація і з іншою *«проблемою»*: ким слід вважати українців — народом чи *«племенем»*? Попри те, що й нині послідовники *«племінної теорії»* вперто дотримуються відомого постулату Белінського *«сотоварищи»*, для багатьох, зокрема і для відомого російського історика В. Пассека, цього, за висловом О. Герцена, *«мученика»*, що *«всім серцем ненавидів самовладдя»*, це розв'язувалося дуже просто ще століття тому

(Срезневский, 1893. — С. 383): *«Хто перший із нас встановив зв'язки з європейськими державами? Хто зупинив згубну повинь перших татарських орд, змусив їх знову забратися у свої степи та так сильно, так полум'яно й розкішно оспівав битви з кочовими половцями? Малоросіяни! Який народ без твердих і постійних кордонів, які могли б його захистити від войовничих сусідів, без неприступних гір, котрі могли б врятувати його незалежність, зумів бути страшним для своїх ворогів, встиг розвинути свою національність і зберегти її впродовж важких п'яти століть насильства татарського, литовського, польського? Який народ упродовж п'яти століть неволі, коли спопеляли його міста, піддавали мукам за відданість релігії, умів її зберегти і водночас не раз був грозою своїм гнобителям, навіть серед цих тортур будував училища для освіти юнацтва? Цим народом були малоросіяни!»*

Чому ж не зробили цього великороси? Чому, як тонко підмітив К. Кавелін (1897. — С. 613), *«помічають із зачудуванням, що у цього народу (російського. — М. Л.) нібито й нема історичної пам'яті, що найвеличніші події та епохи його історії нібито пронеслися над його головою непомітно, не залишивши майже жодних слідів у народних спогадах?»* Та тому ж, чому, наприклад, як зазначав Костянтин Дмитрович, *«великоруси не зберегли анінайменшого спогаду про Перуна», і «всі місцеві назви, всі мовні звороти, в яких згадується про Перуна, зустрічаються нині тільки у малоросіян та білорусів»:* бо не з великоросами усе те відбувалося, позаяк *«колонізація Великоросії»* — а отже, й формування російського етносу — *«почалися вже після»* тих подій та епох (там само. — С. 607).

На цьому ж, доречі, вперті на загальноновизнані здобутки в царині мовознавства наголошував і відомий російський лінгвіст академік О. Шахматов (1913. — С. 19): *«Ся доба гегемонії полуднево-руського племені в руській родині є блискучою сторінкою минулого життя українців»**. Та й сам Белінський змушений був визнати (Сочинения... — 1896. — С. 359), що

* Важко навіть уявити, як би зреагував цей визнаний учений-славіст, коли б йому хтось напророкував, що майже через століття історик із університетською освітою, заперечуючи всі досягнення видатних російських істориків XIX ст., цілком серйозно виступатиме із заявами про те, ніби «наші такої (українців. — М. Л.) в природі не існує, українці — це частина російського народу, яка говорить на одному із діалектів російської мови» (Бахарев, 2001). Мабуть, просто не повірив би, упевнений в тому, що за такий тривалий проміжок часу російська історична наука в цій царині рухатиметься вперед, розвиватиметься, а не сповзе назад до казенного невігластва валуєвщини. Та, як бачимо, погвалтоване на догоду імперсько-шовіністичній ідеології життя здатне підносити й такі немислимі сюрпризи...

в «південній Русі», тобто в Україні, *«й тепер ще так багато людського та благородного в сімейному побуті, де стосунки стáтей ґрунтовані на коханні, а жінки користуються правами своєї статі; все це — протилежне північній Русі, де сімейні стосунки брутальні, жінка — вид домашньої худоби, а кохання — абсолютно стороння річ у шлюбі [а що ж не стороннє у такому шлюбі? — Вигода, зиск. Ще Т. Шевченко у своїх щоденникових записках (1979. — С. 182) відзначав це, як він пише, «жидівське начало в російській людині», яка «без посагу не може навіть покохати». — М. Л.]».*

А відомий російський письменник ХІХ ст. М. Лєсков відзначав навіть певне «сибаритство» українського селянина (1990. — С. 9): *«Він полюбляє спати в просі, йому необхідний клуб у корчмі, він “не поважає” одну горілку, а “потягує слив’янку та запіканку, яку й пан п’є”, його дівчина цілу зиму зображає собою свого роду прядивну Омфалу, а він зітхає коло її ніг. Вона пряде з комфортом не коло курної скалки, а коло вимоканої жидом свічки, котру приносить дівчині звичливий парубок, і сам тут же сидить вечір коло ніг своєї Омфали. Це вже люди, яким доступна й потрібна душевна ніжність».* Та й «великий російський письменник» М. Гоголь у своїх «матеріалах з російської історії» (1952. — С. 36) засвідчував, що *«з слов’ян південні незрівнянно перевищували північ[них] цивілізацією, м’якістю й деякою витонченістю натури».*

Про цю ж «протилежність» читаємо й у О. Герцена (1907. — С. 130): *«Тільки ціле століття рабства змогло винищити все те (хвалити Бога, не все... — М. Л.), що було в цьому хороброму народі незалежного і потетичного. В ньому значно більше індивідуального розвитку, більше місцевих особливостей, ніж у нас. У нас жалюгідна форма без відмінності покриває все життя народу...»*

То хто ж — «плем’я»?

11. Міф про справжніх «героїв» та підступних «зрадників»

У своєму природному намаганні остаточно скорити народи понево-
лених колоній будь-яка метрополія в межах широкопланового завдання
знищення їхньої власної історії (в тому числі й шляхом її присвоєння)
завжди вдається до тотальної дискредитації та поганьблення наявного
пантеону національних героїв із одночасною заміною їх новостворени-
ми постатями «справжніх героїв» — з-поміж осіб, що всіляко сприяли
закріпленню панування метрополії.

Трішки перефразувавши чи, точніше, розширивши відомий вислів
І. Дзюби, зазначимо, що й російська імперія у всіх її різновидах — від
Московського царства і до СРСР — усіляко намагалася переконати
українське суспільство у тому, ніби її, імперії, прислужники і, таким
чином, зрадники українського народу — це герої, а справжні герої укра-
їнської нації, борці за її незалежність — то, мовляв, «зрадники» і «бан-
дити». Зрештою, це стало важливою складовою міфологізації як історії
України, так і історії російської імперії взагалі, причому якщо першу
всіляко спотворювали, штучно пов'язуючи із «зрадниками», в ліпшому
разі — замовчували, то остання, навпаки, всіляко «героїзувалася».

Саме тому, як уже зазначалося, в українській історіографії (а про
російську — годі й думати!) практично не згадується про битву на Синій
Воді, яка й справді «*поклала початок визволенню Русі від монголо-татар*».
Та й про славнозвісну Конотопську битву — «*один із центральних епізо-
дів україно-російської війни 1658–1659 рр.*» (Малий словник... — 1997. —
С. 208) — ні півслова: ні у трьох виданнях «БСЭ», ні у двох «Української
радянської енциклопедії». Навіть згадане академічне видання «Історії
УРСР», розлого (Т. 2. — С. 85) оповідаючи про перебіг подій «*влітку
1659 р.*» (від винищення гетьманської залоги в Переяславі, Ніжині та
Чернігові й аж до масових виступів «*проти зрадницької політики І. Ви-
говського*» селян, по більшості — чомусь білоруських, і козаків, від
чого той, врешті-решт, «*змушений був рятуватися в таборі польсько-
шляхетських військ*»), начисто випустило з виду таку собі «дрібничку»:
розгром І. Виговським 28–29 червня «*100-тисячного* (за іншими дже-
релами — майже 150-тисячного. — М. Л.) російського війська та загонів

відданого Москві наказного гетьмана І. Безпалого (від 19 квітня князь Трубецький намагався заволодіти Конотопом, який відважно боронив Г. Гуляницький, маючи під рукою, як зазначає Бантиш-Каменський, «не більше чотирьох тисяч» захисників! — М. Л.)... Убою загинуло близько 40 тис. царського війська, 15 тис. (у тому числі півсотні воєвод) потрапило в полон. Утрати військ гетьмана Виговського становили 4 тис. козаків і 6 тис. татар) (Малий словник... — 1997. — С. 208—209). І нічого тут губи копилити. Коли вже така кількість істориків — і так дружно! — про щось мовчить, чи то пак не пише — значить, його просто не було. І бути не могло!..

Таким робом деформувалася національна свідомість українців, глибоко закорінювалося відчуття власної меншовартості, а така ненависна імперії українськість успішно витіснялася культивованим малоросійством.

У минулому України знайдеться немало її синів, котрі уособлювали в собі обидві згадані іпостасі — залежно від того, з якого боку оцінювалися їх діяння. Ми обмежимося переважно одним із них, зате найбільш відомим не лише на російсько-українських, а й — унаслідок тривалої обробки громадськості Європи — на європейських теренах справжнім «титаном чорної справи», саму лише пам'ять про якого ще довгі століття після його смерті піддавали безугавному паплюженню і який, завдяки цим невпинним потугам імперських ідеологічних установ, у тому числі й церкву, посів у громадській свідомості — в усякому разі в межах Російської імперії — звичне і лиш йому належне місце «уособлення зради та ієзуїтської підступності» (термінологія Л. Вишневецького). І навіть за той довжелезний проміжок часу, що проминув з тих пір, нікому так і не вдалося не те що перейняти, а навіть серйозно похитнути той постамент незаперечної першості, на якому його встановив і незмінно утримував імперський офіціоз. Йтиметься про українського гетьмана Івана Мазепу.

Зі зрозумілих причин, ця трагічна і водночас велична постать нашої історії неоднозначно сприймалася навіть його сучасниками, а що вже казати про наступні покоління, зрослі на щедро обробленому імперськими ідеологами антиукраїнському ґрунті! Навіть такий блискучий і освічений дипломат та історик тієї доби, яким був надзвичайний посланник англійської корони при «московському дворі» Ч. Вітворт, знаючи, що гетьман Мазепа «користувався повною повагою та довірою царя», керував «квітучою провінцією», у якій «користався владою, що мало поступалася владі монарха», й нажив «великих скарбів», визнавав у своєму

листі з Москви статс-секретареві Бойлю від 21 листопада 1708 р., що, *«беручи все це до уваги, важко усвідомити, внаслідок чого або заради чого він у такому похилому віці зважився віддатися новому середовищу й новій діяльності»* (Дипломатическая... — 1884. — С. 108).

А й справді, заради чого? Маючи все, про що тільки можна було бодай мріяти: владу, кошти, маєтки, повну довіру (попри численні доноси) і *«прихильність»* (найвищі нагороди, титул *«князя України»* і навіть виклопотаний Петром I у царя титул *«Князя Св. Римської імперії»*) царя, палке (в такому віці!) кохання юної Кочубеївни, будучи мудрою людиною і блискучим політиком при величезному життєвому досвіді, і все ж — *«зважився»!* Тож і не дивно, що для багатьох, як, наприклад, для австрійського посла О. Плеєра, котрий один з перших написав про перехід Мазепи на бік шведів, повідомлення про те, що *«престарий і білосивий, завжди щиро відданий цареві та його улюбленець, козацький вождь Мазепа перейшов до ворога»* (Мацьків, 1995. — С. 89) — то була дійсно *«несподівана вістка»*.

Та що вже дивуватися тому, що чужоземні спостерігачі були просто ошелешені таким вчинком «благополучного» можновладця й не розуміли [окрім хіба що російських істориків, для яких Мазепа був, як, скажімо, неодноразово наголошував Д. Бантиш-Каменський (1993. — С. 390—398), безсумнівно, *«зрадник»*] мотивів його вчинку, коли навіть такий відомий український патріот, як М. Костомаров, називає Мазепу *«злочасним зрадником»*, ба, навіть *«ворогом»* (1918. — С. 456—479): *«...за весь час двадцятилітнього гетьманства Мазепи в Україні проявилася ненависть до його підданих»*, а український народ нібито вважав його *«чоловіком польського духу, ворогом закоренілих козацьких змагань до рівності і загальної свободи»* [а от французький дипломат Жан Балюз писав про Мазепу (Січинський, 1992. — С. 123), що він, навпаки, *«дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом, свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою»*]. Цю «нелюбов» відомий історик і етнограф пояснював тим, що гетьман буцімто *«виявляв польському королеві бажання прилучити Україну знов до Польщі»*. І це в той час, як *«простий нарід»*, на думку М. Костомарова, *«линув до монархічної влади»*, і то настільки, що *«як тільки в Україні старшини стали б задумувати що-небудь в розлад з монархічною владою, можна було б надіятися, поспільство стане по стороні останній»*. Щоправда, далі він сам спростовує це, зазначаючи, що, лише *«уступаючи тяжким обставинам»*, українець схилив голову *«то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком»*,

однак «його заповітним бажанням було прогнати їх усіх від себе і жити дома на с в о ї ї волі».

А от сучасник тих подій англійський капітан Д. Перрі чомусь вважав (Мацьків, 1995. — С. 123), що, навпаки, згадане «поспільство» настільки було невдоволене московською владою, що не тільки козаки, а й «усе населення... було готове до повстання», хоча їй, владі, цілком вистачало нахабства й цинізму — вустами найкривавішого із російських царів у маніфесті за 6 листопада 1708 р. — просторікувати (Оглоблин, 1960. — С. 332), що, мовляв, «жодний народ під сонцем такими свободами і привілеями і легкістю похвалитися не може, як з нашої, царської величності, милості Малоросійській». І це написали в ту пору, коли на місці столичного Батурина, безжально — до ноги — винищеного з тієї ж царської «милості» 3 листопада (лише три дні тому!), ще не охолонув попіл моторошних згарищ, ще не засохла безвинна кров його нещасних мешканців...

Подиву гідне, що першим, хто виступив на захист Мазепи, став російський єзуїт отець Мартинов, який у своїй рецензії на монографію М. Костомарова «Мазепа и Мазепинцы», видрукуваній в 1884 р., зокрема, писав (Борщак, 1933. — С. 3): «Костомарів осуджує Мазепу без жалості й найкатегоричніше... Але чому властиво Костомарів думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав й яка була ненависна українцям?.. Це був із боку Мазепи політичний хід (щоби краще заховати свою гру), дипломатичний підступ... Ні, подібно Богданові Хмельницькому, Мазепа в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною державою і він вибрав для цього момент якнайсприятливіший... Союз із Швецією не представляв жодної небезпеки для політичної свободи України. Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна й щира».

Грушевський, не погоджуючись із Костомаровим (безперечно, це стосувалося й переконань останнього щодо «злиття» двох народностей, малоруської та великоруської, «у вищу національну єдність “русского народа”»), вважав його погляди «виразним пережитком старої історіографії» (1910. — С. 223). Але що стосується «зрадника» Мазепи, то й нова історіографія радянського періоду практично не змінила свого узвичаєного імперського ставлення до цієї історичної постаті, бо, як наголошує «Український Радянський Енциклопедичний Словник», виданий 1988 р. (себто в «епоху плюралізму і гласності»), лише «укр. бурж. націоналісти намагаються виправдати М[азепу] і зобразити його борцем за свободу України», а от «в укр. рад. історіографії... ці твердження», певна річ, «спростовуються».

Історіографія та вже почила в Бозі, та справа її й досі живе. Ось і автори об'ємної брошури (Анисимова..., без р. в. — С. 218), спираючись на невмирущі імперські підходи щодо висвітлювання історії України, знову накидають простодушному читачеві думку про те, що Мазепа нібито *«був заклопотаний тільки своїми майновими справами і думав тільки про те, як би вигідніше продати Україну»*. Ще й намагаються звести цю мертвечину на ноги з допомогою... Шевченка: *«Про це цілком однозначно розповідає Т. Г. Шевченко, всупереч вигадкам окремих псевдоісториків»* (там само). Однак, видається, до вигадувань та перекручень свідомо вдаються якраз автори згаданої брошури.

Справді, якби Шевченко засуджував «зраду» Мазепи, то, вочевидь, мав би прихильно ставитися до «потерпілого» — Петра І. Але добре відомо, як ставився Кобзар і до цього царя, і до інших російських царів — та й до Росії в цілому. Ось хоча б у поемі «Сон»: *«...Це той Первий, що розпинав / Нашу Україну, / А Вторая доконала / Вдову сиротину. / Кати! кати! людодіи!..»* А допитаний у справі Кирило-Мефодіївського товариства студент Г. Андрузький (протокол допиту від 14 квітня 1847 р.) свідчив, що, *«засуджуючи Хмельницького, Шевченко звеличував Мазепу»* (Кирило-Мефодіївське... — 1990. — С. 504). Та й М. Драгоманов свого часу прямо називав Шевченка прихильником Мазепи. Цікаві спогади залишив сучасник Кобзаря П. Селецький (Записки... — 1884), з яких випливає, що Шевченко — в опері, яку їм запропонувала написати княжна В. Рєпніна, — *«хотів показати його (Мазепу. — М. Л.) поборником свободи в боротьбі з тиранією Петра»*. А коли у Селецького «в запалі суперечки вирвалося слово: “зрадник”, то вони «з-за цього ледь-ледь не посварилися». Зрештою, *«кожен залишився при своїй думці, тим справа й скінчилася в Яготині»*.

Та напевно чи подібних «дослідників» збентежиш висвітленням дійсного стану речей, адже — знають, що роблять! Тож і не дивно, що, не обмежуючись таким, м'яко кажучи, дуже своєрідним трактуванням мотивації вчинків однієї з найтрагічніших постатей української історії, вони вдаються до подібних перекручень і щодо самого Шевченка. На їхню думку (Анисимова. — С. 204), *«Шевченко разом із Чернишевським і Добролюбовим боровся проти роз'єднання братніх народів — російського й українського»*, ба навіть — *«розкривали шкідливість націоналістичних прагнень Куліша...»* І якщо насправді, як наголошує столичний літературознавець В. Мовчанюк (2000), *«жодних фактів такої боротьби Шевченка проти Куліша, та ще й у спілці з Чернишевським і Добролюбовим, історія не знає»*, то... тим гірше для фактів!

Та послухаймо, нарешті, самого Мазепу (Борщак, 1933. — С. 21–22): *«Пред Всеведующим Богом протестуюся і на том присягаю, що я не для приватной моей ползи (стиль та орфографію оригіналу в основному збережено. — М. Л.), не для вишших гонораров, не для большого обогащенія, ані для інших якових-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію й реїментом моїм застаючих, для жон і дітей ваших, для общаго добра матки моеї отчизни бідної України... хочу тоє при помощи божай чинити, щоб ви, з жонами й дітьми, і отчизна з войском запорожским, так от московской, як шведской стороны не погибли. А як бим яких-нибудь приватних моїх прихотей тоє дерзал чинити, побій мене, Боже, в Трійце святой єдиний і невинна страсть Христова, на душі й на тілі»*. Ці наміри, до речі, підтверджують і статті офіційного договору Мазепи з королем Карлом XII (там само), зокрема: *«...2. Все, що завоюється з бувшої території Московського царства, належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодіє, а все, що, як виявиться, належало колись руському народові, передається й затримається при українській державі»*. Ось вони, дійсні мотиви вчинку гетьмана Мазепи, які упродовж століть так силуються спотворити заплічних справ майстри від історії.

А *«поблизу містечка Семіоновки»*, пише Д. Бантиш-Каменський у своїй «Истории Малой России», виданій 170 років тому (1993. — С. 396), Мазепа *«виголосив таку промову військам: Ми стоїмо тепер над двома безоднями, готовими поглинути нас, якщо не минемо їх, обравши шлях надійний... Зброя вирішить долю монархів. Станемо оберігати незалежність... В шведах маємо не тільки друзів і союзників, а й благодійників. Вони послані нам Богом для визволення отчизни нашої від рабства й презирства. Подбаймо про інтереси наші, попередьмо небезпеку. Цього вимагає від нас потомство. Страшімся його проклять»*. Ось чого прагнув і чого боявся Мазепа на схилі літ.

Навіть відкритий ворог Мазепи князь Меншиков, — це саме про нього ще у 1706 р. генерал Рене казав (Соловьев, 1989. — С. 607), що він, *«яму під ним (Мазепою. — М. Л.) риє»*, аби самому загарбати Україну, — нарікаючи у своєму листі до царя від 26 жовтня 1708 р. на *«злохитру поведінку»* Мазепи й дійшовши висновку, що *«певна річ, він зрадив»*, визнає, однак, що *«коли він це вчинив, то не для одної своєї особи, але й заради всієї України»* (Письма... — 1951. — С. 864–865). А відомий російський історик XIX ст. О. Брюкнер взагалі вважав «спробу визволення України з-під панування тодішньої малокультурної московської імперії як *«айн героішер акт»* (Мацьків, 1995. — С. 186), себто героїчним вчинком. І навіть довгочасний супротивник запорозького козацтва

турецький султан узяв Мазепу під свій захист, незважаючи на численні домагання Петра І. Як пише у своїх спогадах німецький історик Й. Барділі (там само), коли цар вимагав від Порти видачі *«зрадника»* Мазепи, султан, посилаючись на Коран, не схотів видати *«такого чоловіка, що так широко боровся за волю, свободу та права свого народу, що зазнав стільки переслідувань за те, щоб тільки зберегти свій народ від упокорення під московським ярмом, і тому мусів шукати захисту спершу у шведського короля, а тепер у Туреччини»*.

Разом з тим, ще й сьогодні деякі наші історики, схоже, так і «не зрозуміли» (хоча, на думку І. Борщака, сьогодні про незрозумілість та загадковість задуму Мазепи *«можуть говорити неуки або люди злої волі»*) справжніх намірів гетьмана. Ось лише один взірець такого «нерозуміння», ба більше — непримиренно-викривального підходу, який блискуче продемонстрував вже побіжно згаданий кандидат історичних наук Л. Вишневський (1985).

Якщо дехто, ну, скажімо, той же Ч. Вітворт, бодай намагався розібратися у мотивах вчинку старого гетьмана, то — і це буквально з перших слів впадає в око — пан Люціан без довгої паузи одразу ж розкриває свою «принципову» позицію щодо цього *«запроданця українського народу»*. Та й справді, чого вже там комизитися, коли для нашого автора і так «все ясно», хоча й дивиться він на все, що пов'язане із життям Мазепи, тільки через звичні йому чорні московські окуляри.

Тож і не дивно, що за такого підходу все, чого досягав майбутній гетьман упродовж свого довготривалого життя, — і те, що йому змолodu поталанило потрапити у *«покойові»* до короля Яна-Казимира, і те, що, *«потіснивши інших придворних»*, саме він вручав клейноди правобережному гетьманові П. Тетері, і те, що *«домігся довіри»* нового гетьмана П. Дорошенка і став генеральним писарем, і те, що потім перейшов (де там — *«перекинувся!»*) на службу до лівобережного гетьмана І. Самойловича, а невдовзі ще й став генеральним осавулом, і т. ін. — усе це ставиться йому на докір і подається у незмінно-негативістському плані. Та й найвищу в ті часи державну посаду гетьмана (об'єднавши нарешті Правобережну Україну з Лівобережною, а після переходу на його бік в березні 1709 р. низового козацтва приєднав — правда всього на кілька місяців — ще й Запоріжжя) не просто обійняв, а — ясна річ — *«захопив»*. Хоча насправді Мазепа був обраний 25 липня 1687 р. на Коломацькій раді, де зібралося *«в круг козаків 800 кінних і 1200 піхоти»*, і до того ж, як наголосив С. Соловйов (1896. — Т. XIV. — С. 1014–1015), *«усі відповідали одногolosно:*

“Мазену!”». А цього фаховий історик такої кваліфікації, яким є наш автор, звісно, не може не знати...

І, звичайно ж, на догоду своїм найчорнішим намірам Мазепа, як це стверджує Л. Вишневський, всіляко зміцнював свої *«стосунки з польським королем»*, ба більше — *«у березні 1690 року обидві сторони»* нібито навіть *«зголосилися на спільний виступ проти російських військ* (сама можливість такого «святотатства» ще й нині ніяк не вкладається у нашу зросійщену свідомість, а от Москва вже невдовзі після «возз’єднання» дійсно-таки *«зголосилася»* з Польщею на сумнозвісне Андрусівське перемир’я і без жодних докорів совісті розшматувала Україну. — М. Л.)». На підтвердження свого звинувачення Л. Вишневський посилається на відомого російського історика М. Устрялова, за яким Мазепа нібито писав *«польському королю Яну III»* (1858. — С. 479–480): *«...початок ми здійснимо, а ваша королівська милість надайте допомогу водночас своїми жовнірами скільки тисяч надсилайте на призначене місце через Дніпро на Канів»*. Аби читачеві було зрозуміло, про що йдеться, замість трьох крапок, якими розпочато цитування, поставимо те, що було подано в цьому листі самим Устряловим: *«Дайте нам достотну вістку через нашого Соломона, то вже самі будемо з Ордою бити Москву»*. Ось на що покладається у своїх звинуваченнях наш автор — на матеріали сумнозвісної «справи Соломона». Однак це «відкриття» вже добряче припало пилом, оскільки ще М. Костомаров, котрий, як ми вже знаємо, приділив серйозну увагу «зраді» Мазепи, зазначав (Мазепа... — 1905. — С. 422), що хоча *«Устрялов у своїй “Історії Петра Великого” схиляється до думки, що Мазепа дійсно таємно посилав до Польщі цього ченця* (Соломона. — М. Л.)» з листами до короля, однак *«для цього нема жодних підстав. Неможливо, аби Мазепа, довіривши Соломону таке страшне для себя діло, сам потому домагався, аби Соломона видали в Москву і допитували його там, а не в Батурині»*. Цей виступ М. Костомарова на захист Мазепи (певна річ, лише у цьому епізоді) є тим більш цінним для встановлення істини, оскільки, як відомо, з одного боку, сам Костомаров вороже ставився до гетьмана, а з іншого — дуже цінував саме згадану «Історію...» Устрялова, вважаючи її *«твором дорогоцінним»* (там само. — С. 380), а отже, запідозрити його у щонайменшому бажанні «обілити» Мазепу — неможливо.

Значну увагу цій гучній справі приділив і С. Соловйов (1896. — Т. XIV. — С. 1104–1120), який детально описав перебіг тих подій. *«У березні місяці (1690) монах Соломон повернувся з України в Польщу і, не доїжджаючи півмилі до Варшави, в селі Солиці найняв студента писати листи*

від імені гетьмана Мазепи (згаданий монах — покликається на свідчення покійного шляхтича при королі польському Соловйов — наприкінці листопада чи на початку грудня 1689 р. вже привозив «до короля листа від гетьмана Мазепи... Про що там було писано», той шляхтич «сказав, що не знає, та тільки підпис не гетьманської руки...») Тож король листам начебто й не повірив, однак монаха відпустив. — М. Л.), — один до короля, другий — гетьману Яблоновському [останній — на той час коронний гетьман Речі Посполитої — наголосивши, що добре знає «письмо гетьмана Івана Степановича Мазепи й підпис руки, і розум письмового складу», одразу дійшов висновку, що «в Соломонових листах і рука не гетьманська, і розум не його». — М. Л.]. В обох листах мовилося, що він, Мазепа, з усім військом Запорозьким бажає бути в підданстві у королівської величності; за роботу студентові монах дав дві єфимки; ім'я гетьманське написав сам і запечатав підrobленою печаткою». Усе б нічого, та, на біду, студент, пропиваючи у варшавській корчмі отриманий «гонорар», розпустив язика, ба більше — «на доказ прочитав чорнові листи, що залишилися у нього». Про це донесли куди треба, і довелося бідоласі ще раз розповісти, як діло було, але вже на тверезу голову. Через якийсь час приїздить сам Соломон і — «просто до короля, та подає листи від гетьмана Мазепи». Та на цей раз король вже зовсім не йняв віри спритному Соломону, а «очна ставка зі студентом» значно прискорила доведення справи до логічного завершення — «Соломон... зізнався, що й раніше приїжджав також з підrobленими листами, а у гетьмана Мазепи ніколи не бував». Останню крапку в цій справі поставив польський посланник Ян Окраса, який прибув до Москви в серпні 1691 р. спеціально «для пояснень у справі Соломона» і передав «три листи і дві печатки» царському окольничому Чаадаєву.

Ось така справжня ціна цитованому Л. Вишневським з «Истории...» М. Устрялова «воровському», як доведено, листові (звичайно, це не може кинути тінь на самого її автора, позаяк він, імовірно, ще не знав усього того, про що пізніше знали С. Соловйов та М. Костомаров, та сам Л. Вишневський, цитуючи їх, цього не знати не міг). Здавалося б, усе — і давно вже — у цій справі з'ясовано, однак Л. Вишневський майже через три століття знов витягає на світ божий поїдені мілтю «відомості» й починає для чогось каламутити воду.

Не обмежуючись простим цитуванням брехні, він додає до неї ще й власну: «Важливо відзначити й таку деталь: Мазепа неодмінно підписував свої листи — “гетьман його королівської величності військ запорізьких”». А оскільки, як незаперечно встановлено, ніяких листів Мазепа

до короля не писав і через горезвісного Соломона — який, нагадаємо, *«у гетьмана Мазепи ніколи не бував»* — не передавав, то, наголошує відомий діаспорний дослідник історії України Т. Мацьків (1995. — С. 185), Мазепа *«не міг їх підписувати “гетьман його королівської величності”, як це хотів би мати Вишневський... З цього виходить, що Вишневський свідомо і навмисне, говорячи делікатно, написав історичну неправду»*...

Та не будьмо надто прискіпливими до цього історика, адже далі він звично криє голу «правду-матку»: виявляється, цей майже *«єзуїт»* Мазепа ще до підходу любих його серцю шведів завчасно *«заготував фураж на 53 тисячі коней і близько 60 пудів жита, у Чернігові зосередили 15 тисяч чверток хліба»*, але й на цьому вражий син не зупинився — що то значить *«єзуїтська школа»*! — а ще *«прагнув зосередити на шляхах просування шведських військ амуніцію, зброю, військові припаси»*... Покликаючись на шведські джерела, Л. Вишневський повідомляє вже й так, певно, добряче ошелешеному читачеві, що тільки в одному Батурині були зосереджені *«великі склади бойових припасів»* і навіть *«70 металевих гармат»*.

Це не поодинокий випадок цитування автором саме шведських джерел (і це — віддамо належне мудрості нашого автора — слід визнати дуже вдалим і ефектним ходом, бо виглядає, ніби самі шведи свідчать проти «зрадника» Мазепи!). Та не можна не помітити й того, що, цитуючи шведського самовидця — *«офіційного історіографа»*, як зазначає сам Вишневський, — Г. Адлерфельта про те, як шведи, просуваючись по Україні, *«у селах... не зустрічали жодної живої душі й ніякісіньких припасів»*, він водночас абсолютно ігнорує інші щоденникові записи цього ж історіографа, зокрема такий (Мацьків, 1995. — С. 151): *«Цар, хочачи помститися Мазепі... наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 3 листопада і добув її. Потім дав наказ вимордувати усіх без різниці віку і плоти... Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив все місто...»*

Та й взагалі, Батуринську трагедію, що буквально сколихнула всю Європу, Л. Вишневський сприймає як звичайну *«акцію»*: *«Водночас відбулася така важлива військово-політична акція, як ліквідація гетьманської резиденції в Батурині»*. І далі він з відчутним задоволенням констатує, що *«великі запаси фуражу, продовольства, а також артилерія, ядра і порох, приховані в місті, були знищені. Таким чином, шведську армію позбавили важливого опорного пункту на шляху просування вглиб країни»*. І це все, що, з погляду нашого дослідника, варте уваги в цій *«акції»*, яка сколихнула всю Європу! Невже попіл Батурина, невинна кров його

мешканців, яких Меншиков, як писав 28 листопада 1708 р. прусський посол Кайзерлінг у листі своєму королеві, *«alles masakriret»*, тобто у с і х повирізав — *«не виключаючи немовлят»*, наголошує Д. Бантиш-Каменський — не *«б'є у груди»* шановному українському історикові?! Чи варто тоді дивуватися тому, що, скажімо, В. Ключевський у своєму 5-томному *«Курсе русской истории»* взагалі не обмовився про цю моторошну масакру; та й С. Соловйов, який у своїй багатотомній *«Історії Росії»* подає найдетальніші описи усіх подій (у тому числі цитування листів і просто розмови), сподобився лише буквально на пару слів про *«взяття та винищення»* самого Батурина. Бо розуміли — мало честі від того Росії...

Зате гучноголосо — що *«селянсько-козацька маса»* Мазепу нібито не підтримала. Автор звично ігнорує відомості про те, що, як зазначає, наприклад, Н. Полонська-Василенко (1993. Т. 2. — С. 72), *«були також протимосковські повстання в Полтавському полку та в частині Слобожанщини»*, а *«між Ворсклою та Ореллю діяло 15000 повстанців»*; як і про перехід запорожців на бік «нелюбого» їм Мазепи та ще й у той час, коли шведські справи зримо погіршилися майже до безнадійності, про що пише й С. Соловйов.

Ще до об'єднання з Мазепою запорозькі козаки під керівництвом ушосте обраного кошовим отаманом К. Гордієнка, який, залишивши 1 березня на Січі наказним отаманом М. Симодченка, на чолі семи-тисячного війська *«попрямував на Переволочну»*, *«розгорнули бойові дії»* проти царських військ, *«що змінило на краще воєнну ситуацію для гетьманських козаків та шведів»*, зазначила відомий знавець історії українського козацтва О. Апанович (1998. — С. 73). Так, натрапивши під Царичанкою на *«три тисячі російських драгунів під командуванням бригадира Кемпеля... запорозькі козаки рішуче атакували»* і *«понад сотню порубали їх, стільки ж захопили в полон, решту розігнали. Потім вони розгромили російське військо під Келебердою і здобули Маячку, Нові Санжари та інші населені пункти по Орелі й Ворсклі, очистивши територію до Дніпра й відкривши собі шлях для об'єднання з військами Мазепи й Карла XII»*.

А вже 26 березня Гордієнко *«на чолі 8-тисячного Запорозького Війська... прибув до Диканьки, де перебував гетьман Іван Мазепа...»* О. Оглоблин слушно назвав цю подію — перехід січовиків на бік гетьмана — *«справжнім тріумфом»* Мазепи-політика. А згаданий Д. Перрі наголошував (Мацьків, 1995. — С. 123), що навіть варварське знищення Батурина *«не відстрашило козаків та українське населення допомагати Мазепі»*.

Насамкінець — цілком у дусі компартійного «хеппі-енду» — Л. Вишневський апофеозно завершує: «Зметені гнівом народним, Карл XII та його прибічник Мазепа змушені були втікати з території України». А саме джерело цього «гніву» — «селянсько-козацька маса» — певна річ, «рішуче висловилися за непорушність рішень Переяславської Ради 1654 року». І таке, зважте, пишуть наші, українські історики! Чого ж тоді можна очікувати від чужих, скажімо, російських?*

* Утім, виховання в такому ж дусі російської юні продовжується, зокрема й шляхом подання добряче запліснявілого історичного матеріалу, котрий цілковито втратив свою «історичність», надто з огляду на те, що іще в момент своєї з'яви він уже був добряче zdeформований важким катком великодержавної ідеології Російської імперії. Так, нещодавно в Москві у серії «История России для детей» була перевидана — без будь-яких змін — «История Петра Великого» 1875 р. видання (1994). Не беручи на себе труд більш-менш детального аналізу цієї привабливо оформленої книги, глянемо — бодай побіжно — на подання в ній лише однієї історичної події, пов'язаної з іменем і вчинком Мазепи — взяття російськими військами Батурина.

Нагадаємо, як пише про цю «славу» перемогу російських військ у своїх щоденниках уже згаданий Г. Адлерфельт: «Цар, хочаби помститися Мазепі... наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю (і, як подає Н. Полонська-Василенко, 1993, Т. 2, с. 69, «другим на przykład сжечь весь...» — *М. Л.*), поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 3 листопада і здобув її». Як саме здобув, доволі детально описує Микола Аркас (1908. — С. 287): «31-го [жовтня] Меншиков прибув із військом до гетьманської столиці і почав перемовлятися з полковником Чечелем, але ні до чого не договорилися, а козаки завзято гукали з мурів: “Усі тут помремо, а в столицю не пустимо!” Завзято одбивалися козаки од московського війська. Коли це 1-го листопада уночі один з полкових старшин Прилуцького полку, Іван Ніс, прийшов (за іншими джерелами, послав довіреного старшину. — *М. Л.*) до Меншикова і розказав йому, що знає потайну хвіртку (у Полонської-Василенко — «таємний підземний хід»; така ж версія, до речі, переважає й у іноземних джерелах. — *М. Л.*) — нею можна увійти у Батуринський замок [Меншикова вже навіть довелося наздоганяти, позаяк залишені Мазепою війська та мешканці столиці, як наголошує автор «Історії Русів» (1991. — С. 261), «боронили місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та відвагою». Це визнають і російські історики, зокрема Д. Бантиш-Каменський (1993. — С. 399), зазначає, що вони «мужньо боронили земляні укріплення» — і «приступи відбивано кілька разів од міських валів». Тож упевнившись, що на легку й швидку «вікторію» розраховувати не доводиться, з настанням темряви «росіяни відступили від міста і перейшли ріку Сейм для зворотного походу». Про це ж читаємо й у тритомній «Історії Малороссии» Миколи Маркевича (1842. — С. 473): «Меншиков отступил от города и перешел за Сейм, для похода обратного». Тому вже згадуваний полковник Ніс — продовжуємо цитувати «Історію Русів» — «вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком...» Але про ці перипетії штурму Батурина мовчить навіть «енциклопедичний» С. Соловйов, обмежившись лише наведенням коротенького повідомлення — чи радше переможної реляції — про цю «баталію», поданого самим Меншиковим царю (1896. — Т. XV. — С. 1523): «Доношу вашей милости, что сего числа о шти (шести) часах пополуночи здешною фортецію с двух

Приблизно таке ж сприйняття Мазепи та його вчинку притаманне і «неісторикам», наприклад митцям, що у своїй творчості зверталися до цієї непересічної, а тому художньо привабливої особистості. Скажімо, для великого російського поета О. Пушкіна, автора відомої поеми «Мазепа», останній — безсумнівний «злодей», у якого, вочевидь, уже й не лишилося нічого людського: він і «не ведаєт святыни», і кров готовий «лить как воду», і взагалі «не любит ничего» (щоправда, бодай у цьому Пушкін явно суперечить самому собі, оскільки чимало місця в поемі приділяє палкому — і взаємному! — коханню старого гетьмана до молоденької Мотрі Кочубеївни, наголошуючи, що в того аж «пылает сердце... в огне страстей раскалено». Та й слова, які він вкладає у уста гетьмана: «Без милой вольности и славы / Склоняли долго мы главы / Под покровительством Варшавы, / Под самовластием Москвы. / Но независимой державой / Украине быть уже пора: / И знамя вольности кровавой / Я подымаю...» — не надто пасують змальованому образу «злодея»), а свободу — навіть «презирает». І нарешті, останнім акордом у поданні цього чорного негативізму виступає доволі сміливе твердження поета, що нібито у нього, цього «гетмана-злодея», поняття вітчизни взагалі не існує — «нет отчизны для него», пише Пушкін, певно, маючи на оці

сторон штурмували и по двучасном огню оную взяли». — М. Л.). Меншиков з частиною війська наполог з усієї сили з противного боку Батурина, де скупчилося обороняти город усе військо козацьке, а тим часом остання частина москалів пробралася через тайник у замок. Тільки-но чутка про це розійшлася, як городяни, під проводом дякона і його дочок, кинулися бивувати москалів з тайника. Але було вже пізно, і Меншиков узяв гетьманську столицю, спалив її упень, усіх жителів, старих і малих, жінок і дітей, перебито до одного (майже всі джерела сходяться на загальній кількості близько 6000 осіб. — М. Л.), частину старшин замордовано лютими карами, трупи їх прив'язано до дощок і пушено уніз по річці Сейму...» Таке саме — щодо поголовного винищення — можна прочитати і в багатьох інших зарубіжних авторів.

А от згідно з названим московським «джерелом» (История Петра... — 1994. — С. 210–211), Меншиков зовсім не збирався атакувати [а як же наказ царя — «негайно»? На цьому ж, до речі, наголошує й С. Соловйов (назв. пр. — С. 1523): «30 жовтня приїхав у Погребки Меншиков; скликано було військову раду, де вирішено — відіслати негайно Меншикова для оволодіння Батурином, перш ніж увійшли туди шведи з Мазепою!], а навпаки, уперто «хотів покінчити без кровопролиття». Однак коли місто все ж «штурмували з двох боків і взяли його», то «весь гарнізон і всі мешканці» чомусь «були вбиті». А щодо руйнації самого Батурина, то це сталося, мовляв, лише тому, що «Меншиков упевнився, що укріплення є ненадійними, а тому, коли все, що можна було взяти, було вивезено, місто та укріплення були спалені й дощенту зруйновані». Все в точності повторилося — так, як уже було під час вікопомної навали орди «сумирного» та «набожного», як стверджував Карамзін (1988. — С. 207–220). А. Боголюбського на Київ. А надто — у зображенні подій «добродушними» істориками...

«самовластную Москву», і в цьому, безперечно, має рацію. Ось такий він, цей «малороссийский гетман»! І хоча насправді було не так, однак марно було б дорікати великому митцеві за певну історичну невідповідність змальованого ним образу Мазепи реальній особі. По-перше, треба врахувати, коли та ким усе те писалось, по-друге, писав він цей майже всуціль чорний образ найвизначнішого із «*врагов России и Петра*», опираючись на викривлене подання його як офіційною історичною наукою, так і відповідно сформованою великодержавництвом громадською думкою. Нарешті, нема жодних підстав висувати до більш емоційно забарвленого, аніж науково точного художнього твору ті ж вимоги, яким, безперечно, повинні відповідати наукові історичні праці.

Зовсім інший художній образ створили неросійські митці. Так, якщо в уяві Пушкіна гетьман Мазепа усього лишень «*старец нечестивый*», то для не менш великого англійського поета Дж.-Г. Байрона «*він був, як дуб-титан*». Знову ж таки, на противагу Пушкіну, котрий переконаний, що вже на момент написання ним згаданої поеми («*прошло сто лет*») вже й сама згадка про «*изменника*» Мазепу стерлася з пам'яті народної («*забыт Мазепа*», і навіть «*с давних пор*!»), і лише «*раз в год анафемой*» нагадує Російська православна церква про всю жахливість «гріхопадіння» цього «*злодея-гетмана*». В. Гюго, вважаючи Мазепу патріотом-мучеником, у своїй однойменній поемі висловлює впевненість, що «*його велич із його мук постане*», і він «*колись іще буде народом України звеличений*». Віддамо належне глибині історичного передбачення великого французького письменника — попри злобиве сичання з імперських закутків, цей час настав!

Незважаючи на те, що Мазепі, як і багатьом іншим патріотам рідної землі, його попередникам і нащадкам, не вдалося здійснити своїх величних задумів щодо визволення «*бідної матки України*» з-під московської корми, все ж ні, не «*забыт Мазепа*», як мріялося поневолювачам, бо, як наголошує Т. Мацьків, саме гетьман Мазепа «став символом прагнень українського народу в нерівній боротьбі за свою волю!» І саме в цьому щонайперше тайлася неминаюча загроза Мазепи усім імперським режимам, що в різні часи панували в Україні.

Та й сама багаторічна державницька діяльність гетьмана в Україні не була безплідною. Ось якою залишив він її після себе, за спостереженнями данського посла Юста, занотованими останнім 16 червня 1711 р. (Борщак, 1933. — С. 15—16): «*Укозацькій країні всі благоденствують і всі живуть у розкоші... Упротилежність до росіян, кожний козак ходить до церкви зі своїм молитовником. Вони під усіма оглядами незрівнянно чистіші*

й охайніші за росіян... Хати гарні, вулиці чисті. У Росії нічого подібного я не бачив...»

Звернімо увагу на це об'єктивне свідчення іноземного дипломата, бо ще й нині деякі «знавці» нашої історії силуються всіляко принизити значимість і здобутки Української Держави часів козаччини, зводячи її до *«шалалуптного»* існування такої собі *«ватаги розбійників і гультяїв»* на Січі. Свого часу, як зазначає відомий дослідник історії та культури України Г. Нудьга (1991. — С. 21), *«російські царі, зокрема Катерина II, всюди “трубили”, що козаки — це розбійники, які не визнають ніяких порядків і цивілізованих правил співжиття між народами...»* Та *«зовсім інше пишуть представники Європи»*, які до того ж свідчать не з чужого голосу, *«а на основі зовсім конкретних фактів, свідками яких вони були»*. Так, посол Венеціанської Республіки А. Віміні, що прибув з цією місією до Хмельницького в 1650 р. (саме він, наголошує Г. Нудьга, *«першим вдався до терміна “республіка”»* щодо козацької України), у своїй *«Реляції»*, написаній у 1651 р. (передрукована в *«Киевской старине»* у 1900 р.), засвідчував (там само. — С. 54), що *«запорожці — люди прості, але мають бистрий розум, який найкраще виявляється у державному правлінні (важливо, що до такого висновку Віміні прийшов «після власних спостережень над державними принципами козаків». — М. Л.)* Найвищим органом правління у козаків є Рада, на якій *«козаки обмірковують свої справи, обороняючи кожний свої погляди без чванства»*, а коли упевняються, що чиясь думка є кращою, аніж власна, то сприймають її, *«і цього не соромляться»*. Варто зазначити, що наша держава того періоду аж ніяк не обмежувалася одним лише Запорозжям. Хоча, безперечно, то була надзвичайно важлива складова її державного устрою, та не менш важливою органічною складовою була й так звана городова Україна (городове козацтво).

Важливо й те, що ці свідоцтва, як наголошує І. Борщак, висловлені *«по гарячих слідах Мазепи... Почитайте, що пише в 1841 р. німець Коль або в 1851 р. англієць Генсон про Україну, й порівняйте, що майже одночасно, в 1839 р., пише про Росію маркіз де Кюстін, і ви побачите, який тривкий слід залишила на Україні культурна діяльність Мазепи»*. Звичайно, марно намагатися шукати в Мазепі такі звичні нам за укоріненими радянськими стереотипами риси *«справедливого народного героя»*, котрий завжди бере бік знедолених. Скоріше, навпаки, — у спорах він підтримує не селян, навіть не козаків, а візьме бік можновладної старшини, бо він — державець, а тому мусить діяти не лише в силу своїх особистих якостей чи почуттів (які, зазначимо, немає жодної потреби ідеалізувати,

адже гетьман був людиною у повному розумінні цього слова, а отже, тою чи іншою мірою підвладним усім людським емоціям, почуттям, бажанням), а керуючись залізною логікою державних інтересів і об'єктивних умов, що створилися попри його волю чи бажання (як це, наприклад, сталося із сумнозвісним наверненням армії Карла XII в Україну). Тому, перебуваючи на чолі України, яку він бажав перетворити у незалежну державу (в *«могутнє королівство»*, як наголошував Ф. Вольтер), Мазепа, знаючи, що становить головну підвалину будь-якої держави (недарма ж, як стверджують дослідники, він полюбляв Макиавеллі), мусив тримати сторону старшини, бо лише з неї міг *«зробити освічену аристократію»*^{*}.

І його політика таки дала українській старшині *«ідеологічну основу національної аристократії, завдяки якій вона... навіть перетворившись у російське дворянство, висунула пізніше з-поміж себе не одного діяча національного відродження. Ледве чи таке явище було можливе б е з двадцятилітнього гетьманування Мазепи»*, — наголошує І. Борщак. Тож і оцінювати цю постать, напевно, доцільніше саме як державного діяча, а не блукати в лабіринтах його особистих якостей, які до того ж є менш очевидними, аніж його вчинки як державця. Ось і М. Костомаров, звинувачуючи Мазепу в *«підступному задумі»*, пояснює його наміри тим, що *«це був егоїст у повному розумінні цього слова»* (Мазепа... — 1905. — С. 712—713) — чи не занадто просто для діяча такого рівня?

Що ж до традиційного лементування поневолювачів українського народу з приводу горезвісної «зради» Мазепи, то такими ж «зрадниками» були оголошені Москвою і гетьман Павло Полуботко, і останній кошовий Січі Петро Калнишевський, і голова Директорії Симон Петлюра, і один з провідників ОУН Степан Бандера, і безліч інших патріотів України.

Особливо безуважно переминали на зубах цю іманентну «зрадливість» українців у численних художніх витворах «епохи соцреалізму» повоєнної пори. За встановленим каноном навіть позитивних героїв-«хохлов» зображали недолуго-хитруватими, з обов'язковим кривомовним просторікуванням на своєму чудернацькому «наріччі», готових за шмат сала виказати навіть рідну матусю (до речі, й нині російськомовні

^{*} «Ми звикли по плебейському реготати над словом «шляхта», — писав ще в 1970 р. у своєму знаменитому есеї «Серед снігів» В. Мороз, — і забули, що від нього походить також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас націю плебей. А будівничі, елітарні якості може мати тільки аристократ». Як це не гірко визнавати, однак наше сьогодення незаперечно доводить: поки що в незалежній Україні найгостріше бракує саме національної аристократії...

ЗМІ всіляко намагаються зобразити — скористаймося вікопомним виразом «найпрогресивнішої» соціалістки — «тупоголовых українцев», саме такими) — начисто нехтуючи тим, що, як слушно зазначає В. Лупейко (1998), саме «Росія “подарувала” гітлерівському вермахту ціле сонмище зрадників. Генерали Власов, Зайцев, Малишкін, Трухін, Благоевський, Закутний, Жилєнков, полковники (згодом стали генералами) Мальцев, Меандров, Зверєв, Шатов, Корбуков та інші вірою й правдою служили Рейху аж до падіння Берліна й визволення Праги*... А тим часом, впродовж чотирьох років війни, жоден (жоден!) з найвищих офіцерів-українців, маршалів чи генералів (а їх немало було серед вишого командного складу РСЧА: Тимошенко, Малиновський, Гречко, Москаленко, Рибалко, Лелюшенко, Жмаченко, Кравченко, Батицький, Кошовий та інші. — М. Л.), не перейшов на бік ворога, не порушив військової присяги...» Важко навіть уявити, як реагувала б Москва, «якби бодай один генерал-українець подався б у відступники?»

Цей список продовжив професор Московського державного педуніверситету В. Попов (1998), який висунув свою версію причин поразок РСЧА на початковому етапі війни. До цього, на його думку, призвели цілеспрямовані дії «великої кількості невдоволених політичним режимом у СРСР» у армії, якими «всю відлагоджену, створювану роками систему [оборони СРСР] ударними темпами довели до стану непридатності». Серед вищих військовиків, які нібито «могли жити хисткою надією на “вирятування” від більшовиків з німецькою допомогою», зокрема названі «П. Понеделин, П. Артеменко, Е. Егоров,

* Зраджували не тільки одинаки — на бік ворога переходили цілі підрозділи. Одна лише сумнозвісна «РОА» чого варта! Або ще: про «жахливі злочини зарізяк із дивізії СС «Галичина» московська пропаганда безуважно туркала у вуха кожній радянській людині, а от про «подвиги» — ба навіть про сам факт існування — російських дивізій СС не прохоплювалася ані словом. Однак як свідчать німецькі документи (УПА в світлі німецьких... — 1983. — С. 216), звинувачувані московським режимом у «зраді інтересів українського народу» вояки УПА категорично не бажали «підпорядковуватися ген. Власову... — ні політично, ні військово». «На нашій землі, — наголошував наказ Командира УПА Кліма Савура (полковник Д. Клячківський — див.: Малій... — 1997. — С. 407) «командирам і командантам Української Повстанчої Армії», — ми ведемо боротьбу з імперіалістичними Москвою та Німеччиною...» (АД: Наказ... — 1943. — Арк. 29).

Чи не тому обидва окупаційні режими застосовували одну й ту ж тактику дискредитації національно-визвольного руху в Україні: якщо Берлін твердив, що «у проводі ОУН сидять агенти Москви, Сталіна і жидівських опричників», то Москва, навпаки, переконувала, що «ці запродавці прикидаються, ніби й вони борються проти німців», а насправді вони хочуть «вкинути Україну в пельку Гітлерові»; зате у висновках обидві сторони були єдині — «тому вони мусять бути знищені» (Косик, 1997. — С. 376, 416).

Е. Зыбин, И. Крупенников, М. Белешев, А. Самохин, Н. Лизутин, М. Лукін и другие». І що ж?

Ані В. Попову, ані авторові післямови до цієї статті Ю. Кублановському якось навіть на думку не спало назвати їх зрадниками. А от українці, звісно, «зрадники»... Та це й зрозуміло, адже з боку окупаційного московського режиму в Україні інакше не могло й бути, оскільки всі українські патріоти саме з цим окупаційним режимом і боролися.

І хоча сьогодні, як це не жаль, є більш ніж достатньо підстав, які змушують погодитись із твердженнями багатьох дослідників про те, що маємо в Україні поки що державу вчорашньої колоніальної партноменклатури, «глибока деукраїнізованість, знекоріненість» і «низький етичний рівень» якої, на думку академіка І. Дзюби, є «чи не найістотнішим суб'єктивним чинником нашого занепаду й осоромлення перед світом...» (Іван Дзюба, 2000), однак Українська держава таки відбулась, і за це ми схилиємо свої голови перед пам'яттю всіх борців за її незалежність і адресуємо їм слова широї вдячності.

А що їх зусилля не «минулися», як це гадалося в Росії не лише О. Пушкіну, то найпереконливішим і найвагомішим потвердженням цього сьогодні є те, що все нові й нові покоління їх нащадків уже зростають у своїй державі, а не в «братніх» приймах. До речі, за результатами рейтингового опиту про ставлення до різних історичних осіб, проведеного «Літературною Україною» (дані опубліковані на шпальтах часопису 19 грудня 1991 р.), гетьман Мазепа посів почесне третє місце (49,61%) після Шевченка та Грушевського, випередивши князя Володимира Великого, гетьмана Хмельницького та інших видатних діячів українського народу. Останні місця посіли Сталін (0,00%) та Щербицький (0,00%). Недалеко «втік» і Ленін (2,92%). А щодо об'єктивного ставлення до них (як і до всього українського чи то пак «неросійського» взагалі) на теренах Росії, то поки що на таке годі й сподіватися, бо абсолютна більшість великоросів віддавна саме із великодержавними переконаннями, схоже, й народжувалася. Тож цю хворобу ще й сьогодні, на жаль, нездужає чи не вся Росія, яка, мабуть, так ніколи й не примириться з тим, що навіть звично «своя» Україна — і та «зрадила» її своєю «незалежністю», відмовившись і далі мешкати під одним дахом.

Та що нам, зрештою, до того — «нам своє робить»...

12. Міф про те, як українці «на все готовеньке» приперлися

Коли наприкінці буремних *«перебудовчих»* чітко викристалізувалася можливість (і бажання) виходу України з СРСР, керівництво червоної імперії, існування якої невідворотно наближалось до свого логічного завершення, почало залякувати українців «статистикою», згідно з якою *«до республіки незмінно завозилося більше продукції, ніж вивозилося»*. Тепер, коли невідворотне відбулося, на потребу моменту її замінили просторікуванням на тему, що українці не брали жодної участі у розбудові Криму — мовляв, приперлися *«на все готовеньке»*.

Як відомо, українці заселяли півострів задовго до того, як там з'явилися росіяни — за даними науки (Кононенко, 1994), *«наприкінці XVII ст. із 1120 тис. мешканців Криму 920 тис. становили українці»*; аналогічні дані навело в одній із історичних серій і «Радіо “Свобода”», покликаючись на результати турецького перепису населення Криму, здійсненого у 1666 р.

Дещо інші дані наводить відомий турецький мандрівник Е. Челебі, що саме в ті часи подорожував Кримом (Книга путешествия. — 1999. — С. 45): *«На цьому Кримському острові (автор усюди називає Крим саме островом. — М. Л.), що простягся окіл на 776 миль, розташовані 1600 сіл і 6 тисяч отарів»*, тобто земельних наділів. Усі ті села можуть виставити *«всього 100 тисяч воїнів, а отари — 26 тисяч* [якщо врахувати кількість їх родин, вважає автор нового навчального посібника з історії Криму В. Крисаченко (2000. — С. 77–78), *«то отримаємо не більше одного мільйона татарського населення»*. — М. Л.]»

Однак, наголошує Е. Челебі, *«в поході йде 40 тисяч»*, щонайбільше — *«за бажанням хана» — «80 тисяч татар»*, решта *«залишається в Криму»*. Чому? А тому, пояснює Челебі, *«що в самому Криму перебуває 4 рази по 100 тисяч полонених козаків, 4 рази по 100 тисяч козачих дружин і 3 рази по 100 тисяч синів і дочок (чи не замало? — М. Л.)... Ще там є 20 тисяч грецьких, вірменських та юдейських невірних. А франкських і мадярських християн нема»*. Ось так виглядав етнічний склад Криму в другій половині Х–VII ст.

А знаючи працелюбну вдачу наших предків, можна стверджувати, що українці вклали у розвиток цього краю труд багатьох поколінь. На наявності у Криму значної кількості руського люду і в більш

віддалені часи наголошувалося й у другому виданні «БСЭ» (Т. 23. — С. 552): *«Історія середньовічного Криму нерозривно пов'язана з історією Київської Русі... Київські князі в боротьбі з Візантією спиралися на руське населення Криму [можливо, то нащадки тих слов'ян, які, як записано у «Велесовій книзі» (1995. — С. 114–115, дощечка 32) в часи війн із готами у III–IV ст. породичалися з митридами (якщо припустити, що так, за назвою династії царів, що правили Понтійським царством, колись могли називати жителів Криму взагалі): «А митриди сказали русам, що ті можуть селитися біля них... А ми з тими митридами поріднилися...» — М. Л.]»*. Важко собі уявити, що «БСЭ» має на увазі українців, та виходить саме так, бо до появи росіян як таких має минути ще не одне століття. Мабуть, у московських ідеологічних установах теж зметикували, що припустилися певного відходу від непохитних канонів «спільної колиски» — у третьому виданні про це вже анічичирк. І то не дивно — із відомих причин імперія завжди культивувала розпалювання ворожнечі між поневоленими нею народами.

Насправді ж, попри широко висвітлювані доволі часті військові сутички українського козацтва із кримською ордою, були й інші стосунки — найперше торгівельні — оскільки Україна й Крим споконвіку були сусідами. Відомо, що навіть такий славетний войовник Криму, як кошовий отаман І. Сірко, за певних умов — коли траплявся у них *«недород на траву»* — дозволяв кримчакам кочувати на запорозьких землях, вважаючи, що *«коли ми, мешкаючи з татарами по-сусідськи, допомагаємо одне одному, то це розумному анітрохи не дивно»* (Львов, 1895. — С. 8–12). Та й султан *«за торговою угодою... дозволяє козакам і народу малоросійському [зрозуміло, що це власна термінологія російського автора, бо і татари, і турки називали українців не малоросами, а русами (урусами) та козаками — на цьому, зокрема, наголошено у знаменитій «Книзі мандрів» Е. Челебі. — М. Л.] вільне плавання всіма морями своїми та ріками для торгівлі й обміну»*. А от коли б, скажімо, *«хтось із донських козаків почав сваволити на морі»*, то за цим договором *«Запорожжю і Криму»* належало *«взаємно помагати один одному, аби очистити море»*. Однак мирне співіснування двох сусідніх народів ніколи не входило в сферу інтересів Москви. Тож, скажімо, коли гетьман І. Самойлович домагався від Москви *«включення в Бахчисарайський мир з Туреччиною 1681 року положення про необхідність збереження дружніх стосунків між Україною і Кримським ханством [дійсно, запорожці «вже з XVII століття прагнуть розвивати дружні стосунки з ордою. У більшості воєн Росії запорожці прагнуть забезпечити мир і можливість союзу з ордою»;*

відомі навіть морські походи запорожців 1624 та 1629 рр. у союзі з Кримом супроти турків, а 1638 р. запорозьке військо здійснило успішний похід до Бахчисарая на захист Шанги-Гірея від московського війська під орудою Кантеміра (Січинський, 1954. — С. 17). До такої політики вдавались і Хмельницький, і його наступники. — М. Л.]», Москва, навпаки, прямо вимагала: *«А миру запорожцям із Кримом ніколи не мати... і остерігатися того дуже кріпко, аби із малоросійських міст до Криму з торгами, запасами та всякою живністю не їздили і коней в Криму не продавали»* (Буткевич, 1991).

Та запорожці теж свій гонор мають — відмовилися, ще й пригрозили створити з ордою союз супроти північного утискувача, чим, вочевидь, передали-таки куті меду. Тож Петро I, *«зустрівши таку непокору... 14 травня 1709 року зруйнував Січ. У відповідь на такі дії запорожці виїшли з-під протекторату Росії і пішли на союз з Кримом, який визначається Прутським мирним договором 1711 року. Майже чверть століття (до 1733 р.) Запорожжя і Кримське ханство мали одну державність. Гетьмани України (П. Орлик, І. Скоропадський, П. Полуботок, П. Дорошенко) і собі прагнули добитися автономії, об'єднатися з Січчю і встановити добрі відносини з Кримським ханством. Але це призвело лише до того, що Росія домоглася 1739 року приєднання Запорозької Січі до Росії»* (там само).

До такого ж підходу вдаються й у питанні оборони Севастополя, участь в якій українців дехто всіляко силкується обмежити практично однією, хоча й загальновизнаною постаттю легендарного *«матроса Кошки»* (українець Петро Кішка народився й помер у селі Ометинці на Вінничині). Але достатньо подивитися на укріплені на передній стіні колишнього храму святого архістратига Михаїла — в 1854—1955 рр. гарнізонного храму — пам'ятні мармурові плити військовим з'єднанням, котрі становили гарнізон Севастополя під час оборони, щоб упевнитися, що тут було немало й українських з'єднань. Зокрема, Чернігівський гренадерський полк, Волинський, Дніпровський та Полтавський піхотні полки, Галицький, Житомирський, Кременчуцький, Одеський і *«Український»* (дивно навіть — чом не *«малоросійський»*?) егерські полки.

Так, на думку дослідників, є всі підстави говорити про українське походження й іншого визначного учасника оборони Севастополя адмірала П. Нахімова, який *«пишався своїм походженням із українського роду козацького старшини Нахімовського»* (Залізняк. Нариси... — 1994. — С. 232). Про українські корені Нахімова пише й відомий російський дослідник життя уславленого флотоводця А. Зонін (1987. — С. 7): *«Художник написав [портрети] діда і прадіда Степана* (батько майбутнього

адмірала. — М. Л.) та Якіма (двоюрідний брат Степана. — М. Л.) Нахімових, сотника Манойла і запорожця Тимофія, на весь зріст; на обох яскраві жупани, у обох хижі горбоносі обличчя, й однаково стискаються сильні пальці на ефесах оголених кривих шабель...» Дванадцятирічний Павло («велика його схожість із прадідівським портретом!» — наголошує А. Зонін) любив дядька за його розповіді «про українську козаку старовину, про битви з ляхами і татарами...» (у першому виданні цієї книги в 1944 р. про Якіма сказано, що він «любив українську старовину»).

Як наголошує знаний дослідник українсько-кримських взаємин В. Чумак (1996), «звернення до історичних документів дає можливість стверджувати, що учасники героїчної оборони Севастополя були в переважній більшості українцями!» Це, до речі, мимоволі потверджує і видатний російський історик, академік Є. Тарле (1959. — С. 243), покликаючись на відомого учасника оборони Севастополя В. Васильчикова, який у своєму листі зазначав, що матроси уже встигли перейменувати Нахімова і називали його Нахіменком, щоб «більше було схожим на матроське прізвище». Як бачимо, справжнє «матроське» прізвище, на переконання захисників Севастополя, мало звучати на український манер. На доблесть та звитягу українців при обороні морської твердині прямо свідчить і стаття провідного наукового співробітника музею оборони Севастополя Л. Голикової із знаменним заголовком: «...Каждый рядовой — Шевченко, каждый офицер — Бирилев», опублікована на сторінках російського історичного журналу (1995), в якій дослідниця вміщує численні цитати із часописів того періоду.

Зокрема, головнокомандувач князь Меншиков у наказі по війську так писав про вчинок, який він назвав «звитягою, що має назавжди залишитися в пам'яті» (Дубровин, 1900. — С. 397—398): «30-го флотського екіпажу матрос Гнат Шевченко, який під час усіх вилазок перебував коло лейтенанта Бирильова, показав особливий приклад хоробрості й самовідданості у вилазці, що відбулася 20-го січня». Витіснені багнетами з траншей, десятка з півтора французів, «відступаючи, націлилися в лейтенанта Бирильова та його супутників. Шевченко першим помітив, на яку небезпеку наражається його начальник, перехрестився й кинувся до нього, закрив його й своїми грудьми прийняв кулю, що неминуче мала вразити лейтенанта Бирильова. Шевченко впав на місці, як істинно хоробрий, як праведник». 1874 р. в Миколаєві «звели перший у Росії пам'ятник «нижньому чинові», який 1902 р. «перевезли до Севастополя, встановивши його на Корабельній стороні, напроти казарм 30-го флотського екіпажу» (Шавшин, 1989. — С. 51).

Взагалі, використання української військової потуги доволі широко практикувалося царською владою ще задовго до згаданої так званої першої оборони Севастополя. *«Як свідчить літопис, — пише віце-адмірал Б. Кожин (1996), — 25 квітня 1696 року гетьман Іван Мазепа (останній, як відомо, не раз і не два очолюючи багатотисячне — 20—40 тисяч — козацьке військо, зневажати яким не наслідкувався жоден супротивник, брав найактивнішу участь у численних «кампаніях» царя Петра, оружно забезпечуючи йому можливість «збирання» Москвою все нових і нових земель. — М. Л.) та граф Шереметьєв вирушили козацьким флотом, який вже налічував 200 козацьких “чайок”, під Очаків. Попереду українського флоту повинен був йти авангард запорозьких козаків під проводом кошового отамана Якова Мороза при підтримці полку з 1740 реєстрових козаків київського полковника Мокієвського. Таким чином, основну морську силу значної морської десантної операції становив український козацький флот».*

Та й історія взяття Азова (червень 1696 р.) *«свідчить про те, що наслідки бойових дій українських козаків та українського флоту були настільки ефективними»,* що вже невдовзі оборонці фортеці змушені були винести з воріт *«схилені турецькі прапори».* *«Я вважаю, — наголошує адмірал, — що тільки за рахунок боєздатності українського козацтва, козацького флоту були створені умови для взяття Азова, що, у свою чергу, дало можливість отримати дозвіл на будівництво та фінансування російського флоту, який святкує свою 300-ту річницю».*

А дату 7 червня 1788 р., наголошує Б. Кожин, *«повинні пам'ятати усі військові моряки України. У цей день Чорноморська веслувальна флотилія завдала нищівного удару турецькому флоту».* Ось як писано про це у офіційній реляції генерал-фельдмаршала кн. Г. Потьомкіна-Таврійського від 19 червня 1788 р. (Высочайшие... — 1872. — С. 223—224): *«Флот капітан-паші веслувальною флотилією розгромлений, 6 кораблів лінійних спалено та 2 віддалися... 30 суден розбиті... Між кораблями знищені капітан-пашинський та віце-адміральський, у полон взято людей з 3.000, побито не менше... Ця перемога одержана малими, новозбудованими за небувалим калібром, веслувальними суднами, яких побудовано до 200 і у них розміщується по 60 осіб, легкість і моторність [їх] така, що ворожий корабель тільки встигав їх побачити, а вони уже той оточують... Встановлено, що вони незрівнянно більше загибелі ворожому флоту вчиняти можуть, аніж великі військові кораблі — як це в останній поразці турецького флоту насправді й виявилось. Цими суднами переважно управляють Запорожці, котрих всього тепер нараховується до 20.000».* Не дивно,

що навіть Катерина II у своєму указі сенатові 14 квітня 1789 р. (там само. — С. 223) відзначала *«колишніх Запорожців»*, що *«із завзяттям та відвагою»* билися проти турків.

Нас усіх привчили — і досі привчають численні лужковити та затуліни — вважати Севастополь за місто виключно *«русской»* (себто російської. — М. Л.) *славы*. Однак саме цим, на думку В. Галушка (1996), демонструється *«цілковита неповага до інших народів, які лицемірно називають “братніми”»*. І це дійсно так, бо завжди, як наголошує московський історик О. Ціпко (Если нация... — 1992), *«Чорноморський флот був не тільки великороським, але й малороським»* і *«українці служили вітчизні не гірше, ніж великороси»*. А стосовно кількості — навіть переважали.

За даними доктора історичних наук Я. Дашкевича (1993. — С. 109), в період між 1905 та 1917 рр. українці становили до 75 % особового складу Чорноморського флоту. Не виключено, що ця частка була ще більшою — особливо у XVIII–XIX ст. (справді, якщо врахувати стан російських доріг, важко уявити, щоб контингент «нижніх чинів» ЧФ формувався за рахунок рекрутів із Сибіру чи далекосхідних регіонів імперії). Ця тенденція — комплектувати особовий склад флоту за рахунок українців — уповні збереглася й у XX ст. Так, у резолюції Третього Українського військового з'їзду, що відкрився у Києві 20 жовтня 1917 р., зазначалося: *«Зважаючи на те, що Чорноморський флот має у своєму складі 80% українців і знаходиться у територіальних водах України, з'їзд постановляє, щоби Морська Генеральна Рада негайно приступила до українізації Чорноморського флоту»*.

Тож насправді — слава Севастополя значною мірою здобута звитягою і кров'ю саме українців. Утім, українці переважали не тільки на кораблях цього флоту — недарма восени 1917 р. Верховний головнокомандувач Росії О. Керенський видав наказ про українізацію крейсера «Светлана» на Балтиці (Сергійчук. Над Чорним... — 1992).

Як бачимо, не стояли українці осторонь у військових справах. Однак офіційні історичні джерела імперії, у тому числі й радянської, всіляко замовчували ці історичні факти. Дотримується цієї традиції й багатотомна «Советская военная энциклопедия», видана в 70–80-х роках XX ст. Так, у обширній статті «Російсько-турецькі війни 17–19 ст.» (Т. 7), де детально описано перебіг подій у численних і багаторічних війнах між цими непримиренними ворогами, жодним словом не згадується щонайменша участь у бойових діях ані козацьких військ, ані козацького флоту, наче їх і не існувало взагалі, хоча в статті «Чорноморське козацьке військо» (Советская военная... — 1979. — Т. 8. — С. 461) визнається,

що «Ч. к. в. відзначилося у Кавказьких війнах, Севастопольській обороні 1854–1855 рр., російсько-турецьких війнах 17–19 ст.» Отака вона, імперська вдячність та об'єктивність!

Так само, до речі, починаючи ще від Сталіна, всіляко применшують і внесок українського народу у перемогу над гітлерівською Німеччиною, звично затіняючи його *«великою перемогою російського народу»*. Відвідавши країну невдовзі після визволення, американський журналіст Е. Сноу, зокрема, писав (Дробот, 1998. — С. 226): *«Уся ця титанічна боротьба, яку деякі схильні скинути з рахунку, ніби якусь “славу Росії”, була насправді — і в багатьох аспектах — насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала болючих втрат... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей»*. Дійсно, як свідчать документи, саме Україна зазнала найбільших втрат у тій війні, куди її втягнули кремлівські «вожді» (Косик, 1993. — С. 455–456): *«Втрати України становлять 40–44% загальних втрат СРСР: більш 5,5 мільйона цивільних жертв і 2,5 мільйона загиблих на фронті, що разом становить 8 мільйонів загиблих, тобто 19% від усього населення [України]... Загальні втрати Росії дорівнюють приблизно 5–6 мільйонам загиблих»*. Якщо ж сюди додати, що Німеччина втратила 6,5 мільйона загиблими, Польща — близько 5 мільйона, Японія — 2,35 мільйона, Югославія — 1,7 мільйона, то стає очевидним той факт, що Україна зазнала найбільших втрат серед усіх країн, що брали участь у бойових діях [до речі, в Україні зараз мешкає й найбільша, порівняно з іншими країнами, кількість людей, що постраждали від фашизму, будучи вивезеними до Німеччини на примусові роботи: понад 650 тисяч (Коломиец, 1998)]. Такою ж виглядає й картина матеріальних збитків (Косик, 1993. — С. 456), що *«в Україні оцінювались у 286 мільярдів карбованців»*, або *«42% від загальних збитків СРСР»*, становлячи назагал *«679 мільярдів, з яких 255 мільярдів у Росії, 75 мільярдів у Білорусі, 20 мільярдів у Латвії, 17 мільярдів у Литві, 16 мільярдів у Естонії»*. Вельми показовим є те, що *«Радянський уряд у 1943–1945 роках виділив 75 мільярдів карбованців на відбудову радянських територій, яким було завдано збитків. Але Україні було виділено лише 18,3 мільярда карбованців, тобто 24% від загальної суми»...*

А в економіці? Ось тільки один невеличкий приклад із промови Г. Петровського на засіданні IV Держдуми 20 травня 1913 р. (1974. — С. 11): *«У той же час за дев'ять років з України було зібрано 3500 тисяч (величезні кошти, як на той час — доповідач говорить про XVIII ст. — М. Л.) прибутків, а повернулося на різні витрати 1760 тисяч карбованців»*.

Не дивно, що у Петровського *«постає питання, на які ж цілі пішла майже половина коштів, зібраних на Україні?»* Аж ніяк не на освіту чи підвищення добробуту українського народу, як бачимо далі з тієї ж промови: *«Політика... у Росії досі ще призводить слов'янського селянина до набагато більшого здиравання, аніж призводять до цього негрів у Америці»*. І робилося таке перекачування коштів, зважте, не одну сотню літ!

Та й не саму тільки готівку «викачували» з нашого народу — не менш, коли не більш важливим внеском України було те, що, як зазначав московський «Радикал» (Померанц, 1993), вихідці з України *«були вчителями Московії й допомогли їй стати Росією»*. А видатний російський мовознавець академік О. Шахматов, якого дослідник його життя та творчості В. Виноградов (1922. — С. 28) називає одним *«з небагатьох російських гуманістів»*, зазначав (1922. — С. 79–80.): *«Володимир над Клязьмою, а так само й інші городи руські, всю свою культуру взяли із Київ... І Новгород, і Полоцьк, і Ростов здобули з Києва не самісіньке християнство, а й тую інтелігентну верству, що була провідником і державної влади, і південноруської культури... Кожний із городів давньоруських дістав в уділ частину тієї культури, того духовного багатства, яке встиг витворити у себе Київ»*. Ба більше — часто вони просто копіювали навіть зовнішні форми, узвичаєні в Русі. *«Варто прислухатися, — наголошував В. Ключевський (1904. — С. 353–354), — до назв нових суздальських міст: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич — усе це південноруські назви, які миготять ледве чи не на кожній сторінці старого київського літопису в оповідях про події у південній Русі... Імена київських річок Либеді й Почайни зустрічаються у Рязані, у Володимирі на Клязьмі, в Нижньому Новгороді...»* Та й *«ім'я самого Києва не забуте в Суздальській землі: село Києво... в Московському повіті; Київка — притока Оки у Калужському повіті, село Київці поблизу Олексина у Тульській губ.»*

Відомо, що Петро I був надзвичайно нетерпимим до всього українського, однак незаперечним є те, що у своєму реформуванні Росії він опирався саме на українських учених та духовників. Про це, зокрема, писав і російський дослідник П. Пекарський: *«За Петра російська освіченість творилася з двох стихій — київської вченості... та європейської освіти»*, і при цьому *«київська вченість мала перевагу, тому що мала за собою право давності; європейська ж освіта, внаслідок причин історичних, засвоювалася з трудом»* і *«не мала в Росії видатних речників»* (1862. — С. 5). Як наголошує Г. Федотов, *«від XVII ст. починається потужний та плідний вплив Малоросії на російську культуру, особливо церковну (перевага українців у російській Церкві відчувається до XIX ст.)*. Наша

школа XVII–XVIII ст., наша літературна мова більше київського, аніж московського походження... Гоголь зробив малоруські степи та південний фольклор для більшості з нас ріднішим, аніж великоруська забута Північ» (1988. — Т. IV. — С. 208).

Відомо, зрештою, що зовсім не кузбасівським вугіллям, не тюменською нафтою і навіть не магітогорськими рудами вдовольняла імперія свої гігантські військово-промислові потреби. Та й українські ліси навряд чи пішли тільки на будівництво власних хат, а, скажімо, деревину для будівництва того ж парусного Чорноморського флоту та необхідних берегових споруд везли з російської Півночі чи Уралу. А надто це стосується продукції сільського господарства, оскільки, як відомо, Росія завжди була промислово відсталою аграрною державою, переважну частку експорту якої становила саме сільськогосподарська продукція. *«На початку ХХ ст. 90% основного експортного продукту імперії — пшениці — припадало на Україну. Тут збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи»* (Субтельний, 1991. — С. 235). І все це — усього лише окремі фрагменти до внеску України у розбудову російської імперії.

Та й становлення неоросійської, себто радянської, імперії не могло відбутися без багатой на природні ресурси України, і це чудово розуміли численні «вожді» більшовицького заклоту — ось як, зокрема, наголошував на цьому в «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні» нарком Л. Троцький: *«Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно вернути Україну Росії, без України нема Росії, без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами...»* (Романчук, 1990. — С. 56–58). Саме з цієї причини *«один із найвпливовіших більшовицьких вождів на Україні»* Г. Пятаков закликав *«не підтримувати українців, оскільки їхній рух не-вигідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, зерна тощо»* (Субтельний, 1991. — С. 305). Не наголошуючи взайве на тому відомому фактові, що більшовики в Україні провадили колабораціоністськи проросійську, по суті, антиукраїнську політику, звернемо увагу на чітко окреслені хижацькі зазіхання. Всілякі просторікування щодо «визволення» українських трударів з-під капіталістичного гноблення призначалися лише для наївних та довірливих, бо насправді в Україні вони бачили лише величезну та багату комору, без пограбування якої їхня влада була дійсно приречена.

І то не було анінайменшим перебільшенням: *«лише Донбас давав 70% вугілля, що видобувалося в романовській імперії. Крім того, з України*

на заводи Росії у 1915–1916 рр. надходило 96,7% прокату, 68% — сортового металу, 81% — олова, 90% — срібла, близько 75% чавуну. А ще чимало збіжжя, спирту і цукру» (Історія України. — 1996. — С. 226). Реальна загроза власному існуванню спонукала до цинічної відвертості. Не менш цинічними були і дії, спрямовані на досягнення поставленої мети. І вона була досягнена. *«Упродовж багатьох десятиліть, — наголошує відомий московський часопис («Известия», 03.09, 1991), — уся країна без винятку жила карпатською нафтою та донецьким вугіллям, криворізьким металом, нікопольським марганцем, запорізьким титаном і феросплавами. Україна не щадила себе, не рахувалася із втратами...»*

У 60–70 роки, *«маючи 19% населення Радянського Союзу, Україна продукує близько 40% усієї радянської сталі, 34% вугілля, 51% чавуну, понад 23% його сільськогосподарської продукції... Існують виразні докази того, — наголошує Орест Субтельний (1991. — С. 455–457), — що Україна постійно вкладає до радянського бюджету більше, ніж отримує з нього. Американський економіст Холланд Хантер констатує: “Вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР є основною ознакою економічної історії України”»*. Та й у розбудові флотів колишнього СРСР значний внесок належить Україні — ось відомий московський часопис наводить цілком конкретні дані (Коваленко. «Говорят “флот”»... — 1993): *«...44% усіх кораблів ВМФ СРСР зібрані на українських корабельнях, з української сталі, руками українських робітників. Увесь же ЧФ — лише 9,2% від ВМФ СРСР!»*

А в подяку за це, наголошують ті ж «Известия», «починаючи з 1654 року... проводилася планомірна, послідовна політика знищення України як національної держави...» Тож не дивно, що, як зазначає доктор історичних наук з Москви Ю. Кобишанов (1993), *«упродовж усього радянського періоду» саме «українці становили відносну, а в періоди колективізації та повосенний у Західній Україні — й абсолютну більшість ув'язнених ГУЛАГу і засланих», і без них, зауважує дослідник, «Тюмень, Якутія, Магаданська область і Камчатка не могли б розвинути свою видобувну промисловість»*.

А тепер, зізнається московський професор В. Ільїн (1999. — С. 407), *«возз'єднання України з Росією, відверто кажучи, останній економічно не вигідне», враховуючи «крайню виснаженість [української] сировинної бази»*. Та й взагалі, погордливо констатує він, *«колишні республіки Союзу переважно слаборозвинуті, монокультурні»*. Однак навести справжні причини такого «виснаження» — поза намірами поважного автора. Бо тоді аж надто нещирою виглядатиме його спроба переконати своїх

молодих російських читачів у тому, що нібито *«Росія не традиційна імперія»*, а тому, *«на відміну від банальних метрополій, вона не практикувала нещадної, хижацької експлуатації окраїн»*, навпаки, *«завжди була донором колонізованих народів»*. Та що там чийсь визнання — сама дійсність переконливо довела саме хижацьку вдачу Російської імперії, як і всіх інших, «банальних».

А от наміри використати *«можливі варіанти політичної залежності»* колишніх «братніх» республік, спричинені їхньою *«економічною несамодостатністю»*, стосовно України, *«возз'єднання»* з якою автор все ж вважає *«цілком реальним»*, то це надія на те, що вона, не витримавши *«тягара самостійності»*, знову перетвориться у *«просторовий буфер... засічну смугу, що дистанціює [Росію] від Західної Європи та послаблює бойовничі поривання наступаючого ворога»*, — навіть не приховуються (там само. — С. 405–436)...

І ще одне свідчення, не позбавлене цікавинки. *«Напередодні більшовицького заколоту (1917 р.) квадратна верста російських земель давала у державну скарбницю щорічний прибуток 451 руб. 63 коп. Земля України з тієї ж версти давала 1023 руб. 49 коп.»* А щодо видатків з бюджету імперії, то він передбачав таке: *«на одного українця, скажімо, Херсонщини 56 коп., а на мешканця Петроградської губернії — 4 руб. 23 коп.»* (Войтенко, 1996. — С. 40).

Тож, як ми мали змогу переконатися, зовсім не за карі очі так наполегливо тягли Україну, її народ у «братні» обійми, а, як слушно підмітив у вірші «Шовіністам» Д. Паламарчук (1995), *«щоб дерти шкуру з того ж таки "брата"»*...

13. Міф про «исконнорусскость» Криму

Після того як несподівано тріснули потужні канати, що намертво і, здавалося, назавжди (*«навіки разом!»*, переконували нас кремлівські кормчі, спритно виставляючи «братній» налігач таким собі *«виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу...»*) пришвартували Україну до Союзного причалу, і вона — повільно і важко — вирушила у самостійне плавання, деякі російські державці та політики почали посилено експлуатувати термін *«одвічно російський»* стосовно Криму і особливо — Севастополя*.

За визначенням «Словаря русского языка» (1981. — Т. 1. — С. 678), термін *«исконный»* (український відповідник — *споконвічний, одвічний*) означає *«існуючий з незапам'ятних часів, завжди»*. З незапам'ятних часів існує, наприклад, Київ, бо відомо, що місто було збудоване задовго до того, як з'явилися перші літописні згадки про нього. У той же час, якщо виходити з обумовленого внутрішнього змісту цього терміна, навряд чи правочинно вживати його як щодо назви *«Росія»*, оскільки добре відомо, коли і як вона виникла, так і щодо більш розширеної назви *«Русское»* (в розумінні — *«Російське»*, але аж ніяк не *«Руське»*) *«государство»*, бо коли навіть прийняти на віру притягнуте Горбачовим за вуха визначення *«тисячолітня держава»*, то й це ніяк не відповідатиме ознаці *«з незапам'ятних часів»*, позаяк із літописних джерел достеменно відомо, як Московське князівство переростало у Російську державу, а також — як і коли сформувались і це князівство, і сама Москва.

Неважко довести, що ще менш правоспроможним є вживання цього епітета щодо Криму, бо зовсім не з незапам'ятних часів, а в 1783 р. Крим насильницьки приєднали до Російської імперії, попередньо, в 1778 р., депортувавши за наказом Катерини II з рідної кримської землі понад 31 тисячу (Вольфсон, 1941. — С. 62) християн — греків та вірмен, котрі заселили півострів задовго до приходу татар, уклали у розвиток цього краю труд багатьох поколінь. От саме про них (однак задовго до грецької

* «У наших умовах, — пише, зокрема, російський історик, котрий уже «понад 17 років» мешкає в Криму, нині — професор Севастопольського державного технічного університету, В. Поляков (1998. — С. 18), — націоналізм обтягується не тільки економічним крахом, бідністю, хаосом, катастрофічним падінням виробництва, а й тим, що Крим і Севастополь, «как исконно русские земли», незаконно передані в 1954 р. зі складу Росії Україні (без Севастополя)...»

колонізації півострова, на початку I тис. до н. е. його вже населяли перші літописні аборигени — таври, які частково збереглися аж до XV ст.) і можна сказати, що Крим — то «одвічно» їхня земля.

Те «добровільне» термінове відселення християн із Криму супроводжувалося чи не такими ж актами насилля над православним людом, як згодом і приєднання «нечестивих» татар. Уяву про це дає бодай одне невеличке свідчення з праці професора імператорського університету святого Володимира Ю. Кулаковського (1914. — С. 134—135): *«Трагедія розгрому вікового устрою життя одвічного кримського грецького населення, жах розорення, сльози і зойки жінок та дітей...»* Тут би, здавалося, і зупинитися «захисниці» усіх пригнічених, адже після пріснопам'ятної депортації християн татарам більше не було кого «утискати» в Криму. Та де там! Доля самих християнських підданих з Криму взагалі менш за все турбувала Росію — лише власні інтереси завжди були «альфою» та «омегою» імперської політики*. У декларації Катерини II від 8 квітня 1783 р. про «приєднання» Криму мовиться: *«Перетворення Криму в незалежну (від Туреччини за Кючук-Кайнарджійським «миром» 1774 р., але не від Росії! — М. Л.) область не принесло спокою Росії...»* Ось саме про чий спокій так широко й невтомно пеклася прихильниця справедливості — про власний. А просторікування щодо знедолених у татарській «неволі» християн — то крокодилячі сльози про людське око, а точніше — з метою створення зачіпки для виведення на сцену головного козиря у цій брудній грі — російської армії.

У своїх стосунках із «нечестивими» туземцями «цивілізована» імперія дозволяла собі вповні обходитись і без подібних «зачіпок», адже, згідно з офіційною доктриною Москви, татари — і не тільки кримські, а й казанські, й астраханські, й сибірські — то *«споконвічні вороги Росії»*. Тож які тут можуть бути церемонії — вони повинні скоритися! І оце підкорення, зазначає згаданий Є. Марков (1884. — С. 349), *«здійснилося у декілька вельми рішучих заходів»*. У 1736 р. граф Мініх, вигнавши

* Такою ж вона залишається й нині. Так, скажімо, стосовно конфлікту між Вірменією й Азербайджаном вважається доцільною зовсім не політика примирення конфліктуючих сторін (ім «треба дати повну волю насолодитися національною свободою»), а типово імперська: «без ризику для себе слід підтримувати обидві сторони», розтовмчає студентам російських вузів автор солідного підручника (Ильин, 1999. — С. 407). А у «російсько-грузинському протистоянні», у якому пропонується використовувати «боротьбу за Абхазію, Південну Осетію, можливо Аджарію, в котрих зацікавлені як Грузія, так і Росія... рішення, яке підказує [авторові] інтуїція, полягає у створенні протекторатів подвійного підпорядкування» — примарна епоха «дружби народів», схоже, скінчилася...

татарське військо з Перекопської фортеці, *«так акуратно взявся за чистку Криму, що Бахчисарай та інші головні міста... перетворилися у купу руїн, а степи цілковито обезлюдніли»*. 1737 р. інший російський фельдмаршал, граф Лассі, розгромивши військо Мерглі-Гірея, *«з тою ж німецькою пунктуальністю заходився спустошувати степи і руйнувати міста. Він спалив 1000 сіл, які вціліли після Мініха лише тому, що залишалися в стороні від його маршруту. Вдала робота так розлакомила знаменитого маршала»*, що вже наступного року він знову подався до Криму. Та на цей раз, зазначає Є. Марков, *«похід виявився неможливим з тієї простої причини, що в Криму нічого не залишилося після походів 1736 і 1737 років»*, і військо не могло себе прогодувати розбоем. Тому змушені були на деякий час дати спокій татарам. Але вже 1771 р. князь В. Долгорукий *«знову взяв приступом і розорив міста Перекоп, Арбат, Кафу, Керч, Єнікале, Балаклаву, Євпаторію, Бельбек і Тамань»*. А далі вже чекає своєї черги ще один безжальний фельдмаршал — Суворов...

Очоловав на той час Кримську державу незалежний та незговірливий хан Девлет-Гірей, для усунення якого від влади *«Росія пустила в хід багаторазово перевірений засіб — підкуп»*, зазначає відомий дослідник історії кримсько-татарського народу, доктор історичних наук В. Возгрін (1992. — С. 265), який, до речі, вбачає свій обов'язок як історика в тому, аби *«показати аж ніяк не прикрашену, а вивільнену від багаторічних на-шарувань брехні, бруду і мерзенних домислів картину історичного розвитку кримського народу»*. У 1777 р. на кримський ханський престол зійшов проросійськи орієнтований хан Шагін-Гірей, котрий своїм указом зрівняв у правах християн із магометанами. Та вже незабаром самодержиця Катерина заявила про нестерпні утиски християн у Криму, що невідворотно призвело до горезвісної акції «приєднання». Між іншим, Шагін-Гірей був одружений на росіянці — чим не красномовний штрих до портрета «утискувача» християн?

Новий хан повернув Росії усіх уярмлених військовополонених християн, нещадно винищував прихильників легкої наживи, котрі грабували українські поселення і, взагалі, як наголошує інший дослідник історії Криму Б. Вольфсон (1941. — С. 61–62), *«проводив русофільську політику»*. Та дарма, бо ніщо не може порятувати ягняти, коли вовк їсти хоче!

На відміну від істориків, котрі, на думку В. Возгріна, висловлюють свою думку *«цілком чітко, з повною щирістю»*, таких, наприклад, як відомий дослідник історії Російської імперії С. Бахрушин (1936. — С. 57), котрий акцію «приєднання» прямо і *«точно охарактеризовує як*

«анексію», а згаданий Б. Вольфсон (1941. — С. 65) — «загарбанням» Криму, тобто називають речі своїми іменами [у перші десятиліття існування СРСР до такої ж оцінки вдавалася й офіційна московська історіографія, називаючи ту акцію «так званим «приєднанням...» і навіть «загарбанням Криму» (Малая Советская Энциклопедия. — Т. 7. — М., 1931. — Кол. 416)], є й такі, наголошує В. Возгрін, що «цією рисою не можуть похвалитися» і готові виправдати будь-які дії можновладців. Так, наприклад, П. Надинський іменує цю акцію не просто «приєднанням», а «возз'єднанням» (1950. — С. 59). Ба більше — якщо вірити тому ж Надинському, то «возз'єднання Криму з Росією не було загарбанням чужої землі. Крим — одвічно руська земля, з якою руський народ (то все ж таки — руський чи російський? Бо, як уже було зазначено, далеко не все те, що т о д і дійсно було «руським», зараз автоматично може вважатися «російським». — М. Л.) та його предки — східні слов'яни з колиски свого історичного життя були завжди тісно пов'язані... Кримські землі належали Київській Русі». Тож, на думку цього реформатора від історії, тільки після «возз'єднання» нарешті було досягнуте справжнє торжество справедливості, позаяк «кримський півострів було повернуто справжньому володарю — російському народові» (1951. — С. 92–93).

Та й інший історик, М. Максименко, перебуває в захопленні від того, як у Криму, чи то пак на той час уже Таврійській губернії, «на підставі російської цивілізації почала розвиватися економіка та культура...» (1957. — С. 5). Чом би вже не заявити, що саме від того часу, тобто з моменту анексії, тільки й розпочалася справжня історія розвитку Криму? І просто не звертати уваги на те, що «підстава» ця й сама на той час була, м'яко кажучи, не надто цивілізованою і що, за оцінкою інших дослідників, наприклад того ж Б. Вольфсона, якраз після цього «господарство Криму занепало».

Для того аби з'ясувати, що саме дало Криму оте «приєднання» до Росії, його дослідник Є. Марков пропонує розглянути, «чим володів Крим раніше і чим володіє тепер». Ось яке враження справила ця благодійна земля на мандрівника, котрий відвідав Крим у 1787 р., тобто через чотири роки після його захоплення (Марков, 1884. — С. 339–341): «Крим може прогостувати ціле військо плодами своєї землі, яка родючіша за українську... Численні отари пасуться на вершинах гір південного берега, що за красою, теплом і здоров'ям подібний до Гіерського берега південної Франції». Судацькі сади й виноградники він називає «багатими», про долину Кабарди (Бельбека) говорить, як про «прекрасну країну... багатющого землеробства». Те ж стосується й Феодосійської частини

Криму, тобто місцевості на схід від ріки Карасу, яка ще в дотатарські часи «служувала для Греції за житницю». Та й Митридат «отримував звідси величезну кількість хліба».

А посол польського короля Стефана Баторія М. Броневський у своєму описі Криму 1578 р. *«постійно говорить про нього, як про плодоносний і квітучий край»*. Землі Феодосійського повіту він багато разів називає *«багатими хлібом, славними своєю родючістю»*. У Бахчисараї він бачив *«сади яблунь і іншої садовини, виноградники, чудові поля, зрошувані чистими струмками»*, а довкола вже *«пустинного»* на час подорожі Є. Маркова Інкермана М. Броневський бачив *«сади... і прегарні виноградники»*. Землі Сімферопольського і Перекопського повітів, тобто та частина півострова, де *«мешкає хан зі своїми татарами... оброблена, рівна, родюча, багата травами»*, а місцевість у бік моря хоч і дуже гориста й лісиста, але *«надзвичайно плідородна і оброблена (виділено Є. М. — М. Л.)»*. Пройдждаючи степами, Броневський *«часто зустрічав криниці, надзвичайно глибокі, викопані з дивовижним трудом і майстерністю»*; щоправда, міст у степу було *«дуже мало, зате багато сіл»*.

Та й член Петербурзької АН, природознавець і географ професор П. Паллас, який у 1793—1794 рр. досліджував Південну Україну та Крим, хоча *«дуже неприхильно ставився до економічного побуту татар»*, однак і він, як зазначав Є. Марков (там само. — С. 342), *«не міг не відгукнутись із похвалою про сади й виноградники»* цих самих татар (до речі, Паллас нарахував 35 різних сортів винограду, які вони розводили, багато з яких йому самому ще не були відомі). *«Було б дуже важко вирощувати зернові на полях, — писав він, — розсіяних по терасах і кам'янистих схилах гір, якби численні струмки не давали засобів для зрошення, якими татари зуміли скористатися (виділено Є. М. — М. Л.)»*. Табуни і отари були такими великими, розповідає П. Паллас (там само. — С. 347), що *«коли 1769 року закупили у кримських татар 1000 верблюдів для армії, що воювала у Персії, то зменшення числа цих тварин зовсім не було помітне»*.

А ось що побачив сам Є. Марков на початку 70-х років XIX ст., тобто майже через століття після «приєднання» Криму до Росії (1884. — С. 338—339): *«Степи, що становлять 9/10 території півострова — цілковиті пустелі... Води майже нема... З 10 фонтанів 8 розбиті або пересохли... Поселення трапляються рідко... Які ж є — не поселення, а руїни... З десяти хат заселені дві... Татарські назви урочищ... нагадують вам назви залюднених і багатих сіл, що були тут раніш... Та й у горах — сплюндровані могили коло доріг, здичавілі сади вздовж струмків, назви, що втратили [свої]*

значення, села, що втратили мешканців... Верблюди стали рідкістю, буйволів майже нема... у степу рідко зустрінете невеличкий табунок» коней.

Та, може, «приєднання», як тепер полюбують наголошувати, відкрило перед кримчаками широку дорогу до цивілізації, тобто значно підвищило рівень їхньої освіченості? Судить самі: *«На 100 тис. татарського населення Криму в 1867 р. нараховувалося 154 татарські училища; серед них 131 початкове і 23 медресе, тобто духовні академії для підготовки священнослужителів і вчителів (і це, зважте, «в період величезного занепаду їх нації», коли, як наголошує Марков, «багато училищ було закрито, інші — спорожніли», а ще у XVIII ст., за свідченням згаданого митрополита Богуш-Сестренцевича (там само. — С. 362), «училища їх були численними і заповненими учнями». До того ж, зазначає Марков, жодна з татарських шкіл не отримувала підтримки ні від казни, ні від земства... — М. Л.). Учнів у них було 5081 особа, з них 901 дівчинка».* Якщо в татар *«1 учень припадав на 27,9 мешканців»*, то серед російського населення — *«1 учень на 66,1 мешканців. Татарське плем'я, що становило 17,85% всього населення Таврійської губернії, дало 1867 року 23% учнівської молоді; російське плем'я, що становило 62,5% населення, дало тільки 28,5% учнівської молоді...»* А ось і цілком закономірний висновок, зроблений Є. Марковим (там само. — С. 356–357): *«Ми, росіяни, впродовж 80 років не розповсюдили серед татар анінайменшої загальної освіти, анінайменших технічних знань... Ми і не могли дати нічого, тому що ми... самі були багато в чому бідніші за татарина...»*

Але М. Максименко, схоже, найменше переймається подібними «дрібницями», він вбачає здобутки нової влади Криму насамперед у тому, що *«розбивалися красиві парки, виростили палаці...»* (1957. — С. 5). *«На жаль, — засмучується чутливий до таких покручів В. Возгрін (1992. — С. 280), — доводиться визнати, що історика-марксиста захоплюють такі плоди цивілізації, як насамперед пам'ятки колонізаторської субкультури, споруджені на одвічній землі пограбованих трудящих («він і досі не спокутий, цей гріх перед людьми і землею, започаткований у далекому XVIII столітті», — напише пізніше у часопису «Голос Крима» Валерій Євгенович. — М. Л.)».*

Та для згаданих вже істориків-марксистів якимось само собою відходить у тінь те, що *«ціна цих дійсно розкішних палаців — зубожіння і фізична загибель десятків тисяч корінних жителів, зігнаних зі своїх клатів землі й приречених на батракування чи еміграцію на чужину».* Такої ж думки дотримується й згаданий С. Бахрушин (1936. — С. 57), доводячи, що анексія *«призвела не лише до знищення політичної незалежності*

татарської держави в Криму, а й до нещадного руйнування царизмом тієї красивої й яскравої туземної цивілізації, яка виросла на кримському ґрунті внаслідок різноманітних культурних впливів, що схрещувалися тут». Згодом цю справу успішно довершать більшовики...

Як чергове нашестя варварів оцінив цю акцію шанувальник і знавець Криму, видатний російський поет М. Волошин, додаючи, що *«на цей раз це більш серйозно і довгочасно, позаяк ці варвари — росіяни, за їх спинами не хиткі, плинні води кочового народу, а важкі фундаменти Санкт-Петербурзької імперії»* (1990. — С. 215). Через небачене плюндрування благодатна кримська земля спустошувалася й безлюдніла — різко зменшилася кількість корінного населення, а на їх місце незабаром вже (Мазур, 1993) *«спішно (і теж насильницьки) переселялись селяни з Росії»*. Те саме буде зроблено і в Україні, коли штучно організованим Голодомором 1932—1933 рр. московська влада «вивільнить» мільйони місць в українських селах: як свідчать документи російських архівів (*«Державний російський архів економіки: Ф. 5675. — Оп. 1. — Спр. 185. — Арк. 2»*), тільки в голодному 1933 р. в Україну прибуло понад 117 тис. переселенців (Винниченко, 1994. — С. 24).

Непоправних втрат зазнала і культура ханства. Ось лише одне свідчення іноземного самовидця, яке наводить С. Бахрушин (1936. — С. 58): *«Переможці спустошили країну, вирубали дерева, зламали будинки, зруйнували святилища та громадські будівлі туземців, знищили водопроводи, пограбували мешканців, поглумилися над татарським богослужінням, викинули із могил і покидали у гній тіла їхніх предків, перетворили домовини в корита для свиней, винищили всі пам'ятки старовини»*.

Інший недавній *«історик-марксист»*, а нині політолог В. Поляков (1998. — С. 20) піддає сумніву ці *«слова якогось іноземця»*, ба більше — називає їх *«явною нісенітницею»*. Полишаючи на сумлінні автора його вельми своєрідну *«політологічну»* термінологію (як і його безпідставні намагання піддати сумніву наукову репутацію С. Бахрушина), звернемося до відомого описувача подібних дій російської армії у іншому — кавказькому — регіоні. Ось як показав це Л. Толстой у повісті *«Хаджі-Мурат»* (1981. — С. 253—257) на прикладі лише однієї чеченської сім'ї: *«Повернувшись до свого аулу (після нападу на нього військового загону. — М. Л.), Садо знайшов свою саклю зруйнованою: дах було провалено, і двері, й стовпи галерейки спалені, і внутрішність опаскуджена. Син же його, той вродливий, з блискучими очима хлопчик... був проштрикнутий багнетом у спину... Були поламані й обпалені посаджені старим і викохані абрикосові й вишневі дерева... спалені всі вулики з бджолами»*.

Голосіння жінок чулося в усіх будинках і на площі, куди було привезено ще два тіла... Фонтан було запаскуджено, вочевидь умисно, так що неможливо брати води з нього. Так само була запаскуджена й мечеть...» Такому ж плундруванню солдати, яким було «наказано палити хліб, сіно й самі саклі», піддали й інші убогі обійстя «знищеного набігом» аулу Махкет. Багато подібних «епізодів» наведено, зокрема, у багатотомному виданні В. Потто «Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях», яке упродовж кількох років виходило друком у Санкт-Петербурзі й Тифлісі наприкінці ХІХ ст. і до якого ми ще звертатимемось далі.

Також різко реагує В. Поляков і на висвітлення колонізації Московією інших територій, зокрема Сибіру. Попри численних українських авторів, які теж переймалися цією проблемою, історика особливо зачепив невеличкий лист М. Халітова (повністю його опубліковано у ч. 5 журналу «Родина» за 1990 р.), адресований Правлінню Спілки кінематографістів РФ та кіностудії «Мосфільм» у зв'язку зі зйомками фільму про Єрмака, в якому, зазначає В. Поляков (1998. — С. 19), автор «пише про страшне “лиходійство”, вчинене свого часу загарбниками над казанськими татарами, а тепер і сибірськими». «Професійні вбивці, — цитує він М. Халітова, — озброєні вогнепальною зброєю, розстрілювали наших предків як диких звірів, потопили в крові їх спротив. Призвичаєні вбивати всякого, хто зустрінеється, до вбивств “туземців”... ставилися як до тренувань на мішенях. І ось таких людей російський народ у переважній більшості подає як народних героїв, вважаючи загарбання чужих земель і скорення інших народів святою справою, подвигом». Це, пише далі Халітов, «не першопрохідники, а першовбивці».

Звинувативши авторів, котрі «доходять висновку, що всі біди українців, татар, інших народів» походять від «імперських позицій» Росії, у «незнанні» та «навмисному викривленні» історії, В. Поляков зазначає (там само. — С. 140—141), що й у «минулі, зокрема в 20—30 роки, історики та письменники різко критикували «колоніальну політику російського царизму в Сибіру». Так, «талановитий письменник Артем Веселий (пізніше репресований)», засуджуючи «російську колоніальну експансію», виставляв «дружину Єрмака ледве не збіговиськом звичайних злочинців».

А ось як подають ту ж «дружину» літописні джерела (Полное собрание... — 1987. — Т. 36. — С. 38): того року — а прийшов Єрмак «Сибір воювати року 7089», тобто 1581 р. — учинив цар Іван Грозний багатьом волзьким і донським козакам «утиски великі й вигнання з Волги і Дону. І мали їх кидати до в'язниць та карати на смерть. І через те козаки

й отамани з Волги — Єрмак Тимофійв, 9 отаманів та козаків 540 чоловік — прийшли до Сибірських країн року 7089. Інші літописці пишуть, що закликали їх з Волги Строганови і дали їм... одягу доброго і всяку зброю, і гармати, і рушниці, й своїх людей дали їм 300 чоловік». Як бачимо, А. Веселий не надто й помилявся у своїй оцінці.

Так само, до речі, охарактеризовували «приєднання» сибірських земель історики. Зокрема, пише В. Поляков, «історик В. Огородников у монографії *“Русская государственная власть и сибирские инородцы”* показав гнітючі картини життя аборигенів Північної Азії у XVI—XVIII ст., показав жорстоке пригнічення їх царськими чиновниками...» (якщо те, що в оприлюдненій у згаданому числі журналу «Родина» статті московського історика М. Нікітіна «Предъявлять ли счет векам?», яку густо цитує В. Поляков, замість ось цього «показав» ужите слово «намалював», можна вважати несуттєвою дрібницею, то вилучене ним же уточнення Нікітіна про те, що Огородников у своїх висновках користувався, «за його ж словами, виключно друкованими джерелами», видається все ж вартим уваги. — М. Л.) Або ще: «археолог та історик О. П. Окладников, майбутній академік, писав тоді, що «скорення народів Сибіру здійснювалося вогнем і мечем із винищенням цілих племен у разі їх спротиву». І подальше доповнення про те, що, мовляв, «пізніше він рішуче переглянув свою точку зору», нічого, по суті, не міняє, бо добре відомо, що саме змушувало радянських істориків різко змінювати точку зору — ми з цим стикалися, наприклад, при розгляді проблеми давньоруської народності. Спричинювали до того зовсім не раптові зміни джерельної бази...

Звернімося до тих же літописів (Полное собрание... — 1987. — Т. 36. — С. 32—34). «І дісталися улуса Карачі (Карача, пояснює літописець, був радником царя сибірського Кучума. — М. Л.)... І сталася там брань немала, і улус було захоплено, і велике багатство захопили й занесли у струги свої. І дісталися Іртиша. Погані же прийшли на берег — одні кінно, інші пішо. Козаки ж вийшли на берег і вчинили брань, загинуло безліч поганих». Іншим разом, дізнавшись, що «царевич (Маметкул, син Кучума. — М. Л.) стоїть на річці Вагаї», Єрмак «послав козаків, вправних у ратній справі. Вони підійшли, напали вночі й побили багатьох... Далі хоробрий Єрмак повоював багато міст і улусів по Іртишу і великій Обі й Назимське містечко узяв із князем і всім багатством...»

Той вандалізм, який чинили загарбники в різних кінцях колишньої Російської імперії, зокрема в Криму та на Кавказі, не піддається людській логіці, та цілком відповідає імперській: зникнуть пам'ятки «старовини», поступово зітреться і пам'ять поневолених народів про

власну історію, а якщо нема власної історії, то нема й народу, а є самі лише піддані імперії!

«Коли в Малоросії не буде гетьмана, треба подбати, аби їх доба й імена канули в безвість», тобто стерти їх час та імена, далекоглядно звеліла Катерина II (Анисимов, 1989). А вже невдовзі, 1764 р., увільнила «від гетьманського чину» останнього гетьмана України К. Розумовського (Указы... — 1779) і відновила функціонування горезвісної Малоросійської колегії під орудою графа Рум'янцева, що, фактично, як наголошувала у примітках до друкованого «Доклада графа П. А. Румянцева імператрице Єкатерине II 1781 года» редакція журналу «Киевская старина» (1884. — Т. 10. — С. 694), означало «*підкорення Малоросії військовому режимові Рум'янцева, який управляв нею біля 20 років, нівелюючи її в усіх напрямках...*» Так само добе розуміли усю небезпеку збереження історичної пам'яті народу й імпер-більшовики. Зокрема, Л. Троцький у вже згаданій «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні» наголошував: «*Ані на хвилину не забувайте, що Україна мусить бути нашою, а нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюру [буде] вибито з пам'яті народу назавжди.*»

Такої ж лінії дотримується й теперішня Російська імперія, дещо обкраяна, але така ж хижка. 15 грудня 1999 р. «члени Ради Безпеки РФ обговорили ситуацію, що виникла під час виконання другого етапу антитерористичної операції з ліквідації бандформувань на території Чеченської республіки, і виробили робочу концепцію реалізації її завершального, третього етапу» («...підлягають тотальному знищенню», 2000). Відповідно до цієї концепції, «*усі будови (включно з культовими та історичними) гірського району [Чечні], древні родові башти будуть прирівняні до об'єктів укриття бандформувань (а чом би й ні — адже до «бандитів» російські генерали зараховують навіть дітей старше десятилітнього віку... — М. Л.) і підлягають тотальному знищенню.*»

Як бачимо, «*маленькому в.о. Президента*» (на той час) демократичної Росії В. Путіну, людині з університетською освітою, не забракло сорому по-варварськи звести руку на те, на що не наважилися замахнутися навіть безжальний Єрмолов і «великий» Сталін. А щоб уже остаточно стерти добу мужніх оборонців рідних гір, передбачено після закінчення військової операції з цієї місцевості «*вивезти усі будівельні та інші матеріали.*» І взагалі, відкинувши вбік фарисейські просторікування щодо материнського піклування матінки-Росії про долю своїх «малих» народів, РБ РФ вважає за необхідне «*зробити цей регіон незаселеним (! — М. Л.) і назавжди ліквідувати базис для вирощування нових бандитів*»

і терористів» (читай — усіх чеченців з їх непроминальною жагою до волі), бо це — *«в інтересах Росії»*.

А що ж, власне, російський народ? Він, як писав про страшні часи московської смуги О. Толстой (1964. — Т. 3. — С. 488), *«не тільки не протестував, але наче змовився допомагати йому* (тоді — Івану Грозному, під сучасну пору — теперішнім російським «царям». — М. Л.) *всіма силами»*. А тому, як і тоді, *«виправдання»* вчинкам кремлівського керівництва *«слід шукати у співучасті всієї Росії»*. Як свідчать численні опитування, російський народ з розумінням ставиться до *«антитерористичної»* політики своїх зверхників. Тож, як наголошував Г. Федотов (1991. — Т. 2. — С. 280—286), *«свідомо чи несвідомо він* (вкотре! — М. Л.) *зробив свій вибір між національною могутністю й свободою»*, а тому сам *«несе відповідальність за свою долю»*...

У своїй руйнівній затятості імперія здіймала руку не лише на історичну пам'ять уямлених людей, а й на історичну пам'ять загарбаних земель. Показовою в цьому розумінні є брутальна наруга, вчинена загарбниками стосовно топонімів півострова, тобто географічних назв поселень, рік, гір, місцевостей тощо.

Топонімія, як відомо, тісно пов'язана і з географічним середовищем, і з особливостями його існування та розвитку. Тож і в Криму вони творилися і закріплювалися (або відмирили) упродовж довгих століть, відображаючи численні періоди його доволі бурхливого історичного розвитку. Так, скажімо, грецькі назви давніх міст *Пантикапей* (на місці сучасної Керчі), *Херсонес* (поблизу Севастополя), мису *Меганом* тощо з'явилися ще в часи грецької колонізації Криму в VI—V ст. до н. е. (Суперанская, 1995. — С. 18). А столиця готської колонії *Дорос*, завойованої в 679 р. хозарами, перетворюється в *Мангун* (до річч, генуезці, що теж утворили свої поселення на півострові, — згадаймо відому генуезьку фортецю поблизу Сурожа, сучасного Судака, або сумнозвісну своїми невірницькими базарами *Кафу*, сучасну Феодосію — *«в XII—XIV ст. вживали назву Хозарія для всього Криму»*, а давні греки називали півострів *Тавридою* — за назвою народу, що населяв його ще з догрецьких часів). У IX—X ст. їх потіснили печеніги (однак Боспор і Тамань залишалися в руках хозарів), аж поки печеніги під ударами Київської Русі *«в середині XI століття... пішли у Придунайські степи»*), сліди перебування яких в Криму *«збереглися у назвах декількох поселень Кангіл з варіантами Кангил, Кангул»* — від самоназви печенігів *«кангли, кангар»*.

А, скажімо, назва Володимирівка, певно, пов'язана якось із Великим Київським князем Володимиром, який в 988 році прийшов

у Крим і взяв у облогу грецьке місто Корсунь (Херсонес), аби змусити візантійських імператорів віддати за нього царівну Анну. Після важкої та довготривалої облоги місто вдалося взяти завдяки пущеній на стрілі у стан руських воїв записці, у якій вказувалося, де саме проходять міські водогони. Володимир, перекопавши останні, змусив корсунців піддатися йому. Здобувши місто, повідомляє літописець (Іванченко, 1996. — С. 37), Володимир пригрозив Василю II: *«А ще ся (Анну) не дасте за мя, то сотворю граду вашому (Царгороду. — М. Л.), яко і сьому сотворив»*. І хоча буквально перед цим імператор, відповідно до усталеної традиції візантійського двору, відмовив французькому королю Гуго Капету, який сватав Анну за свого сина, тут він змушений був поступитися київському князеві (Грушевський, 1994. — С. 499): *«царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбулося весілля її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Візантії: “вдасть же за віно (тобто в посаг. — М. Л.) Корсунь грекам...”*, як оповідає літописна повість». Ось таким непростим перебігом подій ознаменувався період перебування київського Володимира в Криму. То й не дивно було б, що це відобразилося в топоніміці останнього. Та, виявляється, жодного ставлення до описаних подій та історичних осіб ця назва не має і мати не може, оскільки ще й чорнило не встигло висохнути відтоді, як її, разом з тисячами інших назв, «увічніли» новітні «реформатори» — але про це згодом.

Та найбільше топонімів — і це закономірно — пов'язано саме з татарами, які в 1233 р. вигнали половців з Криму (місто *Бахчисарай*, село *Ай-Даниль*, урочище *Кара-Мурза*, гора *Аю-Даг*, водопад *Учан-Су* тощо). А про що свідчать назви *Піонерське*, *Червоногвардійське* або, скажімо, *Планерське* — невже їх вік такий же короткий, як і цих неологізмів? А про що, oprіч буйної фантазії автора, говорить назва *Чорноморське*, адже, як слушно зауважують автори монографії (Суперанская, 1995. — С. 42), *«на Чорному морі усі об'єкти чорноморські»...*

Топонімічна система [а під цим терміном фахівці розуміють (там само. — С. 49) *«єдність топонімів тієї чи іншої території, обумовлену спільністю психології мовного колективу, що її населяє, своєрідною спрямованістю його мислення, спільністю сприйняття навколишньої дійсності...»*] твориться упродовж століть і є *«строга територіальною»*. А яким із цих ознак відповідають такі, сповнені колгоспного соцреалізму, штампи, як *Кукурудзяне*, *Лугове*, *Сінокосне*, *Овочеве*, *Танкове*, *Ударне*, *Фронтове* і навіть *Резервне*? Хіба що свідчать про убогість мислення їх запроваджувачів, бо територіально ці «топоніми» такі ж «кримські», як і, скажімо, казанські чи рязанські, тобто геть безликі... Як сталося, що

«поетика кримських назв, що творилися століттями й увібрала в себе топоніми і грецькі, і тюркські, і українські, й безліч інших мов», була раптом зруйнована майже дощенту?

Розповідають, що масові перейменування в 1944–1945 та 1948 рр. проходили так (Бобровица, 1996). *«З Москви Кримському обкомові партії доручили підготувати проект указу. Обком обговорив проблему і доручив очолити роботу найбільш грамотному зі своїх членів — редакторові партійної газети. Той... — відповідальному секретареві. Йому ж передоручити далі було нікому, тож довелося самому сісти за список тисяч нових назв. Коли в пам'яті відповідального секретаря вичерпалися людські імена — Миколаївка, Новомиколаївка, Іванівка, Новоіванівка, Семенівка, Володимирівка (ось як і коли насправді народилася на світ наша стара знайома, до того ж не раз — чотири рази, але це, як переконаємося далі, «далеко ще не межа»! — М. Л.), Петрівка і т. ін., він пустив у дію садово-городну, сільськогосподарську і взагалі географічну тематику — так народилися Овочеве, Городне, Сінокосне, Випасне, Пшеничне, Кукурудзяне... А потім — Орлине й Соколине, Перевальне й Перевалівка, Нагірне й Підгірне, Синьокам'янка й Червонокам'янка... Коли ж і ця тема була вичерпана, він, переривши редакційну шафу, знайшов військовий довідник, і пішли Гвардійське, Батальне, Героївське, Бастіонне, Партизани, Лазо, Фурманове, Чапаєве... Завдання Москви було успішно виконано і навіть перевиконано». Мета таких масових перейменувань, а розпочалися вони, як відомо, одразу ж після «приєднання» Криму до Російської імперії, полягала «у ліквідації назв, котрі, як історична пам'ять самої землі, нагадували про злочини завоювань та депортації».*

Кримський письменник О. Корсовецький провів ґрунтовне дослідження російського та українського фольклору, яке *«показало, що в усіх жанрах російської народної пісні аж до нашого століття топонім Крим навіть не згадується, в той час як в українському та кримськотатарському фольклорі він вживається постійно».* Наприклад, лише у відомій думі про Самійла Кішку різні кримські топоніми зустрічаються десятки разів. Як вважає дослідник, *«саме народні пісні й топоніми, згадувані в них, переконливо свідчать про історичну належність Криму тим народам, на чиїх мовах вони створені».*

Унаслідок такого руйнування *«на теперішній час у Криму [вже] переважають російські назви населених місць»*, хоча, як відомо, навіть в 20-х роках ХХ ст. росіяни становили не таку вже й незначну частку населення півострова. Але вже нині, завдяки різючим успіхам ленінської «національної» політики, як наголошено у згаданій монографії

з проблем кримської топоніміки, *«там мешкає багато росіян»*. Нестача російських назв чи інтелекту в їхніх поширювачів призвели до того, що останні припустилися просто неймовірних для такої відносно невеликої територіальної одиниці, як Крим, повторень: *«за даними 1960 р. в Криму було 5 Василівок, 5 Веселих, 7 Калинівок, 7 Лугових, 6 Підгорних, 6 Широких і т. д.»*. Зрозуміло, що вивчення цих *«нових кримських топонімів»* (тепер уже псевдотопонімів), на думку вчених, вже *«не становить жодного інтересу»* (Суперанская... — 1995. — С. 51), бо вони не утворюють жодної оригінальної, властивої у своїй сукупності лише цьому чарівному куточкові Землі, топонімічної системи.

Та хоча історично утворена система кримських назв і була безжально сплюндрована смертоносним смерчем імперських перейменувань, — як наголошує кримський автор М. Бобровиця (1996), *«з карти Криму були стерті 1400 споконвічних історичних міст і сіл. До них слід також додати більше 1000 змінених гідронімів, назв гір, ландшафтних пам'яток, об'єктів»* — однак цілковито знищити її так і не вдалося — *«мова землі та історії виявилася сильнішою за мову указів»*...

Сплюндровавши благодатну кримську землю та вчинивши безжальну наругу над її жителями, завойовники, наголошує С. Бахрушин, врешті-решт *«встановили своє огидне кріпосне право»*. А от історик-марксист П. Надинський оспівує звільнення саме російською армією якихось *«рабів»*. І це при тому, що, як зазначає В. Возгрін (1992. — С. 279), *«жоден серйозний фахівець жодним словом не згадає навіть про окремі випадки рабської залежності у Криму в останні століття історії ханства, не кажучи вже про систему рабської праці...»*, а згаданий вже М. Волошин саме *«золотий вік Гіреїв»* вважав за період *«вільного розквіту»* кримської землі, якого вона не знала ані до цього, ні після.

«Усі корінні мешканці Криму, — пише Є. Марков, — з гіркотою й обуренням слухають» грубі нападки на цей працьовитий народ. Адже, як свідчив про сучасних йому татар XVIII ст. поважний католик, литовський митрополит Богуш-Сестренцевич, народ цей *«не перебував у рабстві, а лише був зобов'язаний відбувати військову службу»*. До речі, на

* Таке, звісно, робилося не лише в Криму, а й у інших регіонах України. Тому державної ваги має набути справа повернення історичних назв повсюдно, де було вчинено подібну наругу. І цю роботу вже започатковано. Так, зазначає голова Держкомітету України у справах національностей та міграції М. Рудько (У фарватері... — 1999), *«у Закарпатській області 27-ми населеним пунктам повернуто їх історичні назви, у Чернівецькій — 4»*. Однак легко бачити, що масштаби відновлення історичної справедливості — це наразі навіть менше, ніж крапля в морі...

відміну від багатьох «цивілізованих» народів, татари, писав митрополит, «*вважали поединки за безчестя*», оскільки, «*за їх правилами, справжню мужність слід було виявляти тільки на війні*». І взагалі, попри «*усі корисливі брехні щодо аморальності татарського племені*», — наголошував Є. Марков, — *я щиро бажав би для свого рідного племені багато-багато з того душевного добра, яке помічали старі письменники в кримських татарах і яке всі неупереджені спостерігачі помітять і тепер...*» (1884. — С. 361–362).

А от про фактичне рабство в самій Росії — говорено немало. Скажімо, загальновідомим є лермонтовське «*Прощай, немытая Россия, страна рабов, страна господ*». Хоча насправді, як і в усякій деспотії, де усі є рабами деспота, єдиного «пана», так і в Росії — навіть ті, кого поет відносить до «панів», фактично, й вони є рабами царя, який один вершить їх долю — як полюбляв говорити Іван Грозний (Федотов, 1991. — Т. 2. — С. 284), «*жаловать есьмя своих холопов вольны, а и казнить вольны же*». Ось як, наприклад, звертається цар Петро до високородного князя Долгорукого (Ключевский, 1923. — С. 56): «*...рабе* (до речі, саме з Петра московські царі почали називати своїх підданих не «холопьями», як раніше, а рабами. — М. Л.) *вірний! В малому був мені вірним, над багатьма тебе поставлю*», чим одразу ж засмутив інших «вірних» рабів: «*Меншикову та іншим це було дуже прикро*».

Та й відомий російський демократ М. Чернишевський (не кажучи вже про О. Герцена) твердив, що великороси — це «*нація рабів, від верху і до низу — усі раби*» (1949. — С. 197). І для цього мав усі підстави, оскільки, як наголошували — і саме про російський народ — ще засновники марксизму, «*не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи*» (Маркс К. і Енгельс Ф., 1964. — С. 488).

Як зауважує Г. Федотов (1991. — Т. 2. — С. 280–286), «*увесь процес історичного розвитку Русі* [тут мається на увазі зовсім не та, за висловом С. Соловйова (1896. — Т. I. — С. 20), «*древняя собственная Русь*» — «князівства Київське, Переяславське, Чернігівське, Смоленське, Волинське, Турівське», тобто Київська, а саме Московія-Росія. — М. Л.] *став зворотним західноєвропейському: то був розвиток від свободи до рабства* (тут вже мається на увазі власне Російська імперія, починаючи з Московії, в якій, як свідчить сам Федотов, «*людина вільної професії була явищем немислимим*», оскільки «*всі стани були прикріплені до держави службою або тяглом... жили в примусовій організації*», а «*кріпосна неволя... зробилася повсюдною у той самий час, коли вона відмирала на Заході, і не переставляючи обтяжуватися до кінця XVIII століття, перетворилася в чисте*

рабство». — М. Л.). Рабство диктувалося не примхою влади (однак, як зазначає сам Г. Федотов, «московський цар хотів царствувати над рабами». — М. Л.), а новим національним завданням: створення Імперії на убогому економічному базисі. Тільки крайньою і загальною напругою могла існувати ця злиденна, варварська, нескінченно розпросторювана держава», у якій, як наголошує Г. Федотов, взагалі «не могло бути місця свободі»...

Тож насправді сталося якраз протилежне — вільні до цього виробники Криму невдовзі, ставши безправними кріпаками, саме й потрапили до імперського рабства. Та й чи могло бути інакше? Чи міг хоча й волелюбний, та малочисельний народ встояти супроти ненаситної імперії-вовчиці? Звичайно, противився, як міг, але наявні сили опору не йшли ні в яке порівняння з вишколеним для цієї справи імперським механізмом упокорення. Тому сталося те, що за цих умов неминуче мало статися — опір було зламано, непокірних — упокорено. Але якою ціною! «Упокорення, — наголошує Б. Вольфсон (1941. — С. 63), — сталося тільки після винищення значної частини татар». Та що таке кілька десятків тисяч понівечених життів якихось там «тубільців» — власні інтереси імперії понад усе! Однак і на цьому, як відомо, поневіряння кримських татар не скінчилися.

Попри те що, як зазначав герценівський «Колоколь» (Гонение... — 1962): «загальна думка усіх, хто знає Крим, одноголосно свідчить на користь татар», зокрема про те, що народ цей «тихий, покірний (у першому — 1906 р. — виданні свого нарису «Прошлое Тавриды» згаданий Ю. Кулаковський акцентував на «віротерпимості татар і мирному характері їх стосунків з сусідніми християнами». — М. Л.), що не мав жодних упереджень проти російського уряду, незважаючи на всі пригнічення; народ, що ніколи не думав про перехід до одновірців (турків. — М. Л.) і зовсім не бузувірський і що «під час самої війни (мається на увазі Кримська війна 1853—1856 рр. — М. Л.) він не зраджував Росії... Навіть у пограбуванні Керчі та ін. він брав участь менше за самих росіян і аж ніяк не більше вірменів, греків, євреїв та інших туземців», усе ж під час згаданої війни союзного альянсу проти Росії розпочалась-таки «нагінка на кримських татарів». Ось як про ці гоніння писав «Колоколь»: «По отриманні відомостей про висадку союзників таврійський губернатор послав чиновника Максимовича з сотнею козаків для спостережень за татарами в Євпаторійському повіті. Максимович з козаками почав карати і грабувати в усіх селах, козаки гвалтували жінок, в селі Тшей засікли 7 осіб і при тому оголошували, що з приходом російських військ усі татари будуть перерізані».

Такі «зловживання влади... а також чутки про наміри уряду переселити татар з Криму» спричинилися до масового переселення татар з Криму. «Щоб зрозуміти всю злочинність урядових розпоряджень», писав «Колоколь», «зазначимо, що з 241 тисячі душ магометанського населення Криму — пішло 100 тисяч... Татари плакали, розлучаючись з Кримом, брали пригоршні землі з батьківських могил і зі словами: “ми 60 років їли російський хліб, дай бог здоров’я російському царю!” покидали рідні береги». Та й тим, хто залишався на ній, пізніше ще не раз доведеться оплакувати змушене виселення з батьківського краю.

Натомість на найвищому рівні були «схвалені розпорядження... про переселення державних селян на власницькі землі в Криму». Та коли російське керівництво «витіснило з Криму віддане йому татарське населення для того, щоб поселити в Криму росіян», тільки тоді «здогадалося воно», що «росіяни — через особливості краю, через нестачу водопоїв і т. ін. — у Крим не підуть». Чиновник з особливих доручень Лошкарьов у конфіденційному листі з Криму просив «звернути увагу на ті підстави, котрі спонукають його визнати несправедливим погану думку про татар і вважати необхідним відхилення їх переселення до Турції», оскільки, на думку автора листа, таке «переселення масами» здатне «згубити край». Саме так, по суті, й сталося. Ось що, зокрема, писало у вересні 1860 р. таврійське дворянство генерал-ад’ютантові П. Ланському: «Уся степова частина півострова вже є вид пустелі: села без мешканців, поля не зорані, і нема сумніву, що з наступною весною гірська частина, в якій рух татар відносно степової ще мало помітний, матиме ту ж пустельну картину... **Навряд чи найкровопролитніша війна, загальний голод чи морова пошесть могли б у такий короткий час обезлюднити край...**»

Та й встановлення радянської влади не принесло відчутного полегшення багатостраждальному корінному населенню півострова — уже від самого початку перемоги жовтневого заколоту в Росії, наголошують дослідники (Зарубин, 1994. — С. 31–33), Крим «став дослідним полігоном використання всіх форм насильства...» Але й на цьому гіркі випробування кримського населення далеко не вичерпались: у «кримської трагедії», як зазначає П. Мазур (1993), «був і другий (за наказом Гітлера в роки війни були знищені карайми, цигани та євреї), і третій акт», коли «Постановою Державного Комітету Оборони від 11 травня 1944 року з Криму були вислані татари, вірмени, болгар, греки — третина населення Криму! — 228 543 особи», а перед війною за вказівкою «вождя всіх народів» «в адміністративному порядку, без суду і слідства, вислані греки і турки».

Ось як згадують про цю трагедію кримських татар свідки тих подій (Чумак, 1993. — С. 48–50). Розповідає П. Халід: «Ніч. Заходять солдати зі зброєю і кажуть, щоб через 15 хвилин зібралися. Солдат відбирає у мамі Коран і кидає його в туалет. Нас відвозять на кладовище і до ранку там тримають. Вранці нас женуть на станцію. Там заганяють, як худобу, в вагони-“телятники”: маму — в один вагон, мене в інший. Тоді я бачив маму в останній раз... В Саратові нас пересадили у вантажні баржі. Не годували, поки не привезли в Марійську АРСР... 18 кілометрів гнали пішки в тайгу. Поселили в таборі серед болота, там до нас жили поляки. Дуже багато людей умирало... Жінки працювали на лісопавалі. Пили гнилу воду, і добре пам'ятаю, що у всіх, хто умирав, останнім бажанням було — випити ковток чистої води з рідного Криму».

Розповідає І. Ахаєва-Бекерова: «...Удितячий пам'яті надовго залишиться: гавкіт собак, нявкання котів, мукання корів, бекання овечок, крики і нещасний плач людей...»

Розповідає Л. Валялова: «...Виселяючи нас, дозволили взяти на трьох одну подушку і одну ковдру, а горшки, ложки, харчі наказали залишити... Усі плакали... Товарні вагони заповнили так, що багато хто стояв, сиділи по черзі. Не відчиняли дверей, солдати запитували, чи є померлі. Хоронити їх ніхто не дозволяв, а просто, на ходу поїзда, викидали з вагона. В перший день прибуття в Узбекистан усіх взяли на облік у спецкомендатурі. Життя людей залежало від людських якостей і службового рівня комендантів. Ніколи не забуду їх прізвищ... Як вони принижували нашу людську гідність! Як вони знущалися над нами! Страшно і моторошно про це згадувати...»

Отаке-то щастя принесли народам Криму сумнозвісна російська, а затим і радянська анексії, але побрехеньки про міфічний «розквіт» Криму після приєднання до Росії продовжують свою переможну ходу. А «значить, — питаємо разом із Антуаном де Сент-Екзюпері, — комусь-то це потрібно?»

14. Міф про те, що в Новоросії та Донбасі «зроду старої України не було»

Усе ж таки оце зумисне змішування, ототожнення понять «руський» та «російський» здатне призвести до суттєвої плутанини у будь-якому питанні, надто якщо врахувати ще й характерну особливість людської натури: чим менше знань, тим більшу категоричність висновків дозволяє собі їх носій. Ця риса надзвичайно притаманна численним «знавцям» України, історії та культури українського народу, котрі, аж ніяк не соромлячись за відсутність глибоких знань у відповідній царині, із легкістю вдаються до «глобальних» висновків.

От і *«ледве чи не наполовину українець»* О. Солженіцин (1990) безапеляційно, як і більшість росіян, коли справа стосується «українського питання», заявляє, що, мовляв, у Новоросії, в Криму, в Донбасі *«зроду старої України не було»*. А от коли б не ототожнювали двох згаданих понять, то чимало обумовлених цим непорозумінь одразу ж прояснилися б. І не лише щодо *«древнього російського міста Миколаєва»*, а й стосовно не менш *«древньої російської»* Одеси, та й Новоросії в цілому*...

То ж спробуймо з'ясувати, чи була в минулому і на яких саме землях «стара» Україна? Коли саме і як вона зникла та куди поділася? І яким чином раптом з'явилася Новоросія, себто «нова Росія»? Ось як визначав козацькі землеволодіння визначний дослідник історії Січей Д. Яворницький (1990. — С. 13–25). Запорозькі землі на Правобережжі охоплювали територію від річки Тясмин на півночі до гирла Дніпра та Бугу на півдні. Західним кордоном були річки Буг та Синюха. Північною межею на Лівобережжі була річка Оріль, а південною — Конка. Далі на схід запорозькі землі тяглися аж до Нижнього Дону, виходячи в районі Бердянської коси та гирла Кальміуса до Азовського моря.

* Приміром, останній главнокомандувач ВМФ СРСР адмірал флоту В. Чернавін (1993) вважає фразу, з якої він розпочинає виклад своєї позиції щодо безперечної, на його думку, належності усього Чорноморського флоту Росії: «Я народився на Україні в старовинному російському місті Миколаєві» — «парадоксальною». Звісно, адмірал має на увазі зовсім не брутальне з його боку зазіхання на українську територію, а цілком протилежне — щось на кшталт того, якби, наприклад, москвич, що є українцем за походженням, наголосив, що він народився у старовинному українському місті Москві...

Первісно всі ці території були надані Запорізькому війську спеціальними указами. Ось що пише про це А. Скальковський, якого доктор історичних наук Л. Залізняк (Нарис... — 1994. — С. 189) вважає за «офіційного історика Новоросійської губернії» (1846. — Ч. I. — С. 29–34): «...давні права, володіння і вольності Запорозького війська, визнані грамотами Сигізмунда I та Стефана Баторія (в року 1576 місяця Августа 20 дня)», пізніше були підтверджені «в царських грамотах, даних Кошовим Запорозьким... від імені Російських Монархів». Та вже «дуже скоро після приєднання України до Росії російським власникам були передані величезні угіддя з числа українських державних (військових) земель» (Коваленко. Грозит ли... — 1992).

А вже з середини XVIII ст., наголошує Л. Залізняк (там само. — С. 194), російський царат розпочинає справжній «наступ на запорозькі землі» — 1746 р. була відрізана їх східна частина по річку Кальміус на користь донських козаків... В 1751–1752 рр. збудовано фортецю святої Єлисавети (нині — Кіровоград), що стала центром так званої Нової Сербії (ці землі зайняли переселенці, зокрема з Сербії). Запорозькі землі від Дніпра і Тясмина до Синюхи на заході уряд віддав переселенцям: сербам, угорцям, болгарам, росіянам-розкольникам, українцям зі Слобідської України. Їхні воєнізовані поселення були покликані протистояти господарям цих земель — запорожцям. Друга частина цих переселенців зайняла північно-східні запорізькі угіддя навколо фортеці Бахмут — так звана Слов'яносербія. Достатньо побіжно глянути на видрукувану в наш час кольорову мапу України третьої чверті XVIII ст., аби упевнитись, що Новосербія та Слов'яносербія були створені Російською імперією зовсім не випадково — наче два тонкі та довгі ножі-стилети, уп'ялися вони з двох боків у тіло України, начисто відтявши Запоріжжя від Гетьманщини та Слобожанщини.

У 1764 р. уряд Росії, розцінивши виступ запорожців на захист своїх прав як бунт, ухвалив рішення про заснування Новоросійської губернії, до якої увійшли Новосербія, Слов'яносербія і так звана Українська лінія (воєнізовані поселення на запорозьких землях від річки Синюхи до Сіверського Дінця)... У той час як запорозькі землі Правобережжя «увійшли до складу» Новоросійської губернії, запорозькі землі Лівобережжя теж не залишилися поза імперською увагою — їх відшматували на користь Азовської...

Уже після зруйнування Січі, коли виникла потреба у війську, Потьомкін, що свого часу «з власного бажання увійшов до [запорозького] війська у Куцівський курінь» та був прозваний козаками «Грицьком

Нечосою», одразу ж, наголошує А. Скальковський (1846. — Ч. III. — С. 320), «згадав тоді про *“братчиків Запорожців”*» — було спішно набране *«доброхитне»* Чорноморське козацьке військо під проводом А. Головатого, а *«невдовзі розпочата з Турцією війна (1787–1791 рр. — М. Л.) довела всю корисність цього козацтва»*.

Майже століття тому секретар австрійського посольства у Москві Й. Корб так охарактеризував значущість українських козаків для московського війська (Січинський, 1992. — С. 126): позаяк московське військо *«б'ється лише зі страху перед царськими карами і не знає почуття власної гідності (як зазначав Г. Федотов (1991. — Т. 2. — С. 28)) новоутворений «московський тип» російської людини, який «психологічно є сплав північного великороса з кочовим степняком», взагалі існував «без будь-якого воїнського духу», позаяк «у Москві згасла київська поезія воїнського духу». — М. Л.) і хоробрости» і «дуже швидко піддається паніці* (таке, зокрема, сталося й під час сутички кількісно переважаючої російської армії з корпусом шведського генерала Левенгаупта коло Лісної в 1708 р., коли лише екстраординарні заходи самого Петра I, який, як описує перебіг тої баталії *«Історія Русів»*, *«виставив поза фронтом і з флангів малоросійських козаків із суворим наказом рубати шаблями та колоти списами всіх, хто під час бою подасться назад»*, врятували його армію від поразки. — М. Л.)», то, наголошує Корб, *«важливим скріпленням для царських (військових) сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і стараються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоб вони (козаки) не задумували перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська»*. І не дарма — козацьке військо не раз демонструвало свою звитягу.

Так, 13 вересня 1789 р. три кінних та три піших полки козаків під проводом Чепіги та Головатого разом із корпусом Дерібаса *«взяли приступом замок Єнідуя у Хаджибеї й дали початок нинішній Одесі, бо коли там збудована була в 1793 р. фортеця, вони оселилися перші окремою слобідкою чи передмістям на “Пересипу”*» (Скальковський. Назв. пр. — С. 216, 233). Таким чином, Одеса, як і, скажімо, Севастополь, не виникли на порожньому місці. До речі, поселення слов'ян, котрі поступово змінили свою назву на Гаджибей, відомі із письмовних джерел 1415 р. як Кацюбії (Змієнко, 1996). Тож насправді у 1794 р. відбулося не так заснування Одеси, як чергове перейменування Кацюбіїв-Гаджибей...

Ну, а тепер кілька штрихів щодо того, хто ж населяв цю саму Новоросію у різні часи (Заставний, 1993. — С. 105): *«У 1763–1764 рр.*

національний склад населення Новоросії характеризувався такими показниками: **українці** займали **74,81%**, **росіяни** — **12,05%**, «волохи» — **9,19%**, **серби** — **2,08%**, **поляки** — **0,83%**, **болгари** — **0,24%**, **угорці** — **0,14%**, **німці** — **0,09%**, **татари** — **0,06%**, **грузини** — **0,06%**, **інші** — **0,24%**». А як змінилися ці показники упродовж наступних півтора століття? *«За даними перепису населення 1926 р., в степових районах України, які в основному збігалися з Новоросією, налічувалось 5568 тис. чол., у тому числі 3674 тис. (66%) українців, 798 тис. (14,3%) росіян, 396 тис. (6,1%) євреїв, 206 тис. (3,78%) німців, 34 тис. (0,6%) поляків, 460 тис. (8,3%) представників інших національностей»* (там само. — С. 106).

Тож Л. Залізняка має всі підстави стверджувати (назв. пр. — С. 205), що *«українці завжди становили більшість населення Новоросійської губернії. Тому імперський уряд послідовно провадив щодо них політику етноциду»*. Масові депортації українців до північних та східних районів Росії, а також зустрічне переселення росіян в Україну стали одними із наріжних каменів ленінсько-сталінської національної політики. При цьому, як наголошує в журналі «Дружба народів» В. Коваленко (1995), *«переселення росіян було аж ніяк не спонтанним, а ретельно планувалося Кремлем: кількість, термін, заходи матеріального заохочення, забезпечення транспортом, житлом тощо»*.

А ось і деякі результати цієї політики (Заставний, 1993. — С. 108): *«національний склад жителів Одеської, Миколаївської та Херсонської областей за даними повоєнних переписів:*

у 1959 році українці тут, відповідно, становили 55,4%, 81,1% і 81,0% (росіяни — 21,7%, 13,7% і 15,6%);

у 1970 році українці — 55,0%, 78,8% і 78,3% (росіяни — 24,2%, 16,1% і 18,1%);

у 1989 році українці — 54,6%, 75,6% і 75,8% (росіяни — 27,4%, 19,4% і 20,2%)».

Як бачимо, і в повоєнні роки, незважаючи на помітне збільшення частки росіян — що не в останню чергу обумовлене посиленням політики зросійщення — українці в усіх областях так званої Новоросії становлять абсолютну більшість. Та це жодним чином не заважає панам солженіциним та іже з ними, у повній відповідності до валуєвських настанов, зятятю стояти на своєму: *«не було»* — і все тут!

15. Міф про «найлюдянішу людину» та геніальність «усеперемагаючого вчення»

Відомі багатьом поколінням радянських людей приклади щодо особливої людяності В. Ульянова-Леніна давно набули чи не такої ж хрестоматійності, як, наприклад, серед християн розповіді про чудеса Христові. Для показу міфічності цього твердження стосовно колишнього *«вождя пролетарів усіх країн»* можна було б звернутися до численних спогадів його сучасників та соратників, зокрема й самої Н. Крупської (вельми характерною, скажімо, є широковідома нині розповідь Надії Костянтинівни про безжальну розправу завзятого мисливця Ілліча над зігнаними повинню у неймовірній кількості на невеличкий острівець зайцями, в той час як офіційна пропаганда широко тиражувала розповідь про те, як Ілліч під час полювання лисичку «пожалів»). Однак, аби унебезпечити себе від звинувачень у тенденційному підборі авторів (а може, у такому ж присікуванні до «дрібниць»), обмежимося відтворенням портрета цього злого «генія» ХХ століття, покладаючись переважно на його власні творіння, не нехтуючи при цьому і результатами окремих досліджень.

Ось, для початку, висновки відомого західного історика, котрий спеціально це дослідив, — вони наведені у статті Б. Нілана (1995), надрукованій у нью-йоркському часописі «ТАЙМ»: *«Інколи стверджують, що то тільки під керівництвом Сталіна комуністи почали використовувати такі жорстокі методи, а от творець радянської держави Володимир Ленін, мовляв, не був таким кровожерним. Від подібного судження, ймовірно, не зостанеться й сліду після прочитання тому, що невдовзі вийде, озглавленого “Секретные архивы Ленина”, у якому зібрані досє з ленінської канцелярії. Редактори книги — американський історик Річард Пайпс з Гарвардського університету та російський вчений Юрій Буранов. Пайпс завжди жорстко ставився до Рад. Однак, за його словами, працюючи з архівами Леніна, він “усе ж трішки сподівався” знайти у вождя хоч якісь людські риси. Та, як заявив Пайпс, він, навпаки, “виявив, що то була ще більш жорстока та байдужа людина”, ніж усі вважали...»*

Подібної думки дотримуються й російські автори. Зокрема, сучасний дослідник історії російського більшовизму І. Буніч охарактеризовує *«самого человеческого»* (1994. — С. 38–59) як *«гнучкого реаліста,*

безпринципного і жорстокого», екстреміста «у кожному прояві», якому, «поряд із вражаючою працездатністю та маніакальною гіпнотичною силою притягання до себе найкровожерніших покидьків», були також притаманні «шалена жага влади та суто азійські диктаторські замашки» і який, не вагаючись, вимагав «вирішити проблему... багатих класів», «козаків», «куркулів, попів та поміщиків» «шляхом поголовного їх винищення...». Саме «особисті якості вождя», на думку відомого радянського історика і філософа, генерала Д. Волкогонова (1997. — С. 461), посприяли тому, що після нього «найважливішою рисою більшовика стали ненависть до класових ворогів, непримиренність до імперіалізму, вороже ставлення до всього несоціалістичного, немарксистського, неленінського...». На цих же рисах вождя наголошував і відомий російський кінодраматург Є. Габрилович, котрий — «спільно з режисером Юткевичем» — написав про нього три сценарії (1996. — С. 226–228, 357): «Ленін ненавидів (тут і далі виділено Є. Г. — М. Л.) тих, хто був незгідний з ним... Нещадний і жорстокосердний... ненавидів він люто. Люто і жорстоко». І сам більшовизм «все щільніше робився зліпком із ленінського характеру: нетерпимість, беззаперечність, упевненість лише у своїй правоті... Такою стала і Партія — **ненавидною**». Та й самі правителі «з кожним кроком ставали все самовпевненішими, брехливішими, безсоромнішими, кривавішими...» І — як наслідок — «з кожним кроком вивітрювався моральний рівень країни...»

А московський історик, колишній викладач і керівник кафедри міжнародного комуністичного руху у Вищій партійній школі в Москві А. Латишев, який, за власним визнанням, у 1991–1995 рр. опублікував у газетах і журналах «**понад 70 статей з ленінської тематики, у яких “розсекретив” понад 100 ніколи не публікованих раніше робіт Леніна**», дійшов висновку (1996. — С. 9, 227, 239), що «**навіть ВЧК була гуманнішою, ніж Ленін**», який, наголошує автор, «з безмежною жорстокістю ставився до своїх співвітчизників». Це, серед іншого, potwierджується і тією вражаючою безвідповідальністю, з якою цей безжальний монстр ХХ століття втягнув сотні мільйонів людей у авантюру, моторошні наслідки якої перевершили усі знані людством катаклізми. На цьому тлі дійсно геніальною виглядає передбачливість «залізного» канцлера Німеччини О. Бісмарка, який, кажуть, у відповідь на вихваляння принада новітнього революційного вчення Маркса твердо заявив, що, коли навіть воно таким і є, то все одно він не допустить, аби випробування нової теорії проводилося на німецькому народіві, порадивши обрати для цього «**країну, яку не жаль**»... Ленін же, навпаки, присвятив усе своє

життя саме втягуванню гігантських мас людей у експеримент, можливі наслідки якого досягнути не міг та, певно, і не хотів...

Як відомо, навіть негативний результат, отриманий у будь-якому дослідженні, теж результат. Незаперечна цінність довготривалого експерименту, про який тут йдеться, полягає саме у тім, що він наглядно й переконливо показав людству, що йти цим, проголошеним ще молодим В. Ульяновим «іншим шляхом», не варто, бо то глухий кут для поступу. Обіцяні принади «нового» світу виявилися усього лише примарними цяцянками для одурених — як наголошує професор Одеського університету Є. Присовський (1996), *«не порядність, а безсовісність, не скромність, а пихатість, бундючність, не братерство, а шовіністична ненажерність і обмеженість, не вміння жити для людей, а намагання ухопити жирніший шматок життєвого пирога, не єдність, а повний розрив між словом і ділом, між лозунгом, закликом та реальним способом як власного життя, так і життя народу — ось справжні ознаки»* новоствореного комуністичного режиму, його людиноненависницької моралі. Та вони настільки майстерно приховувалися ідеологічними завісами, що необхідний був тривалий час, ба більше — *«мав статися вибух у житті суспільства, що стався у серпні 1991 р., щоби ці істини повністю відкрилися кожному... щоб і Ленін розкрився перед нами не як зразок людяності та простоти, а як кривавий ідол, надихач масових убивств»*. Жаль тільки, що за набуття цього досвіду людству, зокрема й українцям, довелося сплатити таку неймовірно велику, неймовірно моторошну ціну. Та найбільш незбагненим, як на мене, є те, що й донині існує ще чимало людей, яких цей жадливий імперичний набуток, схоже, так нічому й не навчив, ба більше — вони палко закликають поновити той «експеримент»...

Усі ідеї світу не варті однієї сльози дитини, стверджував мудрець. Здавалося б, як взагалі можна порівнювати таку «дрібничку», якою є сльоза дитини, і ідею, яка може зробити щасливим (чи нещасливим) усе людство?! А дуже просто: ідеї, здатні спричинити появу сліз бодай дитини, ніколи не зможуть ошчасливити й усіх. Чергова — марксистсько-ленінсько-сталінська — спроба реалізації старої, як світ, ідеї побудови комуністичного «раю» за відомою формулою *«від кожного за здібністю, кожному — по потребі»*, опрацьована основоположниками марксизму, перетворена у *«інструкцію до дії»* ленінцями і впроваджувана протягом десятиліть сталінцями, спричинила до пролиття бездонних океанів сліз та величезних рік крові, супроводжувалася масовим геноцидом та етноцидом, обумовила виникнення найжорстокіших воєн та небачених екологічних катастроф, буквально *«до основи»* потрясла як земну

цивілізацію, так і саму Землю. Які ж іще потрібні теоретичні обґрунтування її хибності, небезпечності, нарешті, злочинності, коли практика (єдино вірний і незаперечний критерій істинності всякої теорії, як наголошували ще недавно самі марксисты-ленінці) з усією незаперечністю показала неспроможність та злочинність цієї антилюдської ідеології! Скільки ж іще маємо халатися голими руками за розжарену праску, аби нарешті впевнитись, що це не найкращий метод визначення її температури, як і термостійкості власної шкіри! Невже кількох мото-рошних десятиліть для цього все ще замало, і ми знов піддамося на знайомі заклики повірити — хоч би й востаннє! — усе тим же сліпцям, які вкотре рядяться у поводити до примарного «ельдорадо», знову змусимо себе забути, куди невідворотно приводить ця дорога, вимощена їхніми «благими» намірами?

Мабуть, багатьом стражденним та зневіреним в Україні аж у голові паморочиться від масштабів тих обіцянок, які так узвичаєно щедро, мов з чарівного рогу достатку, розсипають новітні комунобільшовики. Але чому ж тоді, коли упродовж семи з лишком десятиліть їх влада на цій землі була ще більш глобальною та необмеженою, аніж у будь-якої з відомих деспотій, вони так і не спромоглися створити не те що обіцяного комуністичного раю, а навіть суспільства з більш-менш життєздатною економікою та більш-менш пристойними демократичними засадами? Чи все ж створили (бо зараз колишні партноменклатурники, що і тоді, дійсно, жили, як в раю, і за нинішньої «демократичної української» держави не бідують, полюбують нагадувати, як нібито «добре було тоді» усім без винятку радянським людям)?

Та про це — згодом, а зараз повернімося до предмета нашого розгляду. І почнемо з моменту появи на світ цілком закономірного виплоду процесу *«революційного оновлення світу»* — масового запровадження більшовиками (а вони, взагалі, виявилися надзвичайно винахідливими щодо запровадження різних нововведень, спрямованих на масові винищення людей — досить згадати використання децимації, себто розстрілу для застороги кожного десятого, зокрема серед донського козацтва, створення концтаборів, формування так званих трудових тощо) вже дещо призабутих на ту пору світом розстрілів заручників — бажано дворянського походження, бо що можна експропріювати у «простих»? Тож і не дивно, що зродилося воно саме в *«колиці революції»* і саме з подачі вождя, який, після вбивства 30.08.1918 р. в Санкт-Петербурзі Урицького [як наголошує І. Буніч (1994. — С. 41–44), сам Ілліч його й наказав *«ліквідувати»* за те, що той разом із Володарським переправив

78 мільйонів золотом «кудись наліво через приватні банки у Скандинавії», в той час як мільярди переправлялися до певних європейських банків з наказу чільного експропріатора] вирішив на білий терор відповісти червоним (не обмине ця доля й України — 18 травня 1919 р. голова Всеукраїнської ЧК М. Лаціс у газеті «Известия ВУЦИК» сповістив про запровадження «червоного терору» в Україні).

«Ось бачите, — чую вже голос запопадливого більшовика-ленінця, — він просто був змушений!» Воно нібито так — дійсно, «змушений», але, як любив примовляти у дискусіях з радянськими «визволителями» Чехословаччини зразка 1968 р. такий собі начитаний місцевий опонент, про що розповів у книзі «Освободитель» учасник тих подій В. Суворов, «Леніна уважно читати треба, батечку». А тоді виявиться, що, на відміну від так званого «білого руху», який виник й справді вимушено — як реакція російського дворянства на жовтневий 1917 р. заколот «голоми» (це, зрозуміло, не дає жодних підстав для найменшого виправдання «білого» терору), майбутні більшовики, вустами Ульянова-Леніна, ще в травні 1901 року (стаття має доволі символічну назву: «З чого почати?») однозначно заявили: «...**ми ніколи не відмовлялися і НЕ МОЖЕМО відмовитися від терору. Це одна із воєнних дій, що може бути придатною і навіть необхідною у певний момент битви**» (ПСС. — Т. 5. — С. 7). Тож має цілковиту рацію відомий генетик академік В. Войтенко, коли доходить висновку (1997. — С. 65), що «дірка в тому місці, де у людей буває душа, виникла у Леніна задовго до революції».

Подальші застереження майбутнього вождя «від захоплення терором, від визнання його головним засобом боротьби» — то лиш про людське око, бо, як вже невдовзі покаже практика більшовизму, саме кривавий «революційний» терор та не менш кривава беззастережна брехня стануть наріжними каменями комунобільшовизму. Як наголошує сучасний російський філософ О. Ціпко (1990), хоча окремі автори й досі переконують читача, «нібито в теорії Маркса насильство відіграє другорядну, незначну роль, обмежується функцією повитухи, що вивільняє плід від пуповини», насправді ж саме «насильство у Маркса і Енгельса виступає у ролі творця нового життя», оскільки перехід до диктатури пролетаріату можливий лише шляхом масового запровадження терору і насильства.

Скористаймося ж порадою начитаного пражанина і бодай продивімось дійсно багатий ленінський спадок. Звичайно, лиш те, що пильні охоронці «класової чистоти» пропустили до широкого вжитку, себто до відкритого «повного» зібрання творів — але й цього цілком достатньо, аби кров захолола в жилах! Почнемо з листа товаришеві по

партії і соратникові від 26.06.1918 (Ленин. ПСС. — Т. 50. — С. 106): «Тов. Зинов'єв! Тільки сьогодні (Володарського-Гольдштейна вбито 20.06.1918. — М. Л.) почули в ЦК, що в Пітері робітники (виділено В. Л. — М. Л.) хотіли відповісти на вбивство Володарського (теж прибраного своїми, наголошує І. Буніч. — М. Л.) масовим терором і що Ви (не Ви особисто, а пітерські чекісти) утримали. Протестую рішуче!» Володимир Ілліч поки що тільки «протестує» — уже невдовзі він вимагатиме широкого і якнайрішучішого впровадження цієї життєво важливої складової комуністичного режиму. Ось лише дві із таких вказівок, відправлених ним в один день, 09.08.1918 (зверніть увагу — задовго до того, як вождь «змушений» буде відповісти червоним терором). Лист Г. Федорову, «голові Нижньогородської губради»: «У Нижньому явно готується білогвардійське повстання. Треба напружити всі сили... навести відразу (виділено В. Л. — М. Л.) масовий терор, розстріляти і вивезти сотні повій, які споюють солдатів, колишніх офіцерів і т. ін.» А ось телеграма Пензенському губвиконкому (там само. — С. 143): «Отримав Вашу телеграму. Необхідно... навести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців». Уточнення про те, проти кого він має бути спрямований, — лише задля красивих слів: хто за таких умов, тобто нещадного і масового терору, буде розбиратися, чи ти дійсно «опіум для народу», а чи просто під гарячу руку потрапив! А потрапити під гарячу руку Ілліча — не приведи Господи! Так, 10.09.1918 на шляху «кремлівського мрійника» раптом каменем лягла Казань, а «товариш Троцький», від якого якраз і вимагалось «нещадно і масово», раптом візьми і завагайся — ціле місто все ж таки... І що ж «найбільший гуманіст» Ленін? Він, як завжди, на висоті вимог революційного моменту — саме уособлення «революційної принциповості» (там само. — С. 178): «...здивований і стривожений сповільненням операції проти Казані, особливо якщо повідомлене мені, що ви маєте повну можливість артилерією знищити супротивника, є вірним. Як на мене, не можна жаліти місто та відкладати далі, оскільки необхідне нещадне винищення, якщо тільки вірно, що Казань у залізному кільці»*...

* Зверніть увагу: тут йдеться не про вороже місто (звісно, «великий гуманіст» добре знав, що у будь-якому місті, навіть «ворожому», мешкає переважно цивільний люд, який жодним чином не може бути ототожнений із ворожим військом), а про своє, російське! Таку ж нелюдську безжальність щодо цілих міст і сіл та їх мешканців демонструє нині в Чечні інший — «маленький» — Володимир, достойний ідейний нащадок «великого»...

Але, може, то якийсь прикрий поодинокий випадок, зовсім не характерний для керівного стилю вождя? Якраз навпаки — цілком характерний. Скажімо, в тому ж таки 1918 р. він вимагав від голови надзвичайної комісії Бакинського Раднаркому (Латышев, 1996. — С. 20) підготувати *«все... для спалення Баку дощенту»*, а 28 лютого 1920 р. посилає таку телеграму в Реввійськраду Кавказького фронту (там само. — С. 20–21): *«Смилзі та Орджонікідзе. Нам до зарізу потрібна нафта. Обдумайте маніфест до населення, що ми переріжемо всіх (у Майкопі та Грозному. — М. Л.), якщо вони сплять і зіпсують нафту та нафтопромисли. (ЦПА ИМЛ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 13067)»*. Як бачимо, масовий терор був для найбільшого «гуманіста» всіх часів і народів аж ніяк не пасербком, радше навпаки: *«...ставлення до терору, що його виявляють на ділі у парламентських промовах, газетних статтях... то розбещення (виділено В. Л. — М. Л.) революційної свідомості робітників»*, — роз'яснює Ленін (ПСС. — Т. 40. — С. 57) тим слабкодушним, кому ще невтямки, що без масового терору більшовицький режим просто не може існувати.

Не обминула, звичайно, ця гірка чаша і України — про це, зокрема, у 1920 р. писав всесвітньо відомий письменник та гуманіст В. Короленко до А. Луначарського, протестуючи *«проти безглузвих розстрілів і проти убивств дітей»* і просячи милосердя хоча б щодо дітей. У своїх листах Короленко, зокрема, наводить приклад, коли в Полтаві — батьківщина Луначарського! — серед 9 розстріляних *«в адміністративному порядку»*, сиріч без суду, що, як запевняв його *«один із відомих членів Всеукраїнської ЧК»*, робилося, зрозуміла річ, лише *«для блага народу»*, були *«одна дівчина 17 років та ще двійко малолітніх»*. Та *«наркомпрос»* Луначарський, знаючи позицію вождя у цих питаннях, навіть не відповів на жоден із численних листів Короленка. Згадані масові розстріли *«в адміністративному порядку»* — теж одна із *«революційних»* пристрастей всеохопного *«хлопчентати з розумними очима та чолом високим та ясним»*.

Про прямі накази Леніна на масові розстріли без суду і слідства під час громадянської війни вже говорилося, однак і після її закінчення він не заспокоївся. Так, *«у травні 1922 року в розпал кампанії по розграбуванню церков Ленін, як завжди “строого таємно”, наказує: “...вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів та церков, має бути здійснене з нещадною рішучістю, безумовно ні перед чим не зупиняючись та в найкоротший термін. Чим більшу кількість представників реакційної буржуазії та реакційного духовенства вдасться під цим приводом розстріляти, тим краще”*» (Латышев, 1996. — С. 148). А 15.05.1922 Ленін посилає додаток до проекту *«Вводного закона к уголовному кодексу*

РСФСР», який фактично був спрямований на одне — якомога більше розширити «розстрільні» статті (ПСС. — Т. 45. — С. 189): до вже існуючої редакції — *«революційним трибуналам надається право застосування у якості вищої міри покарання — розстрілу за злочини, передбачені статтями 58, 59, 60, 61, 62, 63»* — «великий гуманіст» вважав за край необхідне *«додати статті 64, і 65, і 66, і 67, і 68, і 69* (ще радикальніше підходив до цього питання здібний учень кремлівського Гуру, керівник Всеукраїнської ЧК у 1919–1921 рр. М. Лаціс, який пропонував взагалі не обтяжувати себе — навіть формально — шонайменшими юридичними процедурами: *«не шукайте на слідстві доказів»*, повчав він чекістів, лише гляньте на руки того, хто до вас потрапив, *«якщо білі — стріляй»* — та й по всьому... — М. Л.)».

Але й цього колишньому адвокатуві, себто фаховому захисникові прав громадян, «законникові», що поклав своє життя на те, аби встановити владу, *«не обмежену жодними законами»*, звісно, мало — у супровідному листі наркомові юстиції Д. Курському він наголошує: *«Помоєму, треба розширити використання розстрілу... до всіх видів діяльності меншовиків, с.-р. (соціалісти-революціонери або есери. — М. Л.) і т. ін.»* Через день (там само. — С. 190) посилає тому ж Курському *«начерк додаткового параграфу Карного кодексу»*, який супроводжує додатковим роз'ясненням: *«...основна думка, сподіваюсь, ясна... відкрито виставити принципове... положення, яке вмотивовує суть та виправдання терору, його необхідність, його межі* (нижче він їх сконкретизує: *«формулювати треба якомога ширше...»* — М. Л.). Суд повинен не усувати терор... а обґрунтувати і узаконити його принципово...» А зроблене лише два роки тому, в доповіді на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. запевнення (Ленин. ПСС. — Т. 50. — С. 101) про те, що як тільки більшовики *«отримали рішучу перемогу»*, то *«ще до закінчення війни... відмовилися від застосування смертної кари і цим показали, що до своєї власної програми ми ставимося так, як обіцяли... Тож я вважаю, сподіваюся і певен, що ВЦВК одностайно підтвердить цей захід Раднаркому... аби застосування смертної кари у Росії стало неможливим»* — відкинута вбік впало, тихенько дзенькнувши, як вже вистрілена, а отже, непотрібна гільза...

А щодо геніальності самого «всеперемагаючого» вчення — надамо слово колишньому першому секретареві Полтавського обкому КПУ, членові ЦК КПУ та ЦК КПРС Ф. Моргуну (1995), який не із чужих слів з н а є теорію і практику ленінського вчення: *«Більшовизм спотворив та довів до абсурду соціалістичну ідею, побудував тоталітарну державу,*

в якій нема місця ані економічній, ані людській свободі. Соціалісти Заходу будують громадянське суспільство з ринковою економікою, вони авторитетна сила цього суспільства. На ідеях ленінізму-сталінізму його не побудуєш. Сумно, коли деякі ліві сили продовжують триматися за сталінізм як прапор свого руху. Перспективи у нього нема».*

Та й інший професійний московський ідеолог, колишній начальник Інституту воєнної історії Д. Волкогонов, признавшись, що йому, *«людині, що довгий час боролася за реалізацію догматизованих постулатів марксистсько-ленінської ідеології, говорити таке непросто, навіть важко»*, змушений був визнати (Генерал Дмитрій Волкогонов... — 1990): *«Що таке комуністична перспектива... що нового можемо сказати про цю перспективу? По суті — нічого. Тоді навіщо ставити таку химерну мету? (Виділено Д. В. — М. Л.)»*.

Але останні й досі роблять вигляд, буцімто знають, що і як, оскільки до зубів озброєні «найпередовішим» вченням всіх часів і народів. Щоправда, переборовши майже генетичний страх перед щонайменшими спробами коригування узвичаєних постулатів, і вони змушені — на потребу дня — вдаватися нині до певних, я б навіть сказав, корінних заміन особливо потьмянілих партійних догм — скажімо, *виступати «за багатокладну економіку»*, в той час коли «Маніфест Комуністичної партії» Маркса — Енгельса недвозначно наголошує на тому, що взагалі *«комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»* (Маркс К., Енгельс Ф., 1972. — С. 40). Та задля відвоювання владних позицій, певно, і не на такі поступки можна погодитись.

Не маючи за душею ніякої серйозної альтернативи європейській, тобто ринковій моделі економічного розвитку, що упевнено опановує світ, і переконливо продемонструвавши усьому світові, чого варта їх власна «модель», наші «вічно вчорашні» у разі захоплення ними влади змушені будуть й собі «капіталізуватися», себто стати на рейки

* Оголосивши себе соціалістами, колишні наші номенклатурники, посилаючись на Швецію, Францію та інші країни колишнього «капіталістичного Заходу», силкуються переконати широкий загаль у тому, що, мовляв, сьогодні майже півсвіту живе, як у Бога за дверима, саме тому, що там верховодять соціалісти. Воно то так, але ці лукавці «забувають», що той соціалізм, який вони, до речі, ще недавно узвичаєно обзивали «загніваним капіталізмом», має таке ж ставлення навіть до «розвиненого» брежнєвсько-горбачовського (а про «недорозвинений» сталінський — годі й казати!) «соціалізму», як самі більшовики-ленінці до тих же західних соціалістів. Не кажучи вже про більшовицькі методи запровадження того «соціалізму» та його результати...

ринковості. Утім, колишня компартійна верхівка практично вже давно це вчинила, «прихватувавши» партійні кошти, які жодним чином не були власністю самої лише партноменклатури (як і партії в цілому, позаяк упродовж усього періоду існування злочинного режиму її керівництво, узурпувавши владу в державі, постійно запускатиме руку до державного бюджету). Або — знов намагатися реанімувати конаючу серед уламків колишнього соцтабору, остаточно збанкрутілу азійську, чи то пак «соціалістичну», економічну модель, відновлення якої потребуватиме невідворотного повернення й горезвісного сталінського «порядку».

Ще перший давньогрецький «комуніст» Платон, майже дві з половиною тисячі років тому зводячи подумки у своїх знаменитих «Діалогах» *«ідеальну державу»*, в якій розподіл праці мав відповідати *«потребам та природнім задаткам»* її громадян, усвідомлював, що в її основу має бути покладено саме подібний устрій. Передбачаючи наявність у цій державі трьох основних верств — правителів, стражів та простих трудівників, у тому числі й рабів, він був переконаний (Платон, 1971. — С. 226), що *«перехід з однієї верстви до іншої (наприклад, якщо «ремісник чи хтось інший, ділок за своїми природніми нахилами... спробує перейти до верстви воїнів, або хтось із воїнів намагатиметься проникнути до складу членів ради чи стражів...» — М. Л.) повинен «вважатися найвищим злочином»*. Тож, якщо вже ти народився (радіше якщо визнали тебе *«мудрі правителі»*) баобабом, чи то пак ремісником або землеробом, то, як співав В. Висоцький, так і будеш ним, аж *«доки не помреш»*. Саме такий порядок й запровадив лиховісний «батько народів», припнувши робітників до заводів та фабрик, селян до колгоспів, а всіх радянських людей назгал — до певних місць мешкання, визначених так званою пропискою.

Та повернення до тих порядків уже просто неможливе — як неможливо змусити мільйони людей, що вдихнули п'яного повітря свободи, знову жити у задушній атмосфері союзного бараку. Тож і роблять кілька кроків назад, поступаючись «принципами» та сподіваючись зробити хоч один уперед. Он і чільний комуніст Росії Г. Зюганов, відчуваючи вже явну недостатність ратування за згадану багатуокладність навіть укупі з відмовою від впалого нині в пошані атеїзму, змушений сьогодні визнати (Челноков, 1996), що *«марксистсько-ленінська концепція не тільки застаріла, а й багато в чому була хибною»*. Подібний висновок багато чого вартий!

Не ставлячи собі за мету більш-менш детальний аналіз цього *«революційного вчення»*, спрямуємо лише увагу зацікавленого читача на ще, на жаль, мало відоме в Україні, але надзвичайно ґрунтовне дослідження

американця українського походження П. Балея (1981), вже сама назва якого розкриває як засадничі положення цього вчення, так і методи впровадження його в життя. Переконливо показавши (с. 78–83) «*еклектизм у Марксовій теорії історичного матеріалізму*»*, автор ставить закономірне питання: а, власне, «скільки ж тоді *оригінального у Маркса?*» І далі, покладаючись на те, як сам Маркс «*признається до свого вкладу в розвиток комуністичних ідей*», П. Балея доводить відсутність цього «оригінального».

Ще менше оригінального неупереджені дослідники знаходять у Леніна, бо «*на ділі Ленін — ідеологічно і програмово — не вніс анічого істинного нового до марксизму в цілій своїй пропагандивній і революційній діяльності... До такої оцінки доходили й переконані марксисты, як-от Герберт Маркузе в одній із своїх праць («Совет Марксизм», Винтедж Бук, 1961. — С. 34) про СРСР: «Ленін не впровадив жодного нового теоретичного концепту, який змінив би структуру Марксової доктрини, ані не випрацював поняття про новий інтернаціональний характер класової боротьби» (там само. — С. 23). Ленін був практиком марксизму «із здібностями політичного стратега в революційній діяльності, які набагато перевищували здібності Маркса як практичного політика», а тому він дуже швидко збагнув, що «марксизм це, по суті, принцип переваги політичної тактики над ідеологією в боротьбі за тотальну і абсолютну владу і що ідеологія це тільки один із важливих засобів у політичній боротьбі» — за ту ж владу... А величезний обсяг ленінської спадщини, характерною ознакою якої є те, що «на кожний виступ, документ чи послання» певного змісту у згаданому спадкові можна знайти виступ, документ чи послання «цілковито*

* Зокрема, дослідник показує, що «а) авторство фрази «диктатура пролетаріату» належить французькому революціонеру А. Блянкі, який зорганізував революційне товариство у 1848 році (коментар П. Балея: «вислів “диктатура пролетаріату” є так само абсурдний, як розсудливість юрби чи “ініціатива мас”». — *М. Л.*); б) ідея інтернаціоналізму, що є набагато старшою від марксизму, сягає в італійське Ресорджіменто, а своє ідеологічне та статутове оформлення знаходить у масонських ложах; в) ідея комуністичного способу життя була пропонована ще Платоном в його “Республіці”, а в модерних часах, перед появою Маркса, ця доктрина знайшла відображення у працях таких утопістів, як Бабеф, Сен-Сімон, Фур'є, Оуєн і Луї Бланз; г) діалектичний метод Маркс засвоїв від Гегеля; д) матеріалізм Маркса, крім атомістів грецької античності — Демокріта й Епікура — мав ще й таких попередників, як Жульєн Ламетрі, Томас Гоббс, Пауп Голбах і Людвіг Фойєрбах; е) у політичній стратегії й тактиці Маркс був здібним переемцем Макіавеллі, керуючись його принципом: мета виправдовує засоби; є) ідею переміщення товарної надвартості з торгівельного обігу в процес виробництва Маркс засвоїв з «Економічних діаграм» Франсуа Кене і т. д.»

протилежного змісту», на думку І. Буніча (1994. — С. 65), «свідчить радше про незагальмовану шизофренію, ніж про “геніальну гнучкість”»...

«Вірні лєнінці» намагаються усю вину за дошкульну поразку комуністичної ідеї звалити на Сталіна, який нібито припустився значного «відходу» від лєнінської теорії. А ось який порівняльний аналіз цих чільних провідників більшовизму дають фахівці з точки зору соціоніки (Букалов, 1992. — С. 48–49): *«Лєнін розробляє теорію і практику збройного захоплення влади в країні й проведення революційних перетворень. Для цього створюється законспірована, підпільна партія, яка потім стане правлячою. Теорія починає впроваджуватися у життя найжорстокішими методами. Сталін перебував у дзеркальних (з точки зору соціоніки. — М. Л.) стосунках з Лєніним. Це відносини взаємокорекції. І коли Лєнін помер, Сталін став коригувати його дії та систему, що існувала, — у бік ще більш жорсткої централізації, нещадного пригнічення будь-якого вільнодумства. Він побудував свій “макет соціалізму”. На 1937 рік макет на вигляд був міцним — рухався, воював, однак позаяк то був “дослідний зразок”, то й працював він відповідно: для підтримання його життєздатності загинули десятки мільйонів людей”*.*

* А на більше квадра «Бета» — саме до цієї квадрі й належало лєнінсько-сталінське керівництво — просто нездатна. Тут, певно, доречно дати бодай невеличке пояснення щодо термінів, якими оперує соціоніка (там само. — С. 43–47). Ця доволі молода наука вирізняє 16 видів інтертипних відносин — від найсприятливіших типу «дуальні», «активація» до найважчих типу «конфліктні», «суперего», «квазітотожні». Четвірки найбільш сумісних між собою типів з дуальними, дзеркальними та активаційними взаєминами утворюють квадрі. Таких соціонічних квадр, «що реалізують те чи те начинання», всього чотири — «Альфа», «Бета», «Гама» та «Дельта». «Визвольною війною в США керувала квадра «Альфа»: Д. Вашингтон — «Гюго», Т. Джефферсон — «Декарт», Б. Франклін — «Дон Кіхот», С. Адамс — «Дюма». Належність їх до квадрі «Альфа» — квадрі демократів — визначила демократичність характеру закладених ними основ державного устрою в США... Жовтневу революцію й державне будівництво в СРСР здійснювала квадра «Бета»: В. І. Лєнін — «Македонський», Л. Д. Троцький — «Гамлет», М. І. Бухарін — «Єсенін», Й. В. Сталін — «Горький», В. В. Молотов — «Гамлет» (до речі, А. Гітлер та Б. Муссоліні теж належали до цієї квадрі. — М. Л.)... В історичному плані панування квадрі «Бета» характеризується створенням централізованих, інколи диктаторських, деспотичних режимів, підпорядкованих єдиній меті, в яких людина не є вільною особистістю та самостійною цінністю. Світосприйняття у квадрі «Бета» — песимістичне й поєднується з прагматичними устремліннями... Теорія, сформульована першою квадрою (Маркс та Енгельс належали саме до цієї квадрі. — М. Л.), будучи прийнятою другою на озброєння, костеніє, спрощується, стає догмою. Для почерку другої квадрі завжди характерне створення потужних централізованих держав, імперій з розвинутим бюрократичним апаратом, обов'язковою ідеологією та регламентацією життя населення (тож не дивно, що більшовицька влада, наголошував Є. Габрилович (згод. пр. — С. 342), заповзялася «регулювати все — бажання,

Так само, як нині запопадливі апологети ленінізму силкуються звалити усю вину за поразку комуністичної ідеї на «поганого» Сталіна, так і західні марксисты всіляко намагаються (Балей, 1992. — С. 160—165) «відокремити Леніна і увесь советський марксизм від Маркса» та обгрунтувати «немарксистськість» ленінської революції в Росії, доводячи, що «марксизм у практиці “пролетарської диктатури” скомпрометував себе на теренах Советської імперії», а ленінізм, додамо, заплямував «чистий» марксизм. Якого поступу у розвитку суспільства можна очікувати, скажімо, від проголошеної Ленінім формули: «Клас пролетаріату дорівнює комуністичній партії, а партія дорівнює радянській державі»? Якщо згадати відоме твердження про те, що в самодержавній Росії існувало два різновиди рабів — закріпачені селяни, що були рабами дворян, та самі дворяни, що були рабами царя, то — за аналогією — у радянській Росії, по суті, було те саме: «прості» радянські люди фактично були рабами партійної (і злитої з нею державної) номенклатури, а самі номенклатурники були відданими рабами генсека, який «за сумісництвом» очолював і державу — прямо чи через цілком підлеглих йому глав уряду та парламенту.

[Ще М. Драгоманов, аналізуючи тактичні методи російських соціалістів, зокрема єзуїтську теорію про те, що мета виправдовує засоби, пророчо передрікав (1906. — С. 385—386), що вона приведе врешті-решт до того ж таки деспотизму, на «останній та рішучий» бій з яким начебто й піднімали народ російські революціонери, оскільки «уже й тепер у деяких колах (маються на увазі так звані «виконавчі комітети». — М. Л.)» виразно видно ознаки тих же «придворних звичаїв: боязкість заперечувати... німування та піддакування». Із часом, завдяки невпинним потугам фактично злитих ідеологічного та репресивного апаратів режиму, ці симптоми набули тотального поширення.]

Щоправда, у цьому Ленін навряд чи суттєво переплюнув і самого Маркса, який у статті 42 статуту Комуністичної ліги, зокрема, задекларував (Балей, 1992. — С. 165): «Виключені і завіщені члени, як також усі запідозрені особи, будуть під наглядом і знешкоджені в ім'я добра Ліги».

гнів, розчулення, гріхи і каяття. Проникла в кімнати, у совість, у правду, під ковдри...» — М. Л.]... Пошук ворога для другої квадри — улюблена тема...» Та якщо вже час цієї квадри минув, поразка тоталітарного режиму «неминуча». Саме тому «в колишньому СРСР... та в інших країнах, що стали на шлях соціалізму, за законом змінюваності квадрантів, неминуче приходить до влади квадрант «Гама» з її демократичними методами керування... Та, напевне, настане черга й четвертої квадри (саме до неї належить Україна — «Доктор Ватсон». — М. Л.) — із відповідним їй культом стабільності та духовності».

Як бачимо, обидва класики варті один одного і, як наголошує П. Балей (1981. — С. 22), *«суттєвих розходжень між теорією Маркса і її практичним приміненням Леніна немає»*. І вже тим паче не варто переносити всю вину з комуністичної системи Маркса на постленінського диктатора Сталіна — він є її закономірним продуктом, який лише цинічно реалізував на практиці ті можливості, які дає режим пролетарської диктатури (як колись, так і нині показне піклування нібито про інтереси пролетарів та усіх знедолених є лише зручним прикриттям для компартійної верхівки у справі запровадження необмеженої власної диктатури)...

Біда, однак, у тім, що, попри всю свою неоригінальність, марксизм, завдяки потугам численних його апологетів, став не лише теоретичною платформою, а й *«інструкцією до дії»*, яке в руках звичних до крові комуністичних «кухарок» стало безжальним знаряддям — скористаймося термінологією М. Волошина — *«множення трупів»*. При цьому в основу цієї «революційної» діяльності з перетворення «старого» світу клався саме згаданий принцип Макіавеллі... Ну, а як виглядає теорія Маркса з точки зору основного критерію істинності, яким марксизм-ленінізм визнає практику? Короткий аналіз цього наводить відомий український історик М. Брайчевський (1993. — С. 6–7):

«Маркс і Енгельс вважали, що соціалізм має прийти на зміну капіталізму внаслідок світової пролетарської революції. Цього не сталося...»

Маркс і Енгельс вважали, що ланцюг капіталізму має розірватися в економічно найрозвиненіших країнах (Англія, Франція, Німеччина, США тощо). Цього не сталося...

Маркс і Енгельс стверджували, що перемога соціалістичних сил має спричинитися до відмирання державності. Цього не сталося...

Маркс і Енгельс вважали, що перемога соціалізму спричинить небачене піднесення всіх сторін суспільного життя, тимчасом як капіталістичний лад, утративши свої прогресивні потенції, здатний лише гнути й розкладатися. Дійсність показала протилежне...

Маркс і Енгельс гадали, що перемога соціалістичного ладу забезпечить людству незрівнянно вищий рівень матеріального й духовного життя. Сталося навпаки: соціалістична революція всюди призвела до різкого зниження життєвого рівня, матеріального зубожіння, падіння духовної культури, моральної деградації, до панування брехні й облуди...

Маркс і Енгельс стверджували, що соціалізм буде царством свободи й усебічного розвитку людини-творця. Сталося протилежне. В умовах побудованого соціалізму країна перетворилася на суцільний концентраційний табір, царство страху, терору, знущання.

Маркс і Енгельс вважали, що з ліквідацією визиску людини людиною («соціалістичний» ступінь визиску, навпаки, значно перевищив «капіталістичний». — М. Л.) та класової нерівності зникне проблема між-національних відносин, а натомість утвердиться ніким не обмежений інтернаціоналізм, який у віддаленій перспективі зумовить злиття народів у єдину загальнолюдську націю з єдиною загальнолюдською мовою. Цього не сталося. Навпаки, ХХ століття минає під знаком націоналізму та національно-визвольних воєн, розпаду великих колоніальних імперій, здобуття народами (великими й малими) державної незалежності».

Зате сталося багато такого, чого безвідповідальні «основоположники теорії та її неофіти», певно, і в моторошних снах не могли побачити! А й справді, чому узбіччя широко пропагованого «шляху до щастя всіх трудящих» всуціль завалено такою небаченою кількістю трупів як «ворогів» того руху, так і самих «ощасливлених»? Чому, попри гучномовні заяви більшовиків про те, що саме вони нібито вже вхопили бога за бороду, себто стоять на єдино правильному шляху поступу, той проголошений рух до Правди та Істини супроводжувався небаченими за своєю цинічністю дводушністю і брехнею? Чому замість очікуваних небувалих результатів від «вивільненого труда» апологети марксизму-ленінізму спромоглися — і то в різних кінцях світу — лише на створення однаково нежиттєздатних (і водночас — надмілітарних) економічних систем з небаченим ступенем визиску трудівників? Чому, попри постійні запевнення радянського керівництва про те, що СРСР ось-ось «наздожене і пережене» західні країни у їх економічному розвитку, насправді сталося — зараз це визнає навіть останній генсек КПРС М. Горбачов (1999) — протилежне: «вони обігнали Радянський Союз на цілу епоху»? Чому проголошена побудова «найсправедливішого суспільства» невідворотно призвела до фактичного відновлення рабовласницького ладу у найжахливішому його варіанті, тобто до руху, як влучно підмітив поет-політехнік В. Кравець (Щирого... — 1998. — С. 156), «вперед — у пещеру...»?

Перелік цих «чому?» можна нескінченно продовжити, однак відповідь на усі ці запитання самоочевидна: та «теорія» була утопічною від самих її первнів, а тому й не могла дати позитивного результату (тим паче — здатного конкурувати зі здобутками так званої ринкової економіки), незважаючи на нелюдські методи «заохочення», якими широко користувалися її запроваджувачі.

Це, між іншим, визнають навіть зверхники поріділих лав сучасних апологетів збанкрутілого «вчення». Так, у солідному виданні,

радше — програмному документі, головним редактором якого, як і личить, виступив Г. Зюганов, колишні інтернаціоналісти, а нині палкі прихильники «російської ідеї» («відновлення Союзу», «слов'янського братерства» — чи будь-якої іншої течії, спрямованої якщо не на повне відновлення імперії у колишніх кордонах, то бодай утримання її від подальшого розвалу), дорікнувши демократам, для яких *«слово “комунізм” стало лайливим»*, переконують широкий загал, що насправді *«комунізм — така собі благородна утопія»* (Современная... — 1995. — С. 43). Можна б навіть погодитись із їх же твердженням про те, що, мовляв, *«людство має потребу у привабливих утопіях»*. Можна б — якби не та моторошна ціна, котру довелося сплатити тому ж людству за позірну «привабливість» комуно-більшовицької химери...

Якби, не приведи, Господи, комусь спало на думку приймати до реалізації якісь технічні ідеї з аналогічним рівнем їх «істинності», то можна собі уявити, як літали б створені на їх базі літаки та космічні кораблі, як плавали б теплоходи та підводні човни, їздили автомобілі та потяги, витримували навантаження будинки та мости тощо. Щоправда, *«щиро певні того, що їм пощастило пізнати закони історичного розвитку»*, оскільки вони опанували «науку наук», апологети цього «вчення» час від часу вторгалися і в технічні (про соціальні чи економічні й говорити не доводиться: там вони визнавали лише накреслені «основоположниками» догми, нещадно критикуючи відкриті «буржуазними» вченими закони) галузі, згадаймо хоча б Чорнобильську АЕС, зведену «в срок» вікопомним рішенням московського ЦК з повним ігноруванням аргументованих заперечень та попереджень про можливі негативні наслідки вчених АН України. І до чого це призвело!..

Таким чином, *«кричущий розрив між декретованою ідеологічною догмою і реальним ходом історії»* є незаперечний. А що вже казати про незліченні жертви, якими заплачено за хиби цих нелюдських «вчень»?! Та українські комуністи, намагаючись бути святішими за папу Римського, ніяк не наважаться *«поступитися принципами»* і, як і раніше, вірогідно перебувають у захопленні від *«геніального вчення»* незабутнього *«вождя світового пролетаріату»*, суттєво вдосконаленого *«батьком усіх народів»*. Ба більше, верховний *«партайгеноссе»* наших необільшовиків П. Симоненко (1996) видає такий — *«за Леніним вивіряючи крок»* — підхід за таке собі *«марксистське розуміння ситуації»*. Тобто рух вперед із постійно виверненою назад до пожухлих комуно-більшовицьких догм головою і непохитною вірою у всемогутність подібного «звіряння».

«Здавалося, — зазначає Д. Волкогонов (1997. — С. 451—452), — якби Ленін прожив ще хоч трохи, він неодмінно вивів би пролетарський корабель на правильний курс. Тоді ми не зайшли б у гавань Історичної безвиході... Але це така ж щира помилка, як і коли ми вважали, що існує класова істина. Однак є тільки класова облуда. Істина — загальнолюдська». Насправді ж «історичний шанс, що з'явився у зв'язку із Лютневою революцією...» саме ленінцями й «був безжально знищений». А вибудувана на тих руїнах ціною небачених жертв «ленінська система», що, як і сам Ленін, на переконання Д. Волкогонова (там само. — С. 469), «могла існувати лише уп'явши очі в опонента через перехрестя прицілу», була «історично **приречена на поразку**». Такого ж висновку дійшов і член «горбачовського» політбюро, один із ідеологів розпочатої в середині 80-х років «перебудови» радянської системи О. Яковлев, який у одній із передач «Времячка» (московський телеканал «ТВ-Центр», 11.05.1999) назвав її «невдосконалюваною». Тож депутат Верховної Ради України В. Жеребецький мав усі підстави назвати цей рух «мертвою течією»...

Певно, і сам Маркс був би прикро вражений таким небажанням його послідовників ураховувати нові реалії життя — це саме той випадок, коли незмінність вважається ознакою обмеженості. Як вчить народна мудрість, коли Господь хоче когось покарати, то відбирає в нього розум. То — справа Господа, звичайно. Біда ж у тім, що від цього мусить потерпати вся Україна...

16. Міф-казочка про право на самовизначення

Мабуть, люди старшого віку ще пам'ятають, як свого часу на численних уроках та лекціях з історії КПРС окремо розглядалося питання про те, як більшовики-ленінці неодноразово змінювали своє ставлення до чи не найпоширенішого лозунгу періоду підготовки та проведення жовтневого заколоту — «*Вся влада Радам!*». Ще більшого поширення він набув у незліченних засобах та заходах комуністичної пропаганди в СРСР. Так само змінювалося ставлення більшовицького керівництва й до іншого, зовні дуже привабливого лозунгу про безперечне право усіх націй на самовизначення.

Висновок про те, що більшовизм є черговим різновидом того ж таки російського імперіалізму, як відомо, належить М. Бердяєву. Однак задовго до нього про певну (а нерідко — й повну) спорідненість російських революціонерів із їхніми самодержавними антиподами пророчо писав ще М. Драгоманов, зазначаючи (1917. — С. 117), що вони «*зовсім не підривають ідеї державно-централістичного самодержавства, а лише передають його в інші руки*». От саме цим і пояснюється зазначена Драгомановим «*боязкість заміритися на радикальне заперечення існуючих політичних відносин*», що, зокрема, виявилось «*в абсолютному замовчуванні... питання про права національностей та в приховуванні різноманітного населення Росії під іменем "русского народа"*». Ця особливість вповні притаманна і сучасним російським діячам від згадуваного вже сучасного дослідника проблем майбутньої Росії Г. Федотова з його панічним страхом перед процесом «*зародження нової української свідомості*» та намаганням загнати його в «*особливу форму російської самосвідомості*» до Президента-реформатора Б. Єльцина, що вперто дотримувався все того ж таки самодержавного бачення права націй на самовизначення і, незважаючи на жертви, брутально намагався покрити все тим же, за висловом О. Герцена, «*одноманітним саваном рабства*» усі колишні васьальні щодо Росії народи.

Звісно, батьківською турботою про долю цих народів, що становлять частину РФ, подібні дії Кремля й прикриваються. Тож саме благими намірами імперського центру й було, певно, викликане надзвичайно спритне вкорочення прав цих «об'єктів федерації». Небезпечно розширені їх права безслідно зникли під час очолюваного Президентом процесу випрацювання проекту Конституції РФ із остаточного варіанта,

винесеного тим же Президентом на всеросійське затвердження, під час якого голос будь-котрого із численних «неросійських» народів РФ на тлі беззастережної переваги голосів етнічних росіян був не більш значущим, ніж сумнозвісний глас волаючого в пустелі. Таку волю *«більшості представників більшості народонаселення»*, яка, як це легко бачити, *«часто може йти цілковито урозріз із інтересами значної частини населення та найсуттєвішими правами осіб, груп, областей і навіть націй»*, М. Драгоманов вважав за *«самодержавство народне»* (там само). А той, хто саме становить більшість народонаселення в РФ, додаткових пояснень не потребує. Та, зрештою, недавня *«надія та опора»* російської демократії Президент Єльцин і не приховував свого — вельми своєрідного — бачення права націй на самовизначення (Романчук, 1994): *«Я — прибічник права націй на самовизначення... за винятком права на відділення від Росії»*.

До такої ж відвертості згодом вдався й назагал небагатослівний прем'єр-міністр «нової демократичної» Росії В. Черномірдин. Наслідуючи передвиборчий стиль свого патрона, керівник російського уряду, пообіцявши спочатку, що Росія твердо дотримуватиметься всіх домовленостей з *«чеченською стороною»*, відтак не втримався від не надто демократичного вияву рецидиву імперської свідомості у звичному демонструванні «твердої руки» Москви: *«Москва не дозволить, — заявив В. Черномірдин («Новини» радіостанції «Голос Америки», 14 червня 1996 р.), — будь-кому навіть подумати про відокремлення від Російської Федерації»*.

Саме таке, суто імперське, розуміння прав колонізованих народів, власне, і є «альфою» та «омегою» всіх дій московського керівництва.

«Ноги» цієї доволі дивної правової політики кремлівських нащадків ленінських традицій ростуть із практично аналогічних позицій самого їх фундатора, котрий теж полюбляв демонструвати захоплюючі зразки контрверсійного підходу. Так, поки при владі в Росії перебував Тимчасовий уряд, Ленін, з метою його ослаблення і повалення, рішуче закликав *«відстоювати передовсім проголошення та негайне здійснення повної свободи відділення від Росії всіх націй та народностей»* (ПСС. — Т. 31. — С. 167). *«Не піддавайтеся анексіоністській політиці російських капіталістів... Тимчасового уряду щодо Фінляндії, Курляндії, України та ін.! Не бійтеся визнавати свободу відділення всіх цих націй»*, — закликає російських робітників та селян майбутній зверхник заколоту, що ще тільки готовили більшовики (ПСС. — Т. 32. — С. 7), бо то лише дрібні буржуа, меншовики та есери *«бояться» відділення»*, пояснює він, а ми, *«свідомі пролетарі»*, — анітрохи.

Але як тільки більшовики самі наразті захопили владу, то «в даний момент», як з'ясувалося, вже «ні один марксист, не пориваючи з основами марксизму і соціалізму загалом», лякає вождь слабодухих прихильників проголошеного ним же раніше права, «не може заперечувати, що **інтереси соціалізму стоять вище, ніж інтереси права нації на самовизначення**. Наша соціалістична республіка зробила все, що змогла, і продовжує робити для здійснення права на самовизначення Фінляндії, України та ін., **АЛЕ** якщо конкретне становище є таким, що існування соціалістичної республіки наражається на небезпеку в даний момент через порушення права на самовизначення декількох націй (Польщі, Литви, Курляндії та ін.), то, певна річ, **інтереси збереження соціалістичної республіки стоять вище**».

А ось і цілком «ельцинівський» підхід до цього питання: «...ми за **право відділення (а не за відділення всіх!)**... **Загалом**, ми проти **відділення**». Та й взагалі — тим, хто цього ще й досі не зрозумів, роз'яснюємо окремо — «**право на самовизначення є винятком з нашого загального засновку централізму... Та виняток не можна тлумачити розширено. Нічого, абсолютно нічого, окрім права на відділення**» (ПСС. — Т. 48. — С. 235). Цікавий штрих: навіть для найбільш демократичної частини росіян, зокрема й для російських дисидентів, саме національне питання було каменем спотикання: «**більшість з них не визнавала за поневоленими народами СРСР права на самовизначення**», а погоджувалася лише «на культурно-національну автономію під російським «крилом» (Історія... — 1996. — С. 367).

Однак і це вже слід визнати за певне демократичне зрушення, позаяк, згадаймо, буржуазно-демократичний Тимчасовий уряд Росії свого часу був категорично проти подібного послаблення імперських обіймів. От і нова Конституція РФ в цьому плані суттєво «переплюнула» Конституцію колишнього СРСР. Остання — бодай на словах — усе ж визнавала це право, «**бо тільки таке визнання**», наголошує П. Балей (1992. — С. 76), і «**відрізняло російських марксистів від російських чорносотенців в очах українського самостійницького руху**». Та насправді російські більшовики не мали анінайменших намірів надати Україні можливість зреалізувати це право. А тому й самі розмови про бодай якусь культурно-національну автономію для «демократа» Ульянова (він її незмінно супроводжує красномовним епітетом «горезвісна») — просто кістка в горлі, ба більше — контрреволюція, бо «**протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, теж в цілому, означає найбезсоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму**» (Ленін... — 1977. — Ч.1. — С. 439). Скажімо,

варто лише було Революційній українській партії (РУП), що в грудні 1905 р. перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), порушити питання про культурно-національну автономію, як вона одразу ж була зарахована більшовиками до табору буржуазно-національної контрреволюції. Бо, на переконання головного стража «інтересів пролетаріату» Ульянова-Леніна (там само. — С. 441), *«боротьба проти всякого національного гніту — безумовно, так»*, а от *«боротьба за всякий національний розвиток, за “національну культуру” взагалі»* — не менш *«безумовно, ні»*.

Та якщо у тій «союзній» Конституції бодай формально все ж було передбачено право народів на самовизначення, то вже нова російська взагалі такої можливості не передбачає. Тож федеративна клітка, клацнувши іржавим імперським засувом, зачинилася. *«Права суб'єктів на вихід із Федерації ні Конституція, ні Федеральний договір РФ не передбачають»*, — наголошують теперішні спадкоємці кремлівських інтернаціоналістів (Современная... — 1995. — С. 80), — *самовизначення здійснюється в рамках Федеративної держави, яка не зобов'язана беззастережно надавати населенню республіки право на відділення, навіть якщо цю вимогу на референдумі підтримає більшість населення* (виділено у цитованому джерелі. — М. Л.). І взагалі, переконані ці свіжоспечені «демократи», *«такий референдум протиправний...»*

[Утім, це «правило» поширюється лише на «своїх», себто ошасливлених перебуванням під російським «крилом», а от щодо чужодальніх народів, які жодним чином не можуть бути втягнені до згаданої клітки, то тут імперська політика є самим втіленням демократизму. Як наголосив з приводу ізраїльсько-палестинських переговорів, спрямованих на зупинення подальшої ескалації збройного конфлікту, міністр закордонних справ РФ І. Іванов, Росія всіляко підтримує невід'ємне право палестинського народу на самовизначення та на побудову власної держави (денний випуск інформаційної програми «Сегодня» московського каналу «НТВ», 7 вересня 2001 р.). Так само, згадаймо, російська верхівка сприяла розпалюванню сепаратистських настроїв у Абхазії, серед російськомовного «народу» Криму. А от щодо «своїх» народів, тобто тих, що разом із своїми землями були свого часу анексовані й досі утримуються під рукою Москви, зокрема чеченського, то тут, звісно, зась. Ось така вона, імперська «логіка» у вирішенні невід'ємності чи «від'ємності» незаперечних прав конкретних народів: інтереси імперії — понад усе!]

Тож за щонайменших намагань будь-якого із зачинених там народів залишити її межі — Росія без вагань виводитиме на сцену ту саму дійову

силу, що і при згадуваній сумнозвісній акції Катерини II по «спасінню» християн у Криму, а саме російську армію. Так було у Тбілісі та Вільнюсі, у Придністров'ї та Чечні — так буде усюди, де імперські інтереси Росії будуть загрожено черговим намаганням якогось із «*суб'єктів федерації*» домогтися реалізації свого природного права самому порядкувати на своїй землі. І таке протистояння — то загострюючись, то вщухаючи на якийсь час — продовжуватиметься аж до тих пір, доки природне імперське утворення не дійде свого логічного кінця, і «*бездарно створена*» Федерація, як по-військовому коротко, але вичерпно сказав про це генерал-полковник А. Лопата (2000), «*так само бездарно закінчиться*»...

А поки що російські великодержавники, сяк-так приладнавши доволі мульті для них шати демократів, не можуть відкрито заперечувати те осоружне їм право, однак можливість його реалізації повною мірою визнають лише за російським народом, а от щодо «*інших народів Росії*» (Руцкой, 1995. — С. 18–19), то гарантією їх «*вільного розвитку*», на думку цих «облаштовувачів», «*має стати принцип «національно-культурної автономії», яка передбачає безперешкодний розвиток національних культур*», але, ясна річ, «*в рамках єдиної та неподільної Росії*», тобто такий, що «*виключає створення будь-яких внутрішньоросійських “суверенних держав” за національною ознакою*».

Ще жорсткішу позицію, «*виходячи зі сталинського, що нам, патріотам, потрібні не потрясіння, а велика Росія*», виголошують у виданій Московським університетом монографії представники російської «червоної професури» (Россия: опыт... — 1994. — С. 96), котрі, будучи невдоволеними «*інспірованим більшовиками стихійним безладним процесом етатогенезу (від французького *état* — держава. Вочевидь, мається на оці процес появи нових державних утворень на території колишньої Росії-СРСР. — М. Л.)*», який, звісно ж, тільки «*задовольняє дрібні амбіції нечисленної національної бюрократії*», теж намірилися покласти «*однозначний кінець*» цьому «*безладдю*», а тому пропонують оголосити РФ «*територіально одноцілою*». Для цього, за їх задумом, «*на законодавчому (конституційному) рівні змінюється статус суб'єктів федерації*» і «*приймається не регіонально-етнічний, а регіональний (територіальний) поділ, що зрівнює територіально-адміністративні одиниці*»*.

* На такому ж недбалому ставленні до проблеми самовизначення виховується й майбутня російська еліта. У солідному (540 с.) підручнику для вузів (Ильин, 1999) хоча й визнається, що «етнос має святе право на свій уклад життя», але в Росії, повчає студентів

Так, усілякі там претензійні національно-автономні утворення, які й досі, «незважаючи на незворотну логіку здійсненої колонізації», все ще уражені сепаратизмом (Россия: опыт... — 1994. — С. 226), стають «нормальними» губерніями. Що, до речі, дасть змогу «правильно тлумачити» федералізм у Росії (Ильин, 1999. — С. 534–535): «не як національно-територіальну, але як територіальну форму демократичного ладу на підґрунті волевиявлення всіх (а не «титульних») громадян, що мешкають у даній адміністративній одиниці» (не обмежуючись такими напівзаходами, автор прямо пропонує «припиняти концентрацію “титульних” етносів у автономіях» шляхом «зацікавленого симбіозу великоросів з іншими етнопопуляційними одиницями»). При цьому Москва, ошасливаючи своєю «батьківською» опікою «менш просунені у цивілізаційному плані нечисленні народи», заодно «знімає одвічну російську проблему центру — околиць».

Чітку уяву про те, як саме мають на меті здійснювати оце «зняття проблеми» кремлівські «опікуни», дає згадана (див. гл. 13) «робоча концепція» Ради Безпеки РФ («...підлягають тотальному знищенню», 2000): «Учасники наради дійшли висновку, що гірські селища чеченців, які становлять менш як 20% усіх населених пунктів Чеченської республіки, не мають якої-небудь значної економічної або іншої цінності ані для даного суб'єкта федерації, ані для Росії в цілому (?!! — М. Л.) і підлягають повному знищенню у секторі Бамут — Зандак — Ітумкале. Одночасно тут мають бути створені умови, абсолютно не придатні для проживання, а рештки мирних жителів (на думку богорівних членів РБ РФ, вони «завжди мали яскраво виражену антирадянську, антиросійську орієнтацію і постійно надавали допомогу різним злочинним угрупованням», а тому для їх «виштовхування» зі своїх помешкань «планується здійснити інтенсивний бомбовий і ракетно-артилерійський обстріл укріплених пунктів бандитів і терористів...» — М. Л.)... слід переселити до північних районів Чечні або асимілювати у інших районах Росії...» Тож виходить цілковито за Шевченком: «...тільки дайте / Свої сині гори / Остатнії... бо вже взяли / І поле, і море» («Кавказ»). Схоже, В. Путіну не дають спокою лаври

поважний професор (с. 529), де існують «176 етносів, але одна нація», той самий етнос «не може вимагати права на державне самовизначення. Росія — не Африка. У ній — єдина нація... етнічною підкладкою якої виступає універсальний російський суперетнос...» Тому — «щоб уникнути тотальної різни» — про оте «свiate право» жодному зі 176 етносів краще й не згадувати, бо, переконує автор (там само. — С. 392–393), «політичний лозунг про право націй на самовизначення, крім кон'юнктури, нічого не несе, він нічого не стверджує і не вирішує». А те, що із влаштуванням такої різни «братній» центр не заважається, не викликає найменшого сумніву...

новітнього «скорювача Кавказу»: йому не забракло цинізму взятися за довершення справи Єрмолова (про існування подібних планів, зокрема «плану Єрмолова і Вельямінова» та «плану [царя] Миколи», пише у згаданій повісті Л. Толстой) і Сталіна — моторошне півторастолітнє коло брутального нищення чеченського народу замкнулося...

Однак згадана «концепція», попри її вражаючий цинізм, не вирізняється оригінальністю, ба більше — існує її історичний двійник чи радше, судячи з його віку — понад півстоліття! — ідейний батько. Його автор брав на себе сміливість стверджувати, що міста, які йому не глянулися, теж не мають жодної цінності, й будь-які «аргументи щодо [їх] значення були [ним] відхилені». Він «непохитно» стояв на тому, аби їх «зрівняти з землею» (щоправда, не заперечував і проти того, щоб «задушити голодом»), шляхом завдання інтенсивних бомбових ударів. І з тією ж метою: назавжди ліквідувати «центр бандитського (в оригіналі — «більшовицького». — М. Л.) опору», а попутно — ще й «позбавитися від мешканців цих міст», аби не довелося їх «годувати впродовж зими» — відверто й цинічно. Залишається додати, що йшлося у тій «робочій концепції» про Москву і Ленінград, а її автором був Адольф Гітлер (цитовано за книгами: Гальдер, 1971, с. 101, 177, 198; «Совершенно секретно!..», 1967, с. 260; Фест, 1993, с. 244)...

То ж, як бачимо, «одвічну російську проблему» намірилися «зняти» кардинально: за принципом «нема людини, чи то пак народу, — нема й проблеми». Саме на це й спрямоване пріснопам'ятне «злиття націй», адже дратівлива багатонаціональність, якою невідворотно оберталася «збирання» чужих земель, була неминаючим головним боєм усіх імперій і врешті-решт спричинювала їх розпад...

Однак подібне категоричне ставлення до вирішення проблем з власними «окраїнами» жодним чином не заважає навіть таким «невеликодержавникам», як О. Солженіцин, вимагати від України поваги до можливого — у разі проведення референдуму з цього питання — волевиявлення навіть не народу, а всього лиш російськомовного населення Криму чи, скажімо, Донеччини. Тут уже і О. Руцькой, що прямо наголошує (назв. пр. — С. 4): «наш ідеал: великодержавна Росія; наша мета: відродження великої Росії... у її природних (? — М. Л.) кордонах», і О. Солженіцин, який заявляє (Вибратися... — 1994), що він нібито «ніколи не хотів великодержавності Росії» — одного поля ягоди. А проголошення — про людське око — опіки щодо «менш просунених» значить для них ще менше, ніж голослівно задеклароване метрополією право цих народів на самовизначення.

17. Міф про утворення 25 грудня 1917 року в Україні Радянської республіки

У всіх підручниках з історії КПРС-СРСР, у всіх енциклопедичних і наукових, а також у незліченних художніх та художньо-документальних виданнях колишнього СРСР, ба навіть у численних підручниках з історії України, видрукованих уже після проголошення незалежності нашої держави, можна прочитати про те, що 25(12) грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну *«Республікою Рад»*. Насправді ж це виявилось тільки одним із багатьох міфів, удосталь напродовжених більшовицькою пропагандою. Як зазначає доктор історичних наук Я. Дашкевич (1993. — С. 43), він так настирливо пропагувався, що в громадській свідомості (та й в історичній науці України) перетворився у певний стереотип, ба більше — в аксіому, що вже не потребувала жодного доведення.

Та розглянемо бодай коротко справжній перебіг подій тих буремних часів, використовуючи, зокрема, дослідження згаданого історика. Почнемо з того, що жодної необхідності проголошувати Радянську владу (тобто владу Рад) в Україні просто не було, а тим паче аж після жовтневого заколоту в Росії, оскільки тут ще від 17 березня 1917 р. існувала Центральна Рада (російська політична практика і наука, звертає увагу Я. Дашкевич, ніколи не перекладала термін *«Центральна Рада»* як *«Центральный Совет»* — тоді одразу б стало явним ошуканство із встановленням так званої *«советской влади»* в Україні: на біса ж її встановлювати, коли цей *«Совет»* і так перебуває там на чолі подій!), визнана як іншими Радами, так і Тимчасовим урядом Росії, з яким вона вела переговори.

За даними самих більшовиків, наголошує дослідник, на березень 1918 р. у Центральній Раді з 792 депутатів 212 були представниками Всеукраїнської Ради селянських депутатів, 158 — Всеукраїнської Ради військових депутатів, 100 — Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, 50 — інших Рад робітничих і селянських депутатів, тобто представники різних Рад становили понад 65% особового складу Центральної Ради. Але російських більшовиків ця українська Радянська влада, ясна річ, аж ніяк не влаштовувала, позаяк основна маса Рад, що існували в Україні, під час наступу червоної Росії на Україну не підтримала російської окупації.

Та іншого годі було й сподіватися, адже ще під час виборів до розігнаних пізніше тими ж таки більшовиками Установчих зборів Росії саме в Україні останні, як партія, що позивалася виступати єдиним виразником трудових верств, зазнали повного політичного банкрутства. Ось як оцінювали результати тих виборів більшовицькі історики. *«Цікаво зіставити, — зазначає знаний у ті часи більшовицький історик М. Попов (1933. — С. 116), — цифри (а вибори, як наголошує автор, відбувалися «через три тижні після Жовтневої революції», яку автор часто-густо називає «переворотом»*, а отже, «вже після видання декрету про землю». — М. Л.) по окремих українських і по окремих великоруських губерніях. У Волинській губернії за більшовиків голосували 4%, у Київській — 3%, у Полтавській, більш наближеній до Росії, — 6%, у Харківській (де наявний сильний пролетаріат і близькі зв'язки з Росією) — 11%... у цілому по Україні — 10%. Абсолютно іншу картину дають нам великоруські та білоруські губернії: по Володимирській за більшовиків проголосувало 56%, по Московській — 56% (та це — губернії промислові), по Мінській (промисловості майже ніякої нема) — 63%, по Смоленській — 55%, по Тверській — 54%. Із цих цифр як двічі по два ясно, що на Україні за більшовиків голосували головним чином робітники (виділено М. П. — М. Л.)».* Останні ж, як відомо, були переважно поросійщеними. А кому ж віддав свої голоси електорат, як нині модно називати виборців, революційної України? Згаданий історик наводить *«дані про те, скільки [голосів] отримали по Україні українські есери: по Київській губернії — 71% (більшовики — 3%), у Полтавській, де більшовики отримали 6%, за один список УПСР (ця партія, яку М. Попов вважає найбільшою партією Центральної Ради, виставила там два списки: у першому українські есери виступили окремо, а в другому частина їх виступала «спільно з російськими есерами». — М. Л.) голосувало 60%, у Чернігівській — 60%...»* Тож, як бачимо, український народ віддав практично абсолютну перевагу своїм прихильникам революційних перетворень, а не московським зайдам.

Більшовиків-ленінців таке *«завертай голоблі»*, звісно, не влаштовувало. Тоді вони організували в Москві I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (відбувся 5–12 липня 1918 р.), який виступив проти «неправильних» Рад в Україні, оголосивши їх *«так званими Радами»* — російським більшовикам були потрібні не просто Ради як форма

* Така ж назва тривалий час побутовала навіть у офіційних партдокументах найвищого рівня — див., наприклад, «Резолюції» XII з'їзду РКП(б) (Двенадцатый... — 1923. — С. 644).

влади, а Ради, зрадницькі щодо інтересів українського народу і цілком віддані кремлівським вождям.

А коли навіть I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що зібрався в Києві 17 грудня 1918 р. у складі близько 2500 осіб, висловився за підтримку Центральної Ради та її лінії на незалежність України і з обуренням відкинув ленінський ультиматум, яким, формально визнаючи Українську Народну Республіку, кремлівські «братчики» не визнавали Центральної Ради, прозоро натякаючи на необхідність її зміни, новоявлені провісники «нового порядку» у чужій державі в узвичаєному стилі вікопам'ятних московських «дяків» роблять черговий хід конем. Невелика група депутатів I Всеукраїнського з'їзду Рад — російські більшовики та десятків зо два їх поплічників, усього 124 особи від 49 Рад [загалом на той час в Україні було створено 300 Рад (Білас, 1994. — Кн. 1. — С. 42)], що разом становило 5–6% депутатів цього з'їзду — перебігають із Києва до Харкова, де в цей час відбувся III з'їзд Рад Криворізько-Донецького басейну (неправочинний, до речі, навіть для цієї частини української території, оскільки на ньому були делегати лише від 46 Рад із 140 існуючих у цьому регіоні).

За командою з Росії, цей абсолютно неправочинний щодо волевиявлення всього українського народу «з'їзд» проголошує 25 грудня 1917 р. встановлення Радянської влади в Україні (що важливіше для зверхників червоного заклоту — проголосив її федеративною частиною більшовицької Росії, а отже, підпорядкував її дії ленінських декретів), зовсім не звертаючи уваги на згадані «процедурні» тонкощі — влада диктатури «пролетаріату» жодним чином не обмежувала себе будь-якими законами [так свого часу московський цар, для котрого всі піддані, незалежно від їх стану, були усього лише рабами, *«не відчував себе зв'язаним законом»* (Федотов, 1991. — Т. 2. — С. 284)], керуючись виключно *«революційною доцільністю»*. Тим часом офіційний репрезентант поглядів кремлівської влади більшовицька *«Правда»* завчасно розпочала всіяко нагнітати обстановку навкруги ненависної *«Рады»*, поступово переходячи до коротких закликів-команд. *«Чому насувається зіткнення з Радою?»* — запитує той, за відомим висловом вождя, *«партійний організатор»*, і сам же пояснює: тільки тому, що ця «неправильна» Рада обдурює український народ, та найгірше — *«у всій Росії хоче встановити режим буржуазної влади»*. А тому — *«долей засевиших в Раде пособников Каледина!»*. До тих же, кому таких коротких пояснень-вказівок недостатньо, аби повірити в те, що Кремль клопочеться виключно про інтереси українських трударів, *«Правда»* звертається із обширним

зверненням (Воззвание... — 1917), у якому, зокрема, йдеться: «...*Брати українці. Вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це — брехня. Ані на мить не помишляємо ми зазіхати на права України*», ба більше — саме «революційний» пролетаріат Росії «зацікавлений у тім, щоб усім націям було забезпечено право на самовизначення, аж до відділення... *Українські селяни. Ви не побачите землі, ви не побачите волі, якщо відділитесь від робітників і солдатів Росії*». На цьому коротка, але енергійна підготовка революційної ситуації в Україні завершується, і вже 23(10) грудня на звичному місці розміщено зовсім короткий і зрозумілий заклик чи, радше, команду: «*геть Раду!*» Що ж, партія сказала: «*Треба!*», чи то пак «*геть!*», значить — «геть», і «український» більшовик — навіть у 1918 р. серед них «*українці становили лише 3 відсотки*» (Залізняка. Нариси... — 1994. — С. 237) — дисципліновано відповівши «*єсть!*», невідкладно взявся до руйнації осоружного «старого» світу, не підозрюючи, що незабаром сам впаде жертвою цього руйнівного процесу. Тож уже невдовзі «Правда» захоплено вітала проголошення «*советской*» влади на, власне, ще від березня радянській Україні.

«*Ми були певні, — аж захлинається від радості «Правда» (Советская... — 1917), — що революційні робітники, солдати, селяни йдуть за українськими радами (в оригіналі, звісно, «совета́ми». — М. Л.), що стоять на одній платформі і діють заодно із [центрально́м] урядом, утвореним всеросійським з'їздом робітників, солдатів і селян. Для нас не було жодних сумнівів, що за Радою йде меншість трудових українських верств... І тому ми закликаємо українських робітників і солдатів (селяни вже почали «випадати» — московське керівництво завжди косо дивилося на українського селянина... — М. Л.), їх ради притягти до відповідальності петлюрівську Раду... І от учора отримали звістку, що блискуче виправдала наші надії... У Харкові відбувся всеукраїнський з'їзд Рад Робочих, Солдатських і частини Селянських Депутатів, на якому обрано новий Ц. В. К. Рад України, який взяв владу в свої руки і оголосив стару Раду скиненою*». Уже з перших заяв цього «Ц. В. К.» «центрально́м» більшовикам стало «ясно, що нова Радянська влада, що утворилася на Україні, піде ногою в ногу з Радою Комісарів» у Кремлі. Тож Україна — наша! А тому «нехай донські калединці змовляються з українськими калединцями з Ради», торжествує рупор російського більшовизму — тепер, коли українські хліб та сало, як мовиться, у більшовиків у кишені («якщо вам потрібні харчі, — з цинічною відвертістю заявив 15(2) січня 1918 р. у тій же «Правде» М. Радек, — кричіть: “Смерть Раді!”»), намагання «схопити за горло фронт і Росію козаковою рукою

голоду... не страшні», а «розпочата ліквідація української контрреволюції та її агента Ради буде доведена до кінця».

Тож московська «Правда» небезпідставно раділа з приводу «блискуче виправданих надій», а вже фальсифікаторська радянська історична наука в подальшому доклала всіх зусиль, аби твердо вкарбувати в громадську свідомість міф про те, що 25 грудня 1917 р. — це день проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Та якщо навіть залишити поза увагою те, що харківський «з'їзд» не мав жодного права репрезентувати український народ і виступати від його імені, то й тоді це пізніше твердження радянської історичної науки — не більш, аніж груба фальсифікація: у вже існуючій УНР, державі, що отримала визнання багатьох держав, серед них і більшовицької Росії, відбувся, по суті, переворот, бо оголошено про насильницьку зміну влади — місце Центральної Ради з її урядом займає утворений Центральний виконавчий комітет, який формує новий уряд. Однак, наголошує Я. Дашкевич (назв. пр. — С. 48), «жодної УРСР в Харкові створено не було... Ніхто не оголошував створення УРСР. Було застосовано грубий камуфляжний трюк: у вже існуючій УНР, державі, що отримала міжнародне визнання (очевидно, не лише від червоної Росії, а й від держав Антанти), відбувається ніби заміна влади. Місце президії (так званої Малої) Центральної Ради з її урядом займає Центральний виконавчий комітет (утворений у Харкові 25 грудня 1917 р.), який формує уряд (отже, для світу відбувається переворот: в УНР міняється законодавча і виконавча влада, та й тільки)». Характерною ознакою цього новоутвореного «уряду» було те, що, складаючись із певної кількості «міністрів», він не мав власного голови — той був абсолютно не потрібен, оскільки згадані «міністри» беззаперечно виконували розпорядження, що надходили безпосередньо з російського Центру за підписами В. Ульянова-Леніна або його підручних.

Згадаймо, що під час окупації Франції гітлерівською Німеччиною там існував уряд маршала А. Петена, який автоматично виконував вказівки А. Гітлера. І Петена, і його міністрів пізніше судили як німецьких колаборантів. Але якщо ті французькі міністри, незважаючи на власного голову уряду, — колаборанти, то хто ж такі члени харківського «уряду»? Висновок однозначний — колаборанти найнижчого і найгіршого гатунку, а сам «уряд» — маріонеткове утворення більшовицького російського уряду.

І останнє щодо цього питання. Аби такий «уряд» бодай якось тримався на поверхні — його вкрай необхідно підтримати відповідною

військовою потугою, себто армією. Головнокомандувачем цієї армії УНР був Ю. Коцюбинський, однак армії як такої не було — важко назвати армією різношерстий неповного складу полк Червоного козацтва В. Примакова. Тому основна військова сила — відповідно до принципу *«міжнародної солідарності трудящих»* — прийшла з Росії: у Харкові, на території чужої держави, — невимушено, наче у своїй «вотчині» — нараз вигулькнув головнокомандувач групи військ *«для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії»* (для Леніна, як і для Жириновського, Україна — усього лише *«південні губернії»* Росії) В. Антонов-Овсієнко з п'ятьма полками балтійських матросів і начштабом цієї групи військ М. Муравйовим.

[До речі, цікава деталь. Взагалі-то, Ленін, дійсно, був не надто схильний визнавати окремішню національну своєрідність українства, вважаючи (ПСС. — Т. 38. — С. 182), що Україна від Росії *«була відділена... тільки умовами»* і що *«національний рух не пустив там глибоко коріння»*. Та коли більшовиків в Україні добре припекло саме через те, що вони діяли надто прямолінійно і, за виразом вождя, гнули *«спрощену лінію»*, він почав закликати своїх емісарів проводити там гнучкішу лінію (до цього ж, згадаймо, закликав більшовицьких агітаторів і Троцький). Зокрема, й конкретизував, як саме (ПСС. — Т. 50. — С. 50): *«рішуче і безумовне перелицювання розміщених на Україні наших частин на український манер — таке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він мусить тепер називатися просто Овсієнком. Те ж саме треба сказати про Муравйова (? — М. Л.), якщо він зостанеться на посаді, та інших»*. А пізніше навіть змушений був взяти тимчасовий курс на українізацію України, за що уже в наші дні йому добряче дісталось, зокрема від О. Каревіна...]

Ну, а Муравйов по дорозі на Київ у Полтаві (на той час вона була уже цілком радянським містом, щоправда, з одним невеличким «дефектом»: владу Рад там встановив український лівий есер А. Заливчий) вирізав поголовно так звану буржуазію, що, втім, було лише прелюдією до майбутньої жахливої різанини у Києві.

Подальші «визвольні» дії муравйовських полчищ призвели до спроби відірвати від України — через неспроможність приєднати її цілком — вельми пристойні шматки у вигляді так званих Одеської радянської республіки та Донецько-Криворізької. Тут уже й сам верховода змушений був дещо остудити експансіоністський запал своїх опричників — у телеграмі до Орджонікідзе від 14(1).03.1918 р. Ленін, зокрема, наголошував (там само): *«Що стосується Донецької республіки, передайте товаришам*

Васильченку, Жакову та іншим, що, як би вони не ухитрялися вичленувати із України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде належати Україні».

Ось так насправді виглядав день 25 грудня 1917 р. та дні, що настали за ним у невпинній круговерті буття. А та перша спроба окупації України закінчилася для Росії цілковитим військовим і політичним крахом, бо договір, укладений між Росією та Центральними державами 3 березня 1918 р., встановлював (Документы... — 1957. — С. 122), що *«Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою і державами Четвірного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина. — М. Л.). Територія України негайно очищується від російських військ та російської Червоної гвардії. Росія припиняє всіляку агітацію чи пропаганду проти уряду та громадських організацій Української Народної Республіки».*

Та хіба ця тимчасова поразка могла зупинити кремлівських інтернаціоналістів? Поставлена мета *«так чи інакше повернути Україну Росії»*, оскільки, як наголошувалося, *«без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може»*, ніколи не знімалася з порядку денного — лише тимчасово відкладалася...

18. Міф про надане московськими більшовиками татарам Криму право «налагоджувати своє національне життя вільно»

Одразу ж по здійсненні жовтневого заколоту його призвідці багато чого наобіцяли як окремим соціальним групам (у першу голову — робітникам, селянам), так і народам, зокрема й *«татарам Криму»*. А що було затим? І як посприяли більшовики тому, аби останні отримали можливість реалізувати обіцяне?

Задля максимальної стислості викладу перебігу подій при встановленні в Криму радянської влади та наступному переході півострова до складу РРФСР (а це зовсім не одне й те ж, як, можливо, дехто думає) звернемося до «БСЭ» (1937. — Т. 35. — С. 311–317). *«Після лютневої буржуазно-демократичної революції в Криму буйним цвітом розквітла націоналістична татарська контрреволюція. 25/ІІІ у Сімферополі відбувся Перший всекримський мусульманський з'їзд, який... обрав мусульманський виконавчий комітет та його голову Челібіджана Челібеєва, що одразу ж зайняв у націоналістичному татарському русі роль вождя. З'їзд ухвалив також рішення оголосити народним надбанням вакуфне майно (тобто таке, що юридично регулювалося вакуфним правом, яке було чинним у багатьох мусульманських країнах і в мусульманських регіонах царської Росії. — М. Л.). У липні утворилася партія Міллі-Фірка, котра об'єднала татарську буржуазію, поміщиків, куркульство та... націоналістичну інтелігенцію».*

Окрім *«цих татарських контрреволюційних організацій»*, у Криму на той час скупчилося ще й чимало представників *«загальноросійської монархічної контрреволюції»*. А от більшовицьким організаціям, що на решті *«вийшли з підпілля влітку 1917»*, поки що (*«через зрадницьку роль троцькістів»*, пояснює «БСЭ» в 1937 р., анінайменше не ніякуючи від того, що тоді Троцький був одним із визнаних соратників Леніна та чи не найдієвіших організаторів *«перемоги Жовтня»*. — М. Л.) *«не вдалося стати на чолі революційно налаштованих робітників, солдатів та матросів»*. Певно, це були якісь, як казав знаменитий казковий Вінні-Пух, *«неправильні»* бджоли, чи то пак *«революційно налаштовані»* робітники, солдати та матроси, оскільки вони чомусь не бажали, аби їх революційний порив очолили саме більшовики. Щоправда, *«процес*

полівіння матросів-чорноморців та севастопольських робітників» значно прискорив «приїзд балтійців»*.

Але й супротивники теж не дрімали: «від 10/XII до 13/XII 1917 у Бахчисарай засідав кримсько-татарський парламент (Курултай)», який, зокрема, обрав «кримсько-татарський національний уряд — директорію з 5 осіб на чолі... з Таврійським муфтієм Челібіджаном Челібеевим». Із зрозумілих причин на розлогих обширах «БСЭ» не знайшлося місця для повідомлення про те, що тоді ж Курултай **«проголосив відокремлення Криму від Росії за формулою “Крим для кримчан”**; водночас створений уряд не ставив за мету розрив історичних, економічних, культурних та інших зв'язків з Україною» (Чумак, 1993. — С. 39). Згодом, як відомо, останнє, тобто наявність цих зв'язків, ба більше — **«спільність економіки»**, не кажучи вже про **«територіальну близькість»** України та Криму, визнає й саме московське — як російське федеральне, так і союзне — керівництво.

Попри задеклароване більшовицькими вождями одразу після жовтневого заколоту у зверненні «До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу» (там, зокрема, згадані й «татари... Криму») право «облаштовувати своє національне життя вільно й безперешкодно» (Документи... — 1957. — С. 34–35), такий розвиток подій зовсім не влаштовував «штаб революції». Та й взагалі, більшовицьке керівництво аж корчі хапали від того, що «меншовики й есери Криму дійшли згоди з Челібеевим... і ділили владу з Курултаєм». До того ж «директорія мала в своєму розпорядженні татарські національні військові частини — кілька ескадронів кінного татарського полку», а «на командних посадах у цих військових частинах» перебувало «багато російських контрреволюційних офіцерів».

Тож згадані численні вороги революції, ремствує «БСЭ», «використовували труднощі (“господарство Криму було зруйноване. У містах відчувалася різка нестача продовольства. Через нестачу вугілля, нафти і дров електростанції більшості міст не працювали... Промисловість завмерла. Безробіття душило робітників”) для підривної роботи». Однак і тут всезнаюча «БСЭ» «забуває» додати, що ці труднощі зовсім

* У 20-х числах травня «до Севастополя прибула делегація моряків» найбільш отруєного більшовицьким дурманом Балтійського флоту, цього незамінного — бодай попервах, заки не очунали та не вибухнули «кронштадтським заколотом» — криголаму більшовицького режиму. А от моряків Чорноморського флоту довести до такого ступеня одурманення новітнім комунарам ніяк не вдалося, тож і покликали на поміч балтійців, розраховуючи — і небезпідставно — що слову «братішок» вперті чорноморці повірять більше, аніж лементуючим закликам штатних більшовицьких пропагандистів.

не завадили Раднаркому Росії [*«Головраднаркому тов. Ленін»* у телеграмі від 14.03.1918 особисто наголошує (ПСС. — Т. 50. — С. 50), що вкрай необхідні *«негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підричних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії»*] вже невдовзі вдатися до брутального пограбування кримчан: за вказівкою Кремля (Чумак, 1993. — С. 42) *«протягом лютого — квітня 1918 р. з Криму, в основному до Москви та Петрограда, було відвантажено 3,5 млн. пудів хліба»*. А в останні дні березня і на початку квітня до ненаситної РРФСР *«майже щодня відправлялося 150–200 вагонів пшениці»*, що, зрештою, й призвело до *«великої нестачі продуктів харчування, а відтак — до загрози голоду в Криму. Відвернути її вже в 1919 р. вдалося лише завдяки своєчасній допомозі України. До Криму було відправлено 420 тис. пудів борошна, 109 вагонів цукру, і проблема була розв'язана»*.

Та й *«конференція ревкомів»*, що зібралася в Севастополі 29.01.1918 р., а затим оголосила себе з'їздом *«й обрала Таврійську ЦВК у складі 7 більшовиків і 2 лівих есерів»*, прийняла, як зазначає «БСЭ», резолюції *«у троцькістському дусі»*, зокрема щодо Брестського миру.

І навіть справжній *«з'їзд рад»*, що відкрився 06.03.1918 р. в Сімферополі, *«на першому своєму засіданні з питання про Брестський мир... ухвалив резолюцію, аналогічну резолюції з'їзду ревкомів»*. Щоправда, наступного дня тривожну для більшовиків ситуацію (без німецької — фінансової та військової — підтримки більшовицький режим був приречений) вдалося виправити: з'їзд, певно схаменувшись, все ж таки *«визнав мир з Німеччиною»*. 10.03.1918 р. з'їзд *«обрав ЦВК Таврійської губ. та Раднарком. До ЦВК увійшло 12 більшовиків і 8 лівих есерів, до Раднаркому — 8 більшовиків і 4 лівих есера. 21/III ЦВК Таврійської губернії оголосив Крим республікою Тавриди»*.

Це було відверто промосковське державне утворення. Хоча офіційно ця радянська «республіка» і не була у складі РРФСР, та про її орієнтацію красномовно свідчить те, ким і за чиєю вказівкою вона була створена і хто її очолив (Чумак, 1993. — С. 40–41): *«Рішення про її утворення було спричинене прагненням відірвати Крим від України. З цієї метою ЦК більшовицької партії у березні 1918 р. направив у Крим члена Петроградського комітету РКП(б), члена Всеросійського ЦВК А. Слуцького. А перед цим для зміцнення більшовицької організації Таврійської губернії туди прислали Ж. Міллера (учасника революції 1905 р. у Ризі) і Ю. Гавена (латиша, члена Мінусинської Ради), які, як легко бачити, були далекі від проблем Криму... — як територіальних, так і національних. Та, незважаючи на такі “дрібниці”, Ж. Міллер і Ю. Гавен за добре вже*

знайомим сценарієм», за фінансової підтримки РРФСР — «Петроград вислав 49 млн. карбованців» — проголосили згадану вже Радянську Соціалістичну Республіку Таврію (РСРТ).

Однак, як показали наступні події, прозора хитрість із її створенням явно *«не спрацювала»*. Так, у ноті Кайзерівського уряду, переданій 3 травня 1918 р. Наркоматові закордонних справ Росії, зокрема, зазначалося (Советско-германские... — 1968. — С. 519), що *«німецький уряд не має наміру нав'язувати Кримові певну форму правління... Імператорський уряд надасть повну силу праву на самовизначення, проголошене російським урядом, і вважає, що питання щодо Криму, який дотепер належав до Таврійської губ., буде предметом російсько-української угоди»*.

Та, попри такі дрібниці, перебіг подій в РСРТ назагал розвивався цілком за московським сценарієм, стратегічна мета якого — вернути Крим «під руку» Москви. Якби лиш не псували гру все ті ж *«татарські буржуазні націоналісти»* та підступні меншовики, які *«широко користувалися своєю керівною роллю у багатьох профспілках»* і *«значним впливом у ряді місцевих рад»*. А з якою метою *«користувалися»*, «БСЭ» пояснює так: *«перекликаючись із контрреволюційною Українською центральною радою, меншовики вели зрадницьку агітацію, переконуючи робітників, що приєднання Криму до України принесе з собою “торжество демократії”»*.

Однак нічого у тих *«буржуазних націоналістів»* не вигоріло: у квітні — травні 1918 р. 52-й корпус німецьких військ окупував Крим — відбулося чергове *«падіння Радянської влади»*. Згодом, у листопаді 1918 р., німці самі забралися з окупованих земель (на думку «БСЭ», до цього призвели не лише *«революція у Німеччині»*, а, звичайно ж, і *«енергійна діяльність більшовицької підпільної організації»*). Їх замінили *«денікінці й війська нових інтервентів»*. Та вже *«30/IV із Севастополя пішли останні судна Антанти»*, і до міста увійшли червоні частини. *«6/V Крим було оголошено Радянською Соціалістичною республікою (окрім Керченського півострова, де денікінці ще утрималися. — М. Л.), в ньому утворився Тимчасовий робітничо-селянський уряд, у складі якого»* був і Д. Ульянов (*«брат В. І. Леніна»*, наголошує «БСЭ»).

Утім, уже за пару тижнів денікінці, оклигавши, знов зайняли Крим. *«У всьому Криму почався розгул денікінського білого терору»*, нагання страху всезнаюча «БСЭ», однак чомусь не наводить конкретних характеристик цього *«розгулу»* — лише загальні фрази на кшталт *«з'явилися старорежимні чиновники; поміщики повернулись у свої маєтки»*, *«трудове селянство було тероризоване каральними загонами, становище робітників різко погіршилося* (вище наводилися конкретні дані щодо нещадного

пограбування Криму кремлівською владою, що значною мірою й призвело до різкого погіршення стану кримчан. — М. Л.)». А от щодо справжнього розвою в Криму червоного терору, то дослідники цього питання наводять більш конкретні дані.

Уже від самого початку перемоги жовтневого заколоту в Росії, наголошують вони (Зарубин... — 1994. — С. 31–33), Крим *«став дослідним полігоном використання всіх форм насильства...»* Автори вирізняють кілька етапів *«червоного терору»* в Криму часів встановлення Радянської влади, серед яких *«заключним акордом... прозвучали кримські події 1920–1921 рр., які рука взагалі не піднімається кваліфікувати внаслідок запаморочливого їх розмаху (кількість знищених у 1920–1921 рр. до цих пір не встановлено... та, поза всяким сумнівом, рахунок іде на десятки тисяч осіб...) Резюме: червоний терор у Криму еволюціонує від стихійних самосудів у 1918 р. через «легітимізацію» принципу “революційної доцільності” до справи партійно-державної ваги у році 1920-му. Так закладалися політична та ідейна основи тоталітарного режиму в СРСР»*. І вже незабаром (1932–1933 рр.) саме ця «основа» дасть змогу кремлівському режимові, не вагаючись, піддати червоному теророві усе селянство України, жертви якого в десятки, сотні разів перевищать навіть ті, кваліфікувати які, дійсно, *«не піднімається рука»*.

Із цього приводу «БСЭ» торжествує: *«у листопаді 1920 Крим знову, і цього разу вже остаточно, став радянським»*. Ось тут і стався справжній *«розгул»* червоного терору... В часи СРСР про це навіть згадувати заборонялося. Тож не дивно, що тільки в травні 1997 р. *«ялтинці вперше відкрито віддали данину пам'яті тим своїм співвітчизникам, які стали жертвами червоного терору»*. Сотні кримчан прийшли до захованої у глухому лісі братської могили, аби *«взяти участь у панахиді по невинно вбитих більшовиками та встановити на могилі пам'ятний хрест»*. Серед тих, хто прийшов, були і родичі вбитих. Саме племінниця одного із розстріляних *«показала правозахисникам ще одне місце, де було розстріляно червоними 1250 чоловік»*. Як наголошує автор репортажу (Москаленко, 1998), *«таких місць, як Багреєвка і Чукулар, у Криму багато — червоний терор, ставши радянським, продовжувався до розпаду Радянського Союзу»*.

І хоча трудящі Криму, як наголошує «БСЭ», *«радісно вітали»* відновлення «рідної» влади, *«кримревком, однак, припустився цілої низки помилок»*, так і не заявивши про намір приєднатися до РРФСР, — тож, як любитиме згодом примовляти Й. Сталін, *«у цьому питанні товаришів треба поправити»*. І «поправили»: *«завдяки втручання ЦК ВКП(б) з цими*

помилками було покінчено». І радикально: у травні 1921 р., зазначає відомий правник професор В. Буткевич (1991), «*Пленум ЦК РКП(б) ухвалює рішення про створення Кримської АРСР як складової РРФСР*». Звичайно, це була не національна автономія, а суто територіальна. А оскільки дотепер росіяни в Криму ніколи не становили більшості, то більшовикам, як свого часу й імперському центрові, для формування бажаного «національного» обличчя Криму довелося використовувати різні, за висловом автора, «*викрутаси демографічної політики*». Так, за переписом 1897 р., «*лише українців у Таврійській губернії було 42,2 відсотка*»; а якщо сюди ще додати «*13 відсотків кримських татар, 3,8 — євреїв, 2,8 — болгар, 5,4 — німців, представників інших народів*», то стає зрозуміло, що вести мову про найменшу перевагу росіян нема жодних підстав. Тому запроваджується такий чудернацький показник, як «*кількість росіян та українців*» (до цього додумалися ще царські чиновники, але більшовики додали сюди ще й білорусів, хоч останніх «у Криму проживало менше одного відсотка»). Проведений під таким кутом зору перепис 1921 р. засвідчив у Криму «*такий склад населення: росіян та українців — 51,5 відсотка (інші дані підтверджують цю цифру, але стосовно росіян, українців та білорусів), татар — 25,9 відсотка, євреїв — 6,86, німців — 5,88, греків — 3,31, болгар — 1,57... інших народностей — 3,31* [та справжніми віртуозами демографічного крутіства показали себе сучасні російські історики — у підготовленій та виданій академічним московським Інститутом історії СРСР монографії з історії півострова (Крым... — 1988) вони взагалі відмовили українцям у кримській «прописці» (с. 49, 67). Ось як виглядає, скажімо, «національний склад населення Криму 1921 р., %», московського «розливу» 1988 р.: «*росіяни — 51,5; татари — 29,5; німці — 5,88; євреї — 6,86; греки — 3,31; болгары — 1,57; вірмени — 1,67; поляки — 0,80; караїми — 0,77; естонці — 0,40; чехословаки — 0,20; інші — 1,14*», а українців — наче вітром здуло!.. — М. Л.]. Зрозуміло, що той лукавий показник, який звалював до купи росіян і українців, жодним чином не відображав реальної картини щодо розселення представників «братніх народів» на півострові, однак це дало змогу РРФСР «узаконити» згадане рішення ЦК РКП(б), що і зробив Ленін, який, як зазначає згадана «БСЭ», «*18 жовтня 1921... підписав декрет про утворення «Автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки у складі РРФСР...»*

І не знадобилося ніяких з'їздів, ані навіть конференцій! А вже 30 червня 1945 р. Кримську АРСР переведено в ранг звичайної області — аби взагалі не рипалася зі своєю «автономністю»...

19. Міф про те, як московські більшовики Україну «визволяли»

Довгі десятиліття комуно-імперська ідеологія прищеплювала нашій свідомості віру в те, що в часи, коли «зрадлива» Центральна Рада виношувала підступні наміри втягнення українського народу в осоружне капіталістичне минуле, ба більше — *«у всій Росії... встановити режим буржуазної влади»*, саме російські більшовики простягли нам *«руку братньої допомоги»*: російські робітники-інтернаціоналісти, нехтуючи незчисленими власними проблемами, що зусібіч обсідали народжувану в муках радянську Росію, не вагаючись, рушили рятувати від страшної небезпеки «братів-українців». Однак українці, як зазначав у своєму щоденнику 10 жовтня 1917 р. В. Вернадський (1994. — С. 14), *«більше бояться більшовиків, аніж німців»*. І як показало вже найближче майбутнє, не дарма...

З часом, коли більшість тих, хто знав про справжній перебіг згаданих подій, згоріли у безперервних війнах комуно-більшовицького режиму із численними зовнішніми ворогами та з власним народом, а ті, кому поталанило вціліти, навчені гірким досвідом, воліли про те, як кажуть, краще промовчати, нав'язана кремлівською пропагандою точка зору поступово переросла у внутрішнє переконання переважної більшості зрадянизованого українства. Та коли непохитний 'обов'язок дивитися на власну історію лише із вікна кремлівського ідеолога з розпадом СРСР вичерпався, раптом з'ясувалося, що *«заздалегідь підготовлений Раднаркомом наступ російського радянського війська на Україну мав усі ознаки окупації»* (Історія... — 1996. — С. 228). А дехто, скажімо, навіть така поміркована людина, якою, безперечно, був Патріарх Київський та усієї України-Русі Володимир (Романюк), прямо називають наших північних «братів» окупантами.

Якщо когось покоробить вжитий Святійшим Патріархом термін «окупанти»* щодо тих, кого радянська ідеологія привчила називати визволителями із капіталістичної неволі, тим наведу лише кілька доволі

* Він, звичайно, був не єдиним, хто «охрестив» тих «визволителів» таким найменням: зокрема, й автори статті «Тактика выжженной земли» (Алексеев... — 1995), розповідаючи про перебіг «неоголошеної війни», яку впродовж чотирьох років вів російський Чорноморський флот супроти Військово-морських сил України, також вживають цей термін: «На ЧФ ображались, коли їх називали окупантами, однак картина, що постала після відходу флоту, — гірке свідчення того, що відходили аж ніяк не «стратегічні партнери»...»

скупих свідчень офіційного видання (Герої Крут. — 1995. — С. 20–21): «Вранці 27 січня 1918 року більшовики почали наступ. Переконані в тому, що необстріляна молодь покинула позиції, вони йшли в зімкнутих колонах п'яні, горланили пісні і бачили себе переможцями. Вдарили кулемети, гвинтівочні залпи — й наступ захлинувся. Та тим часом Муравйову залізницею надійшла підмога.

Було прийнято рішення про відступ*. З боєм проривався з оточення студентський курінь. Одна рота, не зорієнтувавшись у темряві, виїшла на станцію Крути, не відаючи, що її вже зайняли більшовики. Без патронів, ці юнаки стали легкою здобиччю карателів. Цілу ніч мордували юнаків і, розтерзаних, кинули на станції. Селяни навколишніх сіл поховали їх у братській могилі.

Самовідданий подвиг, який здійснила українська молодь під Крутами, затримав швидке просування військ Муравйова. Тільки 9 лютого 1918 р. більшовики захопили Київ, де жорстоко розправилися з населенням. За неповними даними, тоді було вбито понад п'ять тисяч осіб. На вулицях розстрілювали всіх, хто говорив по-українськи, носив вишиванку або хоч якось симпатизував національному рухові**. У Маріїнському парку за наказом Муравйова розстріляли 200 учнів гімназій і училищ лише за те, що вони значились у списках української юнацької військово-спортивної організації». То хто є ці озвірілі недолюдки, як не безжальні окупанти?

Напередодні Бородінської битви князь Андрій Болконський говорив П'єрові Безухову (Толстой, 1983. — С. 223): «Одне, що я вчинив би, коли б мав владу... я не брав би полонених... Французи сплюндрували мій дім і йдуть розграбовувати Москву, і образили й ображають мене щомиті. Вони вороги мої, вони злочинці всі, за моїм розумінням. Треба їх страчувати...» Який росіянин не розділить благородної ненависті князя до загарбників, не перейметься його патріотичним запалом, не погодиться з його оцінкою подій! А тепер вкладіть ці ж слова у вуста українського

* Після бою 29 січня 1918 р.

** Це визнавали й самі більшовики, однак доволі своєрідно, намагаючись і на цьому «наварити» собі бодай якийсь політичний капітал. «Діалектика життя полягає в тому, — розтлумачував молодому “резервові партії” В. Затонський (1926. — С. 33–34) один із засновників КП(б)У, яку, до речі, навіть відомий партійний історик М. Попов (1933. — С. 12) небезпідставно вважав “партією російського та русифікованого пролетаріату (виділено М. П. — М. Л.)”, — що фактично ті самі червоногвардійці, які ненавиділи Петлюру, а разом з ним усе українське, ті самі, що в Києві за Муравйова мало не розстріляли Скрипника й мене — вони, а не Грушевські будували Радянську Україну... оті, хто за українське слово розстрілював, — от хто фактично збудував Україну»...

(чи чеченського) патріота, який не менш за князя Андрія любить свою землю і так само ненавидить її загарбників, — чи багато росіян поділятимуть (чи бодай зрозуміють!) його позицію, по суті, ідентичну висловленій Болконським? Можна бути абсолютно впевненим, що це будуть лічені одиниці — на всю «*неосяжну*» Росію...

І це зовсім не вияв русофобії, хоча для її появи в українців є більш ніж достатньо підстав (та і в самих росіян, у яких більшовики, не здригнувшись, теж звели до могили мільйони і мільйони в ім'я все тієї ж, ними винайденої, «справедливості», яку поет М. Волошин пророчо назвав «*таблицею множення трупів*», є всі підстави вважати цих виродків катами). Ось таким був один із перших проявів «*тріумфальної ходи радянської влади*» по Україні — і це був лише початок...

Та й чи могло бути інакше, якщо «визволяти» Україну прийшли (Болабольченко, 1993. — С. 12–13) «*неосвічені, виховані на жорстокості та аморальності*» (одразу ж після громадянської Ленінградським психіатричним диспансером було проведено обстеження робітників Невського машинобудівного заводу, котрий був чи не найбільшим постачальником військових кадрів для «*українського походу*»). Виявилося, наголошує А. Болабольченко, що «*теза про «найсвідомішу частину» суспільства була сумнівною. Постійно вживали алкоголь 90 відсотків робітників. З них 17,7% були хронічними алкоголіками і 59,8% — побутовими п'яницями*». А обстеження лише молоді фабричного Підмосков'я на прикладі м. Шуї показало, що «*до безпам'ятства напиваються 44,7% молодиків*». — М. Л.), *спустошені війною та антиукраїнською пропагандою люди заповнили Україну*». За офіційною більшовицькою статистикою, «*навіть станом на 1920 рік військо на терені України мало у своєму складі 85 відсотків росіян і лише вісім українців*». А ось який портрет російського «*революційного війська*», що їхало на Україну «*боронити завоювання революції*», дав самовидець, письменник та відомий громадський діяч П. Стебницький (там само): «*Ті самі гострі, лихі очі, та сама сліпа нестримна сила, та сама людська стихія. Щось елементарне, первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли тисячу літ тому зі сходу на захід: то були більш організовані і не такі дикі маси*»...

Як зазначає історик В. Коваль (Злочини... — 1995), «*в Україні не було ані Жовтневої революції, ані тріумфальних маршів, як у Росії. Українське суспільство не відчувало в тих самогубних конвульсіях жодної потреби. Криваву комуністичну владу принесли на Україну російські багнети, ленінська імперська агресія*». Моторошними хвилями накочувалася на Україну очманіла від крові північна орда. Отримавши рішучу відсіч з боку народу,

в якому, наголошував Л. Троцький (Романчук, 1990. — С. 56–58), «*наче грізний Дніпро на своїх порогах*», закипів «*той самий дух вольности, що давав українцям нелюдську силу впродовж сотень років воювати проти своїх загарбників: поляків, росіян, татар і турків, і отримувати над ними блискучі перемоги*» («*Ні для кого не секрет, — змушено визнавав цей натхненник більшовицьких «визволителів», наставляючи черговий пропагандивний десант до «безмежно довірливих» українців, — що не Денікін змусив нас залишити межі України, а те грандіозне повстання, яке підняло проти нас сите українське селянство...*» — М. Л.), відкочувалася назад, аби невдовзі знову затопити українську землю новою нищівною навалою.

Правдива історія «визволення» України московськими більшовиками ще чекає на своїх дослідників, а ось на яких особливостях реалізації більшовицького плану «*так чи інакше повернути Україну Росії*» (вираз Л. Троцького) наголошує популярний московський журнал (Коваленко, 1995): «*І — установчий — з'їзд КП(б) України відбувся 5–12 липня 1918 року у Великому театрі в Москві й у с і керівні “українські” комуністи були завезені в Україну в обози Червоної Армії, причому переважна більшість із них були навіть не маріонетки-малороси, а суто московські люди або ж “інтернаціоналісти”*».

Як цинічно заявив під час свого призначення на посаду голови «українського» уряду Х. Раковський (1919) — цей, за визначенням Я. Дашкевича, «зоологічний україножер», боротьбу за Україну веде виключно російський пролетаріат в Україні та російська радянська влада, оскільки «*український пролетаріат за своїм походженням є суто російським*»*. У згаданій статті Раковський вдається до своєрідних етнографічних «розвідок», заявляючи, що, мовляв, «*етнографічні відмінності українців від росіян самі по собі незначні*», а величезні прошарки північно-східної України — то вже взагалі «*перехідні маси до великороського племені*». Ще більш важливим, на думку новоявленого «етнографа», є те, що, як йому видається, «*серед українського селянства відсутнє те, що називають зазвичай “національною самосвідомістю”*» (намагаючись видати бажане за дійсне, цей «призначенець» Москви навіть посиляється

* Згодом, закріпившись в Україні, російські більшовики повели рішучу боротьбу за «українізацію пролетаріату» і досягли в цьому відчутних успіхів. У політичному звіті ЦК КП(б)У XI з'їздові генсек С. Косіор доповідав (Одинадцятий... — 1930. — С. 59), що тільки з 1926 по 1929 р. «питома вага українців серед робітників і службовців зросла від 50 до 57%... За результатами нещодавно (у лютому 1930 р.) проведеного Наркомпраці перепису, у складі всіх спеціалістів, що працюють в Україні, українців 48,6%, росіян 25%, в т. ч. у промисловості — 40% українців, а у сільському господарстві — 60%».

на листи *«справжніх українських селян Київської губернії»*, в яких останні нібито *«свою простою співучою мовою заявляли, що хочуть зостатися “російськими підданими”»*). Та й взагалі, запевняє, не відаючи сумнівів у своїх узагальненнях, московський «обозний»: *«для широких народних мас слово “українець” стало майже лайливим...»*

Цієї ж тактики насаджування своїх людей на керівні посади в Україні Москва неухильно дотримувалася й надалі. Так, скажімо, після «визволення» Західної України (за відомою домовленістю з Гітлером) у 1939 р., коли там у обласних центрах, у кожному районі створили усі гілки партійної, державної, господарської та репресивної влади, *«весь керівний склад райкомів, райвиконкомів та інших обласних, районних і міських установ був виключно з-поміж прибулих за вказівкою активістів»* (Пацула, 1996). Особливої ваги ЦК ВКП(б) і уряд надавали комплектуванню репресивних органів НКВС та НКДБ. Для забезпечення обласних, міських та районних відділів цих служб у жовтні — листопаді 1939 р. тільки на Рівненщину *«прибули сотні працівників, що мали “великий досвід плідної діяльності в репресивних органах”, а також випускники Ленінградського, Саратовського, Смоленського, Рязанського, Горьковського, Новочеркаського, Воронежського училищ НКВС»*. Звернімо увагу: не з України взяті, а знов допроваджені московським «обозом»!

Ці ж підходи збереглися й після звільнення Західної України з-під німецько-фашистської окупації. Так, у березні 1944 р. секретар ЦК КП(б)У Хрушов писав Сталіну (Сергійчук, 1998. — С. 45) про необхідність *«набрати у східних областях СРСР з-поміж тих, що раніше працювали в органах НКДБ УРСР та НКВС УРСР, а також із тих, що раніше не працювали на Україні, але знають українську мову чекістських працівників (загальною кількістю 3100. — М. Л.)... і направити їх НКДБ і НКВС УРСР для роботи у західних областях України»*. Назагал, як показав аналіз відповідних документів (Білас, 1994. — Кн. 1. — С. 166), серед номенклатурної верхівки згаданого регіону *«місцеві кадри становили 1946 року тільки 14 відсотків»*.

І зовсім не байдикувати так масово злетілося це напрактиковане на душогубстві вороння на Західну Україну, над якою, з точки зору непримирених ревнителів відданості революційним ідеалам, висів тяжкий гріх перебування аж до 1939—1940 рр. у ворожому більшовицькій ідеології середовищі. Як зазначає дослідниця людських втрат України З. Служинська (1994), лише від *«золотого вересня»* 1939 р. *«до гітлерівської навали депортовано, арештовано і ліквідовано більшовиками 1822818 осіб, що становило приблизно 17,8%»* загальної кількості населення Західної

України. За сталінським планом, наголошує авторка, *«треба було виселити 25% корінного населення. План не виконувався, бо не вистачало транспорту»*, а тому з частиною репресованих *«розбиралися»* на місці: лише у червні 1941 р. *«по всіх тюрмах Західної України протягом кількох днів енкаведисти садистично, таємно, з середньовічними методами катування замучили 42 648 мирних людей»* (документи НКВС, що підтверджують ці масові знищення не лише засуджених, а й осіб, котрі ще тільки перебували під слідством, див.: Білас, 1994, кн. 2, с. 233—279).

[Попри безумовний збіг методів — а на повному використанні фашистами *«на практиці»* досвіду російської революції, *«більшовицької тактики та спеціального російського більшовизму»* наголошував ще М. Бухарін (1923. — С. 249) — більшовизму та фашизму, про певну спорідненість душ німецьких націонал-соціалістів з російськими комуністами-більшовиками свідчить хоча б те, що й вони, не змовляючись попередньо, готували українцям таку саму долю (Косик, 1993. — С. 141): *«Коли ситуація на Україні буде певною мірою стабілізована, усі західні українці повинні бути виселені, оскільки їх діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду»*. У «Зауваженнях і пропозиціях “Східного міністерства” до генерального плану “Ост”» (Совершенно секретно!.. — 1967. — С. 115) уточнюється, куди саме планує головне управління імперської безпеки їх переселити: *«на територію Сибіру»*... Такої ж думки дотримувалося й сталінсько-берієвське керівництво.]

Ще з більшою люттю поставилося кремлівське керівництво до українського та інших народів СРСР після років їх вимушеного перебування під гітлерівською окупацією. Людиноненависник Сталін усіх ладен був відірвати від рідної землі та послати на заслання. І ці його наміри вже поступово почали втілюватися в життя — досить згадати, як депортували у 1943—1944 рр. (для здійснення цієї акції з фронту відкликали значну кількість військ, попередньо здійснивши їх національне просіювання) усіх карачаївців і калмиків, чеченців та інгушів, балкарців і кримських татар... Як наголошував у доповіді на закритому засіданні XX з'їзду КПРС перший секретар ЦК М. Хрущов (1959. — С. 59), *«українці уникнули цієї долі тільки тому, що їх було надто багато і не було місця, куди б їх усіх переселити. Інакше вони були б теж переселені з України»*.

Хоча після смерті Сталіна Хрущов всіяко намагався дистанціюватися від його моторошної діяльності, однак насправді він був таким же співучасником незліченних кривавих злочинів, як і вся радянська верхівка. Це стосується й масових депорацій українців до віддалених районів Росії. Так, закликаючи районне керівництво — як партійне,

так і НКДБ—НКВС — Львівської області *«застосувати такий метод»: «...вбили одну нашу людину, п'ять родин треба заарештувати й вислати... (можливо, це й не зовсім точно буде, але аллах нам простить)»*, та вживати *«жорстоких воєнних заходів»*, навіть якщо всього лише *«корову міліційну зобидять»*, насамкінець цей «ліберальний» — особливо на тлі чорних справ свого попередника й учителя — «ленінець» закликав: *«І забирати треба, й вислати треба. Вислати ще слід багатьох, землі в нас багато...»* (АД: Стенограма совещання... — 1945. — Арк. 14–15).

І це не таке вже й перебільшення, як може хтось подумати — наказ № 0078/42 Наркома внутрішніх справ СРСР Берії та заступника Наркома оборони СРСР Жукова від 22 червня 1944 року вимагав (Дробот, 1998. — С. 235–236): *«1. Вислати у віддалені краї Союзу РСР усіх українців, що жили під владою німецьких окупантів. 2... 2) виселення здійснювати лише вночі і зненацька, щоб не дозволити сховатися іншим і не дати вістку членам його сім'ї, які перебувають у Червоній Армії»*, але *«після того, як буде зібрано урожай і здано для потреб Червоної Армії»*, а поки що *«запровадити в особливих відділах спеціальні справи на кожного... ЦДАВОУ. — Оп. 70. — Спр. 997. — Арк. 91»*.

Про невідворотність такого розвитку подій в СРСР після війни ще 27 червня 1942 р. писав у своєму щоденнику О. Довженко: *«Вони будуть карать ні в чім неповинний народ за те, що [самі] не вміли командувать і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повисився увесь чи не був розстріляний німцями»*. І попри звичайну для війни — тим паче такої — нестачу людських ресурсів, виконавців для подібної «святої» справи вистачить — *«не вистачить учителів, — записав Олександр Петрович 12 липня, — бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Усі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрактиковані краще од німців ще з тридцять сьомого року»*... Тільки *«за 6 місяців після звільнення західних областей від гітлерівських нацистів НКВС знешкодив 124 330 осіб, з них 57 405 вбито. До кінця 1945 р. вбито 103 318 осіб»*.

Навіть за заниженими показниками офіційних органів СРСР (Служинська, 1994) *«з 1944 по 1952 р. депортовано 171 566 осіб»* — членів сімей упівців, оунівців та їхніх прибічників (у лютому 1990 р. КДБ УРСР уточнив, що *«з 1944 по 1951 р. депортовано 65 662 сім'ї, 203 662 особи»*). Крім того, *«після війни відбулися масові вивезення людей, переважно інтелігенції,*

які не були причетні до ОУН, УПА та їх прибічників: у 1947 р. — 300 тис., 1949 р. — 200 тис.» А коли пригадати ще й подібні заходи, якими упродовж століть тероризували українство російські царі та їх сатрапи, то мусимо погодитися з І. Драчем, який небезпідставно вважає, що вся «величезна Російська імперія від Соловків до Колими» — це «безмежний український цвинтар...» (1999).

Поряд із випробуваними старими методами з'явилося й дещо нове: мобілізовані до Червоної армії в 1944 р. мешканці Західної України, «не навчені, не озброєні (серед них був і мій батько; добре пам'ятаю його розповідь про те, як йому видали гвинтівку без ремня й набоїв, до того ж таку іржаву, що з неї не те, щоб стріляти, неможливо було навіть спорядити її набоями, хоч би вони й були. «Добудеш в бою!» — і вся розмова... — М. Л.) свідомо кидались на передові лінії фронту, на вірну загибель — приблизно 1 млн. 100 тис.».

Ось таким було насправді «визволення» України північними «братами» — більше схоже на широко запроваджувану нині в Чечні «зачистку місцевості»...

А якщо сюди додати десятки мільйонів українців, винищених голодоморами, війнами, масовими репресіями, то, справді, як наголошує В. Коваль (1995), «навіть до всього звикле у ХХ ст. людство здригнулося б від жаху, коли б було складено повний реєстр злочинів комуністичної влади проти українського народу»... А це є абсолютно необхідним як для самоочищення нації, так і для вивільнення суспільної свідомості від тієї, глибоко укоріненої у ній, брехливо-облудної і небезпечної ідеології, реалізація якої призвела до незчисленних жертв в усьому світі, до вселенської — без перебільшення — трагедії, порівняно з якою блякнуть навіть жакливі злочини гітлерівського режиму проти людства і людяності (до речі, однією із передумов післявоєнного розквіту переможеної Німеччини стало, як на мій погляд, саме юридичне визнання злочинності нацистської ідеології і заборона її на державному рівні — так звана денацифікація).

Тому зло має бути назване злом, і злочинні дії більшовицького режиму супроти людства мають бути засуджені — так само, як і злочини нацизму. І доки цього не станеться — над усіма нами, нині сушими, і над нащадками нашими тяжітиме неспокутий гріх перед пам'яттю мільйонів і мільйонів безвинних жертв. А ті, хто й досі вперто іменують себе спадкоємцями та послідовниками «безсмертної справи» Леніна — Сталіна, повинні усвідомлювати, що вони неминуче перебирають на себе й відповідальність за все, що її іменем скоєно...

20. Міф про правові підстави утворення Союзу РСР

У багатьох ще на пам'яті часи, коли зазвичай сіре грудневе небо раптом розквітчувалося яскравими червоними полотнищами — радянський народ святкував день утворення Радянського Союзу. Тепер нема ані того союзу, ані того народу, однак ностальгійні настрої за тими часами й досі роз'ятрюють серця багатьом нашим співвітчизникам. Тож знов і знов — у марному намаганні змусити колесо історії крутитися назад — у червоні, як колись мовилося, дні календаря виносять вони гасла з узвичаєною вже вимогою відновлення «великого та могутнього». Ці настрої можна якось зрозуміти, навіть поспівчувати їх носіям. Але...

Виявляється, що в наш час, коли впало багато ідолів і розвінчано чимало міфів — а скільки ще впаде і буде розвінчано! — у дослідників нашої минувшини наразі виникло й таке, на перший погляд, цілком абсурдне питання: «А чи був, власне, хлопчик?» Себто, а чи й справді той союз був утворений так, як нас у цьому весь час переконували? Упродовж тривалого часу нікому й на думку не спадало, що це тривіальне питання може виявитися ключем до вражаючого відкриття.

Звичайно, ми не можемо достеменно знати, які саме почуття сповнили доктора історичних наук Я. Дашкевича, коли він — волею випадку чи Господа — *«не на підставі якихось там закритих за сімома печатками документів, а шляхом використання цілком офіційних і загальнодоступних надрукованих джерел»* раптом *«зробив відкриття»*, що *«Договір про утворення СРСР... в жодному разі не став правовою підставою існування СРСР»*. Тим, хто бажає детальніше ознайомитися з історією виникнення того фальсифікату, можна порекомендувати дослідження останніх літ цього відомого історика (1993. — С. 43–77), ми ж лише частково використовуємо їх разом з іншими матеріалами. Як зізнається автор, йому аж *«стало моторошно. Як це майже сімдесят років не лише ми, а й цілий світ жив і живе в тіні великого ошуканства про обставини утворення Радянського Союзу?»* А отак і жили, адже в СРСР усе і завжди було най-най: життя — найкраще, суд — найсправедливіший, армія — наймогутніша, репресії — наймасовіші, терор — найбезжальніший, а брехливі, як, наприклад, оцей, міфи — просто грандіозні. Саме таким

і можна вважати м і ф про утворення СРСР на підставі укладення так званого «Союзного договору». Та почнемо із розгляду подій, що передували цьому процесу.

При підготовці «нового», горбачовського, Союзного договору, зазначає Я. Дашкевич, почали поширюватися давні стереотипи про те, що Україна, мовляв, свого часу була ледве чи не ініціатором договору 1922 р. і цілком добровільно стала частиною СРСР. Та навіть поверхове ознайомлення з історією України 1918—1922 рр. переконливо свідчить про запровадження північними «братами» жорсткого окупаційного режиму в Україні, який прикривався фіговим листком таких маріонеткових структур, як Всеукраїнський ЦВК і Рада Народних комісарів з диспозиційним центром у Москві.

Та Україні, навіть у вигляді Радянської республіки, кремлівські вожді ніколи не довіряли (*«примара українського національно-визвольного руху зганяла сон з очей керівників Російської федерації»*, — зазначає Я. Дашкевич). Тому вони незмінно намагалися ще щільніше налігати її до «братнього» імперського ярма. Першого (і практично вирішального) удару по декларованому суверенітетові УСРР завдав ЦВК РРФСР, на сесії якого (за участю представників радянських республік — України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму) 1 червня 1919 р. було проголошено утворення Воєнного союзу радянських республік, причому не укладанням бодай якоїсь міжнародної угоди, а всього лишень декретом Росії. Ініціатором Воєнного союзу виступив сам Ленін. Фактично, то був навіть не декрет (ПСС. — Т. 38. — С. 400—401), а пряма директива ЦК (зі словників відомо, що директива — це *«обов'язкова до виконання керівна вказівка зверхньої установи»* підлеглий). Декрет проголосив об'єднання військових організацій і військового командування, Рад народного господарства, залізничних управлінь і залізничного господарства, фінансів, комісаріатів праці. Цей документ призвів до страшного загострення внутрішнього становища в Україні, майже зміцнивши лави об'єднаних армій УНР та ЗУНР, різко активізувавши повстанський рух.

Тому цей наскрізь фальшивий крок, зазначає Я. Дашкевич, вирішили замінити видимістю міжнародного договору, уклавши 8 грудня 1920 р. Союзний робітничо-селянський договір між РРФСР та УСРР, відповідно до якого *«обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: перше — військових і морських сил, друге — Вищу раду народного господарства, третє — зовнішнього торгу, четверте — фінансів, п'яте — праці, шосте — шляхів і сьоме — пошт-телеграфу»*. Цей типово колоніальний договір, нерівноправний і підневільний, підписали з боку

Росії В. Ленін та Г. Чичерін, з боку України — згаданий Х. Раковський. То про яку ж суверенну і незалежну соціалістичну Україну можна говорити після того, як у 1919 р. її позбавили усіх проявів реального суверенітету, а у 1920 р. забрали ще й решту шляхів та засобів зв'язку (і зовнішній торг, як за Петра I, — через Москву!)?

Варто зазначити, що навіть у тогочасній стероризованій Україні цей договір не пройшов так гладко, як хотілося московському керівництву — на V Всеукраїнському з'їзді Рад (друге засідання 26 лютого 1921 р.) проти нього виступили укапісти та українські ліві есери. Однак об'єднавчий потяг (радше — бронепоезд), керований досвідченими машиністами, вже упевнено набирає ходу...

Таким чином, після диктаторського декрету-директиви 1919 р. та колоніального договору 1920 р. нема жодних підстав говорити, що Радянська Україна у 1922 р. взялася за черговий Союзний договір як суверенна і незалежна соціалістична держава — їй уже нічого було передавати новому Союзові, бо всі функції, притаманні суверенній державі, забрала Росія. Та навіть щонайменші уламки української державності — тепер суто зовнішні й формальні — страшенно непокоїли московських можновладців. Тож закономірно настав третій акт української трагедії.

На VII Всеукраїнському з'їзді Рад 13 грудня 1922 р. виступив М. Фрунзе (тоді — уповноважений Реввійськради Росії в Україні та одночасно заступник Х. Раковського в «українському» уряді), пропонуючи ще один Союзний договір для об'єднання всіх радянських республік. З'їзд фактично призначених депутатів схвалив ідею вступу до Союзу. І вкотре долю України вирішував не її народ: на загальну кількість 782 депутати було лише 362 (46%) українців, у той час як вони становили понад 80% мешканців республіки. Такі обставини знову ставлять під великий сумнів — навіть із суто формальних міркувань — легітимність рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад про бажання України приєднатися до Союзу. Незабаром делегати УСРР прибули до Москви на I з'їзд Рад СРСР.

Навіть кремлівський, як тоді казали, «*призначенець*» Фрунзе не витерпів такого беззастережного московського диктату — Україна його вустами відкинула дуже спрощену процедуру (її проштовхував Сталін), що зводилася до прийняття назви Російська федерація для держави всіх об'єднаних республік. «*На Україні ми вирішили відмовитися від імені РРФСР*», — заявив Фрунзе у своєму виступі «*від імені УРСР*» на X Всеросійському з'їзді Рад 26 грудня 1922 року (Десятий... — 1922). У цьому ж

виступі Фрунзе змушений був додатково пояснювати, чому компартія України *«порушила питання про утворення самостійної України»* — бо добре усвідомлював, що, незважаючи на численні гучні заяви більшовиків, зокрема й самого Леніна, щодо безперечного права на *«здійснення повної свободи відокремлення від Росії усіх націй та народностей»*, навіть найменші посування України до такої лякливої для Москви самостійності дуже непокоять Кремль. Тож Фрунзе заспокоював: *«Це було зроблено нею, головним чином, із політичних міркувань... із тих міркувань, аби боротьба з німецькою армією, що вдерлася на територію України, не завадила радянській Росії закріплюватися, не завадила б нашому центрові... не завадила б йому в цьому хоча б тимчасовому перепочинку»* — ось чим найбільше опікувалися українські більшовики.

У своїй доповіді на засіданні 26 грудня Сталін оголосив *«основи, котрі повинні бути закладеними при укладанні договору про об'єднання»*. Вони, на його думку, *«мали бути такими: Комісаріати зовнішньої торгівлі, військовий і морський, іноземних справ, НКПС і Наркомпочтель мають бути злиті, тобто ці комісаріати перестануть існувати у складі республік, що домовляються. Вони утворюються лише у верхівці, у союзному органі»* (Союз... — 1922). Вочевидь, додаткових доказів щодо повної фіктивності «суверенітету» радянських республік і не потрібно...

Пізніше, вже перед делегатами I з'їзду Рад СРСР, що розпочався 30 грудня 1922 р. в Москві, Сталін зачитав Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Доволі промовистим був національний склад з'їзду (I съезд... — 1922. — С. 19): кількість делегатів з вирішальним голосом в делегації РРФСР налічувала 1217 (з дорадчим — 510) делегатів, у делегації України — відповідно 354(10), в делегації Закавказької федерації — 73(18), в делегації БРСР — 23(10). Тож цілком очевидно, інтереси якої саме нації репрезентував такий з'їзд. А коли зважити на те, що кількість безпартійних депутатів була мізерною (від РРФСР — 98, від УСРР — 19, від ЗФ — 1, від БРСР — 0), то напрошується висновок, що це був, по суті, з'їзд РКП(б) із запрошеними на нього переважно російськими більшовиками з республік, куди вони, як уже зазначалося, були попередньо привезені. Завершилася ця урочиста процедура пропозицією Сталіна (там само. — С. 11): *«Пропоную ухвалити їх (згадані документи. — М. Л.) із притаманною комуністам одностайністю і вписати тим нову главу в історію людства»*. Чи бодай здогадувалися делегати, за яку саме «главу» вони голосують?

Таким-от тріумфальним акордом традиційно закінчувалась офіційна історія створення СРСР: мовляв, 30 грудня 1922 року було

затверджено Союзний договір як правову підставу новоствореного СРСР. *«Але все це неправда, — наголошує Я. Дашкевич (назв. пр. — С. 58), — Договір про утворення СРСР ніколи не було затверджено, і той проект (бо це був проект), що був поданий на I з'їзд Рад СРСР ніколи не набрав юридичної сили та в жодному разі не став правовою підставою існування СРСР».*

Опонентом Сталіна на з'їзді виступив Фрунзе, який, на противагу спрощеній — аж до повного вихолощення — сталінській процедурі ухвалення рішення, оголосив, що українська делегація, бажаючи *«внести ще нові додаткові гарантії»*, вважає за необхідне (І съезд... — 1922. — С. 11–12) *«не обмежуватися простою ухвалою цього прочитаного зараз т. Сталіним тексту, а провести над ним подальшу роботу»*, до якої, окрім ЦВК Союзу, *«повинні бути ще раз залучені уряди національних держав»*. Тому пропонувалося затвердити тексти декларації та союзного договору *«тільки в основному»*, а остаточна ратифікація договору *«повинна бути відкладена до наступного 2-го з'їзду депутатів Рад СРСР»*. З'їзд одногосно ухвалив запропоновану Фрунзе постанову (там само. — С. 12):

«1. Декларацію і Союзний договір в основному затвердити.

2. ...передати Декларацію і Договір на додатковий розгляд ЦВКів союзних республік, аби висновки союзних республік були подані ЦВКу Союзу РСР до найближчої чергової його сесії.

3. Доручити найближчій черговій сесії ЦВКу Союзу РСР розглянути отримані висновки, затвердити текст Декларації та Союзного договору і негайно увести його в дію.

4. Доручити ЦВК Союзу РСР підготувати до другого з'їзду Рад Союзу остаточний текст Декларації і Союзного договору та подати його на остаточне затвердження другим з'їздом».

За цією постановою в січні 1923 р. була утворена комісія з 13 осіб — представників союзних республік, яка мала зібрати пропозиції останніх щодо згаданих документів. Однак комісія доволі швидко припинила свою роботу — такою була воля нового вождя, що впевнено набирався сили. Тож *«найближча»* II сесія ЦВК СРСР, що відбулася у липні 1923 р., не розглядала названі у постанові *«висновки»*, не затверджувала доповнені ними тексти Декларації та Союзного договору, не вводила їх у дію і, зрозуміла річ, не виносила *«на остаточне затвердження другого з'їзду»*. Таким чином, названі документи так і залишилися в стадії проекту. Та вже невдовзі, як наголошує автор цього відкриття Я. Дашкевич, *«прислужники номенклатури і бюрократії розпустили по світу чергову велику неправду про те, що Радянський Союз*

було нібито утворено 30 грудня 1922 р. де-юре на підставі міжнародного Союзного договору».

Спробуймо простежити історіографію цієї офіційної брехні, скориствовавшись найбільш офіційними джерелами СРСР, до яких, безперечно, належить і згадана вже «БСЭ». У першому виданні цієї енциклопедії у статті «1-й 3. Р. (з'їзд Рад. — М. Л.) СРСР» (1946. — Т. 53. — С. 345) із цілком зрозумілим лаконізмом записано, що цей з'їзд «(30/XII 1922) поклав зачин існуванню багатонаціональної союзної радянської соціалістич. держави, ухвалив декларацію і договір про утворення СРСР». Та й у гігантському за обсягом спеціальному томі «БСЭ» під назвою «Союз Советских Социалистических Республик», виданому в 1947 р., не надто впадають у подробиці: «30/XII 1922 перший з'їзд... ухвалив Декларацію і Договір про утворення... СРСР», тобто нібито й не брешуть, однак замість правди подають напівправду, що, як відомо, є найгіршим різновидом брехні. І друге видання «БСЭ», не затнувшись, стверджує, що «Союз РСР юридично було скріплено Договором, укладеним між Союзними радянськими республіками. У Договорі, а також у Декларації про утворення СРСР, ухвалених 1-м з'їздом Рад (30 груд. 1922)...» і т. ін. (1953. — Т. 22. — С. 431).

Здавалося б, видане у більш демократичні часи так званого застою третє видання «БСЭ» розставляє усі крапки над «і» — у статті «Перший З'їзд Рад СРСР» (1975. — Т. 19. — С. 366) вперше читаємо: «з'їзд одноголосно ухвалив в основному Декларацію і Договір про утворення СРСР... ЦВК СРСР доручалося підготувати остаточ. текст Декларації та Союзного договору і подати на затвердження 2-го з'їзду Рад СРСР» — усе чітко і ясно. Та й у статті «Договор об образовании СССР» (1972. — Т. 8. — С. 386) чесно написано, що «договір разом із Декларацією... було в основному затверджено 1-м з'їздом Рад СРСР». Але вже у виданому через два роки спеціальному томі «Союз Советских Социалистических Республик» (1977. — Т. 24. — Кн. II. — С. 137) читаємо зовсім інше: «30 груд. 1922... 1-й з'їзд Рад СРСР... затвердив Декларацію... розглянув та затвердив Договір про утворення СРСР», і ані згадки як про те, що «в основному», так і про рішення «підготувати остаточ. текст... і подати на затвердження 2-го з'їзду Рад СРСР». Як не дивно, але таку ж різючу невідповідність подання — фактично, повну кальку зі «старшого» видання — демонструє й більш пізнє, друге видання «Української Радянської Енциклопедії» (Т. 3, 8 та 10, відповідно, видані в 1980–1984 рр.). Та хіба в умовах жорсткого московського «старшобратства» можна очікувати на щось інше?

Не розгледіли цього міфу і зарубіжні історики. Так, у обстійливій «Енциклопедії українознавства», створеній наприкінці 40-х років ХХ ст. в українській діаспорі, в статті «Утворення Советського Союзу...» читаємо (Утворення... — 1995. — С. 672): «29.XII.1922 р. конференція уповноважених делегацій РСФСР, УССР, Білор. ССР і Закавказької СФСР схвалила проекти декларації і договору про створення ССРСР, а І з'їзд совєтів ССРСР затвердив 30.XII.1922 р.» Таке ж відображення цих подій подає і згаданий О. Субтельний. Тож чи дивно, що і останньому із радянських енциклопедичних видань — «Советскому Энциклопедическому Словарю», опублікованому в 1991 р., притаманне таке ж подання напівправди? Вочевидь, навіть розгул горбачовської перебудови, вкупі з гласністю й плюралізмом, не в змозі був похитнути консерватизм радянського офіціозу — не допомогло і залучення до науково-редакційної ради таких фахівців і демократів, як академіки Л. Абалкін та Д. Лихачов.

Та й у виданому майже десятиліття по тому науковим видавництвом «Большая Российская энциклопедия» другому — «переработанном и дополненном» — виданні грубезного енциклопедичного словника (1999. — С. 367) не просунулися ані на міліметр далі: «Договір про утворення СРСР юридично закріпив об'єднання 4 республік — РРФСР, УРСР, БРСР та ЗРФСР — в одну союзнa державу (Союз РСР). Ухвалений 29.12.1922 конференцією уповноважених делегацій республік, а 30 грудня того ж року його було затверджено разом із Декларацією про утворення СРСР І-м з'їздом Рад СРСР. Долучений як складова до Конституції СРСР». Не дивно, що такої ж позиції дотримуються й автори сучасних російських підручників (див., наприклад, навчальний посібник для вищих навчальних закладів А. Соколова, 1999. — С. 128–129).

Та найдивнішим у цій справі є те, що українські історики досі ще не приділили цьому вражаючому відкриттю Я. Дашкевича належної уваги — навіть видання, що претендує на «нове бачення» історії України, пише (Історія... — 1995. — С. 193): «30 грудня відбувся І Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір». І лише львівське видання «Історії України» для студентів вузів чітко зазначає як про саме відкриття, так і про його автора (Історія... — 1996. — С. 256): «Як доводить львівський історик Ярослав Дашкевич, утворення Союзу РСР не було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Союзний договір 1922 р. ніколи не був підписаний. Замість цього документа, що мав характер міжнародної угоди, було прийнято внутрі-державний акт — Конституцію СРСР».

Між іншим, II з'їзд, як свідчить «БСЭ» різних видань, вже й не повертався до цього, і так цілком «ясного», питання. Та й для чого? Віддавши належне спочилому нарешті «*вождю всіх трудящих*», котрий давно вже став завадою міцніючому майбутньому «*батькові всіх народів*», та підтримавши виголошену останнім «*клятву вірності ленінізму, ленінським заповітам*», з'їзд одразу ж зайнявся «*актом великого всесвітньо-історичного значення*» — ним стало «*затвердження з'їздом 31 січня 1924 першої Конституції СРСР, яка була розроблена під керівництвом Й. В. Сталіна*», «*в основу*» якої, як наголошує «БСЭ» другого видання (1951. — Т. 9. — С. 386), «*були покладені Декларація і Договір про утворення СРСР, ухвалені I-м Всесоюзним з'їздом Рад (30 грудня 1922)*». Третє видання вже навіть не згадує про цю «другорядну» обставину, наче її взагалі не існувало. А коли так — «*нема й проблеми*»...

Насправді ж, як ми вже мали змогу переконатися, розповсюджувана офіційними радянськими, а тепер і російськими джерелами історія створення 30 грудня 1922 р. Союзу РСР на підставі так званого «*міжнародного Союзного договору*» виявилася черговим грандіозним міфом. Та найдивнішим є те, що світ, перефразовуючи Б. Ребіндера, таки повірив у ці грецькі, чи то пак московські, «казки». І досі, схоже, вірить...

«Але, — заперечить стійкий прихильник «великого та могутнього», — якщо навіть погодитися — зрозуміло, лише на хвилюку і умовно — що той Союзний договір і справді не набув юридичного оформлення, то це ще зовсім не означатиме, що Союз не було утворено, адже в Конституції 1924 року є цілий розділ, який так і називається: “Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік” — а ця Конституція була затверджена, як належить». Воно-то так, як любив примовляти популярний персонаж відомого водевілю, але трішечки не так, бо, наголошує Я. Дашкевич, те, «що частина Конституції 1924 р. з заголовком “Договір...” не має практично нічого спільного з Союзним договором 1922 р., довести дуже просто: 1. Вона не має характеру міжнародного договору. 2. Проект Союзного договору 1922 р. має 26 статей; частина Конституції 1924 р. під фальшивою назвою “Договір...” має 11 глав і 72 статті. У виданні 1960 р. Союзний договір 1922 р. займає 4,25 сторінки; частина Конституції під назвою “Договір...” — більш як 12 сторінок». Отже, робить цілком логічний висновок історик, «Союзний договір 1922 р. і Конституція 1924 р. — це не одне й те саме».

Не менш важливим є й те, що, так ніколи й не пройшовши передбачене рішенням I з'їзду Рад СРСР «остаточне затвердження», тобто

так і залишившись таким собі юридичним «напівфабрикатом», згадані Договір та Декларація вже невдовзі справді були *«покладені в основу»*, а отже, стали тим — нібито правовим — підґрунтям, на якому й утвердилася перша, так звана «сталінська», Конституція СРСР.

Отакими методами створювався цей «Союз», а тому й не вийшло із нього анічогісінько путнього — та й не могло вийти, бо, як відомо, на брехні, ненависті й крові можна створити лишень іще більші брехню, ненависть і кров.

21. Міф про те, як Ленін «прирізав Україні кілька російських областей»

Безліч кривавих конфліктів, які упродовж століть незмінно супроводжували всі спроби переділу територій, призвели до того, що зараз на Землі, напевно, вже немає сусідніх (і не тільки!) держав, які за бажання не могли б висунути одна одній якихось претензій. Та, нарешті, в людства вистачило здорового глузду, аби зрозуміти, що позитивного рішення в цьому питанні просто нема і що навіть сама постановка цих питань виводить лише на один шлях — шлях самознищення. Тому схаменилися і, набравшись мужності, підписали гуртом угоди, котрими відмовилися від самої постановки питань про будь-які територіальні претензії. На тому, як кажуть, і порішили.

Та з нашою великою і, як наголошувала іспанська «Ель Паїс» (Хмара... — 1993), *«не завжди передбачуваною у своїх діях»* північною сусідкою навіть у, здавалося б, вирішених питаннях важко розраховувати на якусь певність. Так було і з посталою враз проблемою територіальних претензій: «старша сестра» то висувала їх у різний спосіб, то, після різко негативної реакції, заспокоювала «нерозумну молодшу» черговим договором *«про поважання територіальної цілісності одне одного»*. Ось тоді відомий спеціаліст з питань національних відносин С. Старовойтова в одному із досить частих тоді своїх телевізійних інтерв'ю й запропонувала вирішувати такі спірні питання щодо тих чи інших територій, *«виходячи з їх історичної належності»*. Що ж, справді Соломонове рішення!

Тільки про одне змовчала визнаний фахівець у цих складних справах — якою глибиною дослідження історичної належності вона збирається обмежитися? Бо так, зопалу, недовго і колишньої периферійної резиденції київських князів Кучково-Москви позбутися. Певен, що на таку глибину дослідження годі розраховувати. Але й у не далекі від нас часи, як відомо, наша «старша» не особливо церемонилася у питаннях відрізання українських земель. Ось що, зокрема, писав про це московський часопис «Столиця» (Коваленко, 1992): *«...Уже невдовзі після приєднання України до Росії російським власникам були передані величезні угіддя із українських державних (військових) земель»*. Може, й ці землі замірилися повернути пріснопам'ятні поборники справедливості?

Що ж — помагай Боже, коли так! Та неважко переконатися, що такий намір їм і на хвору голову не приверзеться!

Глибоке розуміння заторкнutoї проблеми продемонстрував і О. Солженіцин, котрий, як видно із його інтерв'ю американському журналові «Форбс» (Вибратися... — 1994), бажав би бачити Україну *«в її реальних етнічних кордонах»*. Цим Олександр Ісайович вніс, нарешті, повну «ясність» у наболіле питання демаркації українсько-російських кордонів — Росія вперто зтягує його офіційне вирішення навіть після укладення так званого повномасштабного договору про дружбу та співробітництво з Україною. А ось ще приклад того, що справді-таки, як слушно підмітили (Стадниченко, 1994) автори аналізу згаданої статті, *«не все гаразд із правди силою у господіна Солженіцина»*, який сподобляється вряди-годи переставити все догори ногами: *«нічтоже сумняшесь»* цей шановний добродій заявляє, що, *«придушуючи в 1919-му Україну, Ленін, розраджуючи її самолюбство, прирізав до неї декілька російських областей, що ніколи в історії не належали Україні: східні та південні області нинішньої України»*.

Складається враження, що або відомий «облаштовувач» тримає усіх за дурнів, або — що більш вірогідно — діє у повній відповідності до згадуваних уже настанов іншого метра імперської ідеології д-ра Геббельса. Що не кажи, а полюбляє Олександр Ісайович робити безапеляційні висновки, не надто переймаючись необхідністю наведення бодай якихось аргументів. І у шановного автора ця криза, схоже, стає хронічною — пригадайте, як дещо раніше він не менш амбіційно заявив, що на землях так званої Новоросії *«зрodu старої України не було»*, і що з цього вийшло при більш серйозному розгляді такого «постулату».

Та що йому до того — як і раніше він переживує все ту ж антиісторичну, позбавлену елементарної логіки жуйку, що поступово перетворилася у вульгарну імперську маячню. Наприклад, у передрукованих київською «Политикою» в числі 21(94) за 1998 р. під назвою *«Олександр Солженіцин: Слов'янська трагедія»* чергових одкровеннях «пророк», слушно наголошує редакція цієї, як зазначається в передмові до згаданої статті, *«опозиційної газети»*, у своєму нав'язливому намаганні *«викорчувати»* український націоналізм і вкотре накинути *«комуністичну ідею слов'янського братства»* не помітив, *«що майже увесь народ став націоналістом»*, позаяк *«з державним, а не з васальним (“братським”) розвитком пов'язує свої надії»*.

То як же ж було насправді із цим «прирізанням»? Автор статті у поважному московському журналі В. Коваленко (Сосед... — 1995),

спираючись на конкретні архівні дані, розкриває «кухню» цього процесу. *«Російський читач, якому вже нав'яли, що “кордони були проведені під час громадянської війни, аби улестити українців”, буде, ймовірно, здивований, якщо повідомити йому, що розмежування кордонів між РРФСР і УРСР проводилося головню у 1924—1925 рр. союзно-паритетною комісією ЦВК СРСР. Саме українська сторона наполягала на етнічному принципі... за яким до України відійшли б території з 2050956 осіб населення, з яких 69% були українці. Замість того Москва нав'язала проект, за яким до української сторони відходила територія лише з 236 тис. осіб населення, з яких тільки 53,5% були українцями... В результаті близько 2 млн українців zostалися за межами України...»* Тож, ухопившись за висловлювання Солженіцина, я запропонував би йому, — зазначає В. Коваленко, — нехай візьме підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 року (найбільш повний та чесний перепис за увесь радянський період) і проведе російсько-український кордон строго за етнічною ознакою — тоді до України відійдуть половина Брянської, Курської та Білгородської областей, майже вся Воронежська й Ростовська області, Краснодарський край повністю та Ставропольський край частково». Думаю, що українська сторона не заперечувала б...

Та й на цьому, як показує М. Дністрянський (1992. — С. 96—97), втручання московського центру в територіальні справи України не скінчилося. Черговим порушенням її територіальної цілісності стало утворення в 1924 р. Молдавської автономної республіки, до якої відійшли Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський, Ставровський райони, частини Крутянського, Балтського і Валегуцулівського районів Балтської округи, а також Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський і Слободзейський райони Одеської округи (дещо пізніше до МАСРР було приєднано й місто Балту та її околиці), де переважало українське населення. Цей процес «державного» творення проходив не знизу, а був цілковито інспірованим із Кремля. Нова

* На відшатованих українських землях Москва повела себе, як пріснопам'ятна лисиця у заячій хаті, переінакшуючи усе на свій російський штиб. У написаній ще в 1928 р. статті про стан українців у РРФСР, яка побачила світ лише через 67 років, нарком освіти УРСР М. Скрипник (1995) наводить, зокрема, такий приклад: «В Таганрозькому окрузі, де мається 71 процент українського населення, після передачі цього округу зі складу УРСР до Північнокавказького краю РРФСР, врешті-решт було закрито всі українські школи, і тепер там нема жодної української школи. Як правило, в усіх прилеглих територіях з українською більшістю населення відсутні українська газета, український театр, українська книжка, український клуб».

територіально-політична одиниця повинна була стати плацдармом для подальшої зовнішньополітичної боротьби Москви за Бессарабію, яка до 1917 р. перебувала в складі Росії. Таким чином, процес «збирання земель» Москвою й далі супроводжувався узвичаєним безжальним шматуванням української землі...

А ось який «критерій» пропонує інший відомий русофіл Е. Лімонов (справжнє прізвище — Савченко): території, на яких мешкає більш як 50 % представників якоїсь нації, мають належати відповідній національній державі. А тому, робить висновок означений ім'ярек, нині українські Донеччина та Харківщина, де більшість становить російськомовне населення, мають належати Росії. Але ж ще у 1913 р. Харківщина, як наголошував у своєму виступі у Думі Г. Петровський (1974. — С. 11–12), була *«чисто українською»*, та десятиліття брутального зросійщення не проминули безслідно. Спробуймо, однак, скористатися пропонованим «критерієм Лімонова-Савченка». Як зазначав у згаданій статті М. Скрипник, у 31 із 38 волостей Воронежської губернії переважають українці, причому *«в половині з них українське населення сягає 75 відсотків і більше»*, у 8 волостях Курської губернії українське населення перевищує 50%, *«при цьому в деяких з них цей відсоток зростає значно вище, наприклад у Велико-Троїцькій волості — 83,8, в Гайворонській — 86,2, Красно-Яруській — 88,3, та й у північно-західних округах Північно-Кавказького краю (Донецький, Донський, Таганрозький) із загальної кількості в 21 район у 9-ти українці становлять понад 75 відсотків, а в значній кількості решти районів — більш як половина загальної кількості населення»*. То чом же у цього добродія не викликає обурення той факт, що радянська Росія фактично анексувала ці землі?

Ще й інших щедро ними наділяла: вже сумнозвісне Андрусівське перемир'я 1667 р. між Росією та Польщею, за яким Правобережна Україна переходила до Польщі, а Лівобережна — до Москви, розшматувало Україну, що небавом започаткувало трагічний період цілеспрямованої руйнації Української держави. Це правило — розплачуватися за власні невдачі українськими землями — надалі «братній» імперії просто перейде у звичку. Так, наприклад, за свою поразку у російсько-польській війні 1920 р. більшовицька Росія розплатилася з Польщею Західною Волиню та Західним Поліссям. А ось із яким самозахопленням Ленін розказував активу Московської організації РКП(б) (виступ на зборах 6 грудня 1920 р.) про те, як їм вдалося відвернути увагу німців від Радянської Росії, фактично нацькувавши їх на «братню» Україну (ПСС. — Т. 42. — С. 57): *«Ми зробили величезну поступку німецькому імперіалізму*

і... [тим] загородили себе. Німеччина не могла зайнятися придушенням Радянської Росії ні економічно, ні політично, їй не до того було». Що ж, власне, сталося? А ось що: «Ми їй віддали Україну, звідки, скільки хочеш, можна взяти хліба і вугілля, звісно, якщо уміти взяти...»

Дуже швидко більшовики-ленінці покажуть, що вони самі справді-таки — куди тим німцям! — «вміють узяти». Спочатку московський вождь покропить землю крокодилячими слізьми щодо підступних намірів згаданих «імперіалістів», які, виявляється, «хотіли вивезти з України 60 мільйонів пудів хліба», але, слава Богу, зуміли вивезти «всього тільки 9 мільйонів». І на додачу, ехидствує Володимир Ілліч, «вивезли таку штуку, якої їм не перетравити, — вивезли більшовизм». Ні, не те, звісно, проймає його, що німці намірилися обібрати — і обібрали! — українських селян, адже, як він пише, «запаси хліба на Україні величезні», а тим лише, що той хліб уже бачився йому в московських засіках. І шкодує тільки, що «не можна... взяти все відразу» (В. Ленін, 1997. — Ч. 2. — С. 175–176). А ось і перша реальна спроба запустити руку в українську комору (з телеграми О. Шліхтеру 19 березня 1919 р.): «1) Чи одержали Ви на Україні директиву ЦК (про 50 мільйонів [пудів хліба] до 1. VI)?.. 3) Що думаєте? Скільки надішлете (виділено в цитованому джерелі. — М. Л.)?.. 5) Якщо не підвезете до 1. V або 1. VI — ми пропадемо всі. Ленін» (там само. — С. 180). А вже за два тижні, виступаючи на надзвичайному засіданні пленуму московської ради повідомить задоволено: «На Україні у нас є (! — М. Л.) 259 мільйонів пудів хліба, з яких 100 мільйонів пудів уже пущено в розверстку» (там само. — С. 182). Створюється враження, що прагматичний кремлівський «мрійник» заповзвся будь-що з'ясувати на практиці, наскільки ж у дійсності «величезні» оті запаси в Україні? Тож побори весь час зростають.

З телеграми Сталіну в Харків (Укртрударм) від 18 лютого 1920 року: «Дуже радий, що взяли помірну розверстку — 158 [млн пудів]... мобілізувати зараз же частину харківських і донецьких робітників для роботи як продармії разом з полками й ескадронами; вимірювати роботу Укртрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паравозів» (там само. — С. 317–318). Але і це ще далеко не межа, бо наситити північного «брата», схоже, просто неможливо — наступного року, 18 травня, він телеграфує вже М. Фрунзе: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Тепер головне питання всієї Радянської влади, питання життя і смерті для нас (скільки не вигрібають хліба, а й досі — «питання життя і смерті». — М. Л.), — зібрати з України 200–300 млн пудів...» Зіткнувшись із такою зажерливістю «братів», український селянин,

певно, не раз згадав добрим словом «німецьких імперіалістів» із їхніми, майже смішними, 60 мільйонами пудів — та й то у самих тільки намірах.

Та вже невдовзі вождь і фюрер порозуміються між собою, і та змова матиме важкі наслідки для України: етнічні українські території в межах СРСР були «обгризені» московським центром майже по усьому периметру. Так, за рішення Сталіна приєднати до СРСР і Литву, яка попервах, за домовленістю із Гітлером, мала бути віддана Німеччині, СРСР, жодним чином не погодивши це з Україною, «залишив» на німецькому боці українські Лемківщину, Холмщину та Підляшшя. Однак і на цьому злочинне гендлярство Кремля не припинилося: як *«документально дослідив»* згадуваний уже генерал-історик Д. Волкогонов (1997. — С. 109–110) уже незабаром, *«з початком катастрофічних провалів на фронті»*, Сталін *«доручив Берії зв'язатися з агентом НКВС болгарським послом Стаменовим. Було вирішено увійти в контакт з Берліном і запропонувати “віддати гітлерівській Німеччині Україну, Білорусію, Прибалтику, Карельський перешийок, Бессарабію, Буковину за припинення воєнних дій” (АПРФ. — Ф. 3. — Оп. 24. — С. 463. — Арк. 33, 72). Ціною цих поступок та поневолення десятків мільйонів людей Сталін хотів випросити у Гітлера миру»*. Як і Брестське замирення, наголошує дослідник, *«потенціальна можливість ще однієї такої “угоди” лежить на совісті “ленінського Політбюро”»*.

Та *«непередбачуваний»* сусідці, вочевидь, все ще мало цієї довготривалої наруги над українською землею і її народом — не забракло сорому у нею ж обкраденої України ще й вимагати повернення буцімто *«відрізаних»* від Росії земель. Може, Росія, обумовлюючи якусь особливу позицію й у цім питанні, відмовилася підписати згадані Гельсінські угоди, а отже — не визнає їх? І підписала, і визнає. Але дуже своєрідно. Ось тільки одне потвердження цього.

Варто було суверенній Латвії лише натякнути на те, що від неї, тоді Латвійської РСР, були відібрані — ні про яку законну передачу тут і мови не могло бути, оскільки після визнання сумнозвісного пакту Ріббентропа — Молотова Латвія скваліфікувала своє приєднання до СРСР як незаконне, окупацію (зараз ідеологи *« нової Росії »* оте *« групове засудження пакту Ріббентропа — Молотова »* невдоволено іменують (Россия: опыт... — 1994. — С. 112) *« пресловутим »*...) — кілька населених пунктів, котрі стали частиною Псковської області, як... Ви, читачу, певно, очікуєте, що після цієї заяви Латвії про пограбування Росія стала у смиренну позу і засоромлено, наче застигнута на чомусь не зовсім порядному молодиця, промовила: *« Ну що ж, як ваше, тоді — забирайте »*.

Та нічого подібного! Саме такої реакції очікують тільки від України. А Латвії нотою-громовицею швиденько розтлумачили, якою неприпустимою порушницею усіх існуючих угод вона себе виставляє перед світовою громадськістю, зазіхаючи і на світовий гельсінський процес, і на територіальну цілісність та недоторканість кордонів Росії, проголошених нею власним Актом про незалежність. Що ж тут заперечиш, дотримання гельсінських домовленостей — дуже важлива для усього людства справа. Але!..

Чому б з такою ж принциповістю не вивірити і власну позицію? А справа тут у простому — у залишеній собі у спадок від імперської минувшини двоякості підходів. До того ж багато у чому позиція РФ практично така ж: наприклад, самочинно проголосила себе *«правонаступницею»* усього нажитого спільно в Союзі — і, як мовиться, доводьте тепер усьому світові, що ви не верблюд, що у вкраденому союзному клунку є і ваші кровні...

22. Міф про «тріумфальну ходу» радянської влади

Якщо звернутися до численних «історій» (СССР, КПСС, КПУ тощо), то виявиться, що як все почалося з «тріумфальної ходи революції», так і продовжувалось — через «тріумфальну ходу Радянської влади» — аж до повного «торжества народовладдя» в СРСР. Тріумфальний, як пояснюють словники, означає «супроводжуваний незвичайним успіхом». А як було в дійсності?

Ось, зокрема, що писав про цю «тріумфальну» ходу всесвітньо відомий письменник та гуманіст В. Короленко в уже згаданих листах до наркома А. Луначарського у 1920 р. (1988. — С. 211—212): *«Проголошуються перемоги комунізму в той час, коли сільська Україна кипить ненавистю та гнівом і “надзвичайки” уже подумують про розстріл сільських заложників. Положення в селі просто трагічне. Раз у раз звіди приносять комуністів та комісарів, понівечених і убитих... Ваша партія втішає себе тим, що це тільки куркулі (сільські багачі), що не заважає вам випалювати цілі села повністю — і багачів, і бідняків однаково. Та й у містах ви тримаєтесь тільки військовою силою, інакше ваше представництво швидко змивалося б...»*

Це ж змушений був визнати й один із співавторів жовтневого заклоту в Росії Л. Троцький: *«до глибини своєї душі»*, — наголошував він у «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні» (Романчук, 1990. — С. 56—58), — *«комуну, “надзвичайку”, комісарів... зненавидів український селянин»*. Навіть той, що відстоював ту ж комуну, перебуваючи в лавах Червоної армії, сповіщав у зведенні про *«положення на Україні на 10 березня 1921 р.»* відділ пропаганди при головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії: *«Великою популярністю серед червоноармійців користується “Комітет порятунку України”, і всі українці, користуючись кожним зручним випадком, зі зброєю в руках тікають до повстанців. Радянською владою заарештовується навіть у селах інтелігенція й відправляється до таборів на північ. У Києві за січень і лютий місяці розстріляно до 200 народних учителів, звинувачених у допомозі повстанцям... Ставлення до великоросів у більшості негативне, позаяк у кожному росіянинові населення бачить більшовика»* (Білас, 1994. — Кн. 2. — С. 87).

Не дивно, що саме селянство найбільше зненавиділо більшовицький режим: їм, на відміну від пролетарів, було що втрачати. Тож час від часу на теренах колишньої імперії, зокрема «у Тамбовській, в деяких районах Воронежської, Саратовської губерній, на Україні, на Дону й у Сибіру» спалахували повстання, які більшовицька історична наука узвичаєно таврувала як «куркульські бунти» (Краткая история... — 1978. — Ч. 2. — С. 135).

Однак, як з'ясувалося, навіть одна з найбільш надійних та випробуваних опор більшовицького заклоту — *«революційні балтійські матроси»* — зуміли врешті-решт розгледіти справжню суть кремлівського режиму — наприкінці лютого 1921 р. вибухнув повстанням Кронштадт. І хоча цей відчайдушний виступ *«морської фортеці поблизу Петрограда»*, за визнанням згаданих істориків, *«таїв серйозну загрозу завоюванням революції»**, успішний розвиток повстання без допомоги іззовні був неможливим. Ось, зокрема, що писав про стан повстанців оглядач «Известий Петроградского Совета» 8 березня (Скальд, 1921): *«Льодове покриття дуже утруднює рухливість флоту, позбавляючи його можливості маневрувати»*, а враховуючи *«відсутність вугілля»*, переконаний він, кораблі стануть *«зручною ціллю для берегових гармат»*. Перша ж вогнева сутичка артилерії повсталих з потужною артилерією форту «Красная Горка» виявила, наголошує Скальд, що у кронштадців *«не вистачає або взагалі нема досвідчених офіцерів-артилеристів»*, а, як відомо, *«стрільба з фортечних та морських гармат (для фортечної артилерії Кронштадта віддалена на 25 км «Красная Горка» була недосяжною, тому в артилерійській дуелі з фортом повсталі могли розраховувати лише на дальнобійні гармати великих кораблів. — М. Л.) є переважно результатом розрахунку, спостереження та управління гарматами з боку кваліфікованих спеціалістів»*. А для коригування вогню на таку відстань потрібні були аероплани або повітряні кулі, однак *«у Кронштадті їх не було»*.

Тож «есерівське *“Народное Дело”*» звернулося із закликом про термінову допомогу Кронштадту, в якому, зокрема, йшлося («Известия

* Звісно, не революції, як такої, а лише більшовицькому режимові, який використав її для запровадження неограниченої своєї влади, бо повсталі, зокрема, вимагали «визволення всіх політ'язнів», негайного переобрання Рад, оскільки останні вже «не виражали волю робітників і селян», та скасування «всіх політвідділів», вважаючи, що «жодна партія не може користуватися привілеями для пропаганди своїх ідей», тим паче — «отримувати від держави засоби на це», себто вимагали скасування однопартійності (Из резолюции... — С. 253–254). Утвердження подібних поглядів справді було смертельною загрозою для режиму.

Петроградського Совета», 10.03.1921): *«Окрім двох зітнених у боротьбі сторін є ще значна кількість безідейних людей, котрі й досі не усвідомили, що відбулося у ці роки. Як і раніше, вони сплять духовно... А життя владно вимагає від усіх відповідальності, всіх закликає встати на власні ноги. До них, сплячих, звертаємося і ми. Настав уже час, і пора усвідомити, хто ми і з ким ми: або з кронштадцями, або з їхніми ворогами-комуністами. Іншого не дано і роздумувати та вибирати ніколи!»*. Однак жодної реальної допомоги, окрім якоїсь групи *«білогвардійських офіцерів»*, які, як писали більшовицькі часописи, нібито прибули у Кронштадт з боку Фінляндії по кризі, не було надано.

Таким чином, повсталі залишилися один на один з Червоною армією, яка на той час вже набула величезного досвіду щодо придушення різноманітних антибільшовицьких виступів. Незважаючи на те що Кронштадт практично був приречений, оскільки *«продовольства у місті нема»*, оглядачі все ж вважали, що вичікування, доки час сам загасить вогонь *«бунту»*, більшовицькій владі не вигідне. Та хоча більшовицька преса уже від самого початку повстання не переставала писати про *«розклад»*, *«розгубленість»* серед *«заколотників»* і навіть про *«гризню»* в *«керівних групах заколоту»*, про те, що *«настрій серед матросів пригнічений»*, однак 17–18 березня 1921 р., під час штурму фортеці *«за допомогою дуже добре вишколених військ»*, наголошували згадані *«Известия...»*, відбувалися *«уперті вуличні бої»*, позаяк повстанці виявили *«запеклий опір»*, а кораблі *“Петропавловськ”* та *“Севастополь”* продовжували боротьбу аж до вечора» 18 березня. Врешті-решт *«контрреволюційний бунт»* балтійських моряків було придушено із властивою більшовикам жорстокістю, а у гідри світової буржуазії — вирвано чергове *«отруйне жало»*.

Не раз ще кипітиме гнівом та ненавистю і стероризована Україна. Потужна хвиля повстань прокотиться сільськими районами України, Криму, Північного Кавказу на початку 30-х років ХХ ст. Про широкомасштабність виступів свідчить те, що для їх придушення, окрім широкого залучення піхотних частин РККА та військ ГПУ, більшовицький режим змушений був застосувати артилерію, кавалерію та бронетехніку, а *«в окремих районах України та Північного Кавказу проти повстанців використовувалася навіть авіація»* (Буніч, 1997. — Т. 3. — С. 412–413). Як завжди, *«народна влада»* вчинила жорстоку розправу над повстанцями: попри загиблих безпосередньо у сутичках, *«десятки тисяч селян були розстріляні, сотні тисяч — запроторені на заслання та у табори»* (там само). Та навіть найбезжальніші репресії московської влади будуть не в змозі остаточно викоринити прагнення українського

люду до волі, обезлюднити лави її захисників. Навіть після наймасовіших винищень національно свідомих верств українського суспільства із народних глибин знов і знов з'являтимуться готові на самопожертву заради повалення ненависного окупаційного режиму. Серед них будуть і ті, котрі намагатимуться створити організований спротив, і поодинокі донкіхоти.

Не ставлячи за мету висвітлити діяльність усіх організацій, утворених для спротиву окупантам*, дещо детальніше познайомимося з діяльністю лише однієї з них — Української революційно-демократичної спілки (УРДС), названої органами ГПУ після її розкриття у 1930 р. *«великою антирадянською організацією»*. Перші відомості про неї *«з таємних колись архівів»* навів їх дослідник, керівник прес-центру СБУ А. Сахно (Засуджені... — 1996), думку якого про те, що *«чим більше знатимемо про конкретні факти, долі, особистості, тим швидше суспільство очиститься від бруду, нагромадженого десятиліттями комуністичних експериментів, тим більше буде гарантій, що не повернемося знову “на круги своя”»*, цілком поділяю.

Утворенню УРДС (попервах організацію назвали «Українською революційною партією») передувала зустріч двох аспірантів: Київського гірничого інституту М. Чорноуса та Київського біохімічного С. Підгайного, що відбулася восени 1929 р. Прогулюючись лісистою на той час Дарницею, вони говорили не про природу чи погоду, а про проблеми соціалістичного будівництва. Незважаючи на те що Чорноус вважався «партійним», наголошує А. Сахно, його переконання були далекими від практики тодішніх ідеологів соціалізму. Будучи палким прихильником економіста М. Волобуєва з його теорією колоніальної

* Серед найвідоміших, зокрема, можна згадати Спілку визволення України (СВУ), судовий процес над якою навесні 1930 р. спричинив розгром української інтелігенції — у «справі» проходило кілька десятків видатних діячів науки та культури, серед них С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, М. Слабченко, Л. Старицька-Черняхівська та інші, вина яких «полягала в тому, що вони, за свідченням одного з підсудних, ставили своїм завданням змагання за “опанування різних ділянок народногосподарського та національно-культурного життя, піднесення національної і політичної свідомості і розуміння національно-господарської окремішності України”» (Боротьба... — 1995. — С. 552); Комітет визволення України (КВУ), члени якого переважно студенти київських вузів, розповсюдив листівку «Звернення до всіх пригнічених Московщиною людей України», у якій «відкрито висловлювали думки... про необхідність національної революції» (Сахно, 1995); Спілка української молоді (СУМ), приєднана в 1926 р. до СВУ (Спілка... — 1995. — С. 957), з 1928 р. набула значного поширення серед червоноармійців, а в 1929 р. розкрита разом з СВУ.

експлуатації України Росією, він був невдоволений політикою більшовицької партії в царині колективізації. Підгайний цілковито поділяв ці погляди. Поступово в обох сформувалися переконання про те, що, по-перше, «відбувається “контрреволюційне” переродження Радянської влади», а по-друге, «Україна в Радянському Союзі перебуває в колоніальному стані», на підставі яких вони дійшли висновку «про необхідність створення організації для боротьби з існуючим ладом».

З «Обвинувального висновку» по справі УРДС (там само): «Створена в 1929 році в Києві “УРДС” ставила своїм завданням зміну існуючого державного ладу шляхом озброєного повалення Радвлади і встановлення “Самостійної Демократичної України”... У 1929 році організація випустила і розповсюдила у вузах і студентських гуртожитках Києва листівки-відозви від імені “Бойового загону Українського Революційного Студентства”...» В одній із листівок, зокрема, наголошувалось:

«Чорна реакція шаленіє. Тисячі бійців-самостійників знищено... Московські паразити та їхні лакузи мордують Україну. Створивши різні трести в Росії, Москва вивозить туди всі продукти й сировину з України. Експлуатація все збільшується. Газети переповнені брехнею про нашу інтелігенцію і “СВУ”. Нас примушують знущатися над своїми батьками. Не піддавайтеся провокації. Вчіться боротися за наш народ. Геть брехню про рівноправність!.. Геть червоний імперіалізм!»

Керівна Рада «УРДС», як з'ясувалося в ході слідства, так розподілила між собою обов'язки: Підгайний — загальне керівництво, Безпояско — організаційна робота (зв'язки, облік, інструктаж), Клименко — організація техніки (розповсюдження літератури, добування необхідних документів й т. ін.), Коляда — керування оперативною роботою (бойова група). Решта членів Ради постійних обов'язків не мали. Для повалення «контрреволюційної» влади було розроблено план збройного повстання, реалізацію якого було заплановано на осінь 1932 р. Фактично, планів було два: для здійснення повстання в Києві та на периферії (якщо вірити «Обвинувальному висновку» у справі УРДС, до організації належали особи, що перебували «на керівних посадах в колгоспах», зосібна в Чорнобильському, Богуславському та інших районах Київської області). Ними, зокрема, передбачалося, що «у встановлений центром момент для всієї України повинно розпочатися повстання. Починається воно тим, що в кожному районі, де є організація, захоплюють міліцію з її зброєю, яка негайно передається для озброєння інших членів організації, обеззброюють верхівку районів і негайно піднімають і формують всю масу населення. У стратегічних

пунктах, а також у більшості тих місць, де є військові частини, повинні бути створені великі групи...»

Як видно, навіть на папері цей план виглядає надто нереальним, щоб його могла здійснити у сотні разів більша організація, ніж УРДС, тим паче, що на його здійснення відводилося не більше двох років. Подальший перебіг подій показав, що організації було не під силу виконати навіть такі, порівняно дрібні заходи, як добування бодай невеличкої кількості коштів та зброї.

У ряді заходів, що їх здійснювала УРДС в процесі підготовки до повстання (з 1930 р., наголошує А. Сахно, у діяльності УРДС починається новий період, який, як визначили слідчі ГПУ, *«характеризувався особливо активною діяльністю, що йшла в основному в руслі форсованої підготовки повстання і розгортання широкої вербувальної діяльності»*), стояло також питання про створення поліграфічної бази для друкування літератури. Однак через відсутність коштів (спроби роздобути кошти, за які *«можна було б дістати хоча б невелику кількість зброї»*, шляхом їх «експропріації» виявилися невдалими, незважаючи на те що до цієї справи було залучено озброєних працівників кримінального розшуку — членів бойової групи) було придбано лише склограф, на якому члени організації до моменту арешту встигли розпочати друкування «Інформаційного листа».

Ось фактично і все, що встигла зробити *«контрреволюційна організація УРДС»*, наголошує А. Сахно. Слідство було проведене у стислі строки, висновки зроблено однозначні, рішення про покарання було блискавичним: серед 70 членів організації 12 були засуджені до розстрілу, а інші — до різних строків ув'язнення у концтаборі. І це було лише так зване первинне покарання. А оскільки радянська каральна система не відрзнялася схильністю відпускати свої жертви після відбуття ними первинного покарання, неважко здогадатися, що мало-кому з них вдалося пережити моторошні 30-ті...

Певна річ, патріотизм не корелює однозначно із соціальним станом особи, тому нема жодних підстав любити до отчої землі, опікування її долею вважати рисою, притаманною виключно інтелігенції, тим паче, що обивательськи узвичаєним в СРСР було пов'язування інтелігентності лише із освітнім цензом (О. Солженіцин запропонував у такому випадку замість терміна *«інтелігент»* використовувати неологізм *«образованець»*), у той час як це поняття, на мою думку, значно глибше й багатогранніше. Тож не дивно, що на захист рідної землі від московської окупації виступали й «прості» українці. Ось лише один дивовижний факт, що став

відомим завдяки відкриттю доступу до закритих ще донедавна архівів. Створення більшості організацій, які намірялися виступити проти комуністично-більшовицького режиму в Україні, припадає на кінець 20-х років ХХ ст., що є результатом процесів українізації, розпочатих більшовицькою владою на українській землі. З одного боку, за організований виступ покарання, як правило, буває більшим, однак усвідомлення того, що ти не один, що тебе підтримують товариші-однодумці, заспокоїливо впливає на людську психіку, оскільки, як мовиться, у гурті й смерть не страшна. Навпаки, самотність, перспектива опинитися сам на сам із випробуваннями пригнічує — один у полі не воїн. Так воно і є, однак трапляються винятки.

Певно, саме до таких можна віднести й одчайдушний вчинок колгоспника з с. Люберці Бориспільського району Київської області Г. Гриценка, який у 1937 р. взявся «вправляти мізки» самому Сталіну. А коли доля змилостивилася зробити йому неоціненний подарунок — лист, адресований «батькові», десь загубився — він, для надійності, 15 квітня надсилав копію районному прокуророві, супроводивши її цілком «невинним» проханням (Сахно. Лист... — 1996): «...прошу, аби ви надіслали до Сталіна отсей матеріал, який я до вас надсилаю (я посилав, але відповіді не одержав). Може, воно буде корисне для нашої держави, а коли ще до цього Сталін дасть пояснення, то і мені». Що ж такого повідомляв цей провінційний правдолюб «великому вождю та учителю» у марному намаганні відкрити тому очі? Там не було умовлянь чи наївних напучувань — Григорій Сергійович, безперечно, знав, із ким має справу. То, фактично, був лист-звинувачення, а отже, його автор добре розумів, що його чекає і на які саме «пояснення» він може розраховувати.

«...Сталін каже: хочеш бути заможним, треба краще працювати», бо «зараз — нові обставини, знищивши одноосібне — приловчуйся до нового. Бо ми — сталіни, молотови, калініни, ворошилови і прочая верхівки верхів уже пристосувалися до умов життя, у нас прислуга і няньки для дітей. У нас і дачі на літо, і будинки, тільки облаштування одного з них коштує більше, ніж ваш обідраний колгосп. А ви в сирих гнилих приміщеннях голодні, обірвані заганяйте своїх дітей в доску і самі чахніть, поступово, коли не вмієте опанувати методами стаханівського руху...» Кваліфікуючи форму радянського господарювання як нові методи рабства — «соціалістичного рабства», в умовах якого «меншість планує, заправляє, диктує, а більшість не живе життям людини, а скотини», — Г. Гриценко наводить конкретні порівняльні розрахунки (і щодо податків, і щодо

доходів), які переконливо свідчать, що запроваджений більшовиками «державний капіталізм» довів селян до такого зuboжіння, за якого навіть «бути на місці Шевченкової вдови», яка «в полі колоски збирає, а на неї ніхто й не дивиться» — «більш-менш підходяще існування», бо вже «за великого мудрого Сталіна» за оті кілька колосків засуджували до кількох років ув'язнення. А на банкетах, які верхівка режиму влаштовувала для «дипломатів буржуазних країн, ми намагаємося показати, що наш соціалістичний шлях, наші методи в багато разів вигідніші за методи капіталістичні, і те, що у вас будується сотні років, ми будемо за десятки. В очах дипломатів, як у казці, все шириться, росте. Росте й Сталін, а під кінець банкету виростає на весь світ». Напрацьовані методи ідеологічної обробки, ошуканства світової громадськості забезпечили-таки досягнення бажаного для режиму результату: непроглядні завіси грандіозної брехні надійно приховували справжній стан справ у імперії соціалістичного рабства.

«Зараз ми пишемо, кричимо: “Наша влада трудящих!” Тобто ця влада повинна в першу чергу забезпечити матеріально тих же трудящих... Ви, котрі привласнили собі звання авангарду — передової частини трудящих! А чи ж ви забезпечуєте в першу чергу основні маси трудящих? То ж то й воно, що ні... І виходить, що у вас влада лише отих відростків і паразитів, що існують на основному ядрі трудящих. А основне ядро дець на задньому плані в рабському труді чекає, як правовірний царства небесного, багато обіцяючого комунізму». Далі — адреса і підпис: «Грицько Сергійович ГРИЦЕНКО».

Зрозуміло, що за межі району цей небезпечний матеріал не вийшов, і вже 19 квітня на квартирі автора листа був проведений обшук, а наступного дня його заарештували та відправили до київської в'язниці. Дивно, наголошує А. Сахно, «як в умовах тотального стеження, взаємних доносів, загальної підозрілості, будучи у всіх на очах і відкрито висловлюючи свої “контрреволюційні” погляди (навіть «читав колгоспникам листа Сталіну». — М. Л.), він ще раніше не потрапив у поле зору невсипущого НКВС». І хоча, як свідчать документи, за роботою в колгоспі характеризувався «чесним і сумлінним трудівником», а з 1924 по 1928 рр. навіть був кандидатом до лав того ж таки «авангарду» (судячи з усього, недостатньо перейнявся виявленою йому «довірою» і «вибув з них автоматично, як неплатник членських внесків»), невсипуще «око» заглянуло у саме його «нутро» і розгледіло те, що він там «приховував»: рідного брата було розстріляно у 1923 р. за бандитизм, а всю сім'ю дружини — розкуркулено і вислано на Північ.

Тож, незважаючи на те що в ході слідства, а затим і в суді Гриценко, «в принципі визнаючи, що листи його мали зміст контрреволюційного характеру», запевняв, що тільки хотів отримати роз'яснення «особисто від Сталіна», спецколегія Київського облсуду 14 червня 1937 р. засудила його за ст. 54—10 ч. 1 Карного кодексу УРСР до чотирьох років таборів з наступною поразкою у правах ще на два роки. Вже через рік Верховний суд УРСР визнав той вирок надто «м'яким, і справу було направлено на новий розгляд». Відстоюючи «честь мундира», облсуд повторив своє рішення. Та «висока прокурорська інстанція звинуватила столичний суд у м'якотілості». На цей раз уже й Верховний суд УРСР, розглянувши касаційну скаргу підсудного, залишив у силі перший вирок. Це чомусь зачепило ще вищу, союзну, «прокурорську інстанцію», яка разом із Верховним Судом СРСР визнала винесений Гриценкові вирок «неадекватним» його «злочинів». Такою поправкою Київський облсуд знехтувати не наважився і вривав уже «на повну катушку» — 10 років таборного «виховання» та п'ять років поразки у правах, чим, схоже, навіть передав куті меду — Верховний суд СРСР відновив «справедливість»: 6 років виправно-трудоих таборів і три роки поразки у правах. Жодних документів про подальшу долю Г. Гриценка в архівах, на жаль, не знайдено, окрім одного — про його реабілітацію 6 січня 1992 р. як жертви політичних репресій в Україні...

Безперечно, найбільш небезпечним виступом проти більшовицького владарювання в Україні слід визнати збройну боротьбу створеної ОУН Української Повстанської Армії. Не ставлячи собі за мету бодай якоюсь мірою висвітлити це унікальне явище нашої історії, зробимо лише кілька коротких зауважень. Навряд чи комусь спаде на думку заперечувати, що це був найбільш тривалий (1942—1951 рр.)*, найбільш потужний [у різні періоди змагань чисельність УПА коливалася від 35—40 до 60—80 тис. бійців; ця кількість могла б бути й значно більшою, та, маючи на меті «обмежити число жертв», її командування змушене було навіть «провести часткову демобілізацію» (Косик, 1993. — С. 445)] і найбільш відчутний — лише з 5 січня по 5 квітня 1944 р. загони НКВД, що вели бої в районах Костополя, Дубна, Крем'янця, Бердичева і в лісах Житомирщини, втратили 850 бійців убитими — для радянської влади опір її експансіоністським зусиллям.

* Як свідчать архіви КДБ УРСР (Санников Г. З. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. — М., 202. — С. 509), збройний опір радянській окупації тривав до середини 1955 р.

Згідно з офіційною статистикою радянської історіографії (Білас, 1994. — Кн. 1. — С. 167), *«за весь період опору повстанцями було знищено 30 тисяч радянських громадян»* (читачі ще матимуть змогу переконатися, що значна частина цих втрат припадала на так звані спецгрупи МДБ, які, за визнанням радянського керівництва, діяли *«під виглядом бандитів “УПА”»*, широко застосовуючи запроваджений Леніним принцип *«потім на них і звалимо»*). Того самого часу, як засвідчують документи НКВС УРСР (там само. — С. 181), тільки за неповні два роки — 1944 та 1945 — *«вбито бандитів 103 313»*, а коли сюди додати заарештованих та депортованих, то маємо погодитися із висновком доктора юридичних наук І. Біласа про те, що *«репресії режиму проти народу були неадекватними і в десятикратних розмірах перевершували дії ОУН—УПА, що стояли на захисті народних інтересів та виборювали право на національну державність»*. Але чи можна було сподіватися чогось іншого від окупаційного московського режиму? Ні, звичайно. А ось те, що наша Верховна Рада, прийнявши Декларацію про державний суверенітет України (1990) та Акт проголошення незалежності України (1991), положення яких цілком відповідають цілям та програмі національно-визвольних змагань ОУН—УПА, так і не спромоглася хоча б прирівняти вояків УПА до ветеранів Великої Вітчизняної війни (затверджений у квітні 1991 р. закон про реабілітацію І. Білас вважає *«не тільки недосконалим, а й жорстоким стосовно людей, котрим ми повинні вклонитися»*) — прикро і гірко...

Подібні збройні виступи того періоду не обмежувалися самою лише Україною. Такі ж звірства кремлівські можновладці чинили й у інших регіонах СРСР після їх визволення з-під німецького чобота, зокрема на Північному Кавказі, де окремі «братні народи» СРСР були піддані брутальному насильницькому виселенню зі своїх етнічних земель. Ось, зокрема, що пише про це московський часопис «Утро Росії»: *«У лютому 1944-го війська НКВС, блокувавши чеченські й інгушські аули, розпочали широкомасштабну операцію з виселення їх мешканців, звинувачених у “співробітництві з гітлерівцями”, якого не було й бути не могло. В Казахстан і Сибір було відправлено 640 потягів, увесь вайнахський народ. Половина загинула під час депортації. Ще трагічніше склалася доля тих, кого було надто клопітно гнати до найближчої станції. Страшним символом часу стала чеченська Хатинь — аул Хайбах. 27 лютого 1944 року загін НКВС зібрав у декількох навколишніх аулах і в самому Хайбасі усіх, кого не було вигнано під час масової депортації 23—24 лютого — хворих, старих, дітей, пастухів, що відстали від сімей, — їх загнали до конюшні й спалили*

живцем (!!! — М. Л.). Серед загиблих були троє старих у віці 100, 108 та 110 років і два новонароджених хлопчики-близнюки» (Охендушко, 1995). А ті, хто взимку 1944 р. чудом вціліли від депортації та винищення, «мстилися ще двадцять років, тож для боротьби з партизанами владі аж до початку 60-х років довелося тримати у Чечні кілька дивізій внутрішніх військ», наголошується у згаданому часописі...

Узагалі-то, мали цілковиту рацію і Г. Гриценко, і згадані члени УРДС, вважаючи, що більшовицький режим *«ворожий інтересам робітників і селян»*. Хоч більшовицькі зверхники завжди і всюди наголошували, що інтереси трудящих є альфою і омегою самого існування їхньої влади, насправді оті трудящі зі своїми інтересами тільки прикро дошкуляли їм. Навіть розм'якшена знаменитою хрущовською «відлигою» *«влада трудящих»* панічно боялася тих інтересів, що наочно засвідчили трагічні події, які сталися 2 червня 1962 р. у Новочеркаську.

На той час, розповідає *«Комсомольская правда»* (Новочеркасск... — 1989), *«уже минув пік “відлиги”... На очах біля магазинів росли черги по м'ясо та масло»*, які, разом з багатьма іншими промисловими, а надто продовольчими товарами, невдовзі зовсім зникнуть із повсякденного обігу радянських людей — СРСР практично уже не зможе вийти із затяжної економічної кризи. І от робітники Новочеркаського електровозобудівного заводу, згадує його тодішній головний інженер С. Йолкін, *«стали запитувати у директора Курочкіна, як же тепер зводити кінці з кінцями»*. А той рубонув з суто пролетарською прямоотою: *«Нічого, на пиріжках з лівером переб'ється»*. Дійсно, погодимося з *«Комсомолкою»*, *«грубо сказав, образливо для робітників»*. Не врахував зопалу, що не з *«гнилою»* інтелігенцією справу має, а, як не кажи, з *«гегемоном»*, а той від подібного панського ставлення до своєї особи вже встиг відвикнути.

Тож, як і буває у подібних ситуаціях, з'явилися гарячі голови (чи провокатори?), що кликали до непокори. Однак *«робітники швидко зуміли провокаційні настрої загасити. Зійшлися на тому, аби вранці з червоними прапорами, портретом Леніна йти усім разом до міськкому партії — виголосити свої вимоги. А машина, налаштована на приборкання “безпорядків”, уже працювала повним ходом. Рано-вранці заарештували найактивніших промовців. До міста ввели війська»*. Як бачимо, *«пролетарська»* влада навіть не намагалася порозумітися з тими, чийм іменем вона майже піввіку правила у величезній країні. А вони, ображені бундючністю заводського партноменклатурного царька, безперечно, задовольнилися б самим лише співчутливим словом та, можливо,

якимись традиційними обіцянками «*навести порядок*». Влада ж, що панічно боялася будь-яких проявів справжнього прозріння мас, була налаштована зовсім на інше...

Згадує Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант у відставці М. Шапошников, у 1962 р. — перший заступник командувача військ Північнокавказького військового округу (там само): *«По радіо доповів генералові Плієву (а перед тим «прийняв рішення й наказав своїм частинам: автомати та карабіни розрядити, набой — здати...» — М. Л.), що багато-тисячна колона робітників іде з червоними прапорами до центру міста.*

— Затримати, не пропускати! — прокричав той у мікрофон.

— Половина колони вже пройшла міст через ріку Тузлов; та й сил у меня не вистачить, аби затримати таку потужну колону.

— Надсилаю у ваше розпорядження танки».

Шапошников заперечив: *«Я не бачу перед собою такого супротивника, якого варто було б атакувати танками»*. Та генерал Плієв уже не слухав...

А ось результати того, що замість переляканих партійних керівників із «ходоками» за правдою заговорила зброя: *«Внаслідок застосування зброї було вбито 22 чи 24 особи, серед них і хлопчика шкільного віку, поранено 30 осіб. Наступного ранку я дізнався, що вбитих потай поховали»*. Та, може, хоча б після цього влада відчула власну вину та спробувала її загладити? Ще чого! Більшовики не звикли розпускати слину — вони завжди були непохитними у своїй принциповості та непогрішимості. Тож довели справу до логічного кінця: в серпні судом *«було розглянуто справу 14 найбільш активних “організаторів” заворушень. Сім з них засуджено до розстрілу»*.

Не знаю, як вам, читачу, а мені наведений тут перебіг тих трагічних подій одразу ж нагадав відому з дитинства оповідь про так звану *«криваву неділю»*. Тож я спеціально розшукав цю розповідь (Наумов, 1967): *«В 900-ті роки в Росії спалахнула економічна криза. Нужда й бідкування широких народних мас різко посилюлися... Наприкінці грудня 1904 р. дирекція Путилівського заводу звільнила чотирьох робітників. Путилівці стали на захист своїх товаришів. Але вимоги робітників не було задоволено... Піп Гапон (провокатор, «зв'язаний з поліцейською охранкою»), наголошує автор. — М. Л.) запропонував робітникам піти до Зимового палацу і подати царю петицію, у ній викласти свої нужди... Рано-вранці 9 січня на заводських околицях почали збиратися величезні юрби народу. Разом із робітниками прийшли жінки, діти, батьки. З хоругвами, портретами царя, зі співом молитов і царського гімну рушили робітники у центр Петербурга,*

до Зимового палацу. То була мирна, беззбройна маніфестація». Наслідки відомі: «беззбройних людей» безжалюбно «розстрілювали» повсюдно (для цього завчасно «було викликано додаткові військові частини») — «коло Адміралтейства, біля Двірцевого мосту, на Невському проспекті, на Шліссельбурзькому тракті... Більш ніж 4600 убитими та пораненими постраждало в той день». Стріляли й у дітей — на огорожі Олександрівського саду «повисли маленькі тільця». У відповідь «страйки протесту охопили всю країну... Так починалася перша російська революція».

Збіг, як бачимо, просто вражаючий. Однак, незважаючи на те що «народна» влада повелася зі своїм народом не краще, ніж царська, у нашому випадку до революції чи хоча б до більш-менш відчутного «протесту» не дійшло — вихований революційною владою під орудою «батька народів» радянський пролетаріат, схоже, начисто втратив свою революційність.

Вияви протесту пролетарів у повоєнний час траплялися й на теренах України — за неповними підрахунками (Русначенко, 1998. — С. 229) «за період з 1956 по 1983 роки відбулося 70 страйків». Географія страйків охопила дві третини областей України. Найбільше виступів сталося «в Києві чи біля нього — 9 випадків, стільки ж — у Донецькій і Харківській областях», серед галузей «найбільша кількість припадає на машинобудування, будівництво, вугільну галузь, легку промисловість»; різною була й тривалість страйків: «від 2—3 годин до кількох днів». А от причини виступів робітників були «типові»: пов'язані «з реформуванням системи оплати праці, введенням нових норм і розцінок, що мали на меті підвищити і ефективність виробництва, і заробітної плати», тобто «гегемон» явно не бажав працювати краще. При цьому, зазначає автор, у страйках брали участь «і члени партії — робітники» (там само. — С. 233—235).

А от революційність інтелігенції, особливо молоді, навпаки, зростала, позбавляючи спокою перейнятого своїми нагородами, званнями, автомобілями та застіллями нового генсека Л. Брежнєва, відомого мисливця й ловеласа. Стався навіть такий собі флотський мікрозаколот: було вчинено спробу демонстрації невдоволення радянськими порядками — правда, у значно м'якшій формі, ніж то було півстоліття тому в Кронштадті. До речі, визрів він теж на Балтфлоті, під ту пору вже двічі Червонопрапорному. А сталося ось що. На другий день святкування «листопадових свят», себто 8 листопада 1975 р., замполіт великого протичовнового корабля «Сторожевой» капітан третього рангу В. Саблін, зачинивши командира корабля у носовому відсіку, вивів свій ВПК із парадного строю кораблів у Ризі й спрямував його у відкрите море.

Як з'ясувалося, пише автор начерку «Последний парад» М. Черкашин (1990), він мав на меті *«привести корабель у Ленінград — і в ефір: «Всім! Всім!! Всім!!! Говорить вільний корабель “Сторожевой”... І далі — правду про стан в країні...»* Зі слів його молодшого брата і друзів, за вдачею Валерій був надзвичайно життєрадісним, захоплювався різними видами спорту, непогано малював. Після військово-морського училища (батько й дід теж були військовими моряками) — служба на есміні Північного флоту. І — перша спроба прорвати блокаду радянського лицемірства: *«написав листа М. С. Хрущову, у якому виклав свої думки щодо чистоти партійних рядів»*. То була дійсно щиросердна турбота про реальний стан справ у СРСР, та *«на практиці все обернулося жорстким повчанням, смисл якого розгадати не важко»*. Ідейно «виправлений» Саблін *«з головою занурився в корабельну службу»* і згодом його вже *«про-рокували в командири корабля»*. Та, мабуть, він так і не відмовився від свого наміру — немало *«здивував усіх, відпросившись поступати до Військово-політичної академії імені Леніна»*. З його конспектів праць фундаторів марксизму-ленінізму, наголошує М. Черкашин, *«добре видно, як визрівала його рішучість...»* І ось — 58-ма річниця Великого Жовтня. Підтриманий частиною екіпажу — на його бік стали *«близько дюжини»* моряків, *«в основному матроси»*, як розкажуть пізніше учасники тих подій, — він спрямовує захоплений корабель на Ленінград..

Та вже *«десь у Ірбенській протоці»* (при зніманні з якоря, пояснює автор начерку, *«вистрибнув за борт якийсь мічман»* і повідомив командування про наміри Сабліна; за спогадами матросів, учасників тих подій, Валерія Петровича *«зрадили»* усі три офіцери, які перед цим погодилися йти з ним) швидкісні бомбардувальники наздогнали ВПК, і попереджувальна черга крупнокаліберного кулемета *«прошила димову трубу...»**. На цей раз *«повчанням»* не обійшлося — 3 серпня 1976 р. В. Сабліна розстріляли. У прощальному листі він пише малолітньому синові: *«Я тимчасово розлучаюся з вами, аби свій обов'язок перед Батьківщиною виконати... У чому мій обов'язок перед Батьківщиною? Боюся, що зараз ти не зрозумієш глибоко, та підростеш і все стане ясно»*.

* А ось як про перебіг цих подій згадують колишні матроси «Сторожевого», частину з яких було ув'язнено (Кто он... — 1990): «Ревіння літаків... Удар у лівий борт, падаємо на стелажі з-під посуду. Б'ють авіаційні гармати — по палубі, бакові... Два удари по курсу (дві бомби такі самі). На камбузі упало все, що могло упасти. Нудить. Корабель немов стрибнув і завер... Стрілянина. Тиша...» Цікава історична паралель: у 1941 р. «юнкерсами» Герінга саме в Ірбенській протоці було потоплено радянський есмінець «Сторожевой»...

Попри всю його несподіваність, це все ж таки був протест одиниці — такими систему не зміниш, навіть не злякаєш. А от організовані — і то вже невдовзі після припинення опору УПА — дошкуляли окупаційній владі в Україні значно більше. Уже в 1959 р. була утворена Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) на чолі з юристом Л. Лук'яненком, а в 1964 р. — Український національний фронт (УНФ) історика Д. Квезька та філолога З. Красівського. На відміну від збройного періоду національно-визвольної боротьби, участь у якому брали переважно мешканці сіл та містечок, *«у дисидентський рух слідом за інтелігенцією поступово втягувалося робітництво»*.

Звичайно, кількість опозиціонерів не йшла у жодне порівняння з розмахом незалежницьких змагань попереднього етапу, та все ж була доволі пристойною — *«дослідник української історії з Канади Б. Кравченко склав список дисидентів 1960–1972 рр., у якому налічувалося 975 імен»*; інші джерела теж вказують близько тисячі учасників — особливо коли взяти до уваги жорстокість та надзвичайну широкомасштабність вчинених режимом репресій. Змінилася географія боротьби: *«головні сили опозиції зосередилися в Києві та Київській області — 258 осіб (48,7%), на Львів та область припадало 116 осіб (21,9%)»*, далі йшли *«Дніпропетровська — 24, Тернопільська — 22, Донецька — 10, Волинська і Рівненська — по 8, Житомирська, Одеська і Харківська — по 6, Запорізька — 5»*. У решті областей налічувалося від одного до трьох учасників. Основними течіями опозиційного руху в Україні 50–80-х років ХХ ст. були *«самостійницька, яку представляв, зокрема, національно-визвольний рух підпільних груп; національно-культурницька, яку репрезентував рух шістдесятників; правозахисна та рух за свободу совісті»* (Історія... — 1996. — С. 364–365). Докорінно змінилися і форми опору: не маючи сил для збройних методів боротьби, її учасники намагалися діяти мирними, конституційними засобами.

Та жорстокість репресій практично не зменшилася. І, звичайно, найбільш жорсткому переслідуванню піддавалася самостійницька течія руху, представники якої, успадкувавши традиції національно-визвольної боротьби 40–50-х років ХХ ст., відстоювали ідею державної незалежності України. Так, лише за *«виготовлення та намір вивісити національні прапори 1957 р. у Львові на честь відновлення української державності 1941 р. Веніамін Дужинський отримав 25 років таборів суворого режиму (смертну кару було скасовано 1947 р.), а Марія Василів за пошиття цих прапорів — 10 років. Обое додатково дістали по 5 років поразки у правах та стільки ж — заборони мешкання у західних областях УРСР»*

(там само. — С. 369). У тому ж році молоді львівські робітники утворили підпільну організацію Український національний комітет (УНК) на чолі з Богданом Грициною. У розрахованій на 10 років програмі УНК, зокрема, передбачалося *«готувати свідомих людей-пропагандистів, посилати їх на Велику Україну і відроджувати націю»*. Організація налічувала понад 150 членів. Вони мали облікові картки, сплату внесків засвідчували штампом. У лісі під Львовом почали будувати власну друкарню (там само. — С. 373).

Але за умов жорстокого переслідування розраховувати на такий тривалий термін існування та ведення боротьби проти режиму, що володів надзвичайно потужним репресивним апаратом, не доводилося — хвиля репресій практично не вщухала. У березні 1959 р. розгромлено Об'єднану партію визволення України, що існувала у Станіславі (теперішній Івано-Франківськ) з 1953 р. У 1960 р. розгромлене об'єднання «ОУН-Північ», утворене п'ятьма членами ОУН, що вже відбули терміни ув'язнення. У січні 1961 р. заарештовано членів УРСС, а вже у травні рішенням Львівського облсуду І. Кандибу засуджено до 15 років, С. Віруна — до 12, В. Луціва та О. Лібовича — до 10 років таборів, Л. Лук'яненка — до розстрілу (Верховний суд замінив на 15 років ув'язнення). У січні 1962 р. той же суд засудив до розстрілу членів УНК Б. Грицину, І. Ковалья, В. Гнота та Р. Гурного (лише двом останнім Верховний суд замінив смертну кару на 15 років ув'язнення). У 1967 р. розгромлено УНФ.

Одночасно з цим піддавали репресіям і «неорганізованих», себто не об'єднаних в організації патріотів. Радянський режим не обмежувався самим лишень судовим переслідуванням — для покарання усіх інакомислячих не вистачало тюрем і таборів — широко практикувалися й позасудові переслідування (арешти, обшуки, допити, звільнення з роботи та навчання, виключення з лав КПРС, зі Спілки письменників, різні адміністративні покарання). Ще однією ланкою цього карального ланцюга можна вважати вбивства за нез'ясованих обставин, об'єктивно вигідні режимові, як, наприклад, сталося з обдарованою художницею А. Горською. На думку дослідників, репресії 60-х років ХХ ст. не лише не відвернули противників режиму від політичної боротьби, а навпаки, *«надали тим, хто залишився на волі, натхнення і відваги»*. А наприкінці 60-х років до активного суспільно-політичного життя почали повертатися ті, хто відбув терміни ув'язнень. Наприклад, І. Гель відразу ж після повернення у Львів організував підпільне видання книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», праці В. Мороза «Серед снігів»,

поезій І. Калинця, писав власні статті. Загалом, опозиція *«підготувала ґрунт для подальшої боротьби за демократизацію суспільства, звільнення України від колоніальної залежності та повернення її народу в лоно світової цивілізації»* (там само. — С. 380—381).

Після «зміцнення» Москвою керівництва КДБ УРСР на початку 70-х років ХХ ст. прокотилася нова потужна хвиля репресій (у цей час в СРСР, як визнав у лютневому 1999 р. інтерв'ю київській газеті «Бульвар» М. Горбачов, *«розгорнулася запекла боротьба з інакодумством... почали дисидентів у тюрми саджати»*), країну огорнула *«смуга політичної реакції»*), особливо серед інтелігенції, кількість заарештованих в Україні вже перейшло на сотні, хоча повідомлялося про одиниці. Було зорганізовано широкомасштабні ідеологічні погроми, спрямовані на приборкання національної інтелектуальної еліти, які зачепили академічні інститути, вузи, творчі спілки Києва, Львова, Житомира, інших міст України. Чистка не обминула навіть Вищу партшколу при ЦК КПУ, де *«звільнили 34 викладачі включно з ректором»* (там само. — С. 384—385).

Однак, незважаючи на жорстокі переслідування, хвиля спротиву режимові не вщухала. Навпаки, початок 70-х років ХХ ст. позначився виступами робітників: відбулися страйки в Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському, Дніпродзержинську (тут *«унаслідок сутички страйкарів із міліцією були людські жертви»*). Погроми 1972—1973 рр. змусили учасників руху опору, що залишилися на волі, вдатися до пошуків нової тактики боротьби. Можливості такої зміни з'явилися після підписання у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі, яким керівництво СРСР перед очима світової громадськості взяло на себе певні зобов'язання, зокрема й щодо прав людини. Це дало поштовх активізації легального правозахисного руху.

Тож 9 листопада 1976 р. в Україні була створена група сприяння виконанню Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Гельсінських Угод — Українська Гельсінська Група, яка ставила своїм головним завданням, як наголошувалося у Декларації про створення УГГ, *«ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, що їх прийняла Гельсінська Нарада»*. УГГ знаменувала поворотний етап у боротьбі зі злочинами режиму проти українського народу. Незважаючи на постійні переслідування та репресії, кількість її членів зростала і на початок 1990 р. (7 липня 1988 р. на базі УГГ було утворено Українську Гельсінську Спілку) УГС налічувала близько 1,5 тисячі офіційних членів. Вони взяли участь у створенні

в 1989 р. Народного Руху України, а в квітні 1990 р. УГС перетворилася в Українську республіканську партію. Як наголошують дослідники, *«опозиційний рух 60–80-х років в Україні — унікальне явище національно-визвольної боротьби українського народу, її невід’ємна складова частина. Здійснюваний у нових історичних умовах лише мирними, конституційними засобами, рух опору окупаційно-комуністичному режимові засвідчив невмирущість ідеї незалежності, підняв на зміну винищеним нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції — інтелектуальної еліти народу»*. Багато кращих синів та дочок українського народу поклали свою волю, здоров’я, а часто й життя (серед тих, кого маємо завжди пам’ятати, — В. Симоненко, А. Горська, Г. Снегірьов, О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус та багато інших) на олтар свободи своєї Батьківщини (Історія... — 1996. — С. 383–400).

Наростали відцентрові процеси і в країнах так званого соцтабору. Ще у незабутні часи брежнєвського застою серед простого люду, що давно вже переситився безперервними дифірамбами партійних ЗМІ на адресу суспільного ладу СРСР, побутувала така примовка: *«Дійсно, ми такі хороші, такі хороші... І чому тільки усі так нас не люблять!»* І хоча згадані ЗМІ про подібні почуття *«братніх народів»*, котрі заплатили за своє визволення з гітлерівського полону переходом до створеного Сталіним міжнародного варіанта ГУЛАГу, навіть не згадували, все ж про справжні почуття до *«оплоту миру СРСР»*, скажімо, угорців, особливо після 1956 р., або чехів — після введення там брутального окупаційного режиму в 1968 р., можна було бодай здогадуватися.

Та варто було здискредитованому горбачовською *«гласністю»* Кремлю ослабити обійми, як навіть народи, над якими не прокотився залізний каток більшовицьких *«виховних»* заходів, перестали приховувати своє справжнє ставлення до своїх *«визволителів»*. Відголоси цього почали з’являтися й у радянській пресі, яка попервах намагалася видавати їх за такі собі вибрики окремих антирадянськи настроєних, переважно молодіжних, угруповань. Так, московська *«Комсомолка»*, тоді ще орган ЦК ВЛКСМ, у репортажі *«Кому мешаєт красний флаг»* писала: *«У Кракові відбулася антирадянська студентська демонстрація... Мітинг біля пам’ятника Адамові Міцкевичу, каміння, що летіло у стражів порядку, групи молодих людей, які гучно скандували на вулицях Старого міста: “Советы, убирайтесь домой!”»* (Шуткевич, 1989). Згодом подібні настрої охоплюють Чехію, Словаччину, Угорщину, Болгарію, інші країни *«табору»*, дійде до стихійного осквернення і навіть демонтажу пам’ятників воїнам-визволителям. Доволі промовистим знаменням

близького розпаду соцсистеми стало повалення у листопаді 1989 р. Берлінської стіни, що запобігала втечам німців з НДР до Західного Берліну від серпня 1961 р.

У ще різкішій формі відбувалося нарощування відцентрових процесів у самому Союзі. Національні окраїни нестримно виривалися з-під осоружної московської корми. Та імперія, навіть здемократизована горбачовською перебудовою та здеморалізована майже необмеженою гласністю, не могла просто так відпустити на «вільні хліба» своїх — ще учора таких покірних і нібито цілком вдоволених долею — кріпаків. Жахливо-моторошним видом прокотилася низка кривавих подій: Степанакерт, Баку, Тбілісі, Ош, Рига, Вільнюс... Однак то вже була агонія. І не знадобилося ані світового потопу, ані мору, ані голоду, ані навіть ядерного катаклізму — усього лише ослабили декотрі з силових структур репресивної машини, якими система міцно, мов обручами, охоплювала союзню «бочку», і випустили із довгочасного ув'язнення Слово, але то було Слово Правди. І цього виявилось цілком достатньо — хвалений-перехвалений «Союз непорушний» розпався, мов карткова хатка, зведена на піску. Бо сказано: «...*Слово було Бог*».

Ось такою була та «*тріумфальна хода*» радянської влади насправді. Для того аби вона тривала впродовж жахливо довгих десятиліть, знадобилися небувалий деспотизм та небачені репресії. Але й це не допомогло, і той «тріумф» врешті-решт дійшов-таки свого закономірного кінця — повного банкрутства і розвалу.

23. Міф про «людське обличчя» радянського ладу та прогресивний характер соціалістичної економіки

Попри узвичаєне залякування широкого загалу СРСР *«звірчим оскалом імперіалізму»*, моторошнішого вищиру, аніж той, що ховався за добропорядним фасадом колишнього *«найгуманнішого ладу»*, людство, мабуть, ще не знало. Та, як водиться, важкі спогади, згадки про погане затримуються в пам'яті недовго, а більшості людей, взагалі, властиво ідеалізувати минуле, *«добрі старі часи»*. Більшості, але, на щастя (бо не така вже то безневинна річ: як наголошував У. Черчилль, *«забути минуле — означає примиритися з його поверненням»*), не всім. Тож надаймо слово тим, хто, сповна сьорбнувши принад епохи, яка, будемо сподіватися, канула в безвість, не забув, як воно було насправді.

Ось лише одна *«невідомо допіру»*, — як зазначали «Известия» (Покушение... — 1996), — *ознака відомої жахливої епохи*, наведена у передсмертному листі службовця підмосковного радгоспу «Прогрес» Митрофана Нікітіна, який у березні 1934 р. зробив спробу вистрілити у тіло Леніна — лист зберігався в особистому архіві Сталіна:

«Скільки мені довелося бачити й чути. Навколо убогість, голод, рабство, звірства, прибитість якась. Люди бояться одне одного, бояться слово зайве мовити, знаючи, що за плечима ГПУ, тортури, смерть... Процвітають шахрайство, злочинство, звірства, брутальність і т. ін. Люди кидаються з одного боку в другий. Загрузли у бруді, воші всіх обсипають. У віддалених селах, радгоспах люди голодують... Навіть тепер у Калузькій та ін. губерніях дуже багато хто їсть хліб з половиною, а Україна, а Кавказ... Люди збожеволіли, всі втратили голову від такого казково важкого життя... Дуже багато хто очікує і бажає війни, примовляючи: "Хоча б один будь-який кінець". Так, справді, наш "російський соціалізм" дуже багато лиха принесе народові. Ще багато мільйонів загине народу від комунізму, цієї химери, абсурду. Помираючи, я протестую від мільйонів трудящих, досить рабства, терору, голоду, досить усього обтяжливо-тяжкого. Схаменіться, що ви робите?.. Куди завели країну? Адже все котиться в безодню...»

А Україна... Ось як згадує радянський «рай» ветеран війни В. Грінько з Донецчини у відкритому листі до Б. Олійника (1996): *«Я добре пам'ятаю 1933 рік, коли страшно голодували. Я бачив на вулицях людей*

з опухлими ногами, бачив мертвих. Пам'ятаю, як мій молодий батько приніс нам, трьом дітям, лише три качани кукурудзи, а сам і мати плакали, як діти, бо більше нічого не могли нам дати їсти. Ми ходили в поле збирати колоски, а дорослих кінна міліція ганяла й арештовувала прямо на полі... Мене й досі трясє і душать сльози, коли згадаю те «щасливе дитинство»... Заляканий народ працював тоді від зорі до зорі у колгоспах. І я, підліток, також ходив на колгоспну бригаду о четвертій годині ранку, а потім працював увесь літній день по 15–16 годин... Працювали фактично задарма.

Та ось прийшла війна... Усі два роки окупації ми чекали «нашу радянську армію», шукали — і раділи, коли знаходили листівки, скинуті «нашими» літаками, і роздавали нашим людям. І ось дочекалися. 8 вересня 1943 року було звільнено весь Донбас... А через деякий час повернулися евакуйовані компартійні керівники та їх прихвосні, які відсиджувались десь у Казахстані, Киргизії чи ще десь... І почалися небачені тортури, яких навіть під час окупації ми не зазнавали. Фінагенти та агенти райкому партії ходили по дворах, описували все, що в кого було у дворі, і наказували негайно вивозити за чотири кілометри на залізничну станцію Селидівка. Ми мусили вивозити все: картоплю, соняшники, кукурудзу, пшеницю. Так у нас забрали все, а дітей і жінок, які zostалися без чоловіків, батьків, братів, залишили голодними на зиму. Бачили б ви, люди добрі... яке це було жахливе видовище... Нескінченною колоною з галасом, зі сльозами, з прокльонами везли вони своє добро на станцію — напіводягнені, напівузуті. Це неможливо передати...» І все це страхіття творилося «заради якихось марксистсько-ленінських ідей, нереальність, фанатизм та насильницька суть яких протягом 75 років стверджувалася на практиці в колишньому Радянському Союзі... Терор у крові в комуністів». Я був свідком цього, коли

* Про це ж, до речі, пише й відомий медик і публіцист, академік В. Войтенко (1996. — С. 55): «Держинський народився поляком, Ягода — євреєм, Єжов — росіянином, а Берія — грузином. Ну то й що? Всі вони мордували людей насамперед тому, що були більшовиками», або, як написала на Українське радіо В. Милорадова з Донецька, «інтернаціоналістами». Національність тут, справді, ні до чого. Варто було, скажімо, у «панській» Польщі прийти до влади комуністам, як вони негайно вдалися до запровадження «сталінської моделі національної політики» — із застосуванням, ясна річ, сталінських методів з їх неодмінним терором, масовими депортаціями і навіть рішеннями Політбюро ЦК Польської робітничої партії про «радикальне загострення репресій щодо українців» та облаштування на території колишньої філії гітлерівського Освенціма в Явожні власного концтабору, серед 3873 в'язнів якого було «греко-католицьке і православне духовництво, майже вся українська інтелігенція, а передусім сільське населення, запідозрене у наданні допомоги УПА» (Акція «Вісла». — 1997. — С. 25, 31). Як наголошує польський дослідник Є. Місило, «смерть 160 в'язнів від голоду, тортур, самогубств на табірних дратах зробила

у 1950 році проїжджав Челябінськ. Там у тупику я побачив ешелон товарних вагонів, битком набитих стариками та дітьми із Західної України, яких вивозили до Сибіру. Вони кричали, плакали, простягали руки у віконця і просили їсти-пити. Їхні голоси я чую й нині... А сьогодні хтось розкаже байки про “преимущество социалистической системы”...

Явочно символом польської повоєнної національної політики» (там само). Те саме чинили китайські, ефіопські, кампучійські й інші більшовики: безжалісно винищували мільйони співвітчизників у революціях, нескінченних громадянських війнах, голодоморах, різних економічних та соціальних експериментах, покликаних підтвердити «істинність» різних «теорій» на кшталт «теорії» класової нерівності, старшої сестри гітлерівської «теорії расової чистоти».

[До речі, те, що фашизм і більшовизм практично «близнюки-брати», не соромилися визнати й самі більшовицькі вожді. Так, М. Бухарін у доповіді Комінтерна на XII з'їзді РКП(б) зазначав (Двенадцатый... — 1923. — С. 249): «Характерним для методів фашистської боротьби є те, що вони більше, ніж яка б то не була партія, засвоїли й використовують на практиці досвід російської революції. Якщо їх розглядати з формальної точки зору, тобто з точки зору техніки їх політичних прийомів, то це повне використання більшовицької тактики і спеціального російського більшовизму: в розумінні швидкого збирання сил, енергійної дії дуже міцно збитої військової організації, в розумінні певної системи кидання своїх сил, “учрасредов”, мобілізації і т. ін. та нещадного знищення противника, коли це потрібно і коли це породжується обставинами». Не цурався спільних ідеологічних коренів і фюрер. Частий співрозмовник Гітлера в першій половині 30-х років XX ст., голова Данцизького Сенату Г. Раушнінг згадує (1993. — С. 300): «Гітлер не ухиляється від зізнання, що багатьма своїми методами і політичними міркуваннями він зобов'язаний марксизмові». «Я багато чому навчився у марксистів... — говорив Гітлер (там само. — С. 148). — Я вчився їх методам... Робітничі спортивні союзи, заводські спілки, масові марші, пропагандистські прокламації, написані в дохідливий для мас форми, — усі ці “нові” засоби політичної боротьби в основному беруть своє начало у марксистів. Мені достатньо було взяти у них ці засоби і вдосконалити їх — і ми одержали, що нам потрібно...» А після того як ці червоно-коричневі близнюки скріпили свою дружбу кров'ю розтерзаної спільними зусиллями Польщі, рафіновані кремлівські «антифашисти» вже не соромилися виступити на захист ідейних братів. У доповіді на п'ятій (позачерговій) сесії Верховної Ради СРСР голова радянського уряду В. Молотов, котрий узвичаєно закинув правлячим колам Англії та Франції докір за «політику розпалювання війни проти Німеччини», наголошував: «Ідеологію гітлеризму, як і будь-яку іншу ідеологічну систему, можна визнавати чи заперечувати, це — справа політичних поглядів. Та кожна людина зрозуміє, що ідеологію неможливо знищити силою, як і покінчити з нею війною. Тому не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за “знищення гітлеризму”, що прихована фальшивим прапором боротьби за “демократію”» («Правда», 01.11.1939)...

І нехай не вводить в оману легковірних сьогочасна зовнішня «благопристойність», навіть толерантність, тобто терпимість нинішніх необільшовиків — зараз вони биті. Та варт буде їм — за допомогою ностальгійних мрійників про минуле — дорватися до влади, як вони ні на мить не заважаються перед необхідністю проведення «оздоровчого» кровопускання — аж до розгортання повномасштабної громадянської війни, бо вони й нині, як наголосив у згаданому інтерв'ю «Бульварові» останній генсек КПРС М. Горбачов, «все так само роблять, через коліно»...

Може, саме в тому ешелоні їхав і буковинець Т. Антемійчук, болючі спогади якого — «*Табірник Е-58*» — упродовж кількох місяців 1992–1993 рр. друкувала чернівецька газета «Буковина». Він розповідає, зокрема, як довгими ночами робили підкоп у Красноярському пересильному пункті, сподіваючись вирватись на жадану волю, та були викриті. Почалися допити. *«Били поясами, ногами, руками, чим тільки могли і куди попало. Допитували і знову били. Катування тривало до самого ранку. А вранці, скривавленого, всього у синцях, але ще живого... кинули між жуликів... Передумав я багато тієї ночі. Чи варто було тікати? Та чимало пройде ще часу, поки дозріємо, що нікуди тікати, що весь Радянський Союз — це один величезний табір...»* І справжньої волі нема ні з одного боку колючого дроту.

Знеціненням в умовах економічної системи соціалізму був не лише труд, а й саме життя трударів-гвинтиків, на самовідданій праці яких вона зводилася. Ось лише один красномовний приклад із безлічі, який наводить І. Буніч (1994. — С. 122–123): *«Улітку 1932 року 12 000 в'язнів, колишніх заможних селян з України, Дону та центральних областей Росії, були висаджені в Магадані під конвоєм 2500 солдатів ГПУ при двохстах вівчарках. Метою "експедиції" був негайний початок експлуатації золотих розсипів, виявлених на Колімі (вони були розвідані ще на початку століття, однак навіть царське керівництво вважало, що експлуатувати надра в умовах вічної мерзлоти «просто неможливо». — М. Л.). Невідомо, хто задумав і планував цю операцію, та ув'язнені були доставлені у самих лише сорочках, конвой — у гімнастерках, і лише вівчарки мали шуби, але це й їх не врятувало. Морози, що нагрянули у вересні, погубили всіх... до одної людини, у тому числі охорону й сторожових собак. Улітку 1933 року до Магадану було доставлено 32 тисячі в'язнів, екіпірованих трохи краще. Взимку поталанило вижити одному з п'ятдесятьох. Улітку 1934 року прибуло ще 48 тисяч осіб. Узимку 1934–1935 рр. знову вимерли всі ув'язнені, але виціліла охорона. Влітку 1935 року було доставлено...»*

Ось що, по суті, становило основу економіки соціалізму. «Незлічені трати людей, що, як вважалося, виправдовували свою загибель двомісячною рабською працею, були головним рушієм сталінської економіки... і всього державного прогресу [чим не красномовне підтвердження істинності ленінської економічної «теорії» соціалізму-комунізму, фундатор якої у своєму заключному слові на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. наголошував (ПСС. — Т. 38. — С. 179): *«Ми цінуємо комунізм тільки тоді, коли він обґрунтований економічно».* — М. Л.]... Так було всюди. Люди гинули мільйонами». А це спонукало решту покірливо працювати

над виконанням грандіозних планів партійної верхівки. І той конвейєр смерті не повинен зупинятися ні на хвилину*.

Чи не за цим «торжеством народовладдя» нині так цинічно ллє сльози «товариш Симоненко» та іже з ним. А ось що про той вражаючий контраст між зображуваним і дійсним радянським життям писав у своєму «Щоденнику» О. Довженко 10 травня 1946 р. (1995. — С. 445): *«Огні горять. Музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги. Гримить майдан Червоний... виють радіо-поети панегірики маршалам... Салюти — а на полі, позаягравшись у плуг, напруживши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови й корови і тихо плакали, вмиваючи сльозами свої права, і обов'язки неухильні, і найточнішу у світі достовірність — страждання. О, світе лихий! Що тобі до них?..»*

Пригадую випадок із власного дитинства, який назавжди врізався у мою пам'ять. Довелося якось побувати разом з батьками на весіллі у рідному селі. Особливо запам'яталася наречена: це була дуже вродлива дівчина — справжня яскрава квітка на білопінному тлі мереживної фати. Кількома днями пізніше я знову зустрів її по дорозі до школи

* Насаджуванням рабської психології «гвинтика» переймалася не лише надпотужна репресивна система (найбільш уражені вірусом «дрібнобуржуазної» психології власника, себто схильні до економічної, а отже, й політичної незалежності верстви населення винищувалися з усією «революційною» безжальністю «як клас», що становив потенційну небезпеку грандіозним планам «перетворювачів» світу), до процесу «научення» широко залучалися не менш потужні та агресивні засоби ідеологічної обробки, зокрема кіно, публіцистика, навіть поезія: «одинокі — нуль», усією силою авторитету та популярності переконував В. Маяковський, закликаючи «згрудитись» навколо партії більшовиків. І, врешті-решт, вивели-таки «нову історичну спільноту людей», основою життєдіяльності яких були не загальнолюдські цінності, а, як запевняла радянська пропаганда, «марксистсько-ленінська ідеологія як панівна форма громадської свідомості». Ідеологічно зомбований широкий загаль цієї жахливої штучної комуно-більшовицької мутації справді «був задоволений» своїм злиденим станом, позаяк єдиною його альтернативою було перебування у спеціальних «виховних» закладах режиму: таборів, тюрмах чи психлікарнях, які за рівнем свого руйнівного впливу були ще гіршими, аніж перші. Та й ремствувати нібито не було особливих причин: важко усім, тож нема чого дошукуватися причин та відповідальних за таке становище — треба трохи «потерпіти», а там, як будуть реалізовані грандіозні задумки партії, стане краще — «вершини комунізму», вправно підсвічені брехливою ідеологією, здавалося, присувалися все ближче. Тож і нині колишні радянські люди у більшості своїй психологічно налаштовані на терпляче очікування подачки від держави, на сподівання якогось «чуда», замість того аби бодай намагатися власними зусиллями досягти змін. І не тільки «прості»: порівняйте безпорадно-невдоволене ремствування високопоставленого українського державця з приводу того, що, мовляв, «стільки літ ми уже незалежні, а нічого доброго не видно» (Академик Петр Толочко... — 1995), із життєвою позицією Дж. Кеннеді, який закликав своїх співвітчизників не запитувати, що дала їм Америка, а навпаки, спитати себе, що вони самі зробили для неї.

і навіть не признав (може, не особливо й придивлявся), аж доки вона сама не окликнула мене. То була, як мені здалося, вже зовсім інша дівчина, одягнена у звичайну для сільських жінок радянську «уніформу»: чорні гумові чоботи, такі ж спідниця, куфайка та щільно обмотана довкіл голови хустка. Навіть вираз обличчя потьмянів і, здавалося, відповідав цим безрадісним «обновам»...

Надалі ми не так уже й часто зустрічалися, та майже завжди я бачив її все у тих же облаштунках — із постійно заклопотаним виглядом поспішала вона все тим же маршрутом: або з дому на ферму, або у протилежному напрямку... І зійти з того моторошного конвейєра, що забирав усі життєві соки, для переважної більшості сільчан було практично неможливо, аж доки він сам не викидав дощенту виснажену цією невпинною гонитвою людину, коли вона ставала вже непридатною для подальшої експлуатації. Так минало життя не одного покоління людей, які, окрім важкої щоденної праці та виснажливих клопотів, мало-що у своєму житті й бачили. Як тут не згадати розпачливе Шевченкове:

*«А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!»*

Та професійні плакальники продовжують лити сльози за радянською минувиною. «Від багатьох людей старшого віку я чула слова: “При Сталіні був порядок”, — згадує москвичка Н. Данилова (1988. — С. 44—45). — Та що то був за “порядок”, вони не знали, позаяк їх він, на щастя, не зачепив, а до інших їм діла не було, відгородилися глухою стіною... Мого вітчима, інженера НКПС (Наркомат шляхів сполучення. — М. Л.), було заарештовано у 1937 році. Більше ми його не бачили, фінал відомий. Зосталася лише посмертна реабілітація. Мене заарештували на четвертий день війни... — “чистили” Москву... Особлива нарада дала мені строк: 10 років перебування у ВТТ (виправно-трудоий табір. — М. Л.), без статті, обґрунтували двома буквами “ПШ” — “підозріння у шпигунстві”. Я потрапила до Карлагу (Карельське управління таборам. — М. Л.) ... Через сім років мене звільнили “через відсутність складу злочину”, однак судимість не зняли, а в паспорті поставили фатальний штамп “39”, що означало мінус 39 міст для мешкання... Невдовзі чоловік

помер, і я зосталася одна з маленькою дитиною. Жити в Москві у матері я не мала права, в Угличі мене на роботу нікуди не брали через “вовчий паспорт”... Дома я дбайливо зберігаю три довідки про реабілітацію — мою, вітчима (помертньо) і чоловіка. Я ніколи не озлоблялася, завжди вірила, що справедливість має перемогти, тому що довкола бачила таких же невинно ув’язнених, як і я...» Такі листи просто неможливо читати без внутрішнього здригання, хоча подібне завершення подій, за лєнінсько-сталінською міркою, можна вважати цілком «щасливим».

Заради чого були змарновані життя цілих поколінь?! Заради «*химери комунізму*», а фактично — на поталу всезростаючим потребам імперських вождів та їх численних поплентачів. Але так і не змогли досита напхати того ненажерливого монстра... То невже варто так за тим жалкувати, аби закликати повернутися назад у той «союз»? І найвразливішим є те, що саме люди старшого покоління — ті, що відчули усі принади комуністичного «раю» на власній шкурі — саме вони так ностальгійно сумують за тими часами, закликаючи нас будувати своє майбутнє, рухаючись прямісінько назад. Невже наша історія так нічому нас і не навчила?!

Слід, однак, відрізнати заклики до «*відновлення СРСР*» з боку компартійних функціонерів від аналогічних закликів до повернення назад, у «світле» минуле простих громадян, готових ще раз наступити на ті ж граблі — укотре дати себе одурити більшовицьким говорунам. Зрозуміло, що заклики перших, тобто речників партноменклатури — як колишньої, так новоспеченої, вмотивовані їх намаганням будь-що повернути собі втрачену абсолютну владу і знову безжально грабувати той самий народ, інтересами якого вони завжди прикривали свої злочинні дії. Тоді як другі не стільки прагнуть вернутися в лабеті старої політичної системи, злочинність якої вони не можуть не усвідомлювати, скільки хотіли б повернути назад часи, коли «*на пенсію можна було прожити*».

Обібрані за останні роки до нитки «своєю» державою, утворення якої більшість із них теж підтримала на референдумі 1991 р., вони, із властивою нам усім схильністю ідеалізувати минуле, вже «забули», що й тоді, маючи 100—120 крб. пенсії (тепер дуже полюбують наголошувати саме на такому розмірі пенсії, ніби нижчих взагалі не існувало, що зовсім не так) чи хай і заробляючи у два-три рази більше, дуже мало-що можна було придбати бодай з товарів першої необхідності навіть у столичних крамницях. Та й за ними доводилося попобігати по місту та настоятися в осоружних чергах. За товарами ж тривалого користування стояти в чергах доводилося роками. Люди поступово відвикали, що

будь-які товари взагалі можуть бути куплені в магазині, бо здебільшого все тільки «діставалося» — або зі значною переплатою, або «по благу». Саме тому й стікалися ті, як їх презирливо називали, «дерев'яні» гроші на рахунки в ощадкаси.

Звісно, зараз ці люди навіть не намагаються аналізувати справжній стан тодішньої радянської економіки, яка не тільки не могла вже вийти із затяжної хронічної кризи, а навпаки, все прискорюючись, невідворотно рухалася до повного краху (вона чимось нагадувала так званий «літак» Можайського: такий собі паротяг — з двома паровими машинами! — із сяк-так прилаштованими дерев'яними крильми, який старанно поглинав вугілля, гуркотів, пирскав парою, пихкав димом і навіть пробував розбігтися, однак, незважаючи на періодично проголошувані «прискорення», злетіти так і не зміг...)

Саме це, в першу голову, й спричинило такий блискавичний розпад «могутнього» СРСР. Але в чому ці люди мають безперечну рацію, то це у своїх вимогах кращого життя. За великим рахунком — хай не ображаються на мене *«справжні патріоти»* — пересічній людині не надто «пече», яка саме політична система — «біла», «червона» чи «жовто-блакитна» — панує в державі, аби тільки вона забезпечувала підтримання на належному рівні її політичних, соціальних й економічних прав. Бо коли людину за допомогою брутального ошуканства доводять до жебрацтва і постійно тримають у жалюгідному, напівголодному стані, а високопарність обридлих закликів *«ще трохи потерпіти»* з боку вгодованих чиновників та вилошених злодюг переконує тільки в тому, що завтра буде ще гірше, такий людині якось зовсім не до пусто-порожніх теоретизувань щодо позірних переваг того чи іншого суспільного ладу. Її мозок охоплюють зовсім інші думки, а серце — відповідні почуття до «цієї» влади. Тож, розпинаючись за «відновлення», вона не стільки виступає за «повернення» минулого, скільки протестує проти безрадісно-гнітючого сьогодення.

Заради правди необхідно зазначити ще одне: хоча їм і найважче пристосуватися до нових умов життя, однак далеко не всі люди старшого покоління хочуть повернення звичного радянського способу життя. Ось що, зокрема, відповіла кореспондентові тижневика «Зеркало недели» (13.04.1996) під час проведення опитування на київському залізничному вокзалі щодо сподівань *«на поліпшення свого фінансового стану в майбутньому»* 78-річна пенсіонерка Агнія Георгіївна: *«Не скажу, що задоволена її (пенсії. — М. Л.) розміром, та готова ще скільки завгодно терпіти, аби лиш комуністи не прийшли до влади, тільки б не було повернення до*

Радянського Союзу»... Та навіть якби таке повернення й сталося, то, як сказав поет, «колишнє щастя вже не стане щастям». Свого часу ще О. Герцен, образно зазначаючи в «Былом и думах», що життю «ніколи не бувають потрібними старі сукні», доводив: «Усі відновлення, всі реставрації завжди були маскарадами» (1954. — С. 358). До того ж, як і в часи Герцена, нам теж «нема до чого повертатися».

Он Білорусь ще й не вернулася вповні, а лише, як кажуть військові, «позначила рух у заданому напрямку». І що ж, які результати цього доленосного рішення? *«В магазинах Мінська тепер неможливо купити більше 400 грамів сиру, масла, у одні руки “дають” тільки кілограм ковбаси, стільки ж — хлібобулочних виробів. Обмеження введені на купівлю 14 найважливіших продуктів харчування»* (Волошин, 1998). Якщо за радянських часів влада пов'язувала такі повсюдні заходи з «проханнями населення», то нині білоруська влада пояснює це «метою припинення неорганізованого та несанкціонованого вивозу товарів за кордони республіки». Створюється враження, що в сусідній Польщі ці норми «продажу в одні руки» ще менші — як мінімум у два рази, і вона рятується від загрози голоду лише завдяки згаданому вивозу товарів з колгоспної Білорусі.

Насправді ж все значно простіше: Білорусі нарешті вдалося вернутися у соціалістичне минуле, а соціалізм, як ми вже мали можливість переконатися, — то ніяка не електрифікація чи хімізація народного господарства, а неминаючий дефіцит буквально на все, у тому числі «товари першої необхідності» та продукти і нескінченні черги в очікуванні «викидання» того «дефіциту». Тож не дивно, що вже восени того ж року припертий до стіни невблаганною «соцреальністю» білоруський уряд не спроможеться запропонувати нічого кращого, аніж повернутися, як зазначала київська «Столичная газета» 14 листопада 1998 р., «до перевіреної ще радянською владою карткової системи». Відтепер (з 9 вересня) «кожен громадянин Білорусі має законне право, відбувши чергу, раз на місяць придбати не більше 20 яєць, 2 батонів хліба, 3 кілограмів крупи, 2 кілограмів м'яса та 400 грамів вершкового масла» — така до болю знайома картина «побудови розвинутого соціалізму в одній, окремо взятій, країні»...

Далекоглядні спостерігачі вбачали невідворотне фіаско споруджуваного ладу від самого закладання його основ. Так, М. Булгаков ще в 1919 р. у фейлетоні «Грядущие перспективы», аналізуючи стан Росії («на самісінькому дні ганьби і лиха, в яке її загнала “велика соціальна революція”»), дійшов висновку (1990. — С. 438–440): «...Доведеться багато битися, багато пролити крові, тому що, допоки за зловісною постаттю Троцького ще тупцюють зі зброєю одурені ним безумці, життя не буде,

а буде смертна боротьба... Поки там, на Заході, будуть гуркотіти машини творення, у нас в країні від краю і до краю гуркотітимуть кулемети... Там, на Заході, виблискуватимуть незліченні електричні вогні... там будуть будувати, досліджувати, друкувати, вчитися... А ми... ми будем битися...» А коли це «безумство» закінчиться («хто побачить ці світлі дні? Ми? О ні!» — гірко наголошував Михайло Опанасович), **«треба буде платити за минуле неймовірним трудом, суворим убогством життя... І ми, представники безталанного покоління, помираючи ще в чині жалюгідних банкрутів, змушені будемо сказати нашим дітям: “Платіть, платіть чесно і вічно пам’ятайте соціальну революцію”»**.

«Виконроби революції» одразу усвідомили, що подібні «розумники», які чомусь *«не вірять в успіх нашої справи»*, становлять значно більшу загрозу, ніж уся світова буржуазія, оскільки, на відміну від останньої, підступним задумам якої протистояла загартована у класових боях армія, розкладали «будівників» зсередини. І винищували їх — з усією безжальністю. Аж доки сам М. Горбачов — після марних намагань надати побудованому радянському варіантові соціалізму бодай якоїсь подоби *«людського обличчя»* — змушений був, як зазначав В. Ярузельський (Бывшие... — 1996), визнати, що створена в СРСР **«система пережила себе»** (що зовсім не завадило йому йти на все, аби тільки, як наголосив колишній прем’єр-міністр Угорщини К. Грос, *«зберегти російську імперію»*). До речі, першими спробували перейти до побудови *«соціалізму з людським обличчям»* ще в 1968 р. *«чеські товариші»*, не підозрюючи, що того більшовицького «горбатого» справді лише могила здатна виправити. За що й гірко поплатилися: кремлівська верхівка безжально розстріляла *«празьку весну»*.

Десятки держав світу, спираючись на допомогу СРСР, ставали на цей шлях розвитку — чи бодай одна з них досягла на ньому успіхів? Та й сам *«флагман світового комуністичного руху»*, попри невгаваний гуркіт переможних литавр та моторошні жертви, невідворотно рухався до того ж таки розбитого корита. Ось як охарактеризував досягнені здобутки комуністичного будівництва в СРСР напередодні його розпаду союзний прем’єр-міністр В. Павлов у своїй доповіді на сесії Верховної Ради СРСР 22 квітня 1991 р. («Известия», 24.04.1991): **«Ситуація може бути охарактеризована тільки як загальна криза... Упродовж десятиліть країна не може сама нагодувати населення...** (ще більше погіршився цей стан після того, як відділилася «нахлібниця» — Україна: *«тільки 43% продуктів харчування виробляється всередині країни, а 57% — імпортується»*, змушений був визнати перший віце-прем’єр

РФ Ю. Маслюков у передачі «Итоги. Ночной разговор» — телеканал «НТВ», 04.10.1998. — М. Л.). Через нічим не обмежене «хижацьке», як наголошує пан прем'єр, споживання природних ресурсів («обчистивши» — у стислий, як того вимагав чільний експропріатор, термін — «заможні класи», більшовики одразу ж заповзялися грабувати усіх підряд, у тому числі й природу), «тільки за останні два роки обсяг видобування вугілля, без страйків, упав на 69 млн тонн, нафти — на 53 млн тонн, заготовлі лісу — на 50 млн кубометрів». Посилилась «імпортна залежність країни, особливо з продовольства, легкої промисловості, матеріалів для автомобіле- і тракторобудування», поглибилась — і без того, на думку прем'єра, «крайня» — «відсталість технологій, зношеність виробничого устаткування». Унаслідок «країна опинилася у залежності від іноземних кредиторів (і зовсім не «тільки за останні два роки», як може декому здатися, — державний борг СРСР на той час уже перевищував 70 млрд доларів. — М. Л.). Але життя у позику не безконечне. Настав час розплачуватися...»

«По суті, — уже тоді наголошував відомий економіст Г. Явлінський («Известия», 01.10.1991), — ми — *країна-банкрут, що бере в борг у всього світу навання, без надії розплатитися*»*. Та й чим, справді, було розплачуватися, коли, як з'ясувалося, «суми засобів платіжного забезпечення нашої величезної і, як ми завжди вважали, багатой держави практично є порівнювані з обсягом особистих потреб кількох осіб». Тож і не дивно, що, як зазначав у згаданому інтерв'ю М. Горбачов, «у нас не стало прального порошка, зубної пастки — усього (Михайло Сергійович згадує, як для того, щоб вирішити проблему забезпечення радянських жінок колготками, «доводилося обговорювати питання на політбюро», а затим створити «комісію на чолі з секретарем ЦК Капітоновим. І це було тільки початком», наголошує колишній Президент СРСР. — М. Л.), аж до найелементарнішого».

Так, мілітарно надпотужна держава, здатна, як здавалося, протистояти навалі усього світу, раптом — без будь-якого тиску іззовні — умить розпалася без сліду, немов би випарувалася, як ще задовго до появи зримих симптомів пророко передрікав Г. Федотов (1991. — Т. 2. — С. 41),

* Ще на початку 70-х років Президент Української Народної Республіки в екзилі Микола Левицький, наголошуючи, що «всі знавці советських відносин стверджують, що СРСР знаходиться напередодні цілковитого банкрутства свого господарства» і «ніякі реформи тут не допоможуть», дійшов висновку (Левицький, 1975. — С. 165–166), «що процес падіння [СССР] вже ввійшов у свою рішальну стадію».

«від саморозкладу своєї ідеї, від спротиву економічній стихії» (так само раптово, як і СРСР, зникли без сліду широко пропаговані, а головне — щедро підтримувані Москвою матеріально *«міжнародний комуністичний рух»* з численними компартіями і *«світовий революційний процес»*, а у світі лише додалося спокою, коли припинилася так звана *«боротьба СРСР за мир та безпеку народів»*, яка насправді полягала у роздмухуванні та військовій підтримці всіляких *«революційних»* заворушень у різних частинах земної кулі). Це, до речі, притаманно не тільки державам, а також, на думку А. Тойнбі, цілим цивілізаціям — їх *«...занепад починається внаслідок втрати внутрішнього почуття самовизначення, а не внаслідок якихось зовнішніх ударів»* (1995. — Ч. 1. — С. 411).

Так, і плачевний стан нашої економіки сьогодні значною мірою обумовлюється саме тим, що *«спротив»* продовжується. З одного боку, цьому сприяє жадлива структурна здеформованість нашої промисловості, спричинена імперською політикою колишньої метрополії. *«Україна виробляла на своїх підприємствах лише 20 відсотків кінцевого продукту, — наголошував Л. Кучма (1999), — решта було, так би мовити, “комплектуючим” доповненням до того, що вироблялося в інших республіках»*. Навіть військово-промисловий комплекс України, що становив значну частку надміру милітаризованої економіки, *«випускав усього три відсотки “фінішних озброєнь”*». Назагал, *«лише близько 10 відсотків виробництв, розташованих на території України (легка промисловість, трішки переробної) були, як тоді мовилося, республіканського підпорядкування. Решта 90 відсотків підпорядковувалися союзним міністерствам і установам...»* А з іншого боку — те, що керівні посади у нашій державі у більшості випадків обіймають усе ті ж колишні компартійні, звично орієнтовані на московське *«старшобратство»*, номенклатурники, які ще від Маркса навчилися ототожнювати свої власні інтереси з державними (останній, щоправда, подавав це як типову рису *«поганої»* буржуазної бюрократії).

З легкістю змінивши свої колишнє партійне забарвлення на більш *«модне»* нині синьо-жовте (та почавши із такою пристрасстю накладати хресне знамення на свої атеїстичні лоби, з якою ще недавно цькували усіх бодай запідозрених у схильності до релігійного *«опіуму»*), вони, за суттю своєю, залишилися все тими ж малоросами, до того ж украй знахабнілими у нічим не обмеженому через відсутність контрольного московського батога бажанні нахапати всього.

Ця відсутність контролю у поєднанні із практичною вседозволеністю надають п'яного відчуття власної значимості — вже не якісь-то

там, як бувало раніше, провінційні прохачі, що ніяково переступали з ноги на ногу *«у парадного [московського] под'їзда»*, а справжні пани у власній державі! Нарешті ми здобули те, про що мріяли: уже *«свої пани ростуть, як будяки, / і гріють руки на чужім багатті. / А Україна бідна»*, бо *«що народ їм, що їм Україна?..»* (Горлач, 1990. — С. 64). Для них головне — напхати над усяку міру власні кишені.

Не професіоналізму їм бракує — є чимало шляхів у подоланні цього негативу, було б бажання — а «елементарного» патріотизму. Чим іще можна пояснити той приголомшливий факт, що всього за кілька літ омріяної багатьма поколіннями українців незалежності теперішня — «рідна!» — влада успішно коїть з українським народом те, до чого так і не спромоглися ні довготривала антиукраїнська політика російського царизму, ні масовий терор та підступність ленінських «визволителів», ні навіть моторошний геноцид «батька народів», а саме: своїми діями зсередини випалює у все більшої кількості українців їх патріотизм та природну українськість, фактично, за висловом В. Скачка («День», 21.09.1999), *«все більше й більше вбиває Україну в душах її громадян...»*

Не дарма серед дев'яти основних принципів Морального Кодексу Президента, сформульованих професором І. Белебехою (1995), — їх, на мою думку, можна поширити на усіх державців узагалі — першим є такий: *«бути патріотом України* (виділено І. Б. — М. Л.), *маючи полум'яне, незгасне бажання принести користь власному народові. Патріотичне почуття в Президента повинно бути вище за власне життя...»*

Саме патріотизму відчутно бракує сьогодні значній кількості українських державців усіх рангів, бо вони ніяк не можуть позбавитися керівних підходів пам'ятної ще «епохи людей-гвинтиків»: не держава для людини, а навпаки. Тож домінуючим серед більшості із них є зовсім інший принцип — принцип своєї сорочки чи власної кишені, ще й обтяжений у певній категорії чиновників, як наголошував О. Соскін, певними ознаками належності до так званої п'ятої колони.

Немов у наше сьогодення дивився В. Липинський (1920. — С. 5), коли 75 років тому писав про попередницю нинішньої Української держави, що *«боротьба за створення Української держави — тобто за здобуття повної волі для української нації — була ведена людьми, які в державну незалежність України не тільки перед тим ніколи не вірили, а навіть до самої ідеї державної незалежності ставилися з погордою і вороже»*.

Іншою вадою старої номенклатурної «гвардії» є те, що, позаяк формування їх світогляду відбувалося в жорстких умовах пануючої

комуністичної ідеології, яка ґрунтувалася на псевдоекономічних за-
садах, то її догми увійшли в плоть і кров цієї верстви керівників, ба
більше — стали їх внутрішньою суттю. Тому вони в більшості сво-
їй просто не в змозі подолати психологічне тяжіння, аби вирватися
із чіпких лабет цього своєрідного, штучно сформованого «генотипу»
і вдатися до справді радикальних ринкових заходів рішуче, енергійно,
а головне — швидко і ефективно, як того вимагає критичність ситуації.
Перефразовуючи Ф. Моргуна, можна стверджувати, що будувати нове
ці люди не навчені, а тому й не спроможні. Тож необхідно всіляко за-
лучати до такої роботи керівників нової формації, не «зациклених» на
комуно-соціалістичних підходах, здатних до негайного впровадження
в життя рішучих і грамотних реформаторських дій.

Подібного фіаско колишній СРСР зазнав не тільки в економічній
царині. Такому ж руйнівному впливові були піддані й засадничі мораль-
ні та духовні підвалини самої популяції «*homo sapiens*», яка упродовж
десятиліть насильницького впровадження в життя проголошеного
більшовиками курсу на створення «нової» людини невідворотно дегра-
дувала до рівня «*homo soveticus*».

Мало не найхарактернішими рисами характеру останнього стали
жорстка орієнтованість на утриманство, атрофування схильності до
прийняття самостійних рішень, а надто — відмова від відповідальності
за свої дії чи, навпаки, бездіяльність.

Не дивно, що ми й досі воліємо дорікати за наші труднощі будь-
кому — від чиновника-зłodія та недолугого депутата і аж до далекого
сусіди чи навіть заокеанського «імперіаліста» — назагал усім, окрім
самих себе. Але хіба не ми обрали — також і шляхом ігнорування ви-
борів взагалі — і цього Президента, і цю Верховну Раду, і чи не наші
обранці (у тому числі й майстерним затягуванням розгляду необхідних
законів) створили оте дивовижне «законодавче поле», на якому так буйно
розквітли корупція та безвідповідальність і яке, дозволяючи успішно
любівувати інтереси іноземних фірм, одночасно ефективно душить віт-
чизняних виробників.

Ні, на словах вони, звісно, з піною на губах «*відстоюють інтереси
вітчизняного виробника*», а от на ділі — чинять гірше ворога лютого. На-
приклад, «страшної, неоправної шкоди економіці [України], — наголо-
шує доктор економічних наук В. Пинзеник (2000), — завдало звільнення
імпорту від податку на додану вартість. Це навіть не режим вільної
торгівлі (“нам треба навчитись у росіян захищати власні національні ін-
тереси, — слушно зауважує Віктор Михайлович. — Поки режим вільної

торгівлі був їм вигідний, доти вони його застосовували. Тільки-но ситуація змінилася, вони запровадили мита, обмеження на український цукор, алкогольні напої українського виробництва”... — М. Л.) Це найбільший режим найбільшого сприяння імпорту, що рівнозначне пригніченню дискримінації національного виробництва». Як наслідок — «стікають у чийсь кишені гроші... Річкою пливають». До чийх кишень «стікають», автор не уточнює, а от із чийх — добре відомо: з наших та з державної...

Тож маємо визнати, що більшість наших негараздів закорінена в нас самих. І саме отриманням такого — воістину пандориного — спадку, а не здобуттям Україною надзвичайно подразливої для україноненависників усіх мастей «незалежності» й пояснюється той гнітючий вибух аморальності та бездуховності, який переживаємо нині.

24. Міф про невідготовленість СРСР до війни в 1941 р.

Намагаючись хоч якось виправдати ті провали політики партійно-бюрократичної верхівки СРСР, що фактично поставили на межу загибелі народи Радянського Союзу, а також прорахунки підготовки Червоної армії, які призвели до величезних територіальних, людських і матеріальних втрат 1941—1942 рр., комуно-більшовицька ідеологія та партійна історична наука від самого початку запровадили практику формування різноманітних міфів, спрямованих на приховування або перекручення як дійсного перебігу подій, так і справжніх причин тієї трагедії. Дійсно, як було переконати постійно тероризовані моторошними репресіями народи, які буквально животіли, відмовляючи собі в найнеобхіднішому, щоб тільки задовольнити непомірні апетити улюбленого дітища «вождя і вчителя», чому оспівана «непереможна і легендарна», котра, не жаліючи пупа, десятиліття готувалася і, як запевняло вище військове та партійне керівництво, була готова відбити напад будь-якого агресора, раптом так схбила.

Щоб показати істинні причини тої трагедії, ненаситна вогненна вирва якої, невпинно розпросторюючись, втягувала в криваву коловерть нові й нові мільйони людей, довелося б розкрити справжні наміри кремлівського керівництва, про що, звичайно, не могло бути й мови. От і почали вбивати в голови довірливого радянського люду міфи про *«несподіваність нападу фашистської Німеччини на СРСР»* (История Великой... — 1961. — С. 9), про те, що СРСР *«не мав агресивних намірів»* і *«в наших прикордонних округах перебували тільки війська прикриття»*, які до того ж чомусь *«не були готові до відбиття ворожого удару»* (Анфилов, 1962. — С. 42, 49), про те, що *«всі думки та дії Сталіна були пронизані одним бажанням — уникнути війни, і впевненістю в тім, що це йому вдасться»* (Жуков, 1971. — С. 223), тощо*.

* Як і було заведено в компартійній імперії, першими кинулися на виконання відповідального завдання партійної верхівки щодо «правильного висвітлення» перебігу війни і повели вперед у тій брехливій кампанії партійно-ідеологічні органи. Так, «Военно-политическая ордена Ленина академия имени В. И. Ленина» спільно започаткувала серію «Великая Отечественная война Советского Союза», у першому випуску якої видала брошуру полковника (доцента!) І. Анісімова, присвячену висвітленню початкового — до розгрому німецьких військ під Москвою — періоду війни. Звіряючись із вказівками Сталіна, який ще у своїй доповіді про XXVII річницю жовтневої революції 6 листопада 1944 р. виправдовував

Деякі міфи залишалися незмінними впродовж десятиліть, інші — постійно «модернізувалися». Наприклад, міф про «чисельну перевагу» німців, «особливо у танках і літаках», що за життя Сталіна (до речі, саме він і пустив у світ побрехеньку про те, що «танків у нас у кілька разів менше» — ще в листопаді 1941 р. — ось звідки ростуть «ноги» офіційних міфів, над подальшим «науковим» обґрунтуванням яких трудилося, не покладаючи рук, не одне покоління компартійних істориків) набув «енциклопедичного» звучання (Большая Советская Энциклопедия. — М., 1951. — Т. 7. — С. 162—163). Пізніше, коли після скону «головного історика» брутальна брехня вже не викликала довіри навіть у вихованому на міфах радянському суспільстві й виникла потреба у брехні правдоподібнішій, було заміщено дещо іншим: мовляв, за кількістю бойової техніки радянські війська «не поступалися ворогові, та більша

власні прорахунки (і приховував справжні наміри) тим, що «...миролюбні нації, бувши не зацікавлені в новій війні, зазвичай запізнюються з підготовкою до неї», а тому, мовляв, на відміну від «агресивних націй», себто німців та їх союзників, які «в теперішній війні ще до початку війни мали вже готову армію вторгнення», ми «не мали навіть цілком задовільної армії прикриття мобілізації (виділено в цитованому джерелі. — М. Л.)», автор далі озвучує й іншу підказку вождя: «170 дивізій німців, озброєних тисячами танків і літаків, були при-сунуті до кордонів СРСР і несподівано кинуті проти країни Рад» (1947. — С. 8—9).

Характерно, що, як тільки за справу «висвітлення» взялись професійні фальсифікатори, рівень безсоромної «історичної» брехні одразу ж сягнув захмарних висот. Ось, наприклад, як подавалися у цьому «академічному» виданні втрати Вермахту (с. 18): «Тільки впродовж перших трьох тижнів війни проти Радянського Союзу німці зазнали втрат, які в декілька разів перевищували всі їхні втрати протягом двох років війни на Заході. Вони втратили вбитими, пораненими та полоненими не менше 1 мільйона солдатів і офіцерів, близько 2300 літаків і 3000 танків». Недарма в народі кажуть, аби почати, а там воно піде. Розохочені таким «вдалим» початком, компартійні «історики» продовжують піднімати планку брехні. Вже на наступній сторінці читаємо: «На кінець другого місяця війни втрати німців становили 2 мільйони вбитими, пораненими та полоненими, 8000 танків, 10 000 гармат і 7500 літаків». Важко навіть уявити, аби щось подібне видав ошелешеним читачам (та не «простим», а слухачам військових академій, що тільки-но повернулися з фронту — неважко уявити, з яким настроєм вислуховували вони розсипи тих «перлів»!) бойовий генерал чи офіцер, а от кабінетним «комісарам», які розповідали колишнім фронтовикам про «Начало Великой Отечественной войны», певно, здавалось, що на ту пору («начала») усталена РСЧА вже стояла коло стін Берліна!

Та найдивовижнішим було те, що ця маячня, перерісши із «стенограмми лекції» в «краткий исторический очерк», через п'ять років дослівно перетече на сторінки офіційного видання «Военного издательства Военного министерства Союза ССР» (Анисимов... — 1952. — С. 20—21). Разом із тими ж вказівками непогрішимого вождя і неодноразовими нагадуваннями авторів про «несподіваність нападу» та «величезну чисельну перевагу [німців] у живій силі, танках і авіації...» (там само. — С. 11—12). Мабуть, сам Геббельс, якого радянська пропаганда узвичаєно подавала як саме втілення неймовірної брехні, перевернувся в могили — від чорної заздрості...

частина її вже застаріла» (Советский Союз в годы... — 1976. — С. 34) або що «за тактико-технічними даними» та техніка «значно поступалася німецьким бойовим машинам» (Анфилов, 1989. — С. 121).

Незмінно повторювані радянською пропагандою та історичною наукою байки щодо невідповідності СРСР до війни і раптовості її розв'язання з боку фашистської Німеччини сформували в очах радянської та світової громадськості стійкий образ підступного Гітлера та простодушного Сталіна, який нібито *«хотів вірити Гітлеру, але... був жорстоко обдурений»* (Дробот... — 1998. — С. 31). Тож останній із «друга» СРСР, дбайливо виплеканого саме зусиллями Кремля*, враз перетворився у смертельного ворога. Ось як про цю раптову зміну полюсності — «+» на «-» — у поглядах Москви писав у своїх спогадах де Голль (1957. — С. 252). Поставши перед смертельною небезпекою, *«Совети переконалися у безглуздість політики, силою якої вони в 1917 і в 1939 роках уклали угоди з Німеччиною, ставши спиною до Франції й Англії. Кремлівські керівники, яких гітлерівська агресія сповнила крайнім збентеженням, негайно й безповоротно змінили свою позицію. І якщо в той самий момент, коли німецькі танки перетинали радянський кордон, радіо Москви ще продовжувало таврувати “англійських імперіалістів” та “їхніх деголлевських найманців”, то буквально годиною пізніше московські радіостанції вже вихваляли до небес Черчилля і де Голля»...*

Та пригадаймо: коли Німеччині, згідно з умовами Версальського миру, укладеного після закінчення Першої світової війни, приписувалось ліквідувати генштаб та військову академію, заборонялося мати власні військово-повітряні сили, флот, важку артилерію, розробляти хімічну зброю тощо, саме в СРСР були відведені спеціальні полігони для випробування нових зразків озброєнь, розроблених німецькими

* Між тим, Гітлер дійсно був украй необхідним Сталіну, оскільки після безславного провалу останньої спроби Кремля запалити пожежу світової революції шляхом організації революції 1919 р. в Німеччині біснுவатий фюрер був, по суті, останнім «запалом», що міг забезпечити здійснення грандіозного ленінського задуму. Тому керівництво СРСР так палко вітало військові успіхи Вермахту, навіть спільні паради військ на честь перемоги над польською армією проводило. А Сталін, уклавши 28 вересня 1939 р. — після розгрому Польщі — новий договір з Гітлером «про дружбу і кордони» (Похлебкін, 1999. — С. 270—271), другим секретним протоколом якого сторони зобов'язалися спільно боротися з польським рухом опору на «своїх» територіях, висловлював переконання, що «скріплена кров'ю... дружба Німеччини і Радянського Союзу... має усі підстави бути тривалою й міцною» («Правда», 25.12.1939). До тих пір, зрозуміло, доки він, хто бачив себе великим Чингізханом ХХ століття, не буде готовим кинути свої крилато-панцерні «орди» на завоювання Європи і світу...

конструкторами у радянських КБ і виготовлених на радянських заводах для Вермахту, та підготовки військових спеціалістів: хімічних військ (Саратов), бронетанкових (Казань), авіаційних (Липецьк). А німецькі офіцери навчалися в радянських військових училищах та військових академіях.

Саме Сталін, на противагу решті держав світу, аж до 22 червня 1941 р. допомагав Гітлеру масовими поставками хліба, нафти, кольорових металів. Цим він допоміг Гітлеру остаточно знищити Версальську систему безпеки в Європі... Та й Гітлера, який без такого сприяння СРСР навряд чи й зміг би — бодай у такий короткий термін — розбудувати потужну військову машину «третього райху» (а без сприяння керованої Кремлем німецької компартії — і прийти до влади), він перетворив у смертельного ворога зовсім не за те, що фюрер на той час загарбав уже пів-Європи — про це вони домовлялися. Тому, дуже лаконічно сповіщаючи про *«напад Німеччини»* на Польщу 1 вересня 1939 р., ні О. Василевський, ні К. Мерецков, ні навіть Г. Жуков у своїх фундаментальних полководчих працях ані словом не обмовляються про другий бік тієї агресії, а саме: про напад (з тилу!) Червоної армії на залиту кров'ю і вже наполовину розтерзану Вермахтом Польщу 17 вересня 1939 року*. А тим паче про те, що все оте *«визволення західноукраїнських і західнобілоруських братів»* здійснювалося згідно з секретним протоколом сумнозвісного пакту Ріббентропа — Молотова, який, власне, й відкрив шлюзи нової світової війни, тобто за попередньою змовою Москви та Берліна. Фактично, то був вступ СРСР у Другу світову війну, причому на боці Німеччини. І хоча навіть у останніх — надзвичайно сміливих і відвертих, порівняно з радянськими, — російських виданнях (див., напр.: Похлебкин, 1999, с. 259) цей вступ СРСР у війну засоромлено іменується *«Походом Червоної Армії до Західної України та Західної Білорусії»* чи *«Звільненням*

* Наскільки це відповідало запевненню Жукова, нібито єдиним наміром Сталіна було бажання «уникнути війни», переконливо роз'яснив задовго до цієї пори сам вождь. «Історія каже, — наголошував він у розмові з американським газетним магнатом Р. Говардом (Правда. — 1936. — 5 березня), — якщо якась держава хоче воювати з іншою державою, навіть не сусідньою, то вона починає шукати кордони, через які вона могла б дістатись до кордонів держави, на яку вона хоче вчинити напад... Я не знаю, які саме кордони може пристосувати для своїх цілей Німеччина, але думаю, що бажаючи дати їй свій кордон “у кредит” можуть знайтись». Можливо, на той час Сталін ще достеменно не знав, як саме він наблизить кордони своєї імперії до німецьких, однак анітрохи не сумнівався, що це йому врешті-решт вдасться. А тоді — начувайся, пихатий Адольфе! Бо ти — усього лише розмінна фігура у грандіозній грі, задуманій Великим Кремлівським Комбінатором...

Червоною Армією Західної України та Західної Білорусії», та все ж вони змушені визнати, що під час того «походу» радянські війська зазнали «бойових втрат», які становили «3522 осіб» (Гриф секретности... — 1993. — С. 125).

Певно, все ще пам'ятаючи «визвольний» марш Червоної армії 1920 р., поляки, навіть будучи заатакованими грізним агресором із Заходу, так і не наважилися шукати захисту в не менш кровожерного «великого сусіда» на Сході, оскільки, як наголошує де Голль, *«у їхніх очах Росія була ворогом, навіть коли доводилося разом з нею битися проти спільного супротивника»* (1957. — С. 274). *«Від допомоги Радянського Союзу уряд панської Польщі відмовився»,* — зазначає Жуков (1971. — С. 175). І з докором додає: *«Він (польський уряд. — М. Л.) «далекоглядно» спроруджує захисні лінії та укріплення на сході»*. І справді, далекоглядно, однак — не допомогло...

Та після того, як Німеччина і СРСР удвох розшматували Польщу, Гітлер все ж зумів випередити такі самі загарбницькі наміри Сталіна і завдав удару першим. Незважаючи на віроломний *«несподіваний напад»* і нібито недостатню підготовленість *«твердині миру і соціалізму»* до війни, що спричинили до приголомшливого зриву його планів, Сталін все ж частково досяг своєї мети, *«відхопивши»*-таки, як співалося у відомій пісні, *«пів-Європи, пів-Землі»*, хоч це й не могло вповні задовольнити зажерливого кремлівського хижака.

Ця горезвісна непідготовленість СРСР до війни була суціль міфічною, оскільки упродовж усього існування СРСР керівництво останнього тільки й переймалося *«накачуванням»* військових *«м'язів»*. Однак, маючи наймогутнішу у світі військову потугу, СРСР, дійсно-таки, виявився непідготовленим до війни. Але не до війни взагалі, а лише до тих умов її ведення, в яких він нараз опинився через прогавлений, як кажуть боксери, удар супротивника. Як наслідок — довго й ретельно підготовлювана війна пішла, за висловом К. Мерецькова (1968. — С. 213), *«не так, як гадалося»*. Бо Сталін насправді й не готувався оборонятися від Гітлера.

Позаяк детальний аналіз цього надзвичайно поширеного міфу перебуває за межами цього дослідження, звернемо увагу лишень на найочевидніше, що буквально впадає в око. Якби Сталін справді готувався до оборони від наявного агресора, то ніколи і нізачо:

- не зважився б виводити з ладу надпотужну оборонну лінію (так звана *«лінія Сталіна»*) вздовж старого кордону, яка надійно прикривала увесь західний напрямок;

- не скупчував би у прикордонній смузі — фактично у зоні досяжності не лише німецької авіації, а почасти й німецької артилерії, що просто смерті подібне — кількамільйонну армію, у тому числі й відмобілізовані резерви, не розміщував би там таку силу-силенну техніки, танків та літаків (для розташування останніх поблизу кордонів було збудовано велику кількість нових аеродромів), боєприпасів та палива;

- не прокладав би — замість того, щоб створити потужну «смузу забезпечення», тобто якомога ширшу територію, всуціль пересічену завалами, дротяними загородами, протитанковими ровами, ескарпами, мінними полями, вкрити розгалуженою мережею потужних дотів зі схованими глибоко під землею системами їх життєзабезпечення, великою кількістю замаскованих вогневих точок і всілякими іншими військовими хитрощами, що надзвичайно утруднюють просування ворожих військ — сотні нових автошляхів та залізничних колій від кордонів углиб своєї території (напрямок перевезень при цьому, звісно, був протилежним — із внутрішніх районів СРСР до західного кордону) і т. ін.

Усю важливість завчасного інженерного облаштування так званого передпілля Червона армія мала можливість відчутти на власній шкірі уже в ході Другої світової війни — під час горезвісної *«фінської кампанії»*. Незважаючи на абсолютну несумірність розмірів військової потуги армій Фінляндії [загальна кількість її військ на той час (Раткін, 1995. — С. 14) *«становила 337 тисяч вояків... 500 польових гармат, 118 літаків»* і, за даними, що їх подає найновіший російський довідник (Похлебкін, 1999. — С. 213), *«шістдесят танків»*; до речі, його автор наводить дещо іншу кількість гармат і бойових літаків — відповідно 900 та 270] та СРСР — тут один лише Ленінградський військовий округ, який без підкріплень, що надійшли згодом, мав *«близько 450 тисяч вояків, понад 2 тисячі танків і близько тисячі літаків»*, взагалі ж *«у радянсько-фінській війні брало участь до 1 млн осіб особового складу Червоної Армії та Військово-Морського Флоту, а з урахуванням необхідного поповнення в ході війни для заміни вбитих і поранених — понад 1 млн осіб; на озброєнні цих військ перебувало: 11 266 гармат і мінометів, 2998 танків, 3253 бойових літаки»* (Похлебкін, 1999. — С. 216), — втрати Червоної армії були просто вражаючі.

Як наголошує дослідник історії Другої світової С. Раткін (1995. — С. 20), *«Ленінградський фронт... топтався на Карельському перешийку цілий місяць, зазнав тяжких втрат і, по суті, подолав тільки передпілля. Лиш через місяць підійшов до самої лінії Маннергейма, та підійшов виснаженим, брати її було уже нічим...»* Про це ж пише й маршал Мерецков,

який того часу був командувачем Ленінградського ВО (1968. — С. 184—185). «Якою ж у такому разі є головна захисна смуга? — здивовано запитує він після неймовірно важкого подолання радянськими військами смуги забезпечення, що прикривала лінію Маннергейма, й розповідає далі, як після п'ятиденної підготовки війська «вдалися до нового штурму. Атакували головну смугу, однак безрезультатно...» Врешті-решт її таки взяли, але якою ціною! Дійсно, «розтоплюючи кров'ю льоди боліт та озер»...

Про подробиці того прориву на прохання кореспондента московського часопису розповідає колишній фінський кулеметник Антті: «Спочатку кілька годин була ваша артилерія. То було суцє пекло... Нам поталанило — ми відсиділись у казематі. А потім лавами пішла ваша піхота. Йшла так густо... що ми не встигали перезавправляти стрічки. Ствол розжарювався до червоного — і жодна, жодна куля не летіла мимо цілі. А ваші солдати через штабелі трупів продовжували повзти вперед. Потім знову піднімалися з гвинтівками. На повний зріст. З одними гвинтівками. То безумство, то було дике безумство. Наш унтер сказав: “Вони дуже хоробрі хлопці, але у них там, нагорі, хтось точно з глузду з'їхав”...» (Чудаков, 1989).

Тож за 105 днів цієї «незнаменитої» війни РСЧА, зазначає С. Раткін, «втратила 289 510 вояків, з них 74 тис. убитими і 17 тис. такими, що пропали. Решта — поранені та обморожені» (однак, «є припущення», наголошує він, що число вбитих «сягало 131 тисячі. Поранених було 186 129 вояків, обморожених — 13 213, контужених — 240»). У той же час, «згідно з даними військового архіву Фінляндії й підрахунками фінських колег, фінські війська втратили: убитими 19 567, пораненими — 43 557, пропалими під час війни безвісти 4 101 і полоненими — 825 вояків» (1995. — С. 20).

А ось які дані про втрати сторін наводить згаданий довідник, покликаючись на дані радянських військових архівів і радянських госпіталів. «А. Втрати радянських військ: вбитими, померлими, пропалими безвісти — 126 875 осіб, з них убитими — 65 384 особи; пораненими, обмороженими, контуженими, хворими — 265 тис. осіб, з них 172 203 особи повернулися до лав армії; полоненими — 5567 осіб. Усього: загальні втрати у військах за період воєнних дій — 391,8 тис. осіб, або округлено 400 тис. осіб було втрачено за 105 днів із армії у 1 млн осіб! Б. Втрати фінських військ: убитими — 48,3 тис. осіб (за радянськими даними — 85 тис. осіб; у фінській “Синьо-білій книзі” 1940 р. зазначена зовсім занижена цифра вбитих — 24 912 осіб); пораненими — 45 тис. осіб

(за радянськими даними — 250 тис. осіб); полоненими — 806 осіб. Таким чином, загальні втрати фінських військ за час війни — 100 тис. осіб» (Похлебкин, 1999. — С. 223)*.

* Однак минуло всього кілька місяців після замирення, і саме Фінляндія стане нездоланним каменем спотикання на шляху подальшого зближення пов'язаних спільно пролитою кров'ю «друзів».

Оцінюючи сумнозвісний пакт Ріббентропа — Молотова, радянські історики твердять, ніби у Сталіна — через «підступну незговірливість» Англії та Франції — просто не було іншого виходу: вождь тільки прагнув виграти час, аби дати можливість СРСР краще підготуватися до рокового двобою з безжальним ворогом.

Змушені примиритись із неминучістю викриття ретельно приховуваного зговору їхнього кумира із біснுவатим фюрером, вони воліють мовчати про те, що розшматуванням сусідньої Польщі масштаби тої змови не обмежились, і торги щодо подальшого поділу «сфер впливу» продовжувалися й далі. В середині жовтня 1940 р. Ріббентроп направив Сталіну листа, в якому від імені фюрера відкрито запропонував СРСР вступити до Троїстого пакту (Німеччина, Італія, Японія) і створити нове об'єднання — Союз Чотирьох Держав. Може, кремлівський миротворець з обуренням відкинув цю провокаційну пропозицію «головного фашиста»? Навпаки, подякувавши Ріббентропу «за довіру», він невдовзі відряжає делегацію на чолі з Молотовим, яка 12 листопада прибула в Берлін. Переговори розпочали із бесіди з Ріббентропом, пізніше до них приєднався Гітлер. Уперті домагання щодо перегляду фінсько-радянського миру, в яких Кремль прагнув здійснити в Фінляндії «врегулювання в тих же рамках, що й у Бессарабії та в сусідніх [прибалтійських] країнах», себто окупувати її, не знайшли розуміння у фюрера (так само, як і питання контролю СРСР над проходами в Чорне море: той вважав, що при проникненні Росії на Балкани з виходом до Проток «зіткнення з Італією стане неминучим»), і він «запропонував перейти до головної для Німеччини проблеми — створення «всесвітньої коаліції зацікавлених держав, до якої увійдуть Іспанія, Франція, Італія, Німеччина, Радянська Росія та Японія і яка охопить простір від Північної Африки до Східної Азії». Усім обіцяли вигоди за рахунок «збанкрутілого британського господарства». Молотов заявив, що «участь Росії в Троїстому союзі видається йому, в принципі, абсолютно прийнятною». При обговоренні проблеми Балкан Молотов знову спробував наполягти на важливості вирішення проблеми Проток для Москви, оскільки вони є «історичними воротами Англії для нападу на Радянський Союз», однак Гітлер зголосився лише на те, аби «радянські військові кораблі мали право проходу через Дарданелли» (Семиряга, 1992. — С. 65–70).

13 листопада Сталін двома телеграмами надав відданому емісарові додаткові інструкції, як можна «відповісти Гітлеру» (1941 год. — 1998. — Кн. 1. — С. 374–375). У першій, зокрема, наголосив, що, як свідчить історія, «безпеку причорноморських районів СРСР неможливо вважати безпечною без врегулювання питання про Протоки», а в свою чергу, «забезпечення спокою в районі Проток неможливо без домовленості з Болгарією про пропуск радянських військ для захисту входів у Чорне море». У другій радив: «1. Не виявляти нашого великого інтересу до Персії (та Ріббентроп і сам «порадив [Радянському Союзові] спрямувати свої стратегічні устремління на південь через Перську затоку та Аравійське море до Індійського океану, де Німеччина не має жодного інтересу». — М. Л.)... 3. Якщо ж німці запропонують поділ Туреччини, то в такому випадку можна відкрити наші карти...» Але німці не запропонували, і Молотов, отримавши проєкт договору угоди між СРСР і державами Троїстого пакту, відбув у Москву «порадитись зі Сталінім». 25 листопада

Та радянське керівництво не зробило належних висновків із того кривавого досвіду своїх військ. І внаслідок таких незрозумілих, можна сказати, «пронімецьких» — з точки зору оборонної версії — дій радянської верхівки Червона армія, як свідчать історики (Коваль... — 1992. — С. 330), *«лише за три тижні втратила близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат»*, величезну кількість боеприпасів, пального, *«850 тис. людей особового складу»*.

Якби Сталін справді готувався до оборони, то:

- не припустився б такого виключно наступального перекосу структури армії, формуючи та оснащуючи величезну кількість (більше, аніж у всіх армій світу разом!) чисто нападницьких військових формувань, абсолютно неефективних в оборонних боях: надпотужних *«ударних»* армій, військово-повітряних, кавалерійських та гірсько-стрілецьких корпусів тощо; такого ж перекосу було допущено й у розробці та виготовленні нових зразків озброєнь — показовою є, зокрема, відмова Сталіна від створення стратегічної авіації, яку, до речі, — і з тих же міркувань — навіть не намагався створити й Гітлер;

- не нехтував би підготовкою військ, у тому числі й авіації, до ведення бойових дій у обороні, відпрацюванням питань взаємодії військ для відбиття нападу... Ось лише одне свідчення із мемуарів генерала М. Попеля (1968. — С. 9), який на той час був заступником командира 8-го механізованого корпусу з політпідготовки: *«У штабних іграх (у квітні 1941 р. у штабі армії в Рівному вони «програвали» початок війни. — М. Л.) і на навчаннях ми — боронь Боже! — аж ніяк не припускали переваги сил противника. Не передбачали ми й оборонного варіанта прикордонних боїв... У нас не було плану взаємодії з прикордонними військами, плану висадження у повітря мостів, мінування бродів тощо. У нас навіть не було задовільних карт своєї території, лише карти району на захід від кордону...»* А вже 23 липня стоси карт чужих територій, *«за якістю, — зазначив у своєму щоденнику колишній перекладач і зондерфюрер у штабі*

Молотов зробив заяву послу Шуленбургу, в якій висловив готовність радянського уряду «прийняти проєкт Пакту Чотирьох Держав», але висунув більш жорсткі умови. Зокрема, йшлося про те, що «німецькі війська повинні негайно залишити Фінляндію, яка належить до радянської зони впливу», та про «будівництво радянських військових баз в районі Босфора й Дарданелл...». Та дарма Сталін і Молотов, які, за свідченнями документів, «поставилися до підсумків переговорів у Берліні серйозно й розраховували на їх подальший розвиток і конкретизацію», чекали, як сказав у розмові з Шуленбургом 17 січня 1941 р. Молотов, *«на швидку відповідь»* (Семиряга, 1992. — С. 65–70). Гітлер уже втратив будь-який інтерес до подальших переговорів...

3-ї піхотної дивізії Вермахту Г. Роде (пізніше — завідувач кафедри східноєвропейської історії Майнцського університету), — *значно кращі (вся Східна Пруссія як на долоні)*» за німецькі, були захоплені в приміщенні штабу 3-ї армії РСЧА у Гродно (Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 26).

Дозволимо собі таке риторичне запитання: до яких це дій готувалися зосереджені коло кордонів та повністю налаштовані до бою радянські війська, командири яких, не маючи карт власної території, були завбачливо екіпировані картами районів *«на захід від кордонів»* СРСР? До речі, таке ж сталося й перед «визвольним» походом 1939 р., згадує доктор історичних наук, колишній перекладач Сталіна й Молотова В. Бережков (1989), якого на ту пору було відряджено на Дніпровську флотилію, коли кораблі флотилії, *«піднявшись уверх по Дніпру та Прип'яті, на світанку 17 вересня разом з іншими частинами Червоної Армії вступили на територію Польщі, маючи карти (теж території «на захід від кордонів» СРСР. — М. Л.) з позначенням лінії, на якій ми зустрінемося з німцями...»*

Першим, звільнившись від радянського фальсифікату вселенського масштабу, задав собі це сакраментальне питання — і згодом блискуче, аргументовано, що називається, з фактами на руках, відповів на нього наш земляк, відомий широкому загалові під іменем Віктора Суворова (справжнє прізвище Резун), колишній старший офіцер союзного Головного розвідуправління, автор багатьох бестселерів. Під сучасну пору на Заході вже створилася ціла так звана *«ревізіоністська школа»* (Запевалов, 1995), до якої, окрім В. Суворова, відносять таких відомих істориків, як Мазер, Топич, Хоффман (хоча у своїх дослідженнях, які стосуються початку Другої світової війни, я намагаюся — за незначними винятками — не використовувати конкретних фактів, наведених В. Суворовим, а дошукуватися власних аргументів, однак сам напрям такого пошуку є безперечним результатом впливу висунутої ним концепції).

Останнім часом, особливо після демонстрації — спочатку російським, а затим і українським (червень 2000 року) телебаченням — документального серіалу В. Синельникова «Останній міф», інтерес до цієї концепції значно зріс. До того ж її обговорення, яке раніше обмежувалося доволі вузьким колом істориків і колишніх військовослужбовців, нині вихлюпнулося на широкий загал. При цьому ще виразніше виявилася тенденція у ставленні до концепції Суворова: якщо прихильники цієї точки зору знаходили все нові й нові докази на її користь, то противники, так і не спромігшись спростувати наведені аргументи, відкидають її за відомим принципом — «цього не може бути, бо цього

не може бути взагалі». Натомість вони (в суто компартійному стилі) вдаються до знеславлення самого автора. Представники колишніх радянських ідеологічних інституцій та відставники радянських збройних сил не припиняють наголошувати, що «він зрадник», і тому будь-які його твердження принципово не можуть бути правильними, а колишні професійні знавці історії ВКП(б)–КПРС погордливо накопчують губи — який, мовляв, це для нас авторитет, коли він навіть «не історик».

Проте відомо немало випадків, коли нібито «нефахівці» робили вражаючі відкриття в різних галузях науки, бо, як любить повторювати згадуваний доктор історичних наук Л. Залізняк, важливо не стільки те, що саме той чи інший дослідник закінчив, здобуваючи освіту, як те, що він прочитав після того, а надто — що написав, бо якраз останнє найбільш сприяє систематизації набутих знань. А те, скільки прочитав В. Суворов, можна лише спробувати уявити, адже наведена в його працях кількість використаних джерел — якою б величезною вона не видавалася — то, звісна річ, лише частина опрацьованого ним матеріалу. Врешті-решт, саме «не-істориків» В. Суворову вистачило розуму, і не менше — мужності, аби зняти полуду з очей і відмовитися й далі перебувати у звичному річищі історичних стереотипів, у той час як тисячі фахових істориків десятки років покірно переживували нав'язану владою ідеологічну жуйку, видували з неї химерні гумові бульбашки і авторитетно запевняли всіх у тому, нібито це і є справжня історія. Вони й тепер поважно роздувають щоки і, не кліпнувши оком, голосливо заперечують, здавалося б, очевидне, бо навіть поверхневий аналіз стану та дислокації радянських військ, їх структури й оснащення оперативними матеріалами незаперечно свідчить про наявність суто нападницьких намірів у кремлівських «мрійників» та генштабівських стратегів.

Про це ж свідчать відомі воєначальники — скажімо, Рокоссовський, тоді командир 9 мехкорпусу, «не міг розібратися, яким є план дій наших військ у тих обставинах на випадок нападу німців», позаяк бачив, що «це скидалось на приготування до стрибка вперед» («Военно-исторический журнал», далі — «ВИЖ», 1989, № 4, с. 54), а авторський колектив під керівництвом генерала армії С. Іванова, аналізуючи початковий період війни, зазначає (Начальный...— 1974. — С. 211–212), що радянські «війська повинні були завершити концентрацію у намічених наперед районах з 1 червня до 10 липня 1941 року», але «німецько-фашистському командуванню буквально в останні два тижні перед війною вдалося випередити наші війська у завершенні розгортання». Також є відомості в опублікованих в останні роки архівних документах — зокрема, це

подані Генштабом «на розгляд» Сталіну в травні 1941 р. «Соображения по плану стратегического развертывания вооруженных сил Советского Союза на случай войны с Германией и ее союзниками», оприлюднені у багатьох публікаціях 90-х років.

У розроблених Генеральним штабом РСЧА «Соображениях», поданих 15 травня 1941 р. наркомом оборони СРСР С. Тимошенком Сталіну, зокрема наголошувалось (за копією, опублікованою генерал-полковником Ю. Горьковим у журналі Інституту загальної історії РАН «Новая и новейшая история», 1993, № 3, с. 41): «Ураховуючи, що Німеччина на цю пору тримає свою армію відмобілізованою, з розгорненими тилами, вона має можливість випередити (підкреслено у цитованому документі. — М. Л.) нас у розгортанні й завдати несподіваного удару. Щоб запобігти цьому, вважаю необхідним у жодному разі не віддавати ініціативи дій Німецькому Командуванню, випередити (підкреслено у цитованому документі. — М. Л.) супротивника у розгортанні й атакувати німецьку армію в той момент, коли вона перебуватиме у стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт і взаємодію родів військ». І далі: «Першою стратегічною метою дій військ Червоної Армії поставити — розгром головних сил німецької армії, що розгортаються на південь від лінії Брест — Демблін і вихід на 30-й день операції на фронт Остроленка, р. Нарев, Лович, Лодзь, Крейцбург, Опельн, Оломоуц». Наступним стратегічним завданням Генштаб вбачав «...розгром крупних сил центру та північного крила німецького фронту і оволодіння територією колишньої Польщі та Східної Пруссії» (генерал-полковник Ю. Горьков подає такі вихідні дані наведеного документа: «ЦАМО РФ. — Ф. 16а. — Оп. 2951. — Спр. 237. — Арк. 4—13»).

До речі, в попереднику цього плану — аналогічних «Соображениях» щодо стратегічного розгортання РСЧА «на 1940 і 1941 роки», розроблених Генштабом, як зазначає генерал-полковник Ю. Горьков (Новая и новейшая история. — 1993. — № 3. — С. 31—32), «к августу 1940 г.» і затверджених — «після врахування зауваження щодо посилення Південно-Західного фронту, висловленого Сталіним» — 14 жовтня, наголошувалося (ВИЖ. — 1991. — № 12. — С. 20): «Основной задачей наших войск является нанесение поражения германским силам, сосредотачивающимся в Восточной Пруссии и в районе Варшавы; вспомогательным ударом нанести поражение группировкам противника в районе Ивангород, Люблин, Грубешов, Томашов, Сандомир, для чего развернуть: Северо-Западный фронт (виділено у цитованому джерелі. — М. Л.) — основная задача — по сосредоточении (тобто не чекаючи нападу німців! — М. Л.) атаковать

противника с конечной целью совместно с Западным фронтом нанести поражение его группировке в Восточной Пруссии и овладеть последней (ось і знадобилися б карти, де вона — «як на долоні!» — М. Л.)».

Якщо вже когось і цей документ, що зберігається в колишньому Центральному архіві Міністерства оборони СРСР («Ф. 16. — Оп. 2851. — Д. 239. — С. 1–14, 37»), не переконає у наявності в радянського керівництва прагнення завдати саме превентивного («по сосредоточении...») удару вчорашньому союзникові по війні з Польщею, то їх вже, певно, не переконає ніщо. Вони їх просто «не помічають». Ось, скажімо, доктор історичних наук, генерал армії М. Гареев («Новая и новейшая история». — 1994. — № 2. — С. 198–202), у своєму намаганні заперечити існування нападницьких планів у Сталіна апелює навіть до... Гітлера та Геббельса, а от наведених у рецензованому ним же дослідженні генерала Ю. Горькова, який до того ж документально дослідив обставини розробки та затвердженнь Сталіним варіантів «Соображений», датованих 18 вересня 1940 р. і 15 травня 1941 р. (Горьков їх прямо називає оперативними планами), документів — упритул не бачить*...

* Утім, підготовка РСЧА до випереджувального удару, наголошує відомий московський дослідник початкового періоду війни, професор російської Академії воєнних наук полковник В. Данилов (1992), підтверджується й «іншими документами», виявленими ним у архівах. «Є в них і кінцеві терміни готовності військ, — пише цей історик. — Найпіднішній, який поки що вдалося виявити, — 2 липня 1941 року». На цю ж пору, до речі, відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 4 червня 1941 р., протокол № 3 (Сталін, Берія... — 1993), у складі РСЧА мала бути створена «одна стрілецька дивізія, укомплектована особовим складом польської національності, який повинен знати польську мову». Здійснити це передбачалося «шляхом переукомплектування до 1 липня 1941 року 238 стрілецької дивізії Середньоазіатського військового округу поляками та особами, що знають польську мову і перебувають на службі в частинах Червоної Армії». На думку іншого відомого дослідника Б. Соколова (1995. — С. 25), «польську дивізію в Червоній Армії могли формувати лише в одному випадку — якщо збиралися “звільняти Польщу”. Так само, приблизно за місяць до початку 30 листопада 1939 р. невдалого “визволення Фінляндії” було розпочате формування фінської дивізії й цілого фінського корпусу Червоної Армії, куди мобілізували фінське населення Ленінградської області та Карелії, а також росіян, особливо командирів, як тих, що знали фінську мову, так і тих, що не знали». Як слушно зазначає дослідник, «формування польської дивізії не тільки прямо порушувало секретну домовленість з Гітлером про недопущення відтворення Польської держави, а й прямо провокувало Німеччину до нападу». Погодьтеся, не надто все це узгоджується із нав’язуваням радянськими істориками переконанням про те, ніби налякани Сталіним із його заповітним бажанням «уникнути війни» та зміцнювати «скріплену кров’ю» дружбу з Німеччиною червоні командири навіть на холодне дули, аби бодай необережним рухом не «спровокувати» тих похололих німців. А тут — формування цілої «ворожої» дивізії! Дуже стислі терміни і місце її формування переконливо свідчать про те, що супротивнику не збиралися дати часу на розкриття цього красномовного секрету, а тим паче — після

Противники версії існування нападницьких планів у Сталіна, не маючи переконливих аргументів, напірають на те, що останні «Соображения», мовляв, не були ухвалені, позаяк вони не скріплені підписом вождя. Та хіба реальність того чи іншого плану визначається тільки наявністю стверджувальної закорючки вождя? Навіть підпертий багатьма підписами, план може так і залишитись на папері. Тож найкращим підтвердженням реальності згаданих намірів є численні приклади активного впровадження їх у життя.

Хоча вперше — відкрито, перед широкою аудиторією — про «наступальні дії», як не лише основний вид бойових дій РСЧА, а й як головний напрям зовнішньої політики СРСР, Сталін заявив аж 5 травня 1941 р., вони завжди були альфою і омегою сталінської політики.

На прийомі, організованому в Кремлі на честь випускників військових академій РСЧА, Сталін, у відповідь на виступ генерал-майора танкових військ, який виголосив тост «за мирну сталінську зовнішню політику», змушений був утретє взяти слово (1941 год. — 1998. — Кн. 2. — С. 162). *«Дозвольте внести поправку, — наголосив вождь. — Мирна політика забезпечувала мир нашій країні. Мирна політика справа добра. Ми до слушної пори проводили лінію на оборону — до того часу, поки не переозброїли нашу армію, не забезпечили армію сучасними засобами боротьби. А тепер, коли ми нашу армію реконструювали, наситили технікою для сучасного бою, коли ми стали сильними — тепер треба перейти від оборони до наступу...»* А для цього, наголосив він, *«необхідно перебудувати наше виховання, нашу пропаганду, агітацію, нашу пресу в наступальному дусі. Червона Армія є сучасною армією, а сучасна армія — армія наступальна».*

1 липня. Це, на думку Б. Соколова, взайве доводить правильність суворовської гіпотези про планування Сталіним нападу на Німеччину 6 липня 1941 р.

На цю ж дату — 1 липня — звернув увагу й знаний у Швеції дослідник становлення радянського військово-промислового комплексу в передвоєнні десятиліття, провідний науковий співробітник Шведської військової академії Л. Самуельсон. «6 червня 1941 р., — пише він (2001. — С. 225–226), — тільки-но призначений Головою Раднаркому Сталін підписав спільну постанову Раднаркому і Центрального Комітету партії «Про заходи з підготовки до переходу промисловості на мобілізаційний план з боєприпасів». Для кожного із наркоматів, якого стосувалася постанова (крім самого Наркомату боєприпасів, в ній перераховані ще п'ятнадцять), конкретизувалося «завдання, яке той повинен був виконати до середини червня. Ці заходи були покликані «підготувати всі підприємства... до можливого переходу з 1 липня 1941 р. на роботу за мобілізаційним планом». Того ж дня «Сталін підписав і інші постанови, що стосувалися можливої мобілізації промисловості до 1 липня 1941 р., а також заходів, які належало здійснити в третьому кварталі 1941 р., незалежно від можливого початку війни».

Саме на це й орієнтували армійське керівництво. Так, під час наради вищого керівного складу Червоної армії, що відбулася в Москві наприкінці грудня 1940 р., й наступних (початок січня 1941 р.) оперативно-стратегічних ігор на картах, де головна увага приділялася *«сучасній наступальній операції»*, як зазначає доктор історичних наук В. Попов (1998), *«навіть не робилося спроб розглянути ситуацію, що може виникнути в перших операціях у разі нападу Німеччини»*. І саме така однобока спрямованість згаданих навчань на *«отримання вищим командним складом практики підготовки та проведення наступальної операції»*, — на думку військового історика П. Бобильова (1993), — *«відіграли не останню роль»* у підготовці (радіше — у непідготовленості) РСЧА *«до відбивання агресії у ті півроку, які ще залишилися»* до початку війни...

Та «іграми», звичайно, не обмежувались. Ось лише один із конкретних прикладів реалізації останнього варіанта нападницьких планів на ділі. *«Війна не була несподіваною»*, — пише інвалід війни, підполковник у відставці А. Титов (Самсонов, 1988. — С. 67–68) і розповідає, як наприкінці 1940 р. вони — а служив він тоді у Забайкальському військовому окрузі — постійно *«опрацьовували питання завантажування танків на залізничні платформи»* та їх ретельного маскування. А вже 1 травня 1941 р. *«ми завантажили танки»*, і *«почалося наше пересування на захід»*. При цьому, наголошує А. Титов, *«рухалася на захід уся 16-та армія»*. Звичайно, не тільки вона — *«усього у травні перекидалося із внутрішніх округів ближче до західних кордонів 28 стрілецьких дивізій і чотири армійські управління»*, уточнює маршал Жуков (1971. — С. 219), а маршал О. Василевський (1984. — С. 92) зауважує, що, окрім вже названої 16-ї армії, до західних кордонів залізницею *«були перекинуті 19, 21 і 22-га армії з Північно-Кавказького, Приволзького та Уральського військових округів»*. А вже *«12–15 червня»*, — наголошує О. Василевський, — *«цим (прикордонним. — М. Л.) округам було наказано вивести дивізії, розміщені в глибині округу, ближче до державного кордону. 19 червня ці округи отримали наказ маскувати аеродроми, військові частини, парки, склади і бази та розосередити літаки на аеродромах»*.

Однак, незважаючи на суворі маскувальні заходи, таку масову передислокацію військ приховати навряд чи й можливо. І ось уже на початку травня японські газети оприлюднюють повідомлення агенції Домей Цусін із Нью-Йорка про те, що на західних кордонах СРСР відбувається концентрація військ *«у надзвичайно великих масштабах»*, для чого війська перекидаються з Далекого Сходу та Середньої Азії. Цим повідомленням згадана агенція болюче вразила кремлівське керівництво у самісіньке серце. Це проглядає із його уїдливо-нервової

реакції: обізвавши це «*підозріло-крикливе*» повідомлення «*витвором хворобливої фантазії його автора*», ТАРС було уповноважене заявити, що «*ніякої “концентрації великих військових сил” на західних кордонах нема й не передбачається*». Строгий «спростовувач» усе ж визнав — отакі ми принципи! — наявність у повідомленні агенції «*дещиці правди*» (та й то — «*переданої у грубо спотвореному вигляді*»), яка, мовляв, полягала «*в тому, що з району Іркутська перекидається у район Новосибірська — через кращі квартирні умови в Новосибірську — одна стрілецька дивізія*». А «*усе інше у повідомленні Домей Цусін*», звичайно ж, «*суцільна фантастика*» (Опровержение... — 1941)...

Але надаймо слово найближчому соратникові Сталіна тих часів В'ячеславу Молотову. Колишній фронтовик, письменник І. Стаднюк (1993) ще в 1981 р. мав кілька розмов із колишнім главою сталінського зовнішньополітичного відомства, який, хоча й був певен, що час для розкриття правди про війну «*ще не настав*», усе ж погодився трішки підняти маскувальну завісу над таємницями початкового періоду тієї війни. Тож, розповідає Іван Фотієвич, «*коли в наших бесідах поставало питання про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, В'ячеслав Михайлович із усмішкою зазначав, що у своїх зверненнях до народу про початок війни ні він, ні Сталін цього виразу не вживали... Ми в сорок-першому мали повні відомості про план “Барбаросса” Гітлера [дійсно, зазначає згаданий В. Данилов (1995), «для Генштабу Червоної Армії не було таємниці німецького плану нападу на СРСР — плану “Барбаросса”. Через 10 днів після затвердження цього плану Гітлером, тобто 28 грудня 1940 р., його основні положення перебували в руках радянської військової розвідки. А це означає, що радянське головне командування мало інформацію щодо німецьких планів...» — М. Л.], про концентрацію його військ уздовж наших кордонів. Але точно не знали, в який день і час почнеться агресія*... Ба більше!» —*

* Це не зовсім так. Радянська розвідка (зокрема Р. Зорге з Токіо і так звана «Червона капела», що була на той час найбільшою у світі розвідувальною системою, сотні агентів якої, а серед них було чимало й високопосадових військовиків рейху, перебуваючи в Берліні, Брюсселі, Парижі, Марселі, Женеві, Цюриху та інших європейських містах, регулярно передавали цінну інформацію в Москву) доволі точно інформувала кремлівське керівництво про дату німецького вторгнення. Інша справа, що Сталін не надто довіряв тій інформації (як і всьому іншому, що не відповідало його власному баченню чи плану) чи, як пригадував Г. Жуков, мав «деякі сумніви». Та й сам Георгій Костянтинівич не надто вшановував потуги «кращої в світі» розвідки. Напередодні війни, зазначає А. Поздняков (2000), «інформаційний відділ ГРУ готував для начальника Генштабу Жукова вичерпні доповіді про зосередження німців уздовж радянського кордону. Жуков наклав резолюцію: «Мені це не потрібно». І вимагав розрахувати, скільки заправок необхідно радянським

наголосив Молотов, — *наш Генеральний штаб тоді ж, у травні сорок першого, пропонував завдати превентивного удару по німецьких військах, що підготувалися для кидка на СРСР. Та це, як мовиться, не для друку*».

танкам, щоб здійснити кидок від кордонів Радянського Союзу до Бухареста, до Будапешта, до Берліна. У спогадах Жукова, — наголошує дослідник, — про це, до речі, ні слова...»

Та й майбутні союзники попереджали. Так, згадує англійський полковник Ф. Уінтерботем (1978. — С. 90), який під час війни опікувався питаннями безпеки й збереження таємниці всієї системи «Ультра» (так називалася створена англійцями восени 1939 р., після розкриття — за сприяння польських і французьких фахівців — шифрів німецької шифрувальної машини «Енігма», дешифрувальна машина, що дала змогу союзникам упродовж всієї війни розшифровувати радіограми, які йшли від ставки Гітлера та вищих штабів Вермахту до командувачів і у зворотному напрямку), Черчилль «написав листа Сталіну, в якому сповіщав, що має абсолютно точні дані про величезне зосередження військ у Східній Німеччині». Однак Сталін навіть «не відповів» (це був, зазначає у передмові до російського видання згаданої книги В. Михайлов, єдиний випадок, коли «Радянському Союзові була передана інформація, отримана за допомогою системи “Ультра” — може, якраз тому, що «не відповів»... — М. Л.).

«Відповідне попередження, — наголошує доктор історичних наук М. Семиряга з Москви (1992. — С. 285), — було отримано навіть від Шуленбурга». Про це у Москві пише Г. Хільгер (1990. — С. 336—337). Дізнавшись, що радянський посол у Берліні Деканозов саме перебував у Москві, Хільгер «умовив графа Шуленбурга запросити того на сніданок разом з тодішнім завідувачем німецького відділу Наркомату закордонних справ В. Павловим («про якого ми знали, що він користується особливою довірою Сталіна»), щоби спробувати через Деканозова розкрити очі Радянському уряду». «Граф Шуленбург і я не жаліли жодних зусиль», однак, наголошує Г. Хільгер, їх зусилля «виявилися марними» — радянський посол «із гнітючою тупістю знову й знову питав, чи говорять вони за дорученням імперського уряду», бо інакше, повторював Деканозов, «він не може передати нашу точку зору своєму уряду». Та, схоже, він все ж передав суть тієї розмови радянському керівництву, оскільки навіть майже через півстоліття — у розмові з керівником Центру воєнної історії Г. Куманьовим 15 травня 1985 р. — Молотов пригадав про те попередження і відразу додав: «Але це не має особливого значення (?! — М. Л.). Як можна було вірити Шуленбургу?» (Куманев, 1999. — С. 17). І тут навіть справа не в рафінованому вияві класового підходу, а в тому, що і Деканозов, і Молотов добре знали — у «хазяїна» щодо цього свого плану...

Були й інші — добре видимі — об'єктивні ознаки, які незаперечно свідчили про завершення підготовки Вермахту до нападу, позаяк «фашистська Німеччина, особливо в останній місяць, по суті, відкрито, — наголошує О. Василевський (1984. — С. 93, 95), — здійснювала воєнні приготування на наших кордонах». З донесень, які неперервно надходили до Генштабу з прикордонних округів, було зрозуміло, наголошує маршал Василевський, що «зосередження німецьких військ коло наших кордонів завершено» і супротивник уже «приступив до розбирання зроблених ним раніше дротяних загороджень та розмінування смуг на місцевості, явно готуючи проходи для своїх військ до наших позицій. Великі танкові угруповання німців виводилися у вихідні райони. Ночами чітко чути шум маси танкових двигунів» (там само. — С. 93) — про це, зокрема, доповідав 20 червня з Гродно генерал-лейтенант В. Кузнецов (Болдин, 1961. — С. 82).

Здавалося б, усього цього цілком достатньо, щоб зробити однозначні висновки. Однак усе це не завадило радянським воєначальникам та історикам твердити про «неочікуваний напад» Німеччини на СРСР.

«Чому ж не завдали?! — Це для мене було прозрінням», — чудувався Стаднюк. «Не пам'ятаю всіх мотивів відміни такого рішення. Та мені здається, що тут головну роль зіграв політ у Англію заступника Гітлера по партії Рудольфа Гесса». Звернімо увагу, Молотов веде мову не про відхилення плану превентивного удару взагалі, а лише про відміну рішення щодо його нанесення в травні, та й то лише тому, що несподівано, як кажуть росіяни, «бес», чи то пак Гесс, сплутав кремлівським планувальникам усі карти. А Г. Жуков (1971. — С. 267) запевняє широкий загал, що, мовляв, у Сталіна аж до 22 червня була «упевненість у тому, що війни вдасться уникнути». Та Сталін зовсім не збирався «уникнути» війни, навпаки, він йшов до неї послідовно й цілеспрямовано. А «упевненість» мав у тому, що Гітлер, не розв'язавши собі руки на Заході, не наважиться на війну на два фронти, і саме виплекана «постійною турботою партії та радянського народу» РСЧА першою завдасть удару «знахабнілому агресорові». Тому й не вжив жодних заходів, спрямованих на посилення оборонної потуги СРСР, навіть після того, як ознайомився з планом «Барбаросса» — поки що все відбувалося згідно з його планами...

Але Гітлер ударив на випередження*. Унаслідок зорієнтована на здійснення нападу першою і блискуче підготовлена до нього Червона армія виявилася справді не готовою до ведення бойових дій у обороні. Раптова зміна характеру бойових дій змусила радянські війська вступати у бій без попередньої підготовки спільних дій у обороні, фактично — імпровізувати, що при веденні війни проти сильного, вимуштруваного і досвідченого війська, чітко націленого заздалегідь розробленими його керівництвом планами широкомасштабних операцій, є смертельно небезпечним. А вимушено обтяжені зайвою деталізацією та ще

Те саме, до речі, робилося й з протилежного боку кордону. Одне зі свідчень ліквідації дротяних загород «нашого» боку пов'язане з легендарним ім'ям генерала Карбишева, який у червні 1941 р. здійснював інспекцію стану та будівництва фортифікаційних споруд у прикордонній смузі Західного ОВО. Ось як писав про це автор документальної повісті «Генерал Карбишев», яка витримала кілька перевидань у СРСР, Є. Решин (1987. — С. 170). 19 червня «Карбишев з командувачем 3-ї армії В. Кузнецовим і комендантом Гродненського укріпрайону полковником М. Івановим побував на прикордонній заставі. Вддовж кордону, коло дороги Августове — Сейно, ще вранці стояли наші дротяні загородження, а коли вони проїжджали повторно, загородження виявилися знятими».

* Звичайно, німецьке командування вповні усвідомлювало, що війна на два фронти — не надто надихаюча для Вермахту перспектива. Однак зрозумілим було й те, що коли лати можливість налаштованому і вишколеному до нападу червонозоряному мілітарному монстрові вдарити першим, відрізавши Німеччину від румунської нафти, то, дійсно, вже ніяке чудо не зможе врятувати «Третій райх» від радянського варіанта «бліцкригу»!..

й дуже запізнїлі директиви Генерального штабу РСЧА жодним чином не могли замінити заздалегідь розроблених для кожного військового з'єднання планів проведення ними операцій відбиття нападу ворога, у яких і мала б бути відображена уся необхідна деталізація з повним урахуванням як стану сил та засобів конкретного з'єднання, так і усіх особливостей театру бойових дій.

За таких умов директива Генштабу дійсно була б єдиною для всіх і максимально короткою: в такий-то день і час (або негайно по отриманні директиви) відкрити пакет такий-то — і все. Бо там заздалегідь розписано, як необхідно діяти, якими заздалегідь заготовленими картами скористатися, і де їх — а також додаткові вогневі засоби та боєприпаси — взяти, з ким і як взаємодіяти і т. ін. Так, наприклад, було зроблено перед «визвольним походом» наступниці РСЧА Радянської армії у Чехословаччину в 1968 р. (Суворов, 1993. — С. 174—175): поданий у визначений час умовний сигнал «наказував усім командирам відкрити один із п'яти (операцію було розроблено в п'яти варіантах) секретних пакетів, які у них були. Відкриті одночасно тисячі секретних пакетів в один голос наказували здійснити операцію “Дунай”». Узагалі-то, секретні «червоні пакети» у сейфах командирів частин і з'єднань західних військових округів СРСР лежали, та, на біду, в них нічого не йшлося про дії в обороні...

Варто відзначити ще одну, вельми характерну ознаку настроїв, що панували в СРСР у передвоєнну пору, яку можна коротко охарактеризувати як своєрідний синдром шапкозакидання «...*Враг будет на-коротке смят и уничтожен*», — самовпевнено пророкував із трибуни XVIII з'їзду ВКП(б) маршал Ворошилов (Правда. — 1939. — 15 березня)]. Над створенням таких настроїв працювала потужна ідеологічна машина радянської держави — газети, радіо, набираюча силу кіноіндустрія. І врешті-решт сформувала-таки у свідомості радянських людей впевненість як у незрівнянній мудрості «великого вождя, учителя і друга товарища Сталіна», так і у безперечній непереможності Червоної армії, яка, як запевнялося, битиме ворога виключно на його ж території. «...*Нас виховали*, — записав 12 червня 1942 р. у своєму щоденнику О. Довженко, — *у червоноармійських ансамблях пісні і пляски, і в малій крові на чужій території*». Узагалі, зазначав Є. Габрилович (1996. — С. 345), радянські люди «жили вигаданим життям. Воно так вчепилося у свідомість, що ми навчилися говорити й писати тільки те, що вигадано. Невигадане називалося наклепом...»

Цікаво, що історичні корені формування згаданого синдрому у свідомості московитів сягають ще суздальського, тобто домосковського

періоду формування цього етносу. Ось що пише про це у своєму кількатомному «Курсе русской истории» відомий російський історик В. Ключевський (1904. — С. 409–410): «...одночасно з погордою суздальських князів до Київської землі у суздальському суспільстві почала розвиватися місцева зарозумілість, пихатість», а «мізинні людиці володимирські стали спогорда позирати на інші області Руської землі...» Так, в 1216 р. спалахнула на півночі нова «усобиця»: князь торопецький Мстислав Удатний «став за ображеного старшого брата» Костянтина, якому батько його Всеволод відмовив у старшинстві на користь другого сина Юрія, і з полками новгородськими та смоленськими «вдерся в саму Суздальську землю. Проти нього виступили молодші Всеволодовичі...» Перед битвою молодші Всеволодовичі, «бенкетуючи з боярами, почали завчасно ділити між собою Руську землю, як безсумнівну свою здобич». Один старий боярин намагався умовити їх «помиритися зі старшими». Та інший боярин «із володимирських, молодявий, що, певно, хильнув більше, почав тому перечити, говорячи князям: “...хоч би тут зібралася вся земля Руська — і Галицька, і Київська, і Смоленська, і Чернігівська, і Новгородська, і Рязанська, аж ніяк їм не встояти проти нашої сили; а ці ж бо полки — та ми їх сідлами закидаємо та кулаками відлупцюємо”. Через день хвальки зазнали страшною поразки...»

То все ж таки, запитує відомий дослідник історії Великої Вітчизняної академік О. Самсонов (1988. — С. 315), «чи були ми готові до війни?» Ось коротко його думки щодо цього: «Багато хто з читачів пояснює неповну готовність СРСР до сутички з фашизмом тим, що історія відвела нам занадто мало часу для реорганізації та переозброєння Червоної Армії (ми мали на підготовку до війни 20 років, а Гітлер — дев'ять), а військовий потенціал фашистської Німеччини, рівень її промисловості, загальна готовність до війни були вищими (утім, найновіші дослідження з питань довоєнного становлення радянського військово-промислового комплексу згаданого Л. Самуельсона (назв. пр. — С. 225), навпаки, показали, що за рівнем «промислової мобілізації Радянський Союз, безумовно, випереджав Німеччину». — М. Л.) Так пояснює події історична література... Історичні реалії свідчать про інше. Радянська країна напередодні війни володіла об'єктивними передумовами, щоб дати відсіч будь-якому агресору...» Але... Про декотрі з причин трагічного перебігу воєнних подій, особливо в перші роки війни, вже сказано, про деякі інші — мова ще попереду.

Таким же міфом виявилось й дуже поширене твердження про те, що під ту пору Червоної армії буцімто гостро бракувало озброєнь та

військової техніки, а надто — озброєнь нових зразків. «Якщо за останні два роки кількість наших Збройних Сил зросла в 2,5 рази, то бойової техніки було недостатньо. До того ж вона частково застаріла», — читаємо, наприклад, у спогадах маршала К. Мерецкова (1968. — С. 206). Тож не дивно, що нібито «погано підготовлені й слабо озброєні радянські війська не могли стримувати натиск ворога...» (Грицак, 1998. — С. 217).

Однак, як це вже не раз бувало, навіть побіжний аналіз цих питань свідчить, що насправді все було не зовсім так, радше — навпаки. Ось, зокрема, які дані наводить учасник бойових дій генерал П. Григоренко (1991): на початку війни в СРСР було 14–15 тис. танків, у Німеччини (разом із сателітами) — 3712, бойових літаків — 8–9 тис. і 3–3,5 тис. відповідно. Приблизно такі ж дані наводив уже в наші дні Л. Порицький (1996): військово-повітряні сили лише п'яти західних прикордонних округів разом із розміщеною на європейській частині СРСР дальнобомбардувальною авіацією «станом на 21 червня 1941 року нараховували 7382 справних літаки (сюди не ввійшли ВПС Північного, Балтійського та Чорноморського флотів). У складі зосереджених біля кордонів Радянського Союзу німецьких авіагруп (без урахування ВПС союзників Німеччини — Фінляндії, Румунії) було в наявності 3265 бойових машин». «У нас тільки у ВПС було 8196 літаків (з урахуванням морської авіації ця цифра сягає 10000)», — наголошує київський дослідник історії авіації Ігор Гуляє (1996).

Визнавали це й офіційні видання, не наводячи, однак, конкретних цифр. Наприклад, грубезна монографія Інституту історії СРСР АН СРСР (Советский Союз в годы... — 1976. — С. 34) обмежується сором'язливою констатацією того, що «за кількістю бойової техніки, а надто — танків і авіації, радянські війська не поступалися ворогові», додаючи: «та більша частина її вже застаріла». Така ж «лаконічність» притаманна навіть 12-томній «Истории второй мировой войны» (М., 1973–1982).

Симптоматично, що навіть тоді, коли далі приховати правду щодо кількості озброєнь РСЧА стало неможливо, офіційна військова статистика пострадянської Росії вдалася до випробуваного виверту: визнавши, що кількість танків, які перебували в «діючій армії» станом на 22 червня 1941 р., становила 14,2 тис., відтак оголосили, ніби «29% танків потребували капітального ремонту, 44% — середнього» і визнали повністю боєготовими лише «3,8 тис. одиниць». А зіставивши цю препаровану кількість із 4,3 тисячами (звісно, поголовно боєготових!) танків Вермахту, що начебто діяли на радянсько-німецькому фронті,

отримали бажане співвідношення на користь німців — 1:1,1 (Гриф секретності... — 1993. — С. 345). Однак історико-статистичні дослідження якісно-кількісного стану танкового парку РСЧА станом на 1 червня 1941 р., здійснені військовими істориками П. Золотовим і С. Ісаєвим (див. далі), незаперечно довели, що ці «дані» жодним чином не відображають справжнього стану речей.

Залишимо поки що осторонь питання про те, хто ж насправді — СРСР чи Німеччина — мав кількісну перевагу в техніці й озброєнні (однак офіційні дані, з якими читачі матимуть змогу ознайомитися нижче, значно перевищують цифри, наведені названими дослідниками), але ж якісна перевага, ясна річ, була на боці ворога? *«Якісна перевага наших нових танків, — писав генерал Григоренко (1991), — була такою великою («танки супротивника неможливо було навіть порівняти з нашими "Т-34" і "КВ")», що останні й тоді, коли мали велику кількісну перевагу, не ризикували ставати до бою навіть із поодинокими "Т-34" чи "КВ"». Це, до речі, визнавав і майбутній генералісимус, який ще 6 листопада 1941 р. на врочистих зборах Московської Ради депутатів трудящих разом із партійними та громадськими організаціями м. Москви заявив, що радянські «танки за якістю переважають німецькі». Та вчинив це зовсім не з метою встановлення істини, а навпаки, щоб приховати цим іншу грандіозну брехню — «але танків у нас все ж у кілька разів менше», якою намагався прикрити справжні причини неймовірних поразок і колосальних втрат: «...у сучасній війні дуже важко боротися піхоті без танків і без достатнього авіаційного прикриття з повітря...» — звідси й «тимчасові невдачі нашої армії...» Цитуючи вождя, Герой Радянського Союзу Головний маршал бронетанкових військ П. Ротмістров (1961), який вступив у війну командиром танкової бригади, тим визнав, що згадану безсоромну брехню вождя цілковито поділяє.*

Абсолютна якісна перевага нових радянських танків, засвідчена безпосередніми учасниками тих подій, начисто вибиває ґрунт з-під лицемірних нарікань командування РСЧА, зокрема Г. Жукова, на нібито неприпустимо малу їх кількість. Ось кілька самих лише «генеральських» свідчень про це. *«Протягом одинадцяти місяців війни ми не знали випадку, — писав у своїх нотатках воєнних років генерал-полковник О. Родимцев (1964. — С. 280), — щоб німецька гармата пробила броню цього танка. Бувало, що танк КВ мав 90–100 вм'ятин від влучання ворожих снарядів, однак продовжував ходити в бій». А генерал-лейтенант у відставці Д. Рябишев (1978) розповідає, як 28 червня шість КВ і чотири Т-34 в одному бою «зуміли знищити» сорок німецьких танків,*

які «прорвались у район командного пункту 12-ї танкової дивізії». При цьому, наголошує Д. Рябишев, «самі втрат не зазнали». Ще більш вражаючий випадок із практики бойового використання важких танків навів П. Ротмістров (1975. — С. 39): 19 серпня 1941 р. група із чотирьох КВ під командуванням старшого лейтенанта З. Колобанова, діючи із засідки, в одному бою знищила 38 німецьких танків, а екіпаж самого Колобанова «знищив 22 танки ворога».

Воно й не дивно, адже навіть «важкий», як його часто подавали радянські джерела*, німецький танк Т-IV (Шмелев, 1996. — С. 77), яких

* Якщо генерал-полковник І. Болдін (з 1940 р. заступник командувача Західним ОВО) мимобіжно згадав (1961. — С. 82) про якийсь локальне зосередження 21 червня південніше Сувалок «важких і середніх танків», то доктор історичних наук, полковник А. Мерцалов, не кліпнувши оком, наводить кількісні оцінки (1978. — С. 234) тих неіснуючих (навіть у проекті!) танків: «Під час нападу на СРСР супротивник переважав Червону Армію за кількістю... середніх і важких танків у 1,5 рази». Хоч історик і не уточнює, які саме німецькі танки він відносить до «важких», однак танків, важчих за Т-IV, у Вермахті на ту пору просто не було. Інший московський історик, відомий дослідник початкового періоду війни Німеччини проти СРСР В. Анфілов (1974. — С. 71) уже подає конкретну кількість «середніх і важких танків», які нібито були «у складі ворожих угруповань, приготованих до вторгнення в СРСР», — 2800. Значно пізніше свій внесок у цю легенду радянських істориків зробив у навчальному виданні, рекомендованому навчальним закладам Міністерством України, І. А. Трубайчук (1995. — С. 50), який нарахував у Вермахті аж «1654 середніх і важких» танки. Та що вже дивуватися, коли навіть такий незаперечний знавець бронетанкової техніки (Головний маршал бронетанкових військ!), як уже згадуваний П. Ротмістров (1972. — С. 89), цілком серйозно стверджував, нібито в цілому нападники «переважали наші війська... за середніми та важкими танками в 1,5 рази...» До речі, від того ж В. Анфілова дізнаємося (назв. пр. — С. 72) неймовірне, а саме: що з літа 1940 р. до літа 1941 р. у війська Вермахту «надійшло нове озброєння», зокрема «з військ майже повністю були вилучені танки типу Т-I, Т-II, а також усі 35-тонні танки (тут автор посилається на Мюллер-Гілленбранда. — М. Л.)». Відтак, додає вже від себе В. Анфілов, «мінімальна вага танка Т-III стала дорівнювати 38 тоннам». Рідкісний набір перекручень для такого короткого повідомлення! По-перше, говорити про «майже повне» вилучення згаданих типів танків, а надто Т-II — явне перебільшення, оскільки лише в армії вторгнення на 22 червня 1941 р. їх нараховувалося 746 одиниць (Шмелев, 1996. — С. 77), а серійний випуск завершився в 1942 р. (Шунков, 1999. — С. 308). По-друге, незрозуміло, від яких це «35-тонних» танків міг позбавитися Вермахт, якщо навіть найважчий на ту пору «середняк» Т-IV важив лише 22 т, та й то аж у модифікації F, що вироблялася 1941–1942 рр., а починав він — у модифікації А — із 17,1 т (Шунков, 1996. — С. 238). По-друге, бойова маса основного танка Вермахту в 1940–1942 рр. Т-III в останніх модифікаціях М і N сягнула 23 т (Советская военная энциклопедия. — М., 1979. — Т. 7. — С. 656), а 1937 р. у модифікації В він важив лише 18 т (Шунков, 1996. — С. 237). То про яку мінімальну вагу Т-III у 38 тонн (!) може йтися? Схоже, що згаданого дослідника збили з пантелику прийняті у Вермахті для легких танків чеського виробництва позначення їх типів: 35(t) і 38(t). Однак ці позначення жодним чином не були пов'язані з бойовою масою цих «малаявок», яка коливалася близько 10 тонн (там само. — С. 325, 327).

на радянсько-німецькому фронті у Вермахту налічувалося 439 одиниць вагою 20 т, з короткою 75-мм гарматою і 30-мм лобовою бронею (тим паче — 965 «середнячків» Т-III з їхніми 37-мм «пукалками»*), геть поступався середньому радянському Т-28 з вагою понад 25 т, гарматою — 76,2 мм і такою ж бронею (600 одиниць), не кажучи вже про іншого знаменитого «середняка» Т-34 (вага — 26,8 т, гармата — 76,2 мм, броня башти і корпусу — 45 мм, 967 одиниць). Як наголошує І. Шмельов (1996. — С. 73), німецькі *«основні танки Т-III і Т-IV не могли вести бій з тридцятьчотвірками. Їхні гармати не пробивали броню Т-34, у той час як останні могли розстрілювати ворожі машини з максимальних відстаней прямого пострілу»*. Ну, а 47,5-тонному КВ-1 (508 одиниць) з його 76,2-мм гарматою та 75-мм бронею, яку не пробивала жодна німецька гармата, окрім хіба що зенітних, вони і в слід ступити не годні. А що вже казати про 52-тонні радянські танки КВ-2, на яких стояли 152-мм гармати**?!

* І це в той час, коли навіть легкі радянські танки були озброєні 45-мм гарматами (легкі німецькі Т-II та 38(t) — 20-мм та 37-мм гарматами відповідно), здатними, наголошує відомий фахівець із протитанкового озброєння А. Латухін (1974. — С. 33), «пробити броню танків усіх типів, що стояли в той час на озброєнні армій капіталістичних держав»... Саме через це — «надмір потужності пострілу за відсутності відповідних цілей», зазначають розробники радянської зброї (Оружје... — 1987. — С. 48), уже під час бойових дій було припинено виробництво 57-мм протитанкової гармати ЗИС-2 («на початку війни було виготовлено 320 таких гармат»). Навіть перед такою гарматою тодішні німецькі танки виявлялися справжніми «горобцями»...

Та все це анітрохи не завалило радянським генералам — зокрема, й «головному танкістові» П. Ротмістрову (1975. — С. 36), і «головному полководцеві» Г. Жукову (1971. — С. 337) — безсоромно біdkатися щодо «слабкого озброєння» багатьох тисяч радянських легких танків — з метою як приниження значущості їх величезної кількості, так і приховування своєї разючої нездатності щодо успішного використання тієї неймовірної збройної потуги, створеної шляхом безжального обкрадання та винищення власного народу...

** Про наявність в РСЧА на початку війни цих суперпотужних танків радянські історики майже не згадують. А ось що читаємо у Жукова (згяд. пр. — С. 246–247): «Потопов...Танків КВ великих маємо 30 штук. Усі вони без снарядів до 152-міліметрових гармат... Жуков. 152-міліметрові гармати КВ стріляють снарядами 09–30 рр., тому на-кажіть видати негайно бетонобійні снаряди 09–30 рр. і пустити їх у хід. Будете гатити танки супротивника шосили». І хоча німецький генерал-полковник Ф. Гальдер навіть не повірив, що таку гармату взагалі можна поставити на танк — у своєму щоденнику він назвав це повідомлення «малоймовірним» — у 1940–1941 рр. було вироблено «близько 200» цих «Голіафів» (ВИЖ. — 1992. — №10. — С. 94).

Перші місяці боїв виявили слабкі сторони німецьких танків. Тому «в 1942 р. гітлерівське командування модернізувало середні (важких ще взагалі не було. — М. Л.) танки — на Т-III замість 37-мм була встановлена 50-мм гармата, а Т-IV замість короткоствольної отримав довгоствольну 75-мм гармату, збільшилась товщина (з 30 до 50 мм. — М. Л.) броні» (Советская военная энциклопедия. — 1979. — Т. 7. — С. 654).

Та повернімося до кількісних показників озброєння та бойової техніки РСЧА. Ось якими були офіційні дані, наведені начальником Генштабу РСЧА Б. Шапошниковим у його виступі на засіданні військових місій СРСР, Англії та Франції 15 серпня 1939 р. (Жуков, 1971. — С. 176—179): *«Проти агресії в Європі Червона Армія в європейській частині СРСР розгортає й виставляє на фронт: ...5 тисяч важких гармат... 9—10 тисяч танків, від 5 до 5,5 тисяч бойових літаків (без допоміжної авіації)»*. Начальник Військово-Повітряних Сил РСЧА О. Локтіонов, підтвердивши те, що *«на західноєвропейському театрі Червона Армія розгорне 5—5,5 тисяч бойових літаків»*, уточнив, що *«така кількість становить авіацію першої лінії, попри резерв. Із наведеної цифри сучасна авіація — 80 відсотків. Авіаційні заводи Радянського Союзу тепер працюють у одну і лишень декотрі у дві зміни й виробляють для необхідної потреби в середньому 900—950 бойових літаків за місяць, окрім цивільних та навчальних. Узв'язку із наростанням агресії в Європі та на Сході наша авіапромисловість вжила необхідних заходів для розширення свого виробництва до меж, необхідних для покриття потреб війни... Готовність основних з'єднань авіації по бойовій тривозі становить від 1 до 4 годин...»*

Для порівняння: під час вторгнення на територію СРСР у червні 1941 р., інформує маршал Жуков (там само. — С. 251), *«противник ввів у дію 3712 танків і штурмових гармат**. Сухопутні війська підтримувалися

* Офіційні радянські видання наводять різні дані щодо кількості танків та літаків армії вторгнення. Так, «Военный энциклопедический словарь» (М., 1983. — С. 116) подає «близько 4300 танків», а його «ровесник» — «СССР: Энциклопедический справочник» (М., 1982. — С. 145) — «понад 3,7 тис. танків». «БСЭ» другого — «сталінського» — видання взагалі не наводить конкретних цифр, однак зазначає «кількісну перевагу» німців, «особливо у танках і літаках» (М., 1951. — Т. 7. — С. 162—163). Третє ж видання «БСЭ» (М., 1971. — Т. 4) чітко повторює за Жуковим — «3712», однак про штурмові гармати чомусь не згадує. Сучасні російські історики, уточнюючи цю кількість, подають цифру навіть меншу за «жуковську». Так, генерал-полковник Г. Кривошеев пише (ВИЖ. — 1991. — №4. — С. 36), що німці підтягнули до кордонів СРСР «боєготовими 2900 танків». До речі, схожу — небувало «малу» для радянської військової історіографії — кількість ще за три десятиліття до того було наведено в колективній (голова редакційної комісії Поспелов П. Н.) монографії «Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история» (М.: Воениздат Минобороны СССР, 1965): «На озброєнні [німців] перебувало 48 тис. гармат і мінометів, близько 2800 танків і штурмових гармат...» (с. 33). Сучасний військовий історик А. Філіппов (1996. — С. 501—502) нараховує 3210 танків, В. Шунков (1996. — С. 225) — «близько 3200 машин», а автор згаданої енциклопедичної «Истории танка» (Шмелев, 1996. — С. 77) не тільки наводить підсумкову цифру — «близько 3350 танків і штурмових артистановок» — а й детально розписує її складові: 1698 легких, зокрема 180 Т-I, 746 Т-II і 772 38(t), 1404 середні (965 Т-III і 439 Т-IV) та 250 штурмових гармат; тут, зазначає автор, не враховані ще 230 командирських танків без

4950 бойовими літаками». Німці наводили значно менші цифри, які, звісно, заперечувалися радянськими істориками. Однак тепер і російські військові історики визнають це, підрахувавши (Філіппов, 1992), що «всіх німецьких бойових літаків», задіяних проти СРСР, було «3046 (1067 винищувачів, 1417 бомбардувальників і 562 розвідники)». А ось які цікаві порівняльні дані знаходимо у згаданому виступі К. Ворошилова на XVIII з'їзді ВКП(б). Зазначивши, що, на відміну від 1934 р., коли «стрілецька дивізія воєнного часу нараховувала з 13 000 осіб», тепер така дивізія РСЧА вже «має 18 000 осіб»*, маршал наводить порівняльні характеристики «загальної ваги хвилинного залпу» стрілецького корпусу різних армій: «французького корпусу — 60 981 кг, німецького — 59 509 кг і нашого стрілецького корпусу — 78 932 кг». Вага ж залпу самої лише артилерії такого корпусу становила «6373 кг, 6078 кг і 7136 кг» відповідно.

Як бачимо, навіть станом на серпень 1939 р. Червона армія мала значно більше літаків і танків, аніж німці матимуть через два роки, а також суттєво переважала Вермахт вогневою міццю. Але ж за час, що мине до початку нападу, військова промисловість СРСР не стояла на місці. «За уточненими архівними даними», які наводить у своїй книзі Г. Жуков (назв. пр. — С. 194–201), тільки «з 1 січня 1939 року по 22 червня 1941 року Червона Армія отримала від промисловості 17 745 бойових літаків, серед них 3719 літаків нових типів... понад сім тисяч танків...»**

гарматного озброєння. Та це зовсім не завадило одному з останніх видань російського «Большого энциклопедического словаря» (М., 1998. — С. 187) «нарахувати» знову «близько 4,3 тис.» танків зі штурмовими гарматами. Утім, подібна розбіжність спостерігається й у подачі тими ж виданнями кількості німецьких дивізій, що брали участь у нападі: від 153 дивізій (ще 24 дивізії становили резерв) у Жукова (назв. пр. — С. 251) до 190 дивізій у «БСЭ» (Т. III) та восьмитомиї «Советской военной энциклопедии» (М., 1976. — Т. 2. — С. 54–55) і навіть «понад 200 дивізій» — у згаданому томі «БСЭ» (Т. II). До речі, на відміну від Г. Жукова, який пише, що німецьке командування «одразу ввело в дію 153 дивізії», сучасні дослідники (Куманев, 1991; Похлебкин, 1999. — С. 294) нараховують у першому «ешелоні удару німецької армії 103 дивізії».

* Такою вона мала стати під час війни, а якою ж була в дійсності перед її початком? «Наші стрілецькі дивізії західних округів, — пише А. Філіппов (1992), — на 22.06.1941 мали в середньому не 8–9 тис., як вважали тривалий час, а 12 360 (усього у штаті — 14 483): 20 дивізій мали по 14 тис. осіб, 70 — по 12 тис. і 6 — по 11 тис.» А всього в СРСР — ще в мирний час — «були сформовані всі 303 дивізії, заплановані для війни».

** Говорячи про кількість отриманої за цей період від промисловості артилерії, Г. Жуков (назв. пр. — С. 197) наводить такі дані: «29 637 польових гармат, 52 407 мінометів, а всього гармат і мінометів, з урахуванням танкових гармат, — 92 578». Звідси, порахувавши кількість самих лише танкових гармат — 10 534, дозволимо собі припустити, що танків могли отримати значно більше.

А ось на яких кількісних показниках наразі зупинилися московські історики, внісши їх у російські підручники: «...за три роки перед війною було вироблено близько 23 тис. бойових літаків, але тільки 12% з них належали до машин нових типів. Перед початком війни на озброєнні Червоної Армії було 22 тис. танків і лише 9% від цієї кількості становили танки нових зразків — Т-34 і КВ» (Соколов, 1999. — С. 252).

Нічого подібного в офіційних радянських джерелах — хоч удень із вогнем шукай — звісно, не знайдеш. Усі вони одностайно пропонують напівправду: «Усього на території західних прикордонних військових округів... нараховувалося 2860 тис. осіб, 37,5 тис. гармат і мінометів (без 50-мм*), 1475 танків нових типів (КВ і Т-34), 1540 бойових літаків нових типів, а також значна кількість танків і літаків застарілих конструкцій. Агресор переважав радянські війська в ряді напрямків у 3–4 рази» (Советская военная энциклопедия: У 8-ми т. — М., 1976. — Т. 2. — С. 54–55). До речі, про «початкову перевагу фашистських військ у техніці» цілком голосливо твердять і автори нового українського навчального посібника, присвяченого участі України у Другій світовій війні (Дробот, 1998. — С. 30).

А далі, спираючись на цю офіційну напівправду, інші — менш офіційні видання з історії СРСР — вдалися вже до відвертої брехні. Так, автори посібника з історії для вступників у вищі навчальні заклади (Кондуфор Ю., Котов В., 1987. — С. 278), що витримав аж п'ять видань, зазначивши, відповідно до офіційної «концепції», що «збройні сили, які прикривали західні кордони, значно поступалися ворогові за кількістю й озброєнням», далі торують власну криву доріжку — наводять уже й кількісні параметри того «переважання»: «Німецькі війська мали перевагу в особовому складі — у 1,8 рази, у середніх і важких (останніх у Вермахту в 1941 р. не було зовсім! — М. Л.), танках — у 1,5, у бойових літаках нових типів — у 3,2, у гарматах і мінометах — у 1,25 рази».

А якою ж була насправді загальна кількість бойової техніки у західних округах, за якої радянське військове командування дозволило німцям утворити над собою оту перевагу в 3–4 рази, не кажучи вже про «5–6-кратну перевагу», яку, за словами маршала Жукова (1971. — С. 254), німецьке командування досягло «на всіх напрямках своїх головних

* Як свідчать документи (Гриф секретності... — 1993. — С. 355), в РСЧА на початок війни нараховувалося 36,3 тис. мінометів цього калібру, які, на думку фахівців (Оружие... — 1987. — С. 48), «за своєю ефективністю та бойовими характеристиками значно переважали німецькі» і які радянські історики чомусь уперто не бажали враховувати.

ударів»? У згаданій монографії Інституту історії СРСР (Советский Союз в годы... — 1976. — С. 34) зазначається, що «у прикордонних округах нові танки становили всього 18,2%, нові літаки — 21,3%». Що ж, тепер, об'єднавши цю інформацію з наведеними вище даними військової енциклопедії, визначимо так ретельно затаювану загальну кількість бойової техніки: 8,1 тис. танків і понад 7,2 літаків.

Ще більш уточненими цифрами щодо кількості радянських танків і літаків у західних прикордонних округах, отримані російськими істориками в результаті ретельного вивчення архівних даних, є такі — «12 782 танки, з них боеготових — 10 540 одиниць, або 82,5 проц.» (Золотов..., 1993)* і «9917 бойових літаків, серед них в округах 7133, в далекобомбардувальній авіації — 1339 і на флотах 1445» (Филиппов, 1992). Як бачимо, досягнення Вермахтом значної переваги над супротивником на окремих напрямках свідчить зовсім не про кількісну перевагу його військ взагалі, а тільки — про кращу стратегічну майстерність його командування. На жаль.

Варто зазначити, що, якби Червона армія, «зарившись у землю», справді готувалася до оборони, то нічого надзвичайного наведена перевага німецьких військ — навіть якби вона реально існувала — собою не являла б, оскільки оборона, як відомо, потребує значно менших сил (і дещо інших бойових засобів), аніж наступ.

А стосовно особливостей обрахування радянськими істориками особового складу та озброєнь своїх і ворожих військ — то це тема для окремої розмови, яка зараз просто не на часі. Зазначимо тільки, що до складу РСЧА не зараховувалися прикордонні війська, чисельні й потужно озброєні війська НКВС тощо, а до складу Вермахту, навпаки, пригрібалось все, включно з військовою жандармерією**. «Довгі роки, — підкреслює російський військовий історик А. Філіппов (1992), — всі-

* Підрахунки велися за «Ведомостью наличия и технического состояния боевых машин по состоянию на 1 июня 1941 года». До цієї кількості, зазначають автори, слід додати ще ті машини, які були вироблені й відправлені у війська з 31 травня по 21 червня 1941 р.: «КВ — 41, Т-34 — 138, Т-40 — 27 одиниць (РГВА. — Ф. 31811. — Оп. 4. — Спр. 920. — Арк. 32–35). Всього 206 нових танків (випуск машин старих зразків було вже припинено). Всі вони пішли до ЗахОВО та КОВО». Щоправда, додають вони, такий підхід є умовним, бо наразі невідомо, скільки саме із вироблених танків дісталися місця призначення до 22 червня та скільки з наявних у військах танків було за цей час списано..

** Те ж стосується й підрахунку втрат. «Коли наші історики порівнюють наші втрати і німецькі, — наголошує доктор історичних наук В. Король (1995), — то у нас рахують тільки безповоротні, а у німців і вбитих, і поранених, і хворих, і інші категорії втрат...»

ляко примениються кількість радянських військ, кількість і якість бойової техніки і, навпаки, перебільшується все це у Вермахта». Грішить цим, вступаючи у протиріччя з самим собою, і солідний довідник В. Похльобкіна. Так, наприклад, на с. 297 він нараховує в РСЧА (на червень 1941 р.) «1475 KB і Т-34» та «близько 4000 танків застарілих типів», тобто разом близько 5,5 тис., але вже на с. 305 читаємо, що у червні — серпні 1941 р. «тільки на центральному напрямку фронту німці захопили... 7,5 тис. танків, тобто цілковито вивели з ладу... половину танків, що перебували на озброєнні Червоної Армії», а отже, всього танків нараховувалося не менше 15 тисяч (насправді ж, як ми вже переконалися, — значно більше)...

Навіть того, що вже перебувало у військах, було більш ніж достатньо, аби незаперечно констатувати абсолютну кількісну перевагу радянської бронетанкової техніки, а після неупередженого аналізу її бойових характеристик — і якісну. І не тільки бронетехніки*. За таких обставин навіть важко уявити собі, як вдавалося Вермахту, особливо у початковий період війни, так часто охоплювати величезні контингенти радянських військ тими дошкульними танковими «лещатами» чи досягати не менш дошкульної «величезної переваги» (Советский Союз в годы... — 1976. — С. 39) у повітрі...

У чому ж тоді криються причини таких численних розгромів наймогутнішої в світі армії? За визнанням маршала Радянського Союзу А. Гречка (1966), лише за три тижні війни «противнику вдалося... вивести з ладу 28 наших дивізій, понад 70 дивізій втратили від 50 відсотків і більше свого складу в людях та бойовій техніці». А за два перші місяці війни «тільки на центральному напрямку фронту німці захопили в полон 3/4 млн солдатів РСЧА, а також 7,5 тис. танків» (Похлебкин, 1999. — С. 305). Але й самі нападники зазнали відчутних втрат. Як наголошував маршал Жуков (1971. — С. 264), «...за цей час гітлерівськи

* Про артилерію Вермахту навіть офіційна радянська історіографія була невисокої думки: «Артилерія Німеччини нараховувала понад 50 тис. гармат і мінометів (у СРСР — відповідно 112,8 тис. — М. Л.), але якість її залишалася невисокою: найбільш масові артсистеми — 75-мм гармати, 105-мм гаубиці — були модернізованими зразками гармат кінця 1-ї світової війни» («Советская военная энциклопедия». — М., 1976. — Т. I. — С. 276). Утім, значну перевагу якості радянської зброї визнавало й керівництво Вермахту. «Радянська бойова техніка і зброя були відмінної якості ще в 1941 році, — свідчив колишній гітлерівський фельдмаршал Клейст. — Артилерія була неперевершеною, так само як і більшість видів стрілецької зброї... Радянський танк Т-34 був найкращим танком світу» (цит. за кн.: Анфилов, 1989. — С. 122).

війська втратили близько 100 тисяч вояків, більше тисячі літаків, до півтори тисячі танків» — «50 відсотків усіх наявних на початку війни», можливо, призабувши на мить лукаву цифру «3712», зазначав Георгій Костянтинович*.

Однак і після таких утрат, визнає Г. Жуков (там само. — С. 285), німецькі «бронетанкові угруповання... були цілком здатні масованими ударами завдавати нашим військам серйозної згуби». Це тільки взайве засвідчило справедливність відомого твердження генерала фон Секта, що у своїй книзі «Думки солдата», опублікованій у 1929 р., наголошував «на величезній перевазі, яку буде мати добре вишколена армія над погано організованими військами» (Де Голль, 1957. — С. 42). При цьому, пояснює де Голль, фон Сект «мав на оці, з одного боку, стотисячну німецьку армію, солдати якої відбували довгострокову службу, а з другого боку, численну, але, на його думку, погано згуртовану французьку армію». Однак ця остання була зовсім не єдиною такою армією...

Причин тих вражаючих поразок РСЧА чимало. Окрім тих, про які вже йшлося, варто зазначити й традиційно низький рівень підготовленості особового складу щодо використання бойової техніки, а надто — нових її зразків.

Ось що пише про це у своїх спогадах В. Котляр (1996): «Ці дні (початок війни. — М. Л.) я згадав, щоб наголосити: до оборонної війни СРСР не був готовий, у чому я переконувався й пізніше, будучи сином авіаполку. Вермахт мав добре вишколені кадри льотчиків. Німецькі пілоти не вилітали у бій, якщо у них не було 120–125 учбових польотів. Наших же після зовсім короткого навчання кидали на передову, через що на початку війни було дуже багато втрат [таким був загальний підхід Кремля до формування нових контингентів «гарматного м'яса». «Протягом 22 червня — 1 липня 1941 р. до армії було мобілізовано 5,3 млн осіб. Але ці не навчені і майже не озброєні люди, очолювані погано вишколеними командирами, незважаючи на шалений опір, ставали подекуди легкою здобиччю військ агресора...» (Трубайчук, 1995. — С. 53). Про це не раз зазначав у своєму щоденнику Ф. Гальдер (1971. — С. 119, 123, 125).

* На відміну від радянських військ, уже на ту пору у німців із необхідним поповненням бронетехнікою було досить сутужно. Ось що записав про це у своєму щоденнику генерал-полковник Гальдер (1971. — С. 74): «Питання про поповнення танками... до 15 липня [1941] прибуде 60 танків типу Т-III, 30 чехословацьких танків зразка 1938 р., 15 танків типу Т-IV. А до 30 липня прибуде ще 60 танків типу Т-III, 30 чехословацьких танків зразка 1938 р. і 15 танків типу Т-IV».

Про різний рівень підготовленості радянських та німецьких льотчиків свідчать і особисті результати, яких досягли кращі аси обох сторін (це саме доводить і разюча різниця в оцінці бойових досягнень пілотів протиборчих сторін: якщо Золоту Зірку Героя Радянського Союзу отримували за 16 збитих літаків ворога, то відповідний Залізний Хрест — мало не на порядок більше). Зокрема, як наголошує Л. Порицький (1996), *«на рахунку німецького льотчика Е. Хартмана 352 збиті ворожі літаки... з яких 347 — радянських... 301 перемогу в повітрі одержав Г. Баркхорн, 222 літаки на рахунку Е. Рудорфера»*. Тричі Герой Радянського Союзу І. Кожедуб (народився в селі Ображіївка Сумської області в 1920 р.), *«один із найталановитіших льотчиків-винищувачів, збив 62 бойові машини ворога (свій бойовий рахунок Кожедуб розпочав у липні 1943 року на Курській дузі, а до березня 1943 р. був льотчиком-інструктором навчального підрозділу ВПС. Е. Хартман теж воював не з самого початку війни. Вже в 16-річному віці він — «кваліфікований інструктор планерного спорту... Через два роки, у жовтні 1940 р., був направлений до навчального полку Люфтваффе... а на початку 1942 р. — у школу льотчиків-винищувачів»*. 5 листопада на Кавказі *«відкрив рахунок збитим літакам»*. Його самого двічі збивали, він навіть побував у радянському полоні, однак *«зумів утекти»* й продовжив збільшувати свій бойовий рахунок. — М. Л.). *На рахунку тричі Героя Радянського Союзу О. Покришкіна 59 перемог у повітрі»*, а двічі Герой Радянського Союзу *«К. Євстигнєєв... 53 літаки збив особисто і три — у груповому бою»*.

Тобто якщо найкращі повітряні аси радянських ВПС мали на своєму бойовому рахунку десятки збитих ворожих літаків, то кращі німецькі — сотні. І що важливо, такий високий рівень бойової майстерності був у Люфтваффе масовим: *«104 пілоти німецьких ВПС збили більше 100 літаків ворога кожен»* (там само). Звичайно, наведені цифри не зовсім адекватно відображають рівень бойової майстерності льотчиків двох армій (різні умови та терміни навчання, технічний рівень літаків — до речі, на відміну від І. Кожедуба, О. Покришкін віддавав перевагу американським винищувачам, — озброєнь та їх обслуговування, кількості бойових вильотів, системи підрахунку тощо), однак загальна картина залишається незмінною.

Певно, саме це й спонукало дослідника історії авіації І. Гуляса дійти такого парадоксального, на перший погляд, висновку (1996): *«Якби кількість нових (а отже, погано освоєних. — М. Л.) машин була більшою — масштаби нашої поразки були б ще гіршими! Вкрай прикро визнавати, але ж кількісно Люфтваффе значно поступалося радянським*

ВПС. Секрет успіху німців не у кількісній перевазі, а в умінні раціонально використовувати свої сили».

Подібне мало місце й стосовно інших видів бойової техніки. Зокрема, як наголошував П. Григоренко, *«коли б ці наші танки (Т-34 і КВ. — М. Л.), кількість яких лише у два рази поступалася всій чисельності фашистських танків, були використані належним чином, то противникові не допомогла б не тільки подвійна, а й десятикратна їх перевага. З одними лише цими нашими танками можна було б не тільки протистояти гітлерівському танковому ударові, а й розгромити танкові угруповання ворога»* (1991). Атож — якби належним чином...

Слід усе ж зазначити, що окремі вияви майстерності траплялися й серед радянських вояків, хоча масового характеру вони так і не були. Тут варто згадати про славного, та чомусь маловідомого серед радянського загалу винищувача німецьких танків старшого лейтенанта Дм. Лавриненка, який у 28 боях, проведених у жовтні — грудні (загинув 18 грудня) 1941 р., знищив 52 німецькі танки (Порицький, 1999). Серед німців кращий показник належав капітанові М. Вітману, який лише на Східному фронті підбив 119 броньованих машин (загинув у серпні 1944 р. на Західному фронті, встигнувши знищити ще 19 танків союзних військ).

Потрібно зазначити ще одну тенденцію у підходах і оцінках радянських істориків. Заслужено вславляючи самовіддану працю тилу в забезпеченні фронту усім необхідним, вони натомість всіляко применшували значення допомоги, наданої СРСР західними союзниками. Інформуючи радянський загал про отримання Радянським Союзом *«по Ленд-лізу 9,6 тис. гармат, 18,7 тис. літаків, 10,8 тис. танків»*, що *«становило 2% гармат, бл. 12% літаків і 10% танків... отриманих Рад. Армією за час війни»*, а також *«400 тис. автомашин і 2,6 млн т нафтопродуктів* [попри те, що цей перелік суттєво звужений, тут ще й узвичаєно зменшені справжні обсяги тих поставок — насправді, за документами Архівних фондів Російської Федерації (Северные... — 1993. — С. 608), було отримано 22 195 літаків, 12 980 танків тощо. — М. Л.]» (Великая Отечественная... — 1985. — С. 245), далі не забувають наголосити, що *«загальний обсяг поставок був незначний і становив бл. 4% щодо вітчизняного виробництва»*.

А й справді, що таке, скажімо, 2,3 млн тонн сталі, яку постачали союзники за п'ять років, якщо річне виробництво сталі в СРСР у 1945 р. перевищило 12 млн тонн. Воно-то так, якби тільки не одна особливість — і дуже суттєва: *«то була не звичайна сталь... а сталь спеціальних*

сортів — броньова, авіаційна, надвисоколегована сталь для вироблення бронебійних підкаліберних снарядів (до війни їх у СРСР не було саме через відсутність відповідних сталевих сплавів)» (Кершенбаум, 2000). Після того, наголошує дослідниця, як «на початку липня 1942 р. німецька авіація вивела з ладу останній великий [алюмінієвий] завод на Волзі», в СРСР «крилатого металу» власного виробництва «більше не було». А без алюмінію та дюралю — до того ж у великій кількості — неможливо було випустити нові типи літаків, дизелі В-2, якими «оснащувались усі радянські типи важких і середніх танків та самохідно-артилерійські установки» тощо. Вже з грудня 1941 р. його завозили союзники — «в середньому 7 тис. т на місяць (в тому числі 5 тисяч — із США)», що «було більше, ніж була здатна дати вся промисловість СРСР до 22 червня 1941 року». Тож питання дослідниці про те, «чи міг би СРСР перемогти Німеччину» без цих «незначних» поставок союзників — не таке вже й риторичне...

Аж надто захопившись нарощуванням військової техніки, досягши на 1941 р. величезної кількісної переваги над Вермахтом, особливо щодо танків та літаків, військові керівники припустилися значного відставання у підготовці військ, штабів, командного складу всіх рівнів. Тож, на думку А. Філіппова (1992), «головний і єдиний прорахунок Сталіна» полягав у тому, що він «переоцінив боєздатність наших військ, які за кількістю дивізій та бойової техніки виглядали значно сильнішими за Вермахт*». Саме тому, на думку цього історика, Сталін, «попри очевидну неминучість агресії Німеччини в червні 1941 р.», вирішив «не оголошувати загальної мобілізації і не вводити війська до передпілля укріпрайонів до нападу німців, оскільки вважав проведені весною 1941 р. заходи цілком достатніми, а армії прикриття зі 186 дивізій — здатними відбити будь-який несподіваний напад Німеччини та її союзників!»

Однак симптоми цієї «хвороби» РСЧА виявили себе ще задовго до початку Великої Вітчизняної. Зокрема, й на Халхін-Голі, де, «незважаючи на чотириразову перевагу в повітрі, початок конфлікту загрожував повною поразкою нашої авіації» (Можанин, 1999). Тож і тоді радянські війська потерпали від «панування» у повітрі японської авіації, яка, за визнанням Г. Жукова (згад. пр. — С. 169), «на початку кампанії... була нашої авіацією». Ситуацію вдалося переломити лише тоді, коли до Монголії, окрім замовленої додаткової авіації, прибула ще й «група льотчиків

* Жуков згадує (1971. — С. 231), як Сталін, прослухавши його з Тимошенком доповідь про кількість дивізій, що перебували у складі чотирьох західних округів, сказав: «Ну от, хіба цього мало? Німці, за нашими даними, не мають такої кількості військ».

у складі двадцяти одного Героя Радянського Союзу на чолі з ушавленим Я. В. Смушкевичем». І результати їх роботи, зазначає маршал (там само. — С. 149), «*позначилися вже найближчим часом*». Та й у «фінську кампанію» — хоч поповнення та підкріплення туди «*надходили безперервно*», однак, наголошує Мерецков, «*не всі вони були використані належним чином*» (1968. — С. 180).

І в 1940, і в 1941 роках на заваді цьому стояв ще один «низький рівень», а саме: низький професійний рівень вищого військового керівництва, яке у своїх діях продовжувало послуговуватися не лише суто військовими, а й так званими *політичними міркуваннями*. Так, під час героїчної оборони київського напрямку військами Південно-Західного фронту (саме вона, як свого часу Брестський мир, що теж призвів був до тимчасової окупації України німцями, дала такий вкрай необхідний Москві «*передих*»), керованого талановитими генералами Кирпоносом та Тупиковим, наголошує Григоренко, «*бездарними розпорядженнями тодішнього нашого Верховного головнокомандування усі розумні фронтові заходи відмінялися, а війська фронту в кінцевому підсумку були поставлені в умови повної неможливості чинити ворогові ефективний опір*». Незадовго до вторгнення Вермахту М. Кирпонос «*дав розпорядження про зайняття польових позицій у прикордонних укріпленнях Київського особливого військового округу*». Та коли про це довідалися у Москві, то, за наказом Генштабу, «*військам КОВО довелося залишити передпілля і відійти назад*». Таку ж ініціативу виявив і Одеський військовий округ. І лише завдяки тому, що до її розгляду «*справа не дійшла*», наголошує маршал Мерецков (1968. — С. 205–206), «*війська цього округу були напередодні війни, можна вважати, у бойовій готовності, чого не можна сказати про війська Київського особливого військового округу, а також про Західний округ*».

Керуючись такими «міркуваннями», Сталін не дозволив своєму Генштабові своєчасно вивести Південно-Західний фронт з-під удару, через що й сталася трагедія, яку, за визнанням генерала Григоренка, «*можна визнати найбільшою катастрофою Великої Вітчизняної війни*» — київське оточення радянських військ. Утім, наголошують сучасні дослідники (Трубайчук, 1995. — С. 54), саме Вермахт мав зазнати тут нищівної поразки, оскільки «*армії Південно-Західного напрямку переважали групу армій “Південь” з усіма союзниками Вермахту разом у людському складі (1,3:1); у артилерії співвідношення було таке — 1,4:1; у легких танках — 5:1; у середніх і важких танках — 3,6:1; у літаках — 2,5:1*». Однак сталося протилежне: покликаючись на дані німецького командування,

колишній генерал К. Тіппельскірх сповіщає (1956. — С. 194) *«про взяття в полон 665 тис. вояків, захоплення 3718 гармат та 884 танків»*. Мине майже півстоліття після закінчення тієї війни, поки ці цифри підтвердять історики протилежної сторони...

Такої ж думки дотримується й згаданий І. Гуляс: *«Уся дезорганізація виходила зверху. Острах “не дати повод агресору” породив такі рішення, втрати від яких могли бути більшими, ніж від ворога»*. Та, зрештою, такими вони й були.

«Якість війни, — писав 6 липня 1942 р. О. Довженко (1995. — С. 290), — це якість організації суспільства, народу. Вся наша фальш, уся тупість, усе безм'язе і безмозгле ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сапранством, — усе вилізає боком і котить нас, як переко-типоле по степах, по степах, по пустелях. І над всім цим — “Ми победім!” Звичайно, “победім”. Але ми... зрештою, самі переможені ходом історії і економічних кон'юктур». Важко відмовити Олександрові Петровичу в далекоглядності — як у воду дивився...

Утрати дійсно були вражаючими: наприкінці 1941 р. СРСР втратив близько 2,5 мільйона самими лише військовополоненими. За даними німецьких архівів (Великая Отечественная... — 1998. — С. 518) кількість радянських військовополонених наприкінці 1941 р. сягла 3 906 765 осіб. А кількість військовополонених, захоплених радянськими військами за період з 22 червня до 31 грудня 1941 р., становила 10 602 осіб (Гриф секретності... — 1993. — С. 391).

А всього за час війни з Німеччиною, *«відповідно до радянських даних, що опираються на архіви, — зазначається у згаданому російському довіднику (Похлебкин, 1999. — С. 499), — назагал у полон потрапило 4 559 000 осіб (ця цифра офіційно фігурує в доповідній записці “О потерях личного состава Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, розробленій спеціальною комісією під керівництвом генерала армії Гарєєва)»*. А за наведеними у ньому ж *«даними німецького ОКВ (Верховне Головнокомандування Вермахту. — М. Л.), з червня 1941 р. по лютий 1945 р. було захоплено 5 734 528 радянських солдатів та офіцерів (сам Похльобкін називає ці цифри «астрономічними». — М. Л.)»*. Однак київський дослідник С. Гончаров (2000), навпаки, переконаний, що наведені Німецьким міністерством праці (на відміну від військовиків, воно, наголошує С. Гончаров, *«вело ретельний облік усіх військовополонених — “ост” і “вест” робітники враховувались окремо»*) показники того, що *«на 1 травня 1944 року радянських військовополонених було 5,75 млн осіб»*, варті довіри, бо вони є *«службовими даними для*

оцінки можливостей покривати потреби економіки рейху в робочій силі», а тому «не можуть бути перебільшеними».

Проте ані перша, ані друга цифри не враховують ще однієї важливої складової втрат Червоної армії за період Великої Вітчизняної: втрати дизертирами. А останніх, за підрахунками С. Гончарова, було «понад два мільйона осіб».

Статистичні дослідження російських істориків показали (Гриф секретности... — 1993. — С. 157), що тільки за перший, переважно оборонний, період війни — з 22.6.1941 по 18.11.1942 — Червона армія та Військово-Морський флот втратили «11 млн 162 тис.» (середньодобові втрати цього періоду становили 21,7 тис. осіб, причому найбільшими — 24 тис. — вони були в літньо-осінню кампанію 1941 р.). За цих півтора року війни, наголошує професор Київського військового інституту управління та зв'язку І. Муковський (1996), «головних втрат радянським військам ворог завдав під час власних наступальних операцій, спростувавши тезу про те, що наступальні війська зазнають більших втрат, аніж ті, що обороняються». Тож відомий російський письменник-фронтвик В. Астаф'єв мав усі підстави для свого гіркого і болючого висновку (Моргун, 1996. — С. 462): «Ми просто не вміли воювати. Ми і закінчили війну, не уміючи воювати. Ми залили своєю кров'ю, завалили ворогів своїми трупами...^{*} Таку перемогу можна й не вважати перемогою».

Звичайно, розкриття підступних планів сталінських стратегів жодною мірою не може кинути щонайменшої тіні на безсмертний подвиг простого солдата, применшити значущість його визвольної місії в очах вдячного людства, затьмарити велич отриманої ним перемоги. А неймовірна ціна, яку довелося сплатити за цю перемогу як солдатові-визволителю, так і визволеним ним народам, є прямим наслідком стратегічних прорахунків у брудній грі схибленого на роздмухуванні пожежі світової революції непогрішимого «батька народів» і його поплічників...

І останнє щодо «непідготовленості» СРСР до війни. Практично впродовж усього часу перебування при владі Сталіна його режим вів безперервні війни. Вони, за висловом дослідника цих питань Г. Чорного (1995), були «формою самого існування» СРСР, бо давали змогу «слугам народу» бодай якось виправдовуватися за те жалюгідно-жебрацьке

* Цікаво, що з такою дошкульною оцінкою бойового мистецтва Червоної армії, а надто її керівництва, погоджується «учасник і історик війни», генерал-лейтенант у відставці М. Павленко (1991), додаючи, що, по суті, супротивник тою кров'ю й «захлинувся», — хоч і «соромно, гірко про це говорити»...

становище, у якому незмінно перебували стероризовані народні маси. Схоже, що й «нова Росія», проголосивши себе спадкоємицею СРСР, значною мірою успадкувала, на жаль, і форму його існування; так, капітан-медик Кудряшов із документального фільму О. Політковського «Братишка 2000» (московський телеканал «РТР», 29.07.2000), знятого в Чечні, переконаний: *«Ця війна необхідна нашій державі. Може, це звучить цинічно, але вона потрібна й російському народові... Ми ніколи не об'єднаємось, не очистимось — нам потрібна зовнішня загроза...»*

Ці війни велись як проти зовнішніх ворогів режиму, так і супроти сили-силенної внутрішніх «ворогів народу», а фактично — супроти власного народу (певно, вважаючи його не менш небезпечним супротивником, аніж ворожі армії, «народна влада» утримувала численні внутрішні війська, які за рівнем оснащення важкими видами озброєнь практично не поступалися Червоній армії*).

А моторошні втрати, що їх зазнали народи СРСР у цих війнах (не кажучи вже про наведені вище дані про втрати у Другій світовій), цілковито спростовують тезу московських ідеологів про миролюбність більшовицького режиму, його міфічну «неготовність» до війни.

* Напередодні війни «війська НКВС нараховували 14 дивізій, 18 бригад і 21 окремий полк різного призначення» (Великая Отечественная... — 1998. — С. 90). Та скористатися тією потугою не дозволялося й «єдиному заступникові» Сталіна Г. Жукову — і навіть у трагічні дні оборони Москви. Під час зустрічі в редакції «Военно-исторического журнала» з членами редколегії та воєнними істориками 13 серпня 1966 р. маршал згадував (1988), як він «силкувався розвідати і у нього (генерала НКВС П. Артем'єва, який був на час Московської битви заступником Жукова, але, наголошував Георгій Костянтинович, «своєрідним заступником, що напряду розмовляв зі Сталіним і Берією». — *М.Л.*), і у Сталіна, що звіди можна витягти. Та, відверто кажучи, це було безрезультатно». Не для того та сталінсько-берієвська «гвардія» призначалася...

25. Міф про те, як «4 липня [1942] радянські війська залишили Севастополь»

Про героїчну другу — 1941–1942 рр. — оборону Севастополя, яка, як наголошує «Советская военная энциклопедия» (1979. — Т. 7. — С. 283), *«була взірцем масового героїзму та самопожертви радянських військ»*, написано, певно, не одну сотню книг. Та чи все нам відомо про цю справді героїчну епопею? *«Оборона Севастополя тривала 250 днів. Скувавши значні сили німецько-румунських військ, захисники Севастополя зламали плани гітлерівського командування... У боротьбі за Севастополь ворог втратив до 300 тис. убитими та пораненими»* — стисло інформує словник-довідник «Великая Отечественная война» (1985. — С. 392). А що було на 251 день?

Після узвичаєних — і цілком заслужених! — дифірамбів на адресу героїчних захисників (*«після дев'яти місяців облоги, багатоденних і запеклих боїв, у яких радянські моряки, бійці сухопутних військ зажили безсмертної слави»*) ще лаконічніше описує у своїх «Воспоминаниях» останню сторінку героїчної оборони маршал Жуков (1971. — С. 366): *«4 липня [1942]... Севастополь був залишений нашими військами»*. Чи повинні це розуміти так, що наші війська були виведені з міста? Однак Георгій Костянтинович чомусь не уточнює, як саме захисники залишили Севастополь. Це тим паче важливо було б почути із вуст такого об'єктивного автора, оскільки різні джерела дають неоднакову інформацію щодо цього*.

Так, «Українська Радянська Енциклопедія» (1963. — Т. 13. — С. 17) майже буквально повторює наведену вже фразу маршала Жукова (хронологічно точніше, мабуть, сказати, що то Георгій Костянтинович використав фразу, наведену «УРЕ»): *«4 липня радянські війська залишили місто»***. А у згаданому вже 7-му томі військової енциклопедії читаємо:

* Щоправда, навіть один із найближчих його соратників К. Рокоссовський, з яким вони, як зазначав Жуков, «разом вчилися в 1924–1925 роках у Ленінграді» на кавалерійських курсах «і добре знали один одного», наголошував у листі до головного редактора «Военно-исторического журнала» (лист датовано вереснем 1967 р., оприлюднений у «ВИЖ», 1992, № 3, с. 30–32), що Жуков «у своїх спогадах» подекуди — зокрема йдеться про Курську битву — «викривлює істину», і не все там «відповідає дійсності...»

** Це ж твердження — у практично незмінному вигляді — блукає й сторінками історичних видань останніх років — див., наприклад, солідне дослідження про «формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття» Я. Грицака (1996. — С. 219).

«Увечері 30 червня, коли скінчилися останні боєприпаси, продовольство, питна вода, залишки військ СОРу (Севастопольський оборонний район. — М. Л.) за наказом Ставки ВГК почали відходити з Севастополя до бухт Стрілецької, Камишової, Козачої та на мис Херсонес, де до 4 липня продовжували героїчну боротьбу, в окремих місцях вона завершилася тільки 9 липня (див. «Херсонес»). Частина захисників була евакуйована...» Та вже у томі восьмому (Советская военная... — 1979. — С. 369), у статті «Херсонес» читаємо дещо інше: *«На завершальному етапі оборони Севастополя залишки військ Севастопольського оборонного р-ну з боями відійшли на Херсонес. Частина з них до 4 липня була евакуйована. Бійці та командири, що залишилися, продовжували оборонятися до останнього. Коли скінчилися боєприпаси і вичерпалися запаси продовольства та питної води, вони стали пробиватися у гори до партизанів...»*

А ось як повідомляло про це «Совинформбюро» 4 липня 1942 р. (Героическая оборона... — 1946. — С. 263): *«За наказом Верховного Командування Червоної Армії 3 липня радянські війська залишили місто Севастополь...»* Далі наводились дані щодо втрат німецьких та радянських військ при обороні Севастополя: *«Тільки за останні 25 днів штурму Севастопольської оборони... німці втратили під Севастополем до 150 000 солдатів та офіцерів, з них не менше 60 000 убитими, понад 250 танків, до 250 гармат, збито понад 300 німецьких літаків. За всі 8 місяців оборони Севастополя ворог втратив до 300 000 своїх солдатів убитими й пораненими...»* Приблизно за цей самий період, з 7 червня по 3 липня, *«радянські війська втратили 11 385 вояків убитими, 21 099 пораненими, 8300 безвісті пропалими, 30 танків, 300 гармат, 77 літаків»*. Але завершилося це повідомлення явною, просто-таки фантастичною брехнею: *«Бійці, командири та поранені з Севастополя евакуйовані...»*

І вже зовсім по-партійному дезінформував К. Осипов у збірнику «Города герои», виданому у 1943 р. (там само. — С. 275): *«30 червня розпочалася евакуація гарнізону... До ранку 2 липня головні наші сили були планомірно евакуйовані». Частина прикриття стійко стримували ворога, виконуючи отриманий ними наказ: «Триматися до останнього»...»*

* Однак насправді було якраз навпаки. Як записав у своєму щоденнику член Військової ради Приморської армії генерал І. Чухнов (Карпов, 1989. — С. 239), «...Будьонний та Ісаков (адмірал І. С. Ісаков, член Військової ради Північно-Кавказького фронту. — М. Л.) звинувачують нас у тому, що ми не організували евакуацію». Пізніше нарком ВМФ адмірал М. Кузнецов писав, як наголошує В. Карпов, «з властивою йому прямоотою: “Про евакуацію військ, звичайно, треба було подумати нам, у наркоматі ВМФ, подумати, не чекаючи телеграми з Севастополя... Військові ради ЧФ і Приморської армії...

Але, можливо, то такий стиль викладу відомого своєю суворістю воєначальника? Не схоже, бо в численних місцях своїх спогадів Г. Жуков детально інформує читачів про свої розмови з командирами різного рангу, партійними діячами, звичайно ж, із самим Верховним, ба, навіть із шофером чи бабусею, що порпалася на згарищі. А тут — наче заціпило... Схоже, «за кадром» спогадів свідомо було залишено те, про що знаменитому полководцю, як і, скажімо, керівникові героїчної оборони *«адміралові Октябрському не хотілося говорити»*. Щодо адмірала, то йдеться про найтрагічніші останні дні оборони, бо тоді, — зазначає сучасний дослідник севастопольської трагедії О. Кулик (1996), *«захисників Севастополя не лише покинули напризволяще, а й обдурили»*; при цьому, додає він, командування, *«у тому числі й самого Октябрського»*, запевнило захисників, що вони *«обов'язково будуть вивезені на Велику землю»*.

У той же час, 30 червня 1942 р. о 9 год. 50 хв., адмірал П. Октябрський телеграфує в Ставку: *«...війська, що залишилися, дуже втомилися... хоча більшість продовжує героїчно битися. Противник різко збільшив натиск авіації, танків. Ураховуючи сильне послаблення вогневої міці, слід вважати, що в такому стані ми протримаємось максимум 2–3 дні. Виходячи з конкретних обставин, прошу Вас дозволити мені в ніч з 30 червня на 1 липня вивезти літаками 200–300 осіб відповідальних працівників, командирів на Кавказ, а також, якщо вдасться, самому покинути Севастополь, залишивши тут свого заступника генерал-майора Петрова»*, — розповідає учасник оборони, колишній комендант берегової оборони генерал П. Моргунов (1979. — С. 440). Важко сказати, чи мав адмірал якісь підстави знехтувати неписаною флотською традицією, яка однозначно визначає порядок залишення потоплюючого корабля його командиром, однак певен, що цим вчинком він не надто зажив собі слави чи додав самоповаги. Відповідь не забарилася: увечері того ж дня, *«близько 19 год. Військова рада флоту отримала відповідь наркома Кузнецова з дозволом Ставки евакуації на Кавказ»* (там само. — С. 446). Конкретний

не могли завчасно займатися розробкою плану евакуації». І не лише «через напружені бої», а й остерігаючись наперед відомої реакції Сталіна, оскільки, як наголошував О. Довженко (1995. — С. 294–295), існувала «заборона навіть говорити про евакуацію. Контрреволюція!» Достатньо згадати, до чого призвела свого часу пропозиція Генштабу, висловлена 29 липня 1941 р. Жуковим щодо необхідності своєчасного залишення Києва заради спасіння Південно-Західного фронту від оточення: Верховний усунув Георгія Костянтинівича з посади начальника Генштабу і перекинув на Резервний фронт. Але далеко не всім могло так «поталанити», коли, як зазначав сам полководець (1971. — С. 287), «Сталін скіпів»...

текст цієї відповіді наводить доктор історичних наук, автор документального дослідження героїчної оборони Г. Ванєєв (1995. — С. 233): *«Евакуація відповідальних працівників і ваш від'їзд на Кавказ Ставкою дозволені. Кузнецов.»* (РГВМФ. — Ф. 10. — Д. 1950. — Л. 400)».

Не більше переймався подібними флотськими «дивацтвами» і згаданий генерал Петров, який на засіданні Військової ради СОРу 30 червня, як згадує у своїх мемуарах учасник того засідання генерал Моргунов (1979. — С. 446—447), охарактеризувавши *«бойовий стан військ, їх озброєння, наявність боєзапасу»*, дійшов висновку, що *«навіть чи вдасться утримувати Севастополь упродовж трьох днів»*, а у відповідь на запитання комфлота *«запропонував залишити генерала П. Г. Новикова — командира 109-ї стрілецької дивізії»*, оскільки, мовляв, саме *«його сектор обороняє район Херсонського півострова і залишки військ відходять туди ж...»*

Такої ж думки дотримувався і дивізійний комісар Кулаков, який, не проминувши нагоди взайве зазначити про *«міцний... політико-моральний стан захисників Севастополя»*, й собі заявив, що *«що-небудь зробити, аби затримати гітлерівців, навіть чи вдасться»*. А тому (*«правильно виступали товариші»*) дивізійний комісар теж вважав, що *«треба залишити одного командира дивізії. Він зробить усе, що можливо»*. І навіть пообіцяв: *«Потім постараємося залишених евакуювати»*. Тож доленосний для керівного складу СОРу жереб було нарешті кинуте, і останньому командуючому обороною Севастополя П. Новикову випало скінчити свій життєвий шлях у німецькому концтаборі Флессенбурзі (Героическая оборона... — 1969. — С. 333) — *«у листопаді 1943 р. гітлерівці убили його»*...

Зовсім інакше розставляє акценти при описі цих подій автор величезної, широкодокументованої повісті «Полководець» про згаданого вже генерала Петрова В. Карпов. Детально описуючи останні дні оборони Севастополя, він, зокрема, наголошує (1989. — С. 201), що *«1 липня на об'єднаному засіданні Військових рад Чорноморського флоту і Приморської армії віце-адмірал Октябрський прочитав телеграму з Москви, якою дозволялося залишити Севастополь з огляду на те, що вичерпані всі можливості для його оборони. Було наказано вивезти із Севастополя хоча б декілька сот [осіб] командного складу. Для керівництва тими, хто ще вів бої, залишався генерал П. Г. Новиков»*. Наче й усе правда, але деякі важливі акценти переставлені буквально сторчголов.

Насправді, як напише безпосередній учасник тих подій генерал Моргунов (1979. — С. 446), покладаючись не лише на свої спогади, а й на

документи Центрального військово-морського архіву СРСР (*«Отд. ЦВМА. — Ф. 10. — Д. 20. — Л. 328»*), це засідання розпочалося *«приблизно через годину»* після отримання телеграми з Москви, тобто близько 20-ї години 30 червня — і саме з того, що Октябрський, *«коротко»* охарактеризувавши обстановку, зачитав згадану телеграму, а *«близько першої години ночі 1 липня командування СОРу»* вже *«відбуло»* для евакуації на аеродром, звідки *«літаками було вивезено 222 особи»*, серед них Октябрського та Кулакова. А генерал Петров разом із членами військової ради Приморської армії та іншими відібраними особами *«близько 2 години ночі»* (бо повинні були дочекатися відльоту командуючого — коли б виліт чомусь не відбувся, той теж мав евакуюватися підводним човном. — М. Л.) *1 липня»* на борту підводного човна Щ-209 відчалили курсом на Новоросійськ (там само. — С. 468). Однак ця передбачливість виявилася зовсім не зайвою: виліт ледве не зірвався. Ось як пише про це Г. Ванєєв (1995. — С. 236): *«Коли до літака підходили командуючий Чорноморським флотом і СОР віце-адмірал Октябрський та член Військової ради флоту дивізійний комісар Кулаков, їх упізнали. Скупчені на аеродромі воїни зашуміли, розпочалась безладна стрілянина у повітря. Розуміючи обстановку, що створилася, воєнком 3-ї особливої авіагрупи Головної бази полковий комісар Михайлов, котрий мав відлетіти разом з командиром групи, пояснив їм, що командування відлітає, аби організувати евакуацію захисників Севастополя (як бачимо, О. Кулик мав підстави заявити, що захисників Севастополя «не лише покинули напризволяще, а й обдурили». — М. Л.), а він сам залишається з бійцями. 1.40 1 липня літак злетів... Близько 5.00 літаки щасливо приземлилися у Краснодарі»...*

Поважний автор ані словом не обмовився й про те, що саме Октябрський звернувся за дозволом на евакуацію *«200—300 осіб відповідальних працівників, командирів»*, і у відповідь на це було отримано *«дозвіл»* Ставки на їх евакуацію, а не Москвою *«було наказано»*. Так само, як і про те, чому саме Новиков *«залишався»* — у Москві про це взагалі нічого знати не могли, бо навіть на початку засідання, котре розпочалося вже після отримання телеграми з дозволом на евакуацію, така ідея ще не виникала, а у згаданій телеграмі Октябрського в Ставку пропонувалося залишити генерала Петрова. На тому засіданні, пише П. Моргунов, Октябрський знову *«запропонував залишити в Севастополі генералів Петрова та Моргунова»*. Утім, зазначає Г. Ванєєв (1995. — С. 234), і *«командуючий Північно-Кавказьким фронтом у телеграмі на ім'я П. С. Октябрського вимагав залишити старшим І. Є. Петрова, але отримати її адресат не зміг, позаяк відбув на Кавказ»*.

Тож насправді командування СОРу вранці 1 липня вже успішно дісталася до Краснодару (та частина, що евакуювалася літаками, ті ж, хто покинув Севастополь підводними човнами, 3–5 липня прибули до Новоросійська), потім *«негайно направилось»* до Новоросійська, звідки о 21 год. 15 хв. адмірал Октябрський направив у Ставку, як пише П. Моргунов (1979. — С. 457–459), *«своє останнє бойове донесення»*, в якому, зокрема, повідомляв: *«Разом зі мною в ніч на 1 липня на всіх наявних засобах із Севастополя вивезено близько 600 осіб керівного складу армії, флоту і цивільних організацій»* (окрім цього, наголошує генерал Моргунов, *«усіма плавзасобами евакуації»* до Кавказьких берегів *«дісталися 304 бійці та командири»*). За даними Г. Ванеєва, *«всього за період з 1 по 4 липня 1942 р. у порти Кавказу з Севастополя було доставлено 1228 осіб, в основному командно-політичного складу»*. Ще довго *«на шлюпках та саморобних плотах»* добиралися до своїх берегів покинуті захисники Севастополя, що у відчайдушному намаганні порятунку *«відпливали в море на чому попало...»*). Певно, і далі вважаючи себе командиром СОРу, адмірал, навіть покинувши Севастополь, *«о 22 год. 15 хв. 1 липня»* радіограмою вимагав від залишеного Новикова *«негайно доповісти»* йому, чи зможуть залишені оборонці *«протриматися ще два-три дні на цьому рубежі»*. Та очікуваного не сталося — Севастополь більше не відповідав... Щоправда, це не завадило Октябрському навіть 4 липня доповідати Генштабові, що *«опір ворогові чиниться нормально»*.

Уже невдовзі як П. Октябрський (Правда. — 1942 р. — 7 липня), так і І. Петров виступили із обширними статтями про оборону Севастополя, однак трагічні останні дні оборони там практично не відображені — тільки загальні ідеологічні словесні штампи, уже «вивірені» цифри ворожих втрат та значна кількість конкретних прикладів героїзму захисників Севастополя. Так, генерал Петров у статті «Оборона Севастополя», надрукованій у газеті «Вперед к победе» (14 липня 1942 р.), зокрема, пише (Героическая оборона... — 1946. — С. 280): *«Охоронені незгасною ненавистю до ворога, кожен із захисників Севастополя, виконуючи свій обов'язок до кінця, робив усе, на що був здатний... Та частина бійців і командирів, котра не могла бути евакуйована, прорвала фронт противника і вийшла до Кримських гір...»*

Насправді ж покинуті командуванням війська були притиснуті німцями до берега, звідки дістатися рятівних гір ніяк не випадало. Ось що писав про це у своїх «Записках», завершених невдовзі після тих подій, учасник оборони Севастополя капітан першого рангу Євсєєв (Скрытая правда... — 1992. — С. 335–337): *«...Війська проходили місто і рухалися*

до моря, до бухт... Противник артилерійським вогнем з північного боку обстрілював окремі групи людей, що залишилися в живих і, розосередившись, відходили. Авіація противника проходила над тими групами військ і скидала бомби... Скільки сягало око, всюди виднілися розриви бомб і снарядів... Здавалося, не було можливості дістатися моря... Стояла неймовірна спека. В роті пересохло. Хотілося пити, хотілося відпочити і покурити... Діставшись (пізнього вечора. — М. Л.) до Комишової бухти, ми побачили багато військ, що скопилися на побережжі. Прибували все нові й нові війська... Я глянув на бухту. Жодного корабля...»* Ось і вся «евакуація» та «прорив» у гори. Насправді, як наголошував у першій книзі (с. 30) згаданого видання Г. Ванеєв, «знесилені без води та їжі відважні захисники Севастополя в більшості своїй були взяті в полон»...

Таким чином, зазначає О. Кулик, «генералітет і партійний актив евакуювалися на Кавказ, а тисячі представників народу, вдягнені у червоноармійські гімнастерки та чорні матроські куртки, zostалися в Севастополі...» Як згадував у своїх мемуарах фон Манштейн, «лише з району крайнього узбережжя Херсонського півострова вийшло близько 30 000 осіб. Втрати ворога у живій силі перевищували наші у декілька разів» (Кулик, 1996). Можливо, і тут, як це, на думку В. Карпова, вже було у оприлюдненій Манштейном інформації щодо «кількісної переваги» радянських військ під час наступу німців на Перекопському перешийку, «Манштейн, м'яко кажучи, згущує барви», — важко сказати. Наведені вище у повідомленні «Совинформбюро» дані дійсно свідчать про співвідношення втрат, цілком протилежне наведеному німецьким воєначальником, а отже, хтось тут таки погіршив проти істини.

Тим часом, «ні в “Історії Великої Вітчизняної війни”, ні в підручниках, ні в мемуарах видатних наших воєначальників про це нічого конкретно не сказано... Чому ж відсутні в нашій літературі дані про втрати наших військ у окремих операціях Великої Вітчизняної? Та тому, що вони

* Ці «Записки» («134 сторінки “на машинці”»), як зазначалося у редакційному відгуку «Морского сборника», поданому на ім'я адмірала Ісакова «не пізніше березня 1943 р.», були «єдиним документом, що висвітлював агонію Севастополя, кінець оборони і неорганізовану евакуацію окремих щасливців з району Комишової бухти». Однак можливість опублікування цих матеріалів капітан першого рангу Озаровський, що підписав цей відгук, вважав «дуже проблематичною». І не тільки через «секретність змісту», а, зокрема, й тому, що, як писав автор відгуку, в записках «...кінець Севастополя і залишення останніх захисників на загибель без надії на евакуацію — подані без прикрас і без пом'якшення» (там само. — С. 329). Адмірал наказав зберегти один примірник «Записок» для майбутніх дослідників. Але під грифом «секретно»...

настільки великі, що не йдуть у жодне порівняння із втратами ворога...» (Мальцев, 1988. — С. 108). Останнім часом ця гірка прогалина в історії найжахливішої з воєн поступово заповнюється. Так, доктор історичних наук В. Король (1995) наводить такі «офіційні дані про втрати в Московській битві: з 30 вересня 1941 року по 20 квітня 1942 року сумарні втрати становили 1 846 400 осіб, у тому числі безповоротні — 957 953. Це означає, що наших солдатів, особливо російських та українських, під Москвою полягло більше, ніж англійських, французьких і американських разом узятих, за всю Другу світову війну. Втрати німців за сім місяців — 615 тисяч осіб, але не тільки вбитими, як у нас, а й пораненими, й пропалими безвісти (про особливості ведення подібних підрахунків у СРСР вже йшлося. — М. Л.)». За неповними даними, «у битві за Сталінград наша армія безповоротно втратила близько двох мільйонів осіб... німці — близько 185 тисяч», а Кавказ обійшовся РСЧА в «1 мільйон 600 тисяч вбитими, пропалими безвісти, померлими від ран», німці втратили «400 тисяч вбитими і пораненими» (там само).

Нічого не змінилося й на завершальному етапі війни, під час визволення Європи. Так, визволення Польщі «коштувало понад мільйон життів наших воїнів», у боях за Угорщину «ми втратили безповоротно 140 тисяч, за Чехословаччину — понад 140 тисяч...» Попри низький «рівень військового мистецтва наших полководців», головною причиною таких неймовірних втрат дослідник вважає «безжальне ставлення до солдатів...» Ось, зокрема, як описував «російську тактику наступу» генерал Гальдер (1971. — С. 79, 93): «Організація атак надзвичайно погана... трихвилинний вогневий наскок, потім — пауза, відтак — атака піхоти з криком “ура” глибоко ешелонованими бойовими порядками (до 12 лав) без підтримки вогнем важкої зброї навіть у випадках, коли атака здійснюється з далекої відстані. Звідси неймовірно великі втрати...» Та й пізніше, коли Червона армія перейде до наступальних операцій, ця «тактика» (декотрі дослідники приписують її новаторство маршалу Жукову) не змінилася: після артпідготовки на штурм ворожих укріплень кидали багатостраждальну піхоту і тільки потім, у вистелений її трупами прорив, спрямовували танки... Тож не дивно, хоча й неймовірно гірко від того, що, за неповними підрахунками істориків, «на одного [загиблого] німецького воїна припадає 14 радянських» (Дробот та ін., 1998. — С. 226).

Ці неймовірні втрати, як і під час «фінської кампанії», ані найменше не схвилювали радянське керівництво. Якщо американський Конгрес «11 разів заслуховував командуючого збройними силами союзників СРСР

у війні 1941–1945 років з приводу нібито великих втрат», яких зазнали американські війська («а це — 405 тисяч осіб»), то в СРСР, наголошує В. Коваль, «за всю війну ніхто з керівництва навіть не поставив питання про відповідальність за великі і невиправні втрати»... Однак такою була не тільки «стратегія» червоного генералітету — таким було ставлення радянської верхівки до «людського матеріалу» взагалі — згадаймо хоча б Чорнобиль. Таким же воно залишилось і в «новій» Росії, що наочно продемонструвало її керівництво в Чечні, під час рятувальної операції підводного крейсера «Курськ» тощо.

А що стосується загальних втрат наших військ під Севастополем, то, не маючи необхідних радянських даних, звернемося до всесвітньо відомої праці колишнього генерала гітлерівського Вермахту К. Тіппельскірха (1956. — С. 230): «1 липня після сильної артилерійської та авіаційної підготовки було вчинено штурм центральної частини міста зі сходу та півдня. Наступної днини німецькі війська очистили від противника мис Херсонес. Загальні трофеї становили 100 тис. полонених, 622 гармати, 26 танків та 141 літак». За підрахунками ж Г. Ванєєва, здійсненими у згаданому дослідженні (1995. — С. 250), в Севастополі «зоставалось 78 230» захисників. «Майже ідентичну кількість — 79 539, — наголошує автор, — названо в книзі “Военно-Морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”, том 2, що донедавна перебувала під грифом “таємно”». А як було не приховувати цю «неправильну» правду про ці величезні й безславні втрати за грізними грифами, коли навіть таке солідне «наукове видання», яким стала помпезно оформлена енциклопедія «Великая Отечественная война 1941–1945», видрукувана масовим тиражем у видавництві «Большая Советская Энциклопедия» до 40-річчя Перемоги, нарахувала тих «залишених на березі захисників Севастополя» аж «близько 5500 осіб» (с. 640).

Важкий гріх, вважаю, взяла на душу й редколегія енциклопедичного «Военно-морского словаря» (М., 1990. — С. 384), яка вже на завершальному етапі горбачовської «епохи плюралізму і гласності» продовжувала блюзнірськи переконувати мільйони читачів СРСР, буцімто «...за вказівкою Ставки ВГК (Верховного Головнокомандування. — М. Л.) 4.7.1942 сили Севастопольського оборонного району залишили Севастополь». Навіть гіпотетично неможливо припустити, що такі поважні незаперечні фахівці — самих лише адміралів, очолених згаданим уже В. Чернавїним, було у складі редколегії майже два десятки! — не знали справжнього стану справ із так званим залишенням Севастополя його мужніми захисниками...

А завідувач відділу Інституту історії СРСР АН СРСР доктор історичних наук Г. Куманьов (1991) у «Короткому нарисі (1917–1945 рр.) історії радянського суспільства», адресованому *«викладачам і студентам»*, ще більше — і без найменшого обґрунтування — «навантажує» Ставку: *«...Ставка наказала залишити місто»**.

Ще й зараз у цьому ж продовжують переконувати читацький загал новітні видання РФ, видрукувані видавництвом «Большая Российская энциклопедия» — наприклад, друге видання грубезного «Большого энциклопедического словаря» 2001 року видання (див. с. 1072). Якою ж страшною має бути правда, аби така могутня держава навіть через півстоліття так затято її приховувала!

Невже подібне святотатство стосовно пам'яті загиблих на тій війні може мати хоч якесь виправдання?!

А щодо втрат Червоної армії під час блискавичного розгрому німцями Кримського фронту в травні 1942 р., який завершився взяттям Керчі, то Тіппельскірх, поінформовавши, що *«росіяни мали на півострові сімнадцять стрілецьких дивізій, три стрілецькі бригади, дві кавалерійські дивізії й чотири танкові бригади (чи не занадто? Ніби передбачаючи подібне запитання, автор висловлює припущення, що, «мабуть, удар німецьких військ попередив наступ росіян», задля якого і була сконцентрована така значна кількість військ. — М. Л.)»*, далі пише, що врешті-решт *«переможці полонили 150 тис. осіб, захопили 1113 гармат, 255 танків та 323 літаки»*. Утім, незважаючи на їх «німецькість», ці дані, як, до речі, й наведена вище кількість радянських військ у Криму, абсолютно — з точністю до одиниць — кореспондують із найновішими результатами, отриманими російськими дослідниками в оперті на відомості радянських архівів: унаслідок поразки радянських військ у Криму *«німцями було захоплено в полон 250 тис. осіб, 1755 гармат, 280 танків, 464 літаки»* (Похлебкин, 1999. — С. 319).

* Не залишились осторонь у цій справі й українські дослідники. Так, доктор історичних наук М. Коваль (Київ) у провідному історичному виданні України — «Українському історичному журналі» — стверджує (1991), що *«після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя»*, не взявши на себе труду з'ясувати, куди саме могли подітись десятки тисяч ошуканих командуванням нещасливців, притиснених до моря ворогом! Цікаво, що саме з цього числа згаданий журнал почав друкувати документальну розповідь про останні дні оборони Севастополя 1941–1942 рр. згаданого Г. Ванєєва, який переконливо — «на основі нових архівних даних» — доводив, що *«насправді цього (тобто залишення Севастополя його захисниками за наказом Ставки. — М. Л.) не було»...*

Щоправда, схоже, навіть оприлюднення раніше приховуваної інформації не в змозі змінити думку тих, хто, як і раніше, надає перевагу не стільки новим історичним фактам, скільки застарілим ідеологічним установам. Ось і історик вищої кваліфікації, професор Севастопольського технічного держуніверситету В. Поляков (1998. — С. 28), наголосивши, що *«Севастополь ніколи не здавався ворогові»*, намагається переконати довірливих читачів, ніби й влітку 1942 р. *«ворогові не вдалося скорити захисників»* Севастополя і *«його було залишено за наказом»*. Однак фаховий історик, який, до слова мовити, багато років мешкає на багатостраждальній севастопольській землі серед живих свідків і навіть учасників тих трагічних подій, маючи всі умови для дослідження справжнього їх перебігу, чомусь скромно замовчує те, що то тільки кільком сотням вищих партійних посадовців та військових чинів було дозволено (із забезпеченням необхідними засобами) евакуюватися з Севастополя. Що ж стосується покинутих десятків тисяч рядових оборонців міста, то для них командування й не думало надавати ані подібного дозволу, ані тим паче — організовувати їх евакуацію, полишивши їм дуже обмежений вибір: смерть або полон...

А, скажімо, про Ельтигенський десант, висаджений 1–3 листопада 1943 р. в районі селища Ельтиген (нині — Героївське), неподалік від Керчі, знаменитий маршал взагалі не згадує — можливо, тому, що там покинули «усього лише» якихось **«9418 осіб»**, як підказує всезнаюча військова енциклопедія (Т. 8. — С. 590) — небагато їх вернеться назад, коли десант остаточно «спишуть» як безнадійний, що, безперечно, аж ніяк не применшує героїзму, мужності та самопожертви його учасників. Точні дані щодо цього, певно, теж заховані під горезвісним *«грифом»*, але, як відомо з доповіді того ж генерала І. Петрова в Ставку (Гладков, 1981. — С. 217), *«на кінець 6 грудня у загоні Гладкова (полковник Гладков В. Ф., командир 318 стр. дивізії, що становила основну силу десанту, очолював десант. — М. Л.) нараховувалось до 1700 осіб [за даними військової енциклопедії (1979. — Т. 4. — С. 148), «близько 1500 осіб». — М. Л.]. З цим загonom в ніч з 6 на 7 грудня він прорвав бойові порядки ворога і... на ранок вийшов на південну окраїну Керчі, зумівши захопити гору Митридат»*. Її мужньо утримували, сподіваючись на прорив радянських військ іззовні. Та 10 грудня після невдалих спроб 16 корпусу *«прорватися на допомогу Гладкову... почали евакуацію»* залишків десанту (Карпов, 1989. — С. 440–441).

Цікаво б дізнатися, про що іще промовчав у своїх спогадах відомий воєначальник, бо, як бачимо, за його недомовками сховані гіркі факти.

Та хіба тільки його! «Уся 12-томна «історія» створена, з дозволу сказати, «вченими» для того, — наголошує відомий російський письменник, інвалід війни В. Астаф'єв (Самсонов, 1988. — С. 288), — *аби викривити історію війни, сховати «кінці у воду»... З 12 томів «історії», з хитромудро скомпонованих книг наш народ так і не дізнається, що стоїть за словами «більше двадцяти мільйонів»**, як не дізнається й того, що сталося під Харковом, де німці обіцяли нам влаштувати «другий Сталінград»; що приховано за словами «кримська ганьба» і як весною 1944-го два фронти «доблесно» били і не добили 1-шу танкову армію противника — це не для наших «істориків». Як не гірко визнавати, це дійсно так.

Тому вивчати навіть найближчу історію за подібними виданнями, які у величезній кількості припадають пилком на полицях бібліотек, несучи на собі потворні сліди брутальних ідеологічних спотворень, — тільки марно витрачати час. А надто — щодо України: як слушно наголошує письменник О. Мусієнко (1999), *«аби кардинально змінилися вижолоблені («компартійними дифамаціями», що множилися впродовж десятиліть. — М. Л.) уявлення української людності про сторожтерзану долю своєї Батьківщини в Другій світовій війні, повинна народитися велика і правдива література різних авторів і різних жанрів»* — і, додамо, не тільки стосовно історії війни.

Однак українська держава й досі чомусь не поспішає перебрати на себе роль повитухи у цій важливій загальнодержавній справі...

* Цю облудну цифру запустили в хід ідеологи «епохи застою», підправляючи надто «круглу» хрущовську, якою було замінено вже зовсім неймовірну («лише» 7 мільйонів) цифру, цинічно — за принципом «а скільки треба?» — «обрахував» ще «друг і учитель» усіх радянських людей. У перебудовчі часи, коли на голови ошелешеного радянського загалу ніби з неба впала неймовірна кількість недоступної раніше інформації, брехливість цієї цифри стала більш ніж очевидною. Горбачов підняв рівень втрат до 28 мільйонів, а радянська історична наука вкотре «обґрунтувала» нову цифру — як і всі попередні, але і їй не судилося пережити «епоху» свого творця, останнього генсека КПРС. Із втратою компартії «керівної та спрямовуючої» ролі процес цих, насправді — трагічних, обрахунків вийшов з-під партійного контролю, і цифри втрат різко пішли вгору. Якщо, скажімо, В. Похльобкін (1999. — С. 498) оцінює загальні втрати СРСР у 40,7 млн (з них непоправні становили 18,391 млн), то В. Король (1995) схильний вважати остаточною «цифру наших втрат 47–48 мільйонів». Хочеться все ж сподіватися, що всі подальші уточнення будуть відбуватися тільки у бік можливого зменшення цих воістину моторошних цифр...

26. Міфи довкола боротьби УПА з окупантами

Якщо відкинути нав'язані радянською пропагандою узвичаєні стереотипи мислення, то для українців як Сталін, так і Гітлер були, по суті, катami одного штибу (навіть колишній член політбюро ЦК КПРС О. Яковлев назвав сталінський режим *«фашистським»*), хоча перший за десятиліття зведення своєї імперії винищив значно більше українців, аніж останній встиг винищити за порівняно короткий час окупації. І не лише українців: підрахунки американським істориком Я. Гроссом *«жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої Польської держави»* в 1939–1941 рр. засвідчили, що *«радянська влада репресувала у 3–4 рази більше людей, ніж нацисти, причому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації»*. Ці цифри, наголошує дослідник, *«дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника людського матеріалу і держави-вбивці»* (Грицак, 1996. — С. 214).

У такій характеристиці того «народного» режиму нема жодного перебільшення: за різними оцінками (див., зокрема, Яценко, 1995) людські втрати СРСР за всі роки радянської влади становлять близько 100 мільйонів. За «точнішими» підрахунками І. Курганова (його стаття *«Три цифры из нашей истории»*, присвячена питанню людських втрат в СРСР з 1917 по 1959 р., витримала декілька перевидань за кордоном), загальні втрати перевищили 110 млн осіб, а самі лише втрати *«у невоєнний час»* становлять *«66 млн 700 тис. осіб»* (Три цифри... — 1990). На жаль, з плином часу ці «цифри» у нашому сприйнятті все більше набувають ознак «статистики». Воно й зрозуміло: людська психіка просто не в змозі реально уявити подібні масштаби винищення *«людьми комуністичного майбуття»* собі подібних. А з огляду на загальноновизнане: кожна людина — то цілий світ, взагалі не вкладається у голову, що, власне, знищив більшовизм? Якого збитку завдано цим земній цивілізації в цілому? Відповідей на подібні питання нема і бути не може, залишаються лише гострий біль і незникаюча туга з приводу тих незбагненних жертв...

Тож українцям у війні з німецьким фашизмом, як писав Т. Шевченко, *«не за Україну, а за її ката, довелось пролити кров...»* І лише вояки Української Повстанської Армії, воюючи проти обох поневолювачів, проливали кров виключно за рідну землю, за Україну, саме вони,

наголошує польський публіцист Збігнєв Ковалевський, що «досліджує український націоналізм 40-х років ХХ століття» (2000), «були першими, хто розпочав боротьбу зі сталінізмом»*. На превеликий жаль, керівництво незалежної української держави за стільки років її існування так і не спромоглося віддати належне внескові вояків УПА у здобуття Україною цієї незалежності. Президент Кучма у своїх виступах на урочистих зборах з нагоди річниць Перемоги, що відбувалися в Національному палаці «Україна», адресуючи свої поздоровлення «нашим побратимам — росіянам і білорусам, усім народам колишнього Радянського Союзу, держав антигітлерівської коаліції», а найперше — «солдатам Вітчизняної, всім, хто йшов до Перемоги...», ані словом не прохоплюється про цих ветеранів Другої світової війни, наче й не існує їх узагалі...

До речі, наскільки нам відомо, узвичаєні в СРСР звинувачення УПА у співробітництві з німцями (в наш час цю естафету перебрали на себе деякі українські історики, наприклад згадуваний вище доктор історичних наук В. Король, не обтяжуючи себе найменшим обґрунтуванням, заявляє, що вояки УПА «хоча і частково воювали з фашистами, все ж більше співробітничали») жодних документальних підтверджень: укладання офіційних угод, пактів тощо — не мають. Ба більше — офіційні документи рейху й СРСР, доступ до яких став можливим лише після розпаду останнього, свідчать про протилежне.

Ось, зокрема, як розцінювали діяльність ОУН—УПА самі німці — цей документ, до речі, фігурував на Нюрнберзькому процесі (Косик, 1993. — С. 544): «25 листопада 1941 р. Айнзацкоманда Ц/5 Поліції Безпеки і СД... Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники. Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5. Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання (виділено у цитованому джерелі. — М. Л.). XI / 014-USSR (№ 7) XXXIX. — С. 269–270»**.

* «На нашій землі, — ще в 1943 р. наголошував Командир УПА Клим Савур (АД: Наказ... — 1943. — Арк. 29), — ми ведемо боротьбу з імперіялістичними Москвою та Німеччиною...»

** Джерела документів: «1. Bundesarchiv (BA). — Koblenz. III. Auswärtiges Amt (AA). — Bonn. XI. International Military Tribunal (IMT) Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. — Nürnberg, 1945–1946, 42 томи» (там само. — С. 464).

І це цілком закономірно, оскільки, не бажаючи бодай щонайменше рахуватися з державотворчими намаганнями українців, а маючи на меті лише використати їх природну опозиційність до Москви, німці були надзвичайно обурені несподіваною «вихваткою» ОУН із проголошенням незалежності України. Причому це зовсім не виглядало мало-значущою заявою якоїсь групки політичних екстремістів. Прибувши 30 червня 1941 р. до Львова (радянські війська залишили місто увечері 29 червня), члени похідної групи С. Бандери «скликали на кінець дня зібрання представників українського національного життя. Національні збори прийняли текст проголошення незалежності, а також декрет, яким першого заступника Бандери Ярослава Стецька призначено головою уряду... У тексті проголошення було сказано, що “волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України”» (Косик, 1993. — С. 114—118). Акт проголошення закликав українців «не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада». Чи таке — двічі передане по радіо, а першого липня ще й видане Українським національним комітетом у Кракові у вигляді інформаційного бюлетеня — могло сподобатися німцям?!

Незважаючи на репресії, український національний рух* охоплював все нові й нові території. Як визнавалося в донесенні СД за 12 вересня (там само. — С. 141), «емісари ОУН відзначаються своїм рішучим стремлінням до мети, своєю скромністю і своєю відданістю». Наведені у згаданих працях В. Косика німецькі документи, фіксуючи численні епізоди організованої боротьби ОУН з окупаційною владою в різних регіонах України, зокрема у Житомирі, Запоріжжі, Києві, Полтаві, Сталіно-Донецьку тощо, переконливо спростовують твердження більшовицьких ідеологів про те, що діяльність українського національно-визвольного руху нібито обмежувалася лише теренами Західної України: «Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично

* Українські націоналісти ще задовго до нападу Гітлера на СРСР не приховували того, що зовсім не збираються покладатися на милість фюрера. Так, у націоналістичній газеті «Українське слово», яка друкувалася у Парижі, ще на початку листопада 1939 р. наголошувалося (Косик, 1993. — С. 488): «...Ми ясно заявляємо, що нічого не хочемо отримати від Німеччини, ніякої “незалежності”, жодної допомоги, жодного інтересу чи прибутку. Наше єдине бажання — щоб німці припинили займатися нами, щоб вони забули, що на світі існує український народ і українська земля. Нам також потрібен “життєвий простір”, але для нас самих, а не для німців».

ніякого сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому. Було вжито відповідних заходів... III / Inland II g. 431, f. 131» (там само. — С. 529).

Поліція безпеки, СД, гестапо, військова секретна поліція, абвер проводили масові арешти членів ОУН як по всій Україні, так і в еміграції. С. Бандера, Я. Стецько, А. Мельник, О. Штуль, Т. Бульба-Боровик були у концентраційному таборі Заксенгаузені, а О. Ольжич був там закатований. Заарештувавши багато тисяч людей, німці сподівалися, що питання таким чином буде вирішено. Але в Україні вже визріла нова ситуація: *«Все сильніше проявляється прагнення до незалежності, а також рішучість звільнитися від німецького впливу... Стремління до самостійності України стає щораз більш виразним...»* — доповідав 27 серпня 1941 р. командир 213-ї дивізії безпеки фон Курб'єр (там само. — С. 525). За даними Головнокомандування Вермахту, на початку лютого 1944 р. *«бойова організація, [що] називається Українська Повстанська Армія (УПА) [має] загальний кількісний склад... 80 тисяч осіб»* (там само. — С. 620).

В інструкції проводу ОУН, уривок з якої було вміщено у переданому німцями в Берлін 11 вересня 1942 р. секретному донесенні № 20 із окупованих районів Сходу начальнику поліції безпеки і СД наголошувалося (там само. — С. 577): *«...Всяке співробітництво з окупантами розцінюватиметься як національна зрада, яка каратиметься смертю. Ми повинні здобути Українську державу!»* ...* IX/ R 58/ 222f. 47–51». І то були не просто пусті декларації. Так, командир одного із загонів УПА-Північ П. Антонюк-Сосенко, що, на порушення заборони, *«вів із ворогом переговори, 7 лютого 1944 р. був засуджений військовим трибуналом УПА і через добу страчений»*, а *«у квітні 1944 р. було страчено другого офіцера УПА за укладення місцевої угоди з одним із німецьких загонів, угоди, спрямованої, зокрема, проти поляків»* (там само. — С. 420, 428).

Вистачає подібних свідчень і в документах, що зберігаються в українських архівах. Наприклад, у чималій теці *«Пропагандистичних»* (саме так написано на її палітурці. — М. Л.) *матеріалів*, зокрема у зверненнях УПА до різних поневолених народів на теренах СРСР,

* Як уже зазначалося, українські повстанці так само відмовлялися співробітничати з відданим військовим союзником Гітлера — так званою «Российской осводительной армией» (РОА) під проводом колишнього радянського генерала Власова: за свідченням німецьких документів (УПА в світлі німецьких... — 1983. — С. 216), вони категорично не бажали *«підпорядковуватися ген. Власову... — ні політично, ні військово»*.

так роз'яснюється позиція українських повстанців (цитовано мовою оригіналу зі збереженням стилю і орфографії): *«Война, в которую вовлекла Вас Москва, ведется за империалистические интересы. Москва и Берлин спорят между собой, кому из них Вас грабят. Империалистическая Москва целыми веками грабила у Вас Ваш хлеб, Ваше железо, Ваш уголь, Ваш скот, Ваш хлопок, а во время войны — брали с Вас подать крови: Ваших сыновей и отцов на фронт. Вам же за это присылали своих чиновников, издевались над народом, презирали Вашу культуру, насмехались над Вашим языком. Сегодня... два хищника сцепились и кроваво дерутся между собой за добычу... Это время должны использовать народы Европы и Азии для изгнания империалистов из своих родин и восстановления национальных самостоятельных государств... На территории Украины действует Украинская Повстанческая Армия. Она ведет борьбу под лозунгом: "Свобода народов, свобода человеку!"... Переходите с оружием на сторону повстанцев!.. Главная Команда Украинской Народной Самоохраны (УНС). Ставка, июнь 1943 г.»* (АД: Звернення УПА... — 1943–1944. — Арк. 2–3).

У той же час співробітництво Кремля з Німеччиною документально засвідчено. Один лише горезвісний «пакт Ріббентрона — Молотова», що фактично відчинив шлюзи Другій світовій війні, чого вартий! А от щодо таких звинувачень на адресу УПА — аж захлиналися!

Для збільшення «*кривавого рахунку УПА*», як це видно, скажімо, з доповідної записки військового прокурора військ МВС Г. Кошарського «*Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ*» до секретаря ЦК КП(б) України Хрушова, поданої 15.02.1949 р. з грифом «*Цілком таємно*» (Сергійчук, 1998. — С. 699–707), Міністерством Держбезпеки Української РСР «у Західних областях України широко використовуються т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів "УПА"». Ці «*спецгрупи МДБ, як засвідчують факти*», — а їх у доповідній наведено чимало — ширсько застосовували «*свавілля та насильство над місцевим населенням... піддавали катуванню... жорстоко мордували... гвалтували...*» мирних громадян і, як наголошує Кошарський, подібні факти, «*на жаль, аж ніяк не поодинокі*». «*Дії т. з. спецгруп МДБ, — доходить висновку військовий прокурор, — мають яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, ясна річ, не можуть бути виправдані жодними оперативними міркуваннями*», позаяк «*жертвою їх (цих «спецгруп».* — М. Л.) сваволі часто стають особи, непричетні до українсько-бандитського підпілля... (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 68. — Арк. 9–17)».

Про це ж, до речі, задовго до Кошарського повідомляв і військовий прокурор військ НКВС Рівненської області Константинович (АД: О нарушениях... — 1945. — Арк. 86), наголошуючи, що «незаконні розстріли окремих громадян», які від січня до серпня 1945 р. становили «37,8% від загальної кількості порушень соцзаконності», вийшли на перше місце серед решти злочинів, здійснених працівниками НКВС—НКДБ в області. Наприклад, подамо «бойовий шлях» лише однієї «спецгрупи», наведений військовим прокурором серед низки зразків злочинної діяльності працівників органів НКВС і НКДБ (там само. — Арк. 87): «...3. Оперуповноважений Рафалівського р/в (райвідділ. — М. Л.) НКВС лейтенант міліції Сазонов при виконанні оперативних завдань під час виїздів у села району систематично порушував соцзаконність. Так: а) У жовтні 1944 р. Сазонов разом з командиром спецгрупи Спорішем затримали гр-ку хутора Новки Узловату, мати 5 дітей. Не вчинивши допиту і не з'ясувавши особи затриманої, Сазонов дав наказ розстріляти Узловату... Труп викинуто на пустирище; б) Того ж місяця 1944 р. в хуторі Дібровка в будинку гр-на Яченя застали гр-ку Гладюх Параску з двома дітьми (одне — немовля). Запідозривши Яченя і Гладюх у зв'язках з УПА, Сазонов наказав бійцям спецгрупи будинок підпалити, а Гладюх розстріляти. Гладюх була відведена за село й розстріляна; в) У грудні 1944 р. в селі Сабіжиці за підозрою в зв'язках з УПА було затримано гр-на Єзгора. Сазонов, учинивши допит останньому і не домогшись позитивного результату, наказав затриманого повісити. Єзгора бійцями спецгрупи було повішено; г) У лютому 1945 р. в селі Кульки була затримана дружина бандита (прізвище не з'ясовано). Після вчиненого допиту Сазонов наказав затриману вбити. Затримана бійцем спецгрупи Калашниковим була забита: Калашников перерізав їй ножом горло; д) У березні 1945 р. на озерних хуторах були затримані за підозрою у зв'язках з УПА 2 дівчини і один хлопчик (прізвища не з'ясовані). Сазонов після вчиненого допиту дав наказ затриманих розстріляти. Затриманих було розстріляно бійцями спецгрупи Чекановим і Ткачевським; е) 23 березня 1945 р. Сазонов, перебуваючи у стані сп'яніння в с. Маюниці, наказав обстріляти село. Унаслідок безцільної стрілянини були важко поранені 12-річні підлітки Пугач Марія, Якубець Ганна та Якубець Тетяна. Сазонов... утік». Прокурор проілюстрував свою доповідь численними прикладами порушень, виявлених у Рівненській області, однак подібні «спецгрупи» діяли й у інших областях — і тими ж методами.

Так, організовані у квітні 1946 р. «три так звані спецгрупи Управління МВС із боротьби з бандитами в Чернівецькому районі» на

Буковині, командирам яких було наказано *«діяти методами банд»*, як наголошено в довідці (АД: О работе... — 1946. — Арк. 30), *«займалися, по суті, бандитськими вчинками»*. Такі ж, до речі, підрозділи, які було наказано *«переодягнути у бандерівський одяг і зовнішньо уподібнити до банд»*, створювалися й у Війську Польському під час здійснення польською владою горезвісної акції «Вісла» (Акція... — 1997. — С. 414). Як свідчать архівні дані, дії цих «банд» (так само й задіяних у каральних операціях звичайних військових підрозділів), що були спрямовані на примушення українського населення до депортації зі своїх етнічних теренів на півдні та сході Польщі спочатку до УРСР, а затим тих, хто навіть з примусу відмовився покидати батьківську землю, — у відведені для них «резервації» поблизу західних польських кордонів, теж *«супроводжувалися навмисним спаленням будівель, жорстоким знущанням над родинами членів підпілля, масовими арештами»* (там само. — С. 28).

Та цим форми діяльності «правоохоронних» органів *«під виглядом бандитів “УПА”»* не обмежувались. Скажімо, оперуповноважений відділу боротьби з бандитизмом Збараського (Тернопільська область) р/в МВС Курашенко наприкінці січня 1946 р. *«при проведенні чекістсько-військової операції заарештував 30 громадян»* кількох сіл і *«шляхом побиття під час допитів намагався сфабрикувати неіснуючі станичні антирадянські ОУНівські організації»*, а в травні того ж року оперуповноважений Коропецького р/в МВС Мартинов *«так само шляхом побиття 25 громадян намагався створити нібито існуючі вже сільські організації українсько-німецьких націоналістів»* (АД: О недостатках в работе... — 1946. — Арк. 4).

Однак часто-густо траплялося, що й ті з червонозоряних «визволителів», що не прикривалися *«виглядом бандитів “УПА”»*, поводитися не краще. Терор стосовно *«місцевого населення»* набув таких масштабів, що його вже не могло замовчувати навіть завезене *«у обози»* партійне керівництво.

Не ставлячи за мету «вибілювати» воєнні дії ані частин Червоної армії, ані вояків УПА, все ж зазначимо, що останні просто змушені були вдаватися до «неправильної» партизанської війни, позаяк стали на смертельний двобій із ворогом, який мав незрівнянно більшу промислову, військову, політичну, пропагандивну потугу, зрештою, людські резерви, тобто він опирався на державу. Повстанські ж структури, навпаки, створювалися на засадах самоорганізації, тобто, по суті, то був двобій вояків-аматорів із досвідченими, добре озброєними

професіоналами*. Зате «братні» окупанти не мали того, що завжди було — і без чого, безперечно, ця боротьба не могла бути такою тривалою — у повстанців: рідної землі під ногами і самовідданої підтримки місцевого люду, попри постійні масові репресії з боку «народної» влади. Саме завдяки постійному підживленню УПА, незважаючи на значні втрати — скажімо, лише впродовж 1945 р. повстанці *«втрапили 9 тис. вбитими»* (Історія України. — 1996. — С. 336), — продовжувала чинити збройний опір. За оцінками істориків (Малий... — 1997. — С. 407), *«усього за роки існування УПА в її лавах побувало до 400 тис. осіб»*. І хоча з боку останніх, зрозуміло, теж траплялися випадки надмірної жорстокості, спричинені різними обставинами — аж до відчаю, однак такого масового терору проти місцевого населення з їхнього боку не було і не могло бути у принципі, оскільки воно, окрім хіба що тих, хто відкрито став на бік «совітів», було для повсталих своїм, на відміну від «визволителів», яким це населення видавалося — і небезпідставно — незрозумілим і ворожим, а отже, чужим. Тому репресивні заходи ОУН–УПА зачіпали не населення взагалі, а переважно функціонерів *«нової окупаційної влади»*, в той час як радянські карально-репресивні органи часто-густо сповзали до боротьби проти західноукраїнського люду взагалі, про що неспростовно свідчить величезний масив радянських архівних документів.

«Мають місце випадки надзвичайно тяжких самоуправств — побиття, спричинення каліцтв затриманим і самочинні розстріли безвинних громадян», — такою констатацією починалась одна із багатьох постанов бюро Тернопільського обкому КП(б)У, присвячених розглядові цієї гострої проблеми (АД: О недостатках в работе... — 1946. — Арк. 3).

Навіть у офіційних партійних документах подібних прикладів *«проведення операцій»* по всіх куточках багатостраждальної Західної України — хоч гать гати! Наведемо декілька з них.

* Це непорівнянне співвідношення потуг, змінити яке самотужки в українців не було жодної можливості, змушувало їх шукати союзників «на стороні». У передвоєнне десятиліття такими бачилися німці, антимосковське спрямування політики яких із плином часу ставало все зримишим. Однак надіям використати в боротьбі з кремлівським окупаційним режимом німецьку «карту» не судилося здійснитися — уже невдовзі після нападу на СРСР гітлерівське керівництво недвозначно показало, що українці для них такі самі «унтерменші», як і решта «несвіропейських» народів. Коли ж остаточно стало зрозуміло, що навіть найменшого розуміння державотворчим зусиллям українців з боку німців годі сподіватись, мужні сини України взялися зі зброєю в руках обороняти свою землю від обох окупантів — і коричневого, і червоного.

Волинська область. Ось що, зокрема, повідомляв 26 листопада 1944 р. «Інформаційний бюлетень» ЦК КП(б)У № 36 про трагедію, яка сталася 25 жовтня 1944 р. в селі Ляховому (АД: О фактах нарушения советских... — 1944. — Арк. 1): «...дільничний уповноважений міліції Воротніков, отримавши завдання від начальника р/в НКВС затримати гр-на Парфенюка, який нібито дезертирував з Червоної Армії, з 4-ма бійцями з групи охорони громадського порядку о 8—9 годині вечора оточив квартиру (в інших повідомленнях — «будинок». — М. Л.) гр-ки Парфенюк, увірвався до помешкання і, “щоби налякати”, застрелив із автомата її дочку. З метою приховування злочину Воротніков застрелив гр-ку Парфенюк, її 15-річного сина, другу дочку й тримісячне дитя. Перевіркою встановлено, що гр-н Парфенюк перебуває в Червоній Армії й ніколи звідти не дезертирував (а якби навіть і дезертирував, то хіба це могло бодай якось виправдати моторошний вчинок тих душогубів?! — М. Л.)».

Львівська область (АД: О грубейших извращениях... — 1945. — Арк. 1). «11 березня [1945 р.] у селі Наконечному були затримані Гула М. і Шпитяк С., що ухилялися від мобілізації, і в селі Поруденко гр-н Ничкало І. 50-ти років. Усі троє за наказом [начальника Яворівського райвідділу НКВС] Рудковського розстріляні дільничним уповноваженим Шигульним (у довідці «О фактах грубого нарушения советской законности в Яворовском районе Львовской области» організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (там само. — Арк. 10) прізвище останнього записане інакше: Щегулін. — М. Л.). 17 березня ц. р. у селі Прилбичі проводилася операція, в результаті якої було затримано 11 осіб, що ухилялися від мобілізації. На шляху до райцентру Рудковський відібрав з групи затриманих» чотирьох осіб «і після допиту, супроводжуваного побиттям, за його наказом вони були розстріляні».

Рівненська область. У довідці, надісланій 5 січня 1945 року на ім'я Хрущова секретарем обкому КП(б)У В. Бегмою (АД: Справка о борьбе... — 1945. — Арк. 73), серед інших прикладів наведено й такий: «7 грудня 1944 року при проведенні операції з ліквідації бандгруп у селі Борбино Острозького району була затримана громадянка Устимчук Мокрина Йосипівна. Як з'ясувалося пізніше, Устимчук — мати 11 дітей, причому 3 сини перебувають у Червоній Армії, а чоловік працює в оборонній промисловості. Затримана Устимчук була доставлена до р/в НКВС. Начальник р/в НКВС лейтенант міліції Піканов був п'яним і того ж дня ввечері, не розібравшись, наказав бійцеві військ НКВС Логвиненку вивести Мокрину Устимчук у виарок поблизу пошти (в центрі містечка

Острожець) і розстріляти її». Той «виконав наказ», а під час розслідування було «встановлено, що Устимчук до ОУН і УПА жодного стосунку не має...»

Станіславська (пізніше — Івано-Франківська) область. *«Працівники Кутського райвідділу НКВС: Іванов — начальник райвідділу, Белов — співробітник райвідділу і Левченко — уповноважений міліції прибули 10 жовтня 1944 р. в село Рідні з групою бійців винищувального батальйону. Не виявивши бандитів, вони вбили 7 мешканців і спалили 7 селянських обійсть... Серед убитих двоє дітей 6–12 років і дві жінки — 5 і 55 років...» (АД: О фактах порушень... — 1945. — Арк. 38).*

Тернопільська область. 9 лютого 1945 р. *«дільничний уповноважений В-Дедеркальського р/в НКВС Петрушевський, будучи напідпитку, на хуторі Тури розстріляв ні в чому не повинних 6 осіб селян, забрав їх майно й спалив два будинки», а його «колега» зі Зборівського р/в НКВС «Белофостов, супроводжуючи заарештованих, напився п'яним і розстріляв п'яťох із них...» (АД: О фактах морально-бытового розложення... — 1945. — Арк. 2–3). 5 березня 1946 р. «пом. уповноваженого Струсівського р/в МВС Лобанов при здійсненні операції в селі Сушин обстріляв будинок інваліда Вітчизняної війни Антонюка. При цьому вся сім'я з 4 осіб була вбита...» (АД: О недостатках в роботі... — 1946. — Арк. 4). Як наголошується у цій постанові бюро Тернопільського обкому КП(б)У, «подібні випадки вбивства безвинних громадян мали місце також у Мельнице-Подільському, Підгаєцькому і Зборівському районах».*

Чернівецька область. *«Начальник Кельменецького райвідділу НКВС Никаноров разом зі співробітниками райвідділу винищив п'яťох осіб ні в чому не повинних громадян, з яких одну жінку задушили мотузкою, прив'язали їй камінь на шию й кинули в Дністер. Трьох полонених угорців замість доправлення їх до місця призначення розстріляли і кинули в криницю. Одного фіктивного бандита розстріляли і труп залишили в лісі, прикривши гіллям. Усі ці факти злочинної діяльності працівників р/в НКВС були відомі керівництву управління НКВС», однак жодних заходів вжито не було. (АД: О [некоторых] фактах порушень... — 1945. — Арк. 8). Під час розслідування діяльності начальника УМВС Чернівецької області полковника Руденка (там само. — Арк. 23–24) було виявлено, що в лютому — березні 1945 р., коли «в органи МВС Чернівецького району прийшла з повинною велика кількість бандитів», він «вирішив здійснити ряд заходів, спрямованих на безслідне зникання бандитів», для чого наказував розстрілювати утримуваних у камерах попереднього ув'язнення. Так само діяли й підлеглі полковника ...*

Якщо вже «визволителі» з такою легкістю вбивали ні в чому не винних людей, то затримати чи заарештувати будь-кого було для них, безперечно, пустісінькою справою, ба навіть розвагою. Як, наприклад, повідомляв 5 грудня 1944 р. в. о. Прокурора УРСР С. Шугуров (АД: О нарушении... — 1944. — Арк. 40), в Рудиківському районі Дрогобицької області «незаконно заарештовано 43 особи», які «без санкції прокурора утримувалися під вартою понад 25 днів». Та що там «якихось» сорок три незаконно заарештованих — он на Тернопільщині тільки «в травні місяці [1946 р.] без санкції прокурора і УМВС чи УМДБ у камерах попереднього ув'язнення утримувалось 2112 осіб, з яких 991 заарештовані без будь-яких підстав», на час розгляду цього питання обкомом КП(б)У вже були «звільнені» (АД: О недостатках в работе... — 1946. — Арк. 3). І що ж? А нічого страшного — саме таку установку щодо подібної практики давав той, кому переважно інформація про всі ці неподобства й адресувалася. «Якщо в якомусь із сіл бандити вчинили напад, — повчав головний більшовик України секретарів обкомів і начальників облуправлінь НКВС і НКДБ (АД: Стенограмма выступления тов. Хрущева... — 1945. — Арк. 5–6), — треба викликати й негайно заарештувати пособника. Треба заарештувати 2–3 в залежності від обставин, а сім'ї вислати... Юридично, можливо, ми й матимемо помилки, а саме, що він у даному випадку не є фактичним провідником банди — може статися, якийсь процент буде помилковим. Це нічого... Треба намітити, які куркульські родини безперечно є пособниками... Треба добряче вдарити по цій куркульській верхівці. Спробувати в шахматному порядку намітити групу сіл, взяти кількох куркулів і сказати: ми знаємо, що ви допомагаєте бандитам... Звісно, він буде відпиратися, але ми повинні сказати про це упевнено. І от якщо тільки бандити когось із цього села пальцем зачеплять, ви будете заарештовані, а ваша родина вислана до Сибіру... А народові ви повинні сказати, що висилається не як куркуль, а як пособник бандитів (якщо почнемо виселяти куркуля в Сибір, то бандити скажуть, а що [ми] вам казали, як скінчиться війна, так і будуть вислати в Сибір, ось так воно і є, всіх українців висилають до Сибіру. Цього нам не треба)... А якщо... замість Петра візьмете Івана, то не помилитеся, — завтра візьмете Петра...» Не дивно, що архівні матеріали, з яких тут представлено лише крихти-ну, аж рясніють подібними фактами.

У згаданій довідці В. Бегма відзначає характерну ознаку ведення бойових дій військами НКВС: вони «мало беруть живцем», і розповідає, як «під час розгрому банди “Апостола” в Тучинському районі війська майора Погодіна вбили 25 осіб», а єдиного бандита, що пораненим

потрапив у полон, «*один лейтенант*» забив ударом приклада по голові. Та видається, що дорікає дарма, бо, як видно навіть із маленької дрібки витягнених з величезної кількості документально засвідчених фактів (а слід пам'ятати, що й останні далеко не охоплюють повної картини терору, що жажливою повинню затопив Західну Україну, адже, як наголошує у згаданій «Доповідній» Г. Кошарський, зовсім «*не кожний випадок порушення радянської законності має своє відображення у слідчих справах і розслідується*», навпаки, на думку військового прокурора, «*більшість фактів якраз не розслідується*»), чимала кількість «бандитів», як з'ясовувалося під час здійснюваних — хай і зрідка — розслідувань, взагалі ніяким боком не була причетною до УПА (на жаль, як ми вже мали змогу не раз переконатися, часто-густо траплялося так, що запідозреного спочатку вбивали, а вже потім «*з'ясовувалося*»...). А так — «бандита» вбито — і кінці у воду...

До речі, «визволителі» взагалі воліли мати справу не так із справжніми «бандитами», як із так званими бандпособниками, якими в принципі можна було оголосити будь-кого з мешканців, щоб затим на «законній» підставі конфіскувати уподобане майно нещасливця. Як видно, скажімо, зі «Звіту» командування 3-го кавалерійського полку I Української партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака «*про бойові дії проти українських націоналістів*» (відмовившись реформувати партизанські з'єднання, що дислокувалися на вже звільнених територіях, у регулярні частини Червоної армії, радянське керівництво натомість спрямувало декотрі з них на боротьбу з УПА), за 15 днів — «з 17.10. по 3.11.44р.» — «*знищено бандитів*» аж... одного, зате «*вилучено бандпособників (у полон) — 63 особи*» (АД: Отчет по борьбе... — 1944. — Арк. 22).

Це ж одразу впадає у вічі й при ознайомленні зі звітами інших підрозділів цієї партизанської дивізії, наприклад окремого кавалерійського дивізіону за період від 15 серпня до 20 вересня 1944 р. (АД: Итоги... — 1944. — Арк. 24—25). Дивізіон у цей час переважно займався «*прочистками*» різних лісів у Млинівському, Горохівському, Дубнинському районах із майже однаковим результатом: «*ничего не обнаружено*». І навіть натрапивши «*на банду УПА у складі 18 осіб*» та провівши «*короткий бій*», зуміли обійтися без втрат (з обох боків). Та один бій, вочевидь, усе ж відбувся — 6–7 вересня 1944 р. під час очищування «*Демидівського лісу від банд УПА... Унаслідок цього: вбито — 10 осіб, взято в полон — 10 осіб*». Однак, як видно із захоплених трофеїв, на всю «банду» припадало аж... «*4 гвинтівки*», та й то, не виключено, просто знайдені в лісі. Тож наразі невідомо, хто там дійсно належав до «бандитів», а кого просто пригрібли «докупи»...

Значно вагомішими виявилися результати «прочищення» довколишніх сіл і хуторів, де було затримано «підозрілих осіб — 19». Та й трофеї «взято» солідніші (думається, це тільки «офіційні» дані): «коней — 3, корів — 3, свиней — 8, зерна — 4000 кг».

Це теж специфіка бойової діяльності партизан чи то пак звітування про неї. І ця риса властива не лише звітам низової партизанської (та хіба тільки партизанської?) ланки, вона, мов шило з мішка, випирає також у звітах верхівки — як партизанської, так і партійної. Так, у доповідній керівника партизанського руху в Україні генерал-лейтенанта Т. Строкача в ЦК КП(б)У, зокрема, повідомлялося (АД: Про оперативні заходи... — 1945. — Арк. 43): «При очищенні хутора Ржев упродовж 10–12 лютого ц. р. вбито бандитів 26, захоплено 79, затримано як пособників 181, таких, що ухиляються від призову до Червоної Армії 46, 113 таких, що підлягають фільтрації. Виявлено й знищено схронів 65. Захоплено трофеї: ручних кулеметів — 1, автоматів — 8, гвинтівок — 21, пістолетів — 5, гранат — 15...» Чи не замало для 105 «чистих» «бандитів», особливо якщо врахувати, що декотрі з них були озброєні кількома одиницями зброї (так, на арк. 41, 42 говориться про знищення «внаслідок бою» трьох «бандитів», кожен з яких мав при собі автомат і пістолет; до речі, там повідомляється, що серед них нібито було «точно впізнано „Клима Савура“», командира УПА)?

Цією ж вадою відзначалися й партійні повідомлення. І хоча той же Бегма й намагався перекласти бодай частину вини за це на «органи» (у січні 1945 р. серед іншого повідомляє Хрущову, що «...у Червоноармійському районі, де нач. р/в НКВС Лінкуль, райвідділ НКВС звітує, що вбито 19 бандитів, але не підібрано жодного трупа...» — АД: Справка о борьбе... — 1945. — Арк. 75), однак це мало допомагає. І вже у травні з республіканського компартійного «олімпу» лунає грізний окрик (АД: По поводу противоречивых данных... — 1945. — Арк. 82): «Із цих суперечливих даних видно, що ви мало звертаєте увагу на дані, отримувані від райкомів, не аналізуєте їх і неперевіреніми передаєте в ЦЕКА КАПЕБЕУ (так у цитованому документі. — М. Л.). Внаслідок ЦЕКА не має можливості правильно міркувати про перебіг боротьби з бандитизмом в області». А помилився секретар обкому — не сам, звісно, — в одній лише цифрі: повідомив у ЦК, що на 15 березня «в області налічувалось 1160 бандитів», а оскільки, за ним же наведеними даними, «з 15 по 18 березня... вбито, полонено і прийшло з повиною 663 бандити», то залишитися мало б 497, а у повідомленні обкому чомусь написано, що тепер «в області нараховується 887 бандитів». Тобто обурюється Микита Сергійович,

«зменшення становило лише 273 особи», а не 663 — ось такою кривою вдалася обкомівська арифметика. Воно нібито й так усі розуміють, що вся та «статистика» — вилами по воді писана, бо, сказано ж, трупів не підбирають, але цифра має бути справною!

Однак у листопаді того ж року вже новий секретар Рівненського обкому КП(б)У доповідає в ЦК (АД: Докладная записка... — 1945. — Арк. 173): «...усього по області, разом із бандодинаками, нами враховано 1149 бандитів». І далі (там само. — Арк. 177—178): в період з 15 по 25 листопада «проведено 82 операції. Результати цих операцій такі: ...вбито бандитів — 65, затримано бандитів — 54, прийшло з повинною — 10. У бандитів захоплено трофеї: РП [ручні кулемети] — 2 (цифра частково стерта і в інші звіти, наприклад в «Отчет о ходе ликвидации ОУНовских банд на территории Ровенской области за период с 15 по 25 ноября 1945 г.» (там само. — Арк. 183—184), не увійшла. — М. Л.), гвинтівок — 28, автоматів — 11, пістолет. і револьв. — 10, гранат — 14...» Як бачимо, захопленої зброї не вистачає навіть на половину «бандитів» (тим паче, що важко собі уявити бандита, озброєного лише гранатою). Чи не тому, що значна їх частина є такими лише на папері?..

А ось як була зафіксована ця акція ковпаківців у документах проти-лежної сторони (орфографію і стиль в основному збережено): «Дня 3-го вересня 1944 р. відділи червоних партизанів ім. “Ковпака” появились на теренах районів Острожецького і Млинівського... силою коло 5000 чоловік, в тому числі 500 кавалеристів. Червона банда мала тяжку зброю, як гарматки і тяжкі скоростріли. Провели ряд терористичних акцій серед населення (в документі наведені назви сіл, зачеплених акціями. — М. Л.)... попаливши тих господарів, у котрих кватирували відділи УПА. Грабункам і знуцанню не було кінця, при тім терпіло все населення. В багатьох місцях у підлий спосіб насилували безборонних жінок і неповнолітніх дівчат, мордували стариків... В дні п'ятому вересня ц. р. змінили напрям, пішли на схід... В околицях Любачівки мали сутичку з нашим відділом УПА. Жертви з нашої сторони: 6 вбитих (в тому числі обл[асний] провідник Микола) і 9 ранених. Ворожжі втрати: 11 вбитих та невідоме число ранених. Відділ вирвався з окруження...

Дня 6.9.1944 р. НКВД районів Демидівка, Козин, Верба, Берестечко, Радивилів та ко [?] партизан, що підтяглися вночі, замкнули села, які знаходились між [?] Берестечко — Демидівка. В годині 9-й, утворивши трикутник, почали підступати... В околицях Медушів, Пропасницька, Копань, Хрінницькі Діброви, Товпизинські Діброви, Товпизин, Вербень направили на наші відділи УПА. В трикутнику, де почали більшовики

робити облави, опинилися ще відділи Щупака. Акії тривали чотири дні: 6, 7, 8, 9/9.1944 р., однак відділам вдалося вирватися з оточення, пішовши вплав через річку Стир. В боях та в переправі загинуло або втопилося 27 чоловік. Ранених було понад 30 чоловік. Ворог сильно тероризував і провів арешти серед того населення, на яке донесли «сексоти». Грабували в людей одяг, харчі та речі щоденного вжитку. Було багато випадків насильства над жінками і малолітніми дівчатами... В днях від 10—15.9.1944 р. ворог перекинув свої банди на терен Дубенщини. Одна частина пішла рейдом на північ... Друга група в числі 2000 чоловік подалася на південь в райони Дубенський та Мізочський через села Боцянівка, Заруддя, Полиця, Збитинська, Липа, Мощаниця, Бондарі, Ступно, Обгів, Тростянець, взявши напрям на Сенидубки, Дитиничі, Страклів, перейшли у Вербівський рай[он]. Узгаданих селах провели також ряд терористичних акцій. Розстрілювали привселюдно жінок (у селі Бондарі)... (АД: Рух... — 1944. — Арк. 6).

Недарма навіть професійні чекісти відзначали (АД: Протокол... — 1945. — Арк. 13), що ковпаківців, які «займаються мародерством і свавіллям», населення називає «совітськими бандитами». Ось які записи, зокрема, знаходимо у шоденнику комісара С. Руднева: «27 травня 1943 р. (з'єднання Ковпака саме розпочинало так званий Карпатський рейд і на ту пору перебувало на Житомирщині, неподалік Олевська. — М. Л.) ...стан із продуктами залишається напруженим. Хліба нема, картоплі теж нема. Вирішили післати дві експедиції... а роти і батальйони післили маленькі групи по навколишніх селах... 30 травня... Сьогодні від північної експедиції отримали 100 голів худоби і пудів 200 картоплі...» (АД: Дневник... — 1943. — Арк. 11, 14). Навряд чи то були добровільні пожертвування (далі, при підході до Карпат, про це прямо, в дусі класової «справедливості»: «...розгромили декілька фольварків... По дорозі багато поміщицьких маєтків. Наші забирають коней і худобу...»). Та навіть коли й давали щось по добрій волі, і це не завжди рятувало від поборів: «...проходили через чеські колонії. Чехи живуть дуже добре і культурно, нашу появу зустріли надзвичайно тепло. В колонії Малин чехи зібрали 250 пар білизни. Цій колонії нами забрано 50 центнерів білої муки, 10 центнерів сиру...» (там само. — Арк. 36). Про це ж (що подеколи партизани «забирали все, що знаходили, аж до дитячого») доносили й самі партизанські розвідники (АД: Рапорт... — 1943. — Арк. 14). Іншим разом — у грудні 1943 р. — вони донесли про «велике невдоволення населення» м. Олевська (Житомирщина) тим, що їх було «невідомо яким партизанським загonom добряче роздягнуто». Дійшло до того, що, як зазначають розвідники, «населення м. Олевська приходило скаржитися [німецькому] комендантові

міста» на те, що *«партизани заходять до міста й грабують (а що ж тоді діялося у селах, де не було ані гарнізонів, ані комендантів! — М. Л.)»*. На прохання захисту *«комендат сказав, що людей (солдатів) я вам не дам, позаяк мені солдати потрібні для інших справ»* (там само. — Арк. 42, 49).

Тим часом партизани й самі не раз вдавалися до провокаційних дій *«під виглядом українських націоналістів»*. Про один із таких випадків обмовився у своїх спогадах і відомий командир загону Д. Медведєв (1957. — С. 284—285): *«Стало відомо, що в Рівному за підозрою у вбивстві Геля (наближений до Гітлера високопоставлений чиновник з Берліна. — М. Л.) заарештовано й розстріляно 38 найвідоміших українсько-німецьких націоналістів»*. Ця акція була спричинена спеціально залишеними Кузнецовим на місці здійсненого ним убивства документами полоненого партизанами *«емісара Степана Бандери»*, доклавши до них *«написану таким самим почерком»* чекістськими умільцями директиву, зі змісту якої однозначно випливало, що вбивця діяв з наказу керівництва ОУН. *«Ми дуже боялися, аби не залишився непоміченим “загублений” Кузнецовим гаман»*, — наголошує Медведєв. Але результати провокації перевершили всі сподівання, і *«арешти не обмежилися тільки Рівним. Подібні звістки не могли не викликати у нас почуття задоволення»*, — згадує відомий «партизанський» ватажок. Репресії дійсно не обмежилися Рівним, так само як і згаданими 38 українцями, позаяк то була не єдина акція медведєвців, у якій вони «підставляли» українське населення. Так, здійснений Кузнецовим у Львові замах на заступника губернатора Галичини О. Бауера, наголошує В. Косик (назв. пр. — С. 424), *«викликав страшні репресії з боку німців: дві тисячі розстріляних заложників і кілька сотень повішених українських політичних в'язнів. У донесенні Кузнецов із задоволенням зазначав, що, як і в Рівному, провокація у Львові була дуже успішна... Кузнецова повстанці УПА розстріляли 9 березня 1944 р.»*.

Ясна річ, так діяли не тільки медведєвці. Радянські партизани, прийшовши на українську територію з Росії та частково з Білорусі (там само. — С. 277—280), *«реквізували в населення все, що їм було потрібно, щоб харчуватися і одягатися»*, й самі *«проводили розстріли українських патріотів, людей, близьких до націоналістів»*.

До речі, всупереч тому, як радянська історична наука, прославляючи знаменитий рейд ковпаківців, стверджувала, що він нібито *«активізував боротьбу трудящих західних областей України проти німецьких окупантів»* (див., напр., УССР, 1988, т. 2, с. 16), тогочасні записи партизанського генерала Руднева це начисто спростовують. Навпаки, чим далі партизанське з'єднання (судячи з його структури — стрілецькі

полки, батальйони, роти, взводи, кавалерійські дивізіони, артбатареї тощо — і командного — переважно кадрові офіцери — складу, як їх описує сам Руднев, видно, що воно ніяк не підпадає під класичне визначення партизанської боротьби, яку ведуть самостійні загони, не перебуваючи у складі регулярних сил. Це радше частина Червоної армії, що виконує спеціальні завдання командування у відриві від основних сил; сам комісар зазвичай називає його не партизанським загonom чи з'єднанням таких загонів, а, як і належить військовому підрозділові «*частиною*») просувалося вглиб Західної України, тим частіше згадувалося про націоналістів: «*15 червня 1943 р. Націоналістичне село Дерти пройшли без жертв, хоч стрілянина була по втікачах... Увесь район насичений націоналістами... 20 червня... Командир розвідгрупи 3 сб (3-й стрілецький батальйон. — М. Л.) по радіо повідомив, що тримав бій з націоналістами 40 хвилин. Має двох убитих... 21 червня... Клецька-Велька на 100% націоналістична... 22 червня... Стоїмо неподалік Ровно... Всі села заражені націоналістами... 23 червня... Робимо зупинку 25 км північно-східніше Ровно... Всі села заражені націоналістами. Часто стріляють з-за рогу, з кущів, з жита тощо...*» (АД: Дневник... — 1943. — Арк. 23—28).

Тільки 25 червня, коли після тривалих переговорів вдалось домовитися із повстанцями, які — «*чоловік 500*» — засіли у Здвижді, про безперешкодну переправу «*через р. Горинь* (далі Руднев чомусь пише про готовність «*переправи через р. Уборть*»... — М. Л.) між селами Корчин — Здвиждь» (уперта незгода останніх пропустити ковпаківців довела до такої люті Ковпака, що він не раз поривався артилерією «*змести село з лиця землі*», і тільки «*рішучий опір*» комісара врятував останнє від винищення), вперше зафіксовано в записах, що «*населення вперше залишилося на місці і висипало на вулицю*», а до того при наближенні «*червоної партизанки*» втікало в ліси. От і вся «*активізація*»...

Зрештою, сама лише «*присутність цих партизанів викликала посилення німецьких репресій. Близько сотні українських сіл було знищено в листопаді 1942 року, а населення деяких з них було знищено...*» Під час згаданого рейду ковпаківців це впало у вічі С. Рудневу (АД: Дневник... — 1943. — Арк. 15): «*...Йдучи через Тартак і Милашевичі, побачили моторошне видовисько: чудовий хутір і село Милашевичі, де ми стояли постоем взимку, зараз спалені дощенту, самі тільки димарі стирчать...*»

У цілому світі відома трагедія чеського селища Лідіце, яке, як інформує «УРЕС», «*10.VI.1942 німецько-фашистські окупанти, звинувативши мешканців у переховуванні патріотів, повністю зруйнували, чоловіків розстріляли, жінок і дітей відправили у табори смерті*». А хто

у світі, ба навіть і в Українській державі, знає, що в Україні було аж 250 таких сіл, як Лідіце (Українська РСР... — 1968. — С. 149). Наприклад, 23 вересня 1942 р., як свідчать архівні німецькі документи, були знищені села Борки, Заболоття, Борисівка, Кортеліси, при цьому «замкнені в церкві та інших будівлях 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї (мені назавжди врізалася в пам'ять цифра, виведена на непоказному обеліскові у загубленому серед житомирських лісів селі Копище, де, як розповіли його уцілілі мешканці, під час війни «квартирували» партизани О. Федорова: 2878 — саме стільки жителів села знищили карателі. — *М. Л.*)». У січні 1943 р. «було знищено село Козари Чернігівської області разом із 4268 мешканцями» (Косик, 1993. — С. 277, 280)... А що вже казати про аналогічні вчинки «своїх» — енкаведистів?* Про щось подібне в радянської людини

* Не раз спостерігаючи подібну картину — підсилену ще й присутністю купки згорьованих дітей та жінок — у кадрах військової хроніки, радянський люд повоєнних поколінь і подумати не міг, що воно може бути не витвором кривавих рук гітлерівських окупантів. Та й офіційні видання — тоді радянські, а тепер і російські — доводили, що саме «окупаційні війська і німецькі ВПС зруйнували повністю в СРСР, тобто підірвали, спалили, зруйнували дотла... 1700 міст, 70000 сіл і малих населених пунктів... 98000 колгоспів (їх матеріальну базу, будівлі, ферми, сховища), 1876 радгоспів з їх селищами» тощо (Похлебкин, 1999. — С. 507; ці ж цифри наведені в радянських виданнях — див., напр., монографію «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945». — С. 692). І навіть не виникало запитання, а для чого, власне, загарбникам масово спалювати будівлі, хліб, різні матеріали, коли вони все це й так уже захопили, а отже, могли вжити собі на користь? Звичайно, не виключено, що до таких наслідків могли призвести бомбардування та обстріли, але аж ніяк не умисні масові підпали та руйнування з боку вермахтівських зайд. А от «свої», виявляється, на цьому серйозно спеціалізувалися. Так, «батько і вчитель усіх радянських людей», а на ту пору — ще й Верховний Головнокомандувач Й. Сталін наказом № 0428 від 17 листопада 1941 р., прикриваючись грифом «Секретно», вимагав (Скрытая правда... — 1992. — С. 211): «Руйнувати і спалювати дотла всі населені пункти в тилу німецьких військ на відстані 40–60 км углиб від переднього краю і на 20–30 км праворуч і ліворуч від доріг. Для знищення населених пунктів у вказаному радіусі негайно кидати авіацію, широко використовувати артилерійський та мінометний вогонь, команди розвідників, лижників і підготовлені диверсійні групи, споряджені пляшками із запалювальною рідиною, гранатами і підривними засобами (створюється враження, що жодної нестачі у згаданих бойових засобах, боєприпасах і особовому складі РСЧА на ту пору не відчувала, та й воювати їй належало зовсім не з німцями! — *М. Л.*)... ЦАМО СССР. — Ф. 353. — Оп. 5864. — Спр. 1. — Арк. 27».

І виконували! Ще й вибачалися за те, що «до отримання наказу Ставки у цій справі дійсно виявляли лібералізм...» Але тепер, доповідав 21 листопада воєнком 53 кавалерійської дивізії батальйонний комісар Гомазков (там само. — С. 212), «в нашій дивізії цього нема. Тільки за 19 і 20 листопада нами спалено чотири населені пункти... особисто спостерігав, як ці населені пункти були охоплені полум'ям. З цієї метою створюємо спеціальні групи бійців... У подальшому ваші вказівки будуть виконуватися з іще більшою наполегливістю...» А вже штаб армії (5-ї) без жодних «ліричних» відхилень рапортував 25 листопада про

й думки не виникало — але ж було! І до того ж набуло масового розмаху. Ось зокрема, що читаємо в «Інформаційному бюлетені № 8/53» ЦК КП(б)У за 13 січня 1945 р. (АД: О фактах нарушений революционной законности в западных областях УССР... — 1945. — Арк. 34): *«Вранці 22.10.[1944] для ліквідації банди в с. Кривеньки [Пробіжнянського району, Тернопільської області] з Чорткова прибули бійці військ НКВС у кількості до 60 чол. на чолі з майором Полянським і представником УНКВС молодшим лейтенантом Молдовановим. Однак банди в селі вже не було. Перебуваючи в нетверезому стані, бійці за наказом майора Полянського і молодшого лейтенанта Молдованова вчинили дикий погром села. Так, було розстріляно 10 мешканців цього села віком від 60 до 80 років, спалено 45 будинків з усіма дворовими будівлями, домашнім майном і великою кількістю намоложеного хліба. Серед розстріляних п'ятеро є членами сімей військовослужбовців (Капустяник В., Поломарь І., Остапчук І., Савуляк А., Київський П.). З 45 спалених осель 20 є господарствами червоноармійськими. Присутні при підпалі будівель і розстрілі громадян нач. райвідділу НКДБ Беляєв, нач. райвідділу НКВС Костін, райвійськом Кондрашкін не вжили жодних заходів для припинення провокаційних дій майора Полянського і молодшого лейтенанта Молдованова...»*

десятки — у списку наведені назви 53 — населених пунктів, серед яких 18 було «спалено військами повністю», 30 «спалено частково», 2 «зруйновано артилерією», а від решти «залишилося 5–6 будинків». Крім того, «організовано 9 диверсійних груп кількістю по 2–3 особи і відправлено в тил противника із завданням підпалення (пригаду, як у роки червонокрavatкового дитинства, вперше побачивши світліну чи, можливо, малюнок з трагічною сценою страти Зої Космодем'янської, ім'я якої носив один із піонерських загонів школи, був здивований дивним написом на табличці, що висіла на її грудях: «Поджигатель». Подумав, що цим фашисти, певно, хотіли принизити велич подвигу відважної партизанки. Те, що це може відповідати дійсності, а тим паче, що розлучені селяни самі відловлювали таких «партизанів», якое навіть не спало на думку... — М. Л.)... ЦАМО СССР. — Ф. 326. — Оп. 5045. — Спр. І. — Арк. 62–63» (там само. — С. 213–214).

Однак «на горі» навіть така ревність видавалася замалою, і вже 27 листопада командувач Західного фронту генерал армії Жуков видав ще один — і теж секретний — наказ за № 01126, у якому, зазначивши, що подекуди командири з'єднань і частин, «побоюючись “оточення” не вживали жодних заходів» щодо виконання відомого наказу Верховного Головнокомандувача, далі, зокрема, вимагав (там само. — С. 215): «...6. Одночасно із пристосуванням населеного пункту до оборони складати план і здійснювати підготовчі заходи щодо знищення шляхом руйнування або спалення всіх життєвих центрів, будівель, запасів продуктів і матеріалів у випадку змушеного залишення населеного пункту». І далі — знову йдуть численні донесення про виконання тих варварських наказів. А те, що така «боротьба з ворогом» прирікала на голодну й холодну смерть тисяч мешканців тих населених пунктів, переважно дітей, жінок, стариків (своїх!), збанкрутілих «захисників народу» не надто хвилювало — усе потім списеться на кровожерних окупантів...

І це був зовсім не поодинокий випадок чи прикра випадковість. У «Повідомленні прокурора УРСР Р. Руденка секретарям ЦК КП(б)У М. Хрушову та Д. Коротченку про злочинні дії співробітників правоохоронних органів стосовно населення західних областей УРСР» від 25 лютого 1945 року (Сергійчук, 1998. — С. 234–238), зокрема, повідомляється про те, як 17 листопада 1944 р. у село Красиєве, що на Тернопіллі, прибула оперативна група на чолі з начальником міліції Білашем *«і без достатніх на те підстав відкрила в селі стрільбу й почала у різних кінцях села підпалювати будинки»*, внаслідок цього *«було знищено 117 селянських господарств, серед них і 14 господарств сімей військово-службовців. Учасники опергрупи вбили 6 осіб» і «вилучили 60 голів худоби, частина якої розбазарена. Значна частина учасників опергрупи перебувала у нетверезому стані. Попри те що в момент пожежі туди прибув секретар райкому КП(б)У тов. Піддубний, останній належних заходів, щоб відвернути вищеназвані вчинки, не вжив... (ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 29. — Арк. 192–196)»*. 5 лютого 1945 р., повідомляється у постанові бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 3 квітня 1945 р. (АД: О фактах грубого... — 1945. — Арк. 3), *«в селі Нирки Товстенівського району під час проведення операції з виселення сімей ОУНовців спалено 48 господарств і пограбовано 30 родин; серед спалених господарств є 18 сімей військово-службовців»*. Слід зазначити, що майже всі злочинні дії, вчинені службовцями НКДБ–НКВС проти мирного населення, супроводжувалися масовими спаленнями селянських двірищ — може, то все ще були відголоски тих нелюдських наказів?

Ці звірства сягли такого масштабу, що навіть *«люди особливого крою»*, як на закритих партійних зборах називали себе «держжинці», змушені були самокритично визнати, що співробітники НКДБ *«налили селянські обійстя, розстрілювали мирних мешканців»*, а *«в окремих периферійних органах... мародерство, пиятика... побиття затриманих... набуло широких розмірів...»* (АД: Протокол... — 1945. — Арк. 4). Вони навіть засвідчили, що *«є факти незаконного вилучення майна, вчинення обшуків — у багатьох випадках прикриваючи все це нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами»* (там само. — Арк. 16), — певно, були впевнені, що ці відомості ніколи не вийдуть за межі того суворо засекреченого протоколу...

Тож уже невдовзі колишні НКВСівці навіть хизуватимуться подібними «подвигами». Так, відомий московський письменник, учасник Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ю. Нагибін (1996. — С. 127–128), оповідаючи у своєму щоденнику про знайомство в 1959 р.

з «дитячим письменником», колишнім чекістом В. Біляєвим, пише про його «нескінченні розповіді про всілякі жорстокості (останній полюбляв розказувати про особливості своєї «оперативної» роботи в Західній Україні. — М. Л.). Повішені, спалені, осліплені, розірвані між двох беріз, защемлені в розколотих сокирою пнях, підстрелені з-за рогу, згвалтовані, зарубані сокирою чи шаблею — звичайні герої його усних оповідань...»

[Для забезпечення повноти портрета цього професійного «вихователя» дітей Ю. Нагибін наводить деякі його оповідання. Ось одне з них: «У жовтні 1946 року зустрів я у Львові дівчину... Очі голубі, мов озера... На вії олівець покласти можна. На мадонну Сикстинську схожа, їй-бо!.. По-знайомилися. Ну, я одразу ж до КДБ, щоб перевірочку влаштували... Розкололася одним махом. Племянниця Денікіна, пов'язана з японською розвідкою... Дали їй "шльопку" (за чекістською «фенею» — розстріл. — М. Л.), потім замінили на четвертак. Аж до п'ятдесят третього відсиділа...

— Ну, а потім що?

— Як що?.. Повністю реабілітована. Недавно до Львова повернулася. Але вже зовсім не те — пройдеш і не глянеш...»]

А наслідки таких дій, звісно, будуть віднесені на карб УПА*.

Усього ж, що зберігається серед архівних документів тієї пори (частина з яких, до речі, й досі закрита, а декотрі після нетривалого відкриття доступу до них, як, наприклад, увесь опис 16-й у ЦДАГО України, із незрозумілих причин — адже всі можливі терміни будь-якого їхнього засекречування вже давно відійшли в небуття разом із державою, що їх встановила, — знову були переведені до категорії закритих уже в наш час), годі намагатися бодай перерахувати — то була справжня широко-масштабна колоніальна війна комуністсько-більшовицького режиму проти українського народу.

* Основи такої «тактики» були закладені ще Леніним. «Вже після укладання мирних договорів з Естонією та Латвією (1920 р. — М. Л.) голова радянського уряду дізнається, що на території тільки-но утворених держав, здається, йде запис добровольців до загонів, що борються з Радянською Росією» (Латышев, 1996. — С. 31). Не вдовольнившись дипломатичними протестами, керівник більшовицької Росії у власноручно написаних записках наказує «вжити військові заходи, тобто постаратися покарати Латвію та Естляндію військовим чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на 1 версту і повісити там 100—1000 їхніх чиновників та багачів. — М. Л.)» (ЦПА ИМЛ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Д. 447). Та невдовзі таке покарання видається «великому гуманістові» вже замалим. Тож у наступній записці він додає: «Під виглядом "зелених" (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10—20 верст і перевищаємо куркулів, попів, поміщиків (у с і х, які трапляться! — М. Л.). Премія 100 000 крб. за повішаного» (ЦПА ИМЛ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Д. 380).

Подібні звірства кремлівська верхівка чинила й щодо інших поневолених народів. Про те, які моторошні події сталися у Чечні під час Великої Вітчизняної, коли окремі «братні народи» СРСР були піддані брутальному насильницькому виселенню зі своїх етнічних земель, уже йшлося. Таку ж нелюдську жорстокість творили вони — не власноруч, звичайно, а руками тих «хлопчиків», які, на переконання грачових, вмирали в Чечні «з усмішкою на вустах...» — і в моторошній «першій чеченській» війні 1994—1996 рр. Ось лише один приклад: зачитуємо листа 17-річної киянки Насті Сильченко із села Самашки, котра перебувала там під час штурму його федеральними військами, приїхавши до Чечні з групою пацифістів. У листі, переданому з біженцями у Київ, вона, зокрема, пише (Сильченко, 1995):

«Ополченці за наполяганням старійшин пішли у ліси, щоб через них не постраждали мирні мешканці. Після їх відходу зброї в селі не залилось. Близько шестисот жінок з дітьми встигли залишити Самашки, але потім війська заблокували виїзд, і БТри рушили в село. Під'їхавши до будинку, вони стріляли в нього. Якщо хтось вискакував — жінка, чоловік, дитина — його скошували автоматною чергою і труп одразу спалювали вогнеметом (газета наводить моторошне фото кореспондента Асошиейтед Прес останків чотирьох чеченців, котрі «були вбиті, а затим спалені з вогнемета, коли вступили у суперечку з російським солдатом, котрий хотів пограбувати їх домівку». — М. Л.). Так пересувалися від будинку до будинку. Кидали в підвали протитанкові гранати або стріляли туди з вогнемета. Будь-яке шарудіння — і будинку нема. На вулиці змопівці лупцювали старика. 14-річна дівчинка вибігла заступитися — її впритул спалили з вогнемета. У жінки вирвали з рук дитину і на очах застрелили. Вона запитувала: “За що? Ми ж не бойовики”. Відповіли: “Досить того, що ви чеченці”. На вокзалі повісили десяткох дітей. Потім двох школярів у школі... Чоловіків, десь із 130, усіх розстріляли... Два дні до Самашок нікого не пускали (таке ж повторилося згодом у Первомайському, Новогрозненському тощо. — М. Л.), навіть Міжнародний Червоний Хрест, і люди вмирали без медичної допомоги від незначних поранень. БТри їздили по трупах, не даючи рідним поховати загиблих. Поранених відвозили подалі й добивали. Тільки через два дні почали випускати жінок і лише пішки. Хто біг через поля — наздоганяли й убивали... Коли при переведенні полонених хтось намагався зняти мотуззя — йому відрубали руки. Хто хотів зняти чорну пов'язку з очей — виштрикували очі... Це тільки мала частка того, про що я тут дізналася...» І це лишень невеличка видима верхівка страхітливого айсберга нелюдських злочинів, вчинених російською армією на чеченській землі.

Таки має рацію А. Приставкін (1995), коли запевняє, що *«історія, рано чи пізно, винесе свій присуд»* і виставить імперії й цей рахунок, як настане її час. А він обов'язково настане, бо такі нелюдські вчинки не можуть залишитися непокараними — ані історією, ані Богом! Та й чи залишилися вони після цього людьми? І яке майбутнє чекає народ, тисячі нещасних синів якого з молодих літ спізнали смак безкарності за злочин нічим не обмеженої влади над життям інших людей, були привчені до того, що людське життя нічого не важить, а людина — не дивне Боже створіння, а всього лише шматок паленого м'яса, який так кумедно тіпається у полум'ї твого вогнемета?..

А імперські заспівувачі й досі безугавно торочать про *«моторошні злочини»* вояків УПА. *«...злочинно реабілітувати боротьбу ОУН–УПА, колабораціонізм кримських татар, пособництво загарбникам деяких північнокавказьких народів»*, — повчає студентську молодь московський професор зі сторінок новітнього підручника (Ильин, 1999. — С. 441), звісно, не вбачаючи у цьому жодних аналогій із нинішніми діями московського керівництва в Чечні й начисто забуваючи, як всього лише кількома рядками вище сам твердив, що *«нема народів-зрадників, народів-пособників...»* Не дивно, що сформоване такими методами непримиренне ставлення широкого радянського, а надто — російського загалу до всього «бандерівського» теж стало узвичаєним. І це цілком відповідало природі імперських інтересів Москви в «братніх» колоніях.

А ось і наслідки такого виховання. *«Особливо хочу виділити ту екзальтовану публіку (з півсотні осіб), що постійно ошивається біля Верховної Ради Криму, — пише кримчанин В. Галушко (1996). — У засобах масової інформації вона отримала назву “в'язані шапочки”. Під час татарських заворушень у жовтні 1992 року я підійшов до них. У центрі стояв чоловік похилого віку й розповідав: “Був я у каральних загонах на Західній Україні, піймали бандерівця, а він кричить: «Слава вільній Україні». Лице йому в криваве місиво перетворили, переламали руки, ноги, а він, зараза, все одно кричить: «Слава вільній Україні». «Шапочки» благоговійно повторювали: «От фашист, от фашист»”... Це ж треба мати настільки понівечену душу, — зачудовується В. Галушко, — аби вважати героєм людину, яка в 1939 році прийшла на чужу землю, залила її кров'ю, розорила, катувала людей і тепер пишається цим. А людину, що стала на захист рідної землі, свого дому — називати фашистом. Господи, надоум цих людей!»*

Тож справді, як казав Г. Федотов, імперія *«спотворює духовне обличчя»* російського народу. І то настільки, що таких росіян, котрі б визнали хибність альфи і омеги імперської політики — потворність

і несправедливість ідеї «єдиноподільної Росії» знайдеться не більше, аніж тих, «хто продемонстрував справді демократичний підхід до чеченської проблеми — на всю інтелігентську Росію»...

Звісно, імперія й не могла інакше ставитися до подібних рішучих виявів небезпечного для її існування волелюбства серед уямлених народів. Але ж нам самим, бажаючи спокою на рідній землі, годі б уже ділити наших ветеранів на «справжніх» і «не...» — знову доводячи справу до того, щоб, як це вже не раз бувало, «серед тієї України стався розкол», — бо і ті з них, що воювали проти німецьких окупантів у складі Червоної армії, і ті, що боролися з окупантами в лавах УПА, хотіли бачити рідну Україну вільною, а український народ — щасливим. Від цього розбрату нема й не буде найменшої користі ні одним, ні другим, ані Україні в цілому, бо від наших роздорів з будь-якого приводу завжди вигравала третя сторона.

Так, висвітлюючи причини («польське суспільство, а також Армія Крайова прагнули зберегти в майбутньому своє панування на Західній Україні») й перебіг «польсько-українського конфлікту 1944–1947 рр.» та «природу військово-політичної боротьби, яку вела в той час УПА (і яка була, «з одного боку, революційною боротьбою зі сталінською тоталітарною системою, запровадженою в Польщі по війні, а з другого — визвольною боротьбою проти польського гноблення». — М. Л.), що призвели до численних кривавих жертв з обох сторін і неймовірних страждань «цивільної людності», згаданий З. Ковалевський наголошував, що «все це служить виключно інтересам Москви і її варшавським сателітам».

Найбільшого загострення цей конфлікт набув під час проведення польською владою горезвісної операції «Вісла» (за оцінкою З. Ковалевського, це була «ганебна і злочинна» акція), що розпочалася на світанні 28 квітня 1947 р. — рівно через місяць після загибелі генерала К. Сверчевського, яку було віднесено на карб УПА. І хоча жодного підтвердження цьому ні тоді, ні пізніше знайдено не було (у звіті спеціальної слідчої комісії, поданому владі 22 квітня, «однозначно стверджено, що неможливо точно встановити» ні організаторів, ні виконавців тієї акції), смерть Сверчевського, наголошує відомий польський дослідник Є. Місило (Акція... — 1997. — С. 15–24), «використали для обґрунтування рішення про виселення українців (саме використали, бо, як зазначає Є. Місило, ще 5 квітня 1946 р. було створено Оперативну Групу «Ряшів», яка «24 квітня о 5 год. ранку почала виселення українців з Ярославського й Любачівського повітів»; тоді ж командирам Люблінського, Краківського округів і ОГ «Ряшів» було наказано «виселити до 15 червня 1946 р.

15045 українських родин, які, за статистикою переселенських комісій, ще залишалися на території Краківського, Ряшівського і Люблінського воєводств» після того, як «з вересня 1945 р. три дивізії Війська Польського розпочали примусове виселення українців з терену Ліського, Любачівського, Перемиського й Сяніцького повітів». — М. Л.)».

Загибель Сверчевського була «чудовим претекстом, який виправдовував будь-які, навіть найжорстокіші, дії» польської влади. А її — жорстокості — у діях обох сторін й справді не бракувало. Так, навесні 1945 р. «польське підпілля здійснило кілька десятків нападів на українські села. Наприклад, 3.III.1945 р. відділ Армії Крайової (АК) під керуванням пор. Юзефа Бісса (“Вацлава”) убив 365 мешканців с. Павлокома, повіт Березів (пізніше Бісса за це було засуджено «на два роки ув’язнення». — М. Л.)» (Акція... — 1997. — С. 13). 18 квітня (тоді на тих теренах «ще не діяли регулярні частини УПА») польські «червоні боївки» напали на села Бахів і Березку, які не мали самооборони. «Під час цієї акції було вбито 465 українців, дві третини яких становили жінки і діти. Тоді партизани, — зазначає Збігнев Ковалевський (2000), — об’єднали свої сили і відповіли акціями помсти проти агресивних польських сіл (та вже невдовзі українські повстанці відмовилися «від помсти польському населенню» і нападали тільки на підрозділи, котрі брали безпосередню участь у каральних акціях. — М. Л.). Зокрема, 21 квітня об’єднані кущові відділи самооборони (КВС) напали на укріплене окопами й бункерами село Борівницю, залого якого «була добре забезпечена важкою й легкою автоматичною зброєю та мінометами» і з якого «часто здійснювались збройні напади на українські села». Борівницю «доценту спалили», залого — розбили. «КВС здійснили подібні каральні експедиції на інші села, які були гніздами шовіністичних боївок».

Усього, пише З. Ковалевський, «згідно з офіційними даними, в 1944–1947 рр. від рук УПА загинуло 599 цивільних осіб польської національності (ось які відомості про ці втрати наводить Є. Місило: «в 1945 р. загинуло 368 цивільних осіб, у 1946 р. — 98, у 1947 р. — 16», — див.: Акція..., 1997, с. 22. — М. Л.). Варто зазначити, що до “цивільних осіб” статистика зараховує також учасників збройної самооборони... які брали активну участь в антиукраїнському терорі». Того часу, зазначає цей дослідник, як «підтвердив недавно заступник міністра внутрішніх справ [Польщі] В. Пожого (статтю написано 1988 р. — М. Л.)... від рук польського підпілля загинуло майже 10 тисяч цивільних осіб, або майже у 20 разів більше, ніж від рук УПА», однак «сталінські статистики повністю мовчать про жертви польського терору серед української цивільної людності» (там само).

Та найбільше жертв, наголошує Є. Місило (Акція... — 1997. — С. 13), «було від атак Національних Збройних Сил: ...6.VI.1945 р. на с. Верховини, повіт Красностав — 1944 особи; 16.IV.1945 р. на с. Пискоровичі, повіт Ярослав — близько 400 осіб» тощо.

А якими, власне, були бойові успіхи польських військовиків? «Зплутаного і незрозумілого переліку втрат УПА, доданого до підсумкового звіту командування Оперативної Групи «Вісла» (на думку дослідника, «в статистиці вбитих і полонених вояків УПА і членів цивільної мережі ОУН враховано значний відсоток українського цивільного населення»; особливо це впадає в око при порівнянні втрат «Бандитів» із кількістю захопленої у них зброї. — М. Л.), протягом 20 квітня — 24 липня 1947 р. УПА втратила 1334 бійці, в тому числі 53 вбитими (24 на терені СРСР), 564 полоненими й 228 окреслених як засуджених на смерть і ув'язнення» (там само. — С. 34—35). Слід зазначити, що кількісна перевага польських військ, за висловом Є. Місила, «була нищівною». Так, тільки на терені Сяниського, Ліського й частини Перемиського повітів, де «проживало близько 38 тис. українців» і «діяло 8 сотень [УПА], кількість яких не перевищувала 800 осіб, було сконцентровано принаймні 20 тис. солдатів Війська Польського». До того ж «їх підтримувало кілька тисяч радянських солдатів і чехословацьких вояків, розміщених уздовж південно-східного кордону Польщі» (там само. — С. 26—27).

Вражаючими були успіхи згаданої Оперативної Групи у виконанні іншого, безперечно, основного завдання акції — «остаточному вирішенні українського питання у Польщі»: упродовж операції «Вісла» (штаб ОГ «Вісла» було ліквідовано 29 липня 1947 р.) — за даними Генштабу Війська Польського (Акція... — 1997. — С. 34—35) — «виселено 140 575 українців і членів змішаних польсько-українських родин». Тому, наголошує Є. Місило (там само. — С. 31), «акція “Вісла” відзначалася також масовими карними репресіями супроти українського цивільного населення і членів підпілля».

Так, упродовж неповних чотирьох місяців військові судді «засудили не менше 315 [цивільних] осіб, у тому числі 173 на смертну кару [«підсудні, — зазначає Є. Місило, — це найчастіше молоді люди, до того часу не карані й не суджені, без вищої освіти, а отже, тим беззахисніші перед суворим військовим судом». Та й вирoki їм «виносили найчастіше на підставі ст. 85 Карного Кодексу Війська Польського», тобто «за спробу позбавити Польську Державу її незалежного існування або відірвати частину території...» (УПА в світлі польських... — 1992. — С. 26). Саме за подібне намагання «відірвати південно-східну територію Польської

Держави», а також за те, що «виконувала функції зв'язкової між селом Станькова й Завадкою і Пашовою» і «від травня 1946 р. збирала трави, з яких виготовляли ліки для хворих і поранених чл. УПА», Військовий суд у Кракові, взявши до уваги «як обтяжливі обставини ненависть, яку вона відчувала до Народу й Польської Держави», 16 травня 1947 р. засудив на смертну кару Розалію Минько, 23-літню неодружену українку (Акція... — 1997. — С. 292)... — М. Л.]. Того часу за дроти концентраційного табору в Явожні потрапило 3873 особи, в тому числі понад 700 жінок і дітей...» Ось такі факти навели польські дослідники.*

Досягти подібного кардинального зламу в поглядах українського суспільства на самовіддану боротьбу УПА проти окупантів, на жаль, ще не вдалося: в цій царині — особливо серед людей старшого віку — і досі переважають стереотипи, нав'язані колишньою колоніальною владою. Та це, зрештою, й не дивно, адже, як наголошував письменник-фронтовик В. Биков (1995), *«правда про війну, як і раніш, залишається недоступною для більшості. Загалом, це зрозуміло. Воєнно-пропагандистська брехня стала складовою комуністичної ідеології. А саме на цій ідеології вирощувалася свідомість більшості наших шанованих ветеранів...»* Та ще — на непримиренній «класовій» ненависті не лише до *«чужих нам поглядів»* згаданого *«бандерівця»*, а й до всього, що не відповідало накинутим радянською ідеологією догматам. І, як слушно підмічає В. Коротич (1995), вихоючи цю ненависть *«у колишніх радянських людях як щось основоположне... її виростили надійно»*.

При цьому непохитні апологети «світлого» комуністичного минулого, не переобтяжуючи себе анінайменшою відповідальністю за те, яких

* І хоча вони, як зазначає З. Ковалевський, незаперечно доводять, «хто у цій боротьбі був жертвою, а хто агресором... однак і далі (мається на увазі кінець 80-х років ХХ ст. — М. Л.) покоління поляків виховуються в душі страшенної брехні про український визвольний рух». Тож і не дивно, що відголоски усталено-неприязного в минулому ставлення поляків до українців збереглися донині. Як, зокрема, виявили дослідження, проведені польськими соціологами (Войтенко, 1996. — С. 63), «для поляків українці — найгірші, але ми (вдосталь насорбавшись московських «розкошів»? — М. Л.) сприймаємо поляків, як рідних», а отже, попри усі історичні колізії «поляки, які нині живуть в Україні, є одними з найближчих до нас за традиціями й культурою» — і це не може не радувати. Хочеться сподіватися, що й поляки з часом позбавляться узвичаєної українофобії. Певні подвижки у цій справі вже помітні: Польща, наприклад, була першою з-поміж тих, хто визнав нинішню незалежну Україну. Та й багаторазові наголошення польського керівництва на неможливості побудови будь-якої системи європейської безпеки без України, а надто практичні «проукраїнські» дії Польщі на міжнародній арені незаперечно свідчать, що довготривала епоха протистояння, яка завдала такої неймовірної шкоди обом нашим державам і народам, змінилася нарешті на епоху стратегічного партнерства.

«дров» уже було наламано на цьому шляху, не соромляться відкрито демонструвати не лише свою, певною мірою вже клінічну, ідеологічну затятість, а й не приховують і тих методів, яким вони узвичаєно віддають перевагу. І це, зрештою, дуже добре, що широкий загал має змогу побачити на власні очі одкровення окремих «мастодонтів» тієї — хочеться вірити, невідворотно конаючої — комуно-більшовицької «епохи».

Попри сказане вище, правдиву уяву про те, кому насправді служили бійці УПА, дає також *«Присяга вояка Української Повстанської Армії»*. Ось деякі витяги з цього документа (Солонина, 1999): *«Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:*

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битися до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України. Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то мене покарає суворий закон Української Національної Революції і впаде на мене зневага Українського Народу».

Текст «Присяги вояка УПА», що зобов'язує боротися як за незалежність України, так і за свободу всіх поневолених народів, зафіксовано й у німецьких документах (УПА в світлі німецьких документів. — 1983. — С. 185). Немало подібних свідчень можна знайти у колишніх радянських архівах. Так, у згаданих «Пропагандистичних матеріалах», зокрема, наголошувалось (АД: Що повинен... — 1943—1944. — Арк. 30—31): *«...1. Не забувай, що німецька армія — це ворог політичних і державних стремлень українського народу. Тому свій примусовий побут у німецькій армії використай для того, щоб навчитися військової справи, і приготуйся до служби своєму власному народові в лавах Української Армії. 2. Знай, що німецька армія сьогодні б'ється за те, щоб німецькі імперіалісти на чолі з Гітлером могли поневолювати, грабити і винищувати всі європейські народи. Тому її цілі для тебе чужі і ворожі»*. І ще: *«...не дай себе вжити до поборювання повстанчих відділів поневолюваних народів... не бийся з ними, покидай лави німецької армії і переходь на сторону повстанців»* (виділено в цитованому джерелі. — М. Л.)».

Однак навряд чи будь-які докази здатні бодай похитнути затяту впевненість ревних доглядачів *«революційної моралі»* в незаперечній «зрадливості» вояків УПА. І особливої гіркоти це додає тим їх ровесникам, які змогли вірно оцінити усю моторошність та безперспективність

того нелюдського режиму. Саме вони краще за інших усвідомлюють усю болісну безвихідь цієї ситуації та більше, ніж будь-хто, переймаються її трагізмом. Так, зокрема, поет-фронтовик з Москви Ю. Левитанський, котрий, за його визнанням, *«був дуже пригнічений тим, що багато хто з його друзів-фронтовиків так і не зрозуміли кривавої суті сталінізму і комунізму»*, якось на зустрічі із журналістами гірко зазначив (Кедров, 1996): *«Нічого не поробиш, як видно, вони так і підуть із життя зі своїм “великим” Сталіним»*, оскільки — скористаймося висловом А. Тойнбі (1995. — Ч. 1. — С. 15) — *«вони вперто дотримуються світогляду, власного суспільству, що померло і відійшло у небуття»*.

Це гірко, однак нічого не вдієш, бо, *«як свідчать соціологи, суспільство, що перебуває під тиском, граничним із межею його витривалості, розширюється на засадах жорсткої ієрархії на “погоничів”, “прислужників”, “рабів” і, зрештою, починає вважати цю структуру чимось природним. Свобода такою спільнотою сприймається як загроза структурного зламу і викликає бажання відновити “одвічний” («союзний». — М. Л.) устрій»* (Войтенко, 1995. — С. 15).

Схоже, так само підуть *«зі своїм»* і ветерани УПА.

На жаль, бо відчуваю й власну вину в тім, що ми так і не спромоглися примирити ці дві — такі різні й водночас рідні — гілки єдиного стовбура боротьби за щастя українського народу, яке вони волею нездоланних обставин бачили по-різному. Підуть, не поділивши слави, а головне — так і не скинувши з душі холодний камінь нав'язаного розбрату...

27. Міф про те, як Хрущов Україні Крим «подарував»

З розвалом СРСР великого розголосу набула тема, інтерес до якої настійливо підживлюється відомими колами, а саме: як Хрущов «подарував» Україні Крим. Цей фрагмент територіальних зазіхань експлуатується найінтенсивніше, особливо у своїй севастопольській частині, хоча, як вважають навіть російські правники (Трезвый взгляд... — 1993), *«до юриспруденції він відношення не має»*, оскільки *«з точки зору міжнародного права, Крим — це частина України»*. І з цим важко не погодитись. Але, на жаль, окремі політичні спекулянти досконало володіють здатністю досить специфічного бачення будь-яких подій.

Свого часу СНДівський телеглядач, певно, був зворушений до сліз, коли російське телебачення продемонструвало, як головний «законник» РФ Р. Хасбулатов просто-таки з дитячою наївністю та невимовним жалкуванням у голосі заявив на широкий загал СНД приблизно таке: *«Я був просто приголомшений, коли розглянув надані мені документи по Севастополю і не знайшов жодного, який підтверджував би передачу Севастополя Україні!»*

Хоча Руслан Імранович і наголошував постійно, що головним чинником для нього незмінно є Конституція РФ, однак на цей раз він у Основний закон чомусь і не заглянув. А там, як мовиться, чорним по білому — і в поправках до старої, сталінської, Конституції, і в новій, зразка 1978 р., Кримську область вилучено із списку областей територіально-адміністративного поділу РФ, а Севастополь вилучено із списку російських міст центрального підпорядкування. І всі ці зміни були затверджені так, як того вимагали чинні на той час закони. А натомість до Конституції України, теж згідно з чинним законодавством, були внесені відповідні зміни. І ні у Верховної Ради СРСР, ні у Верховних Рад республік жодних сумнівів щодо законності згаданої передачі не виникало.

До речі, ініціатором цієї передачі Криму виступила саме Росія. Ось як розвивалися події у справі вирішення питання про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР. Спочатку Рада Міністрів РРФСР, *«вивчивши пропозиції, аргументи і звернення місцевих органів, підтримала їх і висловила за “доцільність передачі Кримської області до складу Української РСР”... Після цього питання передається до Президії Верховної Ради Російської Федерації»* (Чумак, 1993. — С. 56). Про подальший перебіг подій розповів у своєму виступі на засіданні Президії Верховної Ради

СРСР, яке відбулося 19 лютого 1954 р., Голова Президії Верховної Ради Російської Федерації М. Тарасов (В Президиуме.... — 1954): *«Президія Верховної Ради РРФСР за участі представників виконкомів Кримської обласної та Севастопольської міської (був присутнім її голова «тов. Сосницький». — М. Л.) Рад депутатів трудящих розглянула пропозицію Ради Міністрів РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР»* і, *«враховуючи спільність економіки, територіальну близькість («Кримська область», — зазначив промовець, — як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально примикає до Української Республіки, будучи ніби природним продовженням південних степів України». — М. Л.) і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також маючи на увазі згоду Президії Верховної Ради Української Республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»*.

Ця постанова, а також відповідна постанова Президії Верховної Ради України від 13 лютого 1954 р. (ДА: Постанова... — 1954. — Арк. 156—157), якою остання, *«обговоривши подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області зі складу Російської РФСР до складу Української РСР, внесене на розгляд Президії Верховної Ради СРСР»*, а також *«ураховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки»*, пристає на те, що *«передача Криму Українській РСР... цілком доцільна»*, і, пообіцявши, що *«Уряд України приділить належну увагу справі дальшого розвитку народного господарства Криму»*, й собі просила *«передати»*, були направлені до Президії Верховної Ради СРСР.

Це створило необхідну правову базу для ухвалення останньою відповідного рішення. А остаточним рішенням з цього питання став закон, прийнятий Верховною Радою Союзу РСР 26 квітня 1954 р. Ось його зміст:

«Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік ухвалює:

1. Затвердити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

2. Внести відповідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР».

То про яку ж «незаконну» передачу може йтися — усе відповідно до чинного тоді законодавства! Тим паче, що Україна про це й не просила, навпаки — її просили. А от якщо той цілком законний акт когось не влаштовує тепер, то це вже його особиста проблема, яка до правової сторони жодного стосунку не має.

А тепер про стан самого «подарунка». Як зазначає В. Галушко (1996), до 1917 р. Крим «належав губернії, де були українські землі, й розвивався як складова України». Тільки наприкінці 1921 р. його приєднали до РФ, і то лише «тому, що Росія була федеративною, а Україна — унітарною республікою. Після виселення татар і ця причина зникла, оскільки основним населенням Криму стали українці (дуже скоро цей «перекос» виправлять: «з Росії потоком» пойдуть переселенці, зокрема високопоставлені пенсіонери та відставники, які, одначе, маючи значні пільги, аж ніяк «не бажали освоювати мистецтво обробітку виноградників» у малопридатній для «заслуженого відпочинку» степовій частині Криму. — М. Л.)». Та й в економічному відношенні Крим, як і раніше, залишався «прив'язаним до України». Усього лише «32 роки Крим був російським. Але і цього часу вистачило, щоб він занепав»...

Та звернемося до документів. Згідно з довідкою «Про стан сільського господарства Кримської області», підготовленою для першого секретаря ЦК Компартії України О. Кириченка 4 січня 1954 р. (ДА: О состоянии... — 1954. — Арк. 105—119), «посівні площі тютюну, ефіроолійних і картоплі не досягли рівня 1940 року (як видно з таблиці «Посівні площі та урожайність», так само «не досягли» й загальні посівні землі під зерновими культурами, в тому числі й технічними. — М. Л.)». Те саме і щодо садів і виноградників: їх площі на ту пору, відповідно, «становили 86,8% і 79,2% від довоєнного рівня». Ще гіршими були справи із сівозмінами: «лише 3 колгоспи» з 304 повністю освоїли польові та кормові сівозміни. Спостерігалось «значне відставання врожайності» від довоєнного рівня: овочів (за згаданою таблицею, 55,0 ц з гектара в 1953 р. проти 118,2 — в 1940 р.), картоплі (відповідно 30,0 і 69,4 ц з гектара), кормових коренеплодів (47,0 і 134,5), сіна (14,0 і 17,3), тютюну (7,2 і 5,1). Не кращим було становище у садівництві та виноградарстві: їх «стан у багатьох колгоспах незадовільний», а врожайність у 1953 р. значно поступалася її рівневі в 1940 р.: по садах, відповідно, 20,0 і 55,0 ц з гектара, а по виноградниках — 12,0 і 19,6. Відповідною була й «заготівля сільськогосподарських продуктів»: у 1953 р. картоплі було заготовлено 34,3% від заготовок 1940 р., овочів — 69,8%, фруктів 64,4%. І хоча в Криму відчутно «не вистачає спеціалістів для роботи у колгоспах», однак, як видно із дослідження інспектора ЦК КП(б)У Никітіна від 20 січня 1954 р., це зовсім не заважало утримувати в області «50 осіб звільнених секретарів колгоспних парторганізацій» (АД: Справка по некоторым вопросам партийной работы... — 1954. — Арк. 85).

Не кращими були справи й у радгоспах. Як наголошено у довідці, підготовленій 24 березня 1954 р. (АД: Краткая... — 1954. — Арк. 189—205), кримські *«радгоспи є екстенсивними господарствами, в деяких з них припадає по 4 гектари землі на одну віцю. Навіть поміщик Фельц-Файн у 1870 році на цих землях утримував по дві віці на десятину (приблизно 1,1 га. — М. Л.) землі»*.

Жахливим було становище у тваринництві: *«продуктивність скота в колгоспах низька», «в області мало худоби, особливо в колгоспах і радгоспах — щільність його на 100 гектарів сільгоспугідь у колгоспах становить: великої рогатої худоби — 12,3 голів, серед них корів — 3,7 (по УРСР, відповідно, 19 і 5,1 голови), свиней (на 100 га ріллі) — 8,4 голови (по Україні — 25 голів)...* Продуктивність худоби в колгоспах низька», надой молока навіть у порівнянні з 1948 р. *«впали з 1565 літрів до 1348 у 1953 р.»*. На думку автора довідки, такий стан у першу голову *«пояснюється занеухаяністю кормової бази... Громадське поголів'я худоби на зиму 1953/54 рр. забезпечено кормами: грубими на 81%, в т. ч. сіном на 31%, соковитими на 41%. Заготовлено в 1953 році грубих кормів 519 тис. тонн, силосу — 158,5 тис. тонн. Небезінтересно порівняти ці дані з показниками сусідньої Херсонської області, де за такої ж приблизно площі землі колгоспи заготовили в 1953 р. 1136 тис. тонн грубих кормів і 308 тис. тонн силосу»* (там само. — Арк. 197—201).

Та, можливо, київські перевіряльники дещо перебільшують? Надамо слово місцевим партійним керівникам. *«Минуло десять років після закінчення війни, — говорив з трибуни Кримської обласної партконференції (березень, 1954 р.) секретар Феодосійського міськкому партії Моїсєєв (АД: Стенограмма XXV областной... — 1954. — Арк. 125), — трудящі висувають до нас законні вимоги, коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови? У місті немає води, достатньої кількості електроенергії, банно-прального комбінату... Під час війни було зруйновано до 40% житлофонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир...»* У Керчі, — бідкався з тієї ж трибуни секретар міськкому Смородін (там само. — Арк. 115—116), — *«усі попередні будівлі [медичних установ] зруйновані і не відновлюються. Дитячі заклади розташовані у непристосованих приміщеннях... у місті нема театру, нема кінотеатру. Лазня наполовину відновлена, але через перевантаження не завжди є можливість помитися... міська бібліотека в аварійному стані... Хто відбудовує Кіровський район Керчі — центральну частину міста? — запитував він і сам же відповідав. — Ніхто! Нема такого будівельного тресту... Такими темпами ми і за 100 років не відбудуємо міста... За весь 1953 рік по лінії*

міськвиконкому побудовано 2 житлові будинки, один з них ми віддали під міську дитячу лікарню, оскільки практично її у нас не було»*.

«Багато з цих питань, — наголошував Моїсеєв, — неодноразово ставилися перед вищими організаціями — Радою Міністрів РРФСР і міністерствами. В 1953 р. було ухвалено рішення республіканського уряду (РРФСР. — М. Л.) щодо допомоги м. Феодосії. Але...» Ще більше конкретних прикладів навів у своєму виступі «керченець» Смородін: «Ще 23 лютого 1952 р. постановою Ради Міністрів Російської Федерації було записано пункт: “Зобов’язати Міністерство житлово-цивільного будівництва РРФСР розглянути питання щодо організації для будівництва в м. Керчі нового будівельно-монтажного треста... Трест і досі не організовано... Ба більше — за постановою Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1952 року... Міністерство морського флоту було зобов’язане впродовж 1952 року скласти проектно-кошторисну документацію на будівництво морського вокзалу. Уже 1954 рік, а будівництво вокзалу не почалося. Тією ж постановою передбачалося в 1953 році почати будівництво в Керчі молокозаводу — не будується; в 1954 році розпочати будівництво м’ясокомбінату — не будується» і т. ін. Тобто численні рішення урядами РРФСР та СРСР були ухвалені ще в 1952–1953 рр., та ось «уже 1954 рік», а задані високі інстанції виконання власних рішень ще й не розпочинали...

Про ці та інші проблеми Криму йшлося й на шостій сесії Верховної Ради УРСР третього скликання, що відбулася 16–17 червня 1954 р. Оскільки на ту пору Кримська область ще не мала своїх представників у вищому законодавчому органі України, її інтереси представляв депутат від Одещини М. Кузьменко — обраний, до речі, на першому ранковому засіданні сесії заступником голови Верховної Ради, — який увесь свій виступ, по суті, присвятив саме висвітленню найболючіших проблем Криму (АД: Виступ... — 1954. — Арк. 231–242). Зокрема наголосивши на «виключно важливому значенні для подальшого розвитку сільського господарства Криму» розв’язання «проблеми зрошування», М. Кузьменко схвально відгукнувся щодо ухвалені постанови про побудову Північно-Кримського каналу**.

* За даними Кримського обкому КП України (АД: Справка о бюджете... — 1954. — Арк. 97), «область потребує додаткового відкриття в містах Сімферополь, Феодосія, Керч лікувальних закладів — таких, як інфекційні й туберкульозні лікарні, диспансери, родильні будинки, дитячі ясла. В лікувальних закладах на штатні посади... за нормативами не вистачає в містах 271 лікарської посади і сільській місцевості — 90».

** Згаданою постановою передбачалося також «створення будівельно-монтажних управлінь, забезпечення їх підсобно-виробничою базою, житлом для робітників і матеріально-технічними ресурсами» (АД: Довідка про виділення коштів... — 1954. — Арк. 98–99). Після закінчення будівництва все це, звісно, передадуть Криму.

Останній повинен забезпечити й «обводнення 700 тис. гектарів земель у степових районах Криму... а також забезпечити дніпровською водою міста Керч та Феодосію з промисловими підприємствами».

Відзначивши великі обсяги необхідних будівельних робіт і водночас відсутність у Криму достатньої виробничої бази, депутат просив надати будівельним організаціям області термінову допомогу в справі укріплення їх бази, а також виголосив цілу низку прохань до республіканських органів виконавчої влади. Зокрема, кримська влада просила український уряд:

- доручити Міністерству промисловості будматеріалів «закінчити в 1954–1955 рр. будівництво Керченського і Балаклавського цегельно-кирпичних (так у цитованій стенограмі. — М. Л.) заводів, а також розпочати реконструкцію Феодосійського цегельно-черепичного заводу і будівництво нового гідровапняного заводу»*;

- зобов'язати те ж міністерство «відновити Кримський республіканський трест стінових матеріалів»;

- «надати невідкладну допомогу будівельним трестам Кримської області (зокрема, й шляхом «створення потужної проектної організації». — М. Л.)», позаяк цими трестами «повільно ведеться будівництво житлових будинків місцевих Рад, готелів, водогінних і каналізаційних споруд у таких містах, як Ялта, Євпаторія, Феодосія, Керч і Севастополь»**;

однією з причин цього було названо «недостатнє забезпечення [Криму] будматеріалами, особливо лісом, металом та цементом». Про прихильне ставлення українського уряду до цих прохань свідчить хоча б те, що «вже до 1958 р. житловий фонд Криму досяг 4333 тис. кв. м, перевищивши довоєнний рівень» (Крым... — 1988. — С. 95)...

* Як видно з матеріалів бюджетної комісії Верховної Ради УРСР (АД: Довідка Міністерства місцевої... — 1954. — Арк. 145–157), відсоток виконання плану виробництва цих будматеріалів у Криму підприємствами Міністерства місцевої та паливної промисловості за 5 місяців 1954 р. був одним із найнижчих в Україні: 22,3% по виробництву черепиці та 18,8% по виробництву цегли.

** Якщо вже до цієї компанії потрапив Севастополь, головний виконавець подібних робіт трест «Севастопольгорстрой» план п'яти місяців, як видно зі згаданих матеріалів бюджетної комісії (АД: Выполнение плана... — 1954. — Арк. 29), виконав на 98,2%, то можна собі уявити, як ішли справи із відбудовою Ялти, головний будівельний підрядник якої трест «Ялтаспецстрой», що виконав лише 46,9% плану. В цілому ж по Криму виконання плану будівництва було ще нижчим: як зазначав у своєму виступі на II (травневому) Пленумі Кримського обкому КПУ заступник заввідділу Ростовцев (АД: Стенограмма II Пленума... — 1954. — Арк. 41), «ми за перший квартал виконали 35% плану, а Україна в цілому виконала на 105%».

Розповівши наостанок, як під час недавнього перебування в Криму перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко, зазначивши *«недоліки в усіх галузях господарства Криму»*, звернув *«особливу увагу на благоустрій курортів»*, зокрема *«на благоустрій м. Керч, яке після війни майже лежить у руїнах (і не тільки воно — «до цього часу стоїть у руїнах Ялтинський морський вокзал, повільно ведуться роботи з відновлення й розвитку Феодосійського, Керченського і Євпаторійського портів, не будуються пристані в приморських курортах, містах, селищах...»* тощо. — М. Л.)», М. Кузьменко наголосив, що *«далі з цим становищем не можна миритися»*. А тому — *«просимо уряд [України] вжити заходів...»*

Тож знаний дослідник цього питання А. Свідзинський (1993) мав цілковиту рацію, стверджуючи, що саме завдяки *«мудрій та послідовній національній політиці партії й Радянського уряду»* замість сподіваної всесоюзної здравниці Україна отримала *«спустошений, голодний край, населення якого скоротилося в 3,7 рази»* у порівнянні з довоєнним часом, а зазначена передача Криму до складу України — то, по суті, був *«єдиний спосіб вирішення кримської проблеми в умовах, що створилися»*.

Певно, таки добряче припекло із тією Тавридою, якщо вже ненаситна у своєму експансіонізмі Росія змушена була добровільно відмовитися від такого ласого «кусня», ба більше — для обґрунтування цього рішення російське керівництво навело *«мотиви, — наголошував старший науковий співробітник Інституту для вивчення СРСР у Мюнхені професор О. Юрченко (1971. — С. 372), — ніколи перед тим не згадувані...»*

Не дивно, що добре обізнані із справжнім станом справ партійні керівники Криму радо підтримали передання півострова до складу України. *«Ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР про приєднання Кримської області до України, — засвідчив згаданий партійний секретар Моїсєєв (назв. док. — Арк. 128), — є значною подією в житті нашої області. Указ відповідає життєвим інтересам трудящих Криму, тісно пов'язаного економічно з Українською РСР»*, і далі: *«Ми сподіваємось, що ЦК Компартії України і Рада міністрів республіки розберуться зі станом справ і нададуть нам реальну допомогу»*. А перший секретар Кримського обкому КП України Д. Полянський, зазначивши у своєму виступі на II (травневому 1954 р.) Пленумі обкому (АД: Стенограма II Пленума... — 1954. — Арк. 28), що *«трудящі Кримської області рішення про передачу Кримської області Україні зустріли з особливим вдовolenням»*, висловив переконання: *«Крим у складі України розвиватиметься ще швидше»*.

І ці надії вповні справдилися. Тож насправді *«приєднання Криму, — наголошує О. Субтельний (1991. — С. 434), — звалило на Україну ряд економічних і політичних проблем. Депортація татар 1944 р. спричинилася до економічного хаосу в регіоні, й компенсувати втрати довелося з київського бюджету»...*

Уже через півроку згаданий Д. Полянський у своїй доповіді перед обласним партійним активом (АД: Стенограма обласного... — 1954. — Арк. 4) повідомляв: *«Крим тепер отримує велетенську допомогу від усіх міністерств і відомств України... Яскравим свідченням величезної допомоги, турботи та уваги є й останні рішення: виділені Радою Міністрів [України] капіталовкладення майже в чотири рази більші, ніж за попередні три роки... Заходи, намічені в постанові ЦК КП України і Ради Міністрів [від 26 липня 1954 р.], охоплюють всі міста Кримської області (окрім Севастополя, який і в Україні проходив окремим рядком. Секретар Севастопольського міськкому КП України Павлов, наголосивши, що ця «постанова має величезне політичне і господарське значення для подальшого розвитку [Кримської] області», зазначив, що пропозиції обкому й міськкому партії щодо перспектив розбудови Севастополя «перебувають на розгляді в ЦК КП України» — там само. — Арк. 45–46. — М. Л.)».* У своєму виступі на сесії Верховної Ради згаданий М. Кузьменко зауважив (Виступ... — 1954. — Арк. 233), що видатки на освіту, охорону здоров'я і соціальне забезпечення в 1954 р. зростуть на 24 млн крб., а капіталовкладень в охорону здоров'я й народну освіту *«в 1954 р. передбачається втричі більше, порівняно з 1953 роком».*

Про сільське господарство теж не забули. Зокрема, у липні 1954 р. сільгоспвідділ ЦК КПУ доповідав секретареві ЦК Кириченку про підготовку пропозицій щодо ліквідації *«великої заборгованості (190 млн крб.) колгоспів Кримської області перед державою»* (не українською, звісно, — вона тільки перебрала на себе чужі борги), про вирішення питання *«недостачі добрив, отрутохімікатів і садових обприскувачів у Кримській області»* тощо (АД: Про виконання доручень... — 1954. — Арк. 95–98).

Населення Криму теж радо вітало передачу Криму Україні, сподіваючись на краще. *«Трудящі міста-героя разом з усім народом нашої Батьківщини, — йшлося, зокрема, у газеті «Слава Севастополя» за 29 квітня 1954 р., — підтримують цей історичний акт і не пожаліють сил...»* — і т. ін., як тоді велося.

Ось у такому, прямо сказати, безвідрадному стані перебував «подарунок», яким порадували Україну — доведеться їй ще тугіше затигти паски, аби витягнути Крим із прірви, у яку його завели кремлівські

хазяї... І таки вивела, наділяючи його усім, чого й самій на той час не вистачало. Одне тільки розв'язання проблеми водопостачання чого варте!

«Перекивши Дніпро біля Каховки, — зазначає В. Галушко, — відселивши тисячі людей з рідних місць, затопивши найплідродніші заплавні землі, Україна дала Криму воду, електроенергію, численні матеріальні ресурси... обділяючи засобами інші регіони. На півострів з України поїхали переселенці — хто добровільно, хто примусово. Їх селили у найменш придатні місця...» До того ж *«українські переселенці негайно ставилися на облік у КДБ. Особисти часто навідувалися в місця їх поселення для виявлення “бандерівщини”»*. Завдяки таким заходам з боку України уже *«невдовзі здійснилася мрія Хрущова перетворити Крим у край садів та виноградників. Розвивалася також промисловість... Крим ожив»*.

А от на думку визначного розігрувача кримської «карти», депутата нинішньої Державної думи РФ К. Затуліна (1995), Росія саме тому і має більше «права» володіти Кримом, що вона *«приєднала Крим залізом і кров'ю»*, а Україна — усього лише *«внаслідок змови політбюро і війни чорнил»*. Тож саме ця обставина, переконаний *«думець»*, і *«є темною плямою в історії Криму і України. Хоч як би хто намагався це пояснити (те, що Крим приєднано не «залізом і кров'ю». — М. Л.), внаслідок нелегітимного рішення, не спитавшись російського парламенту»*.

Ото вже диво! Виходить так, начебто рішення про передачу Криму до складу України і внесення у зв'язку із цим відповідних змін до Конституції РРФСР ухвалювала не цілком легітимна на той час Верховна Рада РРСФР, а, скажімо, виїзна сесія парламенту Зімбабве, проведена за такої нагоди у Москві. Може, комусь забагнеться, щоб Україна мала шоразу наново питатися згоди у кожного новообраного складу російського парламенту, аби потверджувати «легітимність» рішень усіх попередніх парламентів? Та, може, і спиталася б увічлива Україна, та, на біду, згаданого парламенту на час того передання, як то кажуть, навіть у проекті не існувало, а от його попередниця — не виключено, що у загалі «правдолюбства» цей добродій і її оголосить нелегітимною — Верховна Рада РРФСР не те що погодилася — сама, як ми переконалися, просила про це. Однак це не завадило московському письменникові Ю. Кублановському (1998) сьогодні назвати *«історичний акт»* передачі — як його сприйняли тоді *«трудящі міста-героя»* — *«одним із найбільш розмашистих комуністичних злочинів»*.

Та що вже дивуватися цим аматорам від історії, коли навіть фахові історики — і то не чужодальні, а свої — й собі зятятю блукають у цих двох «березах». Ось, наприклад, якої загнув професор Севастопольського

державного (!) технічного університету В. Поляков (1998. — С. 18–19): «Крим і Севастополь, як споконвічно російські землі, незаконно передані в 1954 р. зі складу Росії Україні (без Севастополя)...» Тут ані правди (цей автор, як і переважна більшість подібних «дослідників», взагалі не надто обтяжує себе бодай якоюсь аргументацією), ані логіки. Ну дійсно, якщо вже «передали без Севастополя», то яким боком сюди ліпиться оте «незаконно передані... Крим і Севастополь»? Про таких «своjakів» народ каже: ще кілька таких-от своїх, то й ворогів не треба...

Можна було б іще зрозуміти, якби питання щодо Криму чи Севастополя вносилося у площину, так би мовити, взаєморозрахунків, тобто запропонували б ці поборники «справедливості» такий собі нульовий варіант: а давайте-но, брати-українці, розглянемо питання про можливе взаємне повернення усіх земель, тобто нам, росіянам, усіх наших, котрі були передані Україні, а ми натомість повертаємо вам усі ваші, що були передані (тут про дарування дійсно йшлося — просто забирали) Росії. Як то кажуть — ні нашим, ні вашим, зате без образ. Та — боронь Боже! В тім-то і заковика, що ні про які землі, щедро відшматовані свого часу від України, ніхто не згадує й згадувати не збирається...

Лишень одна, глибоко шанована мною за це, «центральна» московська газета наважилася спробувати відновити істину, зауваживши (Кулибаба, 1992), що за такої, «ненульової», постановки «виникло питання про території, відрізані від республіки як компенсація за подарований у 1954 році півострів. А це райони Кубані, Білгородської, Ростовської, Курської областей. Усього 74 тисячі квадратних кілометрів, або три території Криму» — таким чином, передача Криму може вважатися лише незначною компенсацією за оті «райони» (насправді «відрізання» тих земель сталося значно раніше — докладніше про це йшлося вище). Ось така постановка питання, як на мене, була б конструктивнішою, ніж теперішня, котра більше схожа на великодержавницький варіант реалізації знаменитого принципу «справедливого» розподілу, убезсмертненого Попандопуло: і моє — мені, і твоє — мені. Дуже вже до душі припав цей принцип часів експропріації, тобто грабіжництва, деяким нинішнім діячам.

Цікавою видається й позиція англійського тижневика «ЕКОНОМІСТ» щодо кримських домагань Росії: «Претензії Росії на Крим не можна вважати благородними, бо ці землі були анексовані Російською імперією у кримських татар. Хоча Крим не є незалежним, вже зараз (тобто у складі української держави. — М. Л.) він має більше автономії, ніж Шотландія, Баварія чи Каліфорнія. Можна зрозуміти прагнення Києва

зберегти існуючі кордони, аби запобігти виникненню небезпечного прецеденту, який становить загрозу і для Росії. Якщо росіяни мудрі люди, вони мають порадити своїм друзям в Криму насолоджуватись автономією і забути про незалежність» (Україна, Європа, світ. — 1994. — 16—23 лютого.

А таки справді, мудрі люди мали б пояснити їм, що відірвати Крим від України (адже «спільність їх економіки» вже визнавалася навіть до приєднання Криму до України, а що вже казати після півстоліття зростання в єдине ціле!) — усе одно, що відірвати від плоду, який перебуває в материнській утробі, життєдайне пуповиння. Та при цьому ще доводити, що від такої «благодаті» позбавлений життєвих соків плід нібито буде набагато краще розвиватися...

28. Міф про страшну «загрозу українізації» та «утиски росіян» в Україні

На шпальтах ЗМІ певної спрямованості все більшого загострення набуває тема «*насильницької українізації*». Оскільки майстри нагнітання психозу не відзначаються особливою винахідливістю ані у доборі матеріалу, ані у підходах до висвітлення згаданої «проблеми», то для створення у читача відповідної уяви щодо просторікувань на згадану тему обмежимося розглядом творіння такого собі добродія О. Каревіна, опублікованого на шпальтах часопису «Новости» (1996).

Не надто обтяжуючи себе аргументацією [*«як відомо, до 1917 року великороси, українці (малороси) і білоруси вважалися належними до однієї “русской нации”*»]. Ну, по-перше, якщо так вважалося — не зайве б уточнити, й ким саме — то це ще зовсім не означає, що так воно і було насправді, хоча пересічний обиватель дійсно міг собі таке дозволити. А по-друге, те, що таке могло побутувати *«до 1917 року»*, зовсім не обов'язково має вважатися таким самим і сьогодні], автор знову витягає на світ уже давно і добряче побитий міллю великодержавний міф про *«єдину колиску трьох братніх народів»*.

Відчувається, що цього добродія аж корчі хапають від усього, що діється в Україні у царині так званої українізації (признатися, то й мені гірко від того, що Україну доводиться наvertати до її природних — українських — витоків). І не лише нинішньої. У краших радянських традиціях виводить він корені цього подразливого для його свідомості процесу від *«вождя світового пролетеріату»*, який *«обожнював... усілякі експерименти і як один із них вирішив ліквідувати в Україні вживання російської мови»*. Панові Каревіну не до смаку не лише «ленінська» ідея, а й самі методи, якими вона проводилася: *«Адміністративними методами українізувалися видавнича діяльність, преса, радіо, кіно, театри...»*. А чи не пригадає пан Каревін, якими саме методами тривалий час піддавалася деукраїнізації й ця *«діяльність»*, і багато інших сфер життя українського народу?

Таких указів, спрямованих на те, аби вилучити із ужитку все українське, було чимало. Згадаймо бодай декотрі з них: заборона купувати книжки *«литовського друку»* (1627 р.); заборона привозити українські книжки до Москви (1693 р.); наказ Петра I щодо того, аби

«в Києво-Печерській та Чернігівській типографіях наперед книг ніяких не друкувати» (1720 р.); заборони петербурзького Синоду друкувати українські книжки (1755, 1766, 1769*, 1775, 1786 рр.); заборона Катериною II викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії (1763 р.); наказ про обов'язковість «чистої російської мови» в Київській академії, «усіх училищах Імперії» (1784 р.); заборона видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою (сумнозвісний циркуляр 1863 р. імперського міністра внутрішніх справ Валуєва); таємний «Емський» указ Олександра II про заборону ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур мало-російським «нарецием», заборонялися також сценічні вистави, спів, читання та друкування текстів до них українською мовою (1876 р.); заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою (1881 р.)**; указ Олександра III про заборону проводити «хрещення українськими іменами» (1888 р.); заборона видавати українською мовою книжки для дитячого читання (1895 р.); указом Сенату Російської імперії україномовна культура і освітня діяльність оголошені шкідливими, «бо можуть викликати наслідки, що загрожують спокою і безпеці» тощо.

І це лише дрібка із великої кількості виданих тільки найвищими інстанціями імперії заборон, а якщо сюди долучити ще й напродуковані місцевими органами, то таких — годі й полічити! Так, у «Доповіді Міністрові внутрішніх справ про заходи проти українського народу» полтавського губернатора фон Богговута від 4 лютого 1914 р., зокрема, вимагалось (Кучерук, 1991) призначати на різні керівні посади до народних училищ «**виключно великоросів**», на посади вчителів — «**по можливості тільки великоросів**», а «**кожного вчителя, що виявляє схильність до українського, негайно усувати**».

* Як зазначалося у «Доповідній записці Російської академії наук про скасування обмежень українського друкованого слова» (1961. — С. 301), прочитаній, обговореній і затвердженій на загальних зборах академії 18 лютого 1905 року, «Синод не тільки не дозволив друкувати південноруські букварі, а й наказав відібрати і ті, що були у вжитку»...

** У згаданій «Доповідній записці» наголошувалося (1961. — С. 299): «Академія наук вважає, що необхідно зараз же скасувати Височайші повеління 18–30 травня 1876 р. і 8 жовтня 1881 р., а також удостоєне Височайшого схвалення розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 р., яке послужило основою тих повелінь», позаяк, на думку Академії, згадані повеління і розпорядження «не можна погодити з основними положеннями російського законодавства».

Аналогічні вимоги висувалися і щодо формування духовницьких «кадрів»: *«На чолі єпархій ставити архієреїв виключно великоросів, до того ж твердих і енергійних. Чинити найсуворіший тиск на тих зі священників, які заражені українофільством. Єпархіальних спостерігачів за школами призначати виключно із великоросів. Звернути особливу увагу на семінарії і ставити на чолі їх виключно великоросів, вилучаючи інших. Учбовий персонал має бути виключно з великоросів. За семінарії треба взятися і викоринити д у х українства, що в них угніздився... Взагалі не допускати на різні посади людей, які коли-небудь — хоч би й у віддаленому минулому — мали стикання з українським елементом»*. Погодьтеся, що українцєві проскочити через такий густий загороджувальний невід було практично неможливо. І це — на власній землі!

Ось що свідчив у написаній ще *«в часи шовіністичного чаду першої світової війни»*, а надрукованій лише в наш час статті «Українське питання і російське суспільство» видатний вчений, академік В. Вернадський (1996): *«Заходи уряду проти українського руху, не враховуючи особистого переслідування українських діячів, виявилися у винятковому цензурному режимі, який обмежив вживання української мови у пресі найвужчими рамками, в утисках української драматургії і сцени, в нагінці на українську мову в школі, у загальному ворожому ставленні до будь-яких виявів української національної самосвідомості... В окремих проявах боротьби з «українським сепаратизмом» адміністрація, надто місцева, доходила до переслідування найбезневинніших і природних проявів національної української стихії, таких як співання народних пісень, виступи кобзарів і т. ін.»* Одна лише розповідь про безжальне тотальне викоринення такого суто українського явища як кобзарство радянською владою, яка зважилась на поголовне знищення цих унікальних співців, закликавши їх до Харкова на так званий кобзарський з'їзд, буквально приголомшує!

Ось як згадує про цю безпрецедентну розправу харківський кобзар А. Парфінєнко (Я їхав... — 1991): *«Коли у Харкові було проголошено про кобзарський з'їзд, за сталінським наказом забирали всіх. Були облави на базарах... З'їзд... відбувся у Харкові взимку 1934/35 рр... За усякими підрахунками було їх 337... Доїхали до Москви, звідки їх направили в Сибір. Скинули їх з составу в поле. Всі люди роздягнуті, без одягу, без нічого... До найближчого житла 150 кілометрів»...* Як зазначив у передмові до цих спогадів К. Черемський, *«якщо на початку століття — у час, офіційно відомий як “період кобзарського занепаду”, на Україні існувало до 3000 кобзарів та лірників (Кирдан... — 1980. — С. 29), то наприкінці 30-х років у пік “розквіту радянського кобзарства” (як тоді писалось) на*

т. зв. *Першу Республіканську нараду змогли зібрати лише 37 співців*»... Подиву гідне те, що й ці збереглися. Та, певно, такі «методи» панам каревіним більше до вподоби.

Впровадження в життя такої «національної» політики, яка, використовуючи вислів із Записки міністра народної освіти Російської імперії графа Уварова цареві Миколі I (Десятилетие... — 1864. — С. 129), завжди була спрямована на те, аби «...*придушити д у х окремої... національності та злити його з загальним російським духом*», невідворотно мало призвести — і це, без сумніву, чітко усвідомлювали її творці — до фатальних наслідків для українського народу. Та й хіба тільки такими лякливими для цього добродія адміністративними методами виховували в українців шири любов до імперського «*отечества*»?! Вже одразу після смерті гетьмана Б. Хмельницького, пише доктор історичних наук В. Сергійчук (Чи втретє... — 1992), «*самодержавство вирішує широким фронтом наступати на ті права і вольності українського народу, зберігати які присягав своєю державною печаттю Олексій Михайлович*».

Ця спроба московського уряду нав'язати нові статті договору була сприйнята в Україні як «*серйозний підкоп під основи тієї Української держави, що існувала в рамках "Березневих статей" 1654 року*» і викликала «*широку хвилю протестів і обурення*». Тому скликана у жовтні 1657 р. Генеральна Рада козацької старшини підтримала висловлену гетьманом І. Виговським заяву про небажання «*бути в неволі*». «*Уході цього першого збройного конфлікту, — наголошує В. Сергійчук, — особливо прославився своєю жорстокістю до українського населення російський воєвода князь Юрій Барятинський: за словами дореволюційного історика Г. Карпова, по дорозі до Києва він повісив 3000 чоловік. Це він запропонував цареві, аби втримати в руках Київ, "высечь и выжечь" на захід від міста все підряд на 150 верст. Сам Барятинський визнавав, що ним знищено в такий спосіб тоді 15 000 українців*»...

І все це відбувалося не рік, не десять і навіть не сто років! «*Більш як триста років Росія підносила до рангу своєї державної політики винищення українства — етнічне, культурне, політичне, економічне, духовне, фізичне*», — говориться у Зверненні Української всесвітньої координаційної ради до Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-Міністра України від 21 липня 1993 р. Навіть постреволуційний поділ росіян на непримиренних — «білих» та «червоних» — ворогів нічого не змінив у їх ставленні до «молодших братів»: і одні, й другі однаково безжально винищували українських патріотів, як, зрештою, і українців взагалі — згадаймо, яким небаченим кровопролиттям ознаменували захоплення

Києва, на той час столиці Української Народної Республіки, муравйовські зайти, і що було в Україні затим!

Та це був лише початок більшовицького «приручення» непокірних українців, виховання в них розуміння того, хто справжній хазяїн у їхній хаті — попереду були ще моторошні голодомори, масові депортації, майже поголовне винищення української інтелігенції, яку О. Каревін, звичайно ж, сприймає тільки «окавиченою».

А й справді, якщо *«українська та російська культура мають одні, спільні корені»* і до того ж *«мільйони українців вважають російську культуру своєю»*, то чи потрібна взагалі ще й якась там окрема українська культура чи мова, а отже, й якась своя інтелігенція та, зрештою, окрема українська нація і держава? Як видно із цілком прозорої позиції автора, всі ці «непорозуміння» заслуговують лише на одне: зникнути з лиця землі, як свого часу «зникла» славетна Александрійська бібліотека (коли призвідця арабської навали, що знищила древній Єгипет, доручив мудрим імамам вирішити долю цієї світової скарбниці знань, ті невдовзі винесли такий вердикт: якщо в цих книгах написано те саме, що і в Корані, то вони просто не потрібні і мають бути знищені, а якщо в них написано щось інше, то вони — шкідливі, а отже, тим паче мають бути знищені), тобто все це має бути принесене в жертву імперським інтересам.

Та що О. Каревіну жертви, яких зазнав український народ у процесі імперського привчання до покори — від щонайменших проявів клятої українізації його аж вивертає. *«На українську переводилася вся система освіти. Мова стала головним предметом повсюдно — від початкової школи до технічного вузу. Тільки на ній можна було вести педагогічну та науково-дослідну роботу. В той же час вивчення російської мови ставало необов'язковим!»* Через це, плє сльози добродій Каревін, *«діти представників “некорінної національності” для отримання освіти рідною мовою змушені були вирушати до РРФСР»*.

Ну, по-перше, це твердження є узвичаєним для авторів подібного стибу перекрученням справжнього стану речей. Ось, скажімо, в числі 9 московського журналу «Революции и национальности» (орган Ради Національностей СРСР і комуністичної академії) за 1931 р. читаємо про успіхи «ленінської національної політики» в Україні (Гитлянський, 1931): *«Що ж стосується школи з рідною мовою навчання, то картина така: із загальної кількості російських дітей у школі в минулому році навчалася російською мовою 81,2%»*. Зважаючи на це, автор тієї віддаленої від нас у часі публікації цілком логічно додає: *«Цю цифру, між іншим,*

не завадило б запам'ятати всім тим, шовіністично налаштованим російським дрібнобуржуазним інтелігентам, які не перестають твердити про «утиски» на Україні інтересів російської національності».

А по-друге, як на мене, то розумніше було б тим діткам навчатися української мови, любові та поваги до землі, що годувала їх, та до народу, що дав їм притулок у власному домі та наділяв усім, що мав сам, якщо дійсно мали намір і надалі жити в Україні, — саме так змушені були діяти мільйони українців, яких кого «пряником», а кого й батоном зтягали в Росію чи іншу чужодаль. Але ж і то добре, що ті діти бодай мали куди вирушати *«для отримання освіти рідною мовою»*. А куди податися нашим дітям, якщо на рідній землі отримати освіту рідною мовою неможливо, а іншого прихистку у них нема ніде?

Та що цьому «поборнику справедливості» до мільйонів українських українців (на відміну від *«російськомовних українців»*, порушенням «прав» котрих автор так широко переймається) — усе українське його просто бісить. А щодо української мови, то це, зрозуміло, всього лише *«штучно ополечений галицький діалект»**, та й українська наукова термінологія просто не може бути іншою, окрім *«перекрученої»* чи *«поспіхом вигаданої незрозумілої»* (а якщо комусь із таких самих причин такою ж незрозумілою видається, скажімо, арабська мова, то це теж має сприйматися як безперечне свідчення її *«перекрученості»*, а чи, можливо, чогось зовсім іншого?). А з іншого боку — справді наша мова була покручена й понівечена упродовж довгих століть гірких поневірянь українського народу чи то в «панських», а чи в «братніх» приймах. Тільки бодай мимохіть зіткнувшись зі світом художньої української класики, відчуєш раптом, як гнітюче мало обізнані ми з величезним багатством рідної мови, цього божественного витвору багатьох поколінь наших предків.

* Взаємовплив і взаємопроникнення мов сусідніх народів — річ незаперечна, однак немає ні найменших підстав, окрім хіба що гострого зараження бацилою шовінізму [каревіни тут, до речі, зовсім не оригінальні: задовго до них про це ж — так само бездоказово і з таким же успіхом — торочили «офіційні» російські націоналісти, запевняючи, що «перелицьована з польської “українська” мова» всього лише винахід «проф. Грушевського і К^о» — не більше того (Стороженко, 1912. — С. 59)], зображати її як вулицю з одностороннім рухом: якщо загально визнаними для української мови є численні запозичення з польської, то й «польська мова зазнала такого суттєвого впливу з боку української, внаслідок якого до складу найсталіших шарів експресивної лексики проникло стільки українських запозичень». А от щодо російської та української мов, то, як наголошують сучасні дослідники, «попри активні прикордонні контакти між цими мовами нічого подібного не відбулося» (Царук, 1998. — С. 138, 165).

І ще гіркіше стає на душі від бачення того, наскільки сьогодні вона зневажена власними дітьми, котрі, зрісши на отруйному ідеологічному ґрунті «*молоткасто-серпастого*» режиму та піддавшись облудним проповідям теперішніх белінських та богговутів, відверто нехтують цим незамінним джерелом нашої духовності... Утім, ця «перекрученість», ба навіть «незрозумілість», дивним чином не завадила видати першу в світі «Енциклопедію кібернетики» (1973 р., у двох томах) саме українською мовою. Однак це, звичайно, не може приховати того незаперечного факту, що в Україні часів СРСР технічна література українською мовою й справді майже не друкувалася, а що стосується перекладів іноземної науково-технічної літератури — то зовсім. І аж ніяк не через брак чи недосконалість технічної термінології в українській мові*...

Як цілком слушно наголошує у московському журналі «Дружба народів» В. Коваленко (1995. — С. 206), більшість із кількох десятків мільйонів колишніх громадян СРСР, що після його розвалу опинилися за межами своїх національно-територіальних утворень, *«не мають і малої децими того, що мають в “ближньому зарубіжжі” росіяни: ні шкіль, ні телебачення, ні газет. І, як мовиться, нічого, живі... Кому це дуже не до вподоби — повертаються на батьківщину. Та ніхто не вчиняє істерик, не реве на грудях сорочку, не закочує очі: “пригноблені, відторжені, обльовані!”»*

Але ось, зокрема, що засвідчує статистика: *«для задоволення культурно-мовних потреб російськомовних громадян в Україні діють понад 3000 дитячих дошкільних закладів**». Фахівців з російської мови в Україні готують 11 університетів та 20 педінститутів. Російською мовою в Україні навчаються понад 0,5 млн студентів, або 57% від загальної кількості. До послуг громадян майже 25 000 масових та універсальних бібліотек, у яких 62% становить російськомовна література, діють 14 українських державних театрів з виставами російською мовою. На*

* Про причини занепадання «української науково-технічної мови», а також «про засади [її] відродження та розвитку», зокрема, можна прочитати у дослідженні В. Перхача (2000).

** Як зазначає голова Держкомітету України у справах національностей та міграції М. Рудько (У фарватері... — 1999), «нині освітні потреби національних меншин забезпечують 2561 школа з російською мовою навчання, 108 — з румунською, 65 — угорською, 5 — єврейською, 3 — польською, 18 — молдовською, 7 — кримськотатарською. Крім того, у 2466 школах України навчання здійснюється двома та більше мовами». А взагалі, наголошує згаданий М. Рудько, «в Україні створені й діють 430 офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств». Показовою є й «динаміка кількісного зростання: 1993 рік — 186 товариств, 1995—260, 1999—430», яка, на думку голови Держкомітету, «промовисто переконує в утвердженні національних меншин у процесі демократизації українського суспільства».

книжковому ринку російськомовна література становить близько 90%. Російською та двома мовами транслюється та видається більшість засобів масової інформації. На теренах нашої країни активно діють 34 республіканські і регіональні національно-культурні товариства та об'єднання, які репрезентують права російськомовних громадян...»

Ці дані взято із «Заяви Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» («Літературна Україна», 24.02.2000), зробленої 16 лютого 2000 р. у відповідь на «негативну реакцію деяких офіційних установ і представників владних структур Російської Федерації на рішення Конституційного Суду України про тлумачення ст. 10 Конституції України щодо порядку застосування державної мови в органах державної влади, місцевого самоврядування та навчальних закладах». Згідно з цим рішенням, проголошеним 16 грудня 1999 р., для згаданих органів влади і державних закладів «українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування» на всій території України. Те саме й стосовно «мови актів, роботи, діловодства, документації, публічних виступів тощо...»

І хоча згадане рішення ніяким чином не стосувалося жодних офіційних установ чи представників владних структур Російської Федерації, саме вони оту «негативну реакцію» й продемонстрували, що було скваліфіковане Уповноваженим ВР України з прав людини Н. Карпачовою як «безпідставне втручання у внутрішні справи» нашої держави. А зазвичай незворушне МЗС України вручило Тимчасовому Повіреному в справах РФ в Україні В. Лоскутову ноту з приводу «безпідставних звинувачень російською стороною України в порушенні мовних прав російської національної меншини» і навіть — чи не вперше на державному рівні — «привернуло увагу [російської сторони] до того, що в Росії досі нема жодної державної української газети, журналу, бібліотеки або професійного українського театру і діють лише кілька шкіл, де вивчають українську мову» («Голос України», 16.02.2000). Та що для заповзятих захисників «зневажених прав» російської меншини справжній стан речей! Вони своєї правлять: мовляв, Конституційний Суд порушив відповідні європейські хартії.

Ось як прокоментував це у своєму виступі на Міжнародній науково-практичній конференції «Національна ідея. Уроки останнього десятиріччя», що відбулася в Києві 14 квітня 2000 року, член Конституційного Суду України, доктор юридичних наук М. Костицький («Українська газета», 08.06.2000): «Візьмімо другий пункт Європейської хартії прав людини, у якому йдеться про засоби масової інформації. Там записано, що кожна держава зобов'язана для осіб, які користуються регіональними мовами, і для національних меншин створити хоча б одну радіостанцію та

один телевізійний канал, які б здійснювали мовлення регіональною мовою чи мовою національної меншини. В Україні ситуація навпаки. У нас є один телевізійний канал і один радіоканал для основної нації, та й то не цілком українськомовні. Тому, — наголошує М. Костицький, — закид нам про якесь порушення прав росіян в Україні (насправді «закидають» значно ширше: про нібито порушені права такої собі російськомовної «меншини». — М. Л.) є абсурдним».

І таке «пikлування» про інтереси російськомовної частини населення в Україні з боку Москви радше схоже на продовження «братньої» окупації, аніж на просте «задоволення культурно-мовних потреб російськомовних громадян».

В укладеному між Україною та РФ Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство обидві сторони зобов'язалися (Стаття 12) всіма силами сприяти «створенню рівних можливостей і умов для вивчення української мови в Російській Федерації та російської мови в Україні» і взагалі зберігати та розвивати «етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність» відповідних меншин. А що маємо насправді?

«Натомість, — наголошено у згаданій «Заяві», — для задоволення культурно-мовних потреб мільйонів українців у Росії не створено жодного державного дошкільного чи навчального закладу, жодного театру, бібліотеки, газети, журналу, теле- і радіопрограми. До того ж дехто в Росії час від часу роздмухує антиукраїнську істерію (заради правди, додамо, що, мабуть, іще частіше подібні «роздмухування» здійснюються у самій Україні... — М. Л.), застосовує принизливі методи владного силового тиску на українську міграцію, нехтуючи гуманістичні засади міждержавного Договору про дружбу, грубо порушуючи права національних меншин на честь, гідність та національну гордість». Та, може, ми взайве загострюємо проблему, спостерігаючи її, так би мовити, збоку (тим паче, що під час проведення в 2002 р. Року України в Росії тамтешня влада всіляко намагалася продемонструвати якісь зрушення в цій царині), а от самі українці, що мешкають у РФ, нічого подібного не відчують?

«Усі ми поклали великі надії на нову демократичну Росію, — пише голова Уральської асоціації українців у РФ С. Паняк (1999). — Однак після кількох років коливань ця влада, відсунувши небагатьох демократів на узбіччя, повернулася до старої імперської колії. Особливо яскраво це проявилось в грудні 1994 р., коли ввели війська у Чечню». Це ж стосується й ставлення до українців. «До тієї пори, поки ти не заявиш про своє бажання бути українцем і зберегти свою культуру, ти несеш свою ношу, як усі інші, — за п'ятим пунктом у паспорті ніхто не переслідуватиме. Але

в усьому іншому — це щоденні зневажливі висловлювання на побутовому рівні, коли слово “українець” заміняють “хохлом”, це настійливі спроби переписати нову історію Росії без згадки про Київську Русь, абсолютна релігійна нетерпимість Московського синоду до незалежної української церкви, що виявилася, наприклад, у брутальному вигнанні з Богоявленського храму в м. Ногінську єдиного в Росії приходу Київського патріархату. А скільки образ у ЗМІ!.. Про нашу діяльність, свята і концерти деякі обласні газети і телебачення говорять, не називаючи нас українцями, заміняючи на «хохла» чи «малороса». Масовий потік брехні та напівправди у російських ЗМІ досяг апогею взимку 1998–1999 рр... Перші роки, на початку 90-х, усе трималося на самому ентузіазмі, котрий швидко почав зникати, розбившись об дубові двері чиновників, які з часів Салтикова-Щедріна притримуються принципів “Не пущать!”... Право? Закон? Смішно навіть згадувати ці слова в теперішніх умовах... Зовсім нічого не змінила й ратифікація широкомасштабного договору. Для того ж чиновника сьогодні цей договір — порожній звук.

То якою кількістю цинізму затруїли свою свідомість ті, хто, навіть з огляду на такий стан речей, не перестає розпачливо волати про нагальну необхідність терміново захищати «грубо стоптані» права росіян, ба більше — усього російськомовного населення в Україні?

«Все важче росіянинові купити [в Україні] російську газету чи журнал», — пускає сльозу московський літератор І. Михайлов (1998), спостерігаючи, мабуть, як українські газети та журнали, навпаки, буквально заповнили Росію. Однак досить метнути оком по численних газетно-журнальних розкладках, аби упевнитись у цілком протилежному. До речі, це визнають співробітники російських видань, які професійно працюють в Україні й добре знають ситуацію в українському інформаційному просторі. Так, Є. Магда, зазначаючи на сторінках «Московського комсомольця» в Україні (1999), що передвиборчі обіцянки П. Симоненка надати російській мові статус державної суперечать Конституції України, де «єдиною державною мовою записано українську», додає: «щоправда, це не завадило мені написати, а вам — прочитати цю статтю російською мовою. То чи варто боротися з проблемами, котрих не існує?» — слушно запитує Є. Магда.

До речі, більша половина світу розмовляє англійською, французькою чи іспанською, однак щось не чути, аби Англія, Франція чи Іспанія та раптом почали втручатися у внутрішні справи різних країн під прикриттям «захисту» прав відповідного «...мовного» населення.

Ми ж ніяк не можемо позбавитися намертво закоріненого в нашій підсвідомості комплексу вторинності власних інтересів, аби лише, не приведи Господи, комусь у нашій же державі та не почувалося гірше, ніж нам самим. А якраз саме нам, українцям, на часі волати «проби», бо нема у світі такої держави, де б корінна нація, що дала цій державі назву, на етнічних землях якої ця держава постала, перебувала фактично у стані національної меншини. Саме про це свідчать офіційні дані, що їх навів на Українському радіо 06.02.1998 р. академік Академії вищої школи А. Погрібний: кількість учнів, які навчалися в українських школах у 1996–1997 навчальному році, становила, зокрема, на Луганщині 9,9 відсотка (в містах — 3,9), в Донецькій області відповідно 7,1 та 4,1 відсотка, на Одещині — 33 та 19 відсотків, у Запорізькій області — 33,4 та 20,5 відсотка.

А уболівальники справедливості з піною на губах й досі продовжують лементувати про якусь-то там «загрозу» українізації — та нею і не пахне! Та й взагалі, чи доводилося вам чути про те, аби будь-хто, приїхавши на постійне мешкання, скажімо, до Німеччини, почав раптом репетувати на увесь світ про існуючу там загрозу онімічення? Певно, йому одразу пояснили б, що це — держава німецького народу, і якщо комусь німецькі порядки не до вподоби, то його ніхто тут не затримує. А як раптом закортить зросійшитися — то зовсім нема чого подаватися, скажімо, до Франції, хоча, як відомо, росіян і там чимало. Саме так вчинили б і німці, і американці, і росіяни — та тільки не українці: ми щонайбільше заклопотані тим, аби комусь на нашій землі не почувалося як меншині, котра, маючи деінде власну етнічну державу, воліє все ж мешкати на українській землі, та ще й неодмінно хоче почуватися т у т етнічною більшістю.

Зрештою, в дійсності так воно і є: войовнича *«російськомовність»* поводить, як відома лисиця-розбійниця у заячій хаті. *«Навіть сотої долі такого засилля іноземщини, — погодимось зі згадуваним уже московським письменником Ю. Кублановським (1998), обуреним «“ новою ідеологічною агресією... заморського дяді”, — експансії чужої мови, чужої культури, чужих товарів, чужої ментальності інші цивілізовані народи не потерпіли б».* Усе правильно, та тільки не про нас мовлене. А варто б, бо Україна безупинну духовну експансію з боку «великої сусідки» ніколи не те що не забороняла — не пробувала й обмежувати. Де там! Навпаки — всіляко заохочувала. Пригадайте, як ще донедавна — по 1989 рік — відповідно до численних настанов імперського центру [починаючи

з телеграми Сталіна 1933 р. про припинення українізації* й закінчуючи брежнєвським (1978) та андроповським (1983) циркулярами про посилення вивчення російської мови і, нарешті, останнім, горбачовським (1989) — про єдину офіційну мову в СРСР, російську — усі вони цілком узгоджувались із вікопомною вимогою колишнього імперського міністра освіти С. Уварова щодо *«грунтового вивчення мови імперії»*] Україна із власного бюджету доплачувала вчителям російської мови та літератури на 16% б і л ь ш е, ніж за викладання рідної української.

А якби раптом спробували так само агресивно поведетися українці в Росії, уявляєте, як відреагували б на це місцеві націонал-шовіністи. І надто ті, котрі, як зауважує згаданий С. Тетерін (1992), *«мешкаючи 30–40 років серед узбеків, литовців, молдаван, українців, так і не навчилися говорити їхньою мовою»*. Тож тільки щодо самих себе вони визнають, що у них, як проникливо про це сказав у своєму зверненні до народу з нагоди роковин блискучої перемоги над «гекачепістами» О. Руцької (Вице-президент... — 1993), *«на всіх одна Вітчизна — Росія»*, а от у *«підступних»* українців, виходить, цих самих *«вітчизн»* — у кожному кутку по декілька!

Узагалі-то, масовість рядів прихильників обридлого «плачу Ярославни» за останні роки істотно порідшала. Натомість значно зросла активність (радше — нахабність) професійних солістів того хору. Заохочені рівнозначною потуранню байдужістю української влади, вони у своїй зухвалості переходять усякі межі допустимого — чого варте, наприклад, наведене вище твердження головного редактора «Крымской правды» М. Бахарева про те, нібито такої нації, як українці, *«в природі не існує»*. Навряд чи щось подібне зійшло б з рук — як авторові такого «відкриття», так і самій газеті — у будь-якій, навіть найдемократичнішій країні, позаяк демократія зовсім не означає безвідповідальність. Однак саме ця увиразнена розперзаність свідчить про граничну роздратованість таких авторів власним безсиллям, оскільки — попри їхнє затяте дзявкання — караван все ж таки йде. Ось і пнуться зі шкіри, аби хоч якось дошкулити — і цим ще більше виказують свою безпорадність.

* Як зазначав на згаданій Міжнародній науковій конференції з проблем голодомору в Україні американський історик, професор Дж. Мейс, уже 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднаком СРСР видали постанову про хлібозаготівлі, де, зокрема, була й така вказівка: «негайно перевести діловиробництво радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а так само усі видавані газети й журнали з української мови на російську... а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову» (Голодомор... — 1993).

Я їм навіть десь співчую. А й справді, як не пожаліти людину, котра волею долі опинилась у державі, де все їй нелюбе, все дратує, а тому навіть будь-яка дрібниця здатна довести її *«до стану якогось ступора»*! Яка саме дрібниця? Головний редактор газети, котрий, певно, щотижня отримує сотні листів із десятками кричущих прикладів, чомусь наводить тільки один — мабуть, саме цей видався йому найбільш здатним *«увігнати»* читачів бахаревської *«правди»* до згаданого стану. Ось він: *«витрачаються кошти (і неمالі), щоби зняти показчик із написом “Верхня Кутузовка”, а натомість поставити більший за розміром уже з двома написами: дрібними буквами — та ж “Верхня Кутузовка”, над нею великими — “Верхня Кутузовка”*» (Бахарев, 2001). На думку знервованого головреда, *«нормальна людина»* не може розцінити цей обурливий факт інакше, *«як ідіотизм, піднесений у ранг державної національної політики»*. Не знаю достеменно, що саме у цьому кричущому неподобстві розлютило *«нормального»* М. Бахарєва (він називає це конкретним прикладом *“дикої” українізації»*): чи те, що відтепер старе — *«дрібними буквами»*, чи те, що нове — *«великими»* та ще й *«над...»*, а чи щось інше.

Я також із розумінням ставлюся до того, що саме в Москві М. Бахарєв відчуває *«повний душевний комфорт»*, бо саме там *«телебачення, радіо, газети, вивіски, будь-яка інформація — на рідній і зрозумій мові*» (як бачимо, досить було згаданому написові втратити лише одну літеру, як в очах цього дипломованого історика і журналіста він одразу ж перейшов у категорію *«незрозумілих»*... — М. Л.). Програму *“Время”* дивився в повному обсязі... В кіоску купуєш справжні *“Комсомолку”* та *“Аргументы и факты”*... Поважаючи почуття росіянина М. Бахарєв, водночас дивуюся тому, що сам він навіть не припускає правомірності подібних відчуттів і у нас, українців, — адже ми теж прагнемо душевного комфорту. Та для цього нам, зрозумійте, потрібно зовсім не те, що так розчулює вас (*«...з вікна мого номера на 9-му поверсі... мов на долоні Кремль, собор Василя Блаженного, Москворецький міст, прямо попереду громада храму Христа Спасителя... просинаючись серед ночі, бачу час, який показує годинник на Спаській башті Кремля»*). Душевний трепет у нас викликають зовсім інші — далекі від московських башт — краєвиди. І ми прагнемо, щоб на нашій землі телебачення, радіо, газети, вивіски, будь-яка інформація теж подавалися рідною нам, материнською мовою — невже це так важко зрозуміти навіть вам, людині з двома вищими освітами, яка до того ж усе своє життя прожила в Україні?

«І найголовніше, — продовжує розповідати про свої московські враження М. Бахарєв, — тут люди говорять тою мовою, якою думають.

*І президент, і глава уряду, і депутати, і таксист, і двірники... Важко їм уявити, що є поряд з ними країна, де все не так, де все перевернуто з ніг на голову». Взагалі-то, Україна — зовсім не єдина із країн (навіть із тих, що «поряд»), де все не так, як у Росії, але наразі мова не про це. Якщо «тут» — так усе погано, а «там», навпаки, все так радує (у цьому, власне, й полягає вся заковика невдоволення бахареви́х), то чому б не розрубати цей горді́йв вузол усіх незгод одним махом — перебратися до тієї обітованої землі? Та тому ж, чому не залишають масово «негостинні» Латвію чи Естонію, де, за словами Бахарева (з покликанням на ще одного відомого «правдолюбів» Ю. Лужкова), «явний апартейд», — не надто вони потрібні Москві навіть укупі зі своєю газетною «правдою»: своїх ніде діти. І щоб хоч якось зацікавити власними персонами «матінку-Росію», обіцяють бахареви повернутися не одні: *«Вместе с нами вернутся твои исконные земли, населенные не только русскими...»* Що ж — пісня не нова. Але *«исконные земли»* (про справжню їх «исконність» уже було сказано доволі) — то зовсім не те, що «Крымская правда» навіть із усією редакцією! Тут недовго й пупа надірвати...*

Насамкінець скористаємося порадою О. Каревіна і залишимо на совісті цих авторів їхнє невгамовне малороське блазнювання щодо всього українського — ці «добродії», що живуть на українській землі, серед української людності, споживають український хліб, люто ненавидячи все українське, варті співчуття, бо цим вони уже покарані Богом... Однак зазначимо, що, звинувачуючи «сучасних українізаторів» у запозиченнях *«із арсеналів сталінського підручного»*, пан Каревін і сам діє у стилі цілковитого наслідування настановам пріснопам'ятного фон Богговута, який, зокрема, рекомендував (Кучерук, 1991): *«Необхідно субсидувати деякі газети в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі і т. д. з метою боротьби проти українців. У газетах доводити тотожність великоросів з українцями та пояснити, що малороська мова утворилася шляхом колонізації російської мови в давні часи... Доводити необхідність великоруської мови як загальнодержавної й літературної, та що малороська, як простонародна, не має ні літератури, ні майбутності»*.

Наведемо бодай один приклад того, чим є система аргументації сьогоднішніх богговутів. Ось що пише у «Крымских известиях» (02.12.1997) такий собі Л. Марков: *«Слов'янські народи рано чи пізно прийдуть до єдиної мови. Російська і українська мови мають багато слів дуже близьких за написанням, суттю та й за вимовою. Та все ж у "Орфографическом словаре русского языка" С. Ожегова, виданому в 1956 р., понад 100 тисяч слів. А "Орфографічний словник української мови" 1960 року видання містить*

щонайбільше 18 тисяч слів. Різниця, як бачите, не на користь української мови». А ось і цілком передбачуваний висновок: «російська мова доцільніша за всіма економічними показниками, позаяк уся наукова, технічна, медична, учбова, всіляка довідкова література видана російською мовою».

Остання фраза, звичайно, ні для кого черговим «відкриттям Америки» не стане, вона лише взайве висвітлює те становище, яке займала українська мова та мови інших «братніх народів» в СРСР. Ну, а щодо коректності проведення самого порівняння, то, як примовляють у подібній ситуації в Одесі, не треба плутати Бабеля з Бебелем. Якщо поставити собі за мету, то можна б знайти орфографічний словник української мови з іще меншою кількістю слів тисяч — скажімо, призначений для задоволення невибагливих потреб учнів початкових класів кількатисячний.

Поза сумнівом, можна знайти й подібні словники російської мови. Та кому може спасти на думку стверджувати, що як один, так і другий здатні бодай найменшою мірою репрезентувати усе словникове багатство відповідних мов? А вже намагатися порівнювати шкільний орфографічний словник із відомим академічним виданням Ожегова (подібні видання української мови містять близько 120 тисяч слів, а 11-томний «Словник української мови» видання 1970–1980 рр. — значно більше) — то є чистий вияв неповаги саме до останнього. Тож намагання у такий спосіб «принизити» українську мову, тяглість якої, за даними сучасного мовознавства (Шевельов, 1994. — С. 16), «існує близько 1300 років», не здатне вивищити значно молодшу російську мову (та вона цього й не потребує), навпаки, означає робити відверту ведмежу послугу її щирим шанувальникам.

І хоч автор цього «відкриття» нібито й закликає «поважати одне одного», та щонайменшою повагою — не тільки до українців взагалі, а й до читачів «Крымских известий» зокрема — тут і не пахне. А от повна відповідність невмирущим заповітам — просто впадає у вічі...

29. Міф про безумовне «благо двомовності» в Україні

Визначний знавець європейських — зокрема й російської — літератур Г. Брандес понад сто років тому наголошував (1911. — С. 164–165), що *«Гоголь був малоросом»*, хоча й писав не українською мовою, оскільки *«майже всі народжені в Малоросії письменники писали мовою своїх найближчих сусідів, російською чи польською... — зважаючи на зневагу, в якій перебувала їхня мова... Бо, якого б сильного гноблення не зазнавала польська мова, все ж утиск, який вона зазнала, був зовсім мізерним порівняно з тим, якому піддавалася малоруська мова, стосовно якої справа мало-помалу дійшла до справжньої винищувальної війни»*. Додамо, що ці слова визнаний метр у царині європейських літератур написав після тривалих відвідин імперії на запрошення російської сторони...

В умовах цієї війни навіть Слово Боже українець мав слухати *«мовою Імперії»*. Великий патріот України, видатний вчений (справжній автор відкриття «рентгенівського» випромінювання) І. Пулюй писав до *«Головного Управління у справах друку»* в Петербурзі (цит. за кн.: Стус, 1994, т. 4, с. 390): *«Переклади Св[ятого] Письма дозволені в російській імперії на більше як на 36 мовах. Вільно там навіть монголам, туркам і татарам читати і проповідувати Слово Боже на своїй мові, вільно й полякам і таким слов'янським народам, як серби, болгари та чехи, що, живучи розсіяні по всій імперії, становлять тільки малесенький процент російського населення, не вільно тільки — 25 мільйоновому русько-українському народові, хоч він із московським ще й одновірний! Минуло вже 21 років (так у цитованому тексті. — М. Л.) з того часу, як моє прошенє, предложене 1881 року шановному “Управлению по делам печати”, щоб дозволено на Україні український переклад “Нового Завіта”, було признане “не подлежащим удовлетворению”»...*

Так само цілеспрямовано політика тотального зросійщення, за якої національні мови були просто приречені на вимирання, провадилася і в радянській імперії. Це змушений був визнати й керівник колишнього Союзу М. Горбачов, який розповів у «Российской газете» (1993), що, коли став Генсеком, то отримував від видатних діячів науки і культури Білорусії листи, в яких вони *«криком кричали про загрозу зникнення білоруської (читай: і української, бо важко повірити, що такі ж діячі України мовчки споглядали на аналогічний загин. — М. Л.) мови»*. Він розумів, наголошує Михайло Сергійович, що над національними мовами

в СРСР нависла «реальна загроза», оскільки в республіках *«навчання повсюдно ведуть російською мовою. Незабаром літературу, що виходить білоруською мовою, нікому буде читати...»* Це, однак, зовсім не завадило останньому генсекові КПРС впроваджувати в життя заходи, спрямовані на подальше посилення позицій і так зовсім не ослабленої російської мови, аби на неозорих просторах імперії дійсно, перефразовуючи великого Кобзаря, *«од молдаванина до фіна на всіх языках»* усе мовчало.

Навіть українські комуністи інколи насмілювалися виступати проти шовіністичного гноблення — це, наприклад, знайшло своє відображення у резолюції XII республіканського партз'їзду, де, зокрема, наголошено (XII з'їзд... — 1934. — С. 293): *«Великодержавний руський шовінізм є, як і раніш, головна небезпека в масштабі всього Радянського Союзу»*. Та й самі російські більшовики попервах всіляко засуджували національну політику *«царизму, поміщиків і буржуазії»* щодо народів-невеликоросів, наголошуючи (X съезд... — 1921. — С. 334–336), що вона була спрямована на те, аби *«убити серед них зачатки усякої державності, калічити їх культуру, утискувати мову, тримати у невігластві й, нарешті, по можливості русифікувати їх»*. Пізніше українська інтелігенція не раз довела, що є гідною свого високого призначення і добре розуміє, яку небезпеку становить для українського народу підступна *«ленінська національна політика»*, зокрема мовна.

Ось що писав про мовний геноцид проти українського народу у своєму щоденнику О. Довженко (1995. — С. 542) у листопаді 1956 року: *«На сороковому році будівництва соціалізму в столиці УРСР (повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР (повністю), проводиться руською мовою. Такого нема ніде в світі... не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений щирістю. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, — вся абсолютна решта, себто ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман...»*

Прозаїк О. Сизоненко (1999) згадує, як у 1960 р. доля подарувала йому десять днів і ночей *«постійного і неперервного спілкування»* з Григорієм Тютюнником: їх поселили у сусідніх номерах готелю «Україна» під час Декади української культури у Москві. Упродовж усіх десяти днів, незважаючи на те що виступи уславлених українських колективів і окремих митців мали гучний успіх у московської публіки, Тютюнник *«залишався мовчазним і байдужим»*. Навіть попри те що він *«став найпопулярнішим серед українських письменників — учасників Декади»* і *«був, що називається, нарозхвот»* (у журналі «Дружба народів» готувався переклад його роману «Вир», а у видавництві «Советский писатель»

оформлювався договір на окреме видання), ніде — «ні у *Кремлівському Палаці з'їздів*, ні у *Колонному залі Будинку Союзів*, ні у *Великому театрі* не світіло його похмуре лице».

На сизоненкове запитання, чому він завжди такий мовчазний і похмурий, Тютюнник («я помітив, як він важко і часто дихає») відповів: «...*Невже ти не розумієш, що нас тут тішать, як зулусів, цими виступами і концертами, надаючи можливість покрасуватися перед москвичами у сорочках-вишиванках, плахтах та шароварах, позабавляти московську публіку гопаками та хороводами. А тим часом в Україні вбивається наша мова, все менше стає українських шкіл у містах, а всі вузи, заводи і конструкторські бюро, всі наукові та державні установи русифіковані... Навіть у колоніальній Африці такої наруги над рідною мовою не знайдеш. Це ж повна дискредитація, навіть знищення національної культури, самої нації... Ти кажеш: "Декада!"* Показуха і більш нічого. Нам треба мову свою й культуру рятувати, а не возити її на показ *палачам*». «Коли ви всі це нарешті зрозумієте?» — з болем запитував Григорій Тютюнник.

І цей біль за долю свого народу українські інтелігенти висловлювали не лише у приватних розмовах. У благородному пориванні відкрити очі одурманеному імперськими ідеологами українському загалові вони ризикували оприлюднювати свої погляди, хоча вповні усвідомлювали, чим це їм загрожує у СРСР, цій «*цитаделі миру, свободи і демократії*». Згадаймо хоча б відомі праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Собор у риштованні» Є. Сверстюка — вони спричинили свого часу чималий галас. Особливо фундаментальне дослідження Дзюби, де в царині національної політики все було назване своїми іменами! Уявіть лише собі: «*увесь радянський народ в єдиному трудовому піднесенні*» готується за якихось рік-півтора зустріти найзнаменніше зі свят, піввіковий ювілей радянської влади, на парадному фасаді держави шпаклюються найменші шпаринки, наносяться нові яскраві барви небувалих здобутків і перемог «*влади робітників і селян*», гордо — на увесь здивований світ — лунають палкі запевнення про «*грандіозні успіхи лєнінської національної політики*», про «*остаточне вирішення національного питання в СРСР*» і т. ін.

Аж раптом якийсь там Дзюба наважується вголос заявити (1968. — С. 24), що «*з національною політикою на Україні не гаразд*», і навіть висловлює сумнів у тому, чи взагалі «*є перспективи в нинішньої національної політики*» (там само. — С. 254). Відтак, не кліпнувши оком, звинуватив уряд Української РСР у тому, що той, бачите, «*не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого він діє і коштами*

якого диспонує...» А далі, буквально висмоктавши з пальця якесь міфічне «русифікаторське насильство», яке нібито «у нас є», він набрався нахабства ще й запропонувати «протиставити» цьому так званому «насильству» (там само. — С. 260) «одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення». І це — у країні, керівництво якої упродовж ось уже півстоліття не жаліло ані зусиль, ані коштів, аби зобразити її перед усім світом самим втіленням свободи!

Важко сказати, на що міг сподіватися український «камікадзе» І. Дзюба, направляючи своє дослідження у супроводі роз'яснювального листа на адресу найвишого керівництва УРСР. З такою ж проникливістю та переконливою аргументацією (в першу голову, зі спадку класиків марксизму-ленінізму) можна було б звертатися до кровожерного вовка, намагаючись переконати його перейти на вегетаріанський раціон. Звичайно, то був безнадійний крок. Думаю, що молодий Дзюба вповні усвідомлював це (як, поза сумнівом, розумів це й В. Короленко, намагаючись у вже згадуваних листах «розкрити очі» на жахливі злочини комуно-більшовицького режиму одному із найбільш «гуманних» зверхників радянської Росії). Однак він здійснив цей одчайдушний кидок голіруч на смертоносну амбразуру страхітливого більшовицького дота з бажанням, якщо не знешкодити його, то бодай привернути увагу до потворного монстра.

І це не минулося безслідно — ні для самого Дзюби, ані для того режиму, до совісті якого він волав. Голос молодого дослідника-патріота — а то, як зазначає автор передмови, науковий співробітник Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні С. Олійник (там само. — С. 19), був не просто голос такого собі дивака-одинака, а «голос нового українського покоління, що виросло під радянським режимом, але не зазнало тиску сталінського режиму» — було почуто і в Україні, і за її межами*. І хтозна,

* Дзюбине донкіхотство, наголошував у відомому есеї «Серед снігів» (1970) відомий дослідник В. Мороз, «дало більше, ніж «реалізм» усіх премудрих поросят, разом узятих (з точки зору «реалістів» українська справа завжди була безнадійною)... Що з русифікацією треба боротись — це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників — у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність» (цит. за кн.: Русначенко, 1998. — С. 489–490).

може, саме з цього започаткувався ще дуже сповільнений, однак невідворотний процес розпаду могутньої «імперії зла»...

Таким чином, неважко переконатися, що ні, не мовчала українська інтелігенція (і нині змушена буквально волати сердега — і з тим же успіхом...)!

Та не таке вже воно й безневинне — деформування рідної мови (не кажучи вже про повну відмову від її використання!), оскільки, за визначенням відомого німецького мовознавця і філософа В. Гумбольдта, «мова народу — це його дух і дух народу — це його мова», і, як зауважує знайний український фахівець з соціоніки І. Каганець (1993), «з допомогою цілеспрямованих змін у мові... змінюється людська психіка». Саме з цією метою й здійснювалося в імперії неослабне піклування про посилення позицій «общерусского языка». Це «зрадливе та підступне слово», наголошує Ю. Шевельов (1994. — С. 24–25), завжди вірно служило «ідеї вищості російської мови». У російсько-більшовицькій імперії цей термін з часом замінили на менш шовіністично забарвлений — «общепонятный», що, певна річ, ніяк не вплинуло на його агресивно-шовіністичну суть*.

Апологети «общерусскости» добре розуміли, що саме через російськомовність вони прищеплюють і російське мислення, і російське світосприйняття («Яка мова, такі й наші думки будуть», — стверджував Б. Грінченко, — *московська мова — московські думки*). — Цит. за: Пономарів, 2000), що, зрештою, призводить до зросійщення, а фактично — до знищення нашої культури, духовності, психіки. Адже, як наголошував А. Тойнбі (1995. — Ч. 1. — С. 412), «чужа духовність призводить до дисонансу і руйнації» суспільства, яке цим чужим послуговується.

А ось і очікуваний результат: замість патріотів рідної землі, власне українців, буйним пустоцвітом розрослися справжні малороси — саме в цьому і полягала мета такого «перековування». Тож, якщо хочеш знищити дух народу, — доведи до згуби його мову. «Убити народ можна голодом, хімічною зброєю, концтаборами, — наголошує Д. Павличко (Захарченко, 1996), — але найстрашніше вбивство народу — це те, що практикував російський царизм і московський більшовизм, — вбивство мови! Коли ми говоримо про відродження України, то маємо на увазі не шаровари

* Як засвідчує історія розвитку людського суспільства (Тойнбі, 1995. — Ч. 1. — С. 455), «наслідки перетворення локальних рідних мов у екуменічну загальну мову (як наголошує цей відомий дослідник, своєю перемогою над своїми суперниками така мова завдячує «певним соціальним перевагам» етносу, способом спілкування якого вона була. — М. Л.)» не такі вже й безвинні: «ціна, яку платить мова за те, що стає загальною, — це втрата власної досконалості»...

і жупани, не воли і солом'яні стріхи, а мову! Коли всі українці в Україні відбудують в собі рідну мову як світло своєї свідомості, свого мислення, тоді відродження нашого народу стане реальністю». Саме недостатнє піклування з боку державного керівництва про зміцнення в Україні позицій державної мови, української культури, розвиток духовності за майже повної безпорадності в царині ринкового реформування української економіки й призвело до того, що нині маємо в нашій державі те, що... маємо.

З іншого боку, продовжує І. Каганець, *«психіка народу впливає на його мову, формує її “за своїм образом і подобою”. Унаслідок цього мова і етнопсихіка творять певну цілісність*». А тому і людська спільнота, що є їх носієм, теж становить особливу етноцілісність, тобто є народом, а не населенням — тож К. Ушинський, який хоч і писав російською мовою, але, за висловом Г. Ващенко (1994. — С. 155), *«подібно до Гоголя, мав українську душу*», мав усі підстави стверджувати, що *«коли щезне народня мова, народу більше нема*». Зрештою, як наголошує доктор соціології Л. Аза (1995. — С. 126), *«мова — найчутливіший індикатор національної самосвідомості»*, цієї найважливішої з-поміж визначальних ознак етносу. Якраз через це «батько народів» так панічно боявся українського села, цього невичерпного джерела та оберега української культури і, зокрема, мови, самого духу українського народу, і саме проти нього раз за разом й спрямовував свої нищівні удари. Тож, як бачимо, не така вже вона й безневинна штука — понівечити й занепастити рідну мову.

Про це, до речі, тобто про серйозну небезпеку, яку несе будь-якому народові чужомовна експансія, прекрасно знають усі ті, хто — і тут, і в Росії — усіляко намагається запевнити нас у тому, що поширення на українських теренах російської мови не становить, мовляв, аніяковісінської небезпеки для українського народу і не може мати жодних негативних наслідків для розвитку української культури, духовності, навпаки, як застерігав академік Д. Лихачов, саме вихід України з-під «благотворного» впливу російської культури буде «катастрофою» для її культури. Така «теорія» настирливо вкладається у свідомість довірливих українців.

А ось якою широю тривоگوю не тільки за розвиток російської мови, а навіть за долю російської нації в цілому сповнилися голоси російських патріотів, щойно на лінгвістичному виднокраї Росії замаячило усього лише *«засмічення російської мови іноземними словами»*. Воно й не дивно, адже російські історики завжди вважали, що саме *«мова є визначальною щодо етнічної належності»* (В институте истории... — 1951). То ж не на

жарт стривожена цим російська інтелігенція виступила із закликом, що *«росіянам треба розмовляти по-російськи»* (Русские должны... — 1995). І тут з'ясувалося, що навіть таке засмічення іномовними словами, на думку російських фахівців, *«впливає негативно на національний дух народу, його психічний склад, трансформуючи закорінені в ньому традиційні духовно-моральні начала»*. Ба більше — ця *«мовна агресія, що впливає на психіку»*, має *«далекосяжні цілі»* і навіть *«становить серйозну небезпеку для нації»*.

А один із найталановитіших письменників-дисидентів, редактор відомого в Європі журналу «Континент» (Париж) В. Максимов на зустрічі «На захист російської мови», що відбулася з ініціативи Всесвітнього Російського Собору в Свято-Даниловому монастирі у 1994 р., так застерігав своїх співвітчизників (Пастушенко, 1998): *«...Весь досвід світової історії свідчить, будь-яка національна ентропія, руйнування етнічних цивілізацій, зникнення з лиця землі народів і держав завжди починалося із втрати мовної культури, із відмови від мовної самостійності, з капітуляції перед лінгвістичною експансією... Кожна країна і будь-який народ мають право захищатися від будь-якої експансії, в тому числі й мовної, всіма засобами, які він має. Мова — гарант нашого національного та державного самозбереження. Втративши її, ми втратимо не тільки батьківщину, а передовсім самих себе»*.

А ось інший колишній дисидент В. Маленкович, навпаки, закликає надати цьому процесові державного статусу, тобто фактично узаконити мовну експансію. Та ще й намагається з екрана найінтернаціональнішого телеканала України переконати широкий загал у тому, що ідею підвищення статусу російської мови нібито підтримують (де там — вимагають!) 78% громадян України. Характерно, що при цьому не наводиться жодних даних про те, хто саме, коли і де проводив опитування, яке дало такі — без перебільшення, сенсаційні — результати. Але ця «дрібничка», переконаний, зовсім не завадить певній категорії громадян і політичних діячів використовувати наведені В. Маленковичем «дані» вже як незаперечні.

Щоб з'ясувати, яким є справжній стан справ у цій царині, звернемося до результатів опитування громадської думки, проведеного на початку 2000 року Центром «Громадська думка» при Науково-дослідному інституті соціально-економічних проблем міста (грунтовну аналітичну записку «Аналіз ставлення киян до української мови як державної та особливості сприйняття української мови російськомовним населенням столиці», підготовлену на основі отриманих даних, люб'язно

надала автору керівник Центру, кандидат економічних наук Г. Заліз-няк). Опитування, в якому взяло участь 888 киян з усіх районів Києва (відомо, наголошують автори записки, що зміни в масовій свідомості у ставленні до тих чи інших процесів у столиці на декілька років випереджають їх розвиток у країні в цілому), а *«обсяг вибірки та методика дослідження забезпечують точність результату 3%»*, здійснювалося *«з метою визначення ставлення киян до української мови як до державної за умов конкуренції двох мов (української та російської) та зміни в масовій свідомості мешканців столиці щодо перспектив розширення сфери вжи-вання української мови»*.

Ось деякі з отриманих результатів. «У захисників російськомовного населення очевидно викличе подив, — зазначають дослідники, — що майже три чверті (70%) опитуваних вважають, що громадяни України обов'язково повинні добре володіти українською мовою». Про необхідність добре володіти російською мовою висловилися «44% російськомовних киян (за даними соціологічного опитування, 53% повнолітніх мешканців столиці в повсякденному житті спілкується виключно або переважно російською мовою; 32% — повідомили, що вони спілкуються рівною мірою обома мовами; українською мовою спілкується тільки 15% киян), стільки ж не бачать у цьому обов'язкової потреби». Що ж стосується надання російській мові статусу другої державної в Україні, то виявилось, що «понад половини російськомовних киян вважають, що «українська мова є атрибутом державності України» і «її вживання в усіх сферах мовлення столиці не відповідає її статусу державної», а «її престиж повинен бути вищий, ніж зараз». Ті, хто має протилежну думку, залишилися в меншості, їх частка менша за 30%. Серед україномовного населення це співвідношення становить у середньому вісім до двох. Більш як удвічі кількісно переважають ті кияни, які вважають, що «поширення державної мови в столиці України не відповідає європейським мовним стандартам».

Виявилось також, що більш як половина киян, які спілкуються в житті лише або переважно російською мовою визнають державний статус української мови і не вимагають такого статусу для російської. Так, 36% вважають, що «українська мова повинна бути державною, а російська використовуватись паралельно, як розмовна в недержавних установах»; ще 16% є прихильниками ідеї «домінування української мови як державної, а використання російської на правах мов національних меншин». Прибічників рівноправності української та російської мови на державному рівні серед російськомовного населення

виявилось 43%. Цікаво, що навіть серед росіян, які спілкуються тільки російською, понад 40% не вимагають державного статусу для російської мови, а серед російськомовних українців таких понад 60%. З огляду на одержані результати, вважають дослідники, *«абсолютно абсурдним виглядає твердження “правозахисника” В. Маленковича, яке прозвучало на телеканалі “Інтер” 10.05.2000 р., що 78% громадян України вимагають підвищення статусу російської мови. Ця категорія в Києві становить менше однієї чверті, що за жодних умов не може перетворитися в 78% по Україні»*. І з цим важко не погодитись.

«Кому служить “ніби дисидент” Маленкович?» — запитує відомий мовознавець із США С. Караванський («Літературна Україна», 15.06.2000). Як на мене, то відповідь на це запитання ще кілька років тому дав Патріарх Київський і всієї України-Русі Володимир (Романюк). *«Де ще є у світі така держава, в якій і після проголошення суверенітету залишився би “язык” окупантів?!* — з боєм звернувся він до учасників Міжнародної конференції «Мова державна — мова офіційна» (Київ, 26 вересня 1994). — *Адже зрозуміло — ті, хто виступає проти української мови, ті ж і проти нашого суверенітету...»*

Атому захист державної мови — один із чинників захисту державного суверенітету будь-якої держави. От, наприклад, уряд благополучної й демократичної Франції не посоромився ухвалити (у березні 1996 р.) спеціальну постанову на захист французької мови, якою остання визнавалася за *«суттєвий інструмент суспільної згуртованості* (ось чому саме українська мова, як і, скажімо, ідея об'єднання сушних в Україні православних церков у єдину помісну церкву, зазнає таких шалених нападів з боку тих, кому ця консолідація українського суспільства — як, власне, і незалежна Україна в цілому — мов кістка в горлі. До речі, в колишньому радянському суспільстві роль згаданого «інструмента» відводилася російській мові, і Москва вдавалася до найактивніших заходів у цьому напрямі. Саме тому остання врешті-решт посіла-таки місце *«общепонятной»... — М. Л.)*. Згадана постанова також визнає французьку мову *«одним із виключно важливих елементів духовного ореолу»* французької нації. Між іншим, цим рішенням передбачено обкладання значними штрафами тих, хто зловживатиме іноземними, зокрема й англійськими словами. І що ж — з боку Великої Британії не чути жодних нарікань щодо «утисків» прихильників англomовності (як і спроб ототожнювати будь-яку «...мовність» із відповідною національною належністю).

Але то Франція. Україні ж, як запевняє, покликаючись на *«добре обізнаного з українським життям... іноземного авторитета»* — професора

Женевського університету Жоржа Ніву, академік П. Толочко (Що або хто... — 1998. — С. 24—25), навпаки, саме «двомовність, двокультурність» є «багатообіцяючим явищем». Неважко здогадатися, що Ж. Ніва зовсім не єдиний іноземець, який має подібну думку. Так, у останньому числі журналу «Сучасність» за 1995 р. була наведена перекладена з англійської мови за сприяння Інституту демократії імені Пилипа Орлика доволі обширна стаття такого собі Домініка Ареля, котрий, висувуючи на підставі аналізу стану справ у постімперській Україні кілька — один від одного гірший — варіантів можливого розвитку подій, вважає найбільш оптимальним такий, за якого буде визнано, що Україна — земля двох народів, мов і культур, а політику «відмови від фінансованої державою університетської освіти російською мовою, яка є першою мовою понад половини населення», вважає помилковою. Самотужки дійшовши висновку, що «російськомовні українці не почуваються жертвами російського панування і не вбачають суперечності між своєю відданістю російській культурі та усвідомленням себе українцями», цей добродій не переконаний «у тому, що населення держави (за умов України) поділяється на корінне та некорінне», а тому, навіть не гикнувши, зараховує висновки про те, що «державною мовою має бути лише українська», а «українська етнічна група (? — М. Л.) та її історія несумісні з росіянами та російською історією», до «сумнівних».

Кореспондент «Радіо «Свобода» Т. Марусик («Українська панорама», 23.04.1996) звернувся з приводу цього пасажу до паризького історика Франсуази Томи, котра займається новітньою, пострадянською історією України та Росії, як до «експерта, що дотримується ліберальних західних засад у суспільному розвитку». Ось що, зокрема, відповіла пані Франсуаза: «Я б сказала, що згаданий вами дослідник знаходиться під впливом російського способу мислення. Питання треба ставити абсолютно інакше — стосовно України та її майбутньої орієнтації. Існує українська держава, українське громадянство, і тому необхідно ґрунтуватися на юридичному баченні речей. А що стосується орієнтації на Росію, тут все ясно: не треба забувати, в якому стані перебуває Росія, і порівняти цей стан з рештою Європи. Для України широкого вибору не існує: або Росія, або Західна Європа. Інтереси України полягають, на мою думку, в орієнтації саме на Західну Європу, а не на центр анархії і насильства, яким є Росія. Говорити інакше — це, щонайменше, інтелектуальний і моральний конфуз».

Але чи так уже необхідно нам дошукуватися думок іноземних «авторитетів», аби зрозуміти те, з чим повсякденно стикається у свій

державі кожен українець? Справді, невже не розуміє шановний Петро Петрович, що ті, хто сьогодні з піною на губах «захищають» своє право на двомовність, — до них, ясна річ, належать не лише вихідці з сусідньої держави, а й значна кількість збайдужілих серцем «автохтонів» — справді виборюють для себе й собі подібних виключне право нехтувати як українською мовою, так і культурою, мешкаючи в Українській державі? На жаль, таку демонстративну неповагу до державної мови своєї країни демонструють не тільки пересічні громадяни, а й значна частина українських державних службовців, отримуючи від зневаженої ними держави високу платню та численні привілеї.

Подібною наруги не потерпіла б жодна держава світу. А от черговий обстоювач *«рідності»* російської мови для українців певен, що лише використання російської мови *«створює для нас, українців, сприятливі умови щодо нашого входження у світовий науковий і культурний простір»*. Акцентуючи на тому, що російська мова *«є однією із шести мов міжнародного спілкування»*, П. Толочко (1998. — С. 25) переконує український загал, ніби саме вона *«є тим містком, який зв'язує нас з цивілізованим світом»*. А тому відмовлятися від неї, переконаний він, означає *«добровільно прирікати себе на ізоляцію»*, позаяк, мовляв, *«наші українські журнали, монографії і статті практично ніхто у світі не читає»* і *«посилань на наші праці ви там (йдеться про «англомовні, німецькомовні чи навіть польськомовні» видання. — М. Л.) не знайдете, чого не скажеш про російськомовні видання»*. Слабенька, як на мене, втіха, бо, виходить, що навіть через російськомовний «місток» дістаємося не цивілізованого світу, а всього лише російськомовних видань — певно, таким є рівень тих «монографій». А *«непотріб»* (дефініція, вжита П. Толочком щодо літературних творів) — скажімо, «нові» історичні дослідження, оперті на застарілі підходи, — якою б мовою він не писався, таким і зостанеться. Тож замість того, аби плекати надії на «рятувальний» місток російської мови, продукуючи твори, здатні зацікавити лише російських істориків і то лише тому, що вони, як і чимала частина українських, все ще перебувають у полоні віджилих радянських стереотипів, краще писати *«високовартісні»*, як радить Петро Петрович письменникам, статті та монографії, здатні зацікавити європейських дослідників. І тоді проблем і з перекладом, і з посиланнями, і запрошеннями до виступів на міжнародних симпозіумах тощо значно поменшає. До того ж, випнувшись із коротких штанців російськомовного «містка», українські дослідники невідворотно дійдуть до необхідності використання згаданих європейських мов (до речі, такі приклади не поодинокі й у керованому

П. Толочком Інституті археології), бо лише вони дозволять не тільки збільшити сферу публікацій українських авторів, а й безмежно розширять — і це головне — доступну нашим дослідникам джерельну базу, доступ до якої в СРСР — саме через штучне обмеження ґрунтовним вивченням лише російської мови — усіляко обмежувався компартійною владою.

Тож орієнтувати зараз українських авторів — вчених, дослідників, письменників тощо — не на пряме входження до цивілізованого світу, а через російськомовне віконце, насправді означає відгородитися від нього все тією ж сумнозвісною «завісою» — якщо не «залізною», як було донедавна, то мовною. Це тим більш нерозумно, що ареал поширення російської мови із розпадом СРСР, соцтабору і численних сателітів, які Москва фінансово підтримує на Заході (газети, журнали, видавництва, прокомуністичні рухи, громадські організації, партії), значно звузився — і цей процес триває*.

До речі, на відміну від наших академіків, європейські дослідники добре розуміють, якими насправді наслідками може обернутися створення подібних *«сприятливих умов»* для України. Так, французька дослідниця Е. Д'анкосс ще на початку 80-х далекоглядно застерігала, що *«утвердження»* в Україні цього *«особливого виду двомовності»* загрожувє *«поступовим витісненням української культури, перетворенням її в субкультуру найменш інтелектуальних кіл...»* (1982. — С. 270).

Навряд чи у самій Франції віднайдеться навіть не академік, а просто етнічний француз, котрому забаглося б раптом переконувати своїх співвітчизників у «рідності», скажімо, німецької мови. А от в Україні, зазначає П. Загребельний (1999), *«навіть сьогодні, коли Україна незалежна, коли стає зана всьому світові, а незабаром (вірю в це, як у Божу благодать!) стане і славна у світі цілому, навіть нині ще знаходяться...»* Воно й не дивно, адже *«триста літ цвєнькання на “общепонятном” серед*

* За твердженням генерального інспектора вивчення російської мови Франсуази Давидової-Петі, опублікованого у паризькій «Ліберасьйон» («Почему французы не хотят изучать русский язык?» — «Наша республика», 17.11.1995), «від початку 80-х років [XX ст.] кількість учнів, які вивчають російську, продовжує зменшуватись». Пані Франсуаза відзначила загальний «відступ рідкісних мов», оскільки вони вважаються «бесполезными и трудными». А ось і результат такого ставлення: «в більшості міст відійшли в минуле класи, де російська вивчалася як перша іноземна мова. Класи “другої мови” теж стали рідкістю». Тож тепер юні французи її вивчають як третю мову — як арабську чи японську. І хоча в аспірантуру з російської мови «все ще приймають по двоє аспірантів щорічно, то, закінчивши її, вони забувають кирилицю і викладають французьку мову, історію і навіть шиття»...

панів і підпанків, а тоді серед секретарів і секретариків» не могло минути безслідно. А тому й стало, наголошує відомий письменник, «вже не *“Ой, не шуми, луже, зелений байраче”*, а пісні Пахмутової *“И Ленин такой молодой”*, *“Не расстанусь с комсомолом, буду вечно молодым...”*, і не святий Київ у серці, а *“Кремлевские звезды над миром горят”*, і, як колись мандрували в Крим по сіль (за народною потребою), так тепер безридні номенклатурники (за власною нікчемністю) готові були чимчикувати до Москви хоч пішки, аби тільки потрапити до імперського корита». Та якби ж то тільки вони! На жаль, згубні метастази того «цвенькання» уразили наш національний організм значно глибше.

Ось лише один характерний приклад того, до яких наслідків насправді спричинює намагання увійти не те що до світового, а бодай до російського культурного простору, через оту «багатообіцяючу» двомовність-двокультурність, узятий із «Роздумів з натури...» знаної поетки і публіцистки Л. Голоти (1999). З боєм і сумом пише вона про те, як відомі наші естрадні виконавці, популярність яким «*принесли саме репертуари з українськомовних пісень*», намагаючись догодити (артисти «*теж хочуть їсти й пити*»!) новоявленим грошовитим «*акулам і меншій живності*», у яких українська пісня викликає «*печію і гикавку... псує апетит*», бо, не засвоївши європейських мов, думають, що «*володіють досконало російською*», почали все більше вдаватися до виконання пісень з російськими текстами — «*так понятнее, не такой хутор*». І от «*наші Тая з Лілею і Павло з Віталієм... стали співати з чужого голосу — з чужого тексту* (проте, зі знанням справи зазначає Любов Василівна, «*поезія — справжня, російська, в тих текстах і не ночувала, хоча в Україні існує ціла школа російськомовних поетів*». — М. Л.), і стали казати в своїх інтерв'ю «*в этой стране*» про Україну...»

І що ж — може, наших «зірок», які «*так поспішно і без гордості “вирівняли” свій репертуар на російський мовний простір, запросили хоча б на один сольний концерт у Росію?*» Ні, звичайно, бо там і своїх «мама-шику-дамів» — хоч греблю гати, тому й пнуться на наші сцени, в той час як наших естрадних виконавців — «*ні там, ні тут “не стояло”*»... Воно й не дивно, бо «*ї своє покинули, всього не здобувши, — а могли б, коли б не кидалися у зворотному напрямку, і чуже не перемогли, не засвоїли*», адже там наша «*надзвичайно талановита Т. Понавін з її російськими піснями — навіть не Міансарова...*», бо чуже воно і в Африці чуже, і «*негр, який співає “Гандзю”, — тільки негр, що співає “Гандзю”*»...

Таке колоніально-рабське викривлення національної самосвідомості підвладних народів практикувалося всіма різновидами Російської

імперії, у тому числі й комуно-більшовицьким*. І ось — спрацювало: тепер уже свої нас переконують, що, як і за Петра, найкоротша путь у Європу для українців знову має пролягати через... Архангельськ.

Та що там — уже проліг, але зовсім не на європейський простір, а все в той же глухий цивілізаційний кут, з якого ми так довго намагалися вибратись. Ось беремо різдвяну програму передач 2000 р. на телеканалі «Інтер», що є спільним дитям українського та російського телебачень, покликаним вводити нас, як і росіян, саме у світовий — чи бодай двомовний — культурний простір, і переконуємось, як саме нам пропонується здійснити оте «входження»: Духовне слово Патріарха Київського і всієї України-Русі Філарета... Х/ф «Иностранка»... «Новогодние огоньки» XX ст... Х/ф «Обыкновенное чудо»... А. Пугачова в «Новогоднем аттракционе»... «Элка и кореша»... Х/ф «Барышня-крестьянка»... «Капитал-шоу “Поле чудес”»... «Подробности» — «Время»... «Былое»... Х/ф «Москва слезам не верит»... Неозброєним оком видно, що увійти у світовий культурний простір поки що не світить (щоправда, там ще є «Мультиазбука» — тож, як мовиться, надія вмирає останньою). Ну, а щодо «*дво-*» — дійсно, багатообіцяюче!..

Як не дивно, але те, чого не розуміє «автохтон» Толочко, а саме: загрозу двомовності для становлення української мови, цієї справді визначальної щодо етнічної належності ознаки, добре відчують «не-автохтони» — так би мовити, люди «зі сторони». Ось як пристрасно каже про це Поліна Адамова (пані Поліна, яка вийшла із сім'ї корінних москвичів — її батько завідує кафедрою у Московській поліграфічній академії, до переїзду разом із чоловіком до Києва встигла плідно попрацювати художником-оформлювачем у різних московських видавництвах і театрах; у 1997 р. на Всеросійському конкурсі книги оформлена нею робота «Музеї Росії» удостоїлася першої премії): *«Як ви не розумієте, двомовність — це хвороба. Якщо ви не забороните російську мову — ніколи нічого не буде. Мова — це самоповага; врешті-решт, це особисті амбіції: якщо людина хоче жити не у колишній колонії, а в незалежній державі, то невже так важко напружитися і вивчити мову?»* («Та хто там... — 1999. — 28.07). Сама ж пані Поліна, яка, за її ж визнанням, ще

* Так, у постанові ЦК КПРС «Про 60-ту річницю утворення СРСР» («Правда», 21.02.1982) читаємо: саме російська мова, «добровільно прийнята радянськими людьми як мова міжнаціонального спілкування... відкрила всім нашим народам широкий доступ до духовних багатств світової цивілізації». Щоправда, перед цим тривалий час «північні брати» уперто — з кров'ю — видаляли українців із наукового й культурного простору Європи, у якому останні вже віддавна перебували і, до речі, були зовсім не з останніх...

недавно була «*цілком нормальною імперською дівчиною*», але одразу ж після приїзду до Києва, у який вони з чоловіком «*просто закохані*», взялася за вивчення української мови. Тепер її дивує, коли на її звертання українською відповідають російською або коли у столичній бібліотеці у відповідь на замовлення творів закордонних авторів «*завжди пропонують спочатку російські переклади і не розуміють, чому ми хочемо читати світову драматургію по-українськи — мовляв, “по-русски же лучше”*». Чим тільки — я не розумію». А тільки тим, що бібліотечні працівники й досі провінційно комплексують перед «*великою та могутньою*» і не ймуть віри, що українська — нічим не гірша...

Та російській мові, схоже, й самій нездужається. Хоча її ніколи не переслідували, а тим паче не забороняли, не винищували її носіїв, не таврували «неперспективною» її літературу, навпаки — усіляко викохували та пестили, порошинці не давали впасти, однак занепадає. І справа тут зовсім не у згаданому «засміченні» чужомовними словами. Не маючи на меті піддавати детальному аналізу цю проблему, спрямуємо зацікавленого читача до компактного дослідження М. Жуйкової (1998)*, яка доходить такого висновку, що «глибинним чинником занепаду російської мови стала тоталітарна система, що протягом семи десятиліть використовувала цю мову для дезінформації, обдурювання народу» (незнайомим із цією моторошною «системою» людям навіть важко усвідомити, скажімо, жакливе значення звороту «десять лет без права переписки», або зрозуміти, що приховувалось під виразом «выполнение интернационального долга», або уявити, як могло коротке слово «до-ставать» заміняти майже половину і так дуже вкороченого словника економічних термінів — пояснень цих евфемізмів не містив жоден словник радянських часів). Коротко ознайомимо читачів лише з однією специфічною ознакою недуги російської мови — її роздвоєністю (а враховуючи існування ще одного відгалуження великої мови — знаменитого російського «мату», розповсюдження якого останнім часом суттєво зросло, то й розтроєністю).

Ось що сказав про цю недугу кореспондент популярного московського журналу «Огонек» у своїй бесіді з композитором В. Артемовим (Чернов, 1991): «Сьогодні є дві мови: є російська і є радянська, схожа на російську, але примітивна, скорочена, з неправильним вживанням слів,

* Цікаве дослідження того, «як рабовласництво (а рабство в Росії «полишалось основою суспільного ладу аж до 1861 р.» — М. Л.) та створене ним суспільство — формувало російську мову», здійснив професор О. Боргардт з Донецька (2000).

викривленням чи підміною їх значення і змісту, з якимось глумливим акцентом, така собі своєрідна партійно-адміністративна “феня”, на якій “ботає” все наше начальство». Тож одним із фантомів російської мови є мова «високого штилю», себто літературна, зараз практично мертва, другим — спрощена до неможливості, обмежена потребою задовольняти лише найпростіші споживацькі потреби, яка є таким собі «совковим» варіантом першої. Саме вона, завдяки відповідній мовній політиці радянського керівництва, набула широкого розповсюдження на неозорих просторах СРСР, зокрема й серед того ж таки керівництва, і через цю, за висловом згаданого московського історика Є. Анісімова, «пташину» російську мову запроваджувалася та соцреалістична «ерзац-культура», з допомогою якої «русифікувалися інші народи» (Анісимов, 1989).

Ця мова, знову повертається до піднятої теми «Огонек» (Полянський, 1991), поширилася настільки, що уже «настала пора готувати для наших департаментів нижчого і середнього рівня дешифрувальників тих документів, що спускаються в народні маси. Адже партійно-бюрократична стилістика є заразливою...» На думку автора, «велика російська» обов’язково помститься за таку зневагу до неї відповідним спрощенням мислення. А який же з двох, власне, пропонується нам, «без’язиким», як перспективний? Достатньо бодай побіжно глянути на вал друкованої продукції, що брудним потоком затопив пресові кіоски та поріділі книжкові крамниці, так звані розкладки на базарах та на вулицях наших міст, аби перекоонатися — ні, зовсім не перший із них.

Розуміючи й поділяючи цю щиру стурбованість росіян щодо власної мови та нації (а для відродження першої, як слушно наголошує та ж М. Жуйкова, друга «мусить звільнити свою ментальність від імперської ідеології, навчитися шанувати інші народи та їхню свободу»), не розумію, однак, чому ж вони такі нечутливі до тієї небезпеки і тих негативних наслідків, які, за їх же тлумаченням, не може не нести українській нації не якесь-то там «засмічення» української мови російськими словами, а повномасштабна російськомовна агресія? Адже саме з повсякчасної мовної дискримінації починаються душевний дискомфорт та приниження українців. І це — на рідній землі, у такій омріяній незалежній Українській державі!

Дійсно, нечувана аморальність і жорстокий обман...

30. Міф про «меншовартісність» української літератури

Заслуги українських авторів у постанні російської літератури не-заперечні — починаючи від навчання Москви грамоти [саме вихідці з України *«були вчителями Московії і допомогли їй стати Росією»*], нагадує московський «Радикал» (Померанц, 1993)] та створення літературної російської мови [*«наша школа XVII—XVIII ст., наша літературна мова більше київського, аніж московського походження»*], наголошував Г. Федотов (1988. — С. 208)] і закінчуючи зростанням на українському корені цілої плеяди письменників, що створили славу цій літературі. А от щодо стосунків української та російської літератур, то, за спостереженням М. Чернишевського (Животко, 1936. — С. 6), остання завжди ставилася до «молодшої» іноді з чванливою посмішкою, а іноді й просто вороже, вважаючи, слідом за В. Белінським, її мову *«обласною говіркою»*, а саму її — *«мужичою»*.

Спираючись на цей, майже судовий прецедент, інший україноневисник, полтавський губернатор Богговут через шість десятиліть по тому, уже не вдаючись до жодної аргументації, проголосив, що *«малоруська [мова], як простонародна, не має ні літератури, ані майбутності»*. Немало води сплигло з тієї пори, багато що невблаганний час встиг розставити на свої місця, а белінсько-богговутівські бур'яни, здається, ще пишніше розквітли на українській ниві.

При цьому буквально впадає в око, що, як слушно зауважив М. Рябчук (1993), *«про «другорядність», «провінційність», «меншовартісність» української літератури ведуть мову, як правило, не ті, хто її знає, а ті, хто за все життя не прочитав і двох українських книжок — за винятком хіба що препоганої шкільної програми зі ще гіршими літературознавчими до неї коментарями»*. До речі, Г. Зленко (1998) звертає увагу на те, що корені узвичаєного з часів «показових» сталінських судових процесів радянського підходу: *«сам я не читав (не бачив, не був...), але...»*, який багато хто вважав породженням Йосипа Віссаріоновича (якщо не його особисто, то запровадженого ним «порядку»), простяглися аж до В. Белінського — саме ним він скористався, нещадно критикуючи *«пaskвілі»* Шевченка на царя та царицю у поемі «Сон».

Белінський так і не зміг подолати своєрідної власної закомплексованості у ставленні до всього українського: захоплюючись красою

побуту українського люду, благородством людських стосунків, він водночас із незрозумілим фанатизмом відмовляв українцям у визнанні їх мови та власної історії, злостиво глумився над українськими письменниками. До нестями ненавидів цей *«революц. демократ»*, як подає його «Український радянський енциклопедичний словник» 1988 р. видання, Шевченка, не бажаючи визнавати у ньому поета, а закликаючи *«бачити в Шевченкові осла, дурня і соромітника»*, який наважився написати *«два пасквілі»* — один на російського царя, другий — на *«государиню імператрицю»*. Тож щиро обурений цим російський «демократ» Белінський анінайменше не співчував покаранню того «хохла» багаторічним засланням у солдати. *«Будь я його суддею, я зробив би не менше»*, — наголошував той добровільний захисник гідності царського подружжя у листі П. Анненкову від 1–10 грудня 1847 р. (1956. — С. 440). Не менше стусанів ухопив і *«якийсь Куліш (отаке-от свиняче прізвище!)»*, який, бач, *«надрукував історію Малоросії, де сказав, що Малоросія або має відторгнутися від Росії, або загинути... Ох, уже ці хохли!»* — вдається далі до узагальнень цей шалений україноненависник. — *Адже барани — а ліберальничають в ім'я галушок і вареників зі свинячим салом!..»* Ось, власне, і все, на що здатні, на думку цього добродія, ті *«скоти із хохлацьких лібералів»*. А чого ж, справді, ще можна очікувати від тих «хохлів», котрі своїми *«зухвалими дурницями»* тільки *«дратують уряд»*, самопочуттям якого так щиро переймається цей *«революц. демократ»*, здатний, схоже, у своєму вірнопідданстві заткнути за пояс самого Богговута.

Але якщо з губернатора, так би мовити, нічого взяти, то із таким плодовитим дослідником, яким, безперечно, був Белінський, — зовсім інша справа: об'єктивні результати здійснюваних ним досліджень не могли, зрештою, не вступити у суперечність із попереднім його твердженням, яке, поза сумнівом, було радше наслідком певної політичної заангажованості *«несамовитого Віссаріона»*, аніж результатом наукового пошуку. Тож надамо слово самому В. Белінському (Сочинения... — 1896. — С. 358–360), який, досліджуючи походження «Слова о полку Ігоревім», мусив визнати, що воно *«різко озивається русько-південним походженням. Є в мові його щось м'яке, що нагадує нинішню малоросійську говірку... Та найбільше свідчить на користь русько-південного походження “Слова” відображений у ньому побут народу. Є щось тепле, шляхетне і людяне у взаєминах діючих осіб поеми. Але особливо вражаючи в поемі благородні стосунки між особами протилежної статі... Усе це, повторюємо, озивається південною Руссю... Порівняйте побут малоросійських селян з побутом мужиків російських, міщан та купців і почасти інших*

суспільних верств, і ви переконаєтеся у справедливості нашого висновку щодо південного походження “Слова о полку Ігоревім”; а наш розгляд російських народних казок перетворить це переконання в очевидність*. Та, опріч усього цього, не лише в барвах поезії і манері викладу, а й у душі богатирської відваги неможливо не помітити чогось спільного між “Словом о полку Ігоревім” та козацькими малоросійськими піснями».

На ту пору, зазначав М. Грушевський (Історія української... — 1993. — С. 167), «ще українська стихія “Слова” не оцінювалась як політичний “козир”», а тому «різні рецензенти... серйозно доводили, що російські переклади не можуть передати краси “Слова” — се можливе тільки в перекладі українським (рецензії, вичислені в праці Смірнова. — Фил. Зап., 1876. — С. 117–118)».

Однак, попри дух та м’яку мову, що навіть Белінському нагадувала «нинішнє малоросійське наріччя**», відрізнялася, власне, і сама «манера викладу». Як наголошував І. Франко (1898. — С. 7–8), «отся ріжниця літературного стилю, оперта на ріжницях народної вдачі***». На переконання К. Кавеліна (1897. — С. 619), «південноруські літописи сповнені високого драматичного інтересу» саме тому, що вони відображають «активне, розумове і моральне життя тамтешнього населення», чого не спостерігалось на північних землях. А згаданий О. Пипін не тільки акцентував

* “Культура стосунків у Малоросії й Білорусії, — наголошував у XIX ст. відомий російський письменник М. Лесков (1990. — С. 12), — повсюдно відносно набагато вища великоруської. Це загально визнаний факт, не спростований ніким і нічим, ані суперечливими й хиткими цифрами карної статистики, ані високим відвертим словом народної поезії... Малоросійська пісня цурається соромітництва, яким переповнене народне піснярство в Росії. Малоросійська пісня не вбачає гідного себе предмета в усьому, що не живе в царині серця... Поезія як виразник духу і культу народу в Малоросії, поза сумнівом, вища, і це відбивається на всі боки у верхніх і нижніх прошарках суспільства...”

** А от його сучасникові І. Прижову не просто «нагадувала» — він вважав «Слово» (1869. — С. 7) «найдорогоціннішою пам’яткою південноруської мови XII ст.». А якщо вимовляти усі надруковані там «ять» як «і», то, запевняє письменник з Криму О. Корсовецький (28.05.1999), «відчуєте справжню мову предковичного Києва». А й справді: «...комони ржуть за Сулою — звенить слава в Києві...» або «...Се вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стрілами...»

*** Тут Франко посилається надумку М. Соловйова, котрий наголошував, що північні літописи відзначаються «короткістю, сухістю оповідання», яка «походить поперед усього з бідності змісту», а — на протигагу цьому — «оповідання південного літописця», вважав М. Соловйов, «відзначаються багатством деталей, живістю, образністю, можна сказати — артистичністю... надзвичайно поетичним укладом». Аналогічної думки дотримувався й В. Белінський, який, досліджуючи «народну поезію Малоросії» на прикладі наведеного ним уривка з думи про Сомка Мушкета, доводив (1903. — С. 470), що навіть «перед одним лише цим уривком» блідне «убога збірка всіх російських історичних пісень!..»

на цих відмінностях стилів російських і українських літописів, а й переконливо довів, що всі російські літописи вирости з київського кореня.

У своїй «Истории русской литературы» О. Пипін, зокрема, пише (1907. — С. 145), що, «коли місцевий літописець або новий укладач зводу хотіли говорити про найдавнішу Русь, незмінним джерелом для всіх залишалася “Повість минулих літ” (як сам збірник було зроблено вперше у Києві, так і початкові його складові частини належать Києву: “Повість минулих літ”, сказання про Печерський монастир, про Бориса і Гліба й т. ін.), і навіть всі наступні століття нічого не додали до неї, окрім казок про Роса і Мосоха [Мосох (Мешех) — шостий син Іафета (Яфета)]. Як відомо, «офіційна історіографія намагалася вивести від імені Мосоха назву Москви» (Брайчевський, 1999. — С. 180). — М. Л.), про походження московських князів від Августа кесаря і т. ін. Уявлення не перевищило того, яким керувався автор “Повісті минулих літ”: пізніші історики не йшли далі механічного зведення, як у хронографах, Никонівському літописові, Степенній книзі [до речі, такої ж думки дотримувався й інший відомий дослідник давніх рукописів І. Срезневський, який ще в середині ХІХ ст. відзначав (1903. — С. 5), що так звані «північні літописи», особливо в описах до 1016 р., переважно тільки «повторюють Нестора». — М. Л.]. Давно помічено, що оповідь південноруського літопису нагадує “Слово о полку Ігоревім”, немов уже утворилася відома літературна школа».

Залишається лише дивуватися науковій проникливості цього талановитого історика, бо, як буде показано далі, автор «Слова», на думку провідних сучасних славістів, справді належав до київської літописної школи*. Та й сьогодні не втратило своєї актуальності слушне зауваження І. Нечуя-Левицького: «Пора знати нашій Україні і всьому вченому світові, що од Нестора і “Слова о полку Ігоревім” проста стежка йде до Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, Куліша, а не до Лермонтова, Пушкіна, Тургенєва...», яке він висловив у передмові до перекладеної ним праці російського дослідника І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ея литературы с XI до XVIII вв.» (Смиченко-Волинська, 1999):

На відмінності української та російської «літературних шкіл» наголошував і відомий літературознавець Г. Брандес (1911. — С. 115): «Малоруські та великоруські народні пісні — кожна на своєму наріччі і співані різко

* Тих, кого можуть зацікавити ґрунтовні дослідження цього питання, відсилаємо до фундаментальної монографії відомого київського історика і палеографа С. Висоцького «Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності)», що вийшла друком 1998 року.

відмінними одна від одної народностями — належать, по суті, до двох різних літератур». Певно, вважаючи цю різницю принциповою, М. Хвильовий не радив «нашим письменникам орієнтуватися» на московську літературу, яку він (1995. — С. 736–737), посилаючись на згаданого Г. Брандеса, характеризує як «пасивно-песимістичну»* і таку, що виховує «лишніх людей», «нитиків», «мечтателей» з «расейскою тоскою», «людей без «определенных занятий», «попросту кажучи, паразитів». А для України більше на часі була література, яка кликала б «обух сталить», а не скиглити безпорадно коло «парадного під'їзду». Не дивно, що в цих питаннях позиція комуніста Хвильового збігається з позицією націоналіста Донцова, який у статті «Фавст проти Драгоманова» зі ще більшою категоричністю заявляв (1936. — С. 48): «Ні, за культуру “босяків”, “Іванушків-Дурачків”, “ідіотів” та “лишніх людей”, ми дякуємо. Не туди нам дорога!»

На українськості «Слова» наголошував і відомий російський історик та етнограф XIX ст. В. Пассек, перебуваючи в Україні: «Для нас безсмертне “Слово о полку Ігоревім”: і воно є твором малоросійським». Ба більше, зазначав він, «оспівані в ньому справи здійснені малоросіянами. Вони билися з половцями та печенігами; вони пробудили життя на півночі Росії, перенесли сюди всі зачатки держави... й самі назви своїх південних рік і міст: Володимира, Переяслава, Перемишля, Звенигорода, Либеді, Трубіжа та ін., навіть самі ваги і монета перейшли сюди не з самотнього Новгорода, а з Києва!» (Срезневский В., 1893. — С. 383–384).

Нині «південноруськість», сиріч українськість, походження «Слова о полку Ігоревім», схоже, вже не потребує доведення**. На думку декого

* Микола Григорович, мабуть, мав на увазі місце, де Брандес пише про «національний песимістичний» настрій у творчості «найвизначнішого художника... серед усіх російських прозаїків», хоча й «татарського походження» — І. Тургенєва (1911. — С. 221).

** Мабуть, ми дещо погарячкували з оцим «не потребує»: вже у редакційній передмові до п'ятитомної «Енциклопедії “Слова о полку Ігоревім”», виданої Інститутом російської літератури РАН (у складі редколегії були такі відомі російські фахівці, як академік РАН Д. Лихачов, член-кор. РАН Л. Дмитрієв, доктор філології О. Творогов), стверджується (1995. — С. 3), що у свідомості росіян ушляхена поема перебуває «в ряду національних (! — М. Л.) літературних шедеврів» і навіть «виявляється подеколи (? — М. Л.) на одному шаблі з творчістю Пушкіна». Як бачимо, лицемірну маску «спільності культурного спадку Київської Русі», якою тривалий час прикривалося нахабне присвоєння того спадку Росією, вже цинічно відкинуто геть і колишній «брат», анітрохи не знітившись, відкрито тягне руку, щоб, як писав у «Історії української літератури» М. Грушевський (1993), «тим чи іншим способом вирвати з українських рук» те, чого не спромігся набути сам. А ми засоромлено мовчимо, боячись хоч якимось боком виявити бодай натяк на непристойність такої його поведінки. І тим — потураємо! Ну, а щодо «одного шабля» — скажемо прямо — не надто велика честь для визнаного шедевра світової літератури...

з сучасних дослідників «Слова» (зокрема, академіка Б. Рибаківа, що присвятив дослідженню цього питання ґрунтовну монографію), *«автор “Слова про Ігорів похід” 1185 року і сучасний йому автор літописної праці (так званого літопису «Мстиславового племені». — М. Л.) 1190 року одна особа — київський боярин Петро Бориславич»*. Він, як наголошує Рибаків, *«не тільки боярин за походженням та положенням, а й певною мірою ідеолог і вождь київського боярства»* (1991. — С. 274, 282).

Узагалі-то, не така вже це й проста справа — визначення автора. Досить згадати, як на довгі роки затяглася експертиза, покликана розвіяти сумніви щодо авторства М. Шолохова стосовно «Тихого Дону». — А що вже казати про твір, з часу написання якого проминуло багато століть! Тож і не дивно, що десятки дослідників, які бралися за розв’язання цієї проблеми, висунули чимало версій: від наполягання на тому, що автор «Слова» був киянином (П. Владимиров, В. Келтуяла, В. Франчук та ін.) чи галичанином (А. Петрушевич, В. Шурат, О. Орлов, Л. Черепнін та ін.) до *«народного співця»* (Д. Лихачов), *«ратая-мужика»* (І. Мандичевський) і ще понад десяток найрізноманітніших гіпотез. Однак при їх розгляді, зазначає професор Л. Махновець (1989. — С. 17), *«щоразу поставало те чи інше нездоланне заперечення... тому всі ці версії зазнали краху»*. У своїй ґрунтовній монографії він обстоює гіпотезу про *«княже походження автора “Слова”»*, яку вперше висунув ще в 1934 році В. Ржиги, а пізніше підтримали М. Шарлемань, І. Кобзев і особливо — В. Чивіліхін, які сконкретизували ідею Ржиги, зійшовшись на особі самого Ігоря.

У своєму дослідженні Л. Махновець доводить хибність останнього припущення, а натомість *«серед сотень князів»* знаходить *«конкретну особу»* творця «Слова»: це *«дивовижно обдарований поетичними здібностями учень славетного Бояна (такий собі князь-гусяр, позаяк «Слово» (с. 17) «належить саме до усно-пісенної гусярної поезії, а не до писемної творчості». — М. Л.)»*, якого він, на думку дослідника, *«знав особисто»*, *«син галицької землі по батькові»* князь Володимир Ярославич, *«інтелектуал, інтелігент XII віку»*, що володів *«енциклопедичними історичними, державними, політичними, природничими та іншими знаннями»* (там само. — С. 239).

Ураховуючи ту обставину, що спроби нового прочитання «Слова» не припиняються [див., зокрема, *«достепенний виклад»* геніального твору у *«дослідженні-реконструкції»* М. Ткача (1998. — С. 11–12), завдяки якому, як наголошує у передмові М. Шудря, *«“Слово о полку Ігоревім” — уперше! — зазвучало мовою оригіналу, не по-церковнослов’янському,*

не по-російськи, а по-українському»], важко сказати, чи й справді дослідження Л. Махновця — безперечно, ґрунтовне й цікаве — здолало «останні перепони на шляху до істинного автора “Слова”». Тим більше, що і в його гіпотезі не все так гладенько. Скажімо, знаний український дослідник Б. Яценко з’ясував (2000. — С. 43), що князь Володимир Галицький «взагалі не брав участі у подіях 1185 р. в Руській землі». Та й такий обережний у своїх висновках відомий знавець давніх рукописів, дослідник нашої писемності С. Висоцький (1998. — С. 117), проаналізувавши декотрі наведені у «Слові» подробиці, які, на його думку, просто не міг би знати автор поеми, «якби він не був киянином з оточення великого князя», все-таки ж схилився до думки, що «найреальнішою постаттю є київський боярин — Петро Бориславич, який мав безпосереднє відношення до киево-руського літописання». Яценко ж вважає «більш вірогідним» авторство чернігівського боярина Ольстина Олексича, участь якого у створенні і літописної повісті, наведеної у другій редакції «Истории Российской» В. Татищева, і «Слова», на думку цього дослідника, «прослідковується досить чітко»...

Що б там не було, та навряд чи хтось заперечуватиме, що автор «Слова» був палким патріотом рідної землі й щиро вболівав за її долю. Тому незмінним рефреном звучить у «Слові» поклик «за Землю Руську!», закликаючи русичів «лихі усобиці» долати, не давати «гніздо своє скривдити». У незаангажованих ідеологією дослідників не виникало жодних сумнівів щодо того, кого саме розуміє автор «Слова» під уживаною назвою «Руська земля». Ось як це пояснює, скажімо, М. Костомаров у дослідженні «Черты народной южно-русской истории» (1903. — Т. 1. — С. 137): «Галичани з Половцями кинулися першими, билися хоробро, та Половці, злякавшись, побігли і відкинули Галичан, — й Галичани були розбиті. Тоді Кияни та ополчення Руської Землі (України) уперлися на кам’янистому березі Калки, звели укріплення і боронилися три дні...» Закликати любити Руську Землю, сиріч Україну, в часи Київської Русі було цілком природно. Інша річ, коли вона, «возз’єднавшись», втрапила у «братнє» ярмо: «цензорам було кріпко наказано» (Огієнко, 1991. — С. 207), щоб вони пильно стежили за українською літературою, «не допускаючи переваги любові до батьківщини (тобто до України. — М. Л.) над любов’ю до вітчизни (Російської імперії. — М. Л.)». Такі собі невеличкі імперські ревності.

Так само «кріпко» стояла на сторожі тієї «любові» й більшовицька Москва: червоному українському письменству без спеціального дозволу не вільно було й заїкнутися про любов до рідної землі. Так, на початку 50-х років ХХ ст. Москва піддала жорстокому гонінню В. Сосюру

за написаний ще у 1944 р. вірш «Любіть Україну», російський переклад якого пізніше надрукував московський журнал «Звезда». Вірш було затавровано як *«ідейно хибний»* у самій його основі (Против... — 1951). Та за що ж, власне, така немилість? А все за те саме — за недостатню *«любов до радянської Батьківщини»*, за те, що українського поета *«хвилює одвічна* (а не *«соціалістична»*, як того вимагають непорушні постулати соцреалізму. — М. Л.) *Україна з її квітами, кучерявими вербами, пташками, дніпровськими хвилями»*, що він *«оспіває «простори одвічні», «небо її голубе»*, а мав би *«будити любов до радянської Батьківщини»*...

Принагідно дісталось не тільки *«українській пресі»*, яка вчасно *«не розкритикувала хибного вірша»*, перепало на горіхи за *«викривлення в ідеологічній роботі»* й іншим *«галузям мистецтва»*, зокрема Київському театрові опери та балету, керівництво якого, видать, геть знахабніло: на столичній сцені *«була поставлена опера “Богдан Хмельницький”, лібрето якої, як уже зазначалося в “Правді”, містить серйозні помилки»*. Не попустив режим і М. Рильському, який, як виявилось, *«особливо вихваляв»* саме оте *«ідейно хибне»*, хоча, *«як відомо (ніщо не вислизне з поля зору непогрішимої «Правди»! — М. Л.), сам в минулому...»* А ось і висновок: *«ідейно-виховна робота з інтелігенцією на Україні поставлена слабо»*. І це, як незаперечно свідчить досвід російського більшовизму, були не просто слова — пряма вказівка відповідним органам на підготовку і проведення в масових масштабах вельми специфічних «виховних» заходів, зокрема й формування так званих *«здорових сил»*, покликаних протистояти поширенню подібних *«ідейно хибних»* поглядів в українському суспільстві.

Однак далекоглядне висівання імперськими ідеологами «зубів дракона» на поневолених землях і досі дає пекельну прорість. На вільній уже українській землі самі українці продовжують справу, якою постійно переймалася окупаційна влада: дискредитацією і зганьбленням усього українського, зокрема й літератури. Ось, наприклад, як майстерно Я. Тинченко (1998) одним ударом «накриває» кілька цілей. Спромігшись на власний внесок у справу паплюження постаті Мазепи (перевершив багатьох своїх попередників у цій справі, скажімо О. Пушкіна: у взаєминах старого гетьмана з юною Мотрею Кочубей він вбачає усього лише *«розбещування неповнолітньої»*), цей добродій накидає читачам думку про те, що саме страта Кочубея та Іскри *«прославила Україну більше, ніж усі разом взяті українські письменники, поети та державні діячі дореволюційного періоду»*. Як мовиться, коротко і зрозуміло — і щодо України, і щодо її літераторів.

До ще більш системних та цілеспрямованих спроб знеславлення українського письменства вдається на сторінках все тих же «Киевских ведомостей» горезвісний Олесь Бузина. Те, що подібними «дослідженнями», які більше пасували б так званим бульварним виданням, переймаються, судячи з імен та прізвищ, саме «корінні» українці, певно, має підвищити рівень довіри до них серед читачів, але насправді це — лише личина, що приховує звичайне яничарство. *«Я не можу назвати себе людиною честі, — невдовзі відкриє душу часописові «День» пан Олесь, — тому що моїм ідеалом є відтворення Російської імперії, а я вимушений пристосовуватися до потворних умов “розбудови” незалежної України»...* Саме ця дратівна роздвоєність, певно, і є справжньою причиною непроминальних потуг подібних добродіїв у несамовитому паплюженні всього українського.

«Коли мене запитують, навіщо я написав статтю “Була ли Леся Украинка лесбиянкой?”, я відповідаю: аби перевірити, чи здатне наше суспільство обговорювати “щекотливые” питання?» (Бузина, 1998). А й справді, що ж тут такого? Тим більше, що дослідника всього лише вабила *«істина і розпалювала звичайна цікавість»*. Звісно, одних така цікавість подвигає на осягання величі тих шедеврів, що їх створили видатні титани людського генія, а інших — аж *«розпалює»* заглянути через шпарину до їхньої спальні, бо сказано: *«jedem das seine»*, тобто кожному своє.

Певно, саме відчуваючи *«щекотливість»* своїх розвідок, наш автор наголошує, що він *«ніде не стверджував, що вона “була лесбиянкой”, а “тільки задав таке запитання”* й усього лише висловив потім припущення, що *«вона могла б виявитися... — і не більше»*. Та все ж таки, на підставі яких відкриттів висунено таку «гіпотезу»? Як виявилось, прискіпливо досліджуючи архіви Лесі Українки, цей невтомний шукач «істини» розгледів, що в оригіналі одного із її листів до Ольги Кобилянської (від 14.11.1920) слово *«наси»* (до цього слова «Тлумачний словник української мови» додає пояснення: *«рухи гіпнотизера»*) вжито в лапках. І з цього він, не затнувшись і цілковито у своєму стилі, робить такий жаданий для дослідника *«щекотливих»* питань далекосяжний висновок:

* Незважаючи на таку самооцінку, цей «известный киевский литератор», як поспішили охрестити його деякі провінційні газети певного спрямування, вважає себе «аристократом» у порівнянні з «мужиком» Шевченком (Степанов, 2000), не розуміючи, що, аби дійсно бути аристократом, аж надто замало заявити про свою любов до «фрака і смокінга» — навіть укупі з прихильністю до дорогих напоїв, оскільки честь у цій справі — поняття аж ніяк не другорядне...

«...ми можемо припустити, що мова йде про зовсім інший (навіть чи буде надто сміливим і собі припустити, що глибина подібних фантазувань, мабуть, обернено пропорційна рівневі гідності та моральності їх авторів. — М. Л.) *танець рук* — значно інтимніший...» Як бачимо, нічого конкретного, однак сумніви у свідомість обивателя все-таки посіяно, що, зрештою, й вимагалось.

Певно, дібравши смаку до подібних «відкриттів», пан Олесь береться виводити на «чисту» воду й іншого велета українства — Івана Франка. І хоча зачіпкою для такого упередженого роззирання слугувала цілковито безвинна фраза, яку письменник необачно (звідки ж було знати!) «зронив» у листі до Кримського: «*Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали мої зносини з жіноцтвом*», — О. Бузина одразу бере вола за роги: а якою, власне, хворобою «*був важко хворий*» Франко на схилі літ так, що «*писати міг лише лівою рукою*»? І, діставшись у своїх пошуках «істини» аж до Канади, знайшов-таки її — хай і англійською мовою — у книзі Томаса Примака «Михайло Грушевський»: «*можливо, сифілісом*». А точніше, як ми вже переконалися, йому й не треба. Таку технологію дискредитації, що полягала у відшукуванні бодай щонайменшої плямки або й брутальному вимислі за умови її фізичної відсутності, а потім у майстерному обчорнюванні всього об'єкта паплюження, широко застосовували радянські партійно-репресивні органи. І дуже успішно.

Не міг, звичайно, сучасний «літературний велет» не кинути з висоти свого теперішнього становища прискіпливий погляд і на таку дратівливу, з огляду на його імперський «ідеал», постать, як Шевченко, чий зріст, радо констатує Бузина, «*був усього лише 164 сантиметри*». Проте в зоологічних проявах шевченконенависництва цей «добродій» далеко не перший — досить згадати, як свого часу аж стікав люттю й роздратуванням від «*пасквілів*» Шевченка «*несамовитий Віссаріон*». Тож послідовник останнього вирушив у свої навкололітературно-некрофільні «розвідки» вже второваною, хоча й добряче заснованою павутиною часу, стежкою.

Аналізуючи ту першу спробу О. Бузини пародіювати Кобзаря, опубліковану в «Киевских ведомостях» 18 січня 1997 р., відомий мовознавець Л. Масенко (1999. — С. 44) зазначає, що «*сміх Бузини продиктовано бажанням знищити об'єкт пародіювання*», і доходить висновку, що «*бездарна пародія Бузини може стати вдячним матеріалом для психоаналітика, оскільки в ній виразно проглядає проекція авторової ущербної свідомості на пародійований образ*». Однак не стала. А тому,

розростаючись, як і личить бузиновим, ті «бажання» наразі вибухнули (все ті ж «КВ» — у суботніх випусках 12, 19 та 26 червня 1999 р.). То вже був не просто *«один день»*, з якого сором'язливо починалося паплюження Кобзаря в січні 1997 р., а бурхливий зовнішній вилив добірного внутрішнього гнійника, викоханого та виплеканого в собі цим новітнім *«несамовитим»*...

Не маючи ані змоги, ані бажання детально аналізувати ті «одкровення», наведемо лише одну — далеко не єдину — суперечність, що, взагалі, є характерним для тих «літературних» розумувань. З одного боку, начебто вболіваючи за піднесення української літератури до рівня світових, автор дорікає українським письменникам за нібито недостатній художній рівень їхніх творів, з іншого — закидає Шевченкові, що *«нічого спільного з реальністю шевченківська фантазія не має»*, мовляв, усе те — тільки *«поетичні вимисли»*. Але ж література, як і будь-який інший вид мистецтва, якраз і покликана відображати дійсність у художніх образах. І саме для створення тих образів розроблені численні художні засоби (алегорія, гіпербола, порівняння тощо), за допомогою яких митець творить нову — художню — реальність. А якщо найвизначніший твір найзнаменитішого літератора позбавити авторської *«фантазії»* і художнього *«вимислу»*, він стане не набагато цікавішим за міліцейські протоколи, в яких справді висвітлюється лише «гола» правда.

Чорно заздрячи, що Шевченкові *«так фантастично таланило»*, О. Бузина вдається до порівнянь із перебігом життя його сучасників. Зокрема, дорікає Шевченкові тим, що *«народжений одного року з ним Лермонтов — у двадцять літ уже в могилі»*, що *«його шлях перервано у той самий момент, коли Шевченко ледве встиг (! — М. Л.) видати “Кобзар”»*, певно вважаючи винним у цьому саме Шевченка. Або ще: докоряє йому тим, що поета-декабриста Бестужева-Марлінського *«заішлить не в тихий Казахстан, як Тараса, а на Кавказ»*, де він і загине, — наче його туди заслав сам Шевченко, а не цар, якого автор (що характерно) вважає *«більшим гуманістом, ніж поет»*. А якщо Достоевського й засилають після Омського острогу до Семипалатинська (чи не той же *«тихий»* Казахстан?), то він там, ясна річ, *«буде тягти солдатську лямку»*, а не *«під'їдатися»*, як закидає цей строгий судія Шевченкові.

Далі наш невідкупний слідчий робить дуже ефектний, практично безпрограшний хід: закликає у третейські судді самих читачів свого улюбленого *«листка»*. Змалювавши, як *«рядовий Шевченко мирно, зі смаком їсть і п'є в домі коменданта Новопетровського укріплення»* (паралельно читачі дізнаються, чим на ту пору зайняті у Севастополі

граф Толстой і хірург Пирогов), пан Бузина звертається до читачів, які служили в армії: «...скажіть, чи багато з вас обідали бодай разок у свого взводного? Отож-бо! Я, наприклад, ні разу». Чим тут зарадиш? Мабуть, взводний трапився не такий освічений, як згаданий комендант, і просто не знав, що рядовий Бузина на ту пору теж уже «встиг видати» — щонайменше — свого «Кобзаря».

А якщо вже абстрагуватися від усієї цієї бридні, яку можна бодай якось пояснити хіба що (скористаймося ще раз нетлінними висловами нашого автора) «*періодом юнацької гіперсексуальності*», вочевидь, дещо задовгим, то скажіть-но, поклавши руку на серце, а чи, наприклад, Пушкіна в Росії люблять і поважають за якісь особливо героїчні «*елементи біографії*» — не такої вже, коли на те пішло, й бездоганної — чи все ж таки за його твори?

Так само й Шевченка. А скількох російських митців надихнула Шевченкова поезія! Його перекладали кращі поети світу, зокрема й десятки відомих поетів Росії — від Плещеева, Сологуба, Антокольського, Пастернака до Ушакова, Твардовського, Суркова, Тарковського — усіх не перелічити. До речі, не менш відомий, ніж О. Бузина, літературознавець Г. Брандес, що у своєму багатотомному дослідженні світової літератури присвятив Росії окремий том, з усіх поетів Росії XIX ст. саме поезію Шевченка вважав (1911. — С. 168) «*найвищим і найповнішим відтворенням у літературі почуттів і поривань народу*», до якого належав поет. Та Бузині це, звісно, не указ — зовсім у іншому вбачає він свій інтерес, зовсім у іншому...

Сотні дослідників творчості цих світочів української літератури, досліджуючи їхнє життя та творчість, нічого «пікантного» не помітили (а якщо й помітили — не вважали за необхідне звертати на це увагу), а от цьому новітньому українському папараці (на Заході так називають професійних зазирачів у делікатні сфери людського буття) «*вдалося знайти*». А якщо й так, як вважає за можливе припускати цей добродій, то вони ж, зрештою, були живими людьми. Але що від цього, власне, змінилося? Може, вони враз упали зі своїх високих постаментів, на які їх піднесло вдячне людство? Чи, можливо, їхні твори нараз перестали хвилювати справжніх цінителів літератури усього світу? А чи цей безжальний руйнівник авторитетів, якому (скористаймося його ж рівнем вірогідності), можливо, притаманні такі самі або й більші «вади», стане від цього на один рівень із тими світочами? Ні, звичайно, — ні перше, ні друге, ані тим більше третє. Бо коли вони, навіть пишучи «*лише лівою рукою*», створили шедеври, що здобули світове визнання, то бузини,

тинченки й іже з ними, кому так само до вподоби це противне християнській моралі розгрібання тлінних останків, яке бентежить душі давно померлих людей, — навіть при доброму здоров'ї — не піднімуться вище скаламученого ними бруду, так і залишаться, як охарактеризував їх відомий російський письменник Ю. Бондарев (Літературна Україна. — 2000. — 30 листопада), *«зарвавшись ничтожеством»*.

А ось як писав про подібних авторів та часописи, що не гребували користатися їхніми послугами, М. Гоголь (1992. — С. 275) майже півтора століття тому: *«Люди темні, нікому не відомі, без думок і щиросердних переконань, керують поглядами й думками розумних людей, і газетний листок, який визнається брехливим усіма, стає несприйнятливим законодавцем людини, що його не шанує»*. У самісіньке око вліпив! І, додамо, не цим каламутникам, навіть з урахуванням їхніх намагань прикрити свою бульварність іменем Марка Твена, зважувати, чиї заслуги є більшими: Вашингтона перед США чи Франка, Лесі Українки і Петлюри (*«разом узятих»*, наголошує О. Бузина, аби хтось, бува, не переоцінив їхніх справжніх заслуг) перед Україною — надто вже дрібні їхні вагівниці.

Та їх ця кричуща неспівмірність, певно, аніскілечки не турбує, тому вони, безперечно, продовжать розпочату гонитву за *«щекотливим»*, в якій уже перепало на горіхи й таким хронологічно віддаленим фігурам української літератури, як Іван Котляревський (07.05.1998 — за *«монархізм»*) та Дмитро Павличко (18.04.1998 — за те, що *«вчергове “згвалтував” свою Музу»*). Однак отакими вибірковими, чи, як кажуть військовики, точковими, ударами подібні шукачі «істини», поза всяким сумнівом, не обмежаться — вони знову й знову завдаватимуть масованих ударів і по українській літературі, доводячи, що такі *«неперспективна»*, і по українській культурі, маючи за мету переконати ошелешеного таким цинізмом читача у «меншовартості» українства в цілому і намагаючись (слідом за сумнозвісними поборниками «расової чистоти») звести його до рівня «унтерменшів», які, бачте, забрали собі в голову, ніби вони справжні люди — навіть за створення власної літератури взялися...

І таки створили — попри, як зазначалося у «Доповідній записці» Російської академії наук (1961. — С. 303), *«урядові розпорядження, що паралізували вільний розвиток малоруської літератури»*, попри *«презирливий і навіть ворожий погляд на них [російських] західників»*, виражений *«особливо різко у незаслуженій і вкрай односторонній рецензії Белінського на збірник “Ластівка”, виданий Гребінкою 1841 р.: “Гарна та література, що тільки й дихає, що простацтвом селянської мови і дубуватістю селянського розуму!”»* Учений і видавець Белінського С. Венгеров *«пояснював*

цей презирливий відзив знаменитого критика його несвідомо принизливим ставленням до «*мужицького*» і «*простонародного*», що спостерігається в нього і в інших випадках». Зрештою, попри бундючність — «*аристократичний наліт*» — і тодішньої «*малоруської інтелігенції*», чимало представників якої теж «*вважали своїм обов'язком презирливо ставитися до простонародної мови, якої, до речі, деякі з них так і не знали*». І все-таки, незважаючи на жорстоке переслідування, українська література відбулася і, як наголошувалося у згаданій «Записці» російських академіків, «*щодо демократії... років на сто перегнала великоруську*»...

Мабуть, не менше, ніж Белінський чи Бузина ненавиділи Кобзаря і все українське й зверхники більшовицького режиму. Однак, поваливши з п'єдесталів багатьох «колишніх», підняти руку на Шевченка все-таки не наважилися. Натомість, висмоктавши з пальця «*інтернаціональну та антиклерикальну спрямованість його творчості*» та оголосивши його «своїм» (щоправда, це зовсім не завадило переслідувати тих, що насмілювалися вшановувати його пам'ять поза офіційними заходами), перетворили живий образ народного Кобзаря у типовий ідеологічний штамп. Цього ж, здавалося вже зотлілого, «коника» намагаються осідлати й деякі теперішні українські автори. Клянучись у любові до України [чи не від цієї любові для них «*исконно російськими*» є земля «*Галицыйская (? — М. Л.), завоеванная еще Олегом, во времена слабого Ярополка отошедшая к Польше и при Владимире вновь ставшая неразрывной частью России*», та інші землі, «*не говоря уже о Киеве, матери городов русских*»?], української мови, яку вони, ясна річ, бачать лише «*пошедшей*» від російської, оскільки не можуть і «*представить украинский язык более древним, чем русский*», і, звісно ж, до Шевченка, якому серед іншого — про що йтиметься далі — накидається «*ощущение своего кровного родства с русским словом*» (Анисимова... — без р. в. — С. 142–147), вони цілковито по-більшовицьки намагаються використати останнього, аби знову переписувати українську історію на московський лад.

Визначивши для своїх досліджень доволі оригінальну тему (там само. — С. 3): «*зіставлення поглядів*» на ті чи інші явища в суспільстві Шевченка — «у світлі художньої спадщини» поета — «з поглядами українських націоналістів (уже з самої назви цієї об'ємистої брошури видно, що її автори навряд чи мають на думці дошукуватися співзвучності у згаданих поглядах. — М. Л.)», автори брошури з легкістю вдаються до тривіальних перекирвань згаданої спадщини. Не маючи на меті докладно розглядати цей матеріал, усім зацікавленим пропонуємо познайомитися з надзвичайно ґрунтовним, насиченим фактажем

брошури, що його здійснив науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ, кандидат філологічних наук В. Мовчанюк (2000). Звернемо увагу лише на кілька характерних тверджень. Силкуючись нав'язати читачеві своє, явно негативне, ставлення до державницького вибору українського народу, автори брошури заявляють (с. 41): *«Багато дечого лежить на совісті українських націоналістів, які проводили велику пропаганду на розрив із Росією і тим знехтували мудрістю Великого Українця Богдана Хмельницького».*

Щоб надати ваги своїм твердженням, вони звертаються по допомогу... до Кобзаря: *«Ці ж пропагандисти прирекли на забуття й слова такого Великого Українця, як Т. Г. Шевченко (збережено пунктуацію цитованого джерела. — М. Л.): «Того ж батька, такі ж діти, — / Жити б та брататься / Ні, не вміли, не хотіли, / Треба роз'єднатися». Виникає сумнів (у авторів брошури, звісно. — М. Л.), а чи по-Шевченківськи здійснюється втілення в життя ідеї незалежності України?»* (Анисимова... — без р. в. — С. 41–42). Що ж, сповнюватися сумнівами може будь-хто і будь у чому. Але при цьому зовсім не обов'язково, як то кажуть, пересмикувати карти. Адже ці рядки, наголошує В. Мовчанюк, *«стосуються не російсько-українського розриву, а українсько-польського конфлікту, відомого під назвою гайдамаччини. І висмикнуто їх із поеми “Гайдамаки”, про що автори не зазначили, як і не подали джерела всіх інших, взятих із Т. Г. Шевченка, цитат. І, вочевидь, не випадково».*

Пропустимо повз вуха — на кожний пчих не наздоровкаєшся — численні «перли» (ними, а також ідеологічними штампами, таврувально-декларативними заявами часів комуно-більшовицького режиму та відвертою зневагою до всього українського аж ряботять сторінки згаданого творіння) на кшталт: *«...для Шевченка Росія навіть тих часів змогла стати другою матір'ю, викупивши з кріпаків турботами російської інтелігенції (виглядає так, ніби то далека Родезія, а не «братня» Росія закріпачила українців! І ще: у кожної людини є лише одна рідна мати, одна рідна мова — хоч володіти вона може багатьма, — одна Вітчизна, однак численні «доброзичливці» настирливо намагаються нав'язати українцям і «другу матір», і «другу рідну» мову, а окрім батьківської землі — ще одну «общую Родіну», хоч нам і свого — справді-таки рідного — цілком вистачає. — М. Л.)», або що нібито Росія «дала всьому світові Шевченка» (с. 24–25) і т. ін. А ось на приписуванні Шевченкові «такої дружби з Росією», яка «в умовах сучасної України» (с. 114) начебто змогла б спонукати його «не соромитися розмовляти по-російському і в сучасній Верховній Раді України, не те що більшість її*

депутатів-хамелеонів (Мовчан, Драч, Павличко та ін.)» (с. 206), зупинимось докладніше.

Можна було б подібні фантастичні домисли просто назвати нісенітницею, ба навіть блюзнірством, і ця реакція була б цілком виправданою: як же ще слід ставитися до таких «версій»? Та все-таки бодай коротко розглянемо обґрунтування цієї позиції авторами брошури. В даному випадку вони, пише В. Мовчанюк, *«спекулюють на тому, що у творчій спадщині Кобзаря є твори, написані й російською мовою»*. Такі твори є. Але наскільки ця обставина підтверджує висунені ними припущення? Спробуємо з'ясувати, а чи справді до цього спричинилися приписувані Шевченкові *«симпатії»* до Росії, ба більше — *«дружба з Росією»*? У радянські часи, скажімо напередодні круглих дат від дня народження Кобзаря, більшовицька преса вчергове бралася запевняти читацький загал (див., наприклад, московські *«Известия»* від 9 березня 1954 р.) у тому, ніби саме *«у непорушній дружбі українського народу з російським народом поет бачив єдиний вірний шлях до звільнення своєї батьківщини»*. Тоді це вже видавалося за таку собі «аксіому», що не потребує жодного обґрунтування. Ті часи вже давно минули, але облудні підходи декотрих «переконувачів», як бачимо, залишилися на тому ж рівні.

Про ставлення духовного батька української нації до Російської імперії вже йшлося. Тому зупинимось тільки на деяких особливостях його російськомовної творчості. І тут цілковито у своєму стилі, тобто без будь-якого обґрунтування, автори накидають читачеві, нібито *«російська мова... була для нього (Шевченка. — М. Л.) другою рідною»* (с. 160), ба більше — роблять воістину сенсаційне «відкриття»: виявляється, навіть *«думав Тарас Григорович по-російському!»* (с. 206)... А ось як Шевченко (у листі до Г. Тарновського від 25 січня 1843 р.) пояснював, що змусило його — ще до заслання — вдатися до писання російською мовою: *«...щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю»* (1935. — С. 24).

Однак він і сам був незадоволений цією стороною своєї творчості (лист до Я. Кухаренка від 30 вересня 1842 р.): *«Переписав оце свою “Слепую” та й плачу над нею: який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом (виділено у цитованому джерелі. — М. Л.). Лихо, брате-отамане, ей-богу, лихо!.. Не хочеться, дуже не хочеться мені дрюкувати “Слепую”, але вже не маю над нею волі. Та цур їй! А обридла вже вона мені!..»* (там само. — С. 21). Нерівнозначність творів, написаних «панською» й рідною мовами, розумів як сам Шевченко, так і його товариші письменники. Про це йому, зокрема, писав П. Куліш (див., наприклад, лист від 1 лютого 1858 р.). А ось що

писав у листі від 19 червня 1858 р. С. Аксаков: «...я не советую Вам печатать Вашу повесть (йдеться про російськомовну повість «Прогулка». — М. Л.). Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта...» (Листи... — 1993. — С. 119).

Що ж стосується заслання, то там, як відомо, царською волею Шевченкові було заборонено «писати і малювати» (Кониський, 1991. — С. 242). Аж наприкінці 1852 р., незадовго до своєї смерті, комендант Новопетрівського укріплення А. Маєвський «дозволяв Шевченкові і писати мовою російською, і малювати, але не інакше як у його кабінеті, так, щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською». Новий комендант укріплення І. Усков, що, на відміну від одинака Маєвського, був людиною сімейною, «тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював, себто зрушав царську волю з дозволу коменданта і у його квартирі... перш за все вдався до Оренбурга, просячи дозволу Шевченкові тільки писати, і писати тільки російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не раніш весни р. 1854» (там само. — С. 354–355).

Ось такими були справжні обставини, що змусили Кобзаря писати російською мовою. І тільки після звільнення він дістав можливість знову творити рідною мовою. А тим часом, ще перед своїм ув'язненням, Шевченко у передмові до «другого “Кобзаря” свого», який намірився «випустити в лode» 1847 р., закликаючи своїх земляків писати і друкуватися, радив (1964. — С. 314): «А на москалів не зважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово...»

Та пальма першості у справі паплюження всього українського, а надто — письменства, належить, зрозуміла річ, зовсім не теперішнім — бузиновим — україножерам. Століттями апологети російської імперії аж шаленіли від марних спроб заткнути рота цим незламним борцям за зміцнення й розвиток головної підвалини української нації — її мови. А коли з цього (як і з непроминальних намагань взагалі витруїти, випалити вогнем ту «мужицьку» мову) нічого не виходило, всіляко намагалися їх очорнити, знеславити, а їхні твори — принизити. Ось, наприклад, як оскаженіло бризкав слиною у своїй доповіді на зборах клубу російських націоналістів у Києві 17 листопада 1911 р. «російський історик, публіцист», як представляє його сьогодні солідне московське видання (Украинский сепаратизм... — 1998. — С. 404), А. Стороженко (цитую мовою оригіналу): «Следовало бы подвести вас к болоту новейшей “украинской” так называемой изящной словесности, познакомит вас

с произведениями разных Франков и Маковеев, Кобринских и Кобылянских, Винниченков и Карманских, Козловских и Крымских, Лесь и Олесея, Пачовских и Капельгородских, Онацких и Чернявских; но, к сожалению, время на исходе. Скажу одно: испарения сатанинской злобы, ненависти и отчаяния, поднимающиеся от никому не нужных писаний господ и госпож, как бы выползших из каких-то подполий ада, прямо душат свежего человека. Не скрываются ли под некоторыми "украинскими" псевдонимами злобные сыны Иуды? Нравственная грязь писаний, напр. Винниченка и Крымского, также переходит всякие обычные пределы» (Стороженко, 1912. — С. 56—57). Певно, цей брудний слововилив справді майже сатанинської ненависті та люті й тепер зігріє душу декому із українофобів, та, як на мене, то все це найбільше підходить якраз для оцінки, безумовно, «смірідних» творінь «різних» бузин.

Спостерігаючи невичерпну затятість подібних «дослідників», які мали вже більш ніж достатньо часу, щоб — згадаймо мудрого Глібова — «набрехатися та й перестати», мимоволі ловлю себе на думці: а що взагалі підживлює оте їхнє неминаюче, ба навіть патологічне україноненависництво? У чому справжня причина такої жагучої лютості до батьківського порогу? Чи це зрозуміле бажання нищої від природи «моськи» безкарно — з підворіття — подзявкати на «слона», а чи сувора необхідність сумлінно відробити миску шерби, наливої хазяїном, який, ховаючись від стороннього ока в темному проваллі того ж таки підворіття, владно кинув: «Ату його, ату!»?

А чи багато є у світі літератур, які б в умовах такого тотального винищення як самих творців, так і їхніх творінь взагалі вижили?! Українська ж не просто вижила — «наші Гоголь та Короленко», як наголошував М. Хвильовий (1995. — С. 743), «робили велику російську літературу». Та хіба тільки вони! Упродовж століть — аж до Пушкіна, — не маючи власної літератури і літераторів, Москва, а потім і Російська імперія, яку «добродії» бузини й досі вважають своїм «ідеалом», зростали на творах українських авторів.

Та нині там про це воліють «забути», з погордою поглядаючи на те, що дивом уціліло у цій довготривалій, за висловом Г. Брандеса, «справжній винищувальній» війні на переораному окопами та вирвами полі української літератури...

31. Міф про те, що відокремлення України «стане катастрофою для її культури»

Від самого «возз'єднання» великодержавний російський шовініст все поривався *«укласти правдиву історію малоруського народу»*, аби переконати упертих «малоросів», що насправді *«Україна — то окраїна держави в минулі часи»* і що *«ніколи українського народу не було»*, силувався «науково» продемонструвати повну *«тотожність великоросів з українцями»* та остаточно довести *«необхідність великоруської мови як загальнодержавної та літературної»* (бо *«малоруська, як простолюдна, не має ні літератури, ані майбутності»*), оскільки завжди був певен, що саме він *«правильніше виражає»* наші потреби. Нічого не змінилося й у наш час. З тією лише відмінністю, що нині він намагається замінити огидні імперські шати на значно привабливішу тогу демократа. І знову вчить «молодших братів», як *«жити треба»*.

Тож нараз «осяйнуло» й академіка Д. Лихачова, який, перейнявши у М. Горбачова його узвичаєну дуду, й собі почав страхати українців: *«Якщо Україна відділиться, це буде катастрофою для її культури»* (Коваленко. Грозит ли... — 1992). Отакі-то ми, виявляється, геть нездатні до створення власної культури. Тим часом мета подібних застережень значно масштабніша: посіяти в українському суспільстві сумнів у тому, що Україна взагалі зможе існувати без Росії, з якою упродовж століть її пов'язували «братні» стосунки. А чи, поклавши руку на серце, не жорстка великодержавницька опіка з боку імперських структур призвела до катастрофічних наслідків як для української культури, так і для української нації в цілому?

Про те, як безжальна рука радянської цензури заносила в списки *«книжок, які належить списати в макулатуру»*, себто знищити, тисячі видань українських авторів — *«приблизно половину всієї друкованої продукції»*, виданої в Україні в ХХ ст., свідчить, зокрема, документально-стисле дослідження професора О. Мишанича (1994). І таких нищівних підходів зазнала не лише українська література — усі складові національної культури! Про їхніх творців годі й говорити: тисячі їх були винищені в енкавєсєівських катівнях та безслідно розпорошені *«по тайгах, по тундрах»*, як занотував у своєму «зеківському» щоденнику Остап

Вишня*. А скільки їх взагалі не відбулося через те, що, як свідчить історична наука (Залізняк. Нариси... — 1994. — С. 238), лише *«в 30-ті рр. знищено близько 80% української інтелігенції»*...

Перспектива *«злиття братніх культур»*, всіляко нав'язувана кремлівською верхівкою, завжди непокоїла українську інтелігенцію, яка — на відміну від високоповажного пана академіка — далекоглядно вбачала в цьому *«загрозливе явище»* саме для поступу української культури. Так, зокрема, згаданий вже М. Хвильовий, навівши цікавий афоризм німецького філософа XVII ст. Д. Штрауса про те, що, *«можливо, Сіріус і більший за Сонце, але від нього не спіє наш виноград»*, далі писав (1995. — С. 732): *«Отже, коли російське мистецтво — велике і могутнє, то це буквально нічого не доказує. Навпаки, коли світло з нього приходить до нас як сузір'я Великого Пса тільки за кілька великих років, то нам треба якомога швидше покинути орієнтацію на нього. Виноград національного відродження не мириться з тим, хоч і прекрасним, але — у силу багатьох історичних непорозумінь — далеким Сонцем...»*

Усі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на основі російської, що *«язык русский — язык Ленина»*... що на Україні російська культура є культурою пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями разом?), що *«треба йти з росіянами, як рівний з рівними»*, що всі народи — брати і т. ін. — усі ці фрази є все-таки фрази — не більше, і їм місце в архівах...» Та значна частина української інтелігенції, яка в часи Хвильового була, на його думку, *«не здібна побороти в собі рабську природу»*, а *«північну культуру завжди обожнювала і тим не давала Україні виявити свій національний геній»*, ще й досі, на жаль, ніяк не зважиться на вчинок, до якого Хвильовий закликав ще 70 років тому.

«Невже маститий академік не знає, — дивується відомий московський публіцист В. Коваленко (Грозит ли... — 1992), — що Україна, яка в XVII і першій половині XVIII ст. стояла в культурному відношенні значно вище Росії, саме в імперії перетворилася в жалюгідну культурну провінцію?» Так само «не знав» цього — чи робив вигляд — В. Белінський,

* До речі, про це 10-річне ув'язнення відомого українського гумориста на російській Півночі, яким йому замінили попереднє засудження до розстрілу, звинувативши у «належності до української контрреволюційної організації, яка намагалася повалити Радянську владу збройним шляхом» (...З порога смерті. — 1991. — С. 102–103), ані словом не обмовилися не лише перше та друге видання «Української Радянської Енциклопедії», а й навіть «горбачовське» видання величезного «УРЕС».

якому не забракло сорому та цинізму стверджувати (1955. — С. 64), що, тільки *«злившись навіки з однокровоною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці, від яких доти нездоланною перешкодою розлучав її напівдикий (?! — М. Л.) побут»*. І це в той час, коли, як ми мали змогу не раз упевнитися, все було якраз навпаки. Ну, справді — про яке відчинення дверей цивілізації можна вести мову, коли численні іноземці, більшість з яких робила свої висновки, спостерігаючи життя росіян того часу у самій лише Москві, наголошували, що там *«нема жодної школи чи університету»* (Россия XV—XVII... — 1986. — С. 236), а *«російський народ... цілком поринув у невігластво, не має жодної освіченості ні в цивільних, ні в церковних справах»*, вбачаючи в науках чудовисько, *«боїться їх, як вогню»*, до того ж останні, тобто науки, *«в Москві... навіть заборонені»* (Размышления... — 1996, Т. 1. — С. 256—258). Як наголошував відомий російський філософ і богослов XIX ст. В. Соловйов (1909. — С. 331), *«...притуплений рабством... відрізаний від цивілізованого світу, російський народ опустився до грубого варварства, підсиленого дурною і темною національною гордовитістю...»*

Не крашою виглядала й тогочасна московська «аристократія»: ні митрополит, ні єпископи, ні монахи чи священики, ні князі та бояри, ні дяки та піддячі *«не знають і не вживають ні латини, ні єврейської, ні грецької мов»*, писав *«німець-опричник»* Г. Штаден *«Про Москву Івана Грозного»* (Размышления... — 1996. — Т. 1. — С. 255). А що вже казати про науки та літературу! Навпаки ж, зазначав С. Бахрушин (там само. — С. 107), серед київських феодалів ще з часів Київської Русі *«розповсюджується знання іноземних мов: як відомо, Всеволод Ярославич володів п'ятьма мовами, і не він один»*, і вже тоді *«західноєвропейська література знаходить собі читачів серед київської спільноти»*.

А професор Петербурзького університету К. Кавелін (1897. — С. 619—621), аналізуючи причини *«гаданого назаднього руху»* культури у Великоросії, починаючи з XIII ст. (при цьому, зазначав Костянтин Дмитрович, *«у Малоросії... культура аніскілечки не зазнала упадку»*), наголошував, що на ту пору *«культури тут взагалі не було, а тому занепасти вона не могла»*. Тож *«уявний занепад полягав лише в тому, що справжня основа життя Великоросії стала вилазити назовні, з-під обманного, наносного, чужого покриття»*, під яким він розуміє штучне підтримання на нових землях того ж укладу, який панував на Русі: і тут *«видно ті ж інтереси, ті ж установи, ті ж дружини й міста з їх вічами, те ж пожвавлене життя»*. Та згодом цей з'язок із «материковою» Руссю припиняється і *«життя Великоросії... перестає штучно підтримуватися»*

на однаковій висоті з останньою й поступово опускається до одного рівня з тими елементами, що утворилися на місцях», себто в середовищі угро-фініських племен.

Це — ніде правди діти — змушені визнати навіть сучасні автори виразно «шовіністичного гарту» (термін О. Пономаріва), яким здобута Україною незалежність як сіль в оці: *«Москва і Петро I дуже високо ставили київську культуру, рівень якої був близьким до європейської, а розвиток наук у Москві багато в чому визначався Київською академією»* (Анисимова... — 1999. — С. 159).

А ось думка вже згадуваної Е. Ільїної (1990): *«Ми, росіяни, російська імперська сила, приєднали Україну, і ось уже четверте століття тримаємося за неї, випомповуючи з неї всі національні цінності українського народу; розграбували українську історію, витоптали, перетворили в пустелю... Протягом століть ми грабували українську культуру...»*

Як повідомляє головний спеціаліст Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України Я. Музиченко (2000), *«перші скарби з України до Росії надійшли 1763 року, коли з наказу губернатора Новоросії О. Мельгунова було пограбовано скіфський курган Червона могила (одне із найстаріших скіфських поховань, розміщене в степовій зоні Північного Причорномор'я, поблизу с. Кучерівка Кіровоградської області. — М. Л.). Це так званий мельгуновський скарб — золота діадема, окуття меча, різні прикраси кінця VII — початку VI ст. до н. е. Нині коштовності — в Ермітажі».*

А далі справу випомповування історичних і культурних цінностей з України було поставлено буквально, як то кажуть, «на конвеєр»: почалися *«розкопки скіфських курганів, давньослов'янських могильників, античних міст-держав Північного Причорномор'я»*, зокрема Ольвії, Тіри, Херсонеса, міст Боспорського царства тощо. А *«найцінніші знахідки з Криму, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини та інших місцевостей України, — зазначає пані Ярослава, — перевезено до Ермітажу та Російського музею (Петербург), Збройної палати, Історичного музею (Москва)».*

Так, опинилися в Росії *«шолом і кольчуга князя Ярослава Всеволодовича, щит і меч Мстислава Володимировича, шабля Володимира Мономаха»*, клейноди (хоругва, бунчук, булава, печатка з гербом, на якому зображено козака з самопалом, прапори, литаври, курінні значки тощо) Війська Запорізького, *«прапори (гетьмана Мазепи... Данила Апостола, Івана Виговського, Івана Самойловича, Дем'яна Многогрішного), булави (серед них — князя Костянтина Острозького та Івана Мазепи)».* Там же перебуває *«переважна більшість українських рукописів,*

відомих нам лише зі шкільних підручників: “Остромирове Євангеліє” [писане у Києві 1056—1057 рр. (як зазначає відомий російський палеограф і мовознавець Л. Жуковська (назв. пр. с. 226) це “взагалі найдавніша слов’янська датована книга”. — М. Л.), нині у Російській національній бібліотеці, Санкт-Петербург], “Ізборник Святослава” (писаний у Києві на пергаменті 1073 р., нині в Державній історичній бібліотеці, Москва), “Києво-Печерський патерик” (1462 р., нині у Російській державній бібліотеці, Москва), “Повчання Сирина” (писане на Волині 1492 р., РДБ, Москва), “Євангеліє учительне” (писане в Галичині 1660 р., РДБ, Москва), “Літопис Самійла Величка” (писаний в с. Жуках на Полтавщині 1720 р., РНБ, Санкт-Петербург), — усього 73 рукописи з XI по XVIII століття» (там само).

Далі почали вивозити цілі археологічні колекції: «У музеях Росії опинилося їх понад 750. Це — найкращі античні матеріали з розкопів Ольвії та Березані (на цьому острові знайдено найдавніше грецьке поселення VII ст. до н. е. — М. Л.), скіфських курганів Півдня України, пам’ятки Трипільської культури, доби бронзи, слов’янські і давньоруські вироби з Ізяславля, Любеча, Переяслава, Чернігова та ін. (Музиченко. Крок... — 1998). Серед цього «іншого», зокрема, й славнозвісний витвір візантійських богомазів, викрадений А. Боголюбським. «Він, — писав М. Грушевський (1992. — С. 191), — потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою паладіум будуючої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матері, привезену з Візантії (потім прозвана Володимирською вона послужила головною святиною, паладіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізніше — Москви)». Тепер про це вже й не згадують, узвичаєно видаючи її за «исконную» російську. Колекції, які відправлялися на опрацювання, часто не поверталися (як, скажімо, знаменита мозаїка «Дмитрій Солунський» та інші фрески й мозаїки висадженого більшовиками в 1936 р. у повітря Михайлівського Золотоверхого монастиря, взяті з Державного українського музею в 1938 р. й передані до Москви на тимчасову виставку, присвячену 750-літтю «Слова о полку Ігоревім». — М. Л.) або помітно “легшали». Те ж стосується й «здобичі» численних етнографічних експедицій, що постійно проводились в Україні: тільки у санкт-петербурзькому Музеї етнографії народів СРСР «осіло» «близько 20 тис. експонатів — писанки, кераміка, одяг, вишивки, ткацтво, народні іграшки, предмети хатнього начиння, знаряддя праці, фото, кальки настінних розписів...»

А з початком Першої світової війни настала черга музеїв: необхідність евакуації давала чудовий привід для масового вивезення цінностей

з України. Розпочався, пише Я. Музиченко (2000), «прихований грабунок — адже надбання, що, вивозячи, “рятували” від загарбників, ніхто згодом не повертав... Спеціальні експерти, які діяли у складі російської армії, відбирали мистецькі твори в Галичині й Буковині — повсюдно велась евакуація українських музеїв до Росії... 1915 року вивезено до Петербурзького Ермітажу фонди Тернопільського краєзнавчого музею, до Казані — Музей Київської духовної академії, до Москви та Курська — старовинну зброю, гармати колишнього київського магістрату з Київського артилерійського складу. Також до Росії евакуювали Житомирський церковно-історичний та Київський художньо-промисловий і науковий музеї, Холмський музей, вивезли церковні дзвони та реліквії з храмів Волині й Поділля». Не маючи власних подібних культурно-історичних надбань, азіяська за своєю суттю деспотія у такий спосіб творила собі «імідж цивілізованості», а заодно — плекала міф «про периферійність української культури», як і України, чи то пак Малоросії, в цілому. Так само діяла й більшовицька Росія — аж до розпаду СРСР і навіть після нього. Так, «за 10 днів до Референдуму 1 грудня 1991 року до Москви відправлено 1000 справ колишнього Управління внутрішніх військ по Україні і Молдавії, 30 з-поміж них стосуються історії ОУН—УПА».

Відчутно доклали руку до викрадання українських культурних цінностей і нацисти — цим цілеспрямовано займалися сотні експертів спеціально створеного «штабу Розенберга». «Втрати лише 21 українського музею становлять 283 728 одиниць зберігання». Втрати Одеського історико-археологічного музею «становили близько 130 тисяч експонатів, майже 40 тисяч експонатів втратив Сімферопольський краєзнавчий музей, близько 1,5 тисячі — Керченський історико-археологічний музей... З Києво-Печерської лаври нацисти вивезли оригінали грамот українських гетьманів, архів київських митрополитів, древні рукописи та акти XV—XVIII ст., колекції зброї. З Успенського собору забрали срібні гробниці, понад 2000 зразків старовинних тканин і парчі з дарчими написами гетьманів і царів. З історичного музею, серед усього іншого, вивезено унікальну колекцію Черняхівського могильника з розкопок В. Хвойки, яку становлять знахідки більш як 200 поховань. Зникли 4000 з 6000 актових книг XV—XVIII ст. з Київського архіву давніх актів. З Харківського історичного музею вивезли 17 автомашин з експонатами, решту спалили» (там само). Зі Львова... З Херсона... З Чернігова... — цьому перелікові нема кінця!

До того ж домогтися від законослухняних німців повернути вкрадене було не так уже й складно. Нюрнберзький міжнародний трибунал постановив розпочати реституцію культурних цінностей, утрачених

під час Другої світової війни — і вони почали надходити, але, звісно... не в Україну. *«За результатами досліджень західних експертів, із Німеччини до Радянського Союзу було вивезено понад 900 тис. творів мистецтва та предметів старовини (процес передачі було перервано з початком «холодної війни». — М. Л.)... 500 тис. об'єктів культурних цінностей були повернуті СРСР з американської зони»* (Музиченко. Об'єднана... — 1998). І хоча значну кількість тих експонатів було вивезено з України, *«вони чомусь “зупинилися” у закритих фондах на базах під Москвою та Ленінградом»* (Шаров, 1999). І не тільки там. Вони, наголошує голова згаданої Комісії О. Федорук, виявлені *«в музеях Москви, Петербурга, Новгорода, Пермі...»* (1999), а у Білих Стовпах, у російському Держфільмофонді, *«донині переховуються вихідні фільмокопії (більше 2000) українських фільмів»* (Музиченко, 2000).

Незважаючи на однозначну позицію ООН (резолюція Генеральної Асамблеї 1946 року) і ЮНЕСКО (на IX сесії, що відбулася 1996 року в Парижі, її учасників, зокрема, було поінформовано *«про протизаконні археологічні розкопки, що почастишали останнім часом на Кримському півострові, про грабіжницьку діяльність деяких російських археологів і торгівлю пам'ятками античних культур з Криму на Заході...»* — див. «Урядовий кур'єр», 15.10.1996), на декларовані впродовж десятиліть «братні» стосунки між Україною й Росією і навіть на підписану керівниками країн СНД 14 лютого 1992 р. в Мінську «Угоду про повернення культурних та історичних цінностей країнам їхнього походження» (вже 20 травня Держдума РФ, значною мірою через різку негативну позицію відомих представників російської інтелігенції, зокрема й академіка Д. Лихачова, денонсувала підписану Президентом Єльциним Мінську угоду), справа, як то кажуть, зависла в точці замерзання. І саме через небажання Росії поступитися незаконно привласненими цінностями — як саме українськими, так, до речі, ще й кримськотатарськими.

«Чужі» Сполучені Штати Америки, Швеція надсилають пов'язані з історією України пам'ятки. З Канади *«надійшли старовинні срібні речі — кубки, келихи, полумисок на фрукти, які, за твердженням експертів, могли належати родинам Мазепи та Орлика»* (Врублевська, 1999). Німеччина повертає те, що не встигла передати Союзу: *«...напередодні 50-річчя завершення Другої світової війни в Національному музеї історії України відбулося урочисте підписання акта про повернення нашої державі наукової літератури (понад 700 примірників книг), яку в роки фашистської окупації було вивезено з Києва до Німеччини»* (Меланченко, 1995). А недавня «сестра» й досі затято опирається. Ось чим, зокрема, обернулося

для України оте «возз'єднання» з «єдинокровною» Москвою — справжньою катастрофою...

«Якби не сталося так зване “воссоединєніє”, — переконана Е. Ільїна, — то... Гоголь писав би рідною мовою... Ось до чого доводить російське великодержавництво». А тим часом і визначний знавць європейських — зокрема, й російської — літератур Г. Брандес ще в 1887 р. зазначав (1911. — С. 164—165), що дуже «мало уваги звертається на те, що Гоголь був малоросом...»

На підтвердження «малоросійства» М. Гоголя чи, скажімо, А. Чехова є чимало тверджень тих, хто досліджував їх українське коріння. Наведу лиш одне, яке, окрім іншого, засвідчує українське коріння ще одного гіганта російської літератури — Ф. Достоевського. Саме дочка останнього, Любов Федорівна, зокрема, наголошувала (Демкович-Добрянський, 1993. — С. 156—157): *«Поетичні здібності були вже в українській родині мого батька, а не були дані щойно через мою матір-москвичку, як припускають літературні приятелі Достоевського». І далі вона додала, що, коли Федір Михайлович «у своїй молодості писав венеціанські романи й історичні драми... він почав наслідувати великого українського поета Гоголя, якого подивляв із цілої душі. У перших творах Достоевського є багато із тієї української поезії».*

У своїй об'ємистій монографії, присвяченій дослідженню літературного стилю Гоголя, професор Гельсінгфорського університету Й. Мандельштам (1902. — С. 208—222) звертає увагу ще на одне явище, «яке досі не привертало до себе уваги, однак має величезне значення», і яке, на його думку, мусить відчувати кожний «знайомий з малоруською мовою і водночас чутливий до російської мови», а саме: *«Гоголь перекладав свою рідну мову на російську, а не прямо по-російськи писав».* Далі автор наводить величезну кількість прикладів з творів Гоголя, які підтверджують це. І не лише з «Тараса Бульби» чи «Вечорів на хуторі...», як можна було б очікувати, а й з «Ревізора», «Мертвих душ», листів письменника. І все це, на переконання дослідника, настільки незаперечно *«свідчить про інший хід думок»*, що будь-кому, хто *«хоч трішки знайомий з малоросійською»* і хто *«добре знає цю мову або зовсім не знає її, а тільки чутливий до загальноросійської мови, стане ясно, що тут говорить малоросійська душа»* великого російського письменника. *«Що це переклад з малоросійської, ясно для всякого»*, — наголошує Й. Мандельштам.

Ба більше — *«у багатьох випадках»* Гоголь, *«думаючи (виділено Й. М. — М. Л.) рідною своєю мовою, й не намагався перекладати слова на російську, полишаючи їх у своєму природному стані».* І коли в Гоголя

не виникало *«необхідності»* писати російською мовою, тоді *«малоруська мова переважала, як слухняніше йому зняряддя думки»*. А *«думка Гоголя, — зазначав В. Ключевський (1990. — С. 434), — цілковито малоросійська думка...»* Досить дивна, погодьтеся, метаморфоза для визнаного фундатора *«російської літературної мови»*, якою, як зауважує Й. Мандельштам, *«не писав і Пушкін»*...

Та, зрештою, достатньо звернути увагу лишень на те, як він писав — бодай цього не може заперечити ніхто — про Росію, на яку Гоголь завжди, за висловом С. Короненко (2000), *«дивиться українськими очима»*, і як про Україну, аби впевнитися, що, перебуваючи в чужій його серцю, байдужо-холодній столиці, він усією душею линув до милої серцю України. На думку фахівців (Николаев, 1984. — С. 6), *«час створення “Вечорів...” — найщасливіший у житті Гоголя»*. Можна лише здогадуватись, якої сили, якої емоційної напруги сягала обумовлена цим болісним роздвоєнням душі і тіла, душевного стану і реального буття внутрішня драма Гоголя, що зрештою і призвело до такого трагічного фіналу.

Маститий академік навряд чи поділяє ці погляди щодо нищівної війни, яку вела російська імперія (в тому числі й більшовицький її різновид) супроти українського народу, його мови, культури, історії, хоч це й загальновідомо. Так само неприпустиме є для нього й саме лиш припущення про те, що безжально гноблена українська культура не менш вартісна, аніж культура її гнобителів.

А от далекий попередник Д. Лихачова, дійсний член Петербурзької академії наук, професор філології Ф. Корш не тільки знав це, а й не соромився визнавати, що *«малоросійська культура свого часу стояла настільки вище великоруської, що в XVII ст. вчені виписувалися до Москви з України»* (ця суто імперська звичка «виписувати» все краще з України збереглася аж до повного розпаду СРСР. — М. Л.). *«Ми, панівне плем'я, все це забули або, точніше, воліємо забувати»* (Животко, 1936. — С. 11). Ото вже справді, як в око вліпив!

На іншій особливості української культури наголошував у згадуваній уже статті академік В. Вернадський (1996), який, зокрема, саме її вважав *«єдино справжньою... здатною проникнути в народні маси значно глибше й ширше, ніж та “общерусская культура”, іменем якої оперують вороги українського руху»*. Отже, тільки з української, а не російської — хай і «великої», і навіть «братньої» — культури зможе визріти *«виноград національного відродження»* України. Саме розуміння цього й доводило до шаленства російського шовініста (у яку добу він би не жив і якою б

личною не прикривався), змушуючи вдаватися до найбрутальніших антиукраїнських заходів. Так, Указом Сенату Російської імперії 1908 р. *«україномовна культура і освітня діяльність оголошені шкідливими (не допомогло навіть те, що їх так високо цінував сам Петро І... — М. Л.)»*, *«бо можуть викликати наслідки, що загрожують спокою і безпеці»* (Залізняка. Україна... — 1994. — С. 115). Цілком подібно ставилася до всього українського і радянська імперія.

Нині важко однозначно сказати, чи був Хвильовий переконаний у можливості юридичної незалежності України, але у важливості, необхідності духовної незалежності від Росії — безперечно. На противагу йому, ми, домігшись нарешті першої, схоже, ще не вповні сьогодні усвідомлюємо необхідність другої. А імперська ідеологія північного «брата» безупинно й вельми успішно — досить подивитися на стан нашого інформаційного простору, що вже впав жертвою російськомовної експансії — проводить політику, спрямовану якщо не на повну ліквідацію, то бодай на значне обмеження нашої духовної незалежності.

І то — неспроста. Відзначаючи *«духовні та культурні відмінності українського й російського народів»*, П. Голубенко (1993. — С. 64–68) слушно наголошував: позаяк Україна *«не має природних географічних кордонів з Росією і тривалий час не мала державно-політичних»*, то *«єдиним кордоном, що відділяє Україну від Росії, є відмінності двох національних типів, двох культур»*. Тож не дивно, що у сусідній імперії й нині ще не перевелися охочі позбутися цього надзвичайно подразливого для великодержавницької свідомості вододілу.

«Сьогодні, — зазначає академік І. Дзюба (2000), — навіть деякі видатні діячі російської культури не соромляться говорити про “культурний імперіалізм” у позитивному, нормативному плані — як, мовляв, історичну місію російської культури». Що й казати, знайома пісня. А що ж; власне, ми? Мусимо *«протистояти такому»* (виділено І. Д. — М. Л.) її розумінню, інакше, — наголошує Іван Михайлович, — *«втратимо себе»*. Саме це, вочевидь, і мають на меті войовничі апологети поєднання в Україні двох «братніх» культур — російської та української — із цілком передбачуваними наслідками для останньої...

32. Міф про особливу небезпечність українського «буржуазного» націоналізму

Як переконливо свідчить уся історія Росії, імперський центр панічно боявся лише «провінційних» націоналістів — від чеченця Шаміля і до українця Стуса, а ось російського націоналізму не боявся зовсім. Певно, тому, що, як наголошував відомий російський філософ Г. Федотов (1988. — Т. I. — С. 282), *«націоналізм російський виявлявся переважно у безцільному цькуванні малих народностей, в ураженні їхніх законних духовних потреб»*, тобто, по суті, він був ревним наглядцем у російській «тюрмі народів».

Цікаво, що й іншому імперському «центрові» — німецько-фашистському — теж більше приглянувся саме російський націоналізм. Ось як доносили про це, аналізуючи становище у рейхскомісаріаті «Україна», німецькі інформатори (Косик, 1998. — С. 305): *«Деякі представники німецького керівництва цілком відкрито заявляють, що для Німеччини небезпечний не комунізм, а значно більшу небезпеку становить український націоналізм. Тож владу в Україні можна спокійно передавати навіть комуністам, які в своїй ненависті до українських націоналістів видаватимуть їх німецьким органам влади. З таких міркувань службові посади в Україні бажано надавати росіянам, тобто московським націоналістам. ВА R 6/70»*. Схоже, представникам «дружнього» СРСР режиму теж запали в душу вже згадувані невмирущі рекомендації фон Богговута...

Навряд чи вам вдасться пригадати подібні звинувачення на адресу українського націоналізму, висунені з боку, скажімо, грузинів, литовців, вірмен або інших народів колишнього Союзу — лишень Москва ніколи не прощала українцям «надмірної» любові до рідної землі, а натомість всіляко культивувала любов до *«великої й неподільної»*. Навіть найвизначніший інтернаціоналіст Ленін свого часу запитував (ПСС. — Т. 26. — С. 107): *«Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості?»* Та сам же — аби не допустити будь-яких *«перегинів»*, які чомусь незмінно переслідували утворену ним партію, — й відповідав: *«Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою вітчизну... ми сповнені почуття національної гордості...»* І це, певна річ, сприймалося як найсправжнісінький вияв рафінованої «пролетарської» свідомості і зовсім не суперечило суворо дотримуваним канонам інтернаціоналізму, знову ж таки пролетарського.

Та варт було бодай заїкнутися про щось подібне українцям (зокрема, й «українським товаришам», навіть таким стовідсотковим комунарам, як, скажімо, М. Хвильовий або колишній перший секретар ЦК КПУ П. Шелест) — і ті ж найсвідоміші кремлівські «пролетарі» й найвзірцевіші інтернаціоналісти одразу ж поспішали звинуватити їх в «українському буржуазному націоналізмі», з усіма відомими наслідками...

Щоправда, на початковому етапі відтворення Російської імперії у її більшовицькому варіанті кремлівські зверхники робили вигляд, що однаковою мірою воюватимуть як з місцевими видами націоналізму, так і з «центральною», тому піддавали критиці виразний «ухил» великоруських комуністів, які працювали на окраїнах, «у бік **великодержавності, колонізаторства, великоруського шовінізму**» (Х съезд... — 1921. — С. 334—336). Ось і вже згадуваний журнал Ради Національностей СРСР та комуністичної академії, зокрема, наголошував у вересні 1931 р., що «**великі труднощі**» у розв'язанні національного питання в Україні найперше «**полягали у пережитках великодержавного, великоруського шовінізму**». Певна річ, у Кремлі могли «не зрозуміти» такого — і так доволі сміливого — твердження без обов'язкового доповнення: «**а також і місцевого українського націоналізму**».

Та мине зовсім небагато часу, і небезпечну загрозу впровадженню ленінської «національної» політики в Україні більшовики-ленінці уже вбачатимуть лише з боку останнього. Таку «лінію» проголосив Й. Сталін уже на XVII з'їзді партії — тим, хто ще не зрозумів, «**який ухил несе небезпеку, нахил до великоруського націоналізму чи нахил до місцевого націоналізму**», вождь пояснив, що в Україні саме «**нахил до українського націоналізму... став головною небезпекою**»). А перший, сиріч великоруський націоналізм шовіністичного гатунку, стане, за висловом М. Драгоманова, «**офіційним націоналізмом**», тобто знову займе якраз те місце, яке він завжди посідав у Російській імперії.

Як відомо, в XIX—XX ст. державотворення в Європі перейшло переважно на національні рейки, що, певно, й дало підстави відомому історикові Р. Пайпсу назвати XX століття добою націоналізму. Значно раніше подібного висновку дійшов засновник ОУН Є. Коновалець, який був переконаний (Славному... — 1953. — С. 56), що «**XX сторіччя буде визначатися небувалим розвитком націоналізмів у всіх народів**», і саме націоналізм вважав головним підґрунтям для побудови Української держави. Схоже, ця тенденція збережеться, навіть посилиться й далі. На думку англійського професора Е. Сміта, «**нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні чи пригноблені, у наступному сторіччі**

становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності» (цит. за кн.: Войтенко, 1996. — С. 5).

То, може, з огляду на таке розуміння націоналізму та його справжнього місця в історичному процесі, мали б задекларувати свою підтримку цих ідей усі громадяни, що бажають добра своєму народові і своїй державі? Зрештою, й своїм дітям, бо, як наголошує академік В. Войтенко (там само. — С. 8), *«дитина не може виростати абстрактною людиною, вона м у с т ь стати людиною-українцем, людиною-вірменином чи людиною-єскімосом»*, бо *«позбавлення національно-культуральних коренів спричиняється до так званої маргіальної (нетипової, упослідненої, деградованої) соціальності»*.

Та, на превеликий жаль, більшість колишніх радянських людей зросли на зовсім інших, «інтернаціональних» засадах (а по суті, імперсько-більшовицьких), якими Москва завжди прикривала свою політику перманентного експансіонізму, починаючи від «визвольного» походу на *«загрозливих у своїй дрібнобуржуазності»* українців та *«білих»* поляків і закінчуючи *«підтримуваними західним капіталом»* афганськими *«душманами»*). Чи не найголовнішою із цих засад була саме войовнича націофобія. Утім, як слушно наголошує відомий економіст і політик О. Соскін (Ильченко, 1995), *«національна ідея є вирішальною при створенні держави, і жодні космополітичні ідеї не зможуть створити держави наприкінці ХХ століття. Здорова національна ідея настільки продуктивна, що може допомогти розпочати якісно новий етап економічних реформ, перетворень. Це не націоналізм, не фашизм, це нормальна патріотична позиція громадянина України щодо своєї держави»*.

Доктор філософії А. Колодій (1994. — С. 42) вважає, що націоналізм — *«це природне й закономірне явище в умовах боротьби за утвердження національної державності»*. А ось як ставиться до націоналізму відомий російський філософ І. Льїн (1883—1954): *«Націоналізм є любов до історичної подоби і творчого акту свого народу в усій його своєрідності. Націоналізм є віра в інстинктивну і духовну силу свого народу, віра у його духовне покликання. Націоналізм є воля до того, щоб мій народ творчо і вільно розквітав у Божім саду. Націоналізм є споглядання свого народу перед лицем Божим, споглядання його душі, його недоліків, його талантів, його історичної проблематики, його небезпек і його спокус. Націоналізм є система вчинків, що випливає з цієї любові, з цієї віри, з цієї волі і з його споглядання (цит. за кн.: Білас, 1994. — Кн. 1. — С. 157—158)*.

Легко побачити, що, попри облудне протиставляння понять націоналізм і патріотизм, на чому постійно спекулювали імперські ідеологи

(на цей гачок і досі ловиться чимало задурманених чадом тієї ідеології колишніх «радянських людей»), а нині цю естафетну паличку перебрати космополіти на кшталт В. Малинковича, який пропонує той дратівний український націоналізм «*витісняти патріотизмом*» (Радіонов, 1996), — перший і другий — то два боки однієї медалі. От саме такого нормального патріотизму українців і бояться, як вогню, новітні апологети єдиненеділивості!

Природно, наголошує відомий дослідник українсько-російських взаємин П. Голубенко (1993. — С. 9), що «*національно-визвольні змагання українського народу протягом його історії позначилися й на його національному характері, і в його національній культурі. Так само імперське буття росіян позначилося на характері російського народу і в його культурі*». Як зазначає історик В. Мороз (Валентин Мороз... — 1993), «*російська людина за тих кілька століть імперії органічно зжилося з ідеєю імперії*». Ба більше, як написав у своїй книзі «Національні проблеми останньої імперії» І. Клейнер, «*в російській людині це стало ніби світоглядом*». Воно ж, додамо, спричинилося до виникнення корінної відмінності у цілях російського та українського націоналізму: в той час як абсолютно «безневинний», з імперського погляду, великодержавний російський шовінізм завжди ставив метою розширення меж «*єдиненоподільної*» шляхом загарбання чужого, то найменші спроби надзвичайно небезпечного, з тієї ж точки зору, українського націоналізму захистити своє* — миттєво викликали істеричне репетування про загрозу інтересам Росії чи Союзу! Тож державний апарат імперії одразу ж підвищував обerti і потугу жахливої машини репресій...

А от головний заспівувач поріділого хору «вічно вчорашніх» П. Симоненко затагнув фальшивим голосом довжелезну арію «варязького гостя» про те, що нібито саме із здобуттям Україною незалежності «*народ було усунено від участі в розв'язанні державних справ*». Цим він намагається переконати читацько-слухацький загаль, що нібито всі 75 років комуно-більшовицької диктатури народ неподільно владарював

* «На прапорі українського націоналізму, — наголошував ще на початку ХХ ст. академік А. Кримський у своєму ґрунтовному дослідженні «Что такое современное украинство» (книга не була надрукована, зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського: Ф. 36. — Спр. 660. — С. 205), — передовсім написано: повага до людської особи, боротьба за права особи і суспільства... Націоналізм український — це право українського народу на свою землю, обліту його потом і кров'ю, право на роботу, яка дає можливість не жити надголодь, право на власне самовизначення...» (цит. за кн.: Павличко С., 2001. — С. 277).

і тільки тепер його раптом «усунули» від звичного заняття. Колишній партноменклатурник узвичаєно лукавить — кому ж, як не йому, знати, хто насправді був неподільним володарем у СРСР в цілому (навіть більше — на теренах так званого соцтабору) і в більшовицькій Україні зокрема. Бо всі оті розмови про панування народовладдя, яке, згідно з Конституцією, нібито здійснювалося через всенародно обраних до найвищого органу державного керування — Верховної Ради народних депутатів, — тільки про людське око. Навіть попри те що той орган був тільки слухняним знаряддям у руках «керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства», зовсім не йому належало останнє слово у вирішенні державних справ в Україні, а вищим керівним органам компартії — і зовсім не так званої «української».

Ось, наприклад, 30 липня 1954 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР розглядалось питання *«про включення селища Веселе в смугу селища міського типу Андріївка Сніжнянського району Сталінської (нинішня Донецька. — М. Л.) області»* (див. «Документи Указів Президії Верховної Ради УРСР про зміни в адміністративно-територіальному поділі Української РСР». — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 401. — Арк. 200). І що ж — «до виконання»? Аж ніяк! Далі голова Президії Верховної Ради Д. Коротченко звертається до ЦК Компартії України і... *«просить розглянути»* згаданий Указ (там само. — Арк. 201). А вже останній — так заведено — ухвалює постанову: *«Указ Президії Верховної Ради Української РСР затвердити (Указ додається)»* (там само. — Арк. 202).

Аналогічний порядок ухвалення рішень «найвищого» органу влади поширювався навіть на справи, що належали до виключної компетенції Верховної Ради. Так, 28 серпня 1951 року Президія Верховної Ради УРСР видала Указ *«Про порядок проведення виборів до обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Української РСР по окремих округах замість вибулих депутатів»*, підписаний головою і секретарем Президії і скріплений її гербовою печаткою (див. «Листування з Президією Верховної Ради Союзу РСР з питань законодавства та інше (3 серпня 1951 — 5 березня 1954 рр.» — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 288. — Арк. 33–35). І що ж? А нічого — аж поки ЦК КП(б)У не затвердив своєю постановою (там само. — Арк. 29). Ось так.

Але це лише тоді, коли вирішуються, так би мовити, «дрібні» питання. А от, скажімо, для *«включения в состав Черкасской области Чигиринского района, выделив его из состава Кировоградской области»*, компетенції владних органів «незалежної» — за Конституцією

СРСР — Української РСР, виявляється, вже недостатньо. Тому після Указу Президії і обов'язкової, як ми вже знаємо, Постанови ЦК КПУ остаточну крапку в цій справі ставить... ЦК КПРС, до якого, дотримуючись суворой партійної субординації, звернувся «молодший» республіканський ЦК — тому від самого початку необхідна документація готується не українською, як зазвичай, а російською мовою... (ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 401. — Арк. 237–239).

Тож насправді, як це змушений був визнати на ХІХ партконференції КПРС її останній генсек Горбачов (ХІХ Всесоюзная... — 1989. — С. 198), все було якраз навпаки: в СРСР *«народ довгий час був вилученим з процесу вироблення й ухвалення рішень»*. Знаменно, що зізнання це було здійснено перед усім радянським загалом. І не після розвалу СРСР, а в часи, коли КПРС ще почувалася в силі, а про розпад незабаром *«єдиного, могутнього»* навіть не здогадувалися. Ба більше — усвідомлення цього «відлучення» народу від державного кормила Михайло Сергійович вважав для комуністів за *«головний урок минулого»*, однак, схоже, «українських товаришів» той урок так нічому й не навчив.

Та найбільше їх обурює те, що оті клятві *«націонал-патріоти... на-полегливо прощовхують»* якусь там *«українську національну ідею»*. І для чого це їм? *«За її допомогою, — “зрить у корінь”»* П. Симоненко (1996), — *буржуазно-націоналістичні сили розраховують нав'язати суспільству ідеологію, яка могла б протистояти комуністичному і соціалістичному ідеалові»*. Взагалі-то, поняття ідеалу як найвищої мети, зразка для наслідування якось погано поєднується з такими моторошними явищами, як голодомори, гулаги, безжальний терор, масові депортації і т. ін., що стали невід'ємними супутниками більшовицького варіанта реалізації цього «ідеалу». А тим часом деякі колишні *«історики-марксисти»*, зокрема й згадуваний В. Поляков (див. с. 6 назв. «посібника»), вважають *«показ голодомору 1932–1933 рр.»* таким собі *«надмірним захопленням»* українських ЗМІ...

На жаль, таке-от цинічно-ігнорувальне ставлення до неймовірних втрат українського народу за час перебування в складі «братньої» імперії притаманне не самим лише колишнім фахівцям з історії ВКП(б) — КПРС, що наразі стали «політологами». Справді, хто в світі не знає, скажімо, про жертви апартеїду в Південно-Африканській Республіці, режиму Пол Пота в Кампучії (Камбоджі) чи диктатури Піночета в Чилі? Увесь світ — щорічно — також схилиє голови на знак скорботи за шістьма мільйонами євреїв — жертв гітлерівського холокосту. І це, безперечно, і правильно, і по-людськи. А чи багато знає світ — або

хоча б наші співмешканці по Європі — про те, що за роки існування радянського різновиду російської імперії було ліквідовано десятки мільйонів українців, що тільки внаслідок спланованого і здійсненого Москвою голодомору 1932—1933 рр. сталінський режим винищив — за різними оцінками — від восьми до десяти мільйонів українських селян? І чому наша держава практично нічого не робить, аби світ нарешті про це дізнався й теж віддав належне тим невинним жертвам?..

А головний комуніст України П. Симоненко, соратники якого успакували масовими впровадженнями людиноненавистницької ідеології, які супроводжувалися небаченими жертвами в усьому світі, а надто в СРСР і, зокрема, в Україні, залякує українське суспільство тим, що саме згадана національна ідея *«могла б... послужити своєрідним ідеологічним стрижнем для об'єднання навколо себе основної маси населення, для жорсткої ізоляції інакомислячих»*. Ну для чого ці шулерські

* Утім, Європа та світ і не могли знати про це, оскільки московська влада масові винищення людей в Україні прикривала млою майстерно організованої — із залученням «своїх» діячів Заходу — дезінформації. Ось лише один приклад організації такого прикриття (Конквест, 1993. — С. 345—347): «Едуардо Ерріо, радикальний французький політичний державний діяч, відвідав СРСР у серпні 1933 р. Він провів п'ять днів в Україні; половина цього часу пішла на офіційні прийоми та банкети, а друга половина — на ретельно організовані екскурсії. Зрозуміло, що після цього Ерріо не лишалося нічого іншого, як “категорично заперечувати брехню буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”. Такі висновки широковідомої і вельмиповажної особи справили великий вплив на європейську громадську думку». А ось як готували Київ до приїзду Ерріо: «Напередодні населення примусили працювати до другої години ночі, очищуючи вулиці та прикрашаючи будинки. Пункти, де розподіляли харчі, закрили. Черги заборонили. Безпритульних дітей та жебраків кудись забрали. На вітринах крамниць з'явилася сила-силенна різноманітної їжі, але міліція розганяла і навіть заарештовувала людей, які тиснули, аби хоч подивитися на харчі (купити щось було заборонено)... Так само було і в Харкові».

Один із очевидців підготовки до помпезного прийому Ерріо в колгоспі «Жовтнева революція» неподалік від Броварів згадує таке (там само): «З київського театру привезли меблі і встановили їх у місцевому клубі. Привезли також занавіски, порт'єри, скатертини... З Броварів привезли цілу телефонну станцію. Забили кількох бичків і свиней, доставили запас пива. Всіх мерців та помираючих підібрали з навколишніх шляхів... видали новий одяг: костюми, сукні, капелюхи, шкарпетки, хустки. Все це привезли з Києва. Маскарадом керував представник Київського окружного партії Шарапов». І такі «потьомкінські» методи, як не дивно, справляли належне враження на більшість іноземців, тому той же Бернард Шоу заявив: «Я не бачив абсолютно нікого в Росії, хто б терпів від недоїдання»...

Іноколи вдавалося розкрити справжні мотиви подібних вчинків цих платних «гримерів», які створювали світлий образ «імперії зла», — тоді вибухав скандал. Про один із таких скандалів у західній пресі нагадує лондонський журналіст А. Лелів (Савчук, 1996): «Пригадуєте нагілку на журналістів у 70-ті роки, які оспівували СРСР в своїх публікаціях? Згодом з'ясувалося, що то були платні співробітники КДБ».

пересмикування — яка вже там ізоляція та ще й «жорстка»?! Та вже саме лишень те, що ви, офіційний *«керівник фракції комуністів у Верховній Раді України»*, навіть в умовах цієї «жорсткої ізоляції» маєте повну можливість відкрито проводити антидержавницьку діяльність, регулярно отримуючи за це чималу державну платню, якраз і є неспростовним доказом відсутності будь-якого контролю, не кажучи вже про щонайменшу ізоляцію подібної діяльності з боку Української держави.

Схоже, що ці «товариші» й досі, як висловилося про подібних до них популярна московська газета (Коц, 1996), *«держат нас за идиотов»*, які мало що знають, ще менше пам'ятають і вже зовсім нічого не розуміють. Та часи вже не ті: переважній більшості громадян України, окрім хіба що найбільш затятих прихильників «світлого» минулого, повною мірою відкрилися — скористаймося висловом історика В. Возгріна — *«лицемірство, рідкісна брехливість»* і, додамо, небачена в світі жорстокість радянської системи, якими вона *«славилася»* упродовж усього свого існування.

Тож — якби нічого не знати і не пам'ятати — можна було б, як мовиться, пропустити повз вуха твердження головного «українського» більшовика про те, що, мовляв, *«культура й освіта досягли в Україні розквіту»* лише *«в роки Радянської влади»*. Однак є всі підстави вважати, що якби не було масових убивств української інтелігенції, винищення тисяч творинь кращих українських митців попередниками П. Симоненка, якби національну культуру не заганяли безжально у неприродне прокрустове ложе «соцреалізму», мистецтву не нащеплювали обов'язковий вірус «партійності», а освіту не знекровлювали бацилою інтернаціоналізму у вигляді бруталного зросійщення й т. ін., то й культура, і освіта справді досягли б розквіту.

А чи існує взагалі у світі держава, збудована без будь-якого використання об'єднувальної національної ідеї? Навіть у такій полінаціональній державі, як США, прихильність якої до демократичних засад є чи не взірцевою, наявність масового націоналізму, себто гордошів, навіть дещо хворобливих, за свою державу впадає у вічі. І що ж? Чомусь не чути, щоб їхні сусіди волали: *«Гвалт! Рятуйте, люди добрі, — нам загрожує американський буржуазний націоналізм!»* А от українцям любити свою батьківщину — та боронь Боже! *«Світе мій, — записав у своєму щоденнику О. Довженко 19 січня 1944 р. (1995. — С. 358), — чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе-от знущання над життям людським?»* З точки зору нормальної людини, це справді незрозуміло.

Незважаючи на те що на словах більшовики засуджували імперську політику своїх попередників щодо національних окраїн, спрямовану на те, щоб «калічити їх культуру, утискувати мову» тощо (Х съезд... — 1921. — С. 334—336), на ділі вони робили все, аби не допустити згаданої «переваги». Саме через це поборникам ідеологічної «чистоти» згадуваний вже ліричний вірш В. Сосюри «Любіть Україну» — цілком невинний за змістом твір, подібні до якого російські поети сотнями писали (зрозуміло, про любов до Москви чи Росії) без жодних негативних наслідків для себе — звучав «відверто націоналістично» (Против... — 1951). У ньому, як бачилося з високої московської дзвіниці, «грубо спотворювалась правда життя», бо вже сама назва (а надто те, що вона рефреном проходить через увесь твір) — то був зухвалий виклик згаданих настанов. «...Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг (ще б пак, адже друг України автоматично ставав «ворогом Росії і Петра». — М. Л.) українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера тощо» — лютувала московська «Правда», певно відчуваючи, що під кожним словом поета справді підпишеться кожен українець.

Принагідно хочу все-таки поділитися з читачами одним коротеньким спогадом. Якось, уже в часи небувалого розвою «плюралізму та гласності» на теренах СРСР, в одній із новоявлених газет трапилася мені на очі чимала стаття, у якій була наведена програма (здається, десь кінця 30-х років) побудови самостійної — тоді це ще незвично різало вухо — Української держави. І ось, уважно прочитавши цей документ тієї «страшної», як нас лякали, ОУН і не зустрівши там нічого такого, що мало б свідчити, чим же вони, ці націоналісти, такі жажливі, що їх боїться навіть «великий, могутній Радянський Союз», я подумав, що, коли б показати цей документ Горбачову, якого я дуже поважав за те, що він першим з Генсеків намілювався відчинити вікна нашої жажливої, хоча і звичної, «тюрми народів»*, то навіть він, як тоді подумалося, зміг би поставити свій підпис практично під кожним пунктом тієї програми.

Ба більше: чи не програму ОУН, головною метою якої було саме здобуття Україною незалежності (цього ж, згадаймо, домагалися

* Не меншою його заслугою є й те, що під час розвалу всерьез набитої найстрашнішою зброєю «імперії зла» — а існувала цілком реальна загроза того, що, як висловився щодо перспективи ув'язнених наглядач Фрош із фільму-оперети «Летюча миша», «якщо така величезна тюрма впаде, то всі вони розіб'ються!» — попри окремі локально-регіональні криваві конфлікти, вдалося все ж уникнути розвитку подій за моторошним «югославським сценарієм», реальні наслідки якого, зважаючи на масштаби та військовий потенціал СРСР, навіть важко собі уявити!

і гетьман Хмельницький, і його наступник гетьман Виговський, що в 1658 р. уклав Гадяцький договір, за яким Україна під назвою Руського Великого князівства мала стати на правах автономії третім членом польсько-литовсько-українського державного об'єднання, яке, на жаль, виявилось нежиттєздатним, і гетьман Мазепа, статті офіційного договору якого з королем Карлом XII 1708 р. передбачали політичний статус України як незалежної держави, і гетьман Орлик, Конституція 1710 р. якого передбачала створення в Україні парламентської республіки), реалізувала Верховна Рада Української РСР у Декларації про державний суверенітет України 1990 р., а потім — 24 серпня 1991 р. — в Акті проголошення незалежності України, що його так одностайно підтримали громадяни України на вікопомному референдумі 1 грудня?

На жаль, через потужну ідеологічну заангажованість значної частини колишніх радянських людей нинішнє українське суспільство серед багатьох славних чинників визвольних змагань українського народу ще не віддало належного й такому унікальному з них, як український націоналізм, який, попри усі потуги репресивної системи СРСР, знов і знов *«піднімав голову»*, будив український народ, кликав до боротьби.

Навіть тоді, коли вже, здавалося, не було ані сил, ані можливостей, ані навіть надії...

33. Міф про «петлюрівськість» української національної символіки

Здається, навіть питання проголошення незалежності України не сягало у постперебудовчому українському суспільстві такої гостроти протистояння, на яку піднялася навмисне загострена адептами конаючого комуно-більшовицького режиму «проблема» повернення в молоду державу затаврованих радянською ідеологією українських національних символів — синьо-жовтого прапора та тризуба.

Яку бурю пристрастей «розкрутили» з цього приводу компартійні засоби масової інформації, що на ту пору іще почувалися в силі! Яких тільки зневажливо-негативістських ярликів на них не начіпляли, яким тільки брудом їх не обливали: вони ж, мовляв, «петлюрівські» та «бандерівські», саме під ними діяли «ворожі українському народові сили», а отже, ці символи «заплямували себе», зрештою — ніякі вони не українські. Для більшої ваги наводилися результати різних підрахунків кольорів козацьких прапорів, які мали переконати широкий загал, що значно більшого поширення в часи козаччини набули зовсім інші кольори, зокрема червоні та малинові*.

Однак не вигоріло, і вся та масована артпідготовка виявилася безрезультатною: український люд краще за отих «просвітителів» розібрався щодо своєї символіки. Бо споконвіку — а не тільки зі славних часів запорізької вольниці — беріг їх у своєму серці, передаючи з покоління до покоління як найцінніший скарб, як символ прийдешньої незалежності. І носієм цієї традиції обрав власний фольклор, ті ж знамениті українські колядки та писанки, споконвічні, як і сам український народ, зокрема «колядки, присвячені світовому дереву», котрі, як наголошують дослідники (Глібко, 1992. — С. 78), «співають уже принаймні 5—6 тисяч років».

* До речі, про підрахунки. Як повідомляє, покликаючись на дослідження авторитетного дореволюційного вченого П. Вінклера «Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи», В. Сергійчук (1993. — С. 45), «з відомих нам сьогодні описів у кольорах 104 українських міст Російської імперії жовта барва зустрічається 86 разів, синя — 51, біла — 45, червона — 33, зелена — 26, чорна — 24. Отже, на початку ХХ ст. найбільш уживаними були саме жовті й блакитні (сині) кольори. Така вже історична традиція».

На відміну від сьогоднішніх намагань накинути спримітизоване — синє небо, золота пшениця — розуміння цих символів, наші предки мали багаті космогонічні уявлення і давні традиції поклоніння світо-творчим началам, «головними з яких», — наголошує дослідниця Л. Глібко (там само), — «вважалися вода та вогонь, що з'єдналися. До творення жіноче начало має блакитний колір (вода), а чоловіче — жовтий (вогонь). Після творення жіноче начало стає жовтим (земля), а чоловіче — блакитним (небо). З води та вогню й постало синьо-жовте Дерево світу наших предків», що знайшло своє відображення у численних колядках українського народу, вік існування яких, повторимось, налічує не одне тисячоліття. Ось лише одна з багатьох наведених у згаданій праці Л. Глібко:

*Ой як се було на початку світа,
Не було тоді ні неба, ні землі,
Тільки-но було синєє море.*

Посеред моря — «їдне деревонько», а в ньому — «три голубоньки», які стали радитися, «як світ створити»:

*Спустімося в море до самого дна,
Виберім собі синій каменець,
Синій каменець, синє небо,
Виберім собі жовтий каменець,
Жовтий каменець, жовтая земля.*

Саме ці кольори прапора використав у своїй знаменитій картині «Запорозькі козаки пишуть листа турецькому султану» видатний російський живописець І. Рєпін. І то, безперечно, неспроста, позаяк добре відомо, наскільки ретельно ставився він до створення цього геніального полотна, своєрідного живописного гімну «силі, красі і веселій добрій вдачі українців». Довгі 13 років писав та переписував своїх «Запорожців» Рєпін, домагаючись абсолютної художньої та історичної досконалості: вивчав численні історичні джерела, працював у архівах та музеях, консультував з відомими істориками, зокрема близько зійшовся з видатним знавцем запорозького козацтва Д. Яворницьким, подорожував Україною й Кубанню для зустрічей з нащадками запорожців. Детально дослідивши історію написання цього знаного у світі полотна, О. Апанович зазначила (Як Ілля Рєпін... — 1994), що «художник вивчив усе, що стосується Запорозжя», досягши «високого рівня історичної

достовірності». На підтвердження цього вона зачитувала, зокрема, О. Жиркевича, який записав у своєму щоденнику: *«Я помітив, що Рєпін користується для цієї картини фотографіями, ескізами, начерками, описами. Цілий архів служить йому при цьому, і немає жодного предмета в картині, який не був би історично вірний і обдуманий»*.

Картина дуже сподобалася Олександрові III, який, маючи намір її придбати, доручив кращим столичним фахівцям здійснити її експертизу на предмет *«історичної та етнографічної достеменності усіх деталей»*. Ось, зокрема, що писав царю з цього приводу відомий знавець давніх пам'яток культури України академік Ф. Корш (Сергійчук. Символіка... — 1993. — С. 45): *«...Прапори козацькі, зображені художником Рєпіним на його картині, не містять за своїм набором барв жодних іноземних віянь, а відбивають в собі одвічну спадкоємність барв золотих і небесних, незмінно присутніх для всіх відзнак у Південній Русі (Малоросії) ще від часів Великих князів Київських аж до розпуску запорозької вольниці згідно з повелінням Імператриці Катерини Великої. Сказаному є предостатньо письмових потверджень у вітчизняних джерелах, а також у чималій кількості предметів матеріального мистецтва тих давніх часів»*. Цар придбав уподобане полотно за майже неймовірну, як на той час, ціну — 35 тисяч сріблом (Василевський, 1997).

Певно, так само невинновипадковим є й використання синіх та жовтих барв при створенні чільної постаті Софії Київської, знаменитої Марії Оранти. Видається, що певна неканонічність як пози (таке «оберігаюче» здійснення обох рук більш притаманне традиційній українській Березині, аніж християнській Богородиці), так і кольорової гами є зримим відголоском — і, до речі, не єдиним у цьому давньоруському храмі — ще не віджилих у серцях ранніх київських християн язичницьких вірувань, ба навіть певним компромісом нової віри із не викоріненою ще старою — так, як це сталося, скажімо, із об'єднанням язичницьких, сиріч народних, та християнських свят.

А в уславленій пам'ятці давньоукраїнської культури *«Слово о полку Ігоревім»* вживання цих кольорів навіть значно переважає, здавалося б, доречніші до теми твору «військові» кольори (*«червлені»*, себто червоні, багряні). Зокрема, у поемі зустрічаються *«синє море»*, *«синя блискавка»*, *«синій Дон»*, *«синя мла»*, *«золоте стремено»*, *«золотий престол»*, *«золотий шолом»*, *«золотоверхий терем»*, *«золоте слово»* тощо.

Ще подразливішим для численних блюстителів класової «чистоти» був тризуб, який вони незмінно обзивали «петлюрівським». Та навіть за короткого ознайомлення зі справжнім родоводом цього символу

величний зміст його та тисячолітні історичні корені просто вражають! Давня назва тризуба, що відображає глибинний внутрішній зміст споконвічного символу, — Трисуття або Триглав. Знак тризуба, як зазначає віце-президент Української академії оригінальних ідей П. Харченко (1994), «є символом Трійці (йдеться не про Свату Трійцю християн, а про дохристиянську Трійцю як символ триєдності світоладу), символом світобудови... символом української духовності. Тризуб в язичницькій (дохристиянській) Україні був також національним символом державності».

В. Багринець (1996) пов'язує тризуб, що, на його думку, «первісно називався трояном», із «географічним положенням» України, формою, «яку вона мала в прадавні часи (мається на увазі «троянова» форма басейну трьох основних рік України, що впадають у Чорне й Азовське моря. — М. Л.)». Тож тризуб-троян, вважає цей дослідник, «є стилізованим зображенням предковічної землі Трояні (пра-України)». А підтвердження цьому він бачить «у наших писемних пам'ятках», зокрема у «Слові о полку Ігоревім». Раніше «більшість дослідників», зазначає В. Німчук (Слово... — 1985. — С. 153), пов'язували «прикметник від імені Троян», який кілька разів зустрічається у «Слові» (йдеться про «тропу Трояню», «віки Трояні» тощо), із іменем давньоруського язичницького бога. Та цим навряд чи можна пояснити надзвичайно широке застосування цього слова у різноманітних назвах на українських землях. Навпаки ж, якщо погодитись із версією В. Багринця, що це слово походить від назви території (пра-України), стає зрозумілим, чому саме воно «лежить в основі цілого ряду українських топонімів, включаючи знамениті Троянові (Змієві) вали», гідронімів, назв населених пунктів, землеробського реманенту («троянки — дерев'яні тризубі вила для сіна, троянець — плуг з трьома залізами») тощо*.

У давньоруській літературі, зазначає Б. Яценко (1996), «сила тризуба (як символу князівської, тобто державної, влади. — М. Л.) передана лише у «Слові о полку Ігоревім». Автор «Слова» так пише про взяття Всеславом полоцьким Новгорода: «...утрьже ваззни с три кусы отвори врата Новуграду» (Слово... — 1985. — С. 45). Можливо, через те, що в «Повісті минулих літ» цього князя названо «скорим на кровопролиття», більшість перекладачів (там само. — С. 77, 107, 138) так передають цей фрагмент: мовляв, уранці «відчинив сокирами браму новгородську».

* Деякі назви, утворені від слова «троян», знаходимо, зокрема, й у словнику Б. Грінченка: «Троян, — на. 1. Батько, що має трьох близнюків; 2. Трійка (коней); 3. Вид танцю; 4. Рослина, *Trifolium pratense*».

У примітках до цього фрагмента В. Німчук зазначав (там само. — С. 169): «У першодруку малозрозуміле *утрь же воззни стрикусы*. Слово *воззни* читали вонзи — встромив. Перші видавці “Слова” *стрикусы* перекладали *сокири* (наводився й інший варіант: «останню частину поділено на *стри кусы* — з три куски, шматки». — М. Л.). І перекладачі, як бачимо, цілковито з цим погодились. «Але, — продовжує В. Німчук, — *можливий і такий поділ: стрыку си. Стрыи, стрыкъ* — дядько, батьків брат». Саме останньому (фантазувати, то фантазувати!) віддав перевагу автор останньої «реконструкції» М. Ткач, і ось що вийшло (1998. — С. 37): «в утро же / возднив стрийку си, / одтворив ворота Новограду». За тлумаченням автора реконструкції (там само. — С. 78–79), це означає: «ранком (чом не вранці? — М. Л.) підійняв (пробудив у могилі) дядька, відчинив ворота Новгороду... Стрийком Всеславу доводився Ярослав Мудрий, що заповідав усім жити в мирі і злагоді, аби не загубити землю батьків своїх...» Не надто зрозуміло, як на мене.

Та якщо подібні деформування рукописних текстів, у принципі, можливі, то так і проситься перетворити «*воззни стрикусы*» у «*воззнис трикусы*», себто возніс, — от тільки б з'ясувати, що воно таке ті «*трикусы*», аби не гадати, чи вони дійсно сокири, а чи «шматки» чогось... Саме так і вчинив згаданий Б. Яценко, який, покликаючись на Л. Булаховського, з'ясував, що «у польській мові “куси” — *зуби* (подібні значення слова “кус” знаходимо в етимологічних словниках Макса Фасмера й О. Преображенського — *ніж, меч, лезо, зубець*». У «Слові», вважає цей дослідник, «*йдеться не про “кус”, про трикуси, тризуб, символ влади київського князя як на той час*». Тепер, наголошує він, «*стає зрозумілим той факт, чому автор “Слова” відступив від хронологічної послідовності подій: спочатку розповів про утвердження Всеслава на престолі в Києві 1068 року (“і діткнувся списом золотого столу київського”. — М. Л.), а потім про взяття ним Новгороду (1066 р.). Для автора [“Слова”] важливо, що Всеслав “отвори врата Новуграда” владою київського князя*».

Коли у Київській Русі було запроваджено християнство, зазначає відомий дослідник цього символу О. Пастернак (1991. — С. 37), «*тризуб в українського населення, поруч згаданого символу княжого роду, перейшов ще в ритуал релігії як символ релігійний рівнобіжної ідеї з хрестом, що захищає від зла, нещастя і подібного, а притягає добро*». Як релігійний символ, наголошує дослідник, тризуб «*зберігся і донині (праця була вперше надрукована в Ужгороді у 1934 р. — М. Л.) в Карпатах, де населення малює його на Йордані (Водохреща) на дверях та вікнах*» і додає: «*найгарніше ці тризуби заховані в Підкарпатських церквах*». Цікаве

свідчення знаходимо й у комісара ковпаківського з'єднання С. Руднева, спостережене ним особисто під час карпатського рейду: «22 червня 1943 р... Стоїмо вже неподалік від Ровно... Всі села заражені націоналізмом. Посеред села (назва села не наведена. — М. Л.) пагорб, на пагорбі хрест, прикрашений націоналістичними прапорами і тризубом. Сволота, буржуазна інтелігенція задурює голови селянам, а сама ходить на поводку в німців...» (АД: Дневник... — 1943. — Арк. 28).

Досліджуючи різні зображення тризуба, О. Пастернак доходить висновку (там само. — С. 22—23), що «усі взірці київського тризуба мають одну спільну і незмінну ознаку (з боків дві сторчові лінії, що в'яжуться з долішньою поземною лінією в незамкнений зверху чотирикутник, а з долішньої поземної лінії виходить лук вниз)», яка «становить геральдичний символ, родову гідність (титул) „князь”». У взірцях, подібних до київського тризуба, наголошує дослідник (там само. — С. 41), «не знайдеться жодного, що мав би незмінну родову ознаку київського тризуба (якщо вони мають сторчові і поземну лінії, то не мають лука, а ті, що з луком, не мають долішньої поземної лінії, тоді як у «нашого» тризуба ця зовнішня ознака «суворо дотримана у всіх його взірцях». — М. Л.)». Саме цією зовнішньою ознакою «різняється київський тризуб від усіх інших тризубів, як шведських, датських та грецьких». А внутрішнє змінне переплетення ядра тризуба, доводить О. Пастернак (с. 32), «становить монограму одного особисто-пануючого кличу особисто кн. Володимира словами: „Владимир на столе а се его сребро”».

Цікаві династичні трансформації тризуба спостеріг сучасний дослідник української символіки О. Братко (1990. — С. 13—14). «Показово, — наголошує він, — що ті Рюриковичі, які державні інтереси ставили вище особистих, замінювали двозуба (родовий знак Рюриковичів, котрі, засновуючи нову князівську династію, аби самоутвердитись, обрали «новий» знак замість «старого» тризуба. — М. Л.) на тризуба. Це — Володимир Великий, його сини Ярослав Мудрий та Мстислав, правнук Володимир Мономах... У символіці нащадків Юрія Долгорукого на тризуб нема й натяку», — останні використовували різні варіанти того ж таки двозуба, який вважається, так би мовити, «тупиковим» символом, оскільки, на відміну від тризуба, який символізує розвиток життя (двоє дають життя третьому), двозуб позбавлений такого розвитку...

Навіть тепер, коли Конституція України статтею 20 остаточно затвердила тризуб «головним елементом великого Державного Герба України (там, до речі, замість започаткованого М. Карамзіним терміна «тризуб» записано «Знак Княжої Держави Володимира Великого». — М. Л.)»,

а синьо-жовтий «*стяг*» — державним прапором, намагання знеславлення цих історичних символів нашого народу не припинились. І чого б то, здавалося, цим невгамовним ревнителям ідеологічної «чистоти» нашої символіки так боятися (це проявлялося навіть у часи найбільшої могутності імперії) якихось там знаків чи кольорів? Не їх, як таких, звичайно ж, вони боялися, а загрозового для імперії відродження — через національні символи національної самосвідомості, єдино здатної згуртувати безлике «*населення Малоросії*» в український народ!

Саме через це велася — і нині продовжується — така непримиренно-запекла боротьба супроти національних символів українського народу, а власне — проти України.

34. Міф про юридичну належність Севастополя Росії

Усе-таки час бере своє. Тож і не дивно, що нині навіть найодіозніші заяви відомого «збурювача спокою» на теренах колишнього Союзу В. Жириновського не викликають і малої частки того шокуючого ефекту, до якого ще не так давно призводили навіть найменші його вибрики, — усе це встигло набриднути. Ну, справді, кого можуть здивувати, скажімо, вже дещо оскомні просторікування про те, що *«такого поняття, як Україна»*, не існує, а тому *«на сході та на півдні»* нинішньої території України, поза всяким сумнівом, *«має бути “велика Росія”*, або що *«Севастополь був, є й залишиться російським містом»*?! А нікого — усі давно вже зрозуміли, чого від цього «думця» можна очікувати. Інша річ, коли б щось подібне заявила людина, як мовиться, з незаплямованою (звичайно, до першого оприлюднення подібних заяв) репутацією. Та де ж таку знайдеш? Хоча, як люблять примовляти грибники та рибалки, місця знати треба...

Пригадайте, як у пам'ятні ще багатьом часи радянського *«достатку»* нескінченні валки радянського люду подавалися до білокам'яної за так званим дефіцитом — від надзвичайно популярної в СРСР *«варьонки»* (загальна жаргонна назва варених ковбас), якою *«союзний»* мешканець запасався у неймовірних кількостях, і до імпортного взуття та одягу (розбещені такими статками москвичі поспішили відділитися від тієї новітньої *«татаро-монгольської навали»* так званими пайками з імпортними курями, бразильською розчинною кавою, що тількино входила в моду, та ще одним заморським дивом із малозрозумілою назвою — *«салямі»*). І таки знаходили приїжджі там усе те, чим у власній *«глибинці»* навіть і не пахло, бо сказано ж — Москва!

Тож і не дивно, що саме там і знайшлася така особа, та не хто-небудь — сам столичний голова, чи то пак, як нині заведено, мер Москви Ю. Лужков. Він, геть затьмарюючи неперевершені, як здавалося, діяння Володимира Вольфовича, цілком у дусі Саддама Хусейна з його вікопомним проголошенням сусіднього Кувейту 19-ю провінцією Іраку, що призвело до сумнозвісної для іракців *«Бурі в пустелі»*, й собі *«оголосив»* Севастополь — ні більше, ні менше — *«одинадцятую префектуру Москви»*! Причому від легковажної одіозності його попередника

не лишилося й сліду: напустивши на себе личину благопристойності університетського професора, цей добродій виступив з майже академічним викладом своєї позиції зі шпальт колишнього відомого своєю виваженістю «центрального» часопису (Лужков, 1996).

Заради правди необхідно все ж зазначити, що пан Лужков — не перший «Великий Сліпий» на московському «олімпі». Читачі, певно, ще пам'ятають розповідь про те, як свого часу Р. Хасбулатов (тоді — головний «законник» РФ), зайнявся ретельними пошуками, але так і *«не знайшов жодного документа, який підтверджував би передачу Севастополя Україні»*. Тож наш шукач, як і пан Хасбулатов, *«спізнав і перечитав першоджерела»* і, певно, на radoшах вирішив просвітити тих, хто ще не сподобився *«спізнати»*. Відзначивши про себе усю, хоча й дещо своєрідну, глибину знань пана Лужкова як з географії (чого варте, наприклад, детальне висвітлення такої маловивченої під сучасну пору географічної проблеми, як питання: *«де знаходиться Ватикан?»*), так і з історії (історичним проблемам шановний просвітитель приділив значно більше уваги, щоправда, не зовсім зрозуміло чому, певно, дещо переоцінивши рівень підготовленості своїх читачів — він обмежує глибину свого дослідження всього лишень 1783 роком, коли Крим *«став частиною Росії»*; ще менш зрозумілим є покvapливий перескок одразу у 1936 р., минаючи, скажімо, вартій уваги перебіг історії Криму в 1917–1921 pp.), перейдемо одразу до розгляду чималої низки фактів, які «спізнав» прискіпливий дослідник.

Хоча період, який має стосунок до досліджуваної нами проблеми, відносно невеликий, та з поваги якщо не до самого мера, то бодай до колишньої спільної столиці теж почнемо своє дослідження з самих первнів, тобто з 1784 р., коли *«було засновано»* Севастополь, оскільки — тут ми цілком покладаємося на незаплямовану дослідницьку репутацію автора — *«уже тоді Севастополь був особливий адміністративний округ, керований безпосередньо з Санкт-Петербурга»*.

Не викликає заперечень і те, що цей особливий статус він зберіг і за радянської влади, ба більше — той статус було *«закріплено Конституцією 1936 р.: Севастополь як військово-морська база прямо підпорядковувався Москві»*. Незрозуміло все-таки, якими саме документами було засвідчено цей статус до ухвалення згаданої конституції, адже, як відомо (Чумак, 1993. — С. 44), першу присягу моряки Чорноморського флоту склали на вірність не радянській Росії чи СРСР, а Україні в листопаді 1917 р., а 29 квітня 1918 р. *«на нараді представників Чорноморського флоту була прийнята резолюція про передачу флоту Україні в особі уряду*

Української Центральної Ради». Так що і в 1918 р. синьо-жовті прапори майоріли на щоглах кораблів, «і ці історичні факти, — як слушно наголошує історик В. Чумак, — не обминеш, не викинеш».

Та попрямуємо далі за високоповажним поводитирем: «В 1948 р. указом Президії Верховної Ради РРФСР від 29.10.48 було закріплено особливий правовий статус міста» і, як вважає Ю. Лужков, «відтоді з'явилися дві юридично незалежні одиниці — Кримська область і м. Севастополь». Тож «з цього моменту Севастополь був містом республіканського підпорядкування РРФСР, що потверджується наявністю довідок (? — *М. Л.*) про окреме, відрубне виділення коштів для м. Севастополя в бюджеті СРСР (то, може, він мав статус союзного підпорядкування, бо інакше чому союзний бюджет мав би утримувати республіканські структури РСФСР? — *М. Л.*) — це так званий «окремий рядок». Цікаво, а чи, скажімо, Київський університет, який теж фінансується окремим рядком бюджету, перестає від цього географічно чи юридично належати Києву, перетворюючись у такий собі виокремлений «Ватикан»? «Наголошу, — продовжує Ю. Лужков, — що ніколи витрати на утримання м. Севастополя не проходили ні через бюджет Української РСР, ані через бюджет Кримської області». «*Ба більше, — не вгамовується пан мер, — у збірнику “СРСР. Адміністративно-територіальний поділ союзних республік”, виданому Президією Верховної Ради СРСР, на сторінках 283 та 284 чітко написано, що існують два різних територіальних утворення: Кримська область (центр м. Сімферополь) і місто Севастополь (місто республіканського підпорядкування РФ з 1948 р.)».*

Ну що ж, для початку підемо у напрямку, вказаному самим Юрієм Михайловичем, тобто звернемося до зазначеного збірника адміністративно-територіального поділу СРСР. Оскільки автор чомусь не зазначив рік видання, візьмемо будь-якого року, але, зрозуміло, після 1954. Ось хоча б оцей, виданий у 1965 р., в якому на с. 283–286 подано відомості про Кримську область і на с. 284, на місці, відведеному у структурі видання саме для міст республіканського підпорядкування, якщо вони в цій області є (на с. 245, яка відкриває розділ «Українська РСР», читаємо, зокрема, що «*міст республіканського підпорядкування — 2*», а перегорнувши увесь згаданий розділ, переконуємося, що таки їх два: Київ та Севастополь), справді, зафіксовано, що Севастополь — «*місто республіканського підпорядкування з 1948 року*», але жодної помітки щодо належності до РФ, як стверджує шановний пан мер, немає. Навпаки, в кількох місцях збірника (зокрема, с. 553, 583) читаємо цілком

конкретне: «Севастополь, *Українська РСР*». Ще раніше ця ситуація була зафіксована в аналогічному українському виданні.

У 1954–1955 рр. в Україні проводилась підготовка матеріалів до видання нового довідника про адміністративний поділ УРСР, який зазнав суттєвих змін у зв'язку із ліквідацією Ізмаїльської області, утворенням Черкаської, змінами в адміністративному підпорядкуванні багатьох районів і населених пунктів. Тож до Верховної Ради УРСР з усіх областей надходила детальна інформація щодо їхнього адміністративного поділу. Те саме зробить влітку 1954 р. й новопередана Кримська область. При цьому її дані за формою істотно відрізняються від наданих «старими» областями: Кримський облвиконком подає розгорнений список назв усіх населених пунктів і Рад «на русском и украинском языках» (АД: Список городов... — 1954. — Арк. 111). І відкриває «список міст Кримської області», як і належить, місто «республіканського підпорядкування» Севастополь:

Русское наименование		Українське найменування	
города	городского Совета	міста	міської Ради
Севастополь	Севастопольский	Севастополь	Севастопольська

Далі йдуть міста обласного підпорядкування, районного, селищ тощо.

Та й у підготовлений до друку довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ областей на 1 січня 1956 року»^{*} відкривається двома містами УРСР республіканського підпорядкування, і одне з них — Севастополь, який до того ж вміщено ще й у розділі «Кримська область» (АД: Довідник... — 1956. — Арк. 160).

Така сама малоприваблива — з погляду правдивості наведеної інформації — картина спостерігається і щодо того, що, мовляв, ніколи витрати на утримання м. Севастополя «не проходили» через бюджет Української РСР. Ось що пише про це колега шановного Юрія Михайловича одеський мер Е. Гурвіц (1996), який спеціально дослідив це питання: «Я беру бюджети УРСР, і в усіх знаходжу після 1954 року окреме фінансування по областях і по двох згаданих містах республіканського підпорядкування, і Севастополь тут як тут. А тепер хоч у лупу розглядайте всі бюджети РРФСР після 1954 року — нема там Севастополя. Ленінград і Москва є, а “гордость русских моряков” зникла... Для мене залишається

^{*} Довідник не видався (прим. автора).

загадковим положення статті Юрія Михайловича про “фінансування м. Севастополя та Чорноморського флоту з фондів Міністерства оборони СРСР”. Щодо флоту тут можна здогадуватися, тому ми й жили гірше розвинутих країн, що тратили на військову міць над усяку міру. Але невже хтось серйозно вважає, що увесь міський бюджет Севастополя фінансувався Міністерством оборони СРСР?»

Пан Гурвіц має цілковиту рацію, та все ж трішечки помиляється: не тільки «після 1954 року», а починаючи з 1954 р. Як наголосив у своїй доповіді щодо бюджету на 1954 р. на першому (ранковому) засіданні шостої сесії Верховної Ради УРСР третього скликання міністр фінансів М. Щетинін, «...у державному бюджеті УРСР відображені зміни, що впливають із передачі Українській РСР Кримської області». Як саме? А ось так: «Бюджет Радянської України на 1954 рік включає бюджет Кримської області...» (АД: Доповідь... — 1954. — Арк. 13, 42). А де ж Севастополь? Беремо бюджет УРСР на 1954 р. і справді «тут як тут»: окремим рядком після іншого «республіканця» — Києва, зі 116 595 тис. крб. за доходами і стількома ж за видатками (Закон про державний бюджет... — 1954. — С. 105).

Причому, як видно зі статті 7 (там само. — С. 106–108), закон передбачав для новачка значно більші пільги щодо нарахувань від різних надходжень, ніж для згаданого «старожила». Скажімо, якщо Севастополю з надходжень від податку з обороту дозволялося перерахувати до власного бюджету 25,2%, то Києву тільки 4,3%; з надходжень від прибуткового податку з населення — відповідно 30 і 10% тощо. Невдовзі — 19 грудня 1954 р. — севастопольці вже взяли участь у виборах суддів і народних засідателів Української РСР. А 23 грудня виконком Севастопольської міськради надсилає Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку «Статистический отчет» з таким супровідним листом: «Исполком Севастопольского городского Совета депутатов трудящихся направляет Вам статистический отчет о составе избранных судей и народных заседателей 19 декабря 1954 года. Приложение: по тексту» (АД: Статистический... — 1954. — Арк. 20–21). Ці дані лягли у зведений статистичний звіт «Результати виборів народних суддів Української РСР 19 грудня 1954 р. (там само. — Арк. 1–2).

Узагалі-то, панові Лужкову зовсім не варто було витрачати стільки часу та ще й «вносити емоційну ноту в нашу розмову» на доведення того, що і так навряд чи в когось викликає будь-які істотні заперечення, а саме: твердження про те, що Севастополь завжди — чи бодай з 1784 р. — мав особливий статус у Росії, а з 29 жовтня 1948 р. став містом

республіканського підпорядкування РРФСР. Безсумнівним є й те, що, як цілком слушно наголошує пан Лужков, «Севастополь знаходиться на Кримському півострові». Однак далі він вдається вже до менш безсумнівних тверджень.

«Чи належить, чи належав Севастополь адміністративно до складу Криму (республіки, області)? — продовжує й далі напускати туману московська Шахерезада. — *Ні й ще раз ні*». Якщо вважати, що єдиним вартим довіри джерелом істини є лише аналізований тут трактат цього «добродія», то виходить, як нас намагається переконати його автор, справді — ніколи не належав, так і нині не належить (хоча, як ми мали змогу переконатися, навіть наведені ним самим джерела однозначно свідчать, що Севастополь — це Україна). Та звернімося ще до загальнодоступних і водночас дуже солідних, так званих союзних джерел.

Ось перед нами «Советский энциклопедический словарь», виданий в 1989 р. На с.1194 його написано: «Севастополь (в 1797–1801 *Ахтіар*), місто-герой у Кримській області» (та й у спеціалізованому географічному виданні, третьому томі чотиритомної «Краткой географической энциклопедии» 1962 р. видання на с. 436 знаходимо практично ідентичний запис: «Севастополь — місто у Кримській області УРСР»). Неважко, однак, передбачити, що така стислість викладу навряд чи задовольнить тих, хто вивчає це питання подібно до Ю. Лужкова. Тому звернімося до самої «БСЭ» (1976. — Т. 23. — С. 104): «Севастополь — місто респ. підпорядкування Кримської області УРСР». І писалося таке, зважте, не на Західній Україні, а в знаменитому московському видавництві «Советская энциклопедия», де кожне слово контролювалося численними інститутами, високими партійними (і не тільки партійними) органами.

Цілком усвідомлюючи, що ніякі наші доводи не в змозі похитнути самовпевненість мера-дослідника (так само й інших «дослідників» подібного гатунку, котрі до того ж не наводять жодних аргументів, як, скажімо, професор Севастопольського державного технічного університету В. Поляков, який у вже згаданому «посібнику» голослівно стверджує, буцімто Севастополь «у 1954 р. не передавався Україні»), продовжимо все-таки розгляд його своєрідної «аргументації», не так у марному намаганні виправити її очевидну «горбатість», як бажаючи показати справжній стан речей у цій справі тим, хто сприймає ці просторікування за істину.

Посилаючись на відомі Постанову Президії Верховної Ради РРФСР «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР» (від 5.01.1954) та Указ Президії Верховної Ради СРСР (від 19.02.1954)

з цього питання, які, на думку Ю. Лужкова, були ухвалені «з порушенням провідних положень Конституції СРСР та Конституції РРФСР», пан мер стверджує, що оскільки ці документи «не містять згадок про Севастополь», то це, мовляв, лише підтверджує особливий статус міста і неналежність його «до складу Кримської області»*. Та й взагалі, на переконання керівника московської адміністрації, відомий Указ Президії ВР РРФСР від 29 жовтня 1948 р. «після його ухвалення не було ані змінено, ані скасовано (читачі, певно, вже помітили дивну примхливість московського голови: якщо до одних рішень Президій Верховних Рад республік і навіть Союзу він, навіть попри їх подальше «узаконення» відповідними радами, ставиться незмінно негативно, ба більше — уперто відмовляється визнавати їх чинними, то до згаданого Указу — з повним довір'ям і повагою, незважаючи на те що ВР РРФСР його, схоже, так і не затвердила — в іншому випадку логічно було б покликатися на указ цієї ради, а не її президії. — М. Л.)». Такі, мовляв, факти.

Відаючи належне високій посаді, яку обіймає пан Лужков, варто все ж зазначити, що у своєму емоційному запалі він дещо передає куті меду, безапеляційно звинувачуючи Президії Верховних Рад РРФСР та СРСР у порушенні «провідних положень». Справді, якби питання передачі Криму до складу УРСР обмежалося лише згаданим Указом Президії Верховної Ради СРСР, то законність такого рішення була б сумнівною, оскільки подібні рішення цього постійного робочого органу ВР СРСР, які ухвалюються в періоди між скликаннями сесій, мають бути затверджені (або скасовані) самою Верховною Радою на черговій сесії. Тим більше, коли йдеться про таке важливе і складне питання міждержавних стосунків, як зміна кордонів.

До речі, така зміна кордонів союзних республік — «за взаємною згодою відповідних республік, яка підлягала затвердженню Союзом РСР», — була передбачена як республіканськими Конституціями УРСР (ст. 70) та РРФСР (ст. 70), так і союзною (ст. 78). Отож, за згодою обох республік Президія ВР СРСР видала згаданий Указ, а Верховна Рада СРСР на черговій сесії затвердила його відповідним законом. І далі, згідно з процедурою та ухваленим законом, були внесені необхідні зміни до відповідних статей Конституцій обох республік і Союзу РСР, а вже невдовзі

* За аналогією можемо стверджувати, що, уважно перечитавши Конституцію РРФСР і не знайшовши в ній жодної згадки ні про Кримську область в цілому, ані про Севастополь зокрема, ми наочно переконалися, що ані згадане місто, ані область загалом не мають жодного стосунку до Російської Федерації...

ці зміни на законних підставах були перенесені до нових Конституцій РРФСР, УРСР та Союзу РСР.

Урешті-решт у ст. 71 Конституції РРФСР, ухваленій позачерговою сесією Верховної Ради РРФСР 12 квітня 1978 р., Севастополь було вилучено зі списку міст республіканського підпорядкування РРФСР, у якому залишилися лише міста Москва та Ленінград, а у ст. 77 Конституції УРСР, ухваленій позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 20 квітня 1978 р., його, навпаки, було внесено до списку міст республіканського підпорядкування поряд із Києвом.

Насправді все це було вчинено значно раніше — ще зі «старими» Конституціями СРСР, РРФСР і УРСР. Спочатку, згідно з положеннями закону, ухваленого Верховною Радою СРСР 26 квітня 1954 р., змінили статті 22 і 23 Конституції СРСР, а далі Конституції згаданих республік були приведені відповідно до Основного закону Союзу. Тож Верховна Рада УРСР 17 червня 1954 р. ухвалила закон «Про внесення змін і доповнень у статтю 18 Конституції (Основного закону) Української РСР», який, «у зв'язку з передачею Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР...» постановляє: «викласти статтю 18 Конституції Української РСР (ще «старої». — М. Л.) у відповідності зі статтею 23 Конституції СРСР» (Закон про внесення змін... — 1954. — С. 114). Так у складі України з'явилася Кримська область (до речі, цей закон зафіксував також і інші зміни, що відбулися в адміністративно-територіальному поділі УРСР: ліквідацію Ізмаїльської області, утворення Черкаської області, а також перейменування Кам'янець-Подільської області у Хмельницьку — «на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією»).

І всі згадані рішення — затверджені Конституціями РРФСР та УРСР, а не «наявністю довідок» — справді, не були ані змінені, ані скасовані «змінами та доповненнями, внесеними законами СРСР від 1 грудня 1988 року, 20 грудня та 23 грудня 1989 року» до Конституції Союзу РСР. Тож нема жодних підстав не погодитися із твердженням пана Лужкова про те, що «нічого не змінили в даному питанні про належність Севастополя й Біловезькі угоди, оскільки в основу поділу було покладено адміністративний поділ, ухвалений в СРСР».

А якщо у когось раптом виникне сакраментальне питання: чи у зв'язку із цим належить українське місто Севастополь Криму, чи воно є таким собі українським «Ватиканом», лише територіально розташованим у Кримській автономії, — цю проблему вирішуватимуть відповідні українські органи, як це і передбачено Конституцією України, а пани

лужкови хай сплять спокійно: то — наші проблеми. І як би декого із московських поборників «справедливості» не дратував нині той факт, що «у Севастополі ходять групами в камуфляжах українські гвардійці» (Кублановский, 1998), сьогодні це — історична реальність, сичати на яку — тільки псувати собі нерви...

А проте, хвалити Бога, не всі в московських коридорах влади демонструють таке вражаюче правове невігластво. Ось думка міністра закордонних справ РФ І. Іванова, яку він, опонуючи в цьому питанні Лужкову, озвучив з трибуни верхньої палати російського парламенту Ради Федерації (Стенограмма... — 1999): *«Де знаходиться Севастополь? В Україні, і ви чудово це знаєте, й не треба плутати адміністративно-територіальні та бюджетні питання... Куди депутати обиралися від Севастополя?.. До Верховної Ради України. Порушувалося це питання кимось? Не порушувалося... Офіційно заявляю, нема жодних правових підстав повернути Севастополь...»*

Московський міністр має цілковиту рацію в усіх наведених тезах, зокрема й щодо того, куди обиралися депутати від Севастополя після передачі Криму. Так, 27 лютого 1955 р. в Україні мали відбутися перші для кримчан вибори до Верховної Ради УРСР четвертого скликання та місцевих Рад депутатів трудящих п'ятого скликання. А у вересні — жовтні 1954 р. обласні виконкоми надсилали до Президії Верховної Ради проекти створення виборчих округів, підкріплені довідками про кількість населення в них. У проекті, надісланому від Кримської області, передбачено створити в Севастополі три таких округи — Севастопольський-Сталінський, Севастопольський-Корабельний і Севастопольський-Нахімовський, виходячи із загальної кількості мешканців міста 232 тис. (АД: Список избирательных округов... — 1954. — Арк. 42). Та, мабуть, у столиці таку кількість мешканців (у згаданому «Списку» — 232 тис.) визнали для цього замалою, і Севастополю «нарізали» тільки два округи.

Тоді облвиконком терміново досилає в Київ листа із грифом «Таємно» (Севастополь на ту пору — «закрите» місто), в якому повідомляє, що «за уточненими даними в м. Севастополі нараховується 247 тисяч осіб населення». Тому Президію ВР УРСР просять «створити по м. Севастополю три виборчих округи» (АД: Лист Кримського облвиконкому... — 1954. — Арк. 41). Та, як видно з результатів проведених виборів, у проханні було відмовлено, і від Севастополя — по Сталінському й Корабельному округам — до Верховної Ради УРСР були обрані два депутати: А. Коровченко і М. Кулаков (АД: Список обраних депутатів... — 1955. — Арк. 3–23).

А вже через рік Президія Верховної Ради УРСР отримала від інформаційно-статистичного відділу перший аналіз роботи новообраних місцевих (обласних) Рад (АД: Доповідна записка... — 1956. — Арк. 1—132). Якщо критика решти місцевих Рад була практично обмежена загальними фразами на кшталт *«окремі обвиконками не приділяють достатньої уваги оформленню рішень обласних Рад і протоколів сесій... так, протокол VI сесії Київської міської Ради одержано в Президії Верховної Ради через 48 днів, протокол V сесії Кіровоградської обласної Ради через два місяці...»* і т. ін., то Севастополю — уже цілком «своєму» — дісталось на всю катушку (там само. — Арк. 33—42). Зокрема, в «Записці» наголошувалося, що *«в місті Севастополі були допущені значні порушення соціалістичної законності і прав окремих громадян»,* а також що *«є багато проявів хуліганства»* тощо.

Як зазначалося, *«в місті за 1955 рік було виявлено розтрат державних коштів і розкрадання промислових товарів та продуктів в торгівельній мережі на суму 2,5 млн крб. Так, з 20 перевірених магазинів у 17 виявлено факти систематичного обважування і обмірювання покупців».* Та й з громадським порядком (хто б міг подумати — у «закритому» місті, переповненому дисциплінованими військовими моряками!) не все було гаразд: лише впродовж 1955 р. було *«притягнуто до адміністративної відповідальності — 3468 чоловік, з них 1185 чол. молоді, в тому числі 350 комсомольців».* Загалом за порушення громадського порядку було *«накладено штрафів на 20950 чол., підібрано п'яних 5571 чол., в тому числі комуністів — 176 чол. і комсомольців — 412 чол.»* Схоже, Київ не збирався миритися з вихватками флотської вольниці, на які «далека» Москва заплющувала очі. Тож на останок ще й пальчиком пригрозили, мовляв, *«на це питання»,* зокрема на те, що *«прояви бандитизму, хуліганства і розкрадання соціалістичної власності набрали за останній час у м. Севастополі особливо гострого характеру, належить звернути увагу відповідних республіканських організацій».*

Та подібними «накачками» українська влада, звісно, не обмежилася. Вже у липні 1954 р. спеціальною постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР була ухвалена розгорнена програма розвитку економіки і культури Криму в цілому і окремо було розглянуто *«пропозиції по завершенню відбудови м. Севастополя та подальшому розвитку міського господарства»* (АД: Стенограма областного... — 1954. — Арк. 4).

Тож із наведених архівних документів добре видно, що, отримавши разом з усім Кримом українську «прописку», Севастополь одразу ж прилучився до проведення державних заходів в Україні. Та, на жаль,

здоровий глузд не надто обтяжує лужкових, затуліних та подібних до них: уже невдовзі після згаданої публікації цього «просвітителя» Рада Федерації російського парламенту «з ініціативи мера Москви Юрія Лужкова» ухвалила постанову (Совет Федерации... — 1996), в якій висловила занепокоєність односторонніми діями «української сторони», нібито спрямованими «на відторгнення від Росії частини її території (міста Севастополя)», а також тим, що, мовляв, керівництво України, аби закріпитися «в Севастополі, „прискореними темпами провадить політику його українізації”».

Таким чином, ганебний «домисел» навіть став «міцним засновком» для чергового (на жаль, є всі підстави вважати, що подібне ще не раз повториться в майбутньому) бездумного рішення російських «думців», які, судячи з усього, не схильні робити висновки з власних помилок. Досить згадати сумнозвісне намагання російської Думи надати українському Севастополю «статусу російського федерального міста» (рішення від 9 липня 1993 р.). Уже 20 липня Рада Безпеки ООН, зібравшись на спеціальне засідання, ухвалила заяву голови РБ ООН, що засуджувала рішення російських законодавців. Як наголосив тодішній міністр закордонних справ України А. Зленко (Голос України. — 1993. — 23 липня), досі «ще не було прецеденту, коли Рада Безпеки мала розглянути і кваліфікувати рішення саме законодавчого органу».

А на думку незалежного російського депутата К. Борового, подібні «божевільні заяви Державної думи», якими вона продовжує шокувати Україну і світову спільноту, — то і є «результат постімперського мислення (насправді імперського, бо поки що Російська імперія ще не припинила свого існування, а тільки вчергове змінила його форму. — М. Л.)» (Безгинская, 1996). «Це, — переконаний російський депутат, якому, як і згаданому чехівському героєві *Держдума* своїми вчинками нагадає події “у божевільні”, — хвороба серйозна», бо «більшість із того, що приймається як політичні рішення, — це те, що може чинити людина, яка перебуває у хворобливому стані».

На жаль, коло хворих на подібну недугу не обмежується стінами російського парламенту чи московської мерії. Навіть тоді, коли запальні небожителі російської Держдуми, дещо угамувавши свій українофобський запал, 25 грудня 1998 р. (після тривалого зволікання) ратифікували нарешті Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною від 31.05.1997 (так званий Великий договір), а Рада Федерації в середині лютого 1999 р. (теж не одразу) ухвалила документ і Президент Росії Б. Єльцин підписав Федеральний закон про ратифікацію

Договору, — у білокам'яній не переводяться охочі ще й ще раз ухопитися за шпичі колеса історії у відчайдушній спробі якщо не спинити, то бодай загальмувати його рух.

Так, у березні 1999 р. на шпальтах московської «Независимой газеты» одна за одною з'явилися дві публікації однакового антиукраїнського спрямування. У першій кандидат історичних наук О. Плотников, озвучивши відому «арію Лужкова» щодо «незаконної передачі» Криму, а надто — Севастополя, пішов далі: розродився «другим *“але”* Великого договору» (останній, як видно, найбільше дратує цього історика через те, що *«підписаний не з народом України»*, як запевняє автор, *«штучно і, безумовно, тимчасово відділеним від Російської федерації»*, «а з офіційним Києвом, а це не одне й те ж») — разом із *«громадськістю, законодавчою й виконавчою владою Краснодарського краю за підтримки депутатів Держдуми»* він *«ставить питання»* про повернення Тузлинської коси.

Ще *«донедавна»*, просвіщає автор, ця вузька смужка землі *«належала до складу Темрюкського району Краснодарського краю. Однак в 1941 році коса адміністративно була передана Кримській АРСР»*, а *«після передачі в 1954 р. Криму до складу УРСР Тузлинська коса, природно, стала адміністративно»* (виділено О. П. — М. Л.) *підпорядковуватися Україні*. А позаяк *«коса через своє географічне положення є своєрідним “Гібралтаром” у цьому районі»*, — *«достатньо (зрозуміло кому... — М. Л.) розташувати на “вузькому лезі” коси, що перегороджує протоку, артилерійську батарею — а виключати це неможливо — і... це може призвести до фактичної втрати РФ контролю над Керченською протокою»*. Тож, вважає О. Плотников, *«відновлення географічного status quo»* коси (чи не тільки її?) буде *«цілком логічним і обґрунтованим з правової точки зору»*. І закликає *«твердо заявити Україні»* про це...

Оскільки друга зі згаданих статей написана аж вісьмома докторами юридичних наук, то не дивно, що вона значно більше насичена юридичною термінологією, ніж попередня. У статті, зокрема, професійно відзначається, що Договір *«легалізує незаконну передачу Криму Україні»* і *«перетворює теперішні умовні (?! — М. Л.) кордони між двома нашими країнами в остаточні міжнародні»*. Про те, як Москва самочинно *«перекроювала»* українські кордони, вже йшлося. А от щодо *«незаконності»* передачі Криму, то цікаво б почути, які аргументи можуть навести юристи такої високої кваліфікації на підтвердження такої категоричної оцінки. Один із них полягає в тому, що, на переконання авторів, *«російський народ не брав жодної участі у зміні територіальної належності Криму»?*

Можемо тільки пожалкувати, що за межами розгляду поважного гурту правників залишився рівень участі українського народу при відрізанні Москвою українських земель у 1924—1925 рр., коли від України, як уже зазначалося, було відшматовано *«три території Криму»* (Кулибаба, 1992), зокрема й *«Краснодарський край повністю»* (Коваленко. Сосед... — 1995). Що ж пропонують шановні московські професори, аби якось *«виправити помилку»*? Ні більше, ні менше — *«затримати обмін ратифікаційними грамотами* (оце вже дійсно неабияк, а фахово, *«по-правничому»!* — М. Л.)». А інакше, тобто *«без справедливого вирішення кримського питання»*, — і обов'язково так, як це бачиться з московських кабінетів, — *«про справжню дружбу з Україною й мови бути не може»*. Та колесо історії продовжує свій неспинний біг, анітрохи не переймаючись тими «братніми» залякуваннями...

А тим часом сам «просвітитель», відкинувши геть осоружну маску миротворця й сьак-так приладнавши обшарпаний та побитий, але любий серцю шолом Марса, почав войовничо розмахувати кийком: вже 7 грудня в інформаційно-аналітичній програмі «Время» він заявив, що, попри будь-які чинники, Севастополь *«буде належати Росії»*, пригрозивши при цьому, що це *«можна вчинити силою»* і що в Росії, мовляв, є *«достатньо сили для того, щоб...»*

Що ж, як писав наш Кобзар, *«нехай скаженіє...»* Українська земля й не таких несамовитих ненависників бачила і пережила: від кривавого Петра до моторошного «батька народів» та його поплічників — скільки їх було і де вони!..

35. Міф про «братську безкорисливість» та особливі надії на російських демократів в «українському питанні»

Час від часу доля надавала українцям історичний шанс на відновлення власної державності, та завжди щось ставало на заваді його реалізації. То, як нині модно казати, сумнозвісна українська ментальність: де два українці — там три гетьмани, що спрямовувала увесь запал та енергію на створення, а потім на подолання нескінченних внутрішніх чвар. То майже біологічний антагонізм засліпленої у своїй ненависті до «холопів-схизматиків» польської шляхти, готової поступитися навіть власним оком, аби лиш сусід осліп на обидва (і тут у виграші був все той же третій — така політика призвела зрештою до втрати Польщею державності). То, за висловом Н. Василенко-Полонської, «трагічні обставини», що звели нанівець такі багатообіцяючі для визволення України з-під московської кормиги перспективи походу шведів 1708—1709 рр. То занадто глибока віра зверхників української революції 1917—1919 рр. у добрі наміри «північних братів».

Але ж як було українському інтелігентові (на відміну від переважно простолюду, що був рушійною силою жовтневого заколоту в Росії, в Україні це місце посіла саме непрагматична й довірлива інтелігенція) не повірити, коли він стільки разів чув запевнення у безкорисливості та братерському ставленні до України від кращих речників російської інтелігенції. Зосібна й від такого, здавалося б, знавця російської душі, як Ф. Достоевський, котрий щиро вірив у «святую» безкорисливість Росії.

Так, у своїй статті, вміщеній у щоденнику за листопад 1877 р., дорікаючи балканським народам за недостатні почуття вдячності до Росії за те, що вона визволила їх з-під Турецької імперії, він, зокрема, пише (1888. — С. 358—360): з часом ці народи «переконають себе в тому, що... Росія, відібравши їх від турків, поглинула б їх негайно, маючи на увазі розширення кордонів та заснування великої Всеслов'янської імперії на підкоренні слов'ян ненаситному, хитрому і варварському великоруському племені». Навряд чи й підозрював великий письменник, наскільки все те, що він подавав як злостиві вимисли недоброзичливців, буде здійснено вже невдовзі радянською Росією, яку, між іншим, сучасні російські дослідники, вже не соромлячись, називають «майже відверто

расистською державою» (Буніч, 1997. — Т. 3. — С. 15)! І, певно, не дарма І. Волгін закінчує своє ґрунтовне дослідження «Колеблясь над бездною. Достоевский и императорский дом» (М., 1998) сповненням песимізму висновком: «Як не гірко це усвідомлювати... сучасна Росія, попри усі наші ритуальні заклання, все більше віддаляється від Достоевського (як і він віддаляється від неї)...» (Ремизова, 1999. — С. 224). Справді, гірко, та, схоже, вони вже первісно були віддалені одне від одного, а зараз віддаляються все далі...

«Довго, о, довго ще, — журиться Достоевський, — вони не в змозі будуть визнати безкорисливість Росії та великого, святого піднесення нею прапора найвеличнішої ідеї з тих ідей, якими живе людина... О, звичайно, Росія все ж завжди буде усвідомлювати, що центр слов'янської єдності — це вона, що коли живуть слов'яни вільним національним життям, то лише тому, що цього захотіла й хоче вона, що здійснила і створила все вона...» «Не цій Росії, — ніби відповідає Достоевському його сучасник, відомий філософ і богослов В. Соловйов у статті «Русская идея» (1909. — С. 333), — якою ми її бачимо тепер, Росії... одержимої сліпим націоналізмом та неприборканим обскурантизмом, не їй володіти коли-небудь другим Римом...» Як показала в подальшому безжална дійсність, і справді — «не їй...»

А Достоевський тим часом продовжував: «У Росії, як нам усім відомо, і гадки не буде та й бути не повинно ніколи, аби розпросторити за рахунок слов'ян свою територію, приєднати їх до себе політично... Усі слов'яни підозрюють Росію в цьому намаганні навіть тепер, так само як і вся Європа, і будуть підозрювати ще сто літ наперед. Та хай вбереже Господь Росію від цих прагнень, і чим більше вона виявить найповнішої безкорисливості відносно слов'ян, тим певніше досягне об'єднання навколо себе згодом, у віках, сто літ по тому...» Однак, як наочно показали проминулі відтоді 120 років, це не під силу навіть Богів...

«Ці претензії Російської імперії на статус держави всієї православної цивілізації (за А. Тойнбі, нині існує шість цивілізацій: західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська та ісламська. — М. Л.) не були безкорисливими, — наголошує Л. Залізняк, — оскільки виправдовували російську експансію на землі сусідів. У XIX ст. ці псевдонаднаціональні гасла російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, справжня суть якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави російського етносу». Ось на чий млин — свідомо чи ні — лив воду шановний Федір Михайлович.

А ось інший сучасник тих подій М. Драгоманов не надто переймався перспективами «визвольної місії» Росії на Балканах. У спеціально

присвяченій цим подіям статті (1877. — С. 13–15) він, із гідною поваги рішучістю, демаскує справжні наміри цих «визволителів» балканських народів, наголошуючи, що насамперед *«російський уряд дав (можливість Туреччині. — М. Л.) перебити своїх природних союзників, болгарів та сербів»*, щоб потім йому було легше верховодити у їхній хаті. Та й взагалі, *«пригнічення думки... виснаження народу поборами, утиски народної освіти... релігійна нетерпимість, вкидання до казематів тисяч молоді, яка не зосталася глухою до народної нужди, — ось що являє політично Росія. Куди вже тут визволяти інших!»*

Хочете знати, «як “визволяє” цар?» — запитував у листі до Е. Бернштейна Ф. Енгельс. Тоді, радив він, *«спитайте в українських селян, яких Катерина теж попервах вивільнила від “польського гноблення” (приводом була релігія) тільки для того, щоб потім їх анексувати. До чого ж, по суті, зводиться все російсько-панславистське ошуканство? До захоплення Константинополя — ні до чого більше... Варто лишень росіянам зайняти Константинополь («Найважливіше було б дізнатися, — наголошував у згаданій статті В. Соловйов, — з чим, в ім'я чого можемо ми увійти до Константинополя? Що можемо ми принести туди, окрім язичницької ідеї абсолютної держави та запозичених нами у греків принципів цезарепанізму, які вже занепастили Візантію?» — М. Л.), — тоді прощай болгарська й сербська незалежність і свобода — ці братушки (bratanki) дуже хутко відчули б, наскільки краще їм жилося навіть за турків. Тільки колосальною наївністю цих bratanki пояснюється їхня віра в те, що цар піклується про їхню вигоду, а не про свою власну»* (Маркс К., Енгельс Ф. Соч. — 1962. — Т. 35. — С. 230–231).

«Помилка слов'ян полягала в тому, — зазначав Герцен в «Былом и думах», у розділі про слов'янофілів (1954. — С. 359), — що їм здається, ніби Росія мала колись властивий їй розвиток». Насправді ж, наголошує далі Олександр Іванович, *«Росія ніколи не мала такого розвитку і не могла мати (виділено О. Г. — М. Л.)».*

Однак ця віра, незважаючи на всю її ірраціональність і, певною мірою, навіть атавістичність, збереглася донині. Щоправда, завдяки подальшим діям нових російських «царів» згадані bratanki значною мірою позбулися незбагненної навіть для класика марксизму наївності та зумовленої нею сліпої віри. Цього, однак, не скажеш про самих «визволителів», які й далі вірять у чистоту помислів своїх царів — і колишніх, і нинішніх.

Ось і автор післямови до згаданої статті Достоевського А. Ларіонов (1991) певен, що Олександр II (до речі, автор згаданого вже «Емського»

указу, який за своїми негативними наслідками значно перевершив сумнозвісний валуєвський циркуляр) — *«недооцінений вітчизняною, та й світовою історією цар-визволитель»*, який, *«незважаючи на повне та одностайне осудження Європи, вирішив безкорисливо допомогти братам-слов'янам позбутися османського ярма»*. З огляду на це, вважає наш автор, Достоевський *«усім серцем взяв сторону царя»*, оскільки *«він бачив у цій війні визволення народів від насильства, а не імперські зазіхання Росії»*. На жаль, великий письменник справді не бачив імперських замірів Росії і, схоже, не розумів, що насправді відбувається тривіальна заміна нестерпного османського насильства на не менш огидне та брутальне насильство російське.

Деякі сучасні автори — і не лише російські — взагалі схильні дуже прикрашати справжню картину багатовікової російської експансії на землі своїх сусідів. Так, скажімо, А. Ананьев (1993. — С. 9–12), із усією принциповістю тавруючи *«ті народи й держави, на сумлінні яких кров мільйонів понижених життів»*, жодним чином не поширює це на власну державу. Ба більше — його обурює те, що Росію, яка всього лише *«поширила свій вплив на Сибір, хоча проникнення у ці регіони супроводжувалося не так насиллям, як тихою, мирною, безкровною, релігійною експансією»*, до цих пір утримують *«не інакше, як у списках агресорів і злочинців»*. І за що? За один-єдиний грішок молодості, та й то — *«безкровний»*...

Такою самою — *«м'якою, безкровною, обопільновигідною»* — подає російську колонізацію згадуваний вже московський професор В. Ільїн (1999. — С. 395–398): її *«плавні хвилі»* послідовно накочувалися на північ, південь і схід (*«рух на захід, пов'язаний з конфліктами із індустріально розвиненими народами... було заказано»*), затоплюючи *«колосальні незаймані простори»*, які характеризувалися *«нижчим рівнем місцевих цивілізацій»*. А позаяк російська державність *«поставала не з племінного, а з геополітичного начала»*, то це, переконує автор, цілком *«відвертало насильницьку русифікацію»*.

То в інших частинах світу *«колонізація чинилася як загарбання»*, то десь там *«заброди впроваджували політику нещадного винищення»*, а тут росіяни — хоча, як визнає В. Ільїн, *«усюди і завжди боролися за території»* — жодним чином *«не руйнували місцевих типів культур, а вживалися в них (у такому разі напрошується запитання: чи й справді вони були носіями «вищої цивілізації»? — М. Л.)»*. То *«освоєння Північної Америки супроводжувалося насильницьким переселенням та масовим винищенням індіанців»*, а тут, вважає В. Ільїн (там само. — С. 436), *«жодного військово-урядового приєднання просторів, як правило, не було»*, колонізація,

навпаки, «сприяла збереженню етносів на окраїнах («скільки Росія малих племін отримала в історії, стільки й оберегла», — наголошує І. Ільїн. (1882—1954). — *М. Л.*)», надавала їм «шанс виходу у світову історію (проте тільки за роки більшовицької Росії для десятків народів цей «шанс» закінчився реальним виходом у небуття... — *М. Л.*)». Тож і не дивно, що, як стверджують інші поважні московські вчені (Россия на порозі... — 1996. — С. 11), сусідні народи просто-таки «*прагнули бути у складі Росії...*» Особливо, коли врахувати, що спричинилися до такого прагнення: «*аби уникнути знищення і асиміляції...*» (Ільїн, 1999. — С. 436).

Не менш красиву, ніж «*плавні хвилі*», що з Божої волі розкочувалися на три сторони світу з блокам'яної, версію виправдання процесу загарбання Москвою чужих земель висунув згадуваний вже В. Поляков (1998. — С. 136—142). То «*тільки вороги Росії*, — береться він слідом за іншим «*філософом, істориком і політологом*» І. Ільїним, «*виправляти справу загального невігластва*» щодо правдивої історії Російської імперії, — *можуть зображати цю справу так, буцімто агресія йшла з боку самого російського народу* (тут автор свідомо пересмикує карти: навряд чи кому спаде на думку перекладати на плечі російського народу відповідальність за агресивну політику російської імперії. — *М. Л.*), *тоді як "бідні" печеніги, половці, хозари, татари (ординські, казанські й кримські), черемиси, чуваші, черкеси й кабардинці "стогнали під гнітом російського імперіалізму" і "боролися за свою свободу"...*» Насправді ж, запевняє він, то агресивні сусіди «*пограбували*» — «*відібрали у неї моря*» й «*споковічні російські місцевості*» — Росію, яка «*колись... простягалася до Карпат*», а нині змушена полемізувати навіть щодо того, «*чи можна за нею залишити Київ*». Загарбницькі ж дії самої Росії щодо сусідніх народів кваліфікуються цим автором вже зовсім інакше (там само. — С. 132): просто «*росіяни виявилися більш удачливими... у ратній справі*»...

На переконання подібних істориків, саме «*Росія з давніх-давен була організмом, вічно змушеним до самооборони* (слід зазначити, що «самооборона» ця була надзвичайно плідною: Москва, як порахували історики, шодня пригрібала до себе 80 квадратних миль нових земель. — *М. Л.*)». То й не дивно, що, «*подаючи нам об'єктивну картину*», В. Поляков «*представляє російський народ завжди змушеним оборонятися, захищатися*». Хочете знати, що саме обумовлювало оту «змушеність»? Пояснюємо: «*Москва була зусібіч обмежена, зачинена, оточена непрохідною стіною й замкнена в самій собі*», а підступні «*сусіди не хотіли дати Росії виходу із глухого кута*» (там само. — С. 136—137, 142). Тож, якщо вам раптом здасться, що ваше помешкання дещо замале, обмежене,

сміливо переходьте до «самооборони» — і вже невдовзі сусідські помешкання по праву стануть вашою власністю. А тих, кому такий перебіг подій чомусь буде не до вподоби, оголосить «ворогами», та й край! Отака ось об'єктивність...

Історичних фактів, які цілком спростовують цю — наскільки привабливу з погляду накладання маскувального макіяжу на спотворену імперською візію Росії, настільки ж далеку від правди — тезу, вистачило б не на одну книжку. Ось тільки два з них — про «упокорення Кавказу» (про «мирну» колонізацію Сибіру вже йшлося), конкретно — Кабарди, взяті з товстелезних книг, які містять безліч «окремих епізодів» Кавказької війни. 19 лютого 1822 р. загін російських військ «винищив аул зі всіма хуторами узденя Мансоха, а 20-го зайшов до ущелини Табашин і... винищив два аули, що належали Мисостовим і Атажукіним». У середині березня «впродовж семи днів... п'ять великих аулів, не враховуючи окремих хуторів, кошів і кутанів, були винищені дощенту» цим же загоном (Потто, 1886. — С. 433–434).

6 червня 1822 р. підлеглий Єрмолова полковник Греков писав у своєму донесенні: «Глибина води в Сунжі дуже утруднювала чеченцям переправу; ті, хто зайняв кургани та балки, щоб утримувати мене, миттєво були збиті й кинулися до переправи; тоді худоба, і люди, і гарби змішалися. Крик жінок і дітей зробився повсюдним і паніка загальною. І весь прилеглий до переправи видолинок і ліс заповнилися народом, худобою й гарбами. З нагорба почали бити картечцю, ядрами, рушничним вогнем, усе почало кидатись у воду: жінки, чоловіки, худоба і вершники. Одні потопали, інші дісталися до протилежного берега, худоба бігала лісом, лемент, переполох були неймовірні, тим часом градобій картечі та ядер спрямовано було на переправу... Втрати мали бути... надзвичайно великими, бо щільність народу, паніка і жасливий з нашого боку вогонь завдавали жорстокого нищення. Безліч тіл бачив між гарбами і доквіл переправи» (Анисимов, 1989).

1 жовтня 1823 р. «шість сотень лінійних козаків» за підтримки «двох рот Навагінського полку і однієї Тенгінського, з чотирма гарматами» на світанку захопили зненацька три аули. «З жителів не врятувався майже ніхто: 300 осіб було вирізано, 566 душ захоплено в полон...» (там само. — С. 505). 4 квітня 1825 р. загін Бековича і Кавказький полк Дадимова рано-вранці захопили зненацька «не просто аул — ціле місто... Почався безжальний приступ; козаки запалили будинки — і населення гинуло в полум'ї... В полон взято тільки 139 душ; решта мешканців загинули або в бою, або у полум'ї. Лінійці зібрали й поховали 570 трупів; але,

за свідченням самих кабардинців, одних забитих серед них було більше тисячі...» (Потто, 1886. — С. 555–556).

Деякі сучасні російські історики, схоже, й досі цілком поділяють (хоча наврод чи наважаться зізнатися в цьому) підходи, які свого часу сповідували представники панівних націй усіх колоніальних держав Європи: «на “дикі” народи не можуть поширюватися ні європейські норми міжнародного права, ні християнські норми моралі», а отже, «жорстокість — єдиний ефективний засіб спілкування з “дикунами”, настрашування і придушення — єдина мова, якою можна розмовляти з “нецивілізованим” світом» (Анисимов, 1989). А коли так, то чи варто карати себе докорами сумління щодо власної жорстокості чи засуджувати своїх предків за нібито вчинені ними звірства?

А ось лише одне свідчення того, як ті ж кабардинці «боролися за свою свободу» (там само. — С. 444): 17 квітня 1822 р. частина козаків загону Кацирева «заскочила в аул Аджі Тамбієва. Чоловік 20 піших горців, захоплених у ньому, зачинилися у [кам'яній] саклі, оголосивши, що битимуться на смерть». На допомогу козакам спішно підійшли дві роти Ширванського полку. На пропозицію здатися кабардинці відповіли пострілами. Коли із солдатських лав вибуло кілька вояків, командир загону Кацирев «наказав узяти саклю багнетами». Увірвавшись до саклі, солдати «винищили всіх без пощади. 18 трупів, витягнутих із саклі, були так спотворені, що мирні кабардинці, які перебували в загоні, не могли впізнати жодного з них».

Звичайно, не лише кабардинці відзначалися такою мужністю. Ось один із прикладів мужнього опору південних осетинів. Саме там, у горах Південної Осетії, російські «солдати зі здивуванням помічали серед оборонців жінок». 26 червня 1830 р. війська під командою генерала Ранненкампа оточили замок Коло, у якому «засіли тридцять відчайдушних зарізак (тепер російські генерали і ЗМІ сказали б «бойовиків» чи «терористів»... — М. Л.), і на пропозицію здатися — відповідали залпом». Не допомогло ні бомбардування гарматними ядрами, ні намагання вчинити підкоп. Коли замок підпалили, десять уцілілих захисників спробували прорватися. Дев'ять з них загинули, а одного вдалося захопити в полон. «Замок з рештою захисників згорів. І тепер лише обвуглені стіни вказують цікавому подорожжанину місце, де тридцять чоловіків зі спартанською твердістю захищалися майже добу проти півторитисячного російського війська» (Потто, 1889. — С. 137–139)...

Не менш трагічною була й колонізація північних земель. «Це зовсім не було мирне заселення “культурними” слов'янами порожніх земель,

де там і сям блукали дикі мисливці, — наголошував відомий російський історик академік М. Покровський (1943). — *То було погвалтування й пригноблення доволі густо населеної [а про те, що «фіни мали міста, подібно до слов'ян», писав, посилаючись на літописи, й С. Соловйов (1896. — Кн. 1. — Т. I—V. — С. 85). — М. Л.] землеробської країни, яка за матеріальною культурою, ймовірно, мало відрізнялася від російських поселенців; але останні були краще озброєні й військово краще організовані*. А тому ті поселенці не надто церемонилися з місцевими аборигенами. Так, 6 січня 1468 р. *«московські діти боярські... пішли до черемисів і випалили всю землю їхню дотла, людей перебили, інших взяли в полон, ще інших спалили, майно все побрали, скотину, котру неможливо було з собою вивести, перебили...»* Та й після взяття Казані, зізнається С. Соловйов (1896. — Кн. 2. — Т. VI—X. — С. 90), *«знадобилося ще п'ять років спустошливої війни, щоб упокорити всі народи, які раніше від неї залежали»*.

Професор Петербурзького університету К. Кавелін (1897. — С. 599) свого часу доводив, що *«поглинання»* фінських племен, яке відбувалося дуже важко і повільно, *«безупинно тривало»* навіть у другій половині XIX ст. За висловом М. Покровського (1943), тоді ще *«додушувалися залишки мордовської, чуваської і т. ін. культур»*. *«Важливо те, — наголошував останній, — що Кавелін це “поглинання”, тобто завоювання* (виділено М. П. — М. Л.), *визнає основним методом утворення великоруського племені* (чим не *«ворог Росії і Петра»?*.. — М. Л.). Кавелін, безперечно, мав рацію, бо такою ж була й колонізація Сибіру, Середньої Азії, Криму і навіть *«єдиновірного»* Новгорода.

Це лишень окремі фрагменти тієї *«тихої, мирної, безкровної, релігійної»*, як переконує А. Ананьєв, експансії. І саме її московський професор В. Ільїн без щонайменшого вагання називає *«м'якою, обопільновигідною»*, не вбачаючи в цьому жодних ознак насильницького поросійщення*.

* Насправді ж, вважає московський історик Є. Анісімов (1989), ще у XIX ст. «русифікація окраїн імперії стала важливою внутрішньополітичною доктриною Росії. Форми зросійщення «були різноманітними — від переселення росіян на території корінного населення (попередньо депортованого чи винищеного, як це було в Криму, в Україні, на Кавказі... — М. Л.) до заборони розмовляти і писати рідною мовою». Кінцевою метою такої політики «була ліквідація особливостей національного способу життя як потенційного джерела спротиву імперському владарюванню», для чого, наголошує Є. Анісімов, «передбачалося навіть стирання історичної пам'яті підвладних імперії народів». І, додамо, не тільки передбачалося...

Якщо на цю брехню пристає пересічний росіянин, якому змалечку нащеплювали саме таке розуміння державної політики і який, зрозуміло, не володіє всією повнотою правдивої інформації про справжній перебіг подій, чи навіть емоційний письменник — це одне. Але коли цей «науковий» фальсифікат подає університетський професор та ще й усією силою свого (апріорного!) авторитету накидає його як істину своїм учням (студентам) — це зовсім інше. І воно лише взайве потверджує, наскільки імперія й справді спотворює духовне обличчя як народу в цілому, так і окремих громадян.

З огляду на це, навряд чи може викликати здивування той факт, що й зараз переважна кількість росіян, зрóbла на таких «історичних» переконаннях, намагається «не помічати» імперського насилля навіть там, де, здавалося б, не бачити просто неможливо, тобто з готовністю погоджується заковтнути пропоновану владою ідеологічну наживку. Не всі, звичайно. *«Сергій Ковальов, Юрій Афанасьєв та незмінна Валерія Новодворська, — наголосив у часописі «Утро Росії» В. Коваленко (03.02.1995), — ось, мабуть, і всі, хто продемонстрував справді демократичний підхід до чеченської проблеми — на всю інтелігентську Росію...»*

Та й у царській Росії не всі ставилися до дій влади так, як Достоевський. Ось, зокрема, як оцінював дії царського уряду М. Ключевський (1993. — С. 374—375): *«Після Кримської війни російський уряд зрозумів, що він ні на що не годиться; після болгарської війни й російська інтелігенція зрозуміла, що її уряд ні на що не годиться; тепер у японську війну російський народ починає розуміти, що і його уряд, і його інтелігенція нікуди не годяться. Залишається укласти такий мир з Японією, щоб і уряд, і інтелігенція, і народ зрозуміли, що усі вони однаково ні на що не годяться, й тоді прогресивний параліч російської національної самосвідомості завершить останню фазу своєї еволюції».*

До речі, й самому Ключевському випало якось у халепу вскочити із отим славослів'ям. Узагалі-то, Василь Осипович, як мовиться, не надто жалував російських царів, зокрема й Олександра III, позаяк за правління цього *«важкого на підйом царя»*, на думку знаного історика (1993. — С. 387), згадувана вже провокативна діяльність царського уряду *«набула нової подоби»*: якщо *«раніше так чи інакше вилловлювали підпільних крамольників»*, то *«тепер так чи інакше загнали відкриту опозицію до підпільної крамоли»*. Однак у 1894 р. як голова «Общества истории и древностей российских» при Московському університеті він *«змушений був прочитати офіційну доповідь на пошанування померлого царя»*, котрий був опікуном цього Товариства, за що й...

«освістаний студентством, обуреним спробою свого улюбленого професора “об’єктивно” оцінити значення Олександра III» (1991. — С. 12). Так що зовсім не «по-достоевському» оцінювала дії своїх царів-«визволителів» прогресивна частина російського суспільства.

Схоже, ставлення до «чеченської кризи», як і до горезвісного «українського питання», стало своєрідним *«дзеркалом російської демократії»*. Це безпомилкове дзеркало з усією безжалісністю показує, що справжній демократизм нинішнього російського суспільства — у тому числі, на жаль, і абсолютної більшості російської інтелігенції — не простягається далі від інтересів *«єдинонеподільності»* Російської імперії, бо, як наголошує російський історик А. Подберьозкін (Современная... — 1995. — С. 9), *«боротьба за російську державність неминуче сьогодні буде ставити перед вибором: або політик виступає за національні інтереси, зміцнення державних інститутів, або він виступає за ліберальні цінності»*. Поєднання ж згаданих «виступів» — не для Росії. Поширивши відому оцінку О. Герцена щодо моральності російського суспільства (*«Новая фаза в русской литературе»*) також на його демократичність, можна стверджувати, що, як і *«після 1825 року»*, російські верхи *«не мають цієї закваски; “освічене суспільство” — ще менше; не мав її й уряд; тож, “покінчивши зі своєю “просвітницькою” роллю, останній “спирався тільки на силу... та на апатію народу»*. Наче про наше сьогодні мовлено...

І таке масове імперсько-шовіністичне збочення свідомості росіян справді *«спотворює духовне обличчя»* російського народу, який — виходячи саме зі згаданих інтересів — із розумінням сприймає брутальне пригнічування імперським керівництвом підкорених народів, якої б форми воно не набувало — від *«народного самодержавства»* (вираз М. Драгоманова), «демократично» запроваджуваного шляхом нав’язування волі *«подавляющего большинства»*, яке становить саме імперський етнос, решті народів Російської Федерації (як це, скажімо, було з «ельцинівською» Конституцією РФ), і аж до фізичного винищення великостраждального чеченського народу, який ніколи не полишав намірів реалізувати своє священне право порядкувати на своїй землі, шляхом *«боротьби з тероризмом»*, котра фактично, як зазначала ще на початку *«першої чеченської війни»* московська «Комсомольська правда», переросла у *«тотальне винищення всього живого»* на згорьованій землі Ічкерії.

«Упродовж 10 років Росія шукала свою дорогу, і відтепер («війна у Чечні й прихід до влади Путіна». — М. Л.) визначилася, — пише французький оглядач А. Безансон (Майбутнє Росії... — 2000). — Це шлях шовінізму, але з певними особливостями, які він часто набував у цій країні: суміш

брехні, насильства і пихи...» Як зазначила на сторінках «Die Welt» відома правозахисниця, вдова академіка Сахарова О. Боннер, «за кілька місяців перебування при владі Путіна росіяни отримали стільки брехні, скільки їм не доводилося отримувати за десятиріччя правління Хрущова, Брежньєва, Андропова і Черненко. І кожен у глибині душі знає про цю брехню...» (Олена Боннер... — 2000).

Чи можна від «братнього народу» із такими збоченнями очікувати іншого — справедливого і безкорисливого — ставлення до «українського питання» чи «кримської проблеми»? І хоч який би високий був авторитет Ф. Достоєвського, саме життя вже дало переконливу відповідь на це запитання.

А щодо «українського питання», то, як зазначалося в прогнозі Християнсько-демократичної партії України (Плющ, 1993), «*принципових відмінностей у ставленні до України між російськими демократами і націонал-шовіністами немає. І ті, й ті сприймають незалежність України як абсурд, протиприродне явище і особисту образу*». Згадайте хоча б, яким єдиним поривом виступили свого часу і ті, й ті проти повернення в Україну історичних і культурних цінностей (Лукінюк, 2000. — С. 53—55), брутально загарбаних «братньою» імперією упродовж століть «возз'єднаного» існування.

Такою ж непримиренною залишається позиція Москви у цьому питанні й нині, навіть стосовно присвоєного нею ще відносно недавно, у пору існування «*братерського Союзу*». Сюди серед іншого слід віднести й спільно нажиті активи СРСР, і багатомільярдні внески громадян України у відділеннях Ощадбанку СРСР, і валютні кошти українських підприємств на рахунках «Внешэкономбанка СССР», і... — та хіба все перелічиш! А вже про те, щоб Росії, яка лише у мирний час винищила українців значно більше, ніж Німеччина євреїв у роки голокосту, спало на думку якось відшкодувати ті моторошні жертви, до яких спричинилася московська політика геноциду й етноциду проти українського народу, — годі й мріяти.

Ось що думає про це буковинець В. Василичук, сім'ю якого — батька, матір і п'ятеро дітей (старшій Марійці на ту пору було 17 років, молодшому Іванкові — лише 2 місяці, а самому Василеві виповнилося 13 років) — 9 червня 1941 р. о четвертій годині ранку, давши «*на збори півгодини часу*», вивезли з рідного села Паранча Садгирського району (нині це с. Рідківці Новоселицького району): батька до Комі АРСР, де він і помер в тюрмі 1943 р., решту (крім Марійки, яка «*через задні віконця вискочила в город і втекла*») — до Сибіру (Фостій, 2000). В 1947 р. «*сім'я*

не витримала жахливих умов життя в радгоспі “Комуніст” Черпакського району Омської області» й без дозволу органів НКВС повернулася на Буковину. Щоправда, ненадовго: 1948 року їх повернули назад у «Комуніст» (не всіх — Василь, закінчивши школу ФЗН, уже *«працював на будівництві залізниці Волноваха — Маріуполь»*, а малолітнього Івана, який *«у час повторної депортації сім’ї лежав у лікарні... пізніше схопили»* і відправили до дитбудинку). Там вони й перебували аж до 1957 р. У липні 1970 р. *«Президія Чернівецького облсуду скасувала постанову Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР від 21 листопада 1942 р.»*, якою Г. М. Василичука звинуватили у *«належності до контр-революційної партії»*, повністю реабілітувавши його самого і всю його сім’ю. Та не всі Василичуки її дочекалися — в 1954 р. помер на чужині й брат Микола.

«Нині, коли Німеччина і Австрія виплачують “остарбайтерам” компенсації за 2–3 роки роботи на їхніх підприємствах та в окремих баєрів, — зазначає Василь Григорович, — прийшов час зажадати відповідних компенсацій і від Росії за загублені життя наших батьків, за знищене наше дитинство, за жахливе наше сирітство, за зруйновані наші долі, за рабську працю під наглядом енкаведистів, за муки і біль, які довелося пережити нам у виправно-трудових таборах НКВД і в місцях спецпоселень Сибіру, Уралу, Казахстану, Далекого Сходу та інших віддалених краях СРСР».

Право на таке відшкодування в українців — і не тільки у них — безумовно, є, з якого боку на це не подивись: хоч з юридичного, хоч з морального. Та ставлення до цього права теперішньої російської влади не більш шанобливе, ніж до згадуваного вже права народів на самовизначення.

То неже ж до цих пір все ще є актуальним гіркий висновок В. Винниченка, який після кількох безуспішних спроб Центральної Ради добитися від буржуазно-демократичного Тимчасового уряду Росії бодай би якоїсь автономії для України змушений був із боєм констатувати, що російська демократія закінчується там, де починається «українське питання»? Схоже на те. Варто додати, що голова першого українського уряду, мабуть, мав на увазі ставлення до цього питання зовсім не російського робітника чи селянина. Ось і В. Коваленко наголошує (1996), що *«сьогодні в Росії часто-густо бачиш прямо-таки зоологічний шовінізм»*, який, що важливо, *«виявляють не стільки пітерські таксисти чи тамбовські селяни, скільки ті, кого зазвичай зараховують до “інтелігентів”*». І це, безумовно, не може не формувати цілком певної позиції і в простих росіян.

Поширивши відоме висловлювання М. Чернишевського щодо ставлення російської літератури до малоросійської (Животко, 1936. — С. 6) на російську демократію взагалі, можна стверджувати, що остання, в переважній більшості своїй, ставилася до України іноді з чванливою усмішкою, а іноді й просто вороже. Згадайте, як пишалися собою московські інтернаціоналісти, допомагаючи вивільнятися з-під колоніального ярма індусам, латиноамериканцям чи народам «чорної Африки», але варто було «своїм» українцям забавитися й собі звільнитися від московської корми (до чого свого часу закликав і Ленін)... інтернаціоналізм як вітром здуло! Та й нині в «українському питанні» російська демократія частенько дотримується тих самих засад, що й націонал-шовіністи, хоча, як зазначалось у згаданому прогнозі Християнсько-демократичної партії України, *«прояви це має різні — через відмінності в освіті, інтелекті й вихованні»*.*

* Ось і «золоте перо» московської «Комсомолки» — Я. Голованов (1996) сповнений ностальгійного жалю за минулим. Отримавши «як виняток» цілу шпальту під статтю із промовистою назвою «...Но ведь это наша Родина!» (певен, усім нам, колишнім «радянським людям», добре зрозуміло, кого саме має на увазі московський журналіст і про яку «родину» йдеться. І це, між іншим, надзвичайно характерно: справді, чи ви чули коли небудь, щоб, скажімо, українці, або казахи, або чеченці, про яких теж згадується на розлогіх обшарах цієї статті, коли-небудь скиглили, що із розвалом СРСР вони втратили свою батьківщину? Звичайно, вони можуть висловити невдоволення тим, що це призвело до певних незручностей і ускладнень, однак щодо вітчизни, то, навпаки, саме завдяки цьому вони її нарешті й набули, так би мовити, у власне користування), пустився на всі заставки, намагаючись охопити все і вся як союзної минувшини, так і російсько-СНДівського сьогодення. Ну і як же ж можливо при цьому та не зачепити оте подразливе для великороської свідомості «українське питання»!

Облишмо поза увагою його розумування щодо колишнього «зацюканого» секретаря «республіканського ЦК» Кравчука, якого Я. Голованов зі свого високого постаменту столичного журналіста звично сприймає як пересічного провінціала: «політескономіст на рівні Чернівецького фінансового технікуму» — і не інакше! Вони цілком відповідають рівневі головного слухача і пасивного співбесідника — сантехніка «Толі Родіна» (чого варте, наприклад, уже взятє на озброєння — наскільки мені пам'ятається, з легкої руки відомого «кіношника» Марка Захарова — декотрими російськими інтелігентами ототожнення колишніх радянських республік з окремими північноамериканськими штатами; при цьому начисто «забувається», що у будь-якому штаті Америки живе все той же американський, а не, скажімо, окремий флоридський народ, тоді як в Україні чи Казахстані — український та казахський народи). Однак, виходячи зі своїми «роздумами» на широкий загаль, навряд чи пан Голованов мав підстави сподіватися, що його аудиторія буде обмежена самими лиш «сантехніками», які зі зрозумілих причин не надто переобтяжуватимуть себе щонайменшим аналізом його столичного «мовлення».

Він, зокрема, просто не може повірити, що якийсь-то там «народ, який здобув нарешті незалежність і свободу, скинувши ярмо завойовників», справді хоче «вдихнути на повні

груди». «Брехня!» — безалейційно заявляє автор, бо це просто не вкладається у його розуміння. А ось і переконлива, на думку автора, аргументація такої впевненості: «Я, росіянин, об'їхав за 38 років журналістської роботи всі республіки СРСР. Всі! І ніколи люди, що оточували мене в розмовах якнайдовірливіших, не говорили, що росіяни їх пригнічують (а от компартійний діяч найвищого рангу, — маю на увазі М. Горбачова, який точно знав справжній стан справ у цій царині, — не втримався і, аби хоч якось допекти тим упертим «відщепленням», про це сказав. Та й його посадовий попередник Ульянов-Ленін, згадаймо, хоча й пишався великороською нацією, однак не соромився визнавати її «давиліною»... — *М. Л.*). Я ніколи не повірю, що українці, казахи, грузини ненавидять росіян».

Ну, по-перше, будь-хто, хоч трохи обізнаний із пам'ятною ще радянською дійсністю, уявляє, яким рівнем «довірливості» зустрічали кореспондента «центрального» органу будь-де в провінції (навіть для пересічного москвича тоді такою «провінцією» було усе, окрім самої Москви) — не нижче рівня райкомівської сауни. По-друге, аргументування за принципом: «якщо я про це не чув (не бачив, не знаю), значить, цього взагалі нема» — навіть на рівні уподобаного автором Толі Родіна аж ніяк не є бездоганим. «Не говорили» — ще жодним чином не означає, що й не думали про це, не відчували цього. Ось, скажімо, не менш відомий радянський журналіст, письменник і кінорежисер Є. Габрилович, який до того ж об'їхав і побачив аж ніяк не менше Я. Голованова, вустами одного із персонажів своєї «Останньої книги» (1996. — С. 24–25) стверджував: «Росіян не люблять — пора сказати це прямо... Адже все це байки й нісенітниця про братство і дружбу! Вони ненавидять (виділено Є. Г. — *М. Л.*) нас — я знаю це, все бачив і всюди побував. І треба бути останнім йолопом, щоб не передбачити, що все це розлетиться у друзки, як тільки ослабнуть віжки...» Ще раніше це, до речі, визнав Ленін. А от говорити — остерігалися («боятися» слово зайве сказати), наголошував у своєму передсмертному листі про нові радянські порядки згадуваний вже М. Нікітін), бо навчені гірким досвідом...

Те, що пан Голованов, за його ж визнанням, хоча й «лається магом», є все ж таки «інтелігентом у третьому коліні», мало б означати, що він, на відміну від постійно присутнього Толі Родіна, мав би здебільшого покладатися бодай на саякі-такі аргументи, аніж на сліпе «вірю — не вірю», яким неспроможні до аналізу через недостатню обізнаність саме це незнання і прикривають (я, до речі, теж вірю, що українці, казахи, грузини справді не «ненавидять росіян», однак це ще зовсім не означає, що через це вони зобов'язані палко любити російську «тюрму народів», якою, як наголошував у вже згаданій статті академік Покровський, були не лише зведені «на кістках «інородців» держава Романових чи Московське царство, але «вже Московське велике князівство»). На жаль, автор і не пробує аналізувати бодай свої власні роздуми.

Наведемо його ж міркування: «Сантехнік Тolia Родін і його однодумці (певно, автор має на увазі таких, що, як і його улюбленець, обіцяють подумати лише за умови, як наголошує сам Я. Голованов, «якщо я ще наллю»... — *М. Л.*) не знають — та й звідки ж їм знати?! — як дуже часто московське начальство поводитися стосовно республік непристойно, керувало невміло, нетактовно, втручаючись не лише в розв'язання проблем загальносоюзних, а й виключно республіканських: культурних, національних, релігійних. Вдумливим, талановитим людям у республіках Москва в'язала руки і ноги...» То скажіть на милість, пане Голованов, чому ви, знаючи про все це, чим, до речі, злочинні дії московського «центру» щодо «провінційних» народів далеко не вичерпуються, вперто знову й знову кличете нас під ту ж «руку» Москви? Аби знову повторилося те саме (ну, неже

Як повідомляє соціолог Фонду «Общественное мнение» (Москва) Т. Кутковець (1993), ще «з того самого моменту, коли тодішній прес-секретар Б. Єльцина вперше голосно й недвозначно виголосив погрози на адресу України», вона очікує, «що пролунає зважена і, головне, розсудлива відсіч російського інтелігента тим безвідповідальним і, хотілося б думати, не свідомим того, що творять діячам, хто систематично і завзято

можна вважати за серйозний «конструктив» декларовані автором благі наміри на кшталт «поміняти непридатний механізм керівництва»?!!

Та ви, вочевидь, цього не лише не бачите, а й бачити не хочете, бо вперто своєї гнете: «...з тою ж Україною Росію пов'яже не тільки Переяславська рада, а й живі долі Шевченка й Гоголя, Антонова й Патона, Амосова й Філатова, Корольова й Янгеля. Пов'язують друзі, рідня, могили». Вже бодай би хоч Шевченка не притягали до цього гурту, бо вже чие-чье, а його ставлення до московської тюрми — добре відоме, та й про «могили» писав не раз: «України далекої, / Може, вже немає... / Може, Москва випалила / І Дніпро спустила / В синє море, розкопала / Високі могили — / Нашу славу...» («СОН»); «...заходились / Древности шукати / У могилах... бо нічого / Уже в хаті взяти...» («ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ»); «Нехай рие, розкопує, / Не своє шукає...» («РОЗРИТА МОГИЛА»). Та й до переяславського «возз'єднання», як видно із багатьох його віршів, присвячених гетьманові Хмельницькому («За що ми любимо Богдана?..», «Розрита могила», «Якби-то ти, Богдане п'яний...» та ін.), Шевченко ставився цілком однозначно. Ось що, зокрема, говорив про це М. Драгоманов (Мовчанюк, 2000): «У «Великому льоху» Шевченко показує себе ворогом Богдана Хмельницького, який «присяг Москві», і прихильником Мазепи». То лише зі сторінок імперських видань проповідувалося, що Переяславська рада нібито «здійснила споконвічну мрію, багатовікове прагнення і боротьбу протягом сторіч українського народу за возз'єднання України з Росією, яке було величезним благом для України», внаслідок чого, як наголошує О. Апанович (Українсько-російський... — 1994), «виходило, що український народ був єдиним народом на нашій планеті, який боровся проти своєї незалежності і мріяв тільки про те, як би влізти у той імперський зашморг». А насправді, то Переяслав ще й донині, справді-таки, «в'яже» Україну.

Цілком резонно реметвуючи на затягування процесу відновлення необхідних економічних зв'язків, автор все одно закликає нас прямисінько у... минуле: «Як довго будемо гратися у неіснуючі в людській свідомості кордони (не розумію, чому для «повного щастя» обов'язково треба знову повернутися до загальнонародної комуналки? Кому можуть заважати стіни окремих помешкань і чому з метою поліпшення стосунків між сусідами їх обов'язково треба ламати, тоді як у нормальних людей для цього існують двері?... — М. Л.) і годувати армію опереткових прикордонників та митників — дармоїдів і хабарників?» Дармоїди й хабарники, справді, ні до чого. Однак у всьому світі є кордони і прикордонники, митниці та митники, бо без цього нема держави. А щодо їх оперетковості, то, на моє тверде переконання, держава, в якій опереткові прикордонники й митники, опереткова армія, оперетковий парламент тощо, — ця держава має й оперетковий (для деякого ця оперетковість є надзвичайно привабливою) суверенітет, а тому перебуває у серйозній небезпеці, оскільки, як засвідчує новітня історія, перша-ліпша п'яна банда овсєнєв-муравйових може легко позбавити її цієї «оперетковості», тобто знову перетворити в колонію «братньої» метрополії. І прикладів того, що таке бажання декому, в тому числі багатьох представників російської інтелігенції, й досі не дає спокою, — вистачає.

розпалює, м'яко кажучи, неприязнь до України, її влади... її народу». Але, на жаль, цього й досі не сталося, бо російська інтелігенція ніби в рот води набрала.

І то не дивно, оскільки, як доводить доктор історичних наук В. Сергійчук (Чому мовчать... — 1993), *«російські демократи повну свободу мислять тільки для себе, а українцям рекомендують жити в рамках дозволеного»*. (Проте й українська інтелігенція, спостерігаючи, як упродовж кількох років вищі керівні органи нової української держави утримують *«в рамках»*, а фактично усувають від повнокровної участі у державотворчих процесах на теренах Кримської автономії кримськотатарський народ, теж не поспішає виступити єдиним фронтом на захист зневажених прав цього багатостраждального народу.

«Горе тій поневоленій нації, що дочекається панування демократизованої нації», — застерігав ще на початку нинішнього століття один з ідеологів українського націоналізму М. Міхновський (там само), бо коли *«демократія пануючих націй... стане при державній владі, тоді сподіватись на співчуття до поневолених можна ще менше...»* Слушність цієї застороги свого часу вповні підтвердив тодішній голова нашого парламенту О. Ткаченко, який, вітаючи у сесійній залі М. Джамілева з приводу нагородження останнього медаллю Нансена (Національне радіо, 14.10.1998), назвав його *«головою кримськотатарського населення»*. Що це — випадкова обмовка, політичне невігластво чи тривожний прояв новоявленого українського шовінізму?

А чи можливо, взагалі, створити такий собі «лакмусовий папірець», який давав би змогу безпомилково виявляти суспільно небезпечне збочення свідомості? У західних країнах таку роль відіграють різноманітні тести. На жаль, такої всеохопної та широко розповсюдженої системи тестів у нас — і з цілком зрозумілих причин — поки що немає. Однак деякі цікаві пропозиції у цьому напрямі вже з'являються. Зокрема, головний редактор популярного московського журналу «Огонек» Л. Гушин, усвідомлюючи низький ступінь підготовленості широкого російського загалу в цих питаннях, спочатку, як мовиться, вводить читача в цю проблему, використовуючи для цього найпростіший і водночас максимально ефективний метод аналогій. Тож спочатку пан Гушин (1995) наводить випадок, що стався із його попередником у редакторському кріслі В. Коротичем на єдиній зустрічі останнього з видатним борцем за громадянські права негрів у США Мартіном Лютером Кінгом. Під час зустрічі Коротич, підійшовши до Кінга, *«почав розповідати, як йому подобаються ідеї расової рівності Кінга. Той довго слухав, а потім, жестом*

руки перервавши Коротича, несподівано запитав: *“Ваша дочка виходить заміж за негра. Ваша реакція?”* І зачекавши кілька секунд, поки Віталій Олексійович розмірковував, якою ж буде його реакція, повернувся й різко пішов геть. Такий от у нього був жорстокий тест на расизм. Вочевидь, мало-хто витримував перевірку...»

А далі Л. Гушин переходить до конкретних пропозицій: наголошує, що, *«регулярно читаючи російську пресу, слухаючи радіо і переглядаючи телепередачі, дуже хочеться інколи запровадити якийсь... тест на шовінізм»*, і пропонує *«запитувати, приміром, у розпал просторікувань щодо інтернаціоналізму, одвічно нам притаманного: “Київське телебачення переклало “Санта-Барбару” на українську мову. Ваша реакція?”* І почувши розгублений сміх, обертається і йти геть».

Переконаний, що й серед новітніх російських демократів мало хто витримав би навіть такий м'який тест. Не витримав його й сучасний російський «месія» О. Солженіцин, який, видаючи себе за *«ледве не наполовину українця»*, заперечує навіть саме право України на незалежність. У своєму репортажі з Риму О. Пахльовська («Радіо «Свобода», 31.10.1994) навела оцінки італійських журналістів та політологів щодо відомого виступу О. Солженіцина в Державній думі Росії. Його імперсько-шовіністичну позицію вони прямо назвали *«антиісторичною і агресивною»*, не вбачаючи *«особливої різниці між Солженіциним і Жириновським»*. Схоже, що *«загадковість»* образу новоявленого російського «пророка» поступово розвіюється навіть в очах західних демократів, а натомість усе виразніше проступають огидні риси пересічного російського шовініста-імперіаліста...

«Я поважаю Солженіцина, — пише доктор філософії з Москви О. Ціпко (Если нация... — 1992), — але у нього, як у росіянина, не видно почуття відповідальності за долі народів, яким Росія перебила історичний хребет, насильницьки примусила до життя та розвитку в рамках чужинської культури. Як так можна! Спочатку насильно прив'язати до себе, а потім, виснаживши їхні життєві й культурні сили, відштовхнути від себе, полишити їх самих рятуватися в круговерті світової геополітики». Та якби ж то хоч так, а то ще й робить усе, аби втопити колишніх «братів» у тій круговерті (Лукінюк, 2000. — С. 118, 307–308), якщо не погодяться й далі визнавати верховенство Москви.

Намагання Москви будь-що — хай і *«з чорного ходу»*, як зазначав згаданий М. Стурра, — відтворити імперію не лише не минають, а, навпаки, посилюються. За таких обставин, на мою думку, варто б і Україні скоригувати свою «лінію», бо, як наголошував, здається,

той же Достоевський, коли змінюються обставини, не міняти своїх переконань — просто злочинно. Численні «*зазывалы*» до відновлення колишнього СРСР, зокрема чільник першого дітища цих намагань — свіжоспеченого ССР — О. Лукашенко, закликають колишні «братні республіки» форсувати інтеграційні процеси, щоб об'єднаними зусиллями успішніше вирішувати наболілі проблеми.

Звичайно, спільно — легше, однак лише за умови, що процес об'єднання зусиль для розв'язання конкретних економічних проблем не підмінюватиметься відновленням перерваного процесу «злиття» у пам'ятному ще загальносоюзному бараці, роль капо у якому звично перебере на себе Росія. Тож коли вона так чи інакше «розв'яже» собі руки з чеченською проблемою, навряд чи Україні вдасться надовго зберегти проголошену цноту позаблоковості (та й негусті інвестиції в українську економіку, можливо, не в останню чергу спричинені зримою ненадійністю становища України, зумовленого практичною її незахищеністю — особливо після добровільного ядерного роззброєння, на тлі посилення агресивних зазіхань над усяку міру озброєної сусідки).

А тому, як мені здається, краще б невідкладно почати реалізацію конкретних заходів, спрямованих на майбутній вступ України до Північноатлантичного альянсу, що є чи не єдиною реальною можливістю забезпечити себе від втягування в іншу орбіту, до іншого військового альянсу (а якими б мали бути дії України, якби — не приведи Господи, — наша амбітна сусідка нараз довела свої стосунки з кимось із численних її сусідів чи навіть «*суб'єктів федерації*», як у Чечні, до стану збройного конфлікту, а ті — на війні, як на війні — наважилися б завдати удару по місцях базування російського Чорноморського флоту, себто по українській території, — важко навіть собі уявити!). Та якщо перебування в НАТО ще нікому з його членів не зашкодило, а багатом, навпаки, ще й реально допомогло модернізувати свої збройні сили відповідно до сучасних вимог, то належність до Варшавського (фактично — Московського) пакту декому так вилізла боком (досить пригадати «виховні» військові заходи Москви супроти Угорщини чи колишньої Чехословаччини), що вони, як тільки ослабли «братні» обійми Москви, прожогом кинулися шукати захисту під північноатлантичною «парасолькою».

На ще одній особливості ставлення російської інтелігенції до українства наголошує Г. Федотов (1988. — Т. IV. — С. 208): «*Російська інтелігенція в минулому і тепер несе один гріх перед українським відродженням: вона його не помічала... Наше невігластво у всьому, що стосується*

минулого України, і тепер вражаюче. Звідси неминучі необережність і навіть брутальність у трактуванні нами українських питань, — надзвичайно небезпечні для майбутнього». Ось як потрактовує причини цього явища сучасний дослідник І. Лосєв (1999): «...протягом століть російська свідомість жила у своїх уявленнях про Україну не реальними фактами, а своїми фантазіями на українську тему», до того ж покрученими звичаєною «схильністю російської свідомості бачити Україну не такою, якою вона є, а такою, якою її хочеться бачити», що, на думку автора, зумовлене саме «невіглаством» та перманентною «упередженістю» свідомості росіян щодо всього українського.

Не менш небезпечною для налагодження взаємин між двома країнами є й незмінна, глибоко закорінена у свідомості росіян опозиційність до всього українського, непохитна апіорна впевненість у його безперечній «хибності», а звідси — непогамоване бажання будь-що переробити тих «хитрих» та «упертих» українців на свій лад...

Створюється враження, що ці хворобливі ревності росіян щодо їхніх «молодших» братів уже просто в них у крові. Навіть людина такої нелегкої, без перебільшення — трагічної, долі, як генерал Власов, котрий і сам скуштував принизливо-безправного життя в німецьких прийомах, і той «виступав проти ідеї гарантування політичних свобод неросійським народам СРСР» (Гунчак, 1993). Атавізми колишнього старшобратства, звичайно, виявляються не лише щодо українців. Ось, приміром, як нервово відреагував популярний московський часопис на «прорумунську» спрямованість політики Президента Молдови М. Снегура (Клаусов, 1996): «...Саме ця людина, котра повинна з кров'ю (? — М. Л.) відстоювати ідею молдавської державності, переконує молдаван, що вони — румуни... намагається перекувати спільноту “молдавський народ”, що історично утворилася, в дітей “матері Румунії”». І це роздратування цілком відповідає логіці метропольного мислення: жодній із колишніх колоній не вільно обирати собі «нового «старшого брата», допоки існує «старий», а тим більше коли він сповнений намірів відновити російську імперію...

Це вже навіть не звичка — такою цілеспрямовано покрученою століттями формували саму російську ментальність щодо України і українців. Певно, І. Драч мав-таки всі підстави у статті «Важкі уроки українства» (1993) дійти гіркого висновку, що «у Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення до решти, до ноги, до пня української нації».

І справді, поки що не схоже, щоб у сусідки був інший інтерес: Росія й далі, як зазначає у своїй статті в «НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» директор

програм міжнародного життя «Громадського російського телебачення» О. Пушков (1997), *«докоряє США у підтримці України, її зухвалих національних позицій із численних питань безпеки»* (виглядає так, начебто Україна зухвало зазіхає на російську територію). І докорами, звісно, не обмежується. Ось лише один приклад на доказ цього. *«Схоже, довести неможливість створення Україною власного військового флоту... — це одне з основних завдань, поставлених російським військовим керівництвом та командуванням ЧФ від перших днів утворення незалежної Української держави... По суті, всі проминулі чотири роки йшла “неоголошена війна”, в якій використовувалися всі засоби від стеження спецслужб за українським флотом до тактики “випаленої землі”... В міру скорочення Чорноморського флоту такої “випаленої землі” ставало все більше... На ЧФ ображалися, коли їх називали окупантами, та картина, залишена після відплиття флоту (наводиться, зокрема, приклад розграбування гарнізону Мирний, де мешкали майже виключно сім’ї моряків того ж таки Чорноморського флоту. — М. Л.), — гірке свідчення того, що відходили зовсім не “стратегічні партнери»* (Алексєєнко, 1995).

Не змінилася поведінка РФ і після ратифікації так званого великого договору між Україною й Росією: остання продовжує демонструвати *«особливі»* підходи, за яких *«інтереси колишніх радянських республік завжди утискаються на користь Росії в порівнянні з тим, як це було б за цивілізованого вирішення питання в оперті на міжнародне право»* (Пидлущкий, 2000). Так, хоч стаття 2 згаданого договору і підтверджує непорушність державних кордонів обох країн, якими визнані адміністративні кордони, котрі існували між ними на момент розпаду СРСР, Росія відмовляється в Азовському морі *«провести кордон т. зв. серединною лінією, рівновіддаленою від берегів обох держав... відповідно до практики, що існує у світі»*, натомість пропонує *«якийсь химерний режим “спільного використання” всієї акваторії моря»*. Ба більше — вона вже діє відповідно до цих підходів: *«російські прикордонники в односторонньому порядку затримували й здійснювали огляд українських суден на Азові»*.

Ось *«лише один із багатьох прикладів: 17 вересня 1998 року російський прикордонний катер за 2 милі від українського берега на траверзі гирла Міуського лиману затримав українське судно ПТС-185»* (порт приписки — Маріуполь). Так само свавільно поводить себе Росія й щодо головного фарватера у Керченській протоці, який пролягає у внутрішніх водах України. Проходячи ним, *«російські судна відмовляються сплачувати каналний збір»*. Важко уявити подібну поведінку російських структур

щодо інших суверенних держав. А ось «у стосунках з Україною Росія явно сповідує принцип: що моє — то моє, а що твоє — то наше» (там само)...

І вся ця конфронтація, як наголосив у своєму інтерв'ю тижневику «Зеркало недели» (06.01.1996) командувач ВМС України віце-адмірал В. Безкоровайний, — «це конфронтація цілеспрямована, це дії сил певної політичної орієнтації — антиукраїнської, шовіністичної спрямованості». І жодні слова чи посилення на декларовану «братськуість» тут не допоможуть, бо, як відомо, будь-яка критика дуже слабо й ненадовго здатна вплинути на росіянина взагалі, не кажучи вже про переконаного великодержавника з його запеклим українофобством та незнищеною вірою у «богообраність» Москви. Тож зовсім не на порожньому місці ще 70 років тому М. Хвильовий дійшов невтішного висновку (1995. — С. 738): «Хоч скільки б ми не кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогодення, московський месіанізм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Белінському».

Ось лише один приклад такого «оновленого» подання в сучасній Росії добряче запліснявілого історичного матеріалу півторастолітньої давності, як цілковито втратив свою історичність, надто з огляду на те, що від початку він був zdeформований важким котком великодержавної ідеології Російської імперії. Нещодавно в Москві у серії «История России для детей» було перевидано — без будь-яких змін — «История Петра Великого» 1875 р. видання. Це взайве підтверджує, що і в новій Росії при висвітленні історичного процесу часто-густо послуговуються не об'єктивністю, а все тією ж сумнозвісною імперською доцільністю.

І не тільки при висвітленні минулого — такі ж підходи демонструють сучасні російські теоретики, формулюючи нову «геополітичну доктрину Росії». Так, автор вельми солідного на вигляд «навчального посібника з геополітики» вважає появу суверенної України «абсолютною аномалією», ба більше, запевняє він (Дугин, 1991. — С. 348), «Україна як самостійна держава з якимись там територіальними амбіціями (? — М. Л.) становить величезну небезпеку для всієї Євразії (! — М. Л.)». На переконання цього московського «експерта», «Україна як держава не має жодного геополітичного смислу», позаяк, «просвіщає» він нетямущих, «у неї нема ні особливої культурної вісті універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості». А оскільки «існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом “суверенної держави” тотожне завданню жасхливого удару геополітичній безпеці Росії» і навіть «рівнозначне вторгненню на її територію», то, на думку

цього «братнього» розкроювача, *«подальше існування унітарної України неприпустиме»*.

Якщо ж самостійне існування України й можливе (зрозуміло, «за абсолютного контролю Москви»), то воно *«може мати рацію лише в ролі “санітарного кордону”*. А отже, багатостраждальна *«ця територія має бути поділена на декілька поясів»*, відповідно до висмоктаної автором з пальця *«гами геополітичних та етнокультурних реалій»*: Східну Україну, Крим, Центральну частину України і Західну Україну (особливо ненависну, а тому додатково розшматовану ще на три кавалки). Чим не повна аналогія сумнозвісних гебітскомісаріатів?

Така ж щербата доля чатує й на колишніх *«братів по соцтабору»*, бо *«стратегічний кордон Росії на цих паралелях»*, звісна річ, *«не може залежати від місця проходження»* якогось там *«українсько-польського, українсько-угорського»* чи навіть *«українсько-словацького кордону»*. А тому цей стратегічний кордон, марить новітній «збирач земель», *«повинен пролягати значно західніше, щонайменше — краєм Середньої Європи, а в кращому разі — по Атлантиці. Саме виходячи з такої перспективи, здійснюється все геополітичне переструктурування (Росії в цьому перекроюванні відводиться роль «головного партнера Німеччини». — М. Л.) цього регіону...»* (там само. — С. 377–381). Розмах, як бачимо, гідний нащадка Чингізидів.

І ця солідно видрукувана «академічна», чи радше шовіністична, маячня (яку цілком поділяє «науковий консультант» — *«зав. каф. стратегії Військової Академії Генерального Штабу РФ генерал-лейтенант Клоков»*) видана під егідою Центру спеціальних метастратегічних (чом би вже не метagalacticних?) досліджень і рекламується як *«незамінний довідник для всіх тих, хто приймає рішення у найважливіших сферах російського політичного життя»*, себто, використовуючи більшовицьку термінологію, є інструкція до дії, яка спрямована на те, щоб зробити Україну *«чітко проекцією Москви на півдні й заході»*. Отож, начувайся, враже, чи то пак — *«слов'янський брате»!*

А наш простак-спікер (тепер уже колишній), що з усієї сили тягнув нас у *«Союз братніх слов'янських народів»*, перебуваючи 17 грудня 1998 р. з візитом у «білокам'яній», просторікував про якісь там *«спільний Чорноморський флот»*, *«єдиний економічний та інформаційний простір»* і навіть *«єдину військову доктрину»*, певно й не підозрюючи, що у геополітичному майбутті Росії *«суверенній Україні»* (високоповажний автор посібника, звісно, без лапок її не уявляє) роковано долю, не набагато привабливішу за ту, що передбачалася їй горезвісними планами біснுவатого фюрера.

«Чим уважливіше ми вдивляємося в нашу історію, тим виразніше розуміємо: в Росії мало що змінилося... — сказав під час «круглого столу», проведеного у московському товаристві «Меморіал» з нагоди 40-х роковин «угорської революції та радянської інтервенції 1956 року» Г. Явлінський. — Там була ідеологія соціалізму, а тут ідеологія цілісності...» («История ничему... — 1996). «Нездатність розуміти, що силою неможливо змусити людей думати і відчувати інакше, збереглася в російській політиці у повному обсязі», — наголосив Г. Явлінський. Тож, як і півтора століття тому, «всупереч усім законам людського співіснування Росія крокує лише у напрямі свого власного поневолення й уярмлення всіх сусідніх народів» (Чаадаєв, 1991. — С. 569). Саме виходячи із такої імперської сутності « нової » РФ, лідер Демократичного Союзу Росії В. Новодворська радить (Громадяни!.. — 1995) «всім державам, що межують із Росією... терміново вживати превентивних заходів — як мінімум закривати й зміцнювати свої кордони...»

Подібної думки дотримується і М. Демкович-Добрянський, вважаючи, що у великого сусіда завжди буде бажання «з'їсти меншого», себто Україну. На жаль, це цілком вписується у державницький менталітет Російської імперії, про характерні ознаки якої таємний агент Наполеона граф Монгайр майже два століття тому так писав своєму зверхникові: «Російська держава є держава протиевропейська... вона гнобить, вона загарбує, вона шматує, вона пожирає; не шануючи міжнародного права, прав людства, вона **освячує** (виділено І. Б. — М. Л.) неучтво, рабство й варварство: кайдани й варварство — ось що вона дає взамін наук і освіти Європи» (Борщак, 1952. — С. 642). Подібна поведінка — більшою чи меншою мірою — властива, звісно, усім імперіям, а не лише російській — достатньо згадати, до якого кровопролиття у боротьбі з національно-визвольним рухом Алжиру в 1954—1962 рр. вдалася та ж Франція.

Тому, посилаючись на споконвічний досвід предків, П. Балей дає таке трактування «московського інтересу» в Україні (1992. — С. 455): «Коли твій ближній дивиться на тебе як на свій хліб із салом, тобі не може ні християнська любов, ні спільна ідеологія, ні спільні батьки та родичі, ні навіть той факт, що ти колись вивів був цього байстрюка в люди; вся надія твоя на здоровенну ломаку в твоїх дужих і добре заправлених руках». Це завжди добре усвідомлювала чимала кількість визначних синів українського народу, зокрема Симон Петлюра. Розуміючи, що саме «на боротьбу з московською небезпекою треба звернути головну і виключну увагу», він закликав: «Не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках» (Симон Петлюра... — 1959. — С. 32). Та, на жаль, інша частина не менш визначних діячів України (а саме вона

у той відповідальний момент відтворення Української держави утримувала державне кермо), перебуваючи у полоні політичних ілюзій щодо справжніх інтересів більшовицької Росії в Україні, не усвідомила цього застереження, і доленосний шанс, наданий українському народові історією, був вкотре змарнований — Україну надовго оповив кривавий морок новітньої Руїни.

Тим часом і сьогодні, надмірно захопившись отриманою нарешті можливістю самозакохано поновлювати своє, — справді славне — минуле, ми, схоже, не звертаємо належної уваги на те, як наша колишня метрополія все брутальніше вдається до відновлення своїх анексіоністських замірян, спрямованих на реінтеграцію «братніх зв'язків», а по суті — на реставрацію «єдинонеділимої». І вельми успішно робить це як у царині економіки (одну із найважливіших галузей будь-якої держави — енергетичну — практично посаджено на сировинну російську «голку», до інших теж простягають руки), так у царині ідеології, про що свідчить практично повна окупація нашого інформаційного простору, та духовності — досить згадати катастрофічний стан українського книгодрукування. В Україні ж, незважаючи на те що як перший, так і другий Президенти України зовсім не новачки в ідеологічній царині, цій надзвичайно важливій галузі державотворення на державному рівні практично не приділяється уваги.

Узагалі, шокуюча державницька бездіяльність новітніх українських можновладців перед лицем загрозливого погіршення стану саме української нації — і це у власній державі! — є просто незбагненною. Здавалося б, саме їм, на відміну від пересічного обивателя, який звик постійно перебувати під чиеюсь «рукою», такий розвиток подій несе реальну небезпеку втрати того п'яного «суверенного» статусу, яким вони неподільно володіють нині, й поновлення васальної залежності від колишніх московських зверхників. Та, схоже, чимало з них про це якраз і мріють.

А як же іще слід вважати, скажімо, все оте блюзнірство довкола відновленої під омофором московської УПЦ святині українського народу Свято-Успенського собору, свого часу висадженого у повітря за вказівкою Москви? На думку мимоволі спадає Довженкове: *«Наші дурноголові генерали, що були колись унтерами, і нині ними залишились»* (1995. — С. 266). Московськими, додамо, унтерами, які у своїй підпанковій запопадливості зважилися на те, на що не дерзнув навіть безжальний україножер Сталін, — вдалися до спроби знищити українців, за моторошним висловом його попередника, *«як клас»*, вилучивши з нових українських паспортів навіть згадку про таку національність

(паспортів, до речі, заповнюваних невідомо з якої радості двома мовами — українською і мовою... сусідньої держави).

То що ж — *«справа Леніна — Сталіна»*, справді, як нам упродовж десятиліть методично вбивали в голови, все ще *«живе й перемагає»*, і з нас знову робитимуть таку собі, за висловом академіка В. Войтенка (1996. — С. 8), *«зденационалізовану “бикоморду м’ясомасу”*, лише й придатну хіба що для того, щоб звично *“вилаштуватися по команді “струнко”*? Наявність подібних намірів не викликає сумніву. Однак, як переконливо свідчать численні листи, що хвилею обурення вихлюпнулися на шпальти українських ЗМІ, значна частина українського суспільства не хоче жити *«без роду-племіні»*. В *«Українській газеті»*, яка опублікувала десятки й десятки таких листів, ветеран війни М. Міщенко з Київщини попереджає, що внаслідок цього *«самогубного процесу»* ми станемо *«просто населенням, яке втратило етнічну самобутність та історичні корені нащадків Київської Русі»*. Саме в цьому, на думку колишнього воїна, *«дуже зацікавлені наші так звані “старші брати”*, для яких незалежна Україна *«стала кісткою в горлі»*. *«Страшнішою за Чорнобиль»* вважає цю *«добре сплановану»* акцію пенсіонер З. Косар із Тернополя. *«У паспорті обов’язково має бути зазначена національність!»* — вимагають автори колективного листа з Роздольної, що на Одещині. — *Безнаціональної України просто не може бути»* (Президент теж... — 2000).

Як бачимо, українці вже не згодні знову стати тими піддослідними дроздофілами, з яких кремлівські «генетики», покладаючись на всемогутність виведеного ними «гена» інтернаціонального братерства, впродовж багатьох десятиліть наполегливо намагалися наштампувати потрібну кількість безликих «гвинтиків», а з так званих братніх народів утворити *«нову історичну спільноту — радянський народ»*. Попри величезні зусилля, Москві так і не вдалося повною мірою впровадити в життя той грандіозний задум, сама тільки спроба реалізації якого призвела до загибелі десятків мільйонів людей, до винищення десятків народів. Але, схоже, декому в Україні й досі жадається підхопити цю естафетну паличку із рук дещо ослаблїої метрополії...

Безперечно, із сусідами треба жити у мирі й злагоді. Та досить уже покладатися на оте позірне «братерство» і пов’язані з ним нездійсненні надії. Цивілізоване світове співтовариство, не надто переймаючись з’ясуванням родинних зв’язків чи їх відсутністю, давно вже кладе в основу своїх стосунків обопільну вигоду при взаємній повазі, і це, як незаперечно свідчить історія, значно надійніше, аніж найщиріші запевнення у братерських почуттях.

Від міфів — до історичної правди

Замість післямови

Можливо, в когось із читачів зрештою все-таки ж виникло оте сакраментальне запитання: а кому вона, власне, потрібна ця історична правда? Жили ж ми без неї десятки чи навіть сотні років. І що ж? Річки текли, сніги падали, а вітри, як їм і належить, повівали. Однак чимало світочів нашої цивілізації переконували людство в тому, що потрібна. Скажімо, Ф. Достоевський стверджував, що вище за істину взагалі немає нічого в світі, а давні греки вважали, що саме вона є одним із наріжних каменів світоладу. Тож не дивно, що пошуками останньої переймалися й переймаються кращі уми «всіх часів і народів», усе нові й нові — як гуманітарні, так і технічні — науки. А коли вона й справді не така вже й необхідна, то що ж — усі вони просто диваки?

Звернімось-но до технічної царини. Там навряд чи кому серйозно спаде на думку пробувати створити будь-який більш-менш складний фізичний об'єкт, скажімо будинок, міст чи літак, свідомо спираючись на хибні, а тим більше вигадані на потребу дня «закони» фізики. А якби хто і наважився, то зведене на такому «підмурку» творіння проіснувало б недовго. Так само безнадійно покладатися й на зведені на явно зфальшованих засновках історичні конструкції, бо під дією неблаганних вітрів часу вистояти здатні лише ті з них, які побудовані на історичній правді. Щоправда, останні здатні проіснувати значно довше, аніж фізичні об'єкти, особливо якщо вони дбайливо укріплені відповідними ідеологічними підпорками. Розтиражовані й постійно повторювані засобами ідеологічної обробки історичні покручі генетичною отрутою входять у свідомість людей, поступово посідаючи там місце звичних «істин» (до речі, Ф. Петрарка саме визнання застарілої брехні за істину вважав «*верхом безумства*»). Після цього схильній до консерватизму мислення людській свідомості дуже непросто — навіть під впливом незаперечних доводів — зважитися на те, щоб нараз вибратися із того зручного, майстерно вистеленого, а головне — звичного кубла історичних міфів.

Зовсім неважко переконатися, що й під сучасну пору стирчать у нашої свідомості ретельно та міцно «забиті» імперськими ідеологіями чимало міфів, чіпко, мов прирощені іржею до деревини цвяхи, утримуючи її у своїх лабетах, зумовлюючи стереотипну хибність нашого мислення,

викривленість сприйняття нами реальної дійсності і, зрештою, зомбованість нашої поведінки, — приклади цього трапляються буквально на кожному кроці. Взяти хоча б сумнозвісне «Звернення Героїв України» (це звання — ще один рудимент спочилої в Бозі моторошної епохи комуно-більшовизму), автори якого звинуватили *«декого з політиків»*, а також *«газети, що є їхнім рупором»* у *«отруєнні суспільної свідомості»*, *«зухвалому нехтуванні волею народу, висловленною під час всеукраїнського референдуму»*, а надто — у спробах *«дискредитувати такого сильного політика й авторитетного державного діяча, яким є Президент України»* (Урядовий кур'єр. — 2000. — 27 жовтня). Тож саме за *«посягання на честь і гідність»* останнього Герої й закликають притягати цих «декотрих» — разом із їхніми «рупорами», звісна річ, — *«до відповідальності»*.

Що ж — таке вже ми проходили: аналогія із сумнозвісними судовими процесами 30—40 років ХХ ст., коли розгнівані подібними *«контрреволюційно-шпигунськими»* підступами *«троцькістсько-бухаринської банди»* трудящі вимагали (Правда. — 1938. — 7 березня) *«розстріляти їх усіх до одного»*, напрошується сама собою. Хоча новоспечені українські Герої — і це очевидно — ще не зуміли досягти подібного рівня «класово-революційного» шаленства, однак ностальгійний потяг до сумнозвісного *«вождя і вчителя»* видно, як то кажуть, неозброєним оком (так, поважний академік НАН України поспішив запевнити, що *«вчені дуже уважно вивчають думки, викладені в книзі Президента, і знаходять у ній багато тем для своїх фундаментальних досліджень»** — схоже, ми впритул наблизились до відновлення вже дещо забутого конспектування праць «класиків») ... І допоки ми не усвідомимо всієї небезпечності подібних схиблень та не позбавимосся потворних атавізмів того моторошного минулого, доти ці наскрізь проржавілі стереотипи ускладнюватимуть нам — і не тільки нам — життя, доти, як кажуть про таку ситуацію в народі, мертвий триматиме за ноги живого, не даючи йому можливості нормально розвиватися.

Що ж стосується царини історії, то тут слід зазначити, що пріснопам'ятна «Історія СРСР», а рівною мірою — «історії» окремих республік і регіонів, насправді зовсім не є історією в загальновизнаному

* Йдеться про виданий окремою книгою збірник виступів Л. Кучми «Вірю в український народ», офіційна презентація якого відбулася в київському «Українському домі» у жовтні 2000 р. Як повідомлялося, книга дістала «високу оцінку», зокрема «лідер НРУ Удовенко однозначно заявив, що ця праця є видатною подією сучасної історії» («Українське слово». — 2000. — 2–8 листопада.).

розумінні, а, за чийось влучним визначенням, лише сильно заміфологізованою москвоцентричною версією її викладу, оскільки те, що подається, приміром, як *«взяття Казані»* чи неодноразові *«присмиріння Новгороду»*, *«освоєння Сибіру»* чи *«упокорення Кавказу»*, *«освічення туземців Середньої Азії»* чи *«приєднання Криму»*, з погляду корінних мешканців Казані чи Новгороду, Сибіру чи Кавказу, а чи того ж Криму кваліфікувалось би зовсім інакше. Як і *«возз'єднання»* України чи *«входження»* прибалтійських республік до складу СРСР, бо все це незмінно учинялося тими ж методами, якими Петро I — *«в назидание»* — карав Батурин, а Борис II і його послідовники — *«відновлюють конституційний порядок»* у Чечні...

На жаль, ще й нині немало фахівців дивляться на нашу історію через специфічні московські окуляри. І не лише російських. Те, чому останніх, як зазначає Л. Залізняк (1998), *«з часів монаха Феофіла та М. Карамзіна більше цікавить спадщина княжого Києва, ніж власна етнічна історія»*, є бодай зрозумілим. А ось відповідь на запитання: *«чи довго ще буде тривати мовчання українських ягнят-істориків, паралізованих авторитетом кремлівських етнологів?»* — переконаний, цікавить не тільки знаного історика...

Тим часом не лише чужодальні історики, а й декотрі з тутешніх історичних «авторитетів» цілком здатні паралізувати своїми «відкриттями» якщо не фахових істориків, то бодай пересічного читача. Ось і вже не раз згадуваний В. Поляков (1998. — С. 9), покликаючись на статтю «Галицкая школа «политического быта» Д. Корнілова («Донецкий криж», 1997), який розкрив *«багато неможлих сторін того»*, що начебто *«зачайлося у темних і прихованих закутках»* окремої *«самостійної квартири»*, повторює (слідом за автором статті, який нібито *«довів»* це *«на численних прикладах»*), буцімто в Московському царстві *«було неможливим»* те, що зазвичай практикувалось *«у республіканському королівстві Польському — нацьковування однієї частини населення на іншу (чим не загадковий напад «історичної» амнезії? Обидва автори, схоже, цілком забули про такі суто московські винаходи, як «черная сотня», «инородцы», «лица кавказской национальности», «чечены» і т. ін.)»*, і що начебто *«міцно увійшло в побут української (київської) політичної культури (може, й сумнозвісні «зачистки» цілих народів — то теж винахід української політичної культури? — М. Л.)»*. Чи не нагадає це вам класичне *«ловить злодія!»*?

Відомо, що коли людину змалечку посадовити, скажімо, у бочку, аби там вона і зросла, то вона з часом звикне до неї, як равлик-слимак до

свого панциря, поступово набуде її форми, а надалі найкраще почуватиметься саме в цій бочці. І якщо раптом її із тієї бочки вивільнити, вона враз відчує себе так само дискомфортно, як, скажімо, риба, викинута безжальною рукою на гарячий пісок. *«Назад у бочку!»* — це прагнення цілком заповнить усе її єство і паралізує волю, таку необхідну їй саме тепер, аби якомога швидше пристосуватися до нових реалій.

Подібну ситуацію художньо відобразив у одному зі своїх ранніх оповідань відомий український письменник В. Дрозд (1969. — С 141—152). «Герой» оповідання, білий кінь Шептало, — *«кінь особливий»*, якого сам конюх вирізняв серед решти коней, — обтяжуючись своїм табунним життям, всіляко прагнув волі й навіть *«на пасовиську волів бути сам»*. І зрештою здобув-таки жадану свободу, рішуче вирвавшись туди, де *«не було ні хомути, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях»*. Однак перша ж слютяна ніч — із пронизливим холодом, моторошними блискавками та громами — настрахала його значно більше, ніж жакливий конюхів батіг. І він, дійшовши висновку, що *«краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким»*, — для цього Шептало навіть завбачливо *«гепнувся у грязюку і покотився по дорожній хлюпавці»*, — повернувся до осоружної, але такої звичної стайні, де запашний овес, щедро засипаний тим же мучителем, для звиклих до хомути є цілком достатньою платою за принизливе конюхове понукування, підхльостування чи навіть батогування...

Навіть потім, коли прийде розуміння того, що вороття немає, і треба якось розпочинати нове життя, зрósла в неволі людина ще довго і з невимовним жалем згадуватиме, яким зручним і безтурботним було колишнє життя у «бочці», не бажаючи усвідомити, що то — глухий кут, безвихідь і, власне, ніяке не життя.

Тож допоки не скинемо з наших ніг цього «мерця», тобто доки не вивільнимо нашу свідомість від цих наскрізь прогнилих ідеологічних догм і стереотипів, цих небезпечних — бо на фальшивому минулому можна побудувати лише фальшиве сучасне й майбутнє — вислідів нашого колоніального минулого, доти й кульгатимемо на обидві ноги, рухаючись манівцями, обабіч битого шляху розвитку людської цивілізації та ще й з принизливим тавром вічно «молодших братів»...

Міфологізація нашого життя, фальшування нашої історії, у тому числі й так званого радянського її періоду були такими тотальними та всепроникними, що наведеними тут двома-трьома десятками міфів проблема відновлення історичної правди, зрозуміло, не вичерпується, тим більше, що продукування нових та реанімація вже, здавалося,

віджилих триває. Зважаючи ж на те, що, як слушно наголосив професор Донецького фізико-технічного інституту НАН України О. Боргардт («Літературна Україна», 05.02.1998), *«українська історична наука й досі тихо спить в обіймах російської, тихо пливучи руслом імперських концепцій Росії...»*, маємо, не шкодуючи часу й зусиль, підняти ще немало історичної «цілини», розібрати немало потворних завалів, щоб на міцному підмурку правдивого минулого зводити світлу споруду майбутнього України.

А те, що вже напрацьовано, далі використовуватиметься як підмурок для подальшого нарощування бази даних у цій царині так само, як, наприклад, у сучасних антивірусних програмах постійно нарощується база вірусних архетипів: для забезпечення ефективнішої боротьби із цим підступним злом до вже відомих «масок» розкритих комп'ютерних вірусів постійно додаються все нові й нові.

Тож, відчувши потяг до відновлення історичної правди, берімося до роботи, і нехай радість нових відкриттів, відчуття кожного кроку, що бодай трішки наближає до істини, зігріває наші серця.

1. Монографії, публікації, статті

Авдусин Д. Гнездовские курганы. — Смоленск, 1952.

Авдусин Д. Возникновение Смоленска. — Смоленск, 1957.

Аза Л. Національна самосвідомість: особливості розвитку // Політичний портрет України. — Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи». — 1995. — Ч. 14.

Академик Петр Толочко: «У настоящих держав не бывает фальшивой истории» // Киевские новости. — 1995. — 12.05.

Акція «Вісла»: Документи / Впорядк. і редакція Є. Місила. — Львів — Нью-Йорк, 1997 (Варшава, 1993).

Алексеева М. Гравюра петровского времени. — Ленинград, 1990.

Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.

Алексеевко Н., Притула В. Тактика выжженной земли // Зеркало недели. — 1995. — 23.12.

Ананьев А. Призвание Рюриковичей, или Тысячелетняя загадка России // Октябрь. — 1993. — № 9.

Анисимов Е. Геополитика. Трудным оказалось расставание с имперскими взглядами // Родина. — 1989. — № 12. — С. 49–54.

Анисимов И. Великая Отечественная война Советского Союза. — М., 1947. — Вып. 1. Начало Великой Отечественной войны. Разгром немецких войск под Москвой. Стенограмма лекции.

Анисимов И., Кузьмин Г. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: Краткий исторический очерк. — М., 1952.

Анисимова В., Сорока В., Сорока В. О преломлении идей Т. Г. Шевченко в современной Украине и о необходимости сосуществования двух государственных языков. — Донецьк: Донеччина, без р. в.

Анісімова Т. До історії назви «Україна» // Український вибір. — 1998. — Ч. 3–4. — С. 11, 13.

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: Посібник / За заг. ред. Олександри Сербенської. — Львів, 1994.

Анфилов В. Начало Великой Отечественной войны. — М., 1962.

Анфилов В. Незабываемый сорок первый. — Изд. 2-е, доп. — М., 1989.

- Анфилов В.* Провал «блицкрига». — М., 1974.
- Апанович О.* Правда про возз'єднання України з Росією в січні — березні 1654 року // Українська Газета. — 1994. — 20 січня — 2 лютого.
- Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994.
- Апанович О.* Як Ілля Рєпін писав листа турецькому султану // Українська Газета. — 1994. — 7–20.07.
- Апанович О.* Чортотлицька Запорозька Січ. — К., 1998.
- Арель Д.* Спокуса «націоналізації» української держави // Сучасність. — 1995. — Ч. 12. — С. 84–107.
- Аркас М.* Історія України-Руси. — СПб., 1908.
- Багринець В.* Що означає Герб України? // Українське слово. — 1996. — 08.08.
- Бакунин М.* Избранные сочинения. — Петербург — Москва, 1920. — Т. III: Федерализм, социализм и антитеологизм.
- Балей П.* Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і тероризм у практиці. — Лос-Анджелес, 1981.
- Балей П.* Без ідеологічного самодурства: Вибране. — Лос-Анджелес — Балтимор, 1992.
- Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Репринтне відтворення видання 1903 року. — К., 1993.
- Бахарев М.* Мы вернемся к тебе, Родина! Заметки с Конгресса соотечественников в Москве // Кримська світлиця. — 2011. — 09.11 (передрук із «Крымской правды» за 27.10.2001 р.).
- Бахрушин С.* Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. — 1936. — № 3.
- Бахрушин С.* Научные труды: В 4-х т. — М., 1954. — Т. 2.
- Безансон А.* Майбутнє Росії — доля середньої держави // Українське слово. — 2000. — 24.02–01.03.
- Безгинская И.* Госдума изнутри. «Это — болезнь», российский депутат оценивает процесс принятия известных решений парламента России по ЧФ и Севастополю // Зеркало недели. — 1996. — 14.12.
- Белебева І.* Президенти і Україна // Українська Газета. — 1995. — 16.02.
- Белинский В.* Полное собрание сочинений: В 13-ти т. — СПб., 1903. — Т. VI.
- Белинский В.* Полное собрание сочинений: В 13-ти т. — М., 1953. — Т. II.
- Белинский В.* Полное собрание сочинений: В 13-ти т. — М., 1955. — Т. VII.
- Белинский В.* Полное собрание сочинений. — М., 1956. — Т. XII: Письма 1841–1848.
- Бердяев Н.* Судьба России / Ротапринтное воспр. изд. 1918 года. — М., 1990.

Бережков В. Просчет Сталина // Международная жизнь. — 1989. — № 8. — С. 14–27.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: У 2-х кн. — К., 1994; див. також: Емгебисты в форме УПА // Наша Республика. — 1993. — 26.02 (передрук з часопису «Карпатська Україна», Ужгород); *Сергійчук В.* Згадаємо всіх поіменно // Молодь України. — 1993. — 07.05; *Андреева В.* Враги сожгли родную хату: На фуражах поджигателей были красные звезды // Независимость. — 1992. — 29.08; *Білас І.* Під видом бандитів УПА. — К., 1993.

Білас І. Минуле — не сон, а страшна дійсність. Про соціально-політичні аспекти геноциду КПРС проти українського народу // Голос України. — 1996. — 18.04.

Бобровица Н. Язык земли или... указа? Топонимика Крыма: история, поэтика, политика... // Зеркало недели. — 1966. — 14.12.

Бобылев П. Репетиция катастрофы (По материалам совещания высшего командного состава Красной Армии в декабре 1940 г. и оперативно-стратегических игр на картах в январе 1941 г.) // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 6. — С. 10–16; № 7. — С. 14–21; № 8. — С. 28–35.

Бойко Ю. Шлях нації. — Париж — Київ — Львів, 1992.

Болаболъченко А. Всеволод Голубович і «Справа УПС-Р». — К., 1993.

Болдин И. Страницы жизни. — М., 1961.

Болтовский И. Если останешься в живых // Правда. — 1995. — 06.01.

Большая Советская Энциклопедия. — Изд. 2-е. — М., 1937. — Т. 35.

Большая Советская Энциклопедия. — Изд. 3-е. — М., 1976. — Т. 23.

Боргардт О. Наші корені — різні. Ще раз про походження українців // Літературна Україна. — 1998. — 05.02.

Боргардт О. «Великій і могутій», яким він був та є // Дзвін. — 2000. — № 8. — С. 90–94.

Борисенко В. Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні // Етнічна історія народів Європи. Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків. Збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 11. — С. 4–10.

Боротба проти української культури // Енциклопедія українознавства: У 3-х т. Перевидання в Україні. — К., 1995. — Т. 2.

Борщак І. Мазепа. Людина і історичний діяч // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1933. — Т. 152.

Борщак І. Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона, про «Російське питання» (1805–1812) // Україна. — Париж, 1952. — Ч. 8. — С. 642.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: Критичні нотатки з приводу однієї концепції // Культура і життя. — 1990. — Ч. 26–27.

Брайчевський М. Все повторюється // Україна. — 1992. — Ч. 12 (повністю стаття подана у трьох числах журналу: 12–14). — С. 14–17.

Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993.

Брайчевський М. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. — К., 1995. — Вип. 1(4).

Брайчевський М. Вибрані твори. — Нью-Йорк — Київ, 1999.

Брандес Г. Собрание сочинений / Пер. с датского: В 12-ти т. — К., 1902. — Т. IV.

Брандес Г. Собрание сочинений / Пер. с датского: В 20-ти т. — СПб., 1911. — Т. 19: Россия. Наблюдения и размышления. — Литературные впечатления.

Братко О. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці. — К., 1990.

Брунь С. Українське православ'я на шляху до незалежності // Українське слово. — 2000. — 27 липня — 2 серпня.

Будберг А. Как «расколоть» Путина // Московский комсомолец в Украине. — 1999. — 30.12. — 2000. — 13.01.

Бузина А. С Лесей на остров Лесбос, с Франко в бордель и дурдом // Киевские ведомости. — 1998. — 23.05.

Букалов А., Бойко А. Соционика: тайна человеческих отношений и биоэнергетика. — К., 1992.

Булаховський Л. Вибрані твори в п'яти томах. — К., 1977. — Т. 2.

Булгаков М. Собрание сочинений / Сост., предисл., коммент. Л. Яновской: В 2-х т. — К., 1989. — Т. 1.

Булгаков М. Избранные произведения / Сост., предисл., коммент. В. Лосева. — К., 1990.

Бунич И. Золото партии. Кейс президента: Исторические хроники. — СПб., 1994.

Бунич И. 500-летняя война в России: В 3-х т. Ист.-публиц. исслед. — К. — СПб., 1997.

Буткевич В. Право на Крим, хто його має: Росія? Україна? // Літературна Україна. — 1991. — Ч. 41, 42, 45, 46, 49.

Бухарин Н. Доклад Коминтерна // Двенадцатый съезд РКП(б): Стенографический отчет. — М., 1923.

Бушков А. Россия, которой не было. Загадки. Версии. Гипотезы. — М. — СПб. — Красноярск, 1997.

Бывшие вожди изливают душу // Зеркало недели. — 1996. — 29.06 (передрук з журналу «ШПІГЕЛЬ»).

Быков В. Горький вкус победы // Зеркало недели. — 1995. — 08.04.

- Был ли Новгород Ярославлем, а Батый — Иваном Калитой? О новых мифотворцах истории размышляет академик Валентин Янин // Известия. — 1998. — 11.06.
- Валентин Мороз: «Жириновський не є ані лібералом, ані демократом» // Ліберальна газета. — 1993. — 9—15 грудня.
- Ванеев Г. Севастополь, 1941—1942. Хроника героической обороны: В 2-х кн. — К., 1995. — Кн. 2 (02.01—05.07.1942).
- Василевский А. Дело всей жизни. — Изд. 5-е. — М., 1984.
- Василевський П. Під якими прапорами сміялися «Запорожці» Іллі Рєпіна // Флот України. — 1997. — 07.06.
- Василенко Г. Руси. — К., 1991.
- Вахрин Ю. Взывая к мудрости потомков: Торжества в Ярославле // Российская газета. — 1993. — 26.10.
- Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — Т. 1.
- Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижали буття українського народу. I тис. до н. д. — I тис. н. д. / Упорядк., ритм. перекл., підг. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка. — К., 1995.
- Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история / Ред. комиссия: Поспелов П. Н., предс., и др. — М., 1965.
- Великая Отечественная война 1941—1945. Военно-исторические очерки: В 4-х кн. — М., 1998. — Кн. 1. Суровые испытания.
- Великая Отечественная война 1941—1945: Словарь-справочник / Под общ. ред. М. Кирьяна. — М., 1985.
- Вельтман А. Аттила и Русь IV и V века: Свод исторических и народных преданий. — М., 1858.
- Вернадский В. Дневники 1917—1921: В 2-х т. — К., 1994. — Т. 1.
- Вернадский В. Украинский вопрос и русское общество // ЮГ (Одесса), 1996. — 04.01.
- Винниченко І. Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994.
- Виноградов В. Алексей Александрович Шахматов. — Петербург, 1922.
- В институте истории Академии наук СССР // Вопросы истории. — 1951. — № 5. — С. 137—139.
- Висоцький С. Київська писемна школа X—XII ст. (До історії української писемності). — Львів — Київ — Нью-Йорк, 1998.
- Вице-президент: россияне, будьте бдительнее! // Российская газета. — 1993. — 19.08.
- Вишневський Л. Мазепа: історія життя і зради // Наука і суспільство. — 1985. — Ч. 9. — С. 34—37.

Вольвач П. Куди і чому зникають українці на неосяжних просторах імперії? // Самостійна Україна. — 1993. — 17.06.

Закон про державний бюджет Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1954 рік // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1954. — № 4. — С. 104–108.

Закон про внесення змін і доповнень у статтю 18 Конституції (Основного закону) Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1954. — № 4. — С. 114.

Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994.

Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.

Возгрин В. Некоторые аспекты аннексии Крыма в 1783 г. // Голос Крыма. — 1995. — 18.08.

Воззвание к украинским рабочим, солдатам, крестьянам, ко всему украинскому народу // Правда. — 1917. — 22/9.11.

Вознесенский: «Мне оставалось красиво застрелиться» // Бульвар. — 1996. — Ч. 21.

Войтенко В. Люди і вибори: Нариси з політичної арифметики. — К., 1995.

Войтенко В. Людина і нація: Нотатки генетика. — К., 1996.

Войтенко В. Людина і злочин: Мораль очима лікаря. — К., 1997.

Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали: Літопис УПА. Нова серія. — Київ — Торонто, 1999. — Т. 2.

Волкогонов Д. Ленин: Политический портрет: В 2-х кн. — М., 1997. — Кн. 2.

Волошин М. Культура, искусство, памятники Крыма // Коктебельские берега: Поэзия, рисунки, акварели, статьи. — Симферополь, 1990.

Волошин Ю. В Минске теперь дают не более 400 граммов масла «в руки» // Факты и комментарии. — 1998. — 28.04.

Вольтер Ф. История Карла XII. — Одесса, 1910.

Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. — 1941. — № 3.

В Президиуме Верховного Совета СССР / Известия. — 1954. — 27.02.

Врублевська В. На рідні терени... // Політика і час. — 1999. — Ч. 2. — С. 59–63.

Всеволожский Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу... — М., 1839. — Т. I.

Выбратся из-под обломков коммунизма: Интервью А. Солженицына американскому журналу «Форбс» // Известия. — 1994. — 04.05.

Высочайшие указы (1789): Указ нашему сенату // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1872. — Т. VIII.

Габрилович Е. Последняя книга. — М., 1996.

Галушко В. «О, Крым, земли украинской чудесный край!», или увидеть очевидное // ЮГ (Одесса). — 1996. — 26.03.

Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг.: В 3-х т. / Пер. с нем. — М., 1969. — Т. 2.

Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг.: В 3-х т. / Пер. с нем. — М., 1971. — Кн. 1. — Т. 3.

Генерал Дмитрий Волкогонов: Нужно изменить название партии // Комсомольская правда. — 1990. — 11.07.

Героическая оборона Севастополя 1941–1942: Сб. док. и матер. / Под ред. П. Чурсина. — Симферополь, 1946.

Героическая оборона Севастополя 1941–1942 / Ванеев Г., Ермаш С. и др. — М., 1969.

Герої Крут // Український історичний календар'95 / За ред. акад. П. Толочка. — К., 1995.

Герцен А. Избранные произведения. — Минск, 1954.

Герцен А. Литературная и общественная мысль после 14 дек. 1825 г. // А. И. Герцен. Движение общественной мысли в России / Пер. с франц. — М., 1907.

Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. — 1931. — Ч. 9.

Гладков В. Десант на Эльтиген. — М., 1981.

Глібок Л. З води і вогню постало синьо-жовте дерево світу наших пращурів // Індо-Європа. Кн. перша: Атлантида-Україна. — К., 1992.

Гоголь Н. Полное собрание сочинений. — М., 1952. — Т. 9.

Гоголь Н. Духовная проза. — М., 1992.

Годзик А. Чорна рілля іззорана, білим трупом зволочена (Битва українсько-білорусько-литовського війська з монголо-татарськими поневолювачами на березі Снивида в 1362 р.) // Голос України. — 1994. — 09.07.

Голикова Л. «...Каждый рядовой — Шевченко, каждый офицер — Бирилев» // Родина. — 1995. — Ч. 3.

Голованов Я. ...Но ведь это наша Родина! // Комсомольская правда. — 1996. — 23.01.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки // Українська Газета. — 1993. — 7–20.10.

Голота Л. Роздуми з натури, або Які цінності понесемо з собою в 2000-й рік... // Слово Просвіти. — 1999. — Ч. 12 (66). — Грудень.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.

Гонение на крымских татар // «Колокол». Прибавочные листы к Полярной Звезде. Лист 117, 15 декабря 1861 г., Лондон // «Колокол»: Газета А. И. Герцена и Н. О. Огарева. 1857–1867. Лондон — Женева. Факсимильное издание. — М., 1962. — Вып. 4. — С. 973–977.

Гончаров С. Распад. О чем свидетельствуют истинные масштабы пленения советских солдат в 1941–1945 гг. // Свобода. — 2000. — 27.06.

Горбачев М.: «Нет иного выхода, как поменять власть». С Михаилом Горбачевым беседует главный редактор «Российской газеты» В. Логунов // Российская газета. — 1993. — 19.08.

Горбачев М.: «Это главный вопрос: почему я Ельцина не расстрелял?» // Бульвар. — 1999. — Февраль.

Горілий А. Наша єдина і така різна нація // Голос України. — 1993. — 24.07.

Горлач Л. Чисте поле: Історичний роман у віршах. — К., 1990.

Грабович Г. Між словом і схемою: У пошуках Шевченкового тексту // Сучасність. — 1993. — Ч. 11. — С. 105–127.

Гречко А. 25 лет тому назад: к годовщине нападения фашистской Германии на Советский Союз // Военно-исторический журнал. — 1966. — Ч. 6. — С. 3–15.

Григоренко П. Соккрытие исторической правды — преступление перед народом: Письмо в редакцию журнала «Вопросы истории КПСС» // Урал (Свердловск). — 1991. — Ч. 6. — С. 4–25.

Гриф секретности снят: потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / Под общ. ред. ген.-полк. Г. Кривошеева. — М., 1993.

Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996.

Грінко В. Борисові Олійнику: «Хотів би бачити вас серед тих, хто бореться за свій народ...» // ЧАС/TIME. — 1996. — 15.03.

Громадяни! Вітчизна в небезпеці: наші танки — на чужій землі! // Вісті з України. — 1995. — 26 січня — 1 лютого.

Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров // Літературно-історичний вісник. — Київ — Львів, 1910. — Т. V.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1921.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 13-ти кн. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II.

Грушевський М. Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. — 1991. — № 1. — С. 4–7.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. II.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1994. — Т. I.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1992. — Т. II.

- Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1993. — Т. IV.
- Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. IX. — Кн. I.
- Гуляс И.* 22 июня нас спасла нехватка новых самолетов // Киевские ведомости. — 1996. — 22.06.
- Гумилев Л.* Сочинения: В 15-ти вып. / Сост. А. И. Куркчи. — М., 1998. — Вып. 8.
- Гумилев Н.* Драматические произведения. Переводы. Статьи. — Ленинград, 1990.
- Гунчак Т.* У мундирах ворога // Військо України. — 1993. — Ч. 9. — С. 83, 87.
- Гурвиц Э.* Севастопольские сказки // Известия. — 1996. — 06.11.
- Гуцало Є.* Ментальність орди: Статті. — К., 1996.
- Гущин Л.* Тест на шовинизм // Огонек. — 1995. — Ч. 43. — С. 3.
- Данилов В.* Готовил ли Сталин нападение на Германию? // Комсомольская правда. — 1992. — 04.01.
- Данилов В.* Сталинская стратегия войны: планы и реальность // Отечественная история, 1995. — № 3. — С. 33–44.
- Данилова Н.* Мы были «шепками» // Самсонов А. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. — М., 1988.
- Данкокс Е.* Расколотая империя. Национальный бунт в СССР / Пер. с франц. Н. Ставиской. — Лондон, 1982.
- Дашкевич Я.* Україна вчора і сьогодні. Нариси, виступи, есе. — К., 1993.
- Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков).* Стенографический отчет. 17–25 апреля 1923 г. — М., 1923.
- ХІІ з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Доповіді і резолюції.* — К., 1934.
- ХІХ Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза* (28 июня — 1 июля 1988 г.): В 2-х т. — М., 1988. — Т. I.
- Де Голль Ш.* Военные мемуары (1940–1942) / Пер. с франц. — М., 1957.
- Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія. — Львів — Краків — Париж, 1993.
- Дем'янов В.* Що було до Русі? — К., 1994.
- Десятилетие* Министерства народного просвещения (1833–1843): Записка, представленная Государю Императору Николаю Павловичу Министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 году. — СПб., 1864.
- Х съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков):* Отчеты о съезде, материалы, резолюции, постановления и статьи. — Ташкент, 1921.
- Десятый Всероссийский съезд Советов.* Речь тов. Фрунзе // Известия. — 1922. — 26.12.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? (Ксерокопія) // Суспільно-політична бібліотека. — Сучасність, 1968. — Ч. 2 (21).

Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе // Сборник императорского русского исторического общества. — СПб., 1884. — Т. 50.

Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992.

Довгич В. Тріюдь: руська чи русская? // Космос древньої України. — К., 1992.

Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956). — К., 1995.

Документы внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1.

Донцов Д. Фавст проти Драгоманова // Наша доба і література. — Львів, 1936.

Доповідна записка Російської академії наук про скасування обмежень українського друкованого слова // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Уклад. П. Тимошенко. — К., 1961. — Ч. II.

Достоевский Ф. Одно совсем особое словцо о славянах, которое мне давно хотелось сказать // Полное собрание сочинений. — Изд. 3-е. — М., 1888. — Т. 11: Дневник писателя за 1877 г.

Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. — Женева, 1877.

Драгоманов Н. Обаятельность энергии // Собрание политических сочинений: В 2-х т. — Париж, 1906. — Т. 2.

Драгоманов Н. Историческая Польша и Великорусская Демократия. — К., 1917.

Драгоманов М. Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1.

Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876). — К., 1992.

Драч І. Відкритий лист Президентові України Л. Кравчуку; Голові Верховної Ради України І. Плюшу; Прем'єр-міністру України Л. Кучмі // Народна газета. — 1993. — Ч. 28.

Драч І. Важкі уроки українства // Сучасність. — 1993. — Ч. 11. — С. 97.

Драч І. Злагода без Руху — це застій та стагнація. Слово на Форумі демократичних сил 19 березня в Палаці «Україна» // Народна газета. — 1999. — № 17(400). — Спецвипуск.

Дробот І., Кучер В., Слюсаренко А., Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: Навч. посібник. — К., 1998.

Дрозд В. Білий кінь Шептало: Оповідання. — К., 1969.

Дубровин Н. История Крымской войны и обороны Севастополя: В 3-х т. — СПб., 1900. — Т. II.

- Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997.
- Если* нация не понимает ценности государства, она опасно больна // Комсомольская правда. — 1992. — 14.01.
- Ежелов Г.* Перед ким завинила істина? // Літературна Україна. — 1999. — 15.04.
- Єремєєв І.* Операції «Агенда» та «Енормоуз» // Військо України. — 1999. — Ч. 11–12. — С. 32–34.
- Ефимов Л.* Пули для них приготували задолго до ареста // Зеркало недели. — 1997. — 27.06.
- Єфремов С.* Щоденники: 1923–1929. — К., 1997.
- Животко А.* Українське питання в поглядах російської суспільної думки // Бібліотека нашої культури. — Варшава — Прага, 1936.
- Жуйкова М.* Чи потрібна українцям «русскаяязычная» мова? // Кримська світлиця. — 1998. — 22.05.
- Жуков Г.* Воспоминания и размышления. — М., 1971.
- Жуков Г.* Из неопубликованных воспоминаний // Коммунист. — 1988. — №14. — С. 87–101
- Жуковская Л.* Реймское евангелие. — М., 1976.
- Жуковский В.* Жуков и Украина // Ветеран України. — 1996. — 27.11.
- Завгородний А.* Кубанская ветвь нашего народа // Наша Республика. — 1993. — 14.05.
- Загребельний П.* «Мова — сонячна вісь...» // Кримська світлиця. — 1999. — 27.08.
- Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
- Залізняк Л.* Україна в Російській імперії. — К., 1994.
- Залізняк Л.* Походження українського народу. — К., 1996.
- Залізняк Л.* Якого ми кореня // Вечірній Київ. — 1996. — 16, 20 лютого.
- Залізняк Л.* Від склавинів до українців. — К., 1997.
- Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. — 1998. — Ч. 6. — С. 2–15.
- Залізняк Л.* Проблеми україногенези: від застарілого М. Грушевського до модерного В. Пироженка // Пам'ять століть. — 1999. — Ч. 3. — С. 149–156.
- Залізняк Л.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки НаУКМА. — К., 2000. — С. 55–60.
- Запевалов В.* Гитлер лише опередил Сталіна? Два мненія двох видних німецьких істориків о прошлом // Наша Республика. — 1995. — 20.01 (передрук із «Литературной газеты», Москва).
- Записки Петра Дмитриевича Селецкого* // Киевская старина. — 1884. — Август. — Т. IX. — С. 609–626.

- Зарубин А., Зарубин В. Красный террор в Крыму: Концепция // Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура (Материалы респ. научно-обществ. конф.). — Симферополь, 1994.
- Заставний Ф. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.
- Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень, 1926). — Харків, 1926.
- Затулін К. Кримське питання і політика Росії // Вісті з України. — 1995. — 8—14.12.
- Захарченко В. ...Навіть імені нашого не лишать // Літературна Україна. — 1996. — 04.01.
- Заява Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // Літературна Україна. — 2000. — 24.02.
- Зикич П. Українська Православна Церква та її історичний шлях до незалежності // Світ про Україну. — 1993. — 9.06.
- Зінченко Ю. Шовіністична суть кримськотатарської трагедії // Державність. — 1994. — Ч. 1—2. — С. 54—55
- Зленко Г. Сатанинський україноненависник, або Про що міркуєш, прошкуючи вулицю Белінського // Кримська світлиця. — 1998. — 6.02.
- Змієнко С. Святі могили козацькі: Сторінки історії // ЧАС/TIME. — 1996. — 14.06.
- Золотов П., Исаев С. Боеготовы были. Историко-статистическое исследование количественно-качественного состояния танкового парка Красной Армии накануне Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. — 1993. — №11. — С. 75—77.
- Зонин А. Жизнь адмирала Нахимова. — Ленинград, 1987.
- З політбюрівського вертепу: Сторінками книги Петра Шелеста «...Да несудими будете» // Літературна Україна. — 1996. — 28.03.
- ...З порога смерті... Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991. — Вип. 1.
- Зубов А. Украина: опыт самообретения // Октябрь. — 1993. — Ч. 9.
- Игумен Иннокентий (Павлов). Украинская православная церковь в прошлом и настоящем: Боль раскола // Независимая газета. — 1993. — 08.04.
- Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. — М. — Л., 1934.
- Из резолюции собрания гарнизона Кронштадта (1 марта 1921 г.) // Хрестоматия отечественной истории (1914—1945 гг.) / Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина. — М., 1996.
- Ильин В. Политология: Учебник для студентов вузов. — М., 1999.
- Ильченко О. Не плач, но гнев // Всеукраинские ведомости. — 1995. — 15.11.

- История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945:* В 6-ти т. — М., 1961. — Т. 2.
- Исторія Малороссії* Николая Маркевича. — М., 1842. — Т. 1.
- История* ничему не научила // Труд. — 1996. — 25.10.
- История Петра Великого: Для юношества* / Сост. С. Чистяковой по Голикову, Устрялову и Соловьеву. — М., 1994.
- История СССР с древнейших времен до наших дней: В двух сериях в 12-ти т. / Рыбаков Б. А.,* гл. ред. — М., 1966. — Т. I.
- Истрин В.* Редакция Толковой Пален. — СПб., 1907. — Т. I–V.
- Іван Дзюба:* «Культура — це самовідтворення нації в часі та просторі» // Літературна Україна. — 2000. — 13.04.
- Іванченко Р.* Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. — К., 1996.
- Ігнатович Е.* УКРАЇНА — TERRA INCOGNITA. — К., 1992.
- Ільїна Е.* Читаючи «Велесову книгу» // Літературна Україна. — 1990. — 27.09.
- Імперська Росія* // Українське Слово. — 1996. — 25.04 (передрук із «Нью-Йорк таймс»).
- Ісаєвич Я.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. — К., 1995. — Вип. 1 (4).
- Історія Русів.* — К., 1991.
- Історія України: Нове бачення* / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. / Під ред. В. А. Смоля: У 2 т. — К., 1995.
- Історія України* / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Львів, 1996.
- Кавелин К.* Собрание сочинений: В 3-х т. — СПб., 1897. — Т. 1: Монографии по русской истории.
- Каганець І.* Що каже мова про народ // Вечірній Київ. — 1993. — 24.06.
- Карамзин Н.* Предания веков. — М., 1988.
- Каревин А.* Лавры Кагановича не дают покоя кое-кому в независимой Украине // Новости. — 1996. — 5–12.02.
- Карпов В.* Полководец. — М., 1989.
- Карпов В.* Жить или пить? // Зеркало недели. — 1996. — 06.01.
- Кедров К.* Поэт-фронтовик Юрий Левитанский умер, отстаивая мир для России и Чечни // Известия. — 1996. — 27.01.
- Кершенбаум Д.* Хлеб для Красной Армии // Свобода. — 2000. — 11.07.
- Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. — К., 1980.
- Кирило-Методієвське товариство:* У 3-х т. — К., 1990. — Т. 2.
- Кирилюк В.* Далі триматися від нинішньої Москви // Літературна Україна. — 1995. — 05.01.

Киселев В. Упрямые факты начала войны // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 2. — С. 14—19.

Кінан Е. Російські історичні міфи: Збірка статей / Пер. з англ. В. Шовкуна. — К., 2001.

Клаусов С. Румынский господарь во главе Молдавии: Мирча Снегур подарит своему народу нового «старшего брата» // Московский комсомолец. — 1996. — 13.11.

Клинченко В. О. С. Пушкін мав рацію... // Літературна Україна. — 1999. — 26.08.

Ключевский В. Курс русской истории. — 2-е изд. — М., 1904. — Ч. I.

Ключевский В. Курс русской истории. — 2-е изд. — М., 1908. — Ч. II.

Ключевский В. Курс русской истории. — 2-е изд. — М. — Петроград, 1923. — Ч. IV.

Ключевский В. Сказания иностранцев о Московском государстве. — М., 1866.

Ключевский В. Сочинения в девяти томах. — М., 1990. — Т. IX. Материалы разных лет.

Ключевский В. Исторические портреты. — М., 1991.

Ключевский В. Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники. — М., 1993.

Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.). — Симферополь, 1999.

Кобыщанов Ю. Украинцы в России // Независимая газета. — 1993. — 15.05.

Ковалевський З. Правда про УПА // Кримська світлиця. — 2000. — 14, 21, 28 квітня, 5 травня.

Коваленко В. Грозит ли русским обрезание? // Столица. — 1992. — Ч. 20. — С. 1, 3.

Коваленко В. Имперский синдром // Огонек. — 1992. — Ч. 42—43. — С. 10—11.

Коваленко В. Говорят «флот» — подразумевают Крым // Известия. — 1993. — 29.05.

Коваленко В. Теперь, значит, «Ату его!» // Наша Республика. — 1995. — 03.02 (передрук з часопису «Утро России», Москва).

Коваленко В. Сосед с камнем за пазухой: В каких случаях национальное меньшинство становится пятой колонной? // Дружба народов. — 1995. — Ч. 10. — С. 161—172.

Коваленко В. Мечтать вредно // Літературна Україна. — 1996. — 25.01.

Коваленко Ю. Россию приняли в Совет Европы в воспитательных целях // Известия. — 1996. — 27.01.

Коваль В. Злочини комуністичної партії проти українського народу в Другій світовій війні // Розбудова держави. — 1995. — Ч. 4. — С. 5—12.

- Коваль В.* Ціна перемоги: міфи і реальність // Трибуна. — 1995. — Ч. 1–2. — С. 16–18.
- Коваль М.* 1941–1945 роки Україна // Український історичний журнал. — 1991. — № 6. — С. 3–15.
- Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю.* Історія України. — К., 1992.
- Кожин Б.* Гетьман Сагайдачний — на «чайші» і крейсері // ЧАС/TIME. — 1996. — 15.11.
- Кожин В.* Идеализм и «континентальность России» // Новый мир. — 1998. — № 12. — С. 238–243.
- Колодій А.* Рух до нової якості української нації і націоналізм // Державність. — 1994. — Ч. 1–2. — С. 42–43.
- Коломиец П.* Украина претендует на часть «нацистского наследства» // Факты и комментарии. — 1998. — 28.04.
- Кон И.* К вопросу о специфике и задачах исторической науки // Вопросы истории. — 1951. — № 6. — С. 48–63.
- Кондрашов С.* Три России XX века при взгляде из двух Рейкьявиков // Известия. — 1996. — 24.10.
- Кондуфор Ю., Котов В.* История СССР поступающим в вузы. — Изд. 4-е. — К., 1987.
- Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. — К., 1991.
- Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К., 1993.
- Кононенко П.* Українці: хто ми, які ми, чого ми варті // Вечірній Київ. — 1994. — 11.01.
- Короленко В.* Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — Ч. 10. — С. 198–218.
- Король В.* Ціна перемоги: міфи та реальність // Трибуна. — 1995. — Ч. 1–2. — С. 16–18.
- Короненко С.* Самотній демон української літератури // Літературна Україна. — 2000. — 25.05.
- Коротич В.* Почему у нас не все дома // Зеркало недели. — 1995. — 02.12.
- Корсовецький О.* Якщо «какая это Украина?», так тоді «яка ж то Росія?» // Кримська світлиця. — 1999. — 12.02.
- Корсовецький О.* Звідки «ноги ростуть» у сучасного українського слова, або Ше раз про «испорченный русский» чи навпаки? // Кримська світлиця. — 1999. — 28.05.
- Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з франц. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993.

Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних документів. — Львів, 1997. — Т. 1.

Костомарів Микола. Мазепа // Історія України в життєписах визначніших її діячів. — Львів, 1918.

Костомаров Н. Собрание сочинений. — СПб., 1903. — Т. 1.

Кот С. Чи потрібна Україні «шапка Мономаха?» // Розбудова держави. — 1997. — Ч. 1. — С. 23–26.

Котляр В. Чего не сделал чужой — сделал свой: Воспоминания // ЮГ (Одеса). — 1996. — 08.05.

Коц И. Люди, которые держат нас за идиотов // Комсомольская правда. — 1996. — 19.01.

Кошевой Н. Как «очищали» украинский язык // Правда. — 1937. — 04.10.

Краткая история СССР: В 2-х ч. — Изд. 3-е, испр. и доп. — М., 1978. — Ч. 2.

Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // О. Шахматов, А. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. — К., 1922.

Кримський А. Филология и погодинская гипотеза // Кримський А. Твори в 5-ти т. — К., 1973. — Т. 3: Мовознавство. Фольклористика.

Крым: прошлое и настоящее / Ин-т истории СССР АН СССР; отв. ред. С. Г. Агаджанов, А. Н. Сахаров. — М., 1988.

Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство: Навч. посібник. — К., 2000.

Кто он, В. Саблин, изменник Родины или герой? // Комсомольская правда. — 1990. — 26.12.

Кублановский Ю. Поверх разборок // Новый мир. — 1998. — № 2. — С. 159–176.

Кувев К. Черноризец Храбър. — София, 1967.

Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — К., 1914.

Кулибаба Ю. Летом в Крыму будет жарко... // Комсомольская правда. — 1992. — 13.05.

Кулик А. Севастопольская трагедия // Наша Республика. — 1996. — 13.09 (передрук з «Урядового кур'єра», Київ).

Куманев Г. В огне тяжелых испытаний (июнь 1941 — ноябрь 1942) // История СССР. — 1991. — № 2. — С. 3–31.

Куманев Г. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства. Встречи, беседы, интервью, документы. — М. — Л., 1999.

Кутковец Т. Возможна ли война между Россией и Украиной // Украинский обозреватель. — 1993. — №10.

Кучерук А. Из секретных архивов // Старожитності. — 1991. — Ч. 4.

Кучерук О. Так що ж таке історія України — варшавське сміття чи грязь Москви // *Українське Слово*. — 1993. — 01.12.

Кучма Л. В политике бывает чаще всего так, что предают тебя самые вроде бы преданные // *Факты и комментарии*. — 1999. — 10.09.

Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // *Труды славянской комиссии*. — Ленинград, 1930. — Т. 1.

Ларионов А. О признаниях Ф. М. Достоевского // *Слово*. — 1991. — Ч. 12. — С. 3.

Латухин А. Противотанковое вооружение. — М., 1974.

Латышев В. К надписи Евпатерия // *Понтика: Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря (с 4 таблицами) / Издание Императорской Археологической Комиссии*. — СПб., 1909.

Латышев А. Рассекреченный Ленин. — М., 1996.

Левицький М. Відносини Захід — Схід і проблеми поневолення Москвою націй. — Мюнхен, 1975.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1959. — Т. 5.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1977. — Т. 26.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1974. — Т. 31.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1962. — Т. 32.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1963. — Т. 38.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1963. — Т. 40.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1963. — Т. 42.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1964. — Т. 45.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1964. — Т. 48.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М., 1975. — Т. 50.

Ленін про Україну: В 2-х ч. — К., 1977.

Лесков Н. Еврей в России: Несколько замечаний по еврейскому вопросу. — М., 1990.

Липа Ю. Розподіл Росії. — Нью-Йорк, 1954.

Липинський В. Історичні студії та монографії. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до українського державного будівництва в XVII ст. — Київ — Відень, 1920.

Листи до Тараса Шевченка / Ред. В. Бородін. — К., 1993.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. — К., 1994. — Т. I.

Лихачев Д. Национальное самосознание Древней Руси. — М. — Л., 1945.

Лихачев Д. Золотое слово русской литературы // *Слово о полку Игореве / Сост. и коммент. Л. Дмитриева*. — М., 1985.

Літопис Руський. — К., 1989.

Логвин Ю. Кобила. — Калита і тюбетейка «Мономаха» // ЧАС/TIME. — 1997. — 27.03.

Лопата А. Оптимістичні ілюзії Верховного Головнокомандувача // Українська Газета. — 2000. — 06.01.

Лосев І. Галицький міф у сучасному російському «українознавстві» // Культурологічні студії: 36. наукових праць. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 276–287.

Лужков Ю. Севастополь — российский город на Крымском полуострове. История с географией // Известия. — 1996. — 02.11.

Лукінюк М. Україна — Крим — Росія: сучасне на тлі минулого, або старі міфи і нова реальність взаємин. — К., 2000.

Лукінюк М. 1941: Причини поразки // Військо України. — 2000. — № 5–6. — С. 25–27.

Лупейко В. На перехресті вогненних тоталітаризмів // Освіта. — 1998. — 16–23.09.

Лучик В. Відображення відносної безперервності слов'янського етносу в гідронімії середнього Дніпро-Бузького межигір'я // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. — К., 1995. — Вип. 1(4).

Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895.

Любавский М. Образование основной государственной территории великорусской народности. — Л., 1929.

Мавродин В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции 7 июля 1947 г. в Ленинграде. — Л., 1947.

Мавродин В. Образование единого русского государства. — Л., 1951.

Мавродин В. Происхождение русского народа. — Л., 1978.

Магда Е. С Кучмой или с кумачом? // Московский комсомолец в Украине. — 1999. — 18.11.

Мазена и Мазепинцы // Собрание сочинений Н. Костомарова. — СПб., 1905. — Т. XVI. — Кн. 6.

Мазур П. Расправа // Наша Республика. — 1993. — 30.07 (передрук з часопису «Голос України», Київ).

Макаров А. Бревно в кепке // Зеркало недели. — 1996. — 14.12.

Максименко М. Крестьянское движение в Таврической губернии накануне и после отмены крепостного права. — Симферополь, 1957.

Малахута М. Анатолій Никитенко: «Уляна Громова написала: “Шевченко один сказав за всіх”» // Кримська світлиця. — 1998. — 13.02.

Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К., 1997.

Мальцев Ю. Вопрос о потерях // Самсонов А. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. — М., 1988.

Мандельштам Й. Характер гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. — СПб. — Гельсингфорс, 1902.

Марков Е. Очерки Крыма. Картины Крымской жизни, природы и истории. Изд. 2-е. — СПб., 1884.

Маркс К., *Энгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — К., 1972.

Маркс К., *Энгельс Ф.* Твори. — К., 1964. — Т. 18.

Маркс К., *Энгельс Ф.* Сочинения: в 50-ти т. — Изд. 2-е. — М., 1962. — Т. 35.

Масенко Л. Мова і політика. — К., 1999.

Матівос Ю. Благословен мечів вогонь...// Кримська світлиця. — 1999. — 11.06.

Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». — К., 1989.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Вид. 2-е, доп. — Київ — Полтава, 1995.

Медведев А. Российская пресса о соглашении президентов // Республика. — 1993. — 11–22.09.

Медведев Д. Сильные духом. — М., 1957.

Меланченко Г. Німеччина повертає наші скарби // Українська газета. — 1995. — 22.06.

Мерецков К. На службе народу: Страницы воспоминаний. — М., 1968.

Мерцалов А. Западно-германская буржуазная историография Второй мировой войны. — М., 1978.

Миллер Вс. «Хинова» Слова о полку Ігореве // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб., 1914. — Т. 19. — Кн. 1. — С. 111–118.

Михайлов И. Вытеснение // Новый мир. — 1998. — № 2. — С. 147–152.

Михайлов М. Версии о флоте // Республика. — 1993. — 11–22.09.

Мицик Ю. Чи воював у «громадянську» творець Павли Корчагіна? // Кримська світлиця. — 1998. — 27.03.

Мишанич О. Українська література під забороною: 1937–1990 // Літературна Україна. — 1994. — 18.08.

Мовчанюк В. Шевченко в інтерпретації «няньок... Отечества чужого» // Літературна Україна. — 2000. — 18.05.

Можанин В. Халхин-Гол: Правда и вымысел // Зеркало недели. — 1999. — 05.06.

Молодь рішуче налаштована на капіталізм... (Результати соціологічного опитування) // Урядовий кур'єр. — 1997. — 03.06.

Моргун Ф. Честная жизнь — интересное занятие // ЮГ (Одесса). — 1995. — 23.08.

- Моргун Ф.* Безсмертна душа України. Задовго до салютів. — Полтава, 1996.
- Моргунов П.* Героический Севастополь. — М., 1979.
- Мороз В.* До питання про походження назви «Україна»: два погляди // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. — К., 1995. — Вип. 1(4).
- Москаленко П.* Червоні плями історії // Кримська світлиця. — 1998. — 15.05.
- Музиченко Я.* Крок до повернення // Культура і життя. — 1998. — 25.01.
- Музиченко Я.* Об'єднана Європа — за повернення культурних цінностей // Віче. — 1998. — Ч. 5. — С. 153–156.
- Музиченко Я.* Як протягом історії... обкрадали історію // Буковина. — 2000. — 26 липня, 2 серпня.
- Муковський И.* Цена победы: военные потери Украины // Зеркало недели. — 1996. — 22.06.
- Муратов О.* Встречи с А. П. Довженко // Зеркало недели. — 1995. — 25.03.
- Мусієнко О.* Українців забивали як курей — за категоріями // Українська Газета. — 1993. — 16 вересня — 6 жовтня.
- Мусієнко О.* Розвіяні міфи. Український національно-визвольний рух у Другій світовій війні // Літературна Україна. — 1999. — 28.10.
- Нагибин Ю.* Дневник. — М., 1996.
- Надеин В.* Американцы считают ближневосточную политику Козырева бесцеремонной // Известия. — 1994. — 19.03.
- Надинский П.* Суворов в Крыму. — Симферополь, 1950.
- Надинский П.* Очерки истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч. 1.
- Наумов В.* Кровавое воскресение // Детская энциклопедия. — М., 1967. — Т. 8. — С. 521–523.
- Начальный период войны* / Под ред. генерала армии С. П. Иванова. — М., 1974.
- Наша доба і література.* — Львів, 1936.
- Никитина О.* Они хотели найти правду // Родина. — 1990. — № 3. — С. 24–28.
- Николаев П.* Художественные открытия Гоголя // Гоголь Н. Избранные произведения в 2-х т. — М., 1984. — Т. 1.
- Нилан Б.* Из рассекреченных досье // Наша Республика. — 1995. — 13.10.
- Німчинов К.* Українська мова у минулому і тепер // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Ярмоленко, А. Мойсієнко. — К., 1996.
- Новодворская В.* Баллада о простоте // Огонек. — 1993. — № 25–26. — С. 30–31.
- Новочеркасск, 1962* // Комсомольская правда. — 1989. — 02.06.
- Нудьга Г.* Республіка козаків (Середньовічна Європа про Січ та козаків). — Львів, 1991.

- Обнорский С. Избранные работы по русскому языку. — М., 1960.
- Овчар П. Великий Кобзар устами України // Літературна Україна. — 1995. — 05.01.
- Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтвор. вид. 1918 року. — К., 1991.
- Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI—XVIII ст. — Мюнхен, 1951.
- Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк, 1954.
- Оглоблин О. Хмельниччина і українська держава. — Нью-Йорк, 1954.
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки наукового товариства імени Шевченка. — Нью-Йорк, 1960. — Т. 170.
- Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963.
- Оглоблин О. Держава антив (IV—VII ст.) // Енциклопедія українознавства: В 3-х т. — Репринтне відтвор. вид. 1949 р. — К., 1995. — Т. 2.
- Одинадцятий з'їзд КП(б)У. Стенографічний бюлетень. — Харків, 1930. — № 7.
- Олена Боннер: «Ми п'ємо за успіх нашої безнадійної справи» // Україна і світ сьогодні. — 2000. — 25—31.03.
- Опровержение ТАСС // Правда. — 1941. — 09.05.
- Оружие Победы / Под общ. ред. В. Н. Новикова. — М., 1987.
- Отечество: История, люди, регионы России: Энциклопедический словарь / Составители А. П. Горкин, В. М. Карев. — М.: Научное изд-во «Большая Русская Энциклопедия», 1999.
- Охендушко С. Злая история // Наша Республика. — 1995. — 03.02 (передрук з часопису «Утро России», Москва).
- Павленко Н. Обреченные триумфаторы // Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 87—90.
- Павличко С. Націоналізм, сексуальність і орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К., 2001.
- Падалка Л. Происхождение и значение имени «РУСЬ». — Полтава, 1915.
- Паламарчук Д. Подзвіння: Поезії. — К., 1995.
- Паняк С. «Якщо я хохол, то ти — кацап!» Про дискримінацію і зневажливе ставлення до українців у Російській Федерації // Українське слово. — 1999. — 18.11.
- Пастернак О. Пояснення Тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. — К., 1991.
- Пастушенко Л. Як росіяни захищають мову // Кримська світлиця. — 1998. — 08.05.

Пацула Й. Про злочинну діяльність КПСС-КПУ проти населення Рівненщини в 1939–1941 рр. // ЧАС/TIME. — 1996. — 14.06.

Паушто В., Флоря Б., Хорошкевич А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982.

Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб., 1862.

I-й съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик: Стенографический отчет. — М., 1922.

Перхач В. Час збирати каміння... Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови // Дзвін. — 2000. — № 5–6. — С. 130–135.

Петровський В. Тридцять три нескорені українці // Вечірній Київ. — 1996. — 05.04.

Петровський Г. Вибрані статті і промови. — К., 1974.

Пидлуцкий О. Что мое — то мое, а что твое — то наше // Украина и мир сегодня. — 2000. — 12–18.02.

Пинзеник В. Реформи чи їх імітація // Українська Газета. — 2000. — 06.01.

Пироженко В. Походження українців: стара концепція і новітні міфи // Вісник НАН України. — 1998. — № 9–10. — С. 77–86.

Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1951. — Вып. 2. — Т. VIII.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.

Півторак Г. Походження української мови в контексті етногенезу українців // Матеріали до української етнології: Матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. — К., 1995. — Вип. 1(4).

Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Ярмоленко, А. Мойсієнко. — К., 1996.

«...Підлягають тотальному знищенню» // Українське слово. — 2000. — 06.01.

Платон. Сочинения в трех томах. — М., 1971. — Т. 3. — Ч. 1.

Плющ В. Тривожно в Україні: куди прямує Росія? // Літературна Україна. — 1993. — 16.12.

Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига: В 2-х т. — М., 1872. — Т. 2.

Поздняков А. Последний миф. Последний ли? // Свобода. — 2000. — 27.06.

Покровский М. Возникновение Московского государства и «великорусская народность» // Историк-марксист. — 1943. — Кн. 18–19. — С. 14–28.

Покушение на тело вождя // Известия. — 1996. — 16.03.

Поліщук В. Урок для України? // Кримська світлиця. — 1999. — 10.12.

Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1.

Полное собрание русских летописей. — М., 1987. — Т. 36: Сибирские летописи. — Ч. 1.

Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах / Репринтне відтвор. Мюнхенського вид. 1972—1976 рр. — К., 1993. — Т. 2.

Полтава Л. До історії російщення України від 1720-го року // Російщення України: Науково-популярний збірник. — К., 1992.

Поляков В. Сила и процветание славянских народов в их единстве и согласии. Историко-политологические очерки о проблемах содружества России, Украины, Белоруссии. — Севастополь, 1998.

Полянский Э. Державная «феня» // Огонек. — 1991. — № 17. — С. 14.

Померанц Г. Как помирить Россию и Украину // Радикал. — 1993. — Ч. 20.

Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. — К., 1999.

Пономарів О. Московська мова — московські думки // Українська газета. — 2000. — 28.09.

Попель М. Дні в полум'ї / Перекл. з рос. В. Бажана. — К., 1968.

Попов В. 1941: тайна поражения // Новый мир. — 1998. — № 8. — С. 173—187.

Попов Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Изд. 5-е, исправл. и доп. — Партиздат ЦК КП(б)У, 1933.

Порицкий Л. Внимание! В небе асы! // Зеркало недели. — 1996. — 19.10.

Порицкий Л. Танкісти // Військо України. — 1999. — Ч. 11—12. — С. 35.

По следам «Пути ариев». — Хмельницький, 1996.

Поспелов Е. Школьный топонимический словарь. — М., 1988.

Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. — СПб., 1886. — Т. 2. — Вып. 3—4.

Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. — Тифлис, 1889. — Т. 5. — Вып. 1.

Похвальное слово Виктору Суворову и эпитафия катынским полякам // Хотів ли Сталин наступальную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. материалов / Сост. В. Невежин. — М., 1995.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.

Похлебкин В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. — М., 1999. — Вып. II: Войны и мирные договоры. — Кн. 3: Европа в первой половине XX в. Справочник.

Президент теж має національність // Українська газета. — 2000. — 28.09.

Пресняков А. Образование Великорусского государства. — Петроград, 1918.

Прилуцкий О. Что мое — то мое, а что твое — то наше // Украина и мир сегодня. — 2000. — 12—18 лютого.

Присовский Е. Правда жизни и правда поэзии // ЮГ (Одесса). — 1996. — 17.05.

Приставкин А. Я писал свой роман не для генерала Грачева // Зеркало недели. — 1995. — 25.03.

Против идеологических извращений в литературе // Правда. — 1951. — 02.07.

«Прощай, немытая Россия!» Ученые считают: распад России неизбежен и он уже идет // Огонек. — 1996. — Ч. 8. — С. 58—61.

Прыжов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ея литературы с XI по XVIII век. — Воронеж, 1869.

Пушков О. Втрачаючи Росію. Розширення НАТО наражається на небезпеку // Українське Слово. — 1997. — 30.01.

Пыпин А., Спасович В. История славянских литератур: В 2-х т. — Изд. 2-е, перераб. и дополн. — СПб., 1879. — Т. I.

Пыпин А. История русской литературы: В 2-х т. — Изд. 3-е. — СПб., 1907. — Т. 1.

Радіонов В. Космополітизм малинковичів таки буде поховано // Кримська світлиця. — 1998. — 20.03.

Размышления о России и русских. Штрихи к истории русского национального характера: В 2-х т. / Сост. С. Иванов. — М., 1996.

Раковский Х. Бездна (О петлюровской авантюре) // Известия. — 1919. — 03.01.

Раткин С. И. Тайны Второй мировой войны: Факты, документы, версии. — Минск, 1995.

Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М., 1993.

Рейндер Б. Велесова книга: Життя та релігія слов'ян / Пер. з франц. — К., 1993.

Ремизова М. Наше историческое ничтожество? // Новый мир. — 1999. — № 7.

Решин Е. Генерал Карбышев. Документальная повесть. — Изд. 4-е, исп. — М., 1987.

Рибаків Б. Нова концепція нашої державності // Наука і суспільство. — 1990. — Ч. 7.

Родімець О. Твої, Батьківщино, сини. Нотатки воєнних років. — К., 1964.

Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К., 1990.

Романчук О. Красно-коричневый вирус // Наша Республика. — 1994. — 06.01 (передрук з часопису «Шлях перемоги», Львів).

Россия и СССР в войнах XX века: Потери Вооруженных Сил. Статистическое исследование / Под общей ред. ген.-полк. Г. Кривошеева. — М., 2001.

Россия на пороге XXI века (Современные проблемы национально-государственного строительства РФ) / Под общ. ред. В. Н. Кожемякина, А. И. Подбескина. — М., 1996.

Россия: опыт национально-государственной идеологии / Под ред. В. В. Ильина. — М., 1994.

Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев / Подг. текстов и коммент. Ю. Лимонова. — Ленинград, 1986.

Россия — Чечня: цепь ошибок и преступлений / Сост. О. П. Орлов, А. В. Черкасов. — М., 1998.

Ротмистров П. Влияние танков на темпы наступательных операций (По опыту Второй мировой войны) // Военно-исторический журнал. — 1961. — № 1. — С. 3–17.

Ротмистров П. Время и танки. — М., 1972.

Ротмистров П. Танки на войне. — Изд. 4-е, испр. и дополн. — М., 1975.

Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К., 1994.

Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Ярмоленко, А. Мойсієнко. — К., 1996.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х рр. — К., 1998.

Русские / Ред. В. А. Александров, И. В. Власова, Н. С. Полищук. — М., 1997.

Русские должны говорить по-русски: Ученые выступают против языковой агрессии, которая, по их мнению, представляет серьезную опасность для нации // Известия. — 1996. — 16.03.

Руцкой А. Обретение веры. — М., 1995.

Рыбаков Б. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории. — 1952. — № 9. — С. 40–62.

Рыбаков Б. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина) // Советская археология. — 1953. — Т. XVII. — С. 23–104.

Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982.

Рыбаков Б. Петр Бориславович: Поиск автора Слова о полку Игореве. — М., 1991.

Рябчук М. Дискутировать о «безъязыкости» украинской литературы можно. Особенно если пренебречь конкретными текстами // Республика. — 1993. — Ч. 4(19).

Савченко С. «Гремя огнем, сверкая блеском стали...» // Кримська світлиця. — 1999. — 30.07.

Савчук М. Антін Лелів: «Ідеал демократичної преси чудовий. За нього треба боротися щодня» // Молодь України. — 1996. — 30.04.

Самсонов А. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. — М., 1988.

Самуельсон Л. Красный колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса. 1921—1941. — М., 2001.

Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. — 1995. — 24.11.

Сахно А. Засуджено до розстрілу: 3 таємних колись архівів // Молодь України. — 1996. — 21.05.

Сахно А. Лист до Сталіна // Урядовий кур'єр. — 1996. — 25.05.

Сборник законов Украинской ССР (1938—1979): В 2-х т. — К., 1980. — Т. 1.

Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938—1975): В 4-х т. — М., 1975. — Т. 1.

Сверстюк Є. Собор у риштованні // Київ. — 1989. — Ч. 10.

Свидзинский А. Крым в общеукраинском и европейском контексте // Правда Украины. — Спеціальний випуск. — 1993. — 19.04.

Свиридова А. Сергей Ковалев: «Кризис не в Чечне, а в Москве» // Зеркало недели. — 1995. — 13.05.

Северные конвои. — 1941—1945: В документах Архивного фонда Российской Федерации. — М., 1993. — С. 4—6. — У кн.: Хрестоматия отечественной истории (1914—1945 гг.) / Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина. — М., 1996. — С. 608—609.

Сегеда С. Основи антропології: Навч. посібник. — К., 1995.

Седов В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.

Седов В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995.

Седов В. Древнерусская народность. — М., 1999.

Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941. — М., 1992.

Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — Изд. 4-е, испр. и дополн. — СПб., 1910.

Сергійчук В. Чи втретє накинуть ярмо Україні? // Независимость. — 1992. — 07.10.

Сергійчук В. Вашу «Мать» по-українськи издавать? // Независимость. — 1992. — 21.10.

Сергійчук В. Над Чорним морем — синьо-жовтий стяг // Независимость. — 1992. — 04.12.

Сергійчук В. Символіка суверенності — синьо-жовта. — К., 1993.

Сергійчук В. Чому мовчать російські демократи // Українське Слово. — 1993. — 01.12.

Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К., 1998.

Сизоненко А. Недолговечные Тютюнники // Зеркало недели. — 1999. — 30.04.

Сильченко В. Самашки — чеченская Хатынь: «День победы» Грачева и Ерина // Киевские Ведомости. — 1995. — 18.04.

- Симон Петлюра*: символ нашої державності. — Аргентина, 1959.
- Симоненко П.* «Національна ідея»: міфи і реальність // *Голос України*. — 1996. — 21.03.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. — Прага, 1942.
- Січинський В.* Назва України. — Авгсбург, 1948.
- Січинський В.* Крим: Історичний нарис. — Нью-Йорк, 1954.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.
- Скальд.* Вокруг Кронштадта // *Известия Петроградского Совета рабочих и красноармейских депутатов*. — 1921. — 08.03.
- Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: Составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива: В 3-х ч. — Одесса, 1846.
- Скляренко В.* Звідки походить назва Україна // *Україна*. — 1991. — Ч. 1. — С. 20—39.
- Скрипник М.* До питання про стан українців у РРФСР // *Зеркало недели*. — 1995. — 17.06.
- Скрытая правда войны*: 1941 год. Неизвестные документы. — М., 1992.
- Славному з Славних*: В 15-ті роковини смерті Полк. Євгена Коновальця (1958—1953). — Париж, 1953.
- Словарь русского языка*: В 4-х т. — М., 1981. — Т. 1.
- Слово о плъку Игореве* / Підг. давньоруського тексту і прим. В. Німчука. — К., 1985.
- Служинська З.* Людські втрати України // *Українське Слово*. — 1994. — 12.01.
- Смиченко-Волинська О.* В ньому заговорила Україна. До проблеми витрактування Івана Котляревського як першого українського національного письменника // *Літературна Україна*. — 1999. — 06.05.
- Соболев В.* Смертельно опасно: интеллектуальный СПИД! // *Часопис «Комуніст»*. — 1996. — Вересень. — Ч. 37.
- Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы* / Сост. полк. В. Дашичев. — М., 1967.
- Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945*. — М., 1976.
- Совет Федерации рассмотрел вопрос о статусе Севастополя* // *Красная Звезда*. — 1996. — 07.12.
- Советская власть на Украине* // *Правда*. — 1917. — 29/16.12.
- Советская военная энциклопедия*. — М., 1979. — Т. 7, 8.
- Советско-германские отношения... Сборник документов*. — М., 1968. — Т. 1.

Современная Русская Идея и Государство / Зюганов Г. А. (Гл. ред.). — М., 1995.

Соколов А. Курс советской истории (1917–1940): Уч. пособие для вузов. — М., 1999.

Солженицын А. Как нам обустроить Россию // Литературная газета. — 1990. — 18.09.

Соловьев В. Идолы и идеалы // Собрание сочинений. — СПб., без года изд. — Т. V. 1883–1897.

Соловьев В. Русская идея // Вопросы философии и психологии. — 1909. — Кн. 100 (V).

Соловьев С. История России с древнейших времен. — СПб., 1896. Кн. 1. — Т. I–V.

Соловьев С. История России с древнейших времен. — СПб., 1896. Кн. 2. — Т. VI–X.

Соловьев С. История России с древнейших времен. — СПб., 1896. — Т. XIV.

Соловьев С. История России с древнейших времен. — СПб., 1896. — Т. XV.

Соловьев С. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. — М., 1963. — Кн. V. — Т. 10.

Соловьев С. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. — М., 1963. — Кн. IX. — Т. 17.

Соловьев С. Чтения и рассказы по истории России. — М., 1989.

Солонина Є. Чи не пора помиритись? // Літературна Україна. — 1999. — 28.10.

Сочинения В. Белинского: В 4-х т. — СПб., 1896. — Т. II.

Сочинения В. Белинского: В 4-х т. — СПб., 1907. — Т. IV.

Союз Советских Социалистических Республик. Доклад тов. И. Сталина // Известия. — 1922. — 27.12.

Спілка української молоді // Енциклопедія українознавства: У 3-х т. Перевидання в Україні. — К., 1995. — Т. 3.

Срезневский В. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому // Русская старина. — СПб., 1893.

Срезневский В. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского (Извл. из Журнала Министерства Народного Просвещения, январь, 1893). — СПб., 1898.

Срезневский В. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского // Сборник «Памяти И. И. Срезневского». — Петроград, 1916. — Кн. 1.

Срезневский И. Древние памятники древнего письма и языка. — СПб., 1863.

Срезневский И. О древней глаголической рукописи, хранящейся в Киевской Духовной Академии. — К., 1876.

Срезневский И. Статьи о древних русских летописях (1853–1866). — СПб., 1903.

Стадниченко Ю., Фоменко Б. Не все гаразд із правди силою у господина Со-
лженіцина // Українська Газета. — 1994. — 21 липня — 31 серпня.

Стаднюк И. Как начиналась война // Правда. — 1993. — 22.06.

Сталин, Берия и судьба армии Андерса в 1941–1942 гг. (Из рассекреченных архивов) // Новая и новейшая история. — 1993. — № 2. — С. 59–90.

Стенограмма: Статус Севастополя // МН Столичные новости. — 1999. — 2–9 лютого. Степанов А. Империя возвращается // Правда. — 1993. — 19.08.

Степанов Ф. Інтелігент біля замкової шпарини?! // Кримська світлиця. — 2000. — 01.12.

Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства: Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г. — К., 1912.

Стуруа М. Запад обвиняет Россию в нефтяном империализме // Известия. — 1995. — 30.09.

Стус В. Твори у чотирьох томах, шести книгах. — Львів, 1994. — Т. 4.

Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. — К., 1991.

Суворов В. Освободитель. — СПб., 1993.

Судоплатов П. НКВД: Кровь и золото // Огонек. — 1994. — Ч. 42–43. — С. 22–25.

Сумцов Н. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского // Сборник Памяти И. И. Срезневского. — Петроград, 1916. — Кн. 1.

Суперанская А., Исаева З., Исхакова Х. Топонимия Крыма. — М., 1995. — Ч. I: Введение в топонимию Крыма.

Тарле Е. Донесения Якова Толстого из Парижа в III отделение // Литературное наследство. — 1937. — Т. 31–32. — С. 567.

Тарле Е. Сочинения в 12-ти т. — М., 1959. — Т. IX.

Татищев В. История Российская: В 7-ми т. — М. — Л., 1964. — Т. 4.

«Та хто там твою Україну пригнічував?» Нетрадиційні міркування на традиційну тему // День. — 1999. — 28.07.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954). Одобрены Центральным Комитетом Коммунистической партии Советского Союза // Правда. — 1954. — 12.01.

Тетерин С. Уважайте себя и других // Аргументы и факты. — 1992. — № 34.

Тинченко Я. Как одно совращение прославило Украину // Киевские ведомости. — 1998. — 18.07.

Типпельскирх К. История второй мировой войны / Пер. с нем. — М., 1956.

Ткач М. Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Ольгова. — К., 1998.

Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервела. — Ч. 1, 2. — К., 1995.

Толочко П. Древняя Русь. — К., 1987.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко О., Толочко П. Київська Русь. — К., 1998.

Толочко П. Що або хто загрожує українській мові? — К., 1998.

Толстой А. К. Избранное. — М., 1986.

Толстой А. К. Собрание сочинений в 4-х т. — М., 1964.

Толстой Л. Казаки. Хаджи-Мурат. — М., 1981.

Толстой Л. Война и мир. III и IV т. / Примеч. Л. Опульской. — М., 1983.

Трезвый взгляд из Москвы: Крым в составе Украины выгоден и России // Наша Республика. — 1993. — 23.07 (передрук з часопису «Коммерсантъ», Москва).

Три цифры из нашей истории // Аргументы и факты. — 1990. — Ч. 13.

Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. — К., 1995.

Трубачев О. Славяне. Язык и история // Правда. — 1987. — 28.03.

1941 год: Документы: В 2-х кн. / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 1998.

Уинтерботэм Ф. Операция «Ультра» / Пер. с англ. — М., 1978.

Указы всепресветлейшія державнейшія Великия Государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы всероссийской, состоявшиеся в 1764 году. — СПб., 1779.

Украина — страна, продвигающаяся к западу и сохраняющая свое место на востоке // Зеркало недели. — 1997. — 18.01.

Украинский сепаратизм в России: Идеология национального раскола. — М. 1998.

Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. — К., 1988. — Т. 2.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — К., 1968. — Т. 3.

Ульянов Н. Русское и великорусское // Родина. — 1990. — № 3. — С. 84–88.

УПА в світлі німецьких документів / Упоряд. Т. Гунчака. — Торонто, 1983.

УПА в світлі польських документів / Опрац. і впоряд. Є. Місило. — Торонто, 1992.

Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. II.

Утворення Советського Союзу і його компетенції // Енциклопедія українознавства / Репринтне відтвор. вид. 1949 р. — К., 1995. — Т. 2

У фарватері державної етнополітики України. На запитання головного редактора газети «Літературна Україна» Василя Плюща відповідає голова

Державного комітету України у справах національностей та міграції Микола Рудько // Літературна Україна. — 1999. — 23. 12.

Ушаков Е. Не сотвори себе кумира // Самсонов А. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. — М., 1988.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Перекл. з нім. — М., 1967. — Т. II.

Федорук О. Україна і Росія: діалоги у сфері перемішених культурних цінностей // Дзвін. — 1999. — Ч. 7. — С. 103–107.

Федотов Г. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. — Париж, 1988.

Федотов Г. Судьба и грехи России: В 2-х т. — СПб., 1991.

Федотов Г. Новый град: Сб. статей. — Нью-Йорк, 1952. — Цит. за кн.: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 11.

Фест И. Гитлер: Биография. В 3-х т. / Пер. с нем. — Пермь, 1993. — Т. 3

Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972.

Филиппов А. О готовности Красной Армии к войне в июне 1941 г. // Военный вестник (АПН). — 1992. — № 9. — С. 3–8. — У кн.: Хрестоматия отечественной истории (1914–1945 гг.) / Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина. — М., 1996. — С. 498–504.

Фостій І. Семеро з восьми тисяч / Буковина. — 2000. — 14.06.

Франко І. Русько-українська література. — Чернівці, 1898.

Харченко П. Триєдина природа українського Бога // Вечірній Київ. — 1994. — 11.11.

Хвильовий М. Новели, оповідання. «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. — К., 1995.

Хвойка В. До питання про слов'ян // Космос древньої України. — К., 1992.

Хильгер. — Густав. 1939-й: свидетельства очевидца // Дипломатический ежегодник (1989). — М., 1990. — С. 299–342.

Хмара. Толубко. Костенко. Що між ними спільного? // Світ про Україну. — 1993. — 18.08 (передрук з El Pais, Іспанія).

Хрущов М. Про культ особи та його наслідки: Доповідь на 20 з'їзді КПРС. — Нью-Йорк, 1959.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грама-тичні параметри. — Дніпропетровськ, 1998.

Цілком таємно... Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. // Літературна Україна. — 1991. — 19.12.

Ципко А. Нужен ли еще один эксперимент? // Родина. — 1990. — № 3. — С. 60–65.

Чаадаев П. Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2-х т. — М., 1991. — Т. 1.

Челеби Эвлия. Книга путешествия: Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века. — М., 1961. — Вып. 1.

Челеби Эвлия. Книга путешествия: Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века. — М., 1979. — Вып. 2.

Челноков А. Петербургские нацисты ставят на Г. Зюганова // Известия. — 1996. — 23.02.

Черепнин Л. Исторические условия формирования русской народности до конца XV ст. // Вопросы формирования русской народности и нации: Сб. статей. — М. — Л., 1958. — С. 7–105.

Черкашин Н. Последний парад // Комсомольская правда. — 1990. — 01.03.

Чернавин В. По живому // Российская газета. — 1993. — 03.07.

Чернов В. Вячеслав Артемов: «Мое слово — здесь» // Огонек. — 1991. — № 15. — С. 28–30.

Черный Г. Войны и военная политика СССР, России и Украины, или Почему Кравчук не ввел на Печерск танки, чтобы помешать Кучме занять место Президента // Киевские ведомости. — 1995. — 04.02.

Чернышевский Н. Пролог: Роман // Полн. собр. соч. — М., 1949. — Т. XIII.

Чертков А. Пелазго-фракийские племена, населявшие Италию. — М., 1853.

Чехов А. Избранные сочинения в двух томах. — М., 1986. — Том второй.

Чубатий М. Князя Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. — Нью-Йорк — Париж, 1964.

Чудаков А. Реквием карельских болот // Комсомольская правда. — 1989. — 12–14.11.

Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. — К., 1993.

Чумак В. Чиєї слави місто Севастополь // Українське Слово. — 1996. — 22.02.

Шавшин В. Бастионы Севастополя: Путеводитель. — Симферополь, 1989.

Шаров Б. Коли повернеться до Києва Дмитрій Солунський // Хрещатик. — 1999. — 26.02.

Шафарик П. Славянские древности / Пер. з чешськ. И. Бодянского. — М., 1837. — Т. 1. — Кн. 1.

Шахматов А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1899. — Апрель.

Шахматов О. До питання про початок української мови. — Без м. в., 1913.

Шахматов А. Введение в курс истории русского языка. — Петроград, 1916. — Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий.

Шахматов А. Историческая морфология русского языка. — М., 1957.

Шахматов О. Короткий нарис історії української мови // Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII в.в. / О. Шахматов, А. Кримський; перекл. з рос. В. Дем'янчука. — К., 1922.

Шахнюк В. Оно тебе надо? // Кримська світлиця. — 1999. — 21.05.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії: Дві статті про постання української мови. — К., 1994.

Шевченко Т. Повне видання творів: У 16-ти т. / За ред. П. Зайцева. — Варшава — Львів, 1935. — Т. 11: Листи.

Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. — К., 1964. — Т. 6: Листи, нотатки, фольклорні записи.

Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К., 1979. — Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з франц. — К., 1994.

Шмелев Б. Россия в меняющемся мире // Власть. — 1996. — № 4. — С. 52–55.

Шмелев И. История танка. 1916–1996 // Энциклопедия техники. — М., 1996. — (Серия «Бронетанковая техника»).

Шницер Я. Иллюстрированная всеобщая история письмен. — СПб., 1903.

Шунков В. Танки Второй мировой войны. Иллюстрированная энциклопедия. — Мн., 1996.

Шунков В. Оружие вермахта. — Мн., 1999.

Шур Э. Молодая гвардия. Подлинная история, или Уголовное дело № 20056 // Совершенно секретно. — 1999. — № 3. — С. 6–7.

Шуткевич В. Кому мешает красный флаг // Комсомольская правда. — 1989. — 19.05.

Щербаківський В. Формация українського народу. Нарис праісторії України. — Подєбради, 1937.

Щирого серця слова: 3 політехнічного Парнасу: Поезії / Упоряд. М. Лукінюка. — К., 1998.

Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5-ти т. — М., 1995. — Т. 1.

Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. — Мюнхен, 1971.

Юрченко Ю. Країна, прибита своїми розмірами // Кримська світлиця. — 2000. — 20–26 квітня.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990.

Я їхав у тому самому ешелоні... // Нова Україна. — Грудень 1991 — січень 1992. — Ч. 3.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.

Якубинский Л. История древнерусского языка. — М., 1953.

Яценко Б. Походження Тризуба // Українське слово. — 1996. — 03.10.

Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. — К., 2000.

Яценко Є. Про парадокси перемоги // Розбудова держави. — 1995. — Ч. 4. — С. 31–35.

2. Архівні документи (АД)

Виступ заступника Верховної Ради УРС. М. Кузьменка на шостій сесії третього скликання [<Назва документа¹ Назва справи (папки) зберігання>] / Стенограма засідань шостої сесії III скликання Верховної Ради Української РСР, яка відбулася 16–17 червня 1954 року: На 312 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 494. — Арк. 231–242.

Выполнение плана строительно-монтажных работ по Министерству жилищно-гражданского строительства за 1953 год и за 5 месяцев 1954 г.: Для бюджетной комиссии Верховного Совета / Матеріали бюджетної комісії до шостої сесії III скликання Верховної Ради Української РСР. Т. 3: На 396 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 501. — Арк. 29.

Дневник комиссара [Сумского] соединения [партизанских отрядов] С. В. Руднева (Машинописный экз.): На 62 с. — ЦДАВОВУ: Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1–62.

Довідка Міністерства місцевої та паливної промисловості УРСР від 12 червня 1954 р. по виконанню плану за травень і 5 місяців 1954 року / Матеріали бюджетної комісії до шостої сесії III скликання Верховної Ради Української РСР. Т. 3: На 396 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 501. — Арк. 145–157.

Довідка про виділення коштів на підготовчі роботи по будівництву Північно-Кримського каналу (Підписана зав. сільгоспвідділом ЦК КП України Андрієнком 16 липня 1954 р.) / Докладные записки и справки ЦК, обкомов КП Украины, министерства сельского хозяйства УССР — о недостатках по введению и освоению севооборотов в колхозах; о пересеве погибших культур; о выполнении сельхозотделом поручения ЦК в связи с поездкой в Сумскую, Харьковскую, Крымскую и др. области и другая переписка по весенней

* Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

посевной / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 04/4. Т. II: На 158 аркушах, 5 фото, ЦДАГОУ*: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3716. — Арк. 98—99.

Довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ областей на 1 січня 1956 року» (довідник не видавався): На 402 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 465. — Арк. 1—402.

Докладная записка от 24 ноября 1945 г. секретаря Ровенского обкома КП(б)У Ильченко и начальника управления НКВД УССР Ровенской области генерал-майора Трубникова секретарю ЦК КП(б)У Хрущеву о ходе выполнения октябрьского решения ЦК КП(б)У о ликвидации ОУНовского бандитизма на территории Ровенской области за период с 15 по 25 ноября 1945 г. / Справки, информации о ходе выполнения решений ЦК КП(б)У от 10 января, 26 февраля, 30 октября 1945 г. по вопросу борьбы с украинско-немецкими националистами в Ровенской области: На 235 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 173—182.

Доповідна записка інформаційно-статистичного відділу Президії Верховної Ради Української РСР про скликання і проведення сесій обласних Рад депутатів трудящих в першому кварталі 1956 року / Доповідні записки, довідки відділу у питаннях роботи Рад про скликання і проведення сесій обласних Рад депутатів трудящих Української РСР: На 132 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 512. — Арк. 1—132.

Доповідь міністрів фінансів УРСР Шетиніна М. Т. на ранковому засіданні шостої сесії Верховної Ради УРСР III скликання 16 червня 1954 р. про державний бюджет Української РСР на 1954 р. і звіт про виконання державного бюджету УРСР за 1953 рік / Стенограма засідань шостої сесії III скликання Верховної Ради Української РСР, яка відбулася 16—17 червня 1954 року: На 312 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 494. — Арк. 7—46.

Звернення Головної команди Української Народної Самоохорони (УНС) до народів Уралу, Волги і Сибіру, народів Азії; до народів Кавказу / Пропагандистичні матеріали провідника Області «Косак» (З'єднання західних груп української повстанчої армії «УПА — ЗАХІД», квітень 1943 — листопад 1944 р.): На 132 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 2—3.

Итоги боевых действий с бандами УПА отдельного кавалерийского дивизиона за период с 15 августа по 20 сентября 1944 г. / Сведения, отчеты командования дивизии о борьбе с украинскими буржуазными националистами. Рапорты, сведения командиров полков в штаб дивизии и командиров батальонов в штабы полков о проведении боевых действий против ОУН-бандеровцев. Справка

* Центральний державний архів громадських об'єднань України.

о создании и деятельности дивизии СС «Галиция». Протоколы допросов бандитов Украинской повстанческой армии (УПА): На 118 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 22—23.

Краткая справка о состоянии сельского хозяйства в Крымской области (И. Зорин, 24 марта 1954 г.) / Информации и докладные записки обкомов КП Украины, министерства сельского хозяйства, правлений колхозов — о мерах по улучшению развития сельского хозяйства; о состоянии сельского хозяйства Крымской области; о вопросах землепользования. Переписка об оказании помощи колхозу «Родина Хрущева» (Хомутовка Курской области) / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 04/1. Т. V: На 217 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3701. — Арк. 189—205.

Лист Кримського облвиконкому секретареві Президії Верховної Ради УРСР В. Нижнику щодо утворення у м. Севастополі трьох виборчих округів по виборах до Верховної Ради УРСР 27 лютого 1955 р. — №89с від 19 жовтня 1954 р. / Пропозиції облвиконкомів про утворення виборчих округів по виборах до Верховної Ради Української РСР четвертого скликання: На 108 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 476. — Арк. 41.

Наказ ч. 17 Командира Української Повстанчої Армії Кліма Савура від 28 жовтня 1943 р. / Копії наказів коменданта воєнного округу Кармелюка Ярослава і інші: На 34 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 1—34.

О грубейших извращениях советской законности в Яворовском районе: Постановва Львівського обкому КП(б)У від 28 квітня 1945 р. / Партийний архів. Особий сектор / Особая папка — Постановление бюро Львовского обкома КП(б)У о грубейших извращениях советской законности в Яворовском районе: На 18 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2398. — Арк. 1—18.

О нарушении социалистической законности в районах Дрогобычской области: Доповідна записка в. о. Прокурора УРСР С. Шугурова секретареві ЦК КП(б)У Коротченку Д. С. від 5 грудня 1944 р. / Цілком таємно. Особий сектор ЦК КП(б)У / Спецсообщения, выписки из протоколов бюро обкомов КП(б)У и др. материалы о работе и нарушениях революционной законности работниками НКГБ: На 50 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1362. — Арк. 39—40.

О нарушениях социалистической законности работниками органов НКВД, НКГБ Ровенской области, военнослужащими войск НКВД по делам, прошедшим по Военной прокуратуре войск НКВД Ровенской области за время с января по декабрь 1945 года: Справка Военного прокурора войск НКВД Ровенской области Константиновича / Партийний архів. Особий сектор / Справка и переписка о работе особых инспекций УНКГБ, нарушении революционной

законности работниками НКГБ: На 134 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2436. — Арк. 86–89.

О недостатках в работе органов МВД, МГБ, суда и прокуратуры по борьбе с нарушителями советской законности: Постановва бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1946 р., протокол №89, пункт 29 / Цілком таємно. Особий сектор ЦК КП(б)У / Особая папка — Постановление бюро Тернопольского обкома КП(б)У о недостатках в работе органов МВД, МГБ, суда и прокуратуры по борьбе с нарушителями советской законности. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3680. — Арк. 1–9.

О работе облуправления МВД по Черновицкой области (без дати) / Партийний архів. Сектор особий. Таємна частина. Справки ЦК КП(б)У и другие материалы о положении дел в Черновицкой области и в парторганизации УМВД Черновицкой области: На 99 аркушах (Почато 20 серпня 1945 р.). — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3870. — Арк. 28–35.

О состоянии сельского хозяйства Крыма: Довідка для секретаря ЦК КПУ Кириченка від 4 січня 1954 р. / Информации и справки обкомов и райкомов КП Украины о работе инструкторских групп райкомов по зонам МТС; о работе первичных парторганизаций колхозов (использовано для статьи тов. Кириченко А. И. в «Правду»); о ходе обмена партийных документов. Справки отделов ЦК о состоянии идеологической работы, сельского хозяйства, бюджета, торговли, судебно-прокурорских организаций Крымской области / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 01/2. Т. I: На 333 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3590. — Арк. 105–119.

Отчет по борьбе с бандитами УПА и их пособниками по 3 КП 1 УПД* за период с 17.10 по 3.11.44 г. / Сведения, отчеты командования дивизии о борьбе с украинскими буржуазными националистами. Рапорты, сведения командиров полков в штаб дивизии и командиров батальонов в штабы полков о проведении боевых действий против ОУН-бандеровцев. Справка о создании и деятельности дивизии СС «Галиция». Протоколы допросов бандитов Украинской повстанческой армии (УПА): На 118 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 22–23.

О фактах грубого нарушения советской законности в области: Постановва Тернопільського обкому КП(б)У від 3 квітня 1945 р. / Партийний архів. Особий сектор / Особая папка — Постановление бюро Тернопольского обкома КП(б)У о фактах грубого нарушения советской законности в области: На 11 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2381. — Арк. 1–11.

* 3-й кавалерійський полк 1-ї партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака — Сумське партизанське з'єднання (прим. автора).

О фактах морально-бытового разложения, нарушениях революционной законности и служебной дисциплины отдельными работниками НКВД в области: Постановва Тернопільського обкому КП(б)У від 3 травня 1945 р. / Ціком таємно. Особий сектор ЦК КП(б)У / Особая папка к протоколу 37 п. 66 — Постановление бюро Тернопольского обкома КП(б)У о фактах морально-бытового разложения, нарушениях революционной законности и служебной дисциплины отдельными работниками НКВД в области. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2378. — Арк. 1—5.

О фактах нарушений революционной законности в западных областях УССР / «Інформаційний бюллетень» організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, № 8/53, 13.01.1945: На 14 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 183. — Арк. 26—39.

О [некоторых] фактах нарушений революционной законности и допущении антигосударственной практики в работе Управления НКВД по Черновицкой области: Довідка управління кадрів ЦК КП(б)У від 22 серпня 1945 р. / Партийний архів. Сектор особий. Таємна частина. Справки ЦК КП(б)У и другие материалы о положении дел в Черновицкой области и в парторганизации УМВД Черновицкой области: На 99 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3870. — Арк. 8—12.

О фактах нарушения советских законов и неправильного отношения к местному населению [в Волынской области] / «Інформаційний бюллетень» організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, № 36, 26 листопада 1944 р.: На 7 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1390. — Арк. 1—7.

По поводу противоречивых данных, переданных Ровенским обкомом в ЦК КП(б)У: Радиограмма «ВЧ» секретаря ЦК КП(б)У Хрущева секретарю Ровенского обкомпарта товарищу Бегма от 20 марта 1945 года / Справки, информации о ходе выполнения решений ЦК КП(б)У от 10 января, 26 февраля, 30 октября 1945 г. по вопросу борьбы с украинско-немецкими националистами в Ровенской области: На 235 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 82.

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про подання Президії Верховної Ради Російської РФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР» (протокол засідання № 49 від 13 лютого 1954 р.) / Укази та постанови Президії Верховної Ради Української РСР: На 301 аркуші. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 426. — Арк. 156—157.

Про виконання доручень, даних секретарем ЦК КП України тов. Кириченком О. І. у зв'язку з поїздкою в Сумську, Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку і Кримську області: Довідка сільгоспвідділу ЦК КП України від 15 липня 1954 р. / Докладные записки и справки ЦК, обкомов КП Украины,

министерства сельского хозяйства УССР — о недостатках по введению и освоению севооборотов в колхозах; о пересеве погибших культур; о выполнении сельхозотделом поручения ЦК в связи с поездкой в Сумскую, Харьковскую, Крымскую и др. области и другая переписка по весенней посевной / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 04/4. Т. II: На 158 аркушах, 5 фото. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3716. — Арк. 90–96.

Про оперативні заходи внутрішніх військ НКВД в Ровенській області проти українських націоналістів: Радіограма «ВЧ» Строкача секретареві ЦК КП(б)У Хрущову від 13 лютого 1945 р. / Справки, информации о ходе выполнения решений ЦК КП(б)У от 10 января, 26 февраля, 30 октября 1945 г. по вопросу борьбы с украинско-немецкими националистами в Ровенской области: На 235 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 40–43.

Протокол № 3 закрытого партийного собрания парторганизации Управления НКГБ Тернопольской области от 3 апреля 1945 г. / Цілком таємно. Особий сектор ЦК КП(б)У. Особая папка — Протокол № 3 закрытого партийного собрания парторганизации Управления НКГБ Тернопольской области: На 22 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2450. — Арк. 1–22.

Протокол окружной избирательной комиссии голосования на выборах в Совет Союза Верховного Совета СССР по Севастопольскому избирательному округу № 211 от 14 марта 1954 г. / Протоколи реєстрації та голосування окружних виборчих комісій по виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР по Кіровоградській, Кримській, Львівській та Миколаївській областях. Т. 4: На 131 аркуші. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 442. — Арк. 54–57.

Рапорт № 18 разведчиков Ф. Бочковского и И. Бутмарчука командиру Олевского партизанского отряда Федчуку за 7/XII 43 г. / Сведения, отчеты командования дивизии о борьбе с украинскими буржуазными националистами. Рапорты, сведения командиров полков в штаб дивизии и командиров батальонов в штабы полков о проведении боевых действий против ОУН-бандеровцев. Справка о создании и деятельности дивизии СС «Галиция». Протоколы допросов бандитов Украинской повстанческой армии (УПА): На 118 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 49.

Рух червоної партизанки ім. «Ковпака» по теренах округи та проведення ними терористичних дій разом з місцевими органами НКВД та істреб. батал. / З'єднання південних груп Української повстанчої армії («УПА — Південь»), група «Донбас»: Копії звітів виховної роботи та огляд бойових дій за січень — серпень 1944 р. (неповний): На 11 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 6.

Список городов Крымской области / Документи про адміністративно-територіальний поділ Київської, Кіровоградської, Кримської, Львівської,

Миколаївської, Одеської, Полтавської, Ровенської та Сталінської областей для видання довідника по Українській РСР 1954–1955 рр.: Облікові дані по адміністративно-територіальному поділу, одержані від облвиконкомів, зауваження до них. Т. 2: На 361 аркуші. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 408. — Арк. 111–128.

Список избирательных округов [Крымской области] по выборам в Верховный Совет СССР / Пропозиції облвиконкомів про утворення виборчих округів по виборах до Верховної Ради Української РСР четвертого скликання: На 108 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 476. — Арк. 42–43.

Список обраних депутатів Верховної Ради Української РСР IV скликання / Результати виборів до Верховної Ради Української РСР четвертого скликання та до місцевих Рад депутатів трудящих п'ятого скликання. Список та відомості про склад обраних [27 лютого 1955 р.] депутатів Верховної Ради УРСР: На 125 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 485. — Арк. 3–23.

Справка о борьбе с украинско-немецкими националистическими бандами в Ровенской области, проведенной органами НКВД, НКГБ и Внутренними войсками НКВД (Секретаря Ровенского обкома КП(б)У В. Бегма, 5 января 1945 г.) / Справки, информации о ходе выполнения решений ЦК КП(б)У от 10 января, 26 февраля, 30 октября 1945 г. по вопросу борьбы с украинско-немецкими националистами в Ровенской области: На 235 листах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 69–78.

Справка о бюджете, торговле и работе судебно-прокурорских организаций Крымской области (Крымский обком КП Украины, 20 января 1954 г.) / Информации и справки обкомов и райкомов КП Украины о работе инструкторских групп райкомов по зонам МТС; о работе первичных парторганизаций колхозов (использовано для статьи тов. Кириченко А. И. в «Правду»); о ходе обмена партийных документов. Справки отделов ЦК о состоянии идеологической работы, сельского хозяйства, бюджета, торговли, судебно-прокурорских организаций Крымской области / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 01/2. Т. I: На 333 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3590. — Арк. 93–104.

Справка по материалам расследования на начальника УМВД Черновицкой области — полковника Руденко Михаила Тимофеевича (Підписана заст. міністра внутрішніх справ України Кальченком 4 вересня 1946 р.) / Партийний архів. Сектор особий. Таємна частина. Справки ЦК КП(б)У и другие материалы о положении дел в Черновицкой области и в парторганизации УМВД Черновицкой области: На 99 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3870. — Арк. 23–24.

Справка по некоторым вопросам партийной работы в Крымской областной парторганизации (20 января 1954 г.) / Информации и справки обкомов

и райкомов КП Украины о работе инструкторских групп райкомов по зонам МТС; о работе первичных парторганизаций колхозов (использовано для статьи тов. Кириченко А. И. в «Правду»); о ходе обмена партийных документов. Справки отделов ЦК о состоянии идеологической работы, сельского хозяйства, бюджета, торговли, судебно-прокурорских организаций Крымской области / Особий сектор ЦК КП України. Загальна частина. Справа № 01/2. Т. 1: На 333 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 3590. — Арк. 82–88.

Статистический отчет исполкома Севастопольского городского совета народных депутатов от 23 декабря 1954 г. о составе избранных судей и народных заседателей 19 декабря 1954 г. / Результати виборів народних суддів Української РСР, статистичні звіти облвиконкомів та зведений статистичний звіт про склад обраних народних суддів і засідателів УРСР: На 65 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 450. — Арк. 20–21.

Стенограмма II пленума Крымского обкома КП Украины от 13 мая 1954 года: На 111 листах (гриф: «Секретно»). — Симферополь. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 4992. — Арк. 1–111.

Стенограмма выступления тов. Хрущева Н. С. на межобластном совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников облуправлений НКВД и НКГБ Западных областей Украины (15. V. 1945) / Партийний архів. Особий сектор. Стенограмма выступления тов. Хрущева на межобластном совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников облуправлений НКВД и НКГБ Западных областей УССР и совещание секретарей райкомов КП(б)У, начальников райотделов НКВД и НКГБ Львовской области: На 19 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2420. — Арк. 2–9.

Стенограмма XXV областной партийной конференции от 9–10 марта 1954 г. — Симферополь. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 4990. — Арк. 1–254.

Стенограмма областного партийного актива от 16 сентября 1954 г. — Симферополь. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 5003. — Арк. 1–86.

Стенограмма совещания секретарей райкомов КП(б)У, начальников райотделов НКГБ, НКВД Львовской области в мае 1945 г. / Партийний архів. Особий сектор. Стенограмма выступления тов. Хрущева на межобластном совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников облуправлений НКВД и НКГБ Западных областей УССР и совещание секретарей райкомов КП(б)У, начальников райотделов НКВД и НКГБ Львовской области: На 19 аркушах. — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2420. — Арк. 9–19.

Угода між урядом Української Радянської соціалістичної республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР (Люблін, 9 вересня 1944 р.). — ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 69. — Арк. 1–15.

Що повинен знати українець у німецькій армії / Пропагандистичні матеріали провідника Області «Косак» (З'єднання західних груп української повстанчої армії «УПА – ЗАХІД», квітень 1943 – листопад 1944 р.): На 132 аркушах. — ЦДАВОВУ: Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 30–31.

Книга для вдумливого читача. <i>І. Дзюба</i>	5
Book for a thorough reader. <i>Iv. Dzjuba</i>	5
Про деякі особливості радянської міфотворчості. <i>Замість передмови</i>	9
1. Міф про «варварство» наших предків у дохристиянській Київській Русі	18
2. Міф про те, як «западенці окупували» Київ	32
3. Міф про «першу спробу» визволення Русі від монголо-татар	43
4. Міф про «третій Рим»	51
5. Міф про «возз'єднання» та подальше «процвітання» України	63
6. Міф про «окраїнність» України	80
7. Міф про «старшобратство» та тотожність понять «Русь» та «Росія», «руський» та «російський»	88
8. Міф про «єдиний народ», себто про цілковиту спорідненість «великоруського» та «малоруського» етносів	108
9. Міф про «спільну колыску трьох братніх народів»	127
10. Міф про «побічну ріку» російської історії та українське «наріччя»	144
11. Міф про справжніх «героїв» та підступних «зрадників»	162
12. Міф про те, як українці «на все готовеньке» приперлися	180
13. Міф про «исконнорусскость» Криму	191
14. Міф про те, що в Новоросії та Донбасі «зроду старої України не було»	209
15. Міф про «найлюдянішу людину» та геніальність «усеперемагаючого вчення»	213
16. Міф-казочка про право на самовизначення	230
17. Міф про утворення 25 грудня 1917 року в Україні Радянської республіки	237
18. Міф про надане московськими більшовиками татарам Криму право «налагоджувати своє національне життя вільно»	244

19. Міф про те, як московські більшовики Україну «визволяли»	250
20. Міф про правові підстави утворення Союзу РСР	258
21. Міф про те, як Ленін «прирізав Україні кілька російських областей»	267
22. Міф про «тріумфальну ходу» радянської влади	274
23. Міф про «людське обличчя» радянського ладу та прогресивний характер соціалістичної економіки	293
24. Міф про непідготовленість СРСР до війни в 1941 р.	308
25. Міф про те, як «4 липня [1942] радянські війська залишили Севастополь».	345
26. Міфи довкола боротьби УПА з окупантами	357
27. Міф про те, як Хрущов Україні Крим «подарував».	386
28. Міф про страшну «загрозу українізації» та «утиски росіян» в Україні	397
29. Міф про безумовне «благо двомовності» в Україні.	412
30. Міф про «меншовартісність» української літератури	428
31. Міф про те, що відокремлення України «стане катастрофою для її культури»	446
32. Міф про особливу небезпечність українського «буржуазного» націоналізму	456
33. Міф про «петлюрівськість» української національної символіки	466
34. Міф про юридичну належність Севастополя Росії	473
35. Міф про «братську безкорисливість» та особливі надії на російських демократів в «українському питанні»	486
Від міфів — до історичної правди. <i>Замість післямови</i>	511
Бібліографія	516
1. Монографії, публікації, статті.	516
2. Архівні документи (АД)	549

Наукове видання

Лукінюк Михайло Васильович

Обережно: міфи!

Спроба системного підходу
до висвітлення фальшувань історії України

Монографія

2-ге видання, виправлене

Редактори *О. Веремійчик, Л. Горлач*

Коректор *О. Брегус*

Комп'ютерне верстання *Ю. Попсуєнка*

Оправа *Ю. Бойченка*

Підписано до друку 10.12.2011 р. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Newton. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 32,55.
Обл.-вид. арк. 36,57. Наклад 1000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95 р.
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6.



Лукінюк Михайло Васильович народився 1950 року в селі Черепківцях, що на Буковині, в родині залізничника, ветерана війни. Закінчив сільську восьмирічку, потім — Чернівецький залізничний технікум. Працював колійним робітником на будівництві залізниці в Кольському Заполяр'ї, а відтак — бригадиром на залізничних коліях Західного Сибіру. В 1969–1973 рр. проходив строкову службу на кораблях Військово-Морського флоту, старшина команди радіометристів артилерійських.

Після демобілізації працював у Чернівцях на заводі «Гириконд» налагоджувальником електровакуумного устаткування. Закінчивши 1980 року факультет хімічного машинобудування Київського політехнічного інституту, працював за направленням у Всесоюзному НДІ нафтопереробної та нафтохімічної промисловості. З 1983 р. — на кафедрі автоматизації хімічних виробництв Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: науковий співробітник, викладач спеціальних технічних дисциплін. Нагороджений знаком «Изобретатель СССР».

Є автором десятків науково-технічних публікацій, історико-публіцистичних статей, збірки поезій «Сполохи серця» (1996), книги «Україна — Крим — Росія: сучасне на тлі минулого, або старі міфи і нова реальність взаємин» (2000), роману-трилогії «Фарватери долі» (2010), редактор-упорядник альманаху поезій викладачів, студентів і випускників Київського політехнічного інституту «Широго серця слова: З політехнічного Парнасу», виданого до столітнього ювілею НТУУ «КПІ» (1998). Голова літературно-історичного клубу НТУУ «КПІ» «Поліпарнас», головний редактор літературно-художнього альманаху «Крила».

Одружений, має двох дочок і три внуки.